

51

संस्कृत
॥२

काव्य शास्त्र

काव्य शास्त्र

94

(१११)

કાવ્યશાસ્ત્ર.



છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,
રાજકવિ નથુરામ સુંદરજી શુક્ત,
વાંકાનેર નિવાસી.



સંવત ૧૯૭૫

સને ૧૯૧૯

પ્રથમાવૃત્તિ

પ્રત ૧૦૦૦



મૂલ્ય. રૂા. ૫-૦-૦

પોસ્ટેજ જુડ.

ભાવનગર ધી 'આનંદ' પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં શાહ સુધામયંદ લલ્લુભાઈએ
છાપ્યું.

અંતર્યામી સર્વ હૃદ સ્વાધીન રાખ્યા છે

સાહિત્ય વિલાસી, શ્રીમંત વાંસદાનરેશ
મહારાજ શ્રી ધન્દ્રસિંહજી પ્રતાપસિંહજી.



જન્મ.

તા. ૧૬-૨-૧૮૮૮

રાજ્યાભિષેક.

તા. ૧૧-૧૧-૧૯૧૧



અખંડ પ્રૌઢપ્રતાપ નેકનામદાર ખા. મહારાજ
શ્રી ૧૦૮ ઇન્દ્રસિંહજી બહાદુર.
સ્વ. વાંસદા.

કૃપાસિન્ધુ!

આપ નામદાર શ્રીની પોતાને ત્યાં કલાકોવિદોને આમંત્રણ
આપી સાહિત્ય સંગીતાદિની તૃપ્તિને તૃપ્ત કરવાની
વૃત્તિને અંગે થયેલ મહારા આપ ના. શ્રી સાથેના
અદ્ય સહવાસથી ઉદ્ભવેલ અભિલાષાને
આ કાવ્યશાસ્ત્રરૂપી સાહિત્યસુધા-
સિન્ધુ અર્પણ કરી મહારી
જાતને કૃતકૃત્ય
માનું
છું.

લી૦ ભવદીય,
રાજકવિ નથુરામ સુંદરજી.



પ્રિય પાઠકગણ !

શ્રીમાન મહામહોપાધ્યાય શાસ્ત્રીવર્ય હાથીભાઈ હરિશંકરના હસ્તથી લખાએલી પ્રસ્તાવના જ્યાં હોય ત્યાં મારે વિશેષ નિવેદન કરવા જેવું કંઈ રહેતું નથી. છતાં મારે જણાવવું જોઈએ કે આ પુસ્તક લખતી વખતે મેં મારો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય ક્યાંઈ પણ દર્શાવ્યો નથી. કાવ્યના સામાન્ય લક્ષણથી આરંભીને અલંકાર પ્રકરણ સુધી સાહિત્યના ભિન્ન ભિન્ન પ્રાચીન આચાર્યો અને અર્વાચીન લેખકોના મતો દર્શાવેલા છે.

ગૂર્જર ભાષામાં સાહિત્યનો વિષય ઘણોજ અદ્ય હોવાથી સંસ્કૃત ભાષામાં શું શું અને કેવા કેવા સૂક્ષ્મ લેદો રહેલા છે તે દર્શાવવા યત્ન કર્યો છે, જેમ નાયક નાયિકાઓના લેદો રસમંજરી વગેરે ગ્રંથોમાં છે તે કરતાં વૃજભાષાના કવિઓએ વિસ્તારથી અને સૂક્ષ્મતર દર્શાવ્યા છે તે સર્વ આ પુસ્તકમાં મારાથી બન્યા તેટલા ઉદ્ધૃત કર્યા છે. એ લેદો જોકે અમુક લેદોમાં અંતર્ભૂત થાય તેવા છે, તોપણ આપણા ગૂર્જર વાચકોને કંઈક નવિનતા જેવું દેખાશે ખરું. અને એમ પણ ભાન થશે કે વૃજભાષાના કવિઓએ ગૂર્જર ભાષાના કવિઓ કરતાં સાહિત્યમાં કંઈક વિશેષ ભાગ લીધો છે.

અલંકારના વિષયમાં શ્રી જશવંત જશોભૂષણકારના લક્ષણો પ્રથમ ટાંક્યા છે. એ ગ્રંથકર્તાનો નામમાંજ લક્ષણ હોવું જોઈએ એવો દૃઢ નિશ્ચય છે. એ નિશ્ચય સત્ય છે કે અસત્ય છે એ કહેવા હું માગતો નથી. પણ આ એક નવિન વિષય વાંચવાથી સાહિત્યપ્રેમીઓને પોતાની તુલનાશક્તિને અજમાવવા સમય મળશે આમ ધારી લખેલ છે.

શ્રી “જશવંત જશોભૂષણ” ના કર્તા કેટલાએક અલંકારો પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં નહિ એવા પોતાની કદપનાથી જ લખતાં

જણાવે છે કે જેમાં ચમત્કાર ઉત્પન્ન થાય તેવી રચનાને અલંકાર નામ આપી કવિઓ નવા અલંકારો બનાવી શકે છે.

આ સિવાય એ મહાશય એમ પણ માને છે કે ઘણા આચાર્યોએ અલંકારના લક્ષણ બાંધવામાં અતિવ્યાપ્તિ, અવ્યાપ્તિ આદિ દોષ રાખેલા છે એથી તેઓ જગો જગો ઉપર પ્રાચીન આચાર્યોના લક્ષણ ઉદાહરણોનું ખંડન કરે છે, આ વિષયની સાથે મારે કંઈ સંબંધ નહીં હોવાથી તેવાં ખંડનમંડનનો ત્યાગ કરી ભિન્ન ભિન્ન આચાર્યોનાં લક્ષણોજ ઉદ્ધૃત કર્યાં છે કે જેથી વાચકવૃન્દને ભિન્ન ભિન્ન આચાર્યોના અભિપ્રાયો જાણવામાં આવે.

આપણા ચાલતા અલંકારના ઘનંથોમાં નામોનો અકારાદિ ક્રમ રાખવામાં આવ્યો નથી. માત્ર જશવંતજશોભૂષણકારેજ અકારાદિ ક્રમ રાખ્યો છે. મેં પણ એક નૂતન ક્રમ હોઈ તેજ પ્રમાણે રાખેલ છે.

પ્રાધાન્ય અલંકાર અને અંતર્ભૂત અલંકારના વિષયમાં જેટલું બન્યું તેટલું વિસ્તારથી લખેલ છે. તેમાં કંઈ બાકી રહી જતું હોય તો સાહિત્યપ્રેમી સાક્ષરો શોધી લેશે એવી મને આશા છે.

સહૃદયાઃ કવિગુમ્ફનિકાસુ ये
 कतिपयास्त इमे न विशङ्खलाः
 रसमयीषु लतास्त्रिव षट्पदा,
 हृदयसारजुषो न मुखस्पृशः ।

જેમ બ્રમર રસવાળી લતાના અન્ય ભાગને સુખ સ્પર્શ નહિ કરતાં માત્ર આન્તરિક (સાર) મકરન્દનેજ શ્રદ્ધણ કરે છે તેમ જે કેટલાક સહૃદય પુરૂષો હોય છે તેજ કવિકૃત નિબંધને વિષે દોષ તરફ દૃષ્ટિ નહિ કરતાં માત્ર ગુણનુંજ શ્રદ્ધણ કરે છે.

લી. લવલીય,
 રાજકવિ નથુરામ સુંદરજી.
 ગ્રન્થકર્તા.

ग्रंथ कर्त्ता.



राजकवि नथुराम सुंदरल तथा तेमना पुत्र उत्तमराम.



યદ્યપિ ‘કાવ્યશાસ્ત્ર’ એ શબ્દ અભિનવ જેવા લાગે છે કારણ કે સંસ્કૃત ભાષાના પ્રાચીન વિદ્વાનોએ આ વિષયને સાહિત્યશાસ્ત્ર કહી ઓળખાવ્યો છે; તથાપિ આજકાલ સાહિત્ય શબ્દાર્થની મર્યાદા ઘણીજ વધારી મૂકવામાં આવી છે. અને કેવલ ગુજરાતી ભાષા જાણનારને સાહિત્ય શબ્દ વાક્યમય માત્રનો ઓધક થઈ પડે એવા ભયથી પ્રકૃત ગ્રન્થના લખનાર કવિએ આ પુસ્તકની ‘કાવ્યશાસ્ત્ર’ એ મંત્રા પસંદ કરી છે તે ઉચિત છે. પ્રાચીન સાહિત્યાચાર્યોમાંના કલિકાલ સર્વજ્ઞ કદમ હેમચન્દ્રસૂરિએ સ્વકૃત સાહિત્ય નિબંધનું ‘કાવ્યાનુશાસન’ એવું નામ રાખ્યું છે તે અનુસાર આ ગ્રન્થની ‘કાવ્યશાસ્ત્ર’ એ મંત્રા યરાબર બંધબેસતી છે. વ્યાકરણ મહાભાષ્યકાર પતંજલિમુનિ ‘અથ શબ્દાનુશાસનમ્’ આવા આરંભના પ્રતિજ્ઞા વાક્યમાં ‘શબ્દાનુશાસન’ શબ્દથી શબ્દશાસ્ત્રનો નિર્દેશ કરે છે, તેમ આ પણ કાવ્યાનુશાસન શાસ્ત્રનો ‘કાવ્યશાસ્ત્ર’ એ ઉચિતાર્થ ઓધક છે. **કાવ્યં શાસ્તીતિ કાવ્યશાસ્ત્રમ્** અર્થાત્ કાવ્યશબ્દાર્થની મર્યાદામાં આવી જતું કાવ્યલક્ષણ તદંગ, તત્પ્રકાર, તદ્ગુણ દોષ, તદલંકારાદિક તમામ અર્થનું શિક્ષણ આપનાર નિબંધને ‘કાવ્યશાસ્ત્ર’ એ નામ આપવું એ સર્વથા યોગ્યજ છે.

સાહિત્યશાસ્ત્રના ઇતિહાસનો વિચાર કરીએ તો વેદમાં ઉપમા આદિક અલંકારો ઉપલબ્ધ થાય છે તેથી સૃષ્ટિ સાથેજ એ અનાદિ વિદ્યા સમન્વય છે. આદિ કાવ્ય રામાયણમાં અલંકાર તથા ગુણ વગેરેનાં ઉદાહરણો પુષ્કળ ઉપલબ્ધ થાય છે એટલે રામાયણ સમયે એ વિદ્યાનાં લક્ષણોની અસ્તિતા ઉદ્ભવી હોય એમ અનુમાન કરી શકાય. રામાયણના કાળનો વિચાર કરતાં ચોવીશમા ત્રેતાયુગમાં રામાવતાર થવાનું પદ્મ પુરાણમાં લખે છે એ હિસાબે હાલ અધ્યાવીશમો કલિયુગ ચાલે છે એટલે આશરે એક કરોડ છઉતેર લાખ વર્ષ થવા જાય છે. યદ્યપિ અર્વાચીન પુરા તત્ત્વવેત્તા (**Modern antiquarian**) રામાયણ માટે ગમે તે કલ્પના કરે પણ પુરાણ લેખને આધારે ઉપરનો અંદા-

જ અયોગ્ય નથી. માન્ય તિલક મહાશયે ‘ઓરિયન’ નામના નિબંધમાં વિષુ-વસંપાત્ મૃગશીર્ષમાં હત્તે સારે વેદ લખાયાનું માની ઓઠ હળર વર્ષ ઉપર વેદકાલ નિર્ણય લખ્યો છે પણ એવીજ રીતે કેટલીવાર વિષુવસંપાતનાં આવર્ત-ન થયાં હશે એ ખ્યાલ કરાય તો વેદની અનાદિતાસિદ્ધિમાં શંકા ન કરાય.

આદિ કાવ્ય વાલ્મીકિ રામાયણ રસ, અલંકાર, ગુણ, રીતિ, વગેરે કા-વ્યાંગોથી પૂર્ણ હોઈ સાહિત્યનો અપૂર્વ આદર્શ થવા યોગ્ય છે. અને અપૂર્વ આદર્શ રૂપ જ છે. કાવ્યનું પરિશીલન કરતાં વર્ણ્યમાન રસાસ્વાદનથી તત્ત્વસા-કારે વાંચનારના હૃદયની દ્રુતિ થાય એજ તે કવિનું રસવર્ણના સામર્થ્ય કહે-વાય છે. રસ જો કે સ્થાયિ ભાવ સ્વરૂપજ ગણાય છે પણ તેના આલંબન ઉદ્દી-પન આદિ વિભાવોની વિચિત્રતાને લીધે તે તે રસના આસ્વાદન પ્રકાર તથા તન્નન્ય હૃદયદ્રુતિ પણ વિવિધ રૂપની હોઈ શકે છે. આ વિવિધતાને અવલં-બી એકજ રસ પરત્વે અનેક કવિઓની વર્ણનશૈલીઓ લોકોને રસાસ્વાદન કરાવવામાં સાફલ્ય સંપાદન કરી શકે છે.

એક એવા સામાન્ય માન્ય સિદ્ધાન્ત છે કે પ્રથમ લક્ષ્ય વસ્તુની હયાતી અને પછી લક્ષણ વિક્રિયાની વિવૃત્તિ; એટલે રામાયણાદિ કાવ્યના અસ્તિત્વ પછી સાહિત્યશાસ્ત્રો રચાયાં એમ માનવું કેટલેક અંશે સહેતુક છે. યદ્યપિ અગ્નિ-પુરાણ વગેરેમાં રસ અલંકાર વગેરેની ચર્ચા છે તેથી પુરાણકાલમાં સાહિત્ય-શાસ્ત્રની સત્તા પ્રતીત થાય છે. તથાપિ સાહિત્યશાસ્ત્ર સંજ્ઞાને લાયક ગ્રન્થોનો ખાસ ઉત્પત્તિકાલ નિર્ણય કરવાને કંઈ વિશેષ ઉંડાણમાં જવાની જરૂર જણાય છે.

સાહિત્યશાસ્ત્રના હાલમાં જે ગ્રન્થો ઉપલબ્ધ છે તેઓમાં દરેક શૈલીબદ્ધ વિચાર દર્શાવનાર કાવ્યપ્રકાશ ગ્રન્થ છે. પણ પ્રાચીનતામાં દષ્ટી કવિનો કાવ્યા-દર્શ ગ્રન્થ પહેલું સ્થાન રોકનારો છે. તેના વિચારો પ્રાયઃ અનુચ્છિષ્ટ હોવાથી તેને સાહિત્યશાસ્ત્રનો સ્થાપક અથવા ઉપદેશક કહી શકાય છે. કારણકે સાહિ-ત્યના ઘણા વિષયોમાં દષ્ટિ કવિની ઉપજ્ઞા (Originality) પ્રતીત થાય છે.

ચન્દ્રાલોક નામક લક્ષણોદ્ઘરણાત્મક મૂલ કારિકાની કુવલયાનંદ નામની સોદાહરણ વૃત્તિ લખનાર પરમપૂજ્ય અષ્ટમ્ય દીક્ષિતે એકસો (પ્રેયો રસવદ્ ઇત્યાદિ અધિક ગણ્યા છે તો પણ ‘ઈત્યંશતમલક્ષ્ણાર’ એ ઉપસંહારને અનુરોધે એકસો) અલંકારો માન્યા તેના કરતાં પ્રાચીન કાવ્યપ્રકાશકારે ૬૯ અલંકારો ગણ્યા છે અને તદ્દપેક્ષ્યા પ્રાચીનતર ગણાતા દાંડકવિએ માત્ર ૩૪ અલંકારમાં

જ બધો સમાવેશ કર્યો છે. અર્થાત્ પ્રાચીન વિચારોના વિશેષ પરિશીલનથી અલંકારાદિકનો ઉત્તરોત્તર અધિક વિકાસ થયો એમ માની શકાય. યદ્યપિ પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં આપેલા વિષયોની પર્યાપ્તગ્રાહિતા (**All embracing nature**) ને લીધે અર્વાચીન પરિગણિત પ્રકારોનો પણ તેમાં સમાવેશ થઈ શકે છે. અર્થાત્ પ્રાચીનની કોઈ પ્રકારે અર્વાચીનના કરતાં ન્યૂનતા નથી માનવાની તથાપિ પૃથક નામ આપ્યાં એટલે પૃથક લક્ષણ લખવાં પડ્યાં. કિન્તુ મૂલ વિચાર કરતાં પ્રાચીનોક્ત અલંકારોમાં અભિનવ માનેલા અલંકારોનો અંતર્ભાવ થઈ રહે છે. આજ અભિપ્રાયથી—

ઉપમાઽતિશયોક્તિશ્ચ પ્રધાનાલંકૃતિદ્વયમ્ ।

તન્મૂલા એવ સર્વેઽન્યે કોઽલંકારોઽનયાવિના ॥

ઉપમા તથા અતિશયોક્તિ આ બે અલંકારો પ્રધાન છે. ઘણે ભાગે તન્મૂલકજ્ઞ બીજા અલંકારો છે. કારણકે એ બેના વિના કયો અલંકાર છે ? આવી રીતે પ્રાચીનોએ અલંકારનાં બે મ્હોટાં મથાળામાં અલંકારોની વહેંચણી કરી છે. જેવા કે કેટલાએક તુલ્યયોગિતા, પ્રતિવસ્તૂપમાં ઈત્યાદિક ઉપમા-મૂલક અને કેટલાએક વિભાવના, અપ્રસ્તુત પ્રશંસા વગેરે અતિશયોક્તિમૂલક અલંકારો માનેલા છે. ને કે સ્વભાવોક્તિ (જાતિ) વગેરે બે ચાર અલંકારો ઉપરનાં બેમાંના એકે હેડમાં સમાવેશ ન થઈ શકે તેવા પણ છે. તો પણ ઘણે ભાગે ઉપરનાં બે મથકમાં ઘણાખરા અંતર્ગત થઈ શકે છે. પછી વાગ્વિલાસની અનંતતાને લીધે અર્વાચીન કવિઓની વિચારની વિવિધતા જેમ જેમ વધતી ગઈ તેમ તેમ અભિનવ કદપનાઓનાં જુદાં જુદાં અર્થાનુકૂલ નામ અપાતાં ગયાં અને તેનાં લક્ષણો પણ બંધાતાં ગયાં. હજી પણ કદપનાને માટે ‘મેદાન મોકળું’ જ છે. પણ તે કદપના શાસ્ત્રાનુસારિણી હોવી જોઈએ.

ગુજરાતી ભાષામાં સાહિત્યશાસ્ત્રના લક્ષણગ્રન્થની અછત સર્વવિદિત છે, જેને લીધે ગુજરાતી ભાષાના કવિઓ ‘મારો જીવ ચણ્યો ચકડોળે’ જેવી કવિતાઓ તો પુષ્કળ લખી રહ્યા છે અને લક્ષણ પ્રમાણુદિકના અજ્ઞાનને લીધે સહૃદયજનોને ચમત્કારજનક થાય તેવી કવિતાઓ બહુજી વિરલ લખાય છે. આ ખામી આ કાવ્યશાસ્ત્રના નિર્માણથી કેટલેક અંશે દૂર થશે, એમ ભવિષ્યત્ કાળમાં આશા રાખી શકાય છે.

ગુજરાતી ભાષામાં લખાએલાં સારાં કાવ્યોને વાંચીને તેમના ચમત્કાર-

જનક અર્થનું આસ્વાદન કરવાની યોગ્યતા સાહિત્યશાસ્ત્રના જ્ઞાનથી રહિત જનોમાં આવતી નથી. અને તેથીજ આવાં શાસ્ત્રો ગુજરાતી ભાષા જાણનારને એક વરપ્રદાન તુલ્ય પ્રયોજનનું સાધક બનવા યોગ્ય છે.

આ કાલમાં ગ્રન્થકાર બનવાની લાલસાવાળો જનસમુદાય મોટા પ્રમાણમાં આગળ આવતો જણાય છે. ચાર છ પાનાનું મરજીમાં આવે તેવું કંઈ લખાણ કરીને તે છપાવી લોકોમાં વહેંચવામાં આવે છે, જેનું પરિણામ તો વખતે એવું આવે છે કે લોકોના મુખથી પ્રશંસા સાંભળવાની આશા તેવા ગ્રન્થકારોને નિંદા સાંભળીને પૂરી કરવી પડે છે અને વળી છાપખાનાના ખીલના પૈસા ભરતી વખતે મોઢામાં ઈંદ્રિયવતો (અંદરજવતો) સ્વાદ અનુભવવો પડે છે. આવા ઉતાવળા લોકોને આવા કાવ્યશાસ્ત્ર જેવા ગ્રન્થો ‘કવિતા શું ? અને લોકવૃત્તિનું આરાધન કરવાનો પ્રકાર કયો ?’ એ સમજવી તેઓને અવ્યથાર્થ વિવૃત્તિના શ્રમથી તથા વ્યર્થ ખર્ચથી બચાવશે અને ઈશ્વરદત્ત પ્રતિભાશાલી પુરૂષોને જનમતોરંજક નિર્માણ કરવામાં માર્ગદર્શક બની જગતમાં ઉત્તમ કાવ્યોની પ્રવૃત્તિને જાગૃત કરવા સમર્થ થશે.

આ કાવ્યશાસ્ત્રના પ્રણેતાએ કાવ્યાદર્શ, કાવ્યપ્રકાશ, સાહિત્યદર્પણ, કુવલયાનંદ, સરસ્વતી-કંઠાભરણ વગેરે સંસ્કૃત સાહિત્ય ગ્રન્થોનો આ નિયંધ લખવામાં આશ્રય લીધો જણાય છે જેથી વાંચનારને જૂદા જૂદા સાહિત્યવિદ્ પુરૂષોના વિચારોની વિવિધતા સમજવાને ઘણીજ ઉપયોગી ચર્ચાનો ખોરાક મળી શકે તેમ છે તથાપિ નિર્ણયિતાર્થ સમજાવવાને કવિએ પ્રાયઃ ઘણેખરે ટૂંકાણે કાવ્યપ્રકાશ અને કુવલયાનંદનું વિશેષ અવલંબન કરેલ છે જે સર્વથા ઉચિતજ છે. વળી ઘણો અંશ મારવાડ ‘નેધપુરના જશવંતજશોભૂપણ’ ગ્રન્થમાંથી લીધેલો પ્રતીત થાય છે. જે કે રસનિરૂપણ તથા કાવ્યના ગુણદોષનાં લક્ષણોદાહરણ વગેરે પ્રસંગોમાં એને માટે વચનીયતા નથી પરંતુ એ ગ્રન્થ (જશવંતજશોભૂપણ) ના મુખ પૃષ્ઠ ઉપર આપેલા:—

“ મોજ સમય નિકસી નહિ ભરતાદિકની ભૂલ ।

સો નિકસી જસવંત સમય મયે ભાગ્ય અનુકૂલ ॥

જે ભરતાદિકની ભૂલ ભોજ જેવાના સમયમાં ન નીકળી તે આજે જસવંત સમયમાં નીકળી એથી ભાગ્ય અનુકૂલ થયું” (કોનું ?) આ દુહાને આગળ ધરી અલંકારનાં નામનેજ લક્ષણરૂપ માની લક્ષણશાસ્ત્રને પુનરૂક્તની પંક્તિમાં

એસાડવાનો જે યત્ન કર્યો છે અને એ તદ્વિપયક જશવંતજશભૂષણકારનો જે અનુવાદ કર્યો છે તે સર્વથા શાસ્ત્રીય મર્યાદાતીત હોઈ કવિ સંપ્રદાયમાં અનાદરણીય છે.

આન્વીક્ષિકીના આચાર્ય ન્યાયસૂત્રકાર ગોતમે 'લક્ષણ પ્રમાણાભ્યાં વસ્તુસિદ્ધિઃ' આવે રાજમાર્ગ તુલ્ય નિર્દેશ કરી લક્ષણ તથા પ્રમાણ એ બન્નેને વસ્તુસિદ્ધિનાં મુખ્ય કારણો ગણાવ્યાં છે. 'ત્રિવિધા શાસ્ત્રસ્ય પ્રવૃત્તિરુદ્દેશો લક્ષણં પરીક્ષા ચ । તત્ર નામ માથેણ વસ્તુ સંકીર્તનમુદ્દેશઃ । અસાધારણ ધર્મેણ નિરૂપણં લક્ષણમ્ । ઇદમિત્યં ઘટતે નવેતિ વિચારઃ પરીક્ષણમ્ । આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારની શાસ્ત્ર વિવૃત્તિમાં નામનો ઉદ્દેશરૂપે ઉલ્લેખ કરી તેનાથી ભિન્ન અસાધારણ ધર્મ નિરૂપણરૂપ લક્ષણને પૃથક્ ગણી નામ તથા લક્ષણની એકતા માનનારની બ્રાન્તિ નિર્મૂલ કરવા પ્રયત્નો કરેલા છે.

'કોઈ પણ વસ્તુનું નામ એ તેનું લક્ષણ છે' એમ કહેવું એ, કોઈ પણ સહદયના કાન ન સાંભળી શકે તેવું વચન છે. એ જશવંતજશભૂષણકારે 'યોગરૂઢ' શબ્દનું નિરૂપણ કરીને જાણે કંઈ અપૂર્વ વસ્તુ હાથમાં આવી ગઈ હોય તેમ માની યોગરૂઢ પદ્ધતી નિર્વાહ કરી લક્ષણ વાક્યને પુનરૂક્ત દોષ સ્થાન આપવા હિમ્મત કરી છે તે કેવલ તેનું અકાંડતાંડવ છે. યોગરૂઢ પદાર્થ બોધને માટે શક્તિ ગ્રહ લક્ષણાધીન છે એ વાત તેઓને કર્ણગોચરજ થઈ જણાતી નથી. કવિ સંપ્રદાયાદૃત 'પરિકર' આદિક શબ્દો સાંભળનાર કોઈ સંસ્કૃતજ હોય તો કંઈ 'સામાન' અથવા પાસે રહેનાર નોકર વર્ગ જેવો અર્થ બોધ થશે પણ તેને અલંકાર તરીકે સમજવવા માટે—

અલક્ષારઃ પરિકરઃ સામિપ્રાયે વિશેષણે ॥

આવા લક્ષણવાક્યની આવશ્યકતા છે એ વાતને વધારે વિવેચનની જરૂર નથી. છતાં એ જશવંતજશભૂષણકારે લક્ષણનું પ્રત્યાખ્યાન કરવા જે આડંબર દેખાણો છે તે તેઓનું સાહસ માત્રજ છે. જેમ 'ધ્વનિ' શબ્દનો અર્થ વર્ણાત્મક અથવા નાદાત્મક અવાજ થશે પણ કવિજનોએ પરિભાષિત ઉત્તમકાવ્યના બોધકરૂપે ધ્વનિ શબ્દને સમજવવા માટે મમ્મટાચાર્ય જેવાઓએ કથિત—

'ઇદમુત્તમમતિશયિનિ વ્યક્ત્યો વાચ્યાદ્ ધ્વનિર્બુધૈઃ કથિતઃ । વાચ્યાર્થની અપેક્ષાએ વ્યંગ્યાર્થ અતિશય ચમત્કારજનક હોય ત્યારે તે ઉત્તમ કાવ્યને

સાહિત્યવેત્તાઓ ધ્વનિ નામથી નિર્દેશે છે ' આવું લક્ષણ વાક્ય અવશ્ય અપેક્ષિત છે. આવું લક્ષણ ન જાણનારાના કર્ણગોચર થતાં—

‘ રસધ્વનેરધ્વનિ યે ચરન્તિ સાહિત્યવૈચિત્ર્યરહસ્યલુબ્ધાઃ

તેઽસ્મત્પ્રબન્ધાનવધારયન્તુ કુર્વન્તુ શેષાઃ શુકવાક્યપાઠમ્ ॥

“ જે પુરૂષો રસધ્વનિના માર્ગમાં નિરન્તર વિહાર કરનારા છે અને જેઓ સાહિત્યની વિચિત્રતાના રહસ્ય જાણવાના લોભી છે તેઓ અમારા પ્રયત્ન-ધોને વાંચી વિચારી પરિશીલન કરી તર્જન્ય રસનું આસ્વાદન કરે, ઈતર જનો તો પોપટની પેઠે પાંડુ ભલે કરી જાઓ. ” આવાં કવિ વચનો ધ્વનિ શબ્દનો સાહિત્ય સમયાનુકૂલ અર્થ સર્વથા બુદ્ધિગોચર કરાવી શકે નહિ જેથી લક્ષણશાસ્ત્રની લોકશાસ્ત્રોભય પ્રતીતતા સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે.

સ્યાત્ સ્મૃતિભ્રાન્તિસન્દેહૈસ્તદ્ઙ્કાલંકૃતિત્રયમ્ ॥

આ લક્ષણવાક્યને નામ માત્ર સમજી પોતાના મતને ટેકા આપવા ટાંક્યું છે પણ તે વાક્યમાં અન્યારંભમાં નિર્દિષ્ટ કરેલાં ચમત્કૃતિજનકતા વગેરે વિશેષણોનો પરામર્શ કરવાનો છે એ વાત તદ્દન ભૂલાઈ ગઈ છે. કોઈ ખેડુતને ખેતરના ઢેકામાં ડેડકાંતી ભ્રાન્તિ થાય તેને અલંકારતા નથી આવતી, પરન્તુ—

પલાશકુસુમભ્રાન્ત્યા શુકતુણ્ડે પતત્યલિઃ ।

સોઽપિ જમ્બૂફલભ્રાન્ત્યા તમાલિં ધર્તુમિચ્છતિ ॥

ઈત્યાદિ સહદયહૃદયાદ્યાદિની ભ્રાન્તિ જ અલંકારતા શબ્દ શ્રવણથી મિમાંસાના અભ્યાસીને વાક્ય-વિકારવાચી દૂષણત્રયવતી પરિસંખ્યા સ્મૃત્યારૂઢ થશે, પણ અલંકારતા સમજવા માટે—

‘ કિંચિત્ પૃષ્ઠમપૃષ્ઠં વા કથિતં યત્ પ્રકલ્પ્યતે ।

તાદૃગન્ય વ્યપોહાય પરિસંખ્યા તુ સા સ્મૃતા ॥ ’

આ લક્ષણ હૃદયગત થયા વિના—

‘ સ્નેહક્ષયઃ પ્રદીપેષુ નાજ્ઞાનાહૃદયેષ્વપિ ॥ ’

દીવાઓમાં સ્નેહ (તૈલ) નો ક્ષયથતો પણ અંગનાઓના હૃદયોમાં સ્નેહ (પ્રેમ) નો ક્ષય કોઈ કાલે થતો નહિ ’ ઈત્યાદિ વાક્ય શ્રવણ સમકાલ ‘ આ પરિસંખ્યાલંકાર છે. ’ એવો ચમત્કાર જનક બોધ કદાપિ થશે નહિ. પર્યાય

શબ્દ સાંભળીને એજ અર્થનું વાચક ખીણું પદ (Otherword) અથવા
તો વારો (Turn) એટલો અર્થ સંસ્કૃતજ્ઞ હશે તો સમજી શકશે પણ—

‘ ગમ્યસ્ય વચો મક્કયન્તરાશ્રયમ્ ’

‘ ગમ્યનું (વ્યંગ્ય મર્યાદાથી જાણવા યોગ્ય અર્થનું) કંઈ કહેવાની
જૂદાજ પ્રકારની ખુખીથી કથન કરવું ’ આવા પ્રકારના લક્ષણથી લક્ષિત અર્થ
નહિ જાણનાર જનને.

‘ યં દૃષ્ટ્વા ચિરરુઢાપિ નિવાસપ્રીતિ સઙ્ગિતા ॥

મદેનૈરાવણમુલ્હે માનેન હૃદયે હરેઃ

‘ જોને (હયગ્રીવને) જોઇને મદે ઐરાવણજનના મુખપર ધણાકાલની
જામેલી નિવાસ પ્રીતિ છોડી દીધી તથા અભિમાને ઈન્દ્રના હૃદયમાં ચિરકાલથી
અભ્યસ્ત નિવાસપ્રીતિ છોડી દીધી. ’ આ પદ સાંભળીને ઐરાવત મદ રહિત
થઈ ગયો અને ઈન્દ્ર ગલિતમાન બની ગયો. આવો ચમત્કારજનક પર્યાયા
લંકારબુદ્ધિગોચર થવો સર્વથા અસંભવિત છે.

ઈશ્વર સંકેતિત સંજ્ઞાઓને લક્ષણની જરૂર રહે પણ અલંકારના નામ તો
કવિક્રમથી રાખવામાં આવેલ હોવાથી તેને લક્ષણની જરૂર હોય નહિ ” આમ
લખવું કેટલું અયોગ્ય છે ? વ્યવહારમાં અનેક ભાષાઓ ચાલે છે તેમાં વપ-
રાતા સર્વ શબ્દો કંઈ ઈશ્વરે સંકેતિત કરેલા નથી કિન્તુ તે તે દેશના જનોએ
પોતપોતાના વ્યવહાર નિર્વાહ માટે સંકેતિત કરેલા હોય છે તેવા વ્યવહાર વિવ-
ર્તક પુરૂષોએ સંકેતિત કરેલા શબ્દોને પણ લક્ષણ (વ્યવર્તકધર્મ) ની જરૂર
જાણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે કોઈ સાધારણ મનુષ્યે સ્વેચ્છાથી સંકેતિત કરેલા
‘ મૂલ્લજી ’ ઇત્યાદિકે વ્યક્તિ સંજ્ઞાઓને પણ વ્યાવૃત્તિ અર્થે ‘ મૂલજી લવજી દવે
‘ મૂલજી આશારામ ઝોઝા ’ ‘ મૂલજી જેઠા શેઠ ’ ઇત્યાદિ લક્ષણ (વ્યવર્તક
ધર્મ) ની જરૂર પડે છે એને માટે સંજ્ઞાપદની વ્યુત્પત્તિ દર્શાવી પુનરૂક્ત દોષો
દૂભાવન કરવું છેકજ અસ્થાને છે.

સંજ્ઞા નિર્દેશ અને અસાધારણ ધર્મ નિરૂપણ એવાં નામ તથા લક્ષણનાં
વિભિન્ન સ્વરૂપ નિરૂપણ શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધજ છે, તેથી ‘ લક્ષણ ’ અને નામ બંનેનું
એકજ પ્રયોજન છે આમ કહેવું સર્વથા અનુચિત છે.

વળી અગ્નિપુરાણના નામથી—

‘ અપારે કાવ્યસંસારે કવિરેવ પ્રજાપતિઃ ।

યથા વૈ રોચતે વિશ્વં તથેદં પરિવર્તેતે ॥

અપાર કાવ્ય સંસારમાં કવિજ પ્રજાપતિ છે; તે જેમ પસંદ કરે તેમ અધુન વિશ્વ પરિવર્તન પામે છે —

આ વાક્ય હાંકીને કાવ્યસૃષ્ટિના પ્રજાપતિ બનવા મનીષા બતાવી છે તે ને શાસ્ત્રીય મર્યાદા તોડીને થવાનું હોત તો પછી કેવલ લક્ષણનો જરૂર નહિ. એટલેથીજ ન અટકતાં સાહિત્ય શાસ્ત્રનીજ જરૂર નહિ એમ કહેવાની પણ હિમ્મત ધરાય અર્થાત્ લક્ષણ શાસ્ત્રની અનાવશ્યકતા માની ભરતાચાર્યાદિકની ભૂલ કહેવાનું જશવંતજશભૂપણકારનું વચન કેવલ મુલમસ્તોતિવક્તવ્યં દસદસ્તા હરીતકી । નેયું મળ્યું છે માટે ગમે તેમ બોલાય એમ માની ‘ દશ હાથની હરડે ’ કહેવા જેવું વ્યર્થ અને શિષ્ટજનોના ઉપહાસાર્પદ બનવા ગોચર છે.

અહીં આપ્રસક્તાનુપ્રસક્ત વિષયને આટલેથીજ પતાવી પ્રકૃત વિષય ઉપર આવતાં આ સ્થલે કાવ્ય રચનાની શૈલીનો થોડો પરામર્શ કરીશું. કાવ્ય-રચનાની શૈલીને પ્રાચીન આચાર્યોએ રીતિ એવું નામ આપેલું છે અને તે પ્રથમ જોડે તે તે દેશના કવિઓની કૃતિના બંધને અનુસારે નામ પડેલાં જણાય છે જેમકે “ વૈદર્ભી રીતિ ” વિદર્ભદેશના કવિઓની સરલ તથા મૃદુલપદ બંધ વાળી કાવ્ય કરણુ પ્રધાને અવલંબી એ નામાંકિત થએલીપણુ પાછળથી દેશાંતરનાં બીજાં કવિઓના એવાજ સરલ અને લલિત પદબંધવાલાં કાવ્યો વૈદર્ભી રીતિનાં કાવ્યો કહેવાણુ એજ પ્રમાણુ લાટ દેશના કવિઓને દીર્ઘ સમાસ અને ઝડઝમકવાળી રચના પસંદપડી તે ઉપરથી તેવા ઓળે ગુણુવાળાં અર્થાત્ ઓ જઃસમાસ ભૂયસ્સ્થમ્ જેમાં મ્હોટા મ્હોટા સમાસ ઘણા આવે તેવાં કાવ્યો લાટીરીતિવાળાં ગણાયાં એમ જૂદી જૂદી રચના શૈલીને લઇને રીતિઓ હયાતીમાં આવી કવિપ્રકાંડ પુરૂષો કાવ્યરચનામાં વૈદર્ભી રીતિને ભાર દઇને વખાણુ છે અને બનતા સૂઝી પોતાના કાવ્યમાં એજ રીતિનું અનુસરણુ કરતાં જણાય છે. વિક્રમાંક દેવચરિત કર્તાં વિદલણુ મહા કવિ લખે છે કે—

વૈદર્ભરીતિઃ કૃતિનામુદેતિ સૌભાગ્યલાભઃ પ્રતિભૂઃ પદાનામ્

કુશલ કવિઓએ સ્વીકારેલી વૈદર્ભરીતિ તેના કાવ્યનાં પદોને સૌભાગ્ય અપાવવામાં જામીન રૂપ છે અર્થાત્ વૈદર્ભરીતિનાં કાવ્યો લોકાની રૂચિ

મેળવવામાં સમર્થ થાય છે સરલ અને લલિત રચના લાંબા સમાસ અને દૂરાન્વયવાળી રચના કરતાં સદ્ય લોકરંજક થવા યોગ્ય છે. યદ્યપિ કેટલાએક અસાધારણ કવિઓ પણ વૈદર્ભીરીતિને પસંદ કરતાં છતાં પોતે તેનું અનુસરણ કરી શકતા નથી અને તેથી તેઓનાં કાવ્યો સાધારણ મનુષ્યોની રૂચિ મેળવી શકતા નથી આને માટે વિલ્હણ લખે છે કે—

અનન્ય સામાન્ય ગુણત્વમેવ ભવત્યનર્થાય મહાકવીનામ્ ।

જ્ઞાતું યદેષાં સુલભા સમાસુ ન જલ્પમલ્પ પ્રતિભાઃ ક્ષમન્તે ॥

વ્યુત્પત્તિરાવર્જિત કોવિદાપિ ન રજ્જનાય ક્રમતે જડાનામ્ ।

ન મૌક્તિકચ્છિદ્રકરી શલાકા પ્રગલ્ભતે કર્મણિ ટાક્ત્રિકાયાઃ ॥

મહાનકવિઓનું અસાધારણ ગુણુવાનપણુંજ તેઓને અનર્થદાયક થઈ પડે છે. કારણ કે આજકાલ સભાઓમાં સુલભ અલ્પ પ્રતિભાવાલા પુરૂષો તેવા મહાકવિઓના ગૂઢાર્થ અને વ્યંજ્યવાળાં વચનો સમજવાને સમર્થ થઈ શકતા નથી. તેથી જનસમાજનો મોટો વર્ગ એથી બેનસીજ રહે છે આના ટેકામાં કહે છે કે જે વ્યુત્પત્તિ ભાષા જ્ઞાન વિભૂતિથી મોટા વિદ્વાન ખુશ ખુશ બની જાય છે, તેવી વ્યુત્પત્તિ પણ જડનાં મનને રંજન કરવામાં ફતેહમંદ ઉતરતી નથી. જેમ મોતીમાં છિદ્ર પાડનારી શલાકા (સારડી) ઘંટી ટાંકવાનાં ટાંકણાનાં કામમાં ફાવી શકતી નથી. આ ઉપરથી એમ અનુમાન ઉપર આવવાનું નથી કે અસામાન્ય ગુણુવાળાઓ લોકોપકારક થવાને ઓછી યોગ્યતાવાળા છે. કિન્તુ સામાન્ય ગુણુવાન અને અસામાન્ય ગુણુવાન બન્નેનાં વિહારસ્થલો ભિન્ન હોઈને એ બન્નેના ઉપકારકત્વમાં તારતમ્ય કલ્પનાને અવસરજ નથી.

સાહિત્યશાસ્ત્રમાં ગુણ પ્રક્રિયા પ્રાચીન હોવાની સાથે કાવ્યના અંગોમાં ઉંચું સ્થાન ધરાવનારી છે.

શ્લેષઃ પ્રસાદઃ સમતા માધુર્યં સુકુમારતા ।

અર્થવ્યક્તિરુદારત્વમોજઃકાન્તિસમાધયઃ ॥

શ્લેષ, (એક કરતાં વધારે અર્થ દર્શાવનારા શબ્દોના પ્રયોગ નહિ પણ) પદ તથા વાક્યોની શ્લિષ્ટતા અર્થાત્ ઉચકક ન લાગે તેવો બંધ પ્રસાદ પ્રસન્નતા, સમતા બંધનું અવૈષમ્ય (એક ચરણ ઉત્કટ અને બીજાં ચરણ શિથિલ હોય એવું નહિ) માધુર્ય અર્થનું આસ્વાદ્યત્વ, સુકુમારતા. લલિત માલતી-

માલા ઇત્યાદિની પેઠે સુખોચ્ચાર વર્ણુપ્રાયતા, અર્થ વ્યક્તિ વાંચતાંની સાથેજ અર્થની અનાયાસ ઓધ્યતા; આ ગુણ કાલિદાસાદિ મહાકવિઓની કૃતિમાં ઘણે ઠેકાણે પ્રતીત થાય છે. રઘુવંશમાં દ્વિતીય સર્ગમાંજ નંદિની ધેનુનો ગુહાપ્રવેશ વર્ણવતાં—

અન્યેયુરાત્માનુચરસ્ય ભાવં જિજ્ઞાસમાના મુનિહોમધેનુઃ ।

ગજ્ઞાપ્રપાતાન્તવિરૂઢશર્ણં ગૌરીગુરોર્ગહ્નરમાવિવેશ ॥

ખીજે દિવસે પોતાના અનુચર (દક્ષીપરાજન) નો ભાવ જાણવાને ઇચ્છતી એવી મુનિ વસિષ્ઠની હોમસાધન ધૃત દુઝ્યાદિ પદાર્થની દેવાવાળી ધેનુ, ગંગાના ધોધને ફરતાં જ્યાં આસતૃણ ઉગેલાં છે એવા ગૌરી ગુહ-હિમાલયના ગહ્વરમાં પ્રવિષ્ટ થઈ.

આ શ્લોકમાં, ગદ્યભાષણમાં (**Prose Order**) જેમ કોઈ પણ પદને અન્વય માટે ફેરવવું પડતું નથી તેમ આમાં યથા પદમન્વયઃ પદ પ્રમાણે જ અન્વય છે. કર્તાનાં વિશેષણ પછી કર્તા, કર્મનાં વિશેષણ પછી કર્મ અને એ તે ક્રિયાપદ આવવાથી આ શ્લોક અર્થવ્યક્તિનું ઉત્તમ ઉદાહરણ બનવા યોગ્ય છે. ઉદારત્વ-વર્ણના પાટલ અથવા વર્ણનીય વિષયને સ્પૃટ કરવામાં યોગ્ય પદોનો અસંકોચથી વિનિયોગ ઓજઃ (સમાસ ભૂયસ્ત્વ નહિ પણ) લેખની તેજસ્વિતા, કાંતિ-અભિલપણીયતા અને સમાધિ-અશંકનીયતા; આ સર્વે શબ્દગુણો તથા અર્થગુણોનાં વિવેચન કાવ્યાદર્શાદિ ગ્રન્થોમાં સુપ્રતીત દર્શાવેલાં છે.

પાછળના કેટલાએક સાહિત્યવેત્તાઓએ માત્ર ‘ માધુર્યોજઃ પ્રસાદાઘ્યાસ્ય એવ ગુણા મતાઃ ॥ ’ માધુર્ય, ઓજસ્ અને પ્રસાદ એ ત્રણજ ગુણો માન્યા. આ ગુણોમાંના કેટલાએક શબ્દગુણો ગણાવા યોગ્ય છે, કેટલાએક અર્થગુણો ગણાવા યોગ્ય છે અને કેટલાએક શબ્દાર્થોભય ગુણ ગણાવા યોગ્ય છે. જે વિષયની કોડ ગ્રન્થકારોએ તે તે પ્રકરણોમાં દર્શાવેલી છે. અહીં એ પદ્ધતિ અનાવશ્યક છે. અત્ર એ જાણવાનું છે કે કાવ્યના પુરૂષોના વિચારપરિપાકને પરિણામે કેટલીકવાર સામાન્ય વિષયનો વિશેષ વિષયરૂપે વિકાસ પ્રતીત થાય છે ત્યારે કોઈ વખતે વિશેષ વિષયનો સામાન્ય વિષયમાં અંતર્ભાવ કરી નિર્વાહ કરાય છે એટલે પદાર્થોનો વ્યાસ અને સમાસ સમયાનુસાર બન્યાજ કરે છે.

આ પ્રમાણે કાવ્યશાસ્ત્રનો વિકાસ થતો ચાલ્યો તેમાં વચ્ચે સંવત

૧૧૨૦ ના સમયમાં જૈનાચાર્ય હેમચન્દ્ર સૂરીએ ‘કાવ્યાનુશાસન’ લખ્યું જેમાં કાવ્યપ્રકાશના લક્ષણોના કેટલાક અંશોનું ખંડન કરી પ્રયોજનાદિકમાં પણ કેટલાક ફેરફાર સૂચવ્યા છે. જેમકે કાવ્યપ્રકાશકારે કાવ્યના પ્રયોજનોમાં યશ, અર્થ (દ્રવ્ય-લાભ) વ્યવહારવિજ્ઞાન, પાપનાશ, શાંતિ (મનોનિવૃત્તિ) અને સ્ત્રીતુલ્ય બની ઉપદેશકતા અર્થાત્ વેદાજ્ઞા એ રાજાજ્ઞા સમાન છે એટલે એમાં તો કંઈ પણ શંકા ન કરતાં તે પ્રમાણે વર્તવું એજ ઉચિત છે અને સ્મૃતિઓની આજ્ઞા ગુરૂની આજ્ઞા તુલ્ય છે એટલે સ્મૃતિવાક્યમાં શ્રદ્ધા રાખી તે પ્રમાણે વર્તવું અને તેનું કારણ પૂછી શકાય પણ કારણ સમજાવનાર ન મળે ત્યાંસુધી તદ્દનુસાર આચરવાનું મુલતવી ન રખાય, પુરાણોની આજ્ઞા મિત્રાજ્ઞાસમાન છે. જે કારણ સમજાવી ફલ બતાવે તે ફલની આકાંક્ષા ન રાખીએ તો તે પ્રમાણે વર્તવાનું બંધન નહિ પણ આ કાવ્યની જે શિક્ષણરૂપ આજ્ઞાઓ છે તે તો એક મનોહર પ્રિયા પત્નીના સવિલાસ આજ્ઞાપન સમાન હોઈને હૃદયંગમ થવાની સાથે હિતકર ઉપદેશપ્રદ ગણેલ છે તેથી તેનું સર્વાતિશાયિપણું સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું છે. એ કાવ્યપ્રકાશકારે નિરૂપણ કરેલાં છ પ્રયોજનોમાં પૈસો બીજા ઉદ્યોગોથી મળી શકે, પાપનાશ, વ્રત, તપ વગેરેથી પણ થઈ શકે, વ્યવહારવિજ્ઞાન વ્યવહારવલોકનથી પણ મળી શકે, એવી રીતે બીજાં પ્રયોજનો ખાળી નાખી સર્વ પ્રયોજનોમાંથી માત્ર યશ અને પરનિવૃત્તિ આ બેજ પ્રયોજન માની બાકીનાં પ્રયોજનોમાં અન્યથા સિદ્ધિદોષોદ્ભાવન કરી ખંડન કરેલું છે. આ પછી રસ-ગંગાધરકાર પંડિત જગન્નાથ થયા. તેમણે—કીર્તિ પરમારુહાદ ગુરુરાજ દેવતા પ્રસાદાયનેક પ્રયોજનકસ્ય કાવ્યસ્ય વ્યુત્પત્તેઃ કવિ સહૃદયયોરાવશ્યકતયા x ।

કીર્તિ, પરમ આરુહાદ, ગુરૂ, રાજા અને દેવતાઓનો પ્રસાદ અર્થાત્ સ્તોત્રરૂપ કાવ્યથી, ગુરૂની પ્રસન્નતા થવાથી ગુરૂરૂપાકટાક્ષપાતલભ્ય વિદ્યા પ્રાપ્ત્યાદિ તથા રાજાની સ્તુતિદ્વારા પ્રસન્નતા થતાં ધન ગ્રામાદિ લાભ અને દેવતાસ્તુતિદ્વારા દેવતાનુગ્રહથી આત્યંતિક અભ્યુદય તથા નિઃશ્રેયસની સિદ્ધિ; એ ત્રણના પ્રસાદને પ્રયોજનમાં ગણેલ છે. પણ એ પ્રસાદજન્ય ફલો તો બીજા ઉપાયોથી પણ સાધ્ય થઈ શકે તેથી તે ફલોની પ્રયોજનમાં ગણના નથી કરી. યદ્યપિ ગુરૂપ્રસાદ સેવાતિશયથી પણ થાય છે જેમકે ભગવાન શંકરાચાર્યની અંગસેવા અને વસ્ત્રક્ષાલનાદિ સેવાથી ત્રોટકાચાર્યનો અનુગ્રહ થતાં અકસ્માત્ વિદ્યાવિભાવ થયો. તેમજ રાજપ્રસાદ પણ આરાધનાતિશય તથા નૈપુણ્ય પાટવ કૌશલ દક્ષતા વગેરેથી થઈ શકે છે. જેમ માતૃગુપ્તની એક સંવત્સરની અસાધારણ સેવાપદ્ધતિથી પ્રસન્ન થએલાં વિક્રમાદિત્ય રાજાએ તેને કાસ્મીર મંડલનું

રાન્ય આપ્યું હતું. તેમજ દેવતાપ્રસાદ પણ ભાવાતિશયથી તથા ઉપચાર સમર્પણ-જપ પાઠ પૂજન હોમ તર્પણ ધ્યાન પ્રણિધાનાદિકથી સંપાદિત થાય છે. જેનાં ધ્રુવ, પ્રહલાદ, ઉપમન્યુ, વિભૂતિ અસંખ્ય ઉદાહરણો પુરાણેતિહાસાદિકમાં ઉપલબ્ધ થાય છે તેથી એ પણ કાવ્યનાં અસાધારણ પ્રયોજન ગણી ન શકાય. એમ આં ઠેકાણે શંકા કરે તો પછી કીર્તિ પણ ધનવ્યયથી શરીરનું પરોપકારમાં સમર્પણ કરવાથી અને એવાં અનેક નિમિત્તથી મેળવી શકાય છે. વળી પરમાહ્લાદ પણ અનુકૂલ પદાર્થોનું ઉપસેવન કરવાથી તથા સાધનસંપન્ન પુરૂષને અધ્યાત્મ શાસ્ત્રનું પરિશીલન કરવાથી પણ મેળવી શકાય તોપછી કાવ્યનું એવું તો એકે પ્રયોજન ન ગણી શકાય કે જે બીજા કશાથી ન મળતાં માત્ર કાવ્ય નિર્માણથી અથવા કાવ્ય પરિશીલનથી જ મળી શકે છે. અર્થાત્ એ પ્રકારે કાવ્યના પ્રયોજનનું હેમચંદ્રાચાર્યે કરેલું ખંડન અંતતોગત્વા તેણે પોતે રાખેલાં એ પ્રયોજનને પણ ઉખેડી શકે છે. માટે એ ખંડનપ્રકાર અનુકૂલ તર્ક નથી તેથી કાવ્યપ્રકાશકારે કાવ્યનાં જે છ પ્રયોજન ઉદાહરણ સહિત દર્શાવ્યાં છે તે યથાર્થ છે અને માનવા યોગ્ય છે. એજ અર્થને હૃદયમાં રાખી પંડિત જગન્નાથે ‘દત્ત્યાદિ અનેક પ્રયોજન’ આમ નિરૂપણ કરીને કાવ્યપ્રયોજન ભવિષ્યવત્ અનવધિક કાલપ્રવાહમાં કાઢ બીજું પણ યદિ પ્રતિત થાય તેનો પણ સમાવેશ કરવા માટે રસ્તો રાખ્યો છે.

હેમચંદ્રાચાર્યે છાયોપજીવન વગેરે પ્રક્રિયા લખી

વિમ્બપ્રતિવિમ્બતયા, આલેખ્ય પ્રતિલેખ્યતયા પરપુરપ્રવેશવિચતયા; એવા તે પ્રક્રિયાના ત્રણ પ્રકાર દર્શાવ્યા છે. આ પ્રક્રિયા તેમના પહેલાના કોઈ ગ્રન્થોમાં માલુમ નથી પડતી તેથી એ તેમની સ્વીય કલ્પના વિભૂતિ જણાય છે. સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં એ પ્રક્રિયા મહાકવિ સમ્મત થવા યોગ્ય જણાતી નથી. કારણકે એથી ચૌર કવિઓને એક અવલંબન મળવા જેવું બને છે. જે કે મહાકવિઓમાં પ્રસંગે કલ્પનાશક્તિ મૂલ્યની એકતાને લીધે સમાન કલ્પના આવી જાય છે. જેમકે પંડિતરાજ જગન્નાથે શ્રીગંગાલહરીસ્તોત્રમાં—

તવાલમ્બાદમ્બસ્ફુરદલધુર્ગવેણ સહસા,

મયા સર્વેઽવજ્ઞા સરણિમથ નીતાઃ સુરગણા;

ઈદાનીમૌદાસ્યં યદિ ભજસિ ભાગીરથિ ! તદા,

નિરાધારો હા રોદિમિ કથય કેષામિહ પુરઃ ॥

આ પદ્યમાં ‘ હે અમ્ય ! તારા આલંબનથી મને અત્યંત ગર્વ થયો જેના આવેશમાં મેં ઇતર દેવોને પણ અવગ્રાપંક્તિમાં મૂકી દીધા. હવે આ ટાણે જો તું મારા તરફ ઉદાસીનતા ધારણ કરીશ તો પછી હે ભાગીરથિ ! તું કહે નિરાધાર બનેલો હું કેના આગળ જઈને રોઉં ? ’ આ જે કલ્પના વર્ણવી છે એવાજ પ્રકારની કલ્પના આનંદ લહરીમાં

મહાન્તં વિશ્વાસં તવ ચરણપદ્મરુહયુગે,

નિધાયાન્યન્નૈવાશ્રિતમિહ મયા દૈવતમુમે !

इदानीं त्वच्चेतो यदि मयि न जायेत सदयं,

नीरालम्बो लम्बोदरजनानि ! कं यामि शरणम् ॥ ૧ ॥

‘ હે ઉમે ! તમારા ચરણયુગમાં મહોટો (પૂરો) વિશ્વાસ રાખીને બીજા કોઈ દેવનો મેં આશ્રય લીધો જ નહિ અને હવે આ ટાણે જો તારું ચિત્ત મારે વિષે દ્યાર્ ન થાય તો હે લંબોદરજનનિ—ગણપતિનાં જનનિ ! કહો કે હું કોને શરણે જઈઉં ? આ શ્લોકની પૂર્ણ છાયા આવે છે. જેને લીધે સાહિત્યસાર ટીકા-કાર અચ્યુતરાયે જગન્નાથ પંડિતરાજને ચૌર કવિ કહેવાનું સાહસ કર્યું છે. એક સરખી કલ્પનાઓ અનેક કવિઓના હૃદયમાં આવી શકે એ સંભવિત છે અને તેવે પ્રસંગે છાયોપજ્વન માનવું એ યોગ્ય છે. છાયોપજ્વન અનુજ્ઞાત ગણીએ તો તેથી કશી બીજી હાનિ નથી. કેમકે સંસ્કૃત ભાષાનાં કેટલાંએક ભર્તૃહરિ શતકાદિક કાવ્યોના ગુજરાતી તથા હિન્દી ભાષામાં ઉલથા થએલા છે તે એક પ્રકારનાં છાયોપજ્વન જ છે. કારણકે પદો તો વ્યાકરણ શાસ્ત્રના કારખાનામાં સિદ્ધ થએલાંજ સવે એ વાપરવાનાં છે. તેથી તે વાપરવાની કવિઓની પોતાની મિલકત જેટલી સ્વતંત્રતા છે તથાપિ કોઈ કવિએ વાપરેલાં પદોનો સમુદાય તેનીજ આનુપૂર્વી યુક્ત વાપરવાનું સદ્કવિઓ સર્વથા પસંદ નજ કરે. મેઘદૂતના ચતુર્થપદને એમનું એમ રાખી તેમાં બીજાં ત્રણ ત્રણ ચરણ ઉમેરી પદાંક દ્વાતાદિની રચનાઓ કવિએ કરી છે. પણ તે માત્ર પોતાની સમસ્યાપૂર્તિ પદુતાનો વિકાર દર્શાવવાના ઉદ્દેશથી તેવા પ્રયત્નો થએલા છે એમાં ચૌર્ય સંભાવનાનો અવસર નથી. તેમજ એક કવિએ વર્ણવેલા વિષયને જૂદીજ વાક્ય-રચનાથી વર્ણવવાની શૈલીમાં પણ ચૌર્યારોપ થઈ શકતા નથી. કારણકે એકજ ઇતિહાસ વિષય ઉપર અનેક કવિનિર્માણો થએલાં છે. મુરારિ કવિ કહે છે કે:—

યદિ જુણું પૂર્વેરિતિ જહતિ રામસ્ય ચરિતં ।

ગુણૈરેતાવદ્ગિર્જગતિ પુનરન્યો જયતિ કઃ ॥ ૧ ॥

ધણા પ્રાચીન કવિઓએ સુઠ્યું છે એમ માની કદિ શ્રીરામનું ચરિત કવિ-
ઓ છોડી દીધે અર્થાત્ પોતાના કાવ્યનો આશ્રય એ ચરિતને કલ્પવા સંકોચાય, તો
આ જગતમાં એટલા બધા ગુણોથી યુક્ત શ્રી રામ સિવાય બીજો કોણ છે કે
જેનાં ચરિતનો આશ્રય લઈએ ? અર્થાત્ કાવ્યોશ્રયને માટે એવાજ કોઈ અસા-
ધારણ ધીરોદાત્ ગુણશાળી નાયકને પસંદ કરવો ઉચિત છે, પછી તેનો આશ્ર-
ય બીજા હજારો કવિઓમાં લીધો હોય તો પણ શું ? અર્થાત્ વસ્તુની શ્રેષ્ઠતા
જ વર્ણના પટુ પુરોષોને લોભાવે છે તથાપિ ઇતર કવિએ દર્શાવેલી કલ્પનાને
પોતાની કલ્પિત છે એમ બીજાને મનાવનારા ‘કવિ’ નામને માટે લોભુપ જનો
જે ચેષ્ટા કરે છે, ચૌર કવિનો ઇલકાળ તેઓનેજ માટે સાચવી રાખવાનો છે.

અહીં વચ્ચે થોડું લખવાનું યાદ આવે છે તે જો કે વર્તમાન કાવ્યજનમન્ય
જનોને બહુ રૂચિર તો નહિ થાય તો પણ પ્રાચીન કથન છે કે—

‘ હપસ્થિતમવસરેડુચ્યમાનમનુરાયં જનયતિ ’

યાદ આવેલું મળેલા અવસરે કહેવું રહી જાય તો પાછળથી ખેદકારક
બને છે તેથી લખવું પડે છે.

આજકાલના કેટલાએક મહાકવિઓ (ગોરક્ષવાણી) અનુપ્રાસ, કે જે ગુ-
જરાતી કવિઓના સંપ્રદાયથી સિદ્ધ થયેલું ગુજરાતી કવિતાનું જીવન મનાયું
છે, તેવા પ્રાસવાળી કવિતા લખવા માટે તો શક્તિ, નિપુણતા, લોક તથા શાસ્ત્ર-
નું સરહસ્ય અવેક્ષણ વગેરે સાધનોની સાથે નૈસર્ગિકી (સ્વાભાવિકી) પ્રતિભા
(અલૌકિક કલ્પના શક્તિ) ની પણ જરૂર રહે છે પણ આ તો એ બધાંની
ગેરહાજરી છતાં કવિઓમાં ગણાવાની લાલસાના માર્યા “ ઘોડો ઉભો ધાસ
ખાય ઉભો ઉભો મૂતરે ” વગેરે વગેરે બ્લેંક વર્સ (બધું બ્લેંક) લખવા બહાર
પડે છે, સાથે સાથે વિચિત્ર તખ્તલુસ પણ ધારણ કરીને જાપાઓમાં પોતાની
કવિતાઓ છાપે, એ તો ખૂટતું ભરવા માટે જે મળે તે સાભાર સ્વીકારી છાપે.
આવા કવિઓ સહૃદય જનોના ઉપહાસાર્પદ ન થાય એમાં એ સહૃદય જનોની
દયા જ નિદાન બને છે. આવી કવિતાઓ વાંચવા વિચારવા તથા સાંભળવામાં
સહૃદયો વ્યર્થ સમયવ્યય ગણી ઉપેક્ષકક્ષામાં જ તેઓનો નિક્ષેપ કરે એજ
તેવા કવિઓનું સદ્ભાગ્ય છે. નક્કરપંકાર મહાકવિ ત્રિવિક્રમ ભટ્ટ લખે છે કે:—

किं कवेस्तस्य काव्येन किं काण्डेन धनुष्मतः ।

परस्य हृदये लग्नं न घूर्णयति यच्छिरः ॥

કવિનું કાવ્ય અને ધનુર્ધરનું આણ હૃદયમાં લાગ્યા ભેળું જ નહીં સામાનું માથું ન ધુણાવી નાખે એ શા કામનું ? અર્થાત્ સાંભળતાંવારજ ‘વાહ’ કહીને મસ્તક ધુણાવાઈ જાય ત્યારે જ તે કાવ્ય ગણનાયોગ્ય કહેવાય. અને એવાંજ ચમત્કારજનક કાવ્યો સાહિત્ય શાસ્ત્રકારોએ ગણેલાં પ્રયોજનોનાં સાધક બનવા યોગ્ય છે, તે સિવાયનાં આપ જોડીયાં તો ‘કાવ્યાભિપ્રાયશ્ચર્યજયેત્’ એ વાક્યમાં વર્જ્ય કરેલાં કાવ્યો તરીકે ગણાવા યોગ્ય માનવાં. ‘બાલકું’ ‘ઓ વાત્સ્યા’ વગેરે ધરની ટંકશાળના શબ્દો વાપરી સાધારણ વાંચનારને વ્યામોહમાં નાંખે છે. વળી કેટલાંએક તો પોતાનું જે ભાષામાં વિશેષ જ્ઞાન ન હોય તેવી ભાષામાં માથું મારવાની ધૃષ્ટતા સ્વીકારી ‘પાશ્ચિમાત્ય’ ‘પૌર્વાત્ય’ જેવા શબ્દપ્રયોગો કરી વિદ્વાન વાંચનારાઓને ઉદ્વેગ આપે છે. ‘ઐક્યતા’ જેવા શબ્દો વાપરતાં જરા પણ અચકાતા નથી પણ જાણે ઉલટા સંસ્કૃતના ખાં ખપવાનો દાવો રાખે છે. જે કાર્ય સાહિત્યશાસ્ત્ર પારંગત થઈને આદરતાં પણ શિષ્ટજનો સમંકાય વિવૃત્તિ કરે છે તેવાં કાર્ય સાહિત્યશાસ્ત્રકારને શેઠે ચડ્યા વિના મહાતમાઓ આદરે છે, લખે છે, છપાવે છે, પ્રસિદ્ધ કરે છે અને તે ઉપર તેઓના જ માસીઆઈભાઈ જેવા અભિપ્રાયો આપવાનું સાહસ કરતાં ખંચાતા નથી. આ નિઃશંક વિવૃત્તિ—

उष्ट्राणां च विवाहेषु साधु गायन्ति रासभाः ।

परस्परं च श्लाघन्ते अहो रूपमहो ध्वनिः ॥

ઉંટના વિવાહમાં ગધેડા ગાવા બેઠા પછી સામસામા વખાણ ચાલ્યાં તેમાં ઉંટને જોઈ ગધેડો બોલ્યો કે—‘વાહ શું તમારું મનોહર રૂપ !’ ત્યારે ઉંટે કહ્યું કે ‘વાહરે વાહ શો અદ્ભુત તમારો સ્વરધ્વનિ છે !’ આ લીલાનું સ્મરણ કરાવે છે. આવાજ હૃદયદાહથી ભતૂહરિએ કહેલ છે કે—

सङ्गीतसाहित्यकलाविहीनः साक्षात्पशुपुञ्जविषाणहीनः ।

तृणं न खादन्नपि जीवमानस्तद्भागधेयं परमं प्रशूनाम् ॥

જે પુરૂષ સંગીતકલા તથા સાહિત્યકલાથી વિહીન છે તેને શીંગડાં પુછડાં વિનાના પશુ તુલ્ય સમજવો. એવા પશુ સમાન જીવો જીવનાર્થ ખડ નથી ખાતાં તેટલાં પશુઓનાં સારાં ભાગ્ય છે. નહિ તો ખડનો દુકાળ કોઈ કાળે મટતજ નહિ.

આ સ્થળે મારે ખાસ નિવેદન કરવાનું છે કે ઉપરનું વિવેચન કોઇ પણ વ્યક્તિ અથવા જાતિને ઉદ્દેશી આક્ષેપ બુદ્ધિથી કરવામાં આવેલ નથી પણ કેવલ—

નહિ નિન્દા નિન્ધ્યં નિન્દિતું પ્રવૃત્તા અપિ તુ સ્તુત્યં સ્તોતુમ્ ॥

નિન્ધને વખોડવાની બુદ્ધિથી નિન્દા નથી લખી પણ સ્તુત્યનાં વખાણ કરવાના ઉદ્દેશથી લખી છે અર્થાત્ જેઓમાં ઇશ્વરદત્ત પ્રતિભા હોય તથા કવિત્વ બીજ હોય તેઓએ પણ સાહિત્યશાસ્ત્રનું યથાવત્ પરિશીલન કરી કાવ્ય-ક્રિયામાં વિવૃત થવાય તોજ તેઓની કૃતિ લોકોપકારક અને તેઓને કીર્તિપાત્ર બનાવે છે, અન્યથા લોકોના ઉપહાસપાત્ર કરે છે. તોપછી જેઓમાં તેવી પૂર્ણ સામગ્રી ન હોય તેવાઓએ કવિ નામ મેળવવાની ઉતાવળ નજ કરવી. કાવ્ય-શાસ્ત્રનું પરિશીલન માત્ર કવિને જ ઉપયોગી છે એમ નથી કિન્તુ બીજાનાં કાવ્યોનું પરિશીલન કરનારને પણ તેટલું જ ઉપયોગી છે માટે સર્વોપકારક સાહિત્યશાસ્ત્રનું સમ્યક્ જ્ઞાન સર્વને અપેક્ષિત હોઇને એ જ્ઞાન મનુષ્યને સમ્ય બનાવે છે, સહૃદય બનાવે છે અને પોતે કવિ ન હોય તથાપિ કવિઓની સાથે કાવ્યના વિનોદનો લાભ લેવા અધિકારી બનાવે છે.

મહાકવિ કાલિદાસાદિકના અપૂર્વ રચનાના રસમય નિબંધો ભણીને સમજવા માટે પણ પ્રથમ અધિકારી બનવું જોઇએ છીએ. જે સાહિત્યશાસ્ત્રનો પરિચય ન હોય તો તેવા મહા કવિઓના આશયોનું મર્મ સમજવાથી બેનસીબ જ રહેવાય છે માટે કાવ્યશાસ્ત્રના જ્ઞાનની આવશ્યકતા કવિતા કરનારને જેટલે દરજ્જે છે તેટલેજ દરજ્જે કાવ્યપરિશીલન કરનારને પણ છે.

આવી મહત્તાવાળું સાહિત્યશાસ્ત્ર કે જેના પરિચયથી મનુષ્યને મનુષ્યત્વ સંપત્તિ થાય તેવા શાસ્ત્રની પ્રત્યેક ભાષામાં આવશ્યકતા પ્રતીતજ છે.

જોકે આ શાસ્ત્ર ઇતિહાસકાળ પહેલાનું હોઇ પ્રાચીન લેખકોના હૃદય સમક્ષ હાજર રહેતું એમ એ પ્રાચીન લેખો સાક્ષી આપે છે પણ તે માત્ર સંસ્કૃત ભાષામાંજ લખાએલ હોવાથી કાવ્ય, નાટક, નાટિકા, આખ્યાન, આખ્યાયિકા, ચંપૂ, ભાણુ, પ્રહસન, વિજયવ્યાયોગ, ડિમ, સમવકાર સદૃક વિકરણાદિરૂપે વિસ્તીર્ણ સંસ્કૃત વાક્યનું શ્રવિતરૂપ મનાઇ સંસ્કૃત લેખકોનું સુપરિચિત હતું પણ સંસ્કૃત ભાષાની અવનતિના સમયમાં અહીં સંસ્કૃત ભાષાની અવનતિ કહેવામાં એ સંસ્કૃત ભાષા ભણનારાઓનું ઉત્સાહશૈથિલ્ય, ગુજરાન માટે નોકરી મેળવવાની ઉતાવળ, વ્યાવહારિક વ્યવસાયોના દબાણને

લીધે ઉપેક્ષા, રાગ્નઓનો સંસ્કૃત ભાષા ભણનારને ઉત્તેજન દેવામાં અનાદર, ઈંગ્લીશ વગેરે બીજી ભાષા ભણવામાં વળગી જવું; ઇત્યાદિક પ્રતિબંધકલાપને લીધે લોકોનું સંસ્કૃત ભાષાના અધ્યયન તરફ દુર્લક્ષ્ય થવાથી ખરેખરી લોકોની અવનતિને ભૂલથી સંસ્કૃત ભાષાની અવનતિ કહીએ છઈએ. આ સમયમાં સાહિત્યવિજ્ઞાન તદ્દન વિરલ વિચાર જણાવા લાગ્યું. કેટલાએક તો અનાદિ અને અનંત એવી સંસ્કૃત ભાષાને (Dead language) મૃત ભાષા કહેવા મંડી પડ્યા છે. આ તેઓનું સંસ્કૃત ભાષાવિષયક અજ્ઞાન અને પોતાની અસમજનુંજ પરિણામ છે. યદ્યપિ વર્તમાન કેલવણીકમમાં સંસ્કૃત ભાષાને સ્થાન મળ્યું છે. પણ ભણાવવાનાં પુસ્તકોના તથા ભણાવવાની પદ્ધતિના યોગ્ય ક્રમને અભાવે યથેષ્ટ ફળ નથી દેખાતું તથાપિ સંસ્કૃત ભાષાજ્ઞાનની લોકોમાં જગૃતિ થતાં ભાષાનું ગૌરવ સમન્વતા લાગ્યું છે એટલે હવે થોડાજ કાલમાં અનારસ હિન્દુયુનીવર્સિટી જેવી સંસ્થાઓ ઉપર કહેલા વૈગુણ્યનો પરિહાર કરશે જેથી સંસ્કૃત ભાષા ઉપરથી ‘ મૃતભાષા ’ વગેરે મિથ્યા કલંક ખસી જઈ તેનું સૌભાગ્ય, ગાંભીર્ય, મહત્તા, માધુર્ય, વ્યાપકતા, સર્વ વ્યવહાર સમર્થતા અને દિવ્યતા ઇત્યાદિક સર્વ ગુણો લોકોના હૃદયમાં સ્પષ્ટ અનુભવગોચર થશે એમ આશા રખાય છે. યદ્યપિ ભાષાંતરે થતાં કેટલાએક શાસ્ત્રીય વિષયો લોકોને મુલભ થયા મનાય છે પણ શાસ્ત્રીય વિષયોની વિશિષ્ટતા કેટલેક અંશે ભાષાંતરથી દર્શાવવાને અશક્ય હોય છે. એથી તેવાં ભાષાંતરે પણ કોઈ તદ્દભિન્ન ગુરૂ પાસે ભણાય ત્યારેજ તેનું યથાર્થ તાત્પર્ય સમજી શકાય છે. વખતે ભાષાંતરકાર વિદેશી હોય તો મૂલ ગ્રન્થના ગૌરવને ઘણીજ હાનિ પહોંચાડે છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનું ઉર્દુવભાષાંતર થયું છે તેમાં ‘શ્રી મગવાનુવાચ’ એનું ભાષાંતર લખતાં ‘ આલી જુનાબ સીકિસન બોલે કિ ઓ મિયાં અર્જુન ! ’ આવાં વાક્ય વાંચીને શ્રીકૃષ્ણ તથા શ્રીનરાવતાર અર્જુન બન્નેની ભાષાંતરોએ કચેલી દશાનું ભાન થાય છે.

દરેક ભાષામાં કંઈને કંઈ વિશિષ્ટતા હોય છે કે તેના અમુક શબ્દો અથવા ખાસ પ્રયોગો (Idioms) બીજી ભાષામાં પરાવૃત્ત ન થઈ શકે તેવા (Intranslatable) હોય છે તથાપિ અભિન્ન માર્ગિક અને જે ભાષામાં શાસ્ત્રીય વિષયનું પરાવર્તન (બિલથો) કરવાનો હોય તે ભાષા ઉપર સારી રૂસતતા ધરાવનાર વિદ્વાન મૂલ ગ્રન્થનું સ્વારસ્ય જાળવવા પોતાથી બનતું કરી તેવે સ્થલે ટીકા ટિપ્પણ (Notes) વગેરેથી સ્પષ્ટતા (Explanation) કરીને

લોક સેવાના કાર્યમાં યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરે છે, તેવા પ્રયત્નોને લોકો આવકાર આપે છે અને એ પ્રયત્નો લોકોના આદરપાત્ર પણ થાય છે.

આ કાવ્યશાસ્ત્ર પણ એવાજ પ્રકારનો પ્રયત્ન હોઇ લોકોપકારક થવા યોગ્ય છે અને તેથીજ લોકોના આવકારનો દાવો રાખે છે. ઊપસંહારમાં આ કાવ્યશાસ્ત્રના પ્રણેતાએ પ્રાયઃ પ્રાચીન ક્રમને જલવીને અભિનવ સાહિત્યકારોની શૈલી પણ અખત્યાર કરી છે, જે વર્તમાન લોકરૂચિના આરાધનને અનુકૂળ છે. પ્રથમતઃ પ્રાચીન મતાનુસાર કાવ્ય લક્ષણ નિરૂપણ કરી તદ્દનંતર શબ્દશક્તિનિરૂપણ, કાવ્યભેદ (પ્રકાર), કાવ્યદોષ, કાવ્યગુણ, વૈદર્ભી પ્રભૃતિ કાવ્યરીતિઓ, રસનિરૂપણ, અને તેના પેટામાંજ સ્વક્રીયાદિ નાયિકા વર્ણન લખી અંતમાં શબ્દાલંકાર તથા અર્થાલંકારના નિરૂપણમાં ગ્રંથ સમાપ્તિનો પ્રાચીન તથા અર્વાચીન સાહિત્યકારોનો સંમતજ ક્રમ સ્વીકાર્યો છે, રસ તથા અલંકારોનાં ઉદાહરણોને સ્પષ્ટ સમજાવવાને લેણે સ્થળે અનેક ગ્રંથકારોનાં લક્ષણોની ચર્ચા પણ આપેલી છે. જે ઉપરથી લક્ષ્યપૂર્વક વાંચનાર, લક્ષણના પ્રત્યેક પદનું સાર્થક સમજીને ઉદાહરણ વાક્યનું યથાર્થ તાત્પર્ય સમજવા શક્તિમાન થાય.

સાહિત્યશાસ્ત્રના પરમોપાસક કવિઓ સિવાય સામાન્ય વર્ગની એવી સમજ ક્યાંક ક્યાંક જોવામાં આવે છે જે કોઈ પણ પદ્ય બોલાણ કે તરત પ્રશ્ન ઉઠાવે કે ‘ એમાં કયો અલંકાર છે ? ’ જાણે કે અલંકાર વિનાની કવિતાજ ન કહેવાતી હોય આવી માન્યતા દેખાય છે. પણ જ્યારે આવાં કાવ્યશાસ્ત્રોનું અવલોકન કરવામાં આવે ત્યારે ઘરાબર સમજાય કે અલંકાર પછી તે શબ્દગત હો કે અર્થગત હો પણ તે અવર (નિકૃષ્ટ) કાવ્યનો સામાન ગણાય છે, મધ્યમ કાવ્ય ગણાવાને માટે ગુણીભૂત વ્યંજ્ય અપેક્ષિત છે અને ઉત્તમ કાવ્ય તો વાચ્યાર્થની અપેક્ષાએ વ્યંજ્યાર્થ અતિશયિત હોય ત્યારેજ કહેવાય છે. ન્યાયશાસ્ત્રમાં વ્યંજ્ય નહીં માની શક્તિ અને લક્ષણ બેજ વૃત્તિઓથી નિર્વાહ કરવાના ડોળમાં વ્યંજનનાનું પ્રત્યાખ્યાન કયું છે. પણ સાહિત્યતત્ત્વવેત્તાઓએ તેઓની બુદ્ધિને કેંદ્રમાં લાવવા એવાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે કેં ન છુટકે તેઓને વ્યંજ્ય સ્વીકારવુંજ પડે.

રતિકાલે વિલોક્ય શ્રીનામિપદ્યે પિતામહમ્ ।

રસાકુલા ડઽચ્છાદયતે, દક્ષિણં નયનં હરેઃ ॥

આ શ્લોકનો વાચ્યાર્થ તો—લક્ષ્મી રતિકાલે નાભિપદ્મમાં પિતામહને જોઈ રસાકુલ હોઈ હરિના દક્ષિણ નેત્રનું આચ્છાદન કરે છે. આ પ્રમાણે છે. આ સ્થળે લક્ષણથી એકાદ કક્ષાનો બોધ કદાચ સંભવી શકે એમ ધરીભર માની લેઈએ પણ હરિનાં દક્ષિણ નેત્રનું સૂર્યત્વ, તેને આચ્છાદિત કરવાથી સૂર્યાસ્ત સમય, તેથી કરી પદ્મનિમીલન થતાં બ્રહ્માનું ઢંકાઈ જવું અને બ્રહ્માના અદર્શનથી નિઃશંક એકાંત લાલ મળતાં અપ્રતિહત આનંદ સુખ ઇત્યાદિક જે ઉત્તરોત્તર અનેક કક્ષાઓમાં અનર્ગલ અર્થની પ્રતીતિ થવી તે વ્યંજના સ્વીકારની બલાત્મ ફરજ પાડે છે. એવાં વ્યંજ્યપ્રધાન કાવ્યોનેજ સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય મર્મજ્ઞ પુરૂષોએ ઉત્તમ કાવ્યો કહ્યાં છે. એવાં કાવ્યો સહૃદયજનોનાં જીવન રસાયન અને કવિઓનાં નિધાનરૂપ ગણાય છે, અર્થાત્ કાવ્યની સ્વરૂપ-સંપત્તિ વ્યંજ્યાધીન છે, અને ગુણ તથા અલંકાર તેના નામાર્થ પ્રમાણે ક્રમેણુ વિશેષાધાયક તથા શોભાજનક અને છે ઇત્યાદિક કાવ્ય સમ્બંધી સમગ્ર બાબતોનો ચિતાર આવા નિબંધોના પરિશીલનથીજ હૃદયારૂઢ થઈ શકે છે.

જે કે કેશવદાસ પદ્માકર આદિક ભાષા કવિઓએ નાયિકાલેદાદિક એક એક સાહિત્યાંશને અવલંબી તેના નિરૂપણ ઉપર પરાક્રમ ખર્ચેલ છે. તેવી રીતે ગુજરાતીમાં પણ તેવા સાહિત્યાંશો લખાયા હશે પણ સમગ્ર વ્યંગ ઉપાંગ સહિત કાવ્યપ્રકાશ જેવા ગ્રન્થની ગુજરાતી ભાષામાં જે ઘણા સમયથી ખામી હતી તે આ કાવ્યશાસ્ત્રના નિર્માણથી દૂર થશે એમ સકારણ માની શકાય છે.

કાવ્ય કરતાં શીખવાની ઇચ્છા વાલાઓને તથા ખીજનાં રચેલાં કાવ્યોને યથાર્થ રીતે સમજવાની ઇચ્છા રાખનારાઓને આ ‘કાવ્યશાસ્ત્ર’ ના અભ્યાસ પરિશીલનને માટે ખાસ લલામણુ કરવાની થએલી વૃત્તિને અમલમાં મૂકવા ઇચ્છું છું.

છેલ્લે કાવ્યશાસ્ત્રની પ્રસ્તાવના પૂર્ણ કરતાં પહેલાં કાવ્યશાસ્ત્રના કર્તાના આશ્રયદાતા સાહિત્યપ્રેમી અખંડ પ્રૌઢ પ્રતાપ વાંસદા મહારાજ શ્રી ૧૦૮ ઇન્દ્રસિંહજી બહાદુરને મારે અંતઃકરણપૂર્વક ધન્યવાદ આપવો ઘટે છે. કારણ કે સાહિત્ય અને સંગીતની ખરી ખીલવટ તો માત્ર રાજ્યાશ્રયથીજ થઈ શકે છે. કિન્તુ અધુના સાહિત્ય અને સંગીતની થતી અવનતિના અવસરમાં તેમજ રાજ્ય મહારાજાઓની વૃત્તિઓજ ન્યાં કોઈ જુદીજ દિશામાં વળુંધેલી છે તેવા સમયમાં આર્યાવર્તના પ્રાચીન સાહિત્યનું ગૌરવ જાળવવામાં જે કંઈ સાહાય્ય

શ્રીમાન મહારાજ શ્રી ૧૦૮ ઈન્ડ્રસિંહજી બહાદુરે આપેલ છે તે ધણાજ હર્ષનું કારણ છે. ઇશ્વર એમના અખિલ કુટુંબનું આરોગ્યતા સાથે રક્ષણ કરે તેમજ આર્યાવર્તમાં એવા આશ્રયદાતાઓની અભિવૃદ્ધિ કરે એટલું ઇચ્છી વિરમું છું.

‘ ટાયલૂ ’ માનનારા પાસે માશી માગવાનું કંઈ ફલ નથી અને યોગ્ય પક્ષવન માનનાર પાસે માશી માગવા જરૂર નથી.

સુજનવંશવદ.

શાસ્ત્રી હાથીભાઈ હરિશંકર.



शतावधानी शीघ्र कवि मुनि महाराजश्री रत्न-
चन्द्रजीए आपेल अभिप्रायो,

काव्यशास्त्र संबंधी अभिप्राय.

“साहित्य संगीत कलाविहीनः साक्षात्पशुपुच्छ विपाण हीनः”

एतत्पद्य निर्माणसमये साहित्यस्या दरः कियत्पारिमितः
स्यात्तत् साहित्यज्ञानविहीनानां पशुरूपतया गणनयैव ज्ञायते
यदि जनानां पशुत्वविलक्षणं मनुष्यत्वं प्रापणीयं स्यात्तर्हितैः
साहित्य संगीतकलाः संपादनीया तेष्वपि साहित्यस्य प्राथम्यं
यद्वर्शितं तत्तस्य प्रधानतारव्यापनार्थम् ॥

काव्यप्रकाश रसगंगाधर साहित्य दर्पण काव्यानुशासन
काव्यप्रदीप प्रभृतयः शतशोग्रन्थाः संस्कृतभाषायां कविप्रिया
रसिकप्रिया रावणेश्वर कल्पतरू प्रभृतयोऽनेकेग्रन्था हिन्दीभा-
षायां विद्यमानाऽपि गूर्जरभाषायां तन्न्यूनतादृश्यते ॥

सांप्रतं जीविकासंपादनार्थं राजकीयांग्लादिभाषाभ्यास-
करणे समय शक्त्योः परिद्वारेण बहुलाजनाः गहन संस्कृत-
गिराध्ययनं कर्तुं न शक्नुवन्ति येन संस्कृतवाणीनिर्मित सा-
हित्यशास्त्ररसास्वादं लभेरन् ॥

एकतः कविपदधारणेन निजख्यापनवृत्युत्कटता अपर-
तश्च मातृभाषानिबद्धसाहित्यसामग्री-अभावेन रसालंकारादि
काव्य विज्ञाना भावः ॥

અહા ! એતાદશસંયોગે ગૂર્જરભાષાપ્રદેશે કવિતાયાઃ
કીદૃશીદુર્દશાસ્યાત્તત્સ્વયમેવ પરિભાવનીયમ્ ॥

કવિતાદુર્દશાનિવારણાર્થં ગૂર્જરભાષાયાં સાહિત્યન્યૂન-
તાદૂરીકરણાર્થં ચ યચ્છુભાવસરઃ શ્રીમન્નથુરામ સુંદરજી કવિ-
રાજસ્ય પ્રાપ્તસ્તદ્ભાગ્યયપ્રસવિંત મન્યે ॥

ન યલ્લ સાહિત્યવિષયકાનેક ગ્રન્થાભ્યાસાવલોકનપરિ-
શ્રમંવિનૈતાદશસ્ય પૂર્ણાંગસાહિત્યગ્રન્થસ્ય નિર્માણં સુલભં મહ-
ત્પરિશ્રમપૂર્વકં સાહિત્યશાસ્ત્રમન્થનં કૃત્વા શ્રીમતા નથુરામમહાશ-
યેન યદિદં ગૂર્જરભાષાયાં કાવ્યશાસ્ત્રં નિર્માય ગૂર્જરસમાજસ્યો
પાયનીકૃતં તદનેન કેવલં ગૂર્જરભાષાયાઃ સેવાસંપાદિતા કિન્તુ
તદ્ભાષાવિદાં લોકાનામપિ એતાદશસેવાધર્મપરાયણત્વેન ભવતુ
કવિરાજસ્ય વિજ્ઞાન સાફલ્યમિતિ ॥

“ સાહિત્ય સંગીત કલાવિહીનઃ
સાક્ષાત્પશુ પુઞ્ઞ વિષાણહીનઃ ”

ઉક્ત પદ્ય જે સમયે નિર્માણ થયું હશે તે સમયે સાહિત્યનો
આદર કેટલો બધો હશે તે સાહિત્ય જ્ઞાન વગરના પુરૂષોની પશુરૂપ
ગણના વડે જ જણાય છે. જે મનુષ્યોએ પશુઓના કરતાં કંઈ વિલ-
ક્ષણતા પ્રાપ્ત કરવી હોય તો તેઓએ અવશ્ય સાહિત્ય સંગીતકળા
સંપાદન કરવી જોઈએ. તેમાં પણ સાહિત્યની પ્રથમતા દર્શાવી છે તે
તેની પ્રધાનતા અર્થાત્ શ્રેષ્ઠતા બતાવવા માટેજ છે.

કાવ્ય પ્રકાશ, રસ ગંગાધર, સાહિત્ય દર્પણ, કાવ્યાનુશાસન,
કાવ્ય પ્રદીપ વગેરે અનેક ગ્રન્થો સંસ્કૃત ભાષામાં, અને કવિ પ્રિયા-
રાવણેશ્વર કદપતરૂ વગેરે અનેક ગ્રન્થો વિદ્યમાન છે. પણ ગૂર્જર
ભાષામાં તેની ન્યૂનતા જણાય છે.

સાંપ્રતકાળમાં આજીવિકા અર્થે રાજકીય અંગ્રેજી ભાષાના અભ્યાસ કરવામાં સમય અને શક્તિનો વ્યય થવાથી ઘણા જનો ગહન એવી સંસ્કૃત ગિરાનું અધ્યયન કરવાને શક્તિવાન થતા નથી. કે જેથી સંસ્કૃત ભાષામાં બનાવેલ સાહિત્ય શાસ્ત્રના રસનું આસ્વાદન કરી શકે.

એક રીતે કવિપદ ધારણ કરવાથી પોતાની ખ્યાતિની વૃત્તિની ઉત્કટતા અને બીજી રીતે માતૃભાષામાં ગુંફન કરેલી સાહિત્ય સામગ્રીનો અભાવ હોવાથી રસ અને અલંકારવાળાં કાવ્ય વિજ્ઞાનનો અભાવ છે. અહુહા ! એવા સંયોગમાં—ગૂર્જર ભાષાના પ્રદેશમાં કવિતાની કેવી દુર્દશા થાય છે. તે સર્વ કોઈએ જાતેજ વિચારવા જેવું છે. કવિતાની દુર્દશા દૂર કરવા માટે તેમજ ગૂર્જર ભાષામાં સાહિત્યની ન્યૂનતા દૂર કરવા માટે જે શુભ અવસર શ્રીમાન નથુરામ સુંદરજી કવિરાજને પ્રાપ્ત થયો છે, તે હું ઘણાજ સારા ભાગ્યનો પ્રસંગ માનું છું.

ખરેખર સાહિત્ય સંબંધિ અનેક ગ્રંથોના અભ્યાસ અને અવલોકનના પરિશ્રમ વિના આવા પૂર્ણાંગ (કાવ્યના તમામ અંગવાળા) સાહિત્ય ગ્રંથનું નિર્માણ સુલભ નથી.

મહાન પરિશ્રમ કરીને તથાસાહિત્ય શાસ્ત્રનું દોહન કરીને શ્રીમાન નથુરામ મહાશયે ગૂર્જર ભાષામાં જે આ કાવ્ય શાસ્ત્ર બનાવીને ગૂર્જર સમાજને ભેટ કરેલ છે. તેથી ગૂર્જર ભાષાનીજ નહિ. પણ ગૂર્જર વાચક વૃન્દની પણ સેવા સંપાદિત થએલી છે. આવી સેવા ધર્મ પરાયણતાથી કવિરાજનું વિજ્ઞાન સફળતા પામો. સુક્ષેષુ કિંબહુના.

નાટ્યશાસ્ત્ર સંબંધી અભિપ્રાય.

શ્રી વક્રનેર વાસ્તવ્ય, કવિરાજ વિનિર્મિતમ્
વિલોકિતં મયાપ્રીત્યા, નાટ્યશાસ્ત્ર મનૂપમમ્ ॥ ૧ ॥

યદ્યપ્યસ્તિ નાટ્યશાસ્ત્રં, ભરતસ્ય મહામુનેઃ
સંસ્કૃતત્વાદગમ્યં તત્ પ્રાયસ્તદ વિદાનૃણામ્ ॥ ૨ ॥

શ્રીમતા નથુરામેણ નિબદ્ધં માતૃભાષયા
ઉપકારં સુગમ્યત્વાત્ કુર્યાન્મન્દ ધિયામપિ ॥ ૩ ॥

મુષ્ણશુદ્ધાદિ દોષસ્તુ મુત્યજઃ પુનરાવૃત્તૌ
સુવ્યવસ્થં પરંસર્વ દૃષ્ટ્વા કો નૈવ મોદતે ॥ ૪ ॥

નૂનં ગૂર્જર સાહિત્યે વિભ્રચ્છોભા મનુત્તમામ્
ઇદં શાસ્ત્રં તનોત્યત્ર લેખકસ્યયશઃ શ્રિયમ્ ॥ ૫ ॥

શ્રી વાંકાનેર નિવાસી કવિરાજે બનાવેલ અને જેની ઉપમા ન આપી શકાય તેવા નાટ્યશાસ્ત્રને મેં પ્રીતિથી અવલોક્યું.

જો કે ભરત મહામુનિ કૃત નાટ્યશાસ્ત્ર છે. તો પણ તે સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલ હોવાથી સંસ્કૃત નહિ જાણનારા પુરૂષોને અગમ્ય અર્થાત્ ન સમજી શકાય તેમ છે. આવા પ્રસંગમાં શ્રીમાન્ નથુરામે ગૂર્જર ભાષામાં સારી રીતે સમજી શકાય તેવું પુસ્તક રચીને મન્દ બુદ્ધિવાળા પુરૂષો ઉપર ઉપકાર કરેલ છે. મુક્ત શુદ્ધ કરવામાં જે દોષ છે તે બીજી આવૃત્તિમાં સહેલાઈથી ત્યાગ કરી શકાય તેમ છે, પરંતુ આ પુસ્તકમાં સર્વ કંઈ સુવ્યવસ્થિત જોઈને કોણ આનંદ નહિ પામે ? ખરેખર ગૂર્જર સાહિત્યમાં અતીવ ઉત્તમ શૌભાને ધારણ કરી રહેલ આ શાસ્ત્ર આ લોકમાં લેખક કવિરાજ નથુરામ સુંદરજીની યશ લક્ષ્મીનો વિસ્તાર કરે છે.

“વિવેકવિજય સંબંધી અભિપ્રાય.”

શ્રીમદ્રાજકવિ નથુરામ સુંદરજી વિરચિતં વિવેકવિજય નામકં ગૂર્જર ભાષા નિબદ્ધં વિંશતિ સર્ગાત્મકં કાવ્યં નિરીક્ષિતમ્. કાવ્ય રચનાઽતીવ સુન્દરા પ્રતિભાતિ પુસ્તકસ્ય વિષયો વિજ્ઞાનદૃષ્ટ્યા સુવિચારણી યોઽસ્તિ અનન્ત કાલતો મોહરિપુર્યદાત્માનં બાધતે કયારીત્યાતદ્વિનાશઃકાર્યઃ વિવેકસામ્રાજ્યં કયારીત્યા સ્થાપનીયં અધર્મદૂરિકૃત્યધર્મસ્ય બલં કથં વર્ધનીયં તત્સર્વ મનોજ્ઞ શૈલ્યાઽસ્મિન્ પુસ્તકે વિવેચિતં દૃષ્યતે મુમુક્ષુ જનૈઃ. મનન પૂર્વકમેતત્ કાવ્યં પુનઃ પુનર્નિરીક્ષણીયં કિંબહુના.

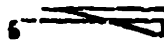
શ્રીમાન્ રાજકવિ નથુરામ સુંદરજીએ વીશ સર્ગવાળું ગૂર્જર ભાષામાં બનાવેલ વિવેકવિજય નામના કાવ્યનું મેં નિરીક્ષણ કર્યું. જેમાં કાવ્ય રચના અતિ સુંદર છે. પુસ્તકમાં શુંકન કરેલ વિષય સમ્યક્ વિચારવા યોગ્ય છે. ઘણા કાલથી મોહ કે જે આત્માને હેરાન કરે છે. ક્ષાયા કરે છે. તે મોહનો કઇ રીતિથી વિનાશ કરવો ? વિવેકનું સામ્રાજ્ય કેમ સ્થાપવું ? અધર્મને દૂર કરી ધર્મનું બળ કેવી રીતે વધારવું ?

તે સર્વનું સુંદર શૈલીયુક્ત વિવેચન આ પુસ્તકમાં જણાય છે. મુમુક્ષુ (અસાર સંસારથી અર્થાત્ જન્મ મરણથી મુક્ત થવાની ઇચ્છાવાળા) પુરૂષોએ મનન પૂર્વક વારંવાર અવલોકન કરવા લાયક આ પુસ્તક છે. વિશેષ શું કહું ?

“કાવ્યસંગ્રહ સંબંધી અભિપ્રાય”

સત્કવિ નથુરામસ્ય, ચિરં પરિચયોસ્તિ મે ।
તત્કાવ્યં માનદૃષ્ટ્યાહં વાચયામિ પુનઃ પુનઃ ॥
મધુરા મન્જુલા પ્રૌઢા પ્રસાદ ગુણ ભૂષિતા ।
રસાલંકૃતિ સંયુક્તા કીર્તિતા તસ્ય ભાસતે ॥
ભક્તિ વૈરાગ્યકાવ્યાનાં સંગ્રહો યત્ર વિદ્યતે ।
દૈદ્વ્ય તત્પુસ્તકં રમ્યં મોદતે મમ માનસમ્ ॥

મારે સત્કવિ નથુરામનો લાંબા વખતનો પરિચય છે. તેના કાવ્યને હું વારંવાર માનદૃષ્ટિથી જોઉં છું. તેની કવિતા મધુરા મન્જુલા પ્રૌઢા તેમજ પ્રસાદ ગુણવાળી, રસ અને અલંકારવાળી જણાય છે. જેની અંદર ભક્તિ અને વૈરાગ્યના કાવ્યોનો સંગ્રહ છે. એવું આ રમ્ય પુસ્તક જોઈને મારું મન રાજી થાય છે.



काव्यशास्त्र संबंधी अभिप्रायो.

शास्त्रविशारद जैनाचार्य विजयधर्मसूरि એ. એમ. એ.
એસ. બી. કાવ્યશાસ્ત્ર વિષે નીચે પ્રમાણે લખે છે.

परिदृश्यते खलु सम्प्रति 'कवि' पदधारिणां बाहुल्यम् ।
परन्तु गूर्जरभाषायामपि विरला एव लभ्यन्ते यथार्थकवि
तारः । गुणदोषरसालंकाररीतिपरिज्ञानमन्तरेण शब्दयोजनमात्र
निबद्धबुद्धयः कवयो नातिरिच्यन्ते कपिचापलं कुर्वद्भ्यः ।
अतिरोहितमिदम्—' वर्तमानगूर्जरकविसंसारः प्रायः काव्यशास्त्र
नियमनैरपेक्ष्येण स्वच्छन्दतया कवमानो गूर्जर काव्यसाहित्य
गौरवप्रचाराय न वर्ततेऽलम्भविष्णुः ' । एतादृशि परिस्थितौ
महत् कारणमिदमपि निश्चीयते—' संस्कृतवाचि काव्यप्रकाश-
काव्यप्रदीप-साहित्यदर्पण-रसगंगाधरादयो जैनाचार्य हेमचन्द-
सूरिप्रभृतिप्रणीत काव्यानुशासन काव्य कल्पलताप्रभृतयः
काव्यग्रन्था यथा प्रचलन्ति, न तथा तथाविधमेकमपि गूर्जर
काव्यशास्त्रमुपलभ्यमानमवगम्यते । अत एव हेतोः सुसम्भवमे-
तत्—' गूर्जरकविताव्यवसायिनो न शक्नुयुः स्व व्यवसायमुपने-
तुं प्रौढिमानम् ' ।

परन्तु महान् सौभाग्यावसरः—' इदं काव्यशास्त्रं महता
प्रयासेन निर्माय राजकवि श्रीयुत् नत्थुराम सुन्दरजी महाशयै
भृंशमनुगृहीतोऽस्ति गूर्जरकविसंसारः ' । इदं काव्यशास्त्रं
प्राचीन संस्कृत काव्यशास्त्राणि हिन्दी काव्यशास्त्राणि चानुसृत्य
तदाधारेण निर्मितमस्ति, इत्येतदधिकं हर्षस्थानम् । सन्तोषाति-

રેકાસ્પદં ચ યત્ પ્રાચીનાર્વાચીન કાવ્યભેદાદિવિષયાનુપદર્શ્ય
વિશેષતો વિકાસિતોઽસ્તિ સ્વગ્રન્થોઽયં કવીશ્વરૈઃ ।

અન્તત આશાસે-વાર્તામાનિક કવિમ્મન્યા યથાર્થ કવી
બુભૂષવશ્ચાન્યે 'યદ્યેનં ગ્રન્થમભ્યસ્યેયુઃ, ભવિષ્યન્ત્યમી સ્વોદેશં
સાધયિતું પ્રભવિષ્ણવઃ ।

વિજયધર્મસૂરિઃ

હાલમાં “ કવિ ” પદ ધારણ કરવાવાળા પુરૂષોનું બાહુલ્ય
જણાય છે, પરંતુ ગૂર્જર ભાષામાં પણ યથાર્થ કવિતા કરનારાઓ
વિરલાજ માત્ર મ પડે છે. ગુણ દોષ, રસ, અલંકાર, રીતિ, વૃત્તિ વ-
ગેરે યથાર્થ જણવાવાળા કવિઓ કપિત્યાપલ્ કરનારા અર્થાત્ કવિ
નામધારી પુરૂષો કરતાં વિશેષ નથી.

આ તો ખુલ્લું જ છે કે પ્રાયઃ કાવ્યશાસ્ત્રના નિયમો જાળવ્યા
વિના સ્વચ્છન્દતાથી દ્વાવે તેમ કવતો વર્તમાન ગૂર્જર કવિસંસાર
ગૂર્જર કાવ્ય સાહિત્યના ગૌરવનો પ્રચાર કરવા પૂરતો સમર્થ નથી.

આવી પરિસ્થિતિમાં આ પણ એક મહાન કારણ મનાય છે
કે સંસ્કૃત વાણીમાં કાવ્યપ્રકાશ, કાવ્યપ્રદીપ, સાહિત્ય દર્પણ રસ-
ગંગાધર વગેરે અને જૈનાચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિ પ્રભૃતિએ ળનાવેલ કા-
વ્યાનુશાસન, કાવ્ય કલ્પલતા, વગેરે કાવ્યગ્રન્થો જેમ પ્રચલિત છે
તેનું ગૂર્જર ભાષામાં એક પણ કાવ્યશાસ્ત્ર ઉપલબ્ધ જણાતું નથી.
એટલા માટેજ એ સંલલિત છે કે ગુજરાતી કવિતા ળનાવનારા
પોતાની કૃતિને પ્રસિદ્ધ કરવા સમર્થ થતા નથી.

પરંતુ મહાન સૌભાગ્યનો સમય છે કે રાજકવિ નથુરામ સુંદ-
રજી મહાશયે આ કાવ્યશાસ્ત્ર ળનાવવામાં મહાન પ્રયાસ લઈ ગૂર્જર
કવિસંસાર ઉપર અતિ અનુગ્રહ કર્યો છે. અધિક હર્ષનું કારણ એ
છે કે પ્રાચીન સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રો તથા હિન્દી કાવ્યશાસ્ત્રોને અનુસ-
રીને તેને આધારે આ કાવ્યશાસ્ત્ર ળનાવેલ છે. પ્રાચીન તથા અર્વા-

ચીન કાવ્યભેદો વગેરે વિષયો વર્ણવી કવીશ્વરે પોતાનો આ ગ્રન્થ વિશેષે કરીને વિકાસિત કરેલ છે તેથી અત્યંત સંતોષ થાય છે.

છેવટે આશા રાખું છું કે વર્તમાન કવિમન્ય પુરૂષો અને બીજા યથાર્થ કવિ થવાની વાંછનાવાળા પુરૂષો જો આ ગ્રન્થનો અભ્યાસ કરશે તો તેઓ પોતાનો ઉદ્દેશ સાધવાને શક્તિવાન થશે.

વિજયધર્મસૂરિ:

મહા મહોપાધ્યાય શીઘ્રકવિ શંકરલાલ માહેશ્વરના પરીક્ષકપણાનીયે ઉત્તીર્ણ થયેલ પટ્તાશાસ્ત્રસંપન્ન અત્રેની વેદપાઠશાલાના શાસ્ત્રીશ્રી ચતુર્ભુજ શિવશંકર કવિરાજના કાવ્યશાસ્ત્રનું અવલોકન કરી નીચે પ્રમાણે કવિરાજનો વિજય ઇચ્છે છે.

શ્રીહરિ:

યો નિત્યં વિદતાં મુદં હૃદિ દધત્ સાહિત્યપાથો નિધિમ્
બુદ્ધ્યા મન્દરકન્દરિ પ્રબલવત્યોન્મથ્યમન્થોદ્ભવામ્ ।
કાવ્યં દિવ્યસુધાં સુધાતુરતરે પૃથ્વીતલે પાયય
સશ્રીશન્નથુરામ સુન્દર જયસ્તાત્તજ્જયસ્સર્વદા ॥

જેઓ હૃદયમાં મંદરપર્વતની માફક મંથન કરવામાં પ્રબલ એવી બુદ્ધિથી સાહિત્યસમૃદ્ધનું મંથન કરી સુધાના પાનમાં આતુર એવા, પૃથ્વીતલમાં સાહિત્યવિદ્ પુરૂષોને મંથન કરતાં ઉત્પન્ન થયેલ કાવ્યરૂપ દિવ્યસુધાનું પાન કરાવી તેઓનાં હૃદયને હર્ષિત કરી, ક્ષીર સાગરનું મંથન કરી દેવોને અમૃતપાન કરાવનાર લક્ષ્મીપતિ વિષ્ણુ લગવાનનું અનુકરણ કરે છે, એવા શ્રીમાન નથુરામ સુન્દરશ્રી કવિરાજનો સર્વદા વિજય વર્તો.

સેદાનીં ચ ચરીકરીતિ સુમનસ્સ્વાન્તં મુદા મજ્જિતમ્
પ્રાગ્ભારં રસરીતિવૃત્તિગુણલક્ષ્માલંકૃતીનાં દિશન્ ।
સ્વે કાર્યે સુમહત્ પ્રબન્ધરરીકૃત્યાત્ર સાહિત્યવિત્
બ્રહ્માન્નથુરામ સુન્દર જયસ્તાત્તજ્જયસ્સર્વદા ॥

પ્રબન્ધ શબ્દિત પ્રકૃષ્ટ બન્ધવાળા બ્રહ્માએ પોતે રચેલા કાર્યાત્મક આ જગતમાં રસ (પ્રેમ) રીતિ (ધર્મ) વૃત્તિ (જીવન) ગુણ (મનુષ્યાદિના સત્વાદિ લક્ષણ) અને અલંકૃતિ (શોભા) એ જેમ ખતાવ્યા છે, તેમ આ કવિરાજ નથુરામભાઈ પણ પોતે રચેલા આ કાવ્ય શાસ્ત્રરૂપ પ્રબન્ધમાં શૃંગારાદિરસ, વૈદર્યાદિ તથા આર્ભટ્યાદિ આર્થિક રીતિઓ, મધુરાદિ ત્રણ વૃત્તિઓ, ઓજસ આદિ ગુણો આર્યા વગેરે લક્ષણો (વૃત્તો) છેકાનુપ્રાસાદિ તથા ઉપમાદિ શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકારોને ખતાવી સહૃદયોનાં હૃદયને અત્યંત આનંદમાં નિમગ્ન કરે છે, એવા બ્રહ્માનું અનુકરણ કરનારા કવિરાજ નથુરામ સુંદર જીનેા સર્વદા વિજય થાઓ.

સાહિત્યમરનિમ્નગાં શશિકલાં મૂર્ધાદધત્યુત્તમામ્
ક્ષત્તિં યઃ પ્રતિભાં નિયચ્છતિ ગલેઽસત્કાવ્યતાદુર્વિષમ્ ।
સાહિત્યારચને ચ યસ્ય તનુતે સાહાય્યતાં પાર્વતી
સેશાનન્નથુરામ સુન્દર જયસ્તાત્તજ્જયસ્સર્વદા ॥

જેઓ સાહિત્યરૂપ ગંગાજી અને ઉત્તમ પ્રતિભા શક્તિરૂપ ચન્દ્રકલાને મસ્તક (મગજ) માં ધારણ કરી અસત્કાવ્ય રૂપ ગરલને કંઠમાંજ રાખી સાહિત્યો રચવામાં ભગવતી પાર્વતીજીની સહાયતા મેળવી ગંગાધારી ચન્દ્રમૌલિ કાલકંઠ, પાર્વતીશ એવા ભગવાન શંકરનું અનુકરણ કરે છે તેનો સર્વદા જય થાઓ. ૩

હંહોકાવ્યકલાપકોવિદજના મન્યેઽવ શાસ્ત્રે મુદાં
યુષ્માકં કરગીકૃતે રસિકહૃન્નાલંહિ માતું ભવેત્ ।
યસ્મિન્ ગુર્જરવાગભિજ્ઞ જનતાઽપિ દ્રાક્ષિપાસાવતી
સાહિત્યં સહૃદેકપેયસુરસં પાતું મુદા પારયેત્ ॥

હે કાવ્યજ્ઞ પુરૂષો? હું માનું છું જે કવિરાજ નથુરામભાઈએ રચેલું આ કાવ્યશાસ્ત્ર આપના હસ્તમાં આવશે ત્યારે આપનું રસિક હૃદય આનંદનો સમાસ કરવાને પુરતું નહીંજ થાય; (ધ્રુવ કે) જે

આ કાવ્યશાસ્ત્રમાં ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન ધરાવનારા સાહિત્યરસનું પાન કરવાને આતુર હોય તેઓ પણ આ શાસ્ત્રમાં સહૃદય પુરુષોથી પીવા યોગ્ય સાહિત્ય રસને એકદમ હર્ષ સહિત પી શકે.

સન્ત્યસ્યાં ભુવિ ભૂરયઃ પૃથગભિપ્રાયાઙ્કિતાઃ ક્લેશદાઃ
પ્રાયઃ સંસ્કૃતવાગભિજ્ઞ સુગમાસ્સાહિત્યવાચો વિદામ્ ।
શાસ્ત્રેઽસ્મિન્સ્તુમ તં યથા ન વિદુષાંપૂર્વૈર્મતૈર્ભિન્નતા
સર્વૈર્ગમ્યમરં પ્રમોદજનકેઽપૂર્વે તથા દર્શિતમ્ ॥

આ પૃથ્વીમાં વિબુધ પુરુષોએ રચેલા સાહિત્ય વિષયક શાસ્ત્રો ઘણા છે, પણ તેમાંના ઘણાખરા તો સંસ્કૃતના જ્ઞાનવાળા પુરુષોથી સમજી શકાય તેવા છે. કારણ કે તેઓમાં દરેકના પરસ્પર બુદ્ધા બુદ્ધા મતો હોવાથી બીજાઓને તો કલેશ આપનારા છે, પણ આ શાસ્ત્ર તો હર્ષ આપનારું અને અપૂર્વ છે, તેમાં એવો મત લીધો છે કે પ્રાચીનોના મતથી વિરુદ્ધ ન પડે અને સૌ કોઈ બાણી શકે.

લે. વિદ્વદ્વરાનુચરઃ

વાંકાનેર સંસ્કૃત પાઠશાળા પ્રધાનાધ્યાપકઃ

ચતુર્ભુજઃ શિવશંકરઃ શર્મા

અનુક્રમણિકા.

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
કાવ્ય પ્રયોજન	૧	સખી	૨૧૨
ઉપદેશપ્રકાર	૩	દ્વિતી	૨૧૪
કાવ્યહેતુ	૪	દ્વિતીગ્નિ	૨૧૮
કાવ્યશક્તિઓ	૭	મિલનસ્થાન	૨૨૦
નામ લક્ષણ વિચાર	૮	ઋતુ	૨૨૧
અતિવ્યાપ્તિ દોષ	૧૨	પવન	૨૨૪
અવ્યાપ્તિ દોષ	૧૩	વન	૨૨૫
અસંભવ દોષ	૧૩	ઉપવન	૨૨૫
શબ્દ પ્રકાર	૧૫	ચન્દ્ર	૨૨૬
યૌગિક લક્ષણ	૧૫	ચાન્દની	૨૨૬
રૂઢ લક્ષણ	૧૭	પુષ્પ	૨૨૬
યોગરૂઢ અર્થાત મિશ્રલક્ષણ	૧૭	પરાગ	૨૨૬
કાવ્ય નિરૂપણ	૨૪	આલંબન વિભાવ	૨૨૭
પ્રાચીનસાહિત્યાચાર્યોપ્રણીત કાવ્ય		નાયકા ભેદ	૨૨૭
નાં લક્ષણો	૨૬	નાયક ભેદ	૨૬૩
શબ્દ શક્તિઓ	૭૨	રસ પ્રકાર	૩૦૦
કાવ્ય ભેદ	૧૦૭	અલંકાર	૩૧૩
કાવ્ય દોષ	૧૨૫	ઉભયાલંકાર	૩૧૪
કાવ્યગુણ	૧૫૩	અલંકાર અલંકાર્ય	૩૧૬
કાવ્ય રીતિઓ	૧૭૫	શબ્દાલંકાર	૩૨૪
કાવ્ય વૃત્તિઓ	૧૭૯	અનુપ્રાસ	૩૨૪
કાવ્યપદ્ય	૧૮૯	હાટાનુપ્રાસ	૩૨૭
રસનિરૂપણ	૧૯૦	અર્થાલંકાર	૩૩૦
સ્થાપ્તભાવ	૧૯૦	ઉપમા	૩૩૦
સંચારી ભાવ	૨૦૩	અતદ્ગુણ	૩૫૨
અનુભાવ	૨૦૧	અતિશયોકિત	૩૫૩
હાવ (અનુભાવાનંતરગત)	૨૦૪	અતુલ્યયોગિતા	૩૫૮
વિભાવ	૨૧૦	અધિક	૩૫૯
ઉદીપનવિભાવ	૨૧૦	અનવસર	૩૬૧
સખી	૨૧૦	અનુસાર	૩૬૧

અન્યોન્ય	૩૬૨	પ્રતિમા	૪૨૬
અપન્હુતિ	૩૬૪	પ્રત્યનીક	૪૨૭
અપૂર્વરૂપ	૩૬૮	પ્રહર્ષણુ	૪૩૧
અપ્રત્યનીક	૩૬૯	ભાવિક	૪૩૨
અપ્રસ્તુતપ્રશંસા	૩૭૦	બ્રાન્તિ	૪૩૪
અભેદ	૩૭૪	મિથ્યાધ્યવસિતિ	૪૩૫
અદ્ય	૩૭૫	મિલિત	૪૩૫
અવજ્ઞા	૩૭૬	મિષ	૪૩૭
અવસર	૩૭૭	મુદ્રા	૪૩૭
આક્ષેપ	૩૭૮	રત્નાવલી	૪૩૯
આભાસ	૩૮૧	રૂપક	૪૪૦
ઉત્તર	૩૮૨	લેશ	૪૪૬
ઉત્પ્રેક્ષા	૩૮૫	લોકોક્તિ	૪૪૮
ઉદાત્ત	૩૯૨	વક્રોક્તિ	૪૪૮
ઉદાહરણુ	૩૯૪	વિકલ્પ	૪૫૦
ઉલ્લેખ	૩૯૫	વિકાસ	૪૫૨
કાવ્યાર્થાપત્તિ	૩૯૭	વિચિત્ર	૪૫૨
ક્રમ	૩૯૯	વિધિ	૪૫૪
તદ્ગુણુ	૪૦૩	વિનોક્તિ	૪૫૪
તુલ્યયોગિતા	૪૦૪	વિરોધ	૪૫૫
દીપક	૪૦૭	વિશેષોક્તિ	૪૫૯
દૃષ્ટાન્ત	૪૦૮	વિષમ	૪૬૦
નિદર્શના	૪૧૦	વિષાદ	૪૬૨
નિયમ	૪૧૩	વ્યતિરેક	૪૬૪
નિરૂક્તિ	૪૧૪	વ્યાધાત	૪૬૬
પરિકર	૪૧૫	શૃંગ્મલા	૪૬૯
પરિણામ	૪૧૭	સ્લેષ	૪૭૦
પરિસંખ્યા	૪૧૮	સંકોચ	૪૭૪
પર્યાય	૪૨૦	સંદેહ	૪૭૫
પર્યાયોક્તિ	૪૨૧	સંભાવના	૪૭૭
પિહિત	૪૨૪	સંસ્કાર	૪૭૮
પૂર્વરૂપ	૪૨૫	સમ	૪૭૯

સમાધિ	૪૮૧	ઉદ્ભેદ	૫૧૮
સમાસોક્તિ	૪૮૨	ઉદ્ભેદ	૫૧૮
સમુચ્ચય	૪૮૪	ઉન્મીલિત	૫૨૦
સહોક્તિ	૪૮૭	ઉપમેયોપમા	૫૨૧
સાર	૪૮૮	ઉભયન્યાસ	૫૨૨
સક્ષમ	૪૯૦	ઉદ્ભાસ	૫૨૩
સ્મૃતિ	૪૯૦	કલ્પિતોપમા	૫૨૪
સ્વભાવોક્તિ	૪૯૧	કારકદીપક	૫૨૫
હેતુ	૪૯૩	કારણમાલા	૫૨૫
અન્તર્ભાવાલંકાર	૪૯૫	કાવ્યલિંગ	૫૨૬
અંગ	૪૯૫	ક્રિયાતિપત્તિ	૫૨૬
અચિન્ત્ય	૪૯૬	ગૂઢ	૫૨૬
અતિશય	૪૯૭	ગૂઢોક્તિ	૫૨૭
અત્યુક્તિ	૪૯૮	છોકોક્તિ	૫૨૭
અનંગ	૪૯૮	તત્સદ્દશાદર	૫૨૮
અનધ્યવસાય	૪૯૯	તાંત્ર	૫૨૯
અનન્વય	૪૯૯	તાત્પર્ય	૫૨૯
અનાદર	૫૦૧	તિરસ્કાર	૫૩૦
અનુકૂળ	૫૦૨	તુલ્ય	૫૩૧
અનુકૃતિ	૫૦૨	નિશ્ચય	૫૩૨
અનુગુણ	૫૦૩	દ્વિતીય નિશ્ચય	૫૩૩
અપ્રત્યનીક	૫૦૩	પરભાગ	૫૩૪
અભીષ્ટ	૫૦૪	પરિકરાંકુર	૫૩૫
અભ્યાસ	૫૦૫	પરિવૃત્તિ	૫૩૬
અર્થાન્તરન્યાસ	૫૦૫	દ્વિતીય પરિવૃત્તિ	૫૩૬
અવરોહ	૫૦૭	પુનરુક્તિવદાભાસ	૫૪૦
અશક્ય	૫૦૮	પૂર્વ	૫૪૧
અસંગતિ	૫૦૮	પ્રતિપ્રસવ	૫૪૧
અસંભવ	૫૧૨	પ્રતિબંધ	૫૪૨
અસમ	૫૧૩	પ્રતિભા	૫૪૩
અહેતુ	૫૧૪	પ્રતિવસ્તૂપમા	૫૪૩
આદર	૫૧૫	પ્રતિષેધ	૫૪૫
આપત્તિ	૫૧૬	પ્રતીપ	૫૪૬
આવૃત્તિદીપક	૫૧૬	પ્રત્યાદેશ	૫૫૧
આશી	૫૧૬	પ્રત્યુહ	૫૫૨

પ્રસંગ	૫૫૨	વ્યાપ્તિ	૫૮૭
પ્રસ્તુતાંકુર	૫૫૩	વ્યાસંગ	૫૮૮
પ્રૌઢોક્તિ	૫૫૪	સંદેહાભાસ	૫૯૦
ભાંગિ	૫૫૫	સન્નતિય વ્યતિરેક	૫૯૦
ભાવ	૫૫૭	સમતા	૫૯૧
મત	૫૫૮	સમાધિ	૫૯૨
માલાદીપક	૫૫૯	સમાધિ	૫૯૩
યુક્તિ	૫૬૦	સામાન્ય	૫૯૪
લલિત	૫૬૦	સામ્ય	૫૯૫
વર્ધમાનક	૫૬૧	રસવદ્દાદિ અલંકાર	૫૯૭
વિકલ્પાભાસ	૫૬૨	પ્રેય	૫૯૮
વિકસ્વર	૫૬૩	ઉર્જસ્વી	૫૯૯
વિતર્ક	૫૬૪	સમાહિત	૬૦૦
વિધિ	૫૬૫	ભાવોદય	૬૦૧
વિધ્યાભાસ	૫૬૬	ભાવસન્ધિ	૬૦૧
વિનોદ	૫૬૬	ભાવશયજ્ઞતા	૬૦૨
વિપર્યય	૫૬૭	પ્રમાણુત્તંકાર	૬૦૨
વિભાવતા	૫૬૮	પ્રત્યક્ષ	૬૦૩
વિરોધાભાસ	૫૭૪	અનુમાન	૬૦૪
વિવૃત્તોક્તિ	૫૭૪	શબ્દ	૬૦૫
વિવેક	૫૭૫	ઉપમાન	૬૦૬
વિશેષ	૫૭૫	અર્થાપત્તિ	૬૦૬
દ્વિતીય વિશેષ	૫૭૮	અનુપત્તિબ્ધિ	૬૦૭
વિશેષોક્તિ	૫૭૯	સંભવ	૬૦૭
વૈધમ્ય	૫૮૧	ઐતિહ્ય	૬૦૮
વ્યત્યાસ	૫૮૨	સંસૃષ્ટિ સંકર	૬૦૮
વ્યાજ્ઞનિંદા	૫૮૩	સંસૃષ્ટિ	૬૦૯
વ્યાજ્ઞસ્તુતિ	૫૮૪	સંકર	૬૧૦
વ્યાજ્ઞોક્તિ	૫૮૬				

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૨	૪	અર્થ પ્રાપ્તિ	અર્થપ્રાપ્તિ.
૨	૨૪	કિચદ્	કિંચિત્
૪	૩	પરમૂ	પરમ્
૬	૨૦	ખતાવવા	ખનાવના
૬	૨૨	ચન્દ્રલોકકાર	ચન્દ્રાલોકકાર
૮	૬	પરમેશ્વરના	પરમેશ્વરનાં
૧૦	૬	ખડન	ખંડન
૧૦	૨૬	તા	તો
૧૦	૧૧	કર્તાએ	કર્તાએ
૧૨	૨૦	જગત્કર્તા	જગત્કર્તા
૧૨	૨૪	અભ્યાસ	અભ્યાસિ
૧૩	૧૮	લફટિ	લફતિ
૧૮	૧	વારિજ	નામલક્ષણવિચાર
૧૮	૪	સમુદાયમાં શક્તિથી	સમુદાયશક્તિથી
૨૪	૧૪	રત્નાકર	રત્નાકરકાર
૩૪	૨	રિતિ:	રીતિ
૩૭	૧૮	તુને	તને
૩૭	૨૭	કાવ્યનો.	કાવ્યનો
૩૯	૭	રહું છે.	રહું છે,
૩૯	૨૮	સંયોગે રહિત	સંયોગરહિત
૪૦	૨૫	અર્થાત્	અર્થાત્
૪૧	૧૦	સતિ	સન્તિ.
૪૨	૧	ગૂઢાલંકારનુ	ગૂઢાલંકારનું

૪૬	૧૭	કટવાદિ	કટ્વાદિ
૪૬	૨૭	સુવણ્ણાદિમય	સુવણ્ણાદિમય
૪૭	૭	પ્રવૃત્તિ	પ્રવૃત્ત
૪૯	૧૨	રસના	રચના
૫૫	૧૦	૧૩૩	૧૩૩
૫૮	૧	હત	હેત
૫૯	૨૧	આદિ	આદિ
૬૦	૨૬	એટલેજ	એટલેજ
૬૨	૨૫	તથા	ત્યાં
૬૪	૩	રમણીય	રમણીયતા
૬૪	૧૨	સમ્યક્	સમ્યક્
૬૪	૧૬	સાધકોના	સાધકો
૬૬	૧	સન્દેહ	સન્દેહ
૭૦	૨	કારણોના	કારણોમાં
૭૧	૯	થયો.	થયો,
૭૧	૨૩	આ નિમિત્ત	આ નિમિત્ત
૭૩	૫	ગુરુત્ત્વ	ગુરુત્ત્વ
૭૩	૭	પૃથક્ત્વ	પૃથક્ત્વ
૭૭	૧૦	વ્યવહારમાં	વ્યવહારમાં
૮૦	૨૩	તા	તો
૮૧	૨૫	બીજા	બીજા
૮૨	૨૫	બ્રહ્મા	બ્રહ્મા
૮૩	૪	પર્યાય	પર્યાય
૮૭	૨૬	કીકી.	કીકી
૧૦૮	૧	વ્યાખ્યાર્થ	વ્યાખ્યાર્થ
૧૦૮	૧૬	અભિધાનમૂલ	અભિધાનમૂલ
૧૧૩	૨૬	અરિ વધૂના	અરિવધૂના
૧૧૪	૨૪	કેશ પાશને	કેશપાશને

૧૧૭	૧૫	ઇતરાગ	ઇતરાંગ
૧૨૧	૧૬	નિમૂર્ધન્ય	નિર્મૂર્ધન્ય
૧૨૩	૧	નામૈક ગુણબંધ	નામૈકગુણબંધ
૧૨૩	૧૮	બહિર્લાપિકા	બહિર્લાપિકા
૧૨૫	૧૪	શ્રુતિકટવાદિ	શ્રુતિકટ્વાદિ
૧૨૬	૨૨	શયા	શય્યા
૧૩૧	૨	નેયાથદોષ	નેયાર્થદોષ
૧૩૧	૮	વિરહ દુઃખે	વિરહદુઃખે
૧૩૫	૨૪	હોવાથી.	હોવાથી
૧૩૮	૯	પ્રકર્ષુ	પ્રકરણુ
૧૩૮	૨૦	દુઃક્રમ	દુઃક્રમ
૧૪૧	૫	પ્રકર્ષુ	પ્રકરણુ
૧૪૩	૪	ચિત્ત	ચિત્ત
૧૫૮	૨૩	અર્થાન્તર સંક્રમિત	અર્થાન્તરસંક્રમિત
		વચ્યમાં	વાચ્યમાં
૧૬૦	૧૨	કામસાસ્ત્ર	કામશાસ્ત્ર
૧૬૫	૧૪	તરૂણીનાં	તરૂણીના
૧૬૫	૧૫	સુધાસભય	સુધા સભય
૧૬૫	૧૮	ગુણ	ગુણ.
૧૬૬	૧૬	વૃત્ત	વૃત્તિ
૧૬૭	૨૪	સવાહ્યાંતસ્તત્સમપ્રસ્ફુર	સ વાહ્યાંતસ્તત્સમપ્રસ્ફુર
		દ્રસઃ	દ્રસઃ
૧૭૦	૧૮	વિરતર	વિસ્તર
૧૭૧	૨૧	તત્તપઃક્રમે	તત્તપઃ ક્રમે
૧૭૩	૧૩	સહકારાભવાકાન્તર-	સહકારાભવાકાન્તર-
		સંહતિસમાધયઃ	સંહતિ સમાધયઃ

૧૮૨	૨૬	કર	કૂર
૧૮૭	૬	વક્ત્રા	વક્ત્રા
૧૮૭	૧૩	વક્રેકયોગ્યતઃ	વક્ત્રેકયોગ્યતઃ
૧૯૦	૧૧	મનુષ્યેના	મનુષ્યેનાં
૧૯૬	૧૧	શીષ કૂલપતિ	શીષકૂલ પતિ
૨૦૧	૧	ભાગા	ભાગી
૨૦૩	૧૫	અશ્ર	અશ્રુ
૨૦૮	૧૧	એને	એ
૨૧૧	૨૦	સખાયો	સખીઓ
૨૧૬	૨	મે	મેં
૨૧૬	૧૪	મખતૂલ ના	મખતૂલના
૨૨૦	૧૩	રંગે	રંગે
૨૨૩	૧૩	તણ	તણ
૨૨૭	૮	નિરક્ષણ	નિરીક્ષણ
૨૨૮	૧૬	અંગ	અંગ
૨૨૮	૧૭	શ્રીફલ ન	શ્રીફલની
૨૨૯	૮	૨	+
૨૩૨	૧૧	ઉદાસી	ઉદાસી
૨૩૨	૨૨	પન્તિ	પત્ની
૨૩૨	૭	માનિની	માનિની
૨૩૪	૨૪	હરિ દર્શ	હરિદર્શ
૨૩૫	૧૧	આખો	આખો
૨૩૬	૨	પન્નગીપેઠે	પન્નગીપેઠે
૨૩૬	૨	લાગા	લાગી
૨૩૭	૧૫	નવયાવના	નવયૌવના
૨૩૮	૬	બંધ	બંધ
૨૩૯	૬	સાગરતુલ્ય	સાગરતુલ્ય
૨૪૦	૩	શશિ અરિને	શશિઅરિને,

૨૪૨	૩	તરા	તરી
૨૪૩	૨	છોડાવી	છોડાવી
૨૪૫	૪	રહ	રહો
૨૪૫	૯	નખદતોના	નખદંતોના
૨૪૫	૧૫	કુચકુભોથી	કુચકુભોથી
૨૪૭	૯	પરકાયા	પરકીયા
૨૪૭	૧૩	નિવાહ	નિર્વાહ
૨૪૭	૧૬	વ્યવ્ય દિની	વ્યંગ્યાદિની
૨૪૯	૧૪	સયોગી	સંયોગી
૨૫૧	૬	ધૃત	ધૃત
૨૫૧	૧૬	આધક	અધિક
૨૫૩	૧૨	ધૂપ	ધૂપ
૨૫૩	૨૬	નવનિવિ	નવનિધિ
૨૫૫	૫	સ્વલધિષ્ઠિતા	સ્વલધિષ્ઠિતા
૨૫૫	૧૪	અતર	અંતર
૨૫૫	૧૪	તેથી	તેથી
૨૫૬	૧૧	કહું	કહું
૨૫૬	૧૯	વિશ્વખંધુ	વિશ્વખંધુ
૨૬૦	૧	પીઠ	પીઠ
૨૬૦	૧૨	દુતી	દૂતી
૨૬૩	૨	રહે જે	રહેજે
૨૬૪	૧૨	રહેજે	રહેજે
૨૬૫	૧૫	વસી	વસો
૨૬૪	૨૩	સ્વકીય માં	સ્વકીયામાં
૨૬૬	૧૦	આલિંગનમાં	આલિંગનમાં
૨૬૫	૨૨	સ્વતંત્રા	સ્વતંત્રા
૨૬૬	૧૪	તરંગો	તરંગો
૨૬૭	૧૭	ભય	ભયે

૨૬૮	૧૮	મ ગર્વિતા	પ્રેમગર્વિતા
૨૬૯	૨૪	શ્રીવા	શ્રીવા
૨૭૦	૯	છે	કહે છે.
૨૭૦	૨૧	કંજનયનીનો	કંજનયનીનો
૨૭૦	૨૬	પલંગમાં	પલંગમાં
૨૭૧	૭	જળવે છે	જળાવે છે
૨૭૧	૮	ભર્યું	ભર્યું
૨૭૧	૧૩	સ્મર સેના	સ્મરસેના
૨૭૧	૧૫	આ પૈ	આવી
૨૭૧	૧૭	બનિય	બનિયાં
૨૭૧	૨૪	રી થી	રીતથી
૨૭૧	૨૪	લ લ	લાલ
૨૭૨	૧૨	નાયકાના	નાયકના
૨૭૨	૧૭	કરી	કરી
૨૭૨	૨૫	રંગાઇ	રંગાઇ
૨૭૩	૭	શાશ	શશિ
૨૭૪	૧૧	પ્રજળુ	પ્રજળું
૨૭૫	૨૦	સાવરમાં	સવારમાં
૨૭૫	૨૩	વારંવાર	વારવાર
૨૭૬	૯	ભણ્યાં	ભણ્યા
૨૭૬	૧૦	જર એ	જરીએ
૨૭૬	૨૪	અગ	અંગ
૨૭૮	૧૩	ભૂરિદો	ભૂરિ
૨૭૮	૨૩	સકેતમાં	સંકેતમાં
૨૭૯	૫	પલંગ	પલંગ
૨૭૯	૧૦	કુમુદ	કુમુદ

૨૭૬	૧૨	શ્રંગર	શ્રંગાર
૨૭૬	૧૭	આંખોમાંહી	આંખોમાંહી
૨૭૬	૨૫	પડી	પહી
૨૭૬	૨૬	ગળે	આગળે
૨૮૦	૨૪	ચિત્ત	ચિંત્ત
૨૮૧	૬	સજી	સજી
૨૮૨	૧૯	મિત્ર મિલનની	મિત્રમિલનની
૨૮૫	૨૪	ચાલી	ચાલી
૨૯૨	૮	આતુર ।	આતુરતા
૨૯૨	૨૧	લાજ સમુદ્રે	લાજસમુદ્રે
૩૦૦	૩	કરી	કરી
૩૦૬	૩	પ્રસંમ	પ્રસંગ
૩૦૬	૨૩	ઉદ્વેગ	ઉદ્વેગ
૩૦૬	૬	આલંબન	આલંબન
૩૦૬	૧૧	ઝુકી ઝુકી	ઝુકી ઝુકી
૩૦૬	૨૦	ફરી	ફરી
૩૦૬	૨૦	હયો	હીયો
૩૧૧	૧૩	ઉદ્દીપન	ઉદ્દીપન,
૩૧૨	૧૮	ચિત્તમાંહી	ચિત્તમાંહી
૩૧૫	૧૭	અર્થેભ્ય.	અર્થેભ્ય
૩૧૬	૮	તથા શબ્દાર્થયોરયમ્	તથા શબ્દાર્થયોરયમ્
૩૧૭	૨૫	અલંકાર	અલંકાર
૩૨૧	૫	અચલતા	અચલતા
૩૨૧	૧૧	વ્યંગ્યાર્થનું	વ્યંગ્યાર્થનું
૩૨૧	૧૫	પરતુ	પરંતુ
૩૨૨	૬	પ્રેમ વશ	પ્રેમવશ
૩૨૩	૧૬	પ્રકરણ	પ્રકરણ

૩૨૩	૨૭	વ્યગ્ધ	વ્યંગ્ય
૩૨૫	૨	ન્યાય	ન્યાસ
૩૨૫	૧૦	દ્વિવિધ	દ્વિવિધ
૩૨૫	૨૫	વર્ણના	વર્ણનાં
૩૨૮	૫	સત્યર્થ મિત્રાનાં	સત્યર્થમિત્રાનાં
૩૨૮	૬	અનેકતાને	અનેકતાને
૩૩૪	૨૫	કરવાળો	કરવાવાળો
૩૩૫	૧	ચત્	ચેત્
૩૩૫	૧૩	ઉપમાનોપમેયોઃ	ઉપમાનોપમેયયોઃ
૩૪૦	૧૭	પ્રકૃતો	પ્રકૃત તો
૩૪૧	૨૦	+	વાક્યોપમા—યથા
૩૪૧	૨૭	અઙ્ગમિવમુખમ્	અઙ્ગમિવમુખમ્
૩૪૨		આગળ	ઘણી જગોએ
૩૪૩		પ્રત્યય વિશેષ દ્વારા	પ્રત્યય વિશેષ દ્વારા
૩૪૭	૨૭	માલોપમા	માલોપમા.
૩૫૩	૬	સ્વભવાદિ ૩૫	સ્વભવાદિ ૩૫
૩૫૪	૬	પ્રતાપ પાવકથી	પ્રતાપપાવકથી
૩૫૪	૧૬	ડુખાવી	ડુખાવી
૩૬૦	૧૬	જવલત	જવલત
૩૬૦	૧૬	આંણો	આણો
૩૬૧	૨	છે	કહેછે
૩૬૨	૨૦	અર્થાત્	અર્થાત્
૩૬૪	૧	યશવંતના એ	યશવંતનાએ
૩૬૫	૨	અહન્હવ	અપન્હવ
૩૬૬	૧	+	કાવ્યપ્રકાશકાર આ પ્ર-
			માણે લખે છે:—
૩૬૬		અલિના	અલિનાં

૩૬૬

કાવ્યપ્રકાશકાર આ પ્ર- +

માણે લખે છે:—

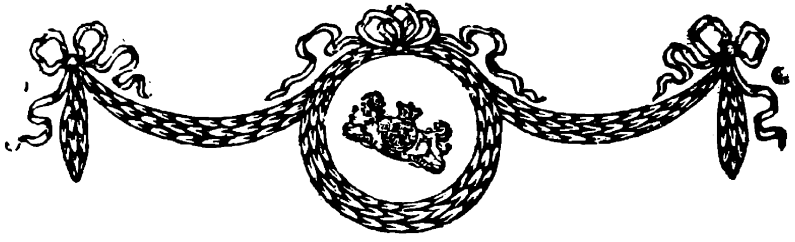
૩૬૭	૨	ચન્દ્રા લોકમાં	ચન્દ્રાલોકમાં
૩૭૦	૧૪	ઉપસર્ગગતિસ્ત્રિધા	ઉપસર્ગગતિસ્ત્રિધા
૩૭૨	૨૧	અપ્રસ્તુતપ્રસંસા	અપ્રસ્તુતપ્રશંસા
૩૭૪	૧૩	મસલને	મરાલને
૩૭૪	૧૮	અર્થનો	અર્થ
૩૭૮	૫	નિશકા હોડથ	નિરાકાહોડથ
૩૮૧	૨૦	ઉપનામ	ઉપમાન
૩૮૪	૨૧	શ્રુતિમાત્ર ત	શ્રુતિમાત્રતો
૩૮૫	૨૦	પ્રધાનતા	પ્રધાનતા.
૩૮૭	૧૦	મન રંજન	મનરંજન
૩૮૭	૧૩	અનુરક્ત	અનુક્ત.
૩૮૮	૧	નાયિકાના	નાયિકાની
૩૮૮	૫	અસિદ્ધાસ્પદા	અસિદ્ધાસ્પદા
૩૮૯	૨૦	સ્તુતિ પંક્તિ	સ્તુતિપંક્તિ
૩૯૦	૨	પાતકી	પાતકો
૩૯૦	૧૪	એણે,	એણે
૩૯૧	૨૦	તે	તેને
૩૯૨	૬	પાકટ્યે	પ્રાકટ્યે
૩૯૨	૧૦	બનેલો	બનેલ
૩૯૩	૬	મહિકાપીઠ	મહિકાપીઠ
૩૯૩	૨૧	સપત્	સંપત્
૩૯૪	૨	નિરધારીએ,	નિરધારીએ.
૩૯૪	૬	ધારી	ધારીએ
૩૯૬	૨૧	શત્રુકાળ સ્વરૂપે	શત્રુ કાળસ્વરૂપે
૪૦૧	૮	સરમ	સરમાં

૪૦૨	૧૮	સુરંપુરથી	સુરપુરથી
૪૦૭	૧૦	સંયોગાત્તદ્વીપક મિ- હોચ્ય તે	સંયોગાત્તદ્વીપક મિહોચ્યતે
૪૦૭	૧૫	મન રંજ	મનરંજ
૪૧૦	૩	નિર્દર્શનકૃતસ્તઙ્ગૈઃ	નિર્દર્શનકૃતસ્તઙ્ગૈઃ
૪૧૨	૩	સતત્	અસત્
૪૧૩	૫	શાશ	શશિ
૪૧૬	૨૩	કરે.	કરે,
૪૨૦	૧૧	ખેંચતા	ખેંચતાં
૪૩૬	૧૦	નીર ક્ષીર ન્યાયના	નીરક્ષીરન્યાયના
૪૩૮	૧૪	મોહર	મહોર
૪૪૦	૨૩	વસ્તુતિ	વસ્તુનિ
૪૪૧	૧	છે.	છે
૪૪૧	૧૫	કહું	કહું છે
૪૪૩	૩	હૃદય	હૃદ
૪૪૩	૧૮	સુખ માનુ	સુખમાનુ
૪૪૪	૧૬	કિંચિત્	કિંચિત્
૪૪૫	૨૬	ઉપમાંજ	ઉપમા
૪૧૬	૧૦	વિષય્યમેદતાદ્રૂપ્યરજનં	વિષય્યમેદતાદ્રૂપ્યરજનં
૪૪૭	૨૨	જે	૦
૪૪૭	૨૨	દોષનું	દોષનું જે
૪૫૬	૧	યદાર્થો	પદાર્થો
૪૫૬	૨૩	અલંકાર તિલક	અલંકાર તિલકમાં
૪૫૬	૧૭	ગુણ સમ્ય દર્શ્ય	ગુણસામ્યદાર્શ્ય
૪૫૬	૨૪	હો ઇ	હોઈ
૪૬૧	૪	તૃતિય	તૃતીય
૪૬૧	૭	પદલ્	ષદ્લ્

૪૬૭	૨	રણાદ્ધિરાઘદનયા	રણાદ્ધિરાઘદૃનયા
૪૬૯	૮	અથાત્	અર્થાત્
૪૭૧	૯	દ્વિતીયાં	દ્વિતીયાા
૪૭૨	૨૫	સરિતા તટવાસ	સરિતાતટવાસ
૪૭૪	૨	અપકૃતની	અપ્રકૃતની
૪૭૫	૧૯	કોણે	કોણુ
૪૮૧	૧	કારણેનં	કારણેન
૪૮૨	૨૭	થયા	યથા
૪૮૩	૯	શ દોથી	શબ્દોથી
૪૮૪	૧૯	સમુચ્ચ નું	સમુચ્ચયનું
૪૮૮	૧૨	સધુનાથ	રધુનાથ
૪૯૧	૧૧	તદ્બહિ	તદ્બહિઃ
૪૯૨	૨૨	અથાત્	અર્થાત્
૪૯૩	૪	ગમ્ય.	ગમ્ય
૪૯૪	૧૯	પ્રતાપ રવિ તેજ	પ્રતાપ રવિતેજ
૪૯૬	૮	કર્યો;	કર્યો;
૫૦૪	૫	અપ્રત્યનીક	અપ્રત્યનીક.
૫૦૪	૧૬	વાંચ્છાતિ	વાંચ્છત
૫૦૫	૯	ધસી,	ધસી
૫૦૫	૨૧	સાદરચેનેતરેણ	સાંદરચેનેતરેણ
૫૦૬	૧૩	સહા	સુધા
૫૦૬	૨૭	ઇતિરસખંધથી	ઇતરસખંધથી
૫૦૭	૨૨	પુકરણિય	પુષ્કરણિય
૫૦૮	૨૪	સંગતિ	અસંગતિ
૫૦૯	૧૮	કુચ	કુચ
૫૦૯	૨૩	સંગતિ	અસંગતિ
૫૧૧	૧૫	જન્મ્યે	જન્મ્યે

૫૧૧	૧૫	યશપુત્ર,	યશપુત્ર.
૫૧૨	૭	મતાનુસાર	મતાનુસાર
૫૧૪	૧૯	થયું.	થયું
૫૧૭	૬	પ્રાર્થના	પ્રાર્થનાનું
૫૨૦	૧૫	ભેદાવિશિષ્ટયયોઃ	ભેદાવૈશિષ્ટયયોઃ
૫૨૫	૭	છાંયા	છાયા
૫૨૮	૧૬	આવા	આવાં
૫૩૧	૨૧	ધ્વનિભ્રમર સમાજે;	ધ્વનિ ભ્રમરસમાજે;
૫૩૪	૯	આ	૦
૫૩૭	૨૭	પરિવૃત્તિ	પરિવૃત્તિ
૫૩૯	૧૧	ઈદ્વાનનથી	ઈદ્વાનનથી
૫૪૦	૮	આલાસ	આલાસ.
૫૪૦	૨૦	વાચ	વાચી
૫૪૨	૨૧	જેનાં	જેનો
૫૪૪	૨	આવે;	આવે તે
૫૪૪	૧૧	ભૂષણ ગણના	એ ભૂષણગણના
૫૪૫	૨૧	“ચન્દ્રલોકકાર.”	“ચન્દ્રલોકકાર”
૫૪૬	૧૩	અલંકાર	અલંકાર.
૫૪૭	૨	પતીળ	પ્રતીળ
૫૪૮	૨૮	ધૂપ પ્રકાશ	ધૂપપ્રકાશ
૫૪૯	૧૭	ઉત્કૃષ્ટ	ઉત્કૃષ્ટ
૫૫૪	૪	પર કીયાને	પર કીયાનું
૫૫૫	૨	અથ	અર્થ
૫૫૫	૧૪	મિથ્યાતત્વનો	મિથ્યાત્વનો
૫૫૫	૨૫	મંજી	મંજી
૫૫૮	૨૬	ઉત્પેક્ષા	ઉત્પેક્ષા
૫૫૯	૧૩	ઉત્તરોત્તર,	ઉત્તરોત્તર

૫૬૯	૧૮	આભાવમાં	અભાવમાં
૫૬૯	૨૫	આસવમદ	આસવ મદ
૫૭૧	૬	મન મોજ	મનમોજ
૫૭૭	૧	કરવું.	કરવું.
૫૭૭	૧૨	પૂર્વોનુરાગ	પૂર્વાનુરાગ
૫૭૯	૧૦	આહી	આહી
૫૮૦	૧	છે.	છે,
૫૮૦	૧૩	અક થન	અકથન
૫૮૦	૧૩	અથાત્	અર્થાત્
૫૮૧	૨૬	પ્રાતપક્ષી	પ્રતિપક્ષી
૫૮૯	૨૫	અન્તર્ભૂત	અન્તર્ભૂત
૫૯૫	૯	હેતુસ્તન	હેતુસ્તેન
૫૯૫	૨૨	“ સમતા ”	“ સમતા. ”
૫૯૬	૭	ત વેત્સામ્યમ્	તદ્વેત્સામ્યમ્
૫૯૬	૨૨	વિતુજવાલા	વિશ્વતુજવાલા
૬૦૫	૭	ધુરવા ગણુ	ધુરવાગણુ
૬૧૦	૨૩	અંગાગી, ભાવ	અંગાંગીભાવ



❖ ❖ ❖ કાવ્ય શાસ્ત્ર. ❖ ❖ ❖

કાવ્ય પ્રયોજન.

કાવ્ય અનેક પ્રયોજનવાળું હોવાથી અત્યંત આદરણીય છે. સાહિત્યદર્પણકાર લખે છે:—

ચતુર્વર્ગફલપ્રાપ્તિઃ સુસ્વાદલ્પધિયામપિ ।

કાવ્યાદેવ યતસ્તેન તત્સ્વરૂપં નિરૂપ્યતે ॥

અર્થ બુદ્ધિવાળા પુરૂષોને પણ કાવ્યથીજ સુખે કરીને ચતુર્વર્ગ ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે; તેથી કાવ્યનું સ્વરૂપ લખીએ છીએ.

ઉક્ત ચતુર્વર્ગ (ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ) ની પ્રાપ્તિ તો રામાદિ શ્રેષ્ઠ પુરૂષોની પેઠે સદાચારથી વર્તવું અને રાવણુ ઇત્યાદિ દુષ્ટ પુરૂષોની પેઠે દુરાચારથી ન વર્તવું એમ કૃત્ય અને અકૃત્યની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ કાવ્યદ્વારા ઉપદેશવડેજ સુપ્રતીત થાય છે, કહ્યું છે:—

ધર્માર્થકામમોક્ષેષુ વૈચક્ષણ્યં કલાસુ ચ ।

કરોતિ કીર્તિં પ્રીતિશ્ચ સાધુકાવ્યનિષેવણમ્ ॥

સારા કાવ્યનું સેવન ધર્મ, અર્થ, કામ તથા મોક્ષને વિષે અને દરેક કલામાં વિચક્ષણતા, કીર્તિ અને પ્રીતિને ઉપજાવે છે.

ભગવાન નારાયણના ચરણાવિન્દ સખન્ધી સ્તોત્રાત્મક કાવ્ય-થી ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે અને “ એકઃ શબ્દઃ સુમયુક્તઃ સમ્યગ્

જ્ઞાતઃ સ્વર્ગે લોકે ચ કામધુગ્ ભવતિ ” એક શબ્દ સારી રીતે પ્રયો-
જાએલ હોય અને સારી રીતે જાણ્યો હોય તો સ્વર્ગલોકમાં ઈષ્ટ
પુરુષ કરનાર થાય છે. એ વેદ વાક્યોથી પણ ધર્મને પ્રાપ્ત કરનાર
કાવ્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. અર્થ પ્રાપ્તિ તો પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ થાય છે
અને કામની પ્રાપ્તિ એ પણ અર્થદ્વારાજ થાય છે. વળી મોક્ષની પ્રાપ્તિ
કાવ્યથી ઉત્પન્ન થનારા ધર્મના ફલનું અનુસંધાન ન રાખવાથી અને
મોક્ષને ઉપયોગી એવા ઉપનિષદ્ વાક્યોમાં વ્યુત્પત્તિનું જ્ઞાન કરાવ-
નારાં હોવાથી થાય છે. ચતુર્વર્ગની પ્રાપ્તિ વેદ અને શાસ્ત્રોથી પકવ
બુદ્ધિવાળાઓનેજ કળે કરીને થાય છે; કારણકે એમાં (વેદશાસ્ત્રમાં)
રસાભાવ હોય છે. અને કાવ્ય તો પરમાનન્દને ઉત્પન્ન કરનારાં
હોવાથી સુકુમાર બુદ્ધિવાળાઓને પણ સુખેથી ચતુર્વર્ગની પ્રાપ્તિ
થાય છે. એમાં એવી શંકા ન કરવી કે પરિપક્વ બુદ્ધિવાળાઓએ વેદો
અને શાસ્ત્રો હોય છે, છતાં કાવ્યોમાં શા માટે યત્ન કરવો ? કારણ કે
જે રોગનું કકવાં ઔષધોથી ઉપશમન થાય છે તેજ રોગ જો સાક-
રથી દૂર થતો હોય તો કયો રોગી કકવાં ઔષધને ચાહશે ?
વળી કાવ્યનું ઉપાદેયપણું આ પ્રમાણે અગ્નિપુરાણમાં કહ્યું છે:—

નરત્વં દુર્લભં લોકે વિદ્યા તત્ર સુદુર્લભા ।

કવિત્વં દુર્લભં તત્ર શક્તિસ્તત્ર સુદુર્લભા ॥

લોકમાં માનવ જન્મ દુર્લભ છે અને તેમાં પણ વિદ્યા અતિ
દુર્લભ છે. તેમાં વળી કવિત્વ દુર્લભ છે અને તેમાં વિશેષ કરીને
શક્તિ અતિ દુર્લભ છે.

નાથ એ ત્રિવર્ગનું સાધન છે એ વિશે વિષ્ણુપુરાણમાં આ
પ્રમાણે લખ્યું છે.

કાવ્યાલાર્પણં ચે કિચદ્ ગીતકાન્યલિલાનિ ચ ।

શબ્દમૂર્તિધરસ્યૈતે વિષ્ણોરંશા મહાત્મનઃ ॥

જે કાવ્યાલાર્પણ અને જે કાંઈ સમગ્ર ગીતો છે તે બધાં શબ્દ
મૂર્તિને ધારણ કરનારા મહાત્મા વિષ્ણુ ભગવાનના અંશો છે.

કાવ્યશાસ્ત્ર બુદ્ધિને અત્યંત તીવ્ર બનાવે છે. વિચારને વિમળ કરે છે, એથી સર્વ શાસ્ત્રોમાં કાવ્યશાસ્ત્ર માનનીય છે.

વાણી વિના સંસાર વ્યવહાર ચાલતો નથી. આચાર્ય દંડી કહે છે:—

વાચામેવ પ્રસાદેન લોકયાત્રા પ્રવર્તતે ॥

વાણીની કૃપાથીજ લોક વ્યવહાર પ્રવર્તમાન થાય છે. અર્થાત્ ચાલે છે. ફરી આચાર્ય દંડીએ કહ્યું છે:—

इदमन्धं तमः कृत्स्नं जायते भुवनत्रयम् ।

यदि शब्दाब्हयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥

જો શબ્દ રૂપી જ્યોતિ સંસારના આરંભથી લઈને મહા પ્રલય પર્યન્ત પ્રકાશમાન ન હોત તો ત્રણે લોકો (ત્રિભુવન) માં ઘોર અંધકાર થઈ જાત.

કાવ્ય પ્રકાશકાર લખે છે:—

काव्यं यशसेऽर्थकृते, व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।

सद्यः परनिर्वृतये, कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ॥

કાવ્ય યશને માટે, વ્યવહારિક જ્ઞાનને માટે, અકલ્યાણનો વિધ્વંસ કરવા માટે, પરંસુખની પ્રાપ્તિને માટે અને કાન્તાની પેઠે ઉપદેશને માટે છે.

ઉપદેશ પ્રકાર.

ઉપદેશના ત્રણ પ્રકાર હોય છે. ૧ પ્રભુસંમિત, ૨ મિત્રસંમિત ૩ કાન્તાસંમિત. અર્થાત્ ૧ રાજાની પેઠે, ૨ સ્નેહીની પેઠે, ૩ સુન્દરીની પેઠે. જગતની અનિત્યતાના સંબંધમાં વેદનું આ વચન છે—

यो वै भूमा तदमृतम् अथ यदल्पं तन्मर्त्यम्.

જે ભૂમા અર્થાત્ સર્વવ્યાપી છે, એ અમૃત અર્થાત્ નિત્ય છે; અને જે અલ્પ અર્થાત્ સર્વવ્યાપી નથી તન્મર્ત્યમ્ અર્થાત્ એ નાશ પામવાવાળું છે. આ ઉપદેશ તો રાજાની આજ્ઞા જેવો છે, કેમકે વેદની આજ્ઞા છે.

મહાભારતમાં આ પ્રમાણે લખેલ છે:—

અહન્યહનિ મૂતાનિ પ્રવિશન્તિ યમાલયમ્ ।

શેષાઃ સ્થિરત્વામિચ્છન્તિ કિમાશ્ચર્યમતઃ પરમ્ ॥

દિનપ્રતિદિન પ્રાણીઓ યમને આલય જાય છે, (મૃત્યુ વશ થાય છે) છતાં બાકી રહેલા સ્થિરતા (જીવવાની ઇચ્છા) ને ચાહે છે એ કેવી અદ્ભુત વાત છે !

આ ઉપદેશ મિત્રના જેવો છે. કેમકે સમજાવીને કહ્યું છે.
“ સાહિત્યનું આ વચન છે ”:—

વિંટાયેલો શોભતો અનંત નક્ષત્રાવલિથી,
ચારે તર્ફ મચાવે ચક્રોર છડિદાર સ્વર;
નિજના પ્રતાપથી અમાપ જગતધ્વાંત હર્થુ',
દૂર કર્યા તાપ ધરી સહુને શરીર કર.
વરબો મુઘાથી હરખાબ્યા પત્યરોને પશુ,
વિકસાબ્યાં કુમુદ મુદિત કર્યાં નારીનર;
પ્રાતઃકાલ થતાં એજ રૂડા રજનીપતિને,
સાથ વિના જાતો જોયો નીરનિધિ તીરપર.

આ ઉપદેશ સુન્દરીના જેવો છે, કેમકે મનોહર છે. આવો ઉપદેશ મનને અત્યંત પ્રિય લાગે છે. ઉપદેશનું પ્રયોજન મનાવવું છે.

કાવ્યહેતુ.

કાવ્ય પ્રકાશકાર લખે છે:—

શક્તિર્નિપુણતા લોકસાક્ષકાવ્યાદ્યવેક્ષણાત્ ।

કાવ્યજ્ઞશિક્ષયાઽભ્યાસ ઇતિ હેતુસ્તદુદ્ભવે ॥

કવિતા બનાવવાનાં ત્રણ સાધન છે. ૧ શક્તિ, ૨ લોક, શાસ્ત્ર, અને કાવ્ય વગેરેના અવલોકન દ્વારા પ્રાપ્ત થએલ નિપુણતા, ૩ કવિ અથવા કવિતાના ટીકા કરનારની નીચે હુમેશાં કાવ્ય લખવાં અથવા શીખવાં તે.

વૃત્તિકાર લખે છે:—

શક્તિઃ કવિત્વબીજરૂપઃ સંસ્કારવિશેષઃ, યાં વિના કાવ્યં ન પ્રસરેત્, પ્રસૂતં વા ઉપહસનીયં સ્યાત્, લોકસ્ય સ્થાવરજઙ્ગમાત્મ-કલોકવૃત્તસ્ય, શાસ્ત્રાણાં છન્દોવ્યાકરણાભિધાનકોશકલાચતુર્વર્ગ-ગજતુરગચક્ષુઃપદ્મલક્ષણગ્રન્થાનામ્, કાવ્યાનાં ચ મહાકવિનિબન્ધા-નામ્, આદિગ્રહણાદિતિહાસાદીનાં ચ વિમર્શનાદ્ વ્યુત્પત્તિઃ, કાવ્ય-કર્તૃ વિચારયિતું ચ યે જાનન્તિ તદુપદેશેન કરણે યોજને ચ પૌનઃ પુન્યેન પ્રવૃત્તિરિતિ ત્રયઃ સમુદિતાઃ, ન તુ વ્યસ્તાઃ, તસ્ય કાવ્ય-સ્યોદ્ભવે નિર્માણે સમુલ્લાસે ચ હેતુર્ન તુ હેતવઃ ।

એ શક્તિ કવિત્વના બીજરૂપ એક જાતનો સંસ્કાર છે; કે જેના વિના કવિતા ફેલાય નહિ અને કદાપિ ફેલાય તો હાસ્યપાત્ર થાય. લોક એટલે સ્થાવર અને જંગમ વસ્તુઓ. શાસ્ત્ર એટલે છન્દ, વ્યાકરણ, કોશ, કલા, ધર્મ, અર્થ કામ અને મોક્ષ, હસ્તી, અશ્વ ખડ્ગ, વીગેરેનો જેમાં સમાસ થએલો છે તે.

કાવ્ય એટલે પ્રખ્યાત કવિઓના બનાવેલ ગ્રન્થો, આદિ એટલે પુરાણ, ઇતિહાસ વગેરે કાવ્ય બનાવનાર અથવા વિચારનારના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તન કરવું તે ત્રણે કારણો ભેગાં (ભિન્ન નહિ) કવિતા બનાવવામાં તથા તેની નિપુણતાના હેતુરૂપ છે પણ હેતુઓ રૂપ નહિ.

રસ ગંગાધરકાર લખે છે:—

કાવ્યનું કારણ કવિમાં રહેલી પ્રતિભા એજ છે. પ્રતિભા એટલે કાવ્ય રચનામાં અનુકૂળ એવા શબ્દ અને અર્થની ઉપસ્થિતિ અર્થાત્ પ્રાપ્તિ.

એ પ્રતિભાનો હેતુ કોઈ વખતે દેવતા તથા મહાપુરૂષના પ્રસાદ ઇત્યાદિ જન્ય જે અદૃષ્ટ તે છે, ને કોઈ વખતે વિદ્યક્ષણ એવી વ્યુત્પત્તિ અને કાવ્ય કરવાનો અભ્યાસ એ બન્ને છે. પણ ત્રણે મળીનેજ કારણ એમ કાંઈ નથી, કારણકે બાલકને વ્યુત્પત્તિ અને અભ્યાસ વિના પણ કેવળ મહાપુરૂષના પ્રસાદથી જ પ્રતિભાશક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. અને તેમાં જન્માન્તરીય વ્યુત્પત્તિ અને અભ્યાસની કદપના ન

કરવી. કારણ કે એવી રીતના માનવામાં ગૌરવતા અને જન્માન્તરીય માનવામાં પ્રમાણનો અભાવ અને કાર્યની અન્યથા પ્રાપ્તિ થાય છે. લોકમાં પણ બલિષ્ઠ એવા શાસ્ત્રાદિક પ્રમાણોથી કારણતાનો નિર્ણય થાય છે છતાં પાછલથી પ્રાપ્ત થએલ વ્યભિચારનું નિવારણ કરવાને વાસ્તે અને કાર્યની અન્યથા સિદ્ધિ ન હોવાને લીધે જન્માન્તરીય ધર્માધર્માદિ કારણ કલ્પવામાં આવે છે. નહીં તો વ્યભિચાર પ્રાપ્ત થવાથી પૂર્વે સ્વીકારાએલ કારણતાના નિર્ણયમાં ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે અને કેવળ અદૃષ્ટ એજ કારણ કહેવું શક્ય નથી. કારણ કે કેટલોક સમય કાવ્ય કરવાને અશક્ત પુરૂષને કોઈ પ્રકારે વ્યુત્પત્તિ અને અભ્યાસ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તેમાં પ્રતિભાની ઉત્પત્તિ દેખાય છે.

મમ્મટના મત પ્રમાણે શક્તિ, નિપુણતા અને અભ્યાસ એ ત્રણે કાવ્ય બનાવવામાં તદ્દન જરૂરનાં છે.

જગન્નાથના મત પ્રમાણે કાવ્યનું કારણ અર્થાત્ સાધન માત્ર કવિમાં રહેલી પ્રતિભા છે, પણ નિપુણતા અને અભ્યાસ કાવ્ય બનાવવામાં એટલા બધા ખાસ જરૂરનાં નથી.

મમ્મટનો મત વિશેષ વ્યવહારિક હોવાથી પસંદ કરવા યોગ્ય છે, કારણ કે જો મનુષ્યમાં નિપુણતા અથવા અભ્યાસની જરાપણ છાયા વિના એકલી શક્તિ હોય તો તે સારી કવિતા બનાવી શકશે એ તદ્દન અસંભવિત જણાય છે. સારાંશમાં મમ્મટનો શક્તિ, નિપુણતા, અને અભ્યાસ એ ત્રણેની સમષ્ટિવાળો હેતુ સારી કવિતા બતાવવા માટે જરૂરનો ગણવામાં આવશે.

“ ચન્દ્રલોકકાર ” પણ લખે છે:—

પ્રતિભૈવ શ્રુતાભ્યાસસહિતા કવિતાં પ્રતિ,
हेतुर्मृदम्बुसंबद्धबीजव्यक्तिर्लतामिव.

જેમ મૃદ્ધ (માટી), અમ્બુ અને બીજના યોગથી લતાની વ્યક્તિ થાય છે; તેમ શાસ્ત્રોના અભ્યાસ સહિત કવિતા બનાવવાની નૈસર્ગિક શક્તિ કવિતાને પ્રગટ કરે છે.

કોઈએક લખે છે;—

નૈસર્ગિક શક્તિ, સાહિત્યશાસ્ત્રનું વિસ્તૃત અવલોકન અને કાવ્ય બનાવવાનો સતતનિદ્ધ્યાસ આ કાવ્યના હેતુઓ છે.

કાવ્યશક્તિઓ.

ઉપર બતાવેલ હેતુઓમાંથી એક અથવા બે હેતુઓને અભાવે કવિતા બનાવવાની શક્તિના ત્રણ ભેદ છે. ૧ ઘાળ્ળી, ૨ પાઠી, ૩ પ્રાસાદિકી.

ઘાળ્ળી શક્તિ.

શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ અને કવિતા બનાવવાના સતત નિદ્ધ્યાસને અભાવે માત્ર પ્રતિભા શક્તિ (નૈસર્ગિક શક્તિ) થીજ કવિતા બનાવવાની શક્તિ ઘાળ્ળી કહેવાય છે.

એ કવિતામાં અર્થ તેમજ અક્ષર તાણીતૂસીને મૂકવામાં આવે છે તેમજ સાહિત્યશાસ્ત્રમાં કહેલ ગુણદોષનો અને છન્દાદિનો નિયમ જોઈએ તેવો જળવાતો નથી.

પાઠી શક્તિ.

પ્રતિભા શક્તિ (નૈસર્ગિક શક્તિ) ના અભાવે સાહિત્યશાસ્ત્રનું વિસ્તૃત અવલોકન અને કવિતા બનાવવાના સતત નિદ્ધ્યાસથી કવિતા બનાવવાની શક્તિ પાઠી કહેવાય છે.

એ કવિતા પારકી ઘણીક કવિતાઓ વાંચવા તથા મુખપાઠ કરવાના સામર્થ્યથી કાંઈક ચુકિત સહ ખેંચતાણુ કરી દૂધપાણીના મિશ્રણની પેઠે સ્વાદ વિનાની હોય છે.

પ્રાસાદિકી શક્તિ.

પ્રતિભા શક્તિની સાથે સાહિત્યશાસ્ત્રના શ્રવણ, મનન તથા કવિતા બનાવવાના સતત નિદ્ધ્યાસથી કવિતા બનાવવાની શક્તિ પ્રાસાદિકી કહેવાય છે.

એ કવિતા શુદ્ધ શબ્દ (વ્યાકરણ દોષરહિત) તથા સરલ

(કઠિણુતા રહિત) રચનાવાળી, પ્રગટ અર્થવાળી તથા સારી રીતિ યુક્ત, સાલંકાર, રસ ગુણથી ભરેલી અને શ્રવણ માત્રથીજ પ્રીતિ ઉપજાવે છે.

નામલક્ષણ વિચાર.

કાવ્ય એક નામ છે. નામનું લક્ષણ હોવું જોઈએ એ સ્વાભાવિક છે; કારણકે નામ લક્ષણ વિના હોઈ શકતું નથી. આ પ્રસંગે, નામ અને લક્ષણ સંબંધે નામમાંજ લક્ષણ હોવું જોઈએ એવું માનનાર “ શ્રી જયવંત જયોભૂષણકારે ” લખેલ લેખ ઉદ્ધૃત કરીએ છીએ.

પરમેશ્વરે લોકસૃષ્ટિમાં પ્રથમ પદાર્થ બનાવ્યા છે પછી એ પદાર્થોનાં નામ રાખ્યાં છે.

મનુસ્મૃતિમાં પ્રથમ સૃષ્ટિક્રમ કહીને કહ્યું છે કે:—

सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।

वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे ॥

સ અર્થાત્ નારાયણે તું અર્થાત્ ફરીને વેદશબ્દોથીજ જુદાં જુદાં નામ અને કર્મ બનાવ્યાં છે. ફરીને સંસ્થા અર્થાત્ વ્યવહારને પણ લિપ્ત લિપ્ત બનાવ્યા છે. પછી શાસ્ત્રકારોએ એ પદાર્થોનાં લક્ષણ બનાવ્યાં છે. સાહિત્યમાં પહેલાં આવાંજ ઉદાહરણ છે. ફરી કવિઓએ એમાં ચમત્કાર જોઈ જોઈને અલંકાર, રસ ઇત્યાદિનાં નામ ધારણ કર્યાં છે એ અનુભવસિદ્ધ છે. ગાનના શ્રવણમાં સામાન્ય જ્ઞાન માત્રથી પણ આનંદ થાય છે. પરન્તુ સોરઠ, કાલિંગડા ઇત્યાદિ રાગોનાં વિશેષ સ્વરૂપનું જ્ઞાન હોવાથી અધિક આનંદ થાય છે. એવા કાવ્યાર્થના સામાન્ય જ્ઞાનથી પણ આનંદ થાય છે. પરન્તુ ઉપમાદિ અલંકાર શૃંગારાદિ રસ ઇત્યાદિના વિશેષ જ્ઞાનથી અધિક આનંદ થાય છે.

ન્યાય આદિ શાસ્ત્રના પ્રસિદ્ધાચાર્ય ગૌતમ આદિએ ઇશ્વર કૃત પદાર્થોનાં લક્ષણ બનાવ્યાં. એ શૈલીથી સાહિત્ય શાસ્ત્રના પ્રસિદ્ધાચાર્ય ભરત મુનિએ અલંકાર આદિના લક્ષણ બનાવ્યાં છે. ભરત

મુનિએ નાઠ્યશાસ્ત્ર નામના ગ્રન્થમાં મૂલભૂત ઉપમાદિ ચાર અલંકાર માનેલ છે, ત્યાં એ ચારેનાં લક્ષણ કહેલાં છે. એમાં “યે શેષા લક્ષણે નોક્તાઃ” એવા કંઠરવધી પણ કહ્યું છે. એ કારિકાઓ અને લક્ષણ આગળ લખવામાં આવશે અને ભાવાદિકોનાં લક્ષણ પણ ભરતે કહેલાં છે.

ફરી વેદ વ્યાસ ભગવાન ઇત્યાદિ ભરતની શૈલી અનુસાર બનાવતા આવ્યા છે. પરમેશ્વરે સર્વ પદાર્થ રચીને એનાં નામ વ્યવહાર માત્ર પ્રયોજનથી રાખેલ છે; કવિ કર્મથી નહી. એથી એમાં કેવલ રૂઢ નામ પણ છે. પરમેશ્વરના આપેલ નામ કવિ કર્મથી નથી. પરમેશ્વરકૃત પદાર્થોના વિવેચન કરવાવાલા ન્યાયઆદિ શાસ્ત્રકારોને એ પદાર્થોના સાક્ષાત્ સ્વરૂપ પ્રકાશ કરવા માટે નામોથી અતિરિક્ત લક્ષણ બનાવવાની આવશ્યકતા જણાઈ. જેમકે “વાતિ ઇતિ વાયુઃ” અર્થાત્ ચાલવાવાળો. આ વ્યુત્પત્તિથી પવનનું વાયુ નામ રાખવામાં આવ્યું છે. પરન્તુ આ નામથી પવનનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ નથી થતું. જેમકે “રૂપરાહિતઃ સ્પર્શવાન્ વાયુઃ” “રૂપથી રહિત સ્પર્શવાળો વાયુ” આ લક્ષણથી સિદ્ધ થાય છે. કેમકે વહેવાવાળી વસ્તુ તો જળ આદિ અન્ય વસ્તુ પણ છે, છતાં તેનું નામ વાયુ નથી. પરન્તુ અલંકાર આદિનાં નામ તો કવિકર્મથી રાખવામાં આવ્યાં છે. એથી કવિઓએ તો નામથીજ એનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ. લક્ષણ શબ્દનો આ પ્રમાણે અર્થ છે:—“લક્ષ્યતે એનેન ઇતિ લક્ષણમ્” અને સંજ્ઞાનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. “સમ્યક્ જ્ઞાયતે અનયા ઇતિ સંજ્ઞા” જેથી સારી રીતે જાણવામાં આવે એ સંજ્ઞા. સંજ્ઞા તો નામનો પર્યાય છે.

આ રીતિથી લક્ષણ અને નામ બન્નેનું પ્રયોજન એક છે. તેથી નામથી અલંકારના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવીને ફરી લક્ષણથી લખાવામાં પુનરૂક્તિ થાય છે. પ્રથમ જે જે કવિઓએ અલંકારોનાં નામ રાખેલ છે, એતો એના સ્વરૂપને સાક્ષાત્ પ્રકાશ કરે એવાજ યોગાર્થવાળાં છે,

અને તે એ એ અલંકારોના પ્રકરણમાં સ્પષ્ટ કરીશું. પ્રથમ નામ રાખવાવાળાઓએ બીજું કોઈ લક્ષણ બનાવ્યું નથી. કેમકે નામથીજ અલંકારોના સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થઈ જવાથી એને બીજું લક્ષણ કહેવાની આવશ્યકતા નથી. બીજાઓએ લક્ષણ બનાવ્યાં છે, તેમાંનાં કેટલાંક લક્ષણો તો સાક્ષાત્ સ્વરૂપના બોધક નથી, અને કેટલાંક અવ્યાપ્ત્યાદિ દોષગ્રસ્ત છે. એનું ખંડન એ એ અલંકારોના પ્રકરણમાં કરવામાં આવશે. સાહિત્યશાસ્ત્રનું મુખ્ય પ્રયોજન તો મનરંજનતા છે. એથી એમાં કોઈ નૂતન વાત કહેવામાં આવે અથવા મનરંજન ન હોય એનું ખંડન કરવામાં આવે તો કાંઈ દોષ નથી. નીતિ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:-

યુક્તિયુક્તમુપાદેયં વચનં બાલકાદપિ,

અન્યતૃણમિવ ત્યાજ્યમપ્યુક્તં પદ્મયોનિના.

જે વચન યુક્તિસંયુક્ત હોય એ બાલક પાસેથી પણ ગ્રહણ કરી લેવું જોઈએ. અને જે યુક્તિયુક્ત ન હોય તે બ્રહ્માણ્યે ભલેને કહ્યું હોય તોપણ તૃણના સમાન તેનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ.

“અગ્નિપુરાણમાં વેદ વ્યાસ ભગવાને પણ આજ્ઞા કરી છે:-

અપારે કાવ્યસંસારે કવિરેવ પ્રજાપતિ:

યથા વૈ રોચતે વિશ્વં તથેદં પરિવર્તતે ॥

કાવ્યની સૃષ્ટિ અપાર છે, એના પ્રજાપતિ કવિજ છે. તેથી જેવી રૂચિ થાય છે, એવુંજ આ જગતને પલટાવી દે છે. પ્રથમ જે કવિએ અલંકાર આદિ લખીને નામ રાખેલ છે, એને અમે ધોરી કહીએ છીએ. તે ધોરી એકજ નથી થએલ, કિન્તુ અનેક થએલ છે. કેમકે અલંકાર અસંખ્ય છે, એથી હવે પણ ધોરી થઈ શકે છે. તમે એવું નહીં કહેશો કે અલંકારનાં નામ રાખવાવાળાએ લક્ષણ નથી બનાવ્યાં. તમે પણ માનશો કે વિકલ્પ અલંકાર સર્વસ્વકારેજ પ્રથમ લખ્યો છે. ફરી સર્વસ્વકારે લક્ષણ કેમ બનાવ્યું? કેમકે વિકલ્પ વસ્તુ તો પ્રાચીન છે. એ વેદમાં અને વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. સર્વસ્વકારે તો વિકલ્પમાં અલંકારતા લખી છે. એણે નામાર્થથી બિન્ન લક્ષણ નથી બનાવ્યું. કિન્તુ નામાર્થનેજ સ્પષ્ટ કરેલ

છે; અને લક્ષણોની પ્રચલિતશૈલીનું અનુસરણ કરેલ છે. અમારો તો એ સિદ્ધાન્ત છે કે કવિ નામ રાખે એ નામ વસ્તુના સાક્ષાત્ સ્વરૂપને જણાવવાવાળાંજ હોય છે. ફરી નામાર્થથી અન્ય લક્ષણ કરવામાં અતિવ્યાપ્ત્યાદિ દોષ આવે છે; અને લક્ષણરૂપથી નામનો અર્થ કરે તોપણ પુનરૂક્તિ દોષ આવે છે. એથી અમારું અનુમાન છે કે નામ રાખવાવાળા ધોરીએ લક્ષણ બનાવ્યાં નથી. જો કોઈ અન્ય કવિ નામથી ઇતર લક્ષણ કરે તો એની ભૂલ છે. અને જો ધોરી પોતે જ નામથી ઇતર લક્ષણ કરે તો ધોરીની ભૂલ છે. ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા, ઉલ્લેખ ઇત્યાદિ અલંકારોનાં નામ તો એ અલંકારોને લખવાવાળા ધોરીએ રાખેલ છે. અને નિરૂપરિકર, પરિણામ, પરિસંખ્યા ઇત્યાદિ પદાર્થોનાં નામ સૃષ્ટિના કૃતાએ અથવા અન્ય શાસ્ત્રોના કર્તાએ રાખેલ છે. પરંતુ એ પદાર્થોમાં અલંકાર માનવાવાળા ધોરીઓએ એજ નામ એ એ અલંકારોના સ્વરૂપનાં સ્પષ્ટ પ્રકાશક હોવાથી એ એ અલંકારોનાં એજ નામ અંગીકાર કરેલ છે. અલંકાર ગ્રન્થકારોએ અને કોષકારોએ અલંકારોનાં નામોના અર્થ કરેલ છે. પરંતુ કેટલાંક નામોનો સાક્ષાત્ અવયવર્થ નથી થયો. અને કેટલાંક નામોના અન્ય અર્થ કરી દીધા છે. એ અર્થ એ અલંકારોનાં સ્વરૂપ નથી. કેટલાંક નામોના સાક્ષાત્ અર્થ પણ કર્યા છે. પરંતુ એનું તાત્પર્ય સ્પષ્ટ નથી થયેલ. એ તો એ એ અલંકારોના પ્રકરણમાં અમે સ્પષ્ટ કરીશું. જેના ગ્રન્થ અત્યારે મળે છે એમાંથી કેટલાક ગ્રન્થકારોએ નામ અને લક્ષણ નથી રાખેલ. એક જયદેવ કવિએ ચન્દ્રલોકગ્રન્થમાં સ્મૃતિ, બ્રાન્તિ, અને સંદેહના નામનેજ લક્ષણ રાખેલ છે. એજ એઓએ કહ્યું છે કે:—

स्यात्स्मृतिभ्रान्तिसंदेहैस्तदङ्कालंकृतित्रयम्

સ્મૃતિ, બ્રાન્તિ અને સંદેહ ચિન્હવાલા ત્રણ અલંકાર છે. વિદ્વદ્વૃન્દ સેવિત મહારાજ લોજ પણ અલંકારોનાં નામોના અર્થ સમજેલ નથી. એથી અલંકારોનાં નામોને રૂઢ પણ માનેલ છે. તેથીજ નિજનિર્મિત “સરસ્વતીકંઠાલરણ” માં અર્થાલંકારના લક્ષણમાં આજ્ઞા કરી છે:—

અલમર્થમલંકર્તું યદ્ વ્યુત્પત્યાદિવર્ત્મના ।

જ્ઞેયા જાત્યાદયઃ પ્રાજ્ઞેસ્તેઽર્થાલંકારસંજ્ઞયા ॥

શોભાયમાન અર્થને શોભા કરવાવાળાની જે વ્યુત્પત્તિ આદિ માર્ગથી જાતિ આદિ સંજ્ઞાવાલા પ્રકાર છે એને વિદ્વાનોએ અર્થાલંકાર સંજ્ઞાથી સમજવા જોઈએ. આહીં આદિ પદ્ધતી રૂઢિમાર્ગનું પ્રહણુ છે. વ્યુત્પત્તિ રહિત નામને રૂઢ કહે છે; એથીજ દોષકારે કહ્યું છે:—

વ્યુત્પત્તિરહિતાઃ શબ્દા રૂઢા આશ્વળદાદયઃ ।

વ્યુત્પત્તિથી રહિત શબ્દ રૂઢ કહેવાય છે; જેમકે આખણ્ડલ આદિ. આખણ્ડલ નામ ઇન્દ્રનું છે.

લક્ષણુ જે પ્રકારનાં હોય છે. એક તો સ્વરૂપ લક્ષણુ અને બીજું તટસ્થલક્ષણુ. સ્વરૂપ તો આકાર અને સ્વભાવરૂપ વસ્તુસ્થિતિ છે. તટસ્થ એટલે કિનારા ઉપર રહેલ, એથી આહીં એ વિવક્ષા છે, કે સ્વરૂપથી ભિન્ન. “ચતુર્ભુજ” એ વિષ્ણુનું લક્ષણુ આકારરૂપ હોવાથી સ્વરૂપલક્ષણુ છે. અને “ચક્રપાણિ” એ વિષ્ણુનું લક્ષણુ વિષ્ણુના આકારથી ભિન્ન હોવાથી તટસ્થ લક્ષણુ છે. “સન્નિચ્છદાનંદ” સત્ અર્થાત્ સત્ય, ચિત્ અર્થાત્ ચેતન અને આનંદરૂપ એ બ્રહ્મનું લક્ષણુ સ્વભાવરૂપ હોવાથી સ્વરૂપ લક્ષણુ છે. “જગત્કર્તા” એ બ્રહ્મનું લક્ષણુ સ્વભાવથી ભિન્ન હોવાથી તટસ્થ લક્ષણુ છે. “જગત્કતા” બ્રહ્મનું સ્વરૂપ નથી, કિન્તુ કાર્ય છે; એથી એ તટસ્થ લક્ષણુ છે. અમારા મતમાં વસ્તુનું સાક્ષાત્ જ્ઞાન સ્વરૂપલક્ષણુથી થાય છે એવું તટસ્થલક્ષણુથી નથી થતું. એથી સ્વરૂપ લક્ષણુ મુખ્ય છે. અને નામ તો સ્વરૂપલક્ષણુ છે. લક્ષણુ અતિવ્યાપ્તિ, અવ્યાપ્તિ અને અસંભવ દોષ રહિત હોવું જોઈએ.

અતિવ્યાપ્તિ દોષ.

જે વસ્તુનું લક્ષણુ કરે એથી અતિરિક્તમાં પણ વ્યાપ્ત થઈ જાય એ લક્ષણુ અતિવ્યાપ્તિ દોષવાદું છે.

યથા.

નાયિકા મનોહર.

નાયિકાનું મનોહર એવું લક્ષણ કહેવામાં આવે એ લક્ષણ નાયિકાથી અતિરિક્ત નાયક આદિ અન્યમાં પણ વ્યાપ્ત થાય છે. કેમકે નાયિકા મનોહર છે. પરન્તુ નાયિકાના સિવાય નાયક આદિ અન્ય પણ ઘણી વસ્તુઓ મનોહર છે એમાં એ લક્ષણ આવી જાય છે.

અવ્યાપ્તિ દોષ.

જે વસ્તુનું લક્ષણ કરવામાં આવે એના સર્વ દેશોમાં વ્યાપ્ત ન હોય અર્થાત્ ક્યાંઇ વ્યાપ્ત હોય અને ક્યાંઇ વ્યાપ્ત ન હોય એ લક્ષણ અવ્યાપ્તિ દોષવાળું છે.

યથા.

નાયિકા ગૌરી.

નાયિકાનું ગૌરી એવું લક્ષણ કહીએ તો નાયિકા કૃષ્ણવર્ણી પણ હોય છે. એમાં આ લક્ષણની અવ્યાપ્તિ થાય છે. શ્યામવર્ણવાળી સ્ત્રી શ્રંગારરસનું આલંબન થઇ જવાથી એને પણ નાયિકા કહેવામાં આવે છે.

યથા.

ચિલક ચિકનઈ ચટકસૌ, લફટિ સટકલૌ આય;

નાર સલૌની સાંવરી, નાગનલૌ ઢસ જાય.

શ્રીકૃષ્ણ શ્રંગારરસના પરમ આલંબન વિભાવ છે. એનો વર્ણ પણ શ્યામ છે.

અસંભવ દોષ.

જે વસ્તુનું લક્ષણ કરીએ એમાં સંભવજ ન હોય એ લક્ષણ અસંભવ દોષવાળું છે.

યથા.

નાયિકા ભયજનક.

નાયિકાનું ભયજનક એવું લક્ષણ કહીએ તો એ લક્ષણ કેાઈ નાયિકામાં ન હોવાથી અસંભવ દોષવાળું છે. કેમકે ભયને ઉત્પન્ન કરવાવાળી સ્ત્રીને નાયિકાપણું છેજ નહીં. નાયિકાત્વ તો શ્રંગારર-

સને ઉત્પન્ન કરવાવાળી સ્ત્રીનેજ છે. નામરૂપ લક્ષણ ઉક્ત ત્રણે દોષ રહિત આ રીતિથી છે કે કવિ કોઈ વસ્તુનું નામ રાખે એ તો ત્યાં યૌગિકજ હોય છે. નવું રૂઢ નામ તો કવિ રાખી જ શકતા નથી. એથી એમાં અસંભવ દોષ તો હોતોજ નથી. અને કયાંઈ સન્નતીય વસ્તુમાં નામના અવયવવર્થની પ્રવૃત્તિ ન હોય ત્યાં ઉપલક્ષણથી એનો સંગ્રહ થઈ જાય છે. ઉપલક્ષણ ઉપાદાન લક્ષણને કહે છે. લક્ષણાનું બીજ તો અન્વયનો બાધ અથવા તાત્પર્યનો બાધ છે.

યથા.

ગંગામાં ઘર.

આહી ગંગા શબ્દનો વાચ્યાર્થ તો પ્રવાહ છે, જેમાં ઘર નહીં બની શકવાથી પ્રવાહમાં ઘરના અન્વયનો બાધ છે. એથી ગંગા તીરમાં લક્ષણ કરવામાં આવે છે.

કાગડાએથી દધિનું રક્ષણ કરો.

આંહી પરસ્પર પદાર્થોના અન્વયનો તો બાધ નથી, પરન્તુ એવું કહેવાવાળાનું તાત્પર્ય સમસ્ત દધિઘાતકોથી દધિનું રક્ષણ કરવામાં છે, પણ કાગડા માત્રથી રક્ષા કરીને માર્જરાદિકોને લક્ષણ કરવા દેવામાં નથી. એથી આહી કથન માત્રાનુસાર કાક માત્રથી દધિ રક્ષણનો અન્વય કરીએ તો વક્તાના તાત્પર્યનો બાધ થાય છે. એથી કાક શબ્દથી માર્જરાદિકોનો પણ લક્ષણથી સંગ્રહ છે. “ગંગામાં ઘર” એમાં તો ગંગા શબ્દનો વાચ્યાર્થ “પ્રવાહ” તેનો ત્યાગ કરીને તટ માત્રનું ગ્રહણ છે; એથી લક્ષણલક્ષણ છે અને આંહી વાચ્યાર્થ કાકના ત્યાગ વિના માર્જરાદિ અન્યાર્થનું ગ્રહણ છે. એથી એ ઉપાદાન લક્ષણ છે. “કાગડાએથી દધિની રક્ષા કરો” આહી યથાશ્રુત વાચ્યાર્થમાંજ વિશ્રામ કરીએ તો આ વક્તાનું તાત્પર્ય માર્જરાદિક સર્વથી દધિરક્ષણમાં છે, એનો બાધ થાય છે અને માર્જરાદિકરૂપ લક્ષ્યાર્થના કાકરૂપ વાચ્યાર્થની સાથે દધિઘાતકતા રૂપ સબંધ પણ છે. અને પ્રયોજન તો આંહી લાઘવથી સમજાવવા રૂપ છે. માર્જરાદિક સર્વ દધિઘાતકોનાં નામ ગણાવવામાં ગૌરવ

છે અને આવાં ઉપલક્ષણથી સંગ્રહનો સંહિત્ય શાસ્ત્રમાં અંગીકાર અવશ્ય છે. કેમકે કવિયોની રચના અપાર છે અને નવી નવી થતી જાય છે તેથીજ કેશવ કવિએ કહ્યું છે:—

વાની જગ રાનીકી ઉદારતા વખાની જાય ।

એસી મતિ ઉદિત ઉદાર કૌનકી મૈ ॥

દેવતા પ્રસિદ્ધ સિદ્ધ ઋષિરાજ તપ વૃદ્ધ ।

કહકહ હારે પૈ ન કહિ કાહૂનેં લઈ ॥

ભાવી ભૂત વર્તમાન જગત વખાનત હૈ ।

કેશોદાસ ક્યોહુ ન વખાની નૈક હૂ ગઈ ॥

પિતા ગાવૈ ચાર મુખ પૂત ગાવૈ પાંચ મુખ ।

પોતા ગાવૈ ષટ્ મુખ તદ્યપિ નૈ નૈ ॥

નામાર્થરૂપ લક્ષણ સર્વ સંગ્રાહક હોવાથી અવ્યાપ્તિ દોષ રહિત છે અને કયાંઈ વિજ્ઞાતીય વસ્તુમાં અવયવોની પ્રવૃત્તિ હોય ત્યાં યોગ અને રૂઢિની મિશ્રિતતાના અંગીકારથી એ પ્રવૃત્તિ રોકાઈ જાય છે. શબ્દો ત્રણ પ્રકારના છે. ૧ યૌગિક, ૨ રૂઢ, ૩ મિશ્રિત.

યૌગિક લક્ષણ.

જે શબ્દની વ્યાકરણની રીતિ મુજબ વ્યુત્પત્તિ થઈ શકતી હોય તેને યૌગિક કહે છે.

યથા.

સુધાંશુ.

“સુધા” અમૃતનું નામ છે, અને “અંશુ” કિરણનું નામ છે. એથી “અમૃતના કિરણોવાળો” એ અન્દનું યૌગિક નામ છે.

યથા,

ઉન્નત ઉરોજ દ્વય મૂધર સમાન ભાસે,

કટિ મૃગરાજ તણી જાનિત ભરનારી છે;

મોહ કરનારી ગતિ મદ્બર જેવી મંદ,

વદન હિમાંશુ પ્રભા તાપ હરનારી છે.

શિરોરૂઢ શ્યામ તેની લટો અલિરામ લાંબી,
વિષધર વામા તણું ધામ ધરનારી છે;
અખળા છતાં અનેક શૌર્યવાન પુરૂષને,
કામશર મારી પરવશ કરનારી છે.

આમાં “ ઉરોજ ” “ ભૂધર ” “ મૃગરાજ ” “ મદઝર ”
“ હિમાંશુ ” “ શિરોરૂઢ ” “ વિષધર ” “ અખળા ” વગેરે યૌગિક
શબ્દ છે કે જેની વ્યાકરણની રીતિ મુજબ વ્યુત્પત્તિ થઈ શકે છે.

રૂઢ-લક્ષણ.

જે શબ્દ વ્યવહારમાં પ્રચલિત હોય, પણ વ્યાકરણની રીતિએ
જેની વ્યુત્પત્તિ ન થઈ શકે તે જેમકે:—

હિત્ય.

હિત્ય એટલે કાષ્ઠનો બનાવેલ હાથી. અને:—

શ્યામરૂપો યુવા વિદ્વાન્સુન્દરઃ પ્રિયદર્શનઃ ।

સર્વશાસ્ત્રાર્થવેત્તા ચ હિત્ય ઇત્યભિધીયતે ॥

શ્યામવર્ણ, તરૂણ, વિદ્વાન, સુન્દર, પ્રિયદર્શન અર્થાત્ જેને
દેખીને લોક પ્રસન્ન થાય અથવા સંપૂર્ણ શાસ્ત્રોના અર્થને જાણવા-
વાળા એવા પુરૂષોનું લક્ષણ છે.

ચિન્તામણિ કોષકારે કહ્યું છે કે “ હિત્યઃ કાષ્ઠમયે ગજે ”
વિશેષલક્ષણયુક્તે પુરુષે ” હિત્ય શબ્દનો કોઈ અવયવાર્થ નથી.
ઉક્ત પદાર્થોમાં આનો રૂઢિથી સંકેત છે.

યથા

ડાલરની કળી જાણી દોડયો તોડવાને ત્યાં તો,

દારા તુજ દાંત જોઈ હૃદ શરમાયો હું.

હર્ષ ધરી હૈયે જાણી છીપને લાંબાવ્યો કર,

ત્યાં તો કર્ણ જોઈ એકદમ અચકાયો હું.

ખિમ્બફળ લેવા અતિ આતુર બન્યો તો હું તો,

ત્યાં તો તુજ ઓષ્ઠ જોઈ અતિ અકળાયો હું;
સૂંઘવા ગુલાબ ધસ્યો ખનીને અધીર પણ,
ગોરી તુજ ગાલ જોઈ ખૂબ ગભરાયો હું.

આમાં ડોલર, દાંત, છીપ, કર્ણુ, ગિમ્મ, ઓષ્ઠ, ગાલ વગેરે
રૂઢ શબ્દો છે કે જેની વ્યાકરણની રીતિએ વ્યુત્પત્તિ થઈ શકતી નથી.

યોગરૂઢ અર્થાત્ મિશ્ર લક્ષણ.

જે શબ્દની વ્યાકરણની રીતિ મુજબ વ્યુત્પત્તિ થઈ હોય અને
તે રૂઢની માફક અન્ય અર્થમાં ન વપરાય તે યોગરૂઢ અર્થાત્ મિશ્ર
કહેવાય છે.

યથા

વારિજ.

“ વારિજ ” એ કમલનું યોગરૂઢ નામ છે. વારિ અર્થાત્ જ-
લથી, જ અર્થાત્ જન્મેલ. આવો અવયવાર્થ તો યૌગિકતા છે. અને
જલથી છીપ, શંખ ઇત્યાદિ પણ જન્મ પામે છે, પરંતુ એમાં વા-
રિજ નામની પ્રવૃત્તિ નથી. વારિજ નામની પ્રવૃત્તિ તો કમલમાંજ
છે; એથી એ રૂઢ છે. આ રીતિથી કમલનું “ વારિજ ” નામ યોગ
અને રૂઢિથી મિશ્રિત છે.

યથા

ચાર ભુજવાળા સુર હોય છે અનેક છતાં,
ચતુર્ભુજ નામે એક વિષ્ણુ ઓળખાય છે.
ભવ્ય વિષ્ણુ અને બ્રહ્મા આદિ મહા દેવ છતાં,
મહાદેવ નામે માત્ર શંભુ સમજાય છે.
સગરથી ઉપજ્યા સહસ્રસાઠ પુત્ર પણ,
સાગરનું નામ માત્ર સિન્ધુને અપાય છે.
પાણીથી પદાર્થ ઘણા પામે છે પ્રસિદ્ધ જન્મ,
છતાં કંજ નામે ભાન કમળનું થાય છે.
આમાં અર્થ સ્પષ્ટ જણાય છે.

આહીં અન્યત્ર પ્રવૃત્તિ ન હોવામાં નિમિત્ત તો નામ રાખવા વાળાની ઇચ્છા છે. આ પ્રકારે નામાર્થરૂપ લક્ષણની પ્રવૃત્તિ વિજતી-યમાં ન હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ દોષ રહિત છે. ઉક્ત રીતિએ કરીને અતિવ્યસિ આદિ દોષની નિવૃત્તિનો સિદ્ધાન્ત નામોના માટેજ છે. લક્ષણોના માટે નથી. એથી લક્ષણોમાં ઉક્ત દોષ નિવારણાર્થે શાસ્ત્ર-કાર યત્ન કરતા આવ્યા છે.

મુક્તાવલીમાં યૌગિક શબ્દનું આ લક્ષણ છે.

“યત્રાવયવાર્થ એવ બુદ્ધયતે તદ્યૌગિકમ્”

જ્યાં અવયવાર્થનોજ ઓધ હોય છે એ યૌગિક.

૩૬ શબ્દનું આ લક્ષણ છે:—

“યત્રાવયવશક્તિનૈરપેક્ષેણ સમુદાયશક્તિમાત્રેણ બુદ્ધયતે તદ્બૂદ્ધમ્”

જ્યાં અવયવાર્થની અપેક્ષા વિના સમુદાય શક્તિ માત્રથી ઓધ થાય છે એ ૩૬.

યોગ૩૬ શબ્દનું આ લક્ષણ છે.

“યત્ર તુ અવયવશક્તિવિષયે સમુદાયશક્તિરપ્યસ્તિ તદ્યોગરૂદ્ધમ્”

જ્યાં અવયવશક્તિમાં સમુદાયશક્તિ પણ છે એ યોગ૩૬. યોગ૩૬ શબ્દમાં ૩૬ માનવાનું પ્રયોજન મુક્તાવલીમાં આમ કહ્યું છે:—

“રૂઢિજ્ઞાનસ્ય કેવલયૌગિકાર્થજ્ઞાનપ્રતિબન્ધકત્વમ્”

૩૬જ્ઞાન, કેવલ યોગજન્ય અર્થ જ્ઞાનનો પ્રતિબન્ધક છે. “વારિજ” આંહી યોગજન્ય અર્થ જલથી જન્મેલ શંખ, છીપ, ઇત્યાદિ સર્વનું જ્ઞાન કરાવે છે. ત્યાં ૩૬ પદ્મથી ઇતર શંખ, છીપ ઇત્યાદિના જ્ઞાનને રોકી દે છે. યૌગિક નામજ લક્ષણ હોવામાં તો વિવાદ નથી. ૩૬ શબ્દોના વિષયોમાં બે મત છે. કેટલાક ઉણાદિકોથી સિદ્ધ થએલ શબ્દોને યૌગિક માને છે અને કેટલાક ઉણાદિ સિદ્ધ શબ્દોને ૩૬ માને છે. એજ કહ્યું છે:—

‘ઉણાદયો વ્યુત્પન્ના અવ્યુત્પન્નાશ્ચ’

ઉણાદિક શબ્દ વ્યુત્પન્ન અર્થાત્ યૌગિક અને અવ્યુત્પન્ન અર્થાત્ ૩૬ છે. તેથી ઉણાદિ સિદ્ધ શબ્દોને ૩૬ માનવાવાળા જો એમ કહે

કે રૂઢ નામનો કાંઈ અવયવર્થ થતો જ નથી, એથી લક્ષણનો ભાગ ભિન્ન થશે. રૂઢ નામ લક્ષણ નથી બની શકતું તો તે સમીચીન નથી? કેમકે રૂઢ નામ પણ નિરર્થક નથી થતું. સમુદાયમાં શક્તિથી એનો પણ અર્થ થાય છે. અમે ૮૧ એકાશી અલંકાર માનશું. એમાંથી રૂઢ નામ ત્રણ છે. અદ્ય, મુદ્રા અને સૂક્ષ્મ. અદ્ય એટલે થોડું. તેથી જ્યાં અદ્યતા ચમત્કારિક હોય ત્યાં અદ્ય અલંકાર. મુદ્રા એટલે મહોર છાપ. તેથી જ્યાં મુદ્રાન્યાય ચમત્કારિક હોય ત્યાં મુદ્રા અલંકાર. જેમકે દીપકન્યાયથી દીપક અલંકાર; અને સૂક્ષ્મ શબ્દનો અર્થ અન્યને જ્ઞાત ન હોય એ રીતે બતાવવું. તેથી જ્યાં સૂક્ષ્મતા ચમત્કારિક હોય ત્યાં સૂક્ષ્મ અલંકાર. ચમત્કાર અથવા શોભાકરત્વ. તે એ અલંકારના નામથી લભ્ય છે. એ નામોથી પણ એ અલંકારોના સ્વરૂપનો ઓધ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. મોટાં યૌગિક નામોની અપેક્ષા ન્હાનાં રૂઢ નામોથી અલંકારનું જ્ઞાન હોવું એ લાઘવની અતિશયતાથી અધિક ઉપયોગી છે.

એવું નહિ કહેશે કે યોગરૂઢનામનો અર્થ તો યોગશક્તિએ કરીનેજ થાય છે. રૂઢ કેવલ એટલા માટે અંગીકાર કરવામાં આવી છે કે યોગરૂઢ શબ્દોમાં યોગજન્ય અર્થનો કોઈ જગોએ અધિક અર્થ થઈ જાય છે. અને કોઈ જગોએ ન્યૂન અર્થ રહી જાય છે. એ જગોએ રૂઢથી કેવલ યોગજન્ય અર્થ ઘટાડી લેવામાં આવે છે, અથવા વધારી લેવામાં આવે છે. જેમકે નીરધિ શબ્દનો યોગજન્ય અર્થ જલનું અધિકરણ છે, પરંતુ એથી રૂઢ અંગીકાર કરવામાં આવી છે, કે ઘટાદિકોની વ્યાવૃત્તિ કરવામાં આવે અને ક્ષીર સમુદ્રાદિમાં પણ નીરધિ શબ્દનો પ્રયોગ થઈ શકે. ઘટાદિકોમાં નીરધિની વ્યાવૃત્તિ કરીને સમુદ્રમાં નિયમન કરવું એ તો યોગાર્થનું ઘટાડવું છે, અને વધારવું એ છે કે નીરધિ શબ્દનો ક્ષીરનીરધિ એવો ક્ષીર સમુદ્રમાં પ્રયોગ થવો એ અલંકારોનાં યોગરૂઢ નામ છે. એમાં અર્થ તો યોગજન્યજ કરવામાં આવશે. એમાં કેટલાંક લક્ષણ તો નીકળે છે, પરંતુ સર્વ લક્ષણ નથી નીકળી શકતાં. જેટલા અંશ આ નામના

અર્થમાં આવેલ નથી એનું લક્ષણ વાક્યમાં બુદ્ધ લખ્યા વિના કામ ચાલી શકતું નથી. કેમકે યોગરૂઢ નામથી અવયવવર્થવિશિષ્ટ રૂઢિ બોધ્ય અર્થનું જ્ઞાન થાય છે. એ મુકતાવલીનાં લક્ષણથી સ્પષ્ટ છે. અને વાચ્યસ્પત્ય કોષકારે પણ કહ્યું છે :—

અવયવશક્તયા સમુદાયશક્તયા, ચ અર્થબોધકે પંકજશબ્દાદૌ ॥

અવયવશક્તિથી અને સમુદાયશક્તિથી અર્થનો બોધ કરાવવાવાલા પંકજ આદિ શબ્દ છે.

“ તત્રહિ ઉભયશક્તયા પદ્મજન્મકર્તૃત્વરૂપાવયવર્થવિશિષ્ટ પદ્મત્વવિશિષ્ટસ્ય બોધઃ ॥ ”

પંકજ શબ્દમાં ઉભય શક્તિએ કરીને પંકજી ઉત્પન્ન હોવા રૂપ અવયવર્થ સહિત પદ્મત્વ ધર્મ સહિત પદ્મનો બોધ છે.

ઉભયાર્થબોધનાચ્ચ પદ્મજાતે કુમુદાદૌ સ્થલજાતે પદ્મે ચ ન તત્પદ્મયોગપ્રસંગઃ ।

બન્ને અર્થનો બોધ હોવાથી પંકજી ઉત્પન્ન થએલ કુમુદાદિમાં અને સ્થલથી ઉત્પન્ન થએલ પદ્મમાં પંકજ પદ્મના પ્રયોગનો પ્રસંગ નથી અને “ ક્ષીરનીરધિ ” આહીં યોગાર્થની પ્રતીતિ વિના કેવલ રૂઢિબોધ્ય સમુદ્રની પ્રતીતિ થાય છે એમાં કારણ એ છે કે નીરધિની સાથે ક્ષીરનો અવયવ નથી બનતો. એવીજ રીતે “ નિષ્કલંક શશી, કનક સૌધ, સુરભૂરૂઢ ” ઇત્યાદિમાં બાણી લેવું. યોગરૂઢ નામ અનેક છે. પાણિગ્રહણ નામનો યોગાર્થ “ હાથ પકડવો ” થાય છે, તેથી હાથ પકડવો તો વિવાહ, સહાય દેવી, ખેંચવું ઇત્યાદિમાં સર્વત્ર છે. જેમકે:—

યથા,

જતાં ગહન વનમાંહિ, શબરે પકડયો કર રતિને કાજ;

પ્રકટ્યાં તુજ રિપુ સ્ત્રીને, એક સંગ ભય કોપે ગ્લાનિ લાજ.

પરન્તુ સર્વત્ર અતિવ્યાપ્તિ દૂર કરવાને વાસ્તે વિવાહમાં રૂઢિ છે. ચિન્તામણિ કોષકારે કહ્યું છે કે—“ પાણિગ્રહણં વિવાહે, વિવાહઃ

ભાર્યાપ્રાપ્તિહેતૌ ” પાણિગ્રહણ નામના યોગાર્થમાં વિવાહ એ અંશ નથી આવેલો. પાણિગ્રહણ વિવાહનું એક અંગ છે. પરન્તુ રૂઢિથી ભાર્યાપ્રાપ્તિહેતુરૂપ પાણિગ્રહણનો યોગ થઈ જાય છે. એ નામ ક્રિયાવાચી છે. ત્રિકલા નામનો યોગાર્થ ત્રણ ફલોનો સમુદાય છે તેથી એ તો ત્રણ ફલોના સમુદાયમાં સર્વત્ર છે, પરન્તુ અન્યત્ર અતિવ્યાપ્તિ મટાડવાને માટે “ હરડાં, બહેડા અને આમળાં ” રૂપ ત્રણ ફલોના સમુદાયમાં રૂઢિ છે. ચિન્તામણિ કોષકારે કહ્યું છે :—

“ ત્રિફલા હરિતકયાદિફલત્રિકે ” ત્રિકલા નામના યોગાર્થમાં “ હરડા, બહેડા, આમળાં ” એ અંશ આવેલ નથી, પરન્તુ રૂઢિથી “ હરડા, બહેડા, આમળાં ” એ ત્રણ ફલોના સમુદાય રૂપ અર્થનો યોગ થઈ જાય છે. આવોજ ઉપમા અલંકાર નામનો યોગાર્થ “ સ-મીપ કરીને કરેલ વિશેષ જ્ઞાન ” છે, પરન્તુ સમીપ કરવાથી ન્યૂનતા, અધિકતા અને સમતા એ સર્વત્ર જ્ઞાન થાય છે ત્યાં સમતામાં રૂઢિ છે. અતિશયોક્તિ અલંકારના નામનો યોગાર્થ લંઘનની ઉક્તિ છે. તે લંઘન તો આજ્ઞા, સમુદ્ર, પર્વત લોકસીમા ઇત્યાદિમાં સર્વત્ર છે, પરન્તુ અન્યત્ર અતિવ્યાપ્તિ મટાડવાને માટે લોકસીમાના લંઘનમાં રૂઢિ છે. આંહી યોગ અને રૂઢિની મિશ્રિતતાથી લોકસીમા લંઘનરૂપ અર્થનો યોગ થાય છે. અતિશયોક્તિ નામના યોગાર્થમાં લોકસીમા એ અંશ આવેલ નથી, પરન્તુ રૂઢિથી લોકસીમાતિલંઘન એટલા અર્થનો યોગ થઈ જાય છે અને આ અલંકારના સ્વરૂપયોગમાં આથી અતિરિક્ત કોઈ અંશ શેષ નથી. એથી અન્ય લક્ષણ બનાવવાની કાંઈ આવશ્યકતા નથી. અપ્રસ્તુતપ્રશંસા અલંકારના નામનો યોગાર્થ અપ્રસ્તુતકથા છે. તે અપ્રસ્તુતકથા તો કોઈ પ્રસંગમાં અથવા અપ્રસંગમાં સર્વત્ર કહેવામાં આવે છે.

યથા.

કહત માત જસુમત કહાંનિ પૌઢે હરિ પલના,
રામનામ ભૂપતિ મયૌ સુ સિય તાકૈહૈ લલના ।
પિતુઆજ્ઞા વન વસિય હરિય તિય તહાં લંકપતિ,

સુનતકુદ્ધ વઢિવિસર સુદ્ધ બક ઉઠે અતુર અતિ ॥

સૌમિત્રિ ધનુષ ધનુ ધનુષ કહાં રહી થકત મા ચકત સી

વહ બાલકૃસ્ન મુવિપાલ તુવ રત્નહુ પ્રસ્ન નિત તત્તતસી ॥

પરંતુ અન્યત્ર અતિવ્યાપ્તિ નિવારણને માટે પ્રસંગમાં કહેલ અપ્રસ્તુત કથામાં રૂઢિ છે. આહીં યોગ અને રૂઢિની મિશ્રિતતાથી પ્રસંગમાં કહેલ અપ્રસ્તુતપ્રશંસારૂપ અર્થનો યોગ થાય છે. અપ્રસ્તુત પ્રશંસા નામના યોગાર્થમાં પ્રસંગમાં કહેલ આ અંશ આવેલ નથી, પરંતુ રૂઢિની મિશ્રિતતાથી પ્રસંગમાં કહેલ અપ્રસ્તુતકથા એટલા અર્થનો યોગ થઈ જાય છે. અને આ અલંકારના સ્વરૂપયોગમાં આથી અતિરિક્ત કોઈ અંશ શેષ નથી. એથી અન્ય લક્ષણ બનાવવાની કાંઈ આવશ્યકતા નથી. નામ રાખવાવાળાની ઇચ્છાનુસાર પ્રસિદ્ધિને રૂઢિ કહે છે. અમે અલંકારોના યોગરૂઢ નામોમાં આ રીતિથી રૂઢિને કહીશું. રૂઢિનું પ્રયોજન અતિવ્યાપ્તિ નિવારણને માટે છે, જેને ઉક્ત પ્રકારથી સર્વત્ર સ્વયં ઘટાવી લેવું.

એવું નહીં કહેશો કે જેને કોઈના કહેવાથી અથવા કોષથી “પાણિગ્રહણ” નામ વિવાહનું છે. એજ પાણિગ્રહણ શબ્દથી વિવાહને સમજશો અથવા તો હાથ પકડવાનેજ સમજશો ઇત્યાદિ. તેથી નામજ લક્ષણ ત્યારે બની શકે છે કે જ્યારે જે નામનો અર્થ છે, એમાંજ તમામ વાત આવી જાય અને ઉપરાંત કાંઈ કહેવું ન પડે. જે ઉપરથી કહેવામાં આવશે એજ અંશ લક્ષણમાં ઉમેરવું પડશે. કેમકે વૃદ્ધોથી, કોષથી, અથવા વ્યાકરણથી સાંભળ્યા વિના તો રૂઢ અને યૌગિક શબ્દોને પણ કોઈ સમજી શકતું નથી. માતાદિથી સાંભળ્યા વિના મનુષ્ય, મનુષ્યની વાણી પણ નથી બોલી શકતું, અને અલંકારોના યોગરૂઢ નામોમાં રૂઢિથી ઇતર કોઈ અર્થ ઉપરથી નથી લાવવો પડતો. એવું પણ નહીં કહેશો કે જ્યાં વાક્યાર્થમાં અન્વયાનુપપત્તિ અથવા તાત્પર્યાનુપપત્તિ હોય ત્યાં વાક્યાર્થમાં અન્વયાદિ લેવાને માટે લક્ષણ કહેવામાં આવે છે. સંજ્ઞા તો એકજ પદ છે. આની કટપના વખતે અન્વયાનુપપત્ત્યાદિકનો પ્રસંગજ નથી જેમકે

“કાકેભ્યો દધિ રક્ષયતામ્” આ વાક્યમાં કાક શબ્દથી દંઘ્યુપધાતક માત્રનું ગ્રહણ થાય છે. “કાકો રૌતિ” આમાં કેવલ કાક શબ્દ-નોજ પ્રયોગ કરવામાં આવે એમાં તો કેવલ કાકનું જ ગ્રહણ થાય છે; કેમકે ઉપલક્ષણમાં અન્વયનો બાધ નથી. એથી વાક્યની આવશ્યકતા નથી. આહીં તો તાત્પર્યનો બાધ છે. તેથી ધોરી કવિઓએ કાવ્યશોભાકર ધર્મરૂપ અલંકારોનાં ઉપમાદિ નામ રાખેલ છે. તે એ એ નામાર્થો સંબંધી કાવ્યશોભાકરધર્મરૂપ ચમત્કારોનાં ઉપલક્ષણથી ગ્રહણ ન કરે તો કવિના તાત્પર્યનો બાધ થાય છે. ધોરીએ પ્રત્યનીક ન્યાયથી પ્રત્યનીક અલંકાર માન્યો છે. આનો અક્ષરાર્થ વક્ષ્યમાણ પ્રત્યનીક અલંકારના પ્રકરણમાં કહેવામાં આવશે. અહીં ચમત્કાર પક્ષમાં છે. આનો વાચ્યાર્થ તો અનીક પ્રતિ કરવું એ છે, તેથી અહીં વિશ્રામ કરે તો પક્ષીના પક્ષી પ્રતિ કરવું, પક્ષીનું કરવું, પક્ષીના પક્ષીનું કરવું ઇત્યાદિ પક્ષ સંબંધી ચમત્કારોનું ગ્રહણ ન હોવાથી વક્તાના તાત્પર્યનો બાધ થાય છે. પક્ષીના પક્ષી પ્રતિ કરવું ઇત્યાદિ લક્ષ્યાર્થ છે. પક્ષતા સંબંધ છે; અને પ્રયોજન લાઘવથી કહેવું એ છે. સર્વને ગણાવવાથી ગૌરવ થાય છે. એમ નહી કહેશો કે ધોરીનું એ તાત્પર્ય હતું તો સૂક્ષ્મ ઇત્યાદિની પેઠે આ અલંકારનો “ સર્વ સંગ્રાહક પક્ષ ” નામ કેવ ન રાખ્યું ? કેમકે એ વિષયનો કોઈ ન્યાય હોય તો એથી એ અલંકારનું પ્રદર્શન કરવાથી હૃદયંગમ સાઈ થાય છે. એથી અન્ય પણ મુદ્રા ન્યાયથી મુદ્રા, દીપક ન્યાયથી દીપક આદિ અલંકારોનું પ્રદર્શન કરવામાં આવ્યું છે અને સાહિત્ય શાસ્ત્રમાં ઉપલક્ષણથી સજ્જતીય ચમત્કારનો સંગ્રહ થઈ જાય છે.

એવું પણ ન કહેશો કે કવિ નામ રાખે એ તો લક્ષણ રૂપજ હોય છે. જ્યોતિષ, ન્યાય, વ્યાકરણ આદિ શાસ્ત્રકારોએ નવીન વાર્તા કલ્પીને “ કુળ્યા, અગ્રા, ચરજ્યા, ઉન્મણ્ડલ, સમવાય, વિલકિત, ઉપસર્ગ ” ઇત્યાદિ સેંકડો યોગરૂઢ નામ નવીન કલ્પ્યાં છે. તેમાં કોઈ નામમાં લક્ષણ યોગ્ય અર્થ નથી નીકળતો.

કેમકે અમારું મુખ્ય તાત્પર્ય અલંકારોનું નામ રાખવાવાળાના નામમાંજ લક્ષણ હોવામાં છે. એ અલંકારોનાં સમસ્ત નામ લક્ષણરૂપ છે. એવું ન કહેશો કે આદિમાં અલંકારોનાં નામ રાખવાવાળાનાં નામમાંજ લાવવાનું તાત્પર્ય હતું, એ કોઈ પ્રમાણથી નક્કી કર્યું? કેમકે સમસ્ત અલંકારોનાં નામજ લક્ષણ છે, એ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. અન્ય લાઘવ સર્વમાન્ય હોવાથી સાહિત્ય શાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ સહૃદયોના હૃદયની સાક્ષિરૂપ પ્રમાણ પણ અહીં છે.

ઘોરીઓએ અલંકારોનાં નામ ઉદાહરણોના અનુસાર રાખ્યાં છે, એ તો અવ્યાપ્ત્યાદિ દોષ સહિત છે. અને ભરત ભગવાન ઈત્યાદિએ પણ લઘ્ય ઉદાહરણોના અનુસાર એ અલંકારોનાં લક્ષણ બનાવ્યાં છે, પરંતુ એ તો બહુધા અવ્યાપ્ત્યાદિ દોષ સહિત છે. ઘોરિયોનાં નામ રૂપ સ્પષ્ટ થઈ રહેતાં ફરી અન્ય તટસ્થ લક્ષણોનું બનાવવું એ તો ભૂલ છે.

કાવ્ય નિરૂપણ.

“ રત્નાકર ” લખે છે:—

કાવ્યનું યથાર્થ નિરૂપણ એક એવો વિષય છે કે જેના ઉપર સાહિત્યકારો લાંબા વખતથી પોતપોતાના મતને અનુસાર ઘણુંજ લખતા આવે છે. તથાપિ જો ધ્યાન દઇને વિચારીએ તો એઓના ગ્રન્થોથી સંપૂર્ણ સંતોષ થતો નથી. મૂળ વિષયો ઉપર એવા વાંધાઓ પડ્યા છે કે એઓમાંથી કોઈ ઉપર બે ચાર સાહિત્યકારોની એક સંમતિ પ્રાપ્ત થવી ઘણી કઠિણ છે. એકના લક્ષણને બીજો અંગીકાર કરતો નથી અને બીજાની વાતને ત્રીજો પરાસ્ત કરે છે. એથી પરિણામ એવું આવે છે કે ભણવાવાળા બિચારા ગભરાઈ જાય છે અને એમ નક્કી નથી કરી શકતા કે આપણે કોના મતને વાસ્તવિક સમજવો. કેટલાએકના તો પોતાના લખેલા ગ્રન્થોમાં પણ એવો પૂર્વાપર વિરોધ પડે છે કે એના પોતાના સિદ્ધાન્તનુંજ સિદ્ધ થવું અસંભવિત થઈ પડે છે. આના સિવાય એ લોકોમાંથી કોઈ કોઈએ આ વિષયને અતિ સૂક્ષ્મ અને કઠણ સમજી દ્રઢતાપૂર્વક પોતાના સિદ્ધા-

ન્તોને સ્પષ્ટ રૂપથી પ્રકાશિત કરવાનું સાહસ અનુચિત જાણી પ્રથમ દોડાદોડ કરી અંતે નાક ઉપર આંગળી રાખી ગયા છે, કે જેથી જ્ઞાસુઓ વાંચીને શું ચવાડામાં પડી જાય છે; અને એનું નિવારણ કરી અભિપ્રાય સુધી નથી પહોંચી શકતા. અંતમાં નિરાશ બનીને કાવ્યકળાકોવિદ કહેવરાવવાના અભિલાષીઓને લિન્નલિન્ન ગ્રન્થોના લક્ષણો અને ઉદાહરણોને કંઠ કરી રાખીને તથા અવસર ઉપર અમુકનો આ મત છે એટલું કહી દેવાને પોતાનું મુખ્ય કર્તવ્ય સમજી લેવું પડે છે.

સંસ્કૃત ભાષાના પંડિતોને તો સ્પષ્ટાસ્પષ્ટ કાંઈક બોધ પણ થઈ જાય છે. પરંતુ કેવળ પ્રાકૃત ભણવાવાળાઓને તો એટલું પણ જ્ઞાન થવું કઠિણ છે. કેમકે પ્રથમ તો પ્રાકૃતમાં એવા ગ્રન્થો બહુજ થોડા છે, કે જેમાં કાવ્યના સર્વ અંગોનું વર્ણન મળી આવે, બહુધા લોકોએ તો એક એક બબ્બે અંગોનાંજ પૃથક્ પૃથક્ વર્ણન કરીને છોડી દીધા છે અને ખીજા જે ગ્રન્થો હાલ છે તેની પરિપાટી સંસ્કૃત કરતાં પણ અતિ કઠિણ છે. પ્રાકૃત ભાષાના કવિઓના બનાવેલાં ઉદાહરણો તો બહુધા પ્રશંસનીય છે, પરંતુ જ્યાં ત્યાં લક્ષણોમાં વિશેષ ધ્યાન ન દીધાથી તેઓ પોતાના સમજેલા અર્થનો પ્રકાશ પ્રયુક્ત શબ્દોદ્ધાર નથી કરી શક્યા, અથવા તો પોતેજ ભૂલ ખાધી છે. આવા વખતમાં પ્રાકૃત ભાષામાં એક એવો ગ્રન્થ લખવાની આવશ્યકતા જોવામાં આવે છે કે જેનાથી ભણવાવાળાઓને કાવ્ય સબન્ધી આવશ્યક વાતોનો યથાર્થ બોધ પ્રાપ્ત થાય અને પોતે પક્ષપાત છોડી વિચાર કરવાનો અભ્યાસ વધારે.

સર્વથી પહેલાં જે વાતનો નિર્ણય થવો આવશ્યક છે તે એ છે કે કાવ્ય કોને કહે છે, અર્થાત્ કાવ્યનું લક્ષણ શું છે ? હર કોઈ કાર્ય કરવા પહેલાં મનુષ્યે આટલું સારી રીતે જાણી લેવું જોઈએ કે હું શું કરવા ચાહું છું. નહિ તો એના ઉદ્દેશ્ય સાધનમાં ખાધ આવવાની સંપૂર્ણ સંભાવના થશે. જેમ કોઈ ઘર બનાવવાવાળા કારીગરને એવી ખબર ન હોય કે આ ઘર મનુ-

બોને રહેવા માટે બનાવવું છે, તો સંભવ છે કે એમાં એ કારીગર મનુષ્યને જવા આવવા જેવડું દ્વાર પણ નહિ બનાવે. આ સિવાય એ પણ સંભવ છે કે ખારણેથી જોવામાં તો એના બનાવેલ ઘરનો આકાર જેવો જોઈએ તેવો હોય પણ અંદરથી તો છંટ પત્થરથી ભરેલું હોય અથવા છાપડુંજ ન હોય. જો કોઈ મનુષ્ય સોનીની પાસે જઈને કહે કે મને એક કંકણ બનાવી દે, તો જ્યાંસુધી સોની એમ નથી જાણતો કે કંકણ અમુક ભૂષણને કહે છે, ત્યાંસુધી તે બિચારો શું બનાવી દેશે ? અને કદિ વિના સમજીએ, વિના સાંભળીએ બનાવવાનું સાહસ ઉઠાવે તો સંભવ છે કે કોઈ એક એવી વસ્તુ બનાવી દેશે કે જેનાથી હાથને કાંઈપણ સખંધ નહી હોય. એવી રીતે જો કવિ આ વાતને સારી રીતે ન સમજે કે કાવ્ય કોને કહે છે તો યથાર્થ સમજ્યા વિના કાંઈ બનાવી તેને કાવ્ય માની લેશે. અને પોતાની રચનામાં એ વાતને લાવવાનો યત્ન નહિ કરી શકે, કે જેનાથી વાક્યને કાવ્યપદવી પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રાચીન સાહિત્યાચાર્યો પ્રણીત કાવ્યનાં લક્ષણો.

ચન્દ્રાલોકકાર લખે છે:—

નિર્દોષા લક્ષણવતી સરીતિગુણભૂષિતા ।

સાલંકારરસાનેકવૃત્તિર્વાક્યાવ્યનામભાક્ ।

દોષ વિનાની, સારા લક્ષણયુક્ત, રીતિસહિત, ગુણોએ સહવર્તમાન અલંકાર સહિત અનેક વૃત્તિવાળી જે વાણી તે કાવ્ય કહેવાય છે.

સરસ્વતી કંઠાભરણકાર લખે છે:—

નિર્દોષં ગુણવત્કાવ્યમલક્ષારૈરલક્ષ્યત્મ ।

રસાન્વિતં કવિઃ કુર્વન્કીર્તિં પ્રીતિં ચ વિન્દતિ ॥

દોષ રહિત, ગુણવાળું, અલંકારોથી મુશોભિત રસયુક્ત કાવ્ય કરનાર કવિ કીર્તિ તથા પ્રીતિને પામે છે.

કાવ્યદીપિકાકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

કથ્યતે કાવ્યમિષ્ટાર્થવ્યવચ્છિન્ના પદાવલી.

ઈષ્ટ એટલે અલૌકિક ચમત્કારી હોવાથી સહુદય પુરૂષોનાં મનને આનંદ કરનાર એવા જે અર્થો તે વડે વ્યવચ્છિન્ન એટલે વિલક્ષણ કરેલ એવી જે પદાવલી એટલે પદસમૂહ તે કાવ્ય કહેવાય છે. રિપુસ્તે મૃતઃ, પુત્રસ્તે જાતઃ, “તારો શત્રુ મરણ પામ્યો” અને “તારે ત્યાં પુત્ર ઉત્પન્ન થયો.” ઇત્યાદિ વાક્યનાં શ્રવણથી ઉત્પન્ન થએલો આનંદ લોકોત્તર નથી. માટે એવાં વાક્યોમાં કાવ્ય લક્ષણનો અતિ પ્રસંગ નથી. તથાપિ લક્ષણ એવું ફલિત થયું કે લોકોત્તર ચમત્કારી હોવાથી સહુદયોનાં હૃદયને આકર્ષણ કરનાર જે વાક્ય તે કાવ્ય. તેનુંજ નામ કાવ્ય કહેવાય છે કે જે નિશ્ચે વિલક્ષણ ચમત્કારી હોવાથી બળાત્કારે વશમાં લાવી સામાજિક જનોનાં મન રંજન કરે એનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે.

માનુષીભ્યઃ કથંનુસ્યાદસ્ય રૂપસ્ય સંભવઃ ।

ન પ્રભાતરલં જ્યોતિરુદેતિ વસુધાતલાત્ ॥

માનુષી સ્ત્રીઓથી આવાં રૂપની ઉત્પત્તિ સંભવેજ કેમ ? પૃથ્વીના તલથી લાવણ્યે પરિપૂર્ણ એવું તેજ ઉત્પન્ન થાયજ નહીં.

ઉદ્ગીર્ણદર્ભકવલા મૃગી પરિત્યક્તનર્તના મયૂરી ।

અપસૃતપાણ્ડુપત્રા મુઞ્ચતિ અશ્રુ ઇવ લતાઃ ॥

શકુન્તલાના પતિના ઘર પ્રત્યે પ્રયાણને સમયે વિરહથી હરિણીએ દર્ભના કવલોનો ત્યાગ કર્યો છે અર્થાત્ આહાર તજેલો છે, મયૂરીએ નૃત્યનો ત્યાગ કર્યો છે અને લતાઓ ખરી પડતા પત્રોરૂપી અશ્રુઓના બિન્દુઓનેજ જાણે પાડતી હોય નહિ શું ?

અગ્નિ કઠોરે યશઃ કિલ તે પ્રિયં કિમયશો નનુ ઘોરમતઃપરમ્ ।

કિમભવદ્વિપિને હરિણીદૃશઃ કથય નાથ કથં વત મન્યસે ॥

હે નિષ્કુર રામ ! તમને પ્રભારંજનજન્ય યશજ પ્રિય છે તો સીતાને ઘોર વનમાં મોકલવા રૂપ જે અપયશ તે શું એના સમાન નથી ? હે નાથ ! હરિણાક્ષી એવાં સીતાજીની વનમાં શું સ્થિતિ

થઈ તે વિષે જરાપણ વિચાર કરો છો ? ઇત્યાદિ વાક્યોવડે સહુદ-
યોને અનંતરજ લોકોત્તર આનંદનો ફેલાવ કરે છે માટે તેમાં
કાવ્યપણું જાણવું.

કાવ્ય પ્રકાશકાર લખે છે:—

તદ્દોષૌ શબ્દાર્થૌ સગુણાવનલંકૃતી પુનઃ કાપિ.

દોષ રહિત, શુભ સહિત, અલંકાર સહિત અને ક્યાંઈક ગૂઢ
અલંકાર યુક્ત એવા જે શબ્દ અને અર્થ તે કાવ્ય.

વૃત્તિકાર લખે છે:—

કાપીત્યનેનૈતદાહ યત્ સર્વત્ર સાલંકારૌ ।

કચિત્તુ સ્ફુટાલંકારવિરહેડપિ ન કાવ્યહાનિઃ ॥

“કાપિ” એ પદે કરીને એવું જણાવ્યું કે શબ્દ અર્થ
સર્વ સ્થલે સાલંકાર હોવા જોઈએ પણ કોઈ સ્થલે સ્ફુટ અલંકાર
ન હોય તોપણ કાવ્યત્વની હાનિ નથી.

કોઈપણ ભાષામાં કાવ્યની વ્યાખ્યા કરવી એ સંભવિત નથી.
તો પણ મનુષ્ય પોતાની જાતને માટે કાવ્ય શું છે એ અનુભવથી
શોધી શકે તેનું વર્ણન આપી શકાય. કાવ્યપ્રકાશકાર કાવ્યની વ્યા-
ખ્યા આપવામાં એ પ્રમાણે જ અનુસરેલ છે. ઉપર જોયું એમ તે
કાવ્યનું “તટસ્થ લક્ષણ” આપતા નથી પણ “સ્વરૂપ લક્ષણ” આપે
છે. તેને કાવ્યની સ્વતંત્ર વ્યાખ્યા આપવાની મુશ્કેલી જણાઈ તેથી
કાવ્યને માટે જરૂરનાં તત્ત્વો લીધાં છે; અને તેમને કાવ્યની વ્યાખ્યામાં
એકત્ર કરીને આપેલ છે. વ્યાખ્યા કેવી રીતે ઉદ્ભવ પામી એ નીચેની
ખીનાથી જણાશે.

કાવ્ય એટલે શું ? કાવ્ય એ એક મનરંજનતા યુક્ત વસ્તુ છે.
ધારો કે અહિંયા એક મનરંજન કરે તેવું ચિત્ર છે તો તે કાવ્ય કહે-
વાય કે નહિ ? ખીલકુલ નહિ. ત્યારે આપણે કહીએ કે કાવ્ય તો
વાણીના વ્યવહારમાં સમાયેલ છે. એમ માનીએ તો ગાયક ઘણાજ
પ્રિય રાગથી ગાય છે, તો તે કાવ્ય કહેવાય ? ના. એ પણ કાવ્ય ન
કહેવાય. ત્યારે તો એ અર્થયુક્ત શબ્દ વ્યવહાર છે. વાઝ ! ત્યારે એ

રીતે તો ઘણા ગદ્ય લખનારાની વાણી તે પણ કાવ્ય કહેવામાં આવશે. ત્યારે આપણે વ્યાખ્યામાં “અદોષત્વ” ઉમેરશું કે જે કાવ્યના પ્રદેશમાંથી એવી લાધાને દૂર કરશે. “કાવ્ય” માત્ર શબ્દ કે માત્ર અર્થમાં સમાએલ નથી. શબ્દ અને અર્થ બંને મળીને “કાવ્ય” થાય છે. તો તેમાં પ્રાધાન્યપણું શબ્દનું છે કે અર્થનું? જે શબ્દનું પ્રાધાન્યપણું હોયતો “સાર્થ શબ્દ” એમ વ્યાખ્યા કરવામાં આવશે અને જે અર્થનું પ્રાધાન્યપણું હોય તો “શબ્દેન વિશિષ્ટઃ અર્થઃ” એમ વ્યાખ્યા કરવામાં આવશે. તો પણ “શબ્દાર્થો કાવ્યમ્” એમ કેમ કહેવાય? તો એમને આપણે એમ કહી શકશું કે કવચિત્ શબ્દ પ્રધાન હોય છે અને કવચિત્ અર્થ પ્રધાન હોય છે અને કેટલીક વખત શબ્દ અને અર્થ બંને સરખા પ્રાધાન્યપણાવાળા હોય છે. તેથી ચતુરાઇથી “શબ્દાર્થો કાવ્યમ્” એમ કહેલ છે.

હવે જે કોઇ દોષ રહિત કંઇ વસ્તુ બનાવે તો તે કાવ્ય કહેવાય? ના. કાવ્ય નામને યોગ્ય થવા માટે કંઇક વિશેષ જરૂરનું છે. અર્થાત્ ગુણો. હવે આવું (દોષ રહિત અને ગુણ સહિત) કાવ્ય મુખ્યત્વે કરીને અલંકાર યુક્ત હોય છે. પણ અલંકાર કાવ્યમાં હોવાજ નોઈએ એવું કાંઈ નથી. કારણ કે કોઈ વખતજ, અલબત્ત જવલેજ, સારી કવિતા અલંકાર વિનાની હોય છે.

કાવ્યશાસ્ત્રના લખનારાઓએ કાવ્યની ભિન્ન ભિન્ન વ્યાખ્યાઓ આપેલ છે. એથી કાવ્યપ્રકાશકારે કાવ્યની વ્યાખ્યા કરી નથી. જેટલી વ્યાખ્યા આપેલ છે તે તો માત્ર કાવ્યની તેની શોધમાં આગળ વધવાના ઇશિદાથી કાવ્યનાં પ્રધાન તત્ત્વો આપેલ છે. મમ્મટનું કાવ્યનું સ્વરૂપ બ્યવહારિક હોવાથી ઘણું સાફ છે. પરિચિત વર્ણન કરવાથી મમ્મટ કાવ્યનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપવામાં ક્ષિતેહ પામેલા છે.

ગૂઢાલંકારનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે.

યઃ કૌમારહરઃ સ એવ હિ વરસ્તા એવ ચૈત્રક્ષપા-

સ્તેચોન્મીલિતમાલતી સુરભયઃ પ્રૌઢાઃ કદમ્બાનિલાઃ ।

સા ચૈવાસ્મિ તથાપિ તત્ર સુરતવ્યાપારલીલાવિધૌ ।

રેવારોશ્વસિ વેતસીતરૂતલે ચેતઃ સમુત્કંઠતે ॥

પરદેશમાં પરનાયકની સાથે સંકેત કરનારી કોઈ નાયિકાનું પોતાના ધરમાં આ વચન છે.

જે કુમાર અવસ્થાનો હરનાર અર્થાત્ પાણિગ્રહણ કરનાર તેજ પતિ, તથા ચૈત્ર માસની રાત્રિઓ પણ તેજ, તથા હું પણ તેજ છું તથાપિ રેવાને કાંઠે વેતસી તરૂના તલને વિષે સંલોગ વ્યાપાર રૂપ લીલા કરવા માટે ચિત્ત ઉત્કંઠિત થાય છે.

આ શ્લોકમાં સ્ફુટ અલંકાર નથી. તથા ગૂઢ અલંકાર ત્રણ છે. તે એવી રીતે કે સંલોગ યોગ્ય પતિ આદિકનું વિધમાનપણ કહેવાથી ઉત્કંઠાના કારણનો અભાવ છે, તેમ છતાં પણ ઉત્કંઠા રૂપ કાર્ય કથન કર્યું માટે વિભાવના અલંકાર થયો. તે શબ્દથી સાક્ષાત્ પ્રતીત થતો નથી, માટે ગૂઢ છે. અને પતિ આદિકનું સંનિધાન રૂપઅનુત્કંઠાનું કારણ છતાં પણ અનુત્કંઠારૂપ કાર્ય નથી; માટે વિશેષોક્તિ અલંકાર થયો તે પણ શબ્દથી સાક્ષાત્ પ્રતીત થતો નથી. માટે ગૂઢ છે. અને “કૌમાર” “હર” “વર” ઇત્યાદિ અનુપ્રાસ સ્ફુટ છે; તથાપિ તે આ કાવ્યમાં હોનારા શૃંગારાભાસને પ્રતિકૂલ હોવાથી તે અસ્ફુટજ છે. નાયક પર હોવાથી શૃંગારને આભાસપણું જાણવું. ઉર્જસ્વિત્ અલંકાર સ્ફુટ છે એવી શંકા પણ કરવી નહી, કેમકે જ્યાં રસાભાસ અન્યનો અંગ હોય ત્યાંજ ઉર્જસ્વિત્ હોય છે. અહીં તો શૃંગારાભાસ પ્રધાન છે, અન્યનો અંગ નથી; માટે ઉર્જસ્વિત્ સંભવે નહી.

સાહિત્ય દર્પણકાર લખે છે:—

કાવ્યનું સ્વરૂપ એટલે લક્ષણ કેવી રીતનું એવી અપેક્ષામાં કોઈ કહે છે:—

તદ્દોષૌ શબ્દાર્યૌ સગુણાવનલંકૃતી પુનઃ કાપીતિ.

દોષ રહિત, ગુણ સહિત, અલંકાર સહિત અને ક્યાંક સ્ફુટ અલંકાર રહિત અર્થાત્ ગૂઢ અલંકાર યુક્ત એવા જે શબ્દ અને અર્થ

તે કાવ્ય. આ વિચારવા જેવું છે. કેમકે જો કદાચ દોષ સ્થિત શ-
બ્ધાર્થજ કાવ્ય હોય તો—

ન્યકારો હ્યમેવમેયદરયસ્તત્રાપ્યસૌ તાપસઃ

સોડ્યપ્યત્રૈવ નિહન્તિ રાક્ષસકુલં જીવત્યહો રાવણઃ

ધિગ્ધિક્ શક્રજિતં પ્રબોધિતવતા કિં કુમ્ભકર્ણેન વા

સ્વર્ગગ્રામટિકાવિલુપ્તનવૃથોચ્છૂનૈઃ કિમેભિર્મુજૈઃ

રાવણ કહે છે કે મારો એજ મોટો તિરસ્કાર કે મારે શત્રુઓ.
તેમાં પણ આ તપસ્વી એવો રામ શત્રુ; અને તે પણ આ લંકામાં જ
રાક્ષસોના કુળને હણે છે. વળી મોટું આશ્ચર્ય એ છે કે રાવણ જીવે
છે. ઇન્દ્રજિત તને પણ ધિક્કાર છે, ધિક્કાર છે. નિદ્રામાંથી જગાડેલા
કુલકર્ણથી પણ શું ? સ્વર્ગરૂપી ગામડાને તોડવામાં વૃથા બળ ધ-
રનાર, એવા આ ભુજોવડે પણ શું ?

આ ૪લોક અવિમૃષ્ટવિધેયાંશદોષથી દૂષિત છે. માટે કાવ્ય
કહેવાશે નહીં. અને એ ૪લોકમાં રસધ્વનિ હોવાથી ઉલટું ઉત્તમ કા-
વ્યપણું સહૃદયજનોએ અંગીકાર કર્યું છે. તેમાં પૂર્વોક્ત લક્ષણની
અવ્યાપ્તિ પ્રાપ્ત થશે. ત્યારે આ ૪લોકમાં કોઈકજ અંશ દુષ્ટ છે પણ
સર્વ નહીં. માટે જે અંશમાં દોષ છે તે અંશ દુષ્ટ અને ઇતર ભાગ
તો અદુષ્ટ હોવાથી કાવ્યજ કહેવાશે એવી પણ શંકા કરવી નહીં,
કેમકે જે અંશમાં દોષ તે અકાવ્ય અને જે અંશમાં ધ્વનિ છે તે કા-
વ્ય એમ માનીએ તો દુષ્ટ અંશ પોતાની તરફ અકાવ્યપણાનું આ-
કર્ષણ કરશે, અને ધ્વનિ અંશ પોતાની તરફ કાવ્યપણાનું આકર્ષણ
કરશે એ રીતે બન્ને તરફ આકર્ષણ થવાથી કાવ્યપણું અકાવ્યપણું
કાંઈ પણ સિદ્ધ થશે નહીં. વળી શ્રુતિકટુત્વાદિ દોષો કોઈકજ અં-
શને દૂષિત કરે એમ નથી; કિન્તુ એક અંશમાં રહેલ દોષ આખાં
કાવ્યને દૂષિત કરે છે. ઘટે છે કે કાવ્યના આત્મારૂપ રસનો અપકર્ષ
કરનાર દોષ ન હોય તો તેમાં દોષપણું જ અંગીકાર કરાતું નથી.
નહીં તો દોષમાં નિત્યત્વ, અનિત્યત્વની વ્યવસ્થાજ થઈ શકશે નહીં
જે ધ્વનિકારે પણ કહ્યું છે :—

શ્રુતિદુષ્ટાદયો દોષા અનિત્યા યે ચ દર્શિતાઃ

ધ્વન્યાત્મન્યેવ શ્રંગારે તે હેયા ઇત્યુદાહતાઃ

જે શ્રુતિ કટુત્વાદિ દોષો તથા જે અનિત્ય દોષો દેખાડયા તે ધ્વનિરૂપ શ્રંગારમાંજ ત્યાજ્ય જાણવા.

વળી એમ માનવાથી કાવ્ય વિરલવિષય અથવા નિર્વિષયજ થઇ જશે, કેમકે સર્વ પ્રકારે નિર્દોષ કાવ્યનોજ અસંભવ છે. ત્યારે “અદોષૌ” આ પદમાં જે “અ” છે, એનો ર્ષપ્ત ” એવો અર્થ કરશું એમ માનતા હો તો ઈષપ્ત દોષવાલા શબ્દાર્થ કાવ્ય છે એવું સિદ્ધ થશે. ત્યારે નિર્દોષ શબ્દાર્થને કાવ્યપણું કહેવાશે નહીં. “સતિ સંભવે ર્ષપ્તદોષાવિતિચેત્” સંભવ છતાં ઈષપ્ત દોષવાલા શબ્દાર્થ એમ કહેતા હો તો તે પણ કાવ્યલક્ષણમાં કહેવા યોગ્ય નથી. રત્નાદિકના લક્ષણમાં કીટાનુવેધાદિકના પરિહારની પેઠે એટલે જેમ કીટના અનુવેધાદિક રતનનું રત્નપણું હુણવાને સમર્થ નથી; પણ કિંમતમાં તારતમ્ય કરાવવાને સમર્થ છે. તેમજ શ્રુતિકટુત્વાદિ દોષ પણ કાવ્યનું કાવ્યપણું હુણી શકવાને સમર્થ નથી પણ તેવાં કાવ્યની કિંમત કંઇક ઓછી ગણાય છે. કહ્યું છે કે:—

કીટાનુવિદ્ધરત્નાદિ સાધારણ્યેન કાવ્યતા ।

દુષ્ટેષ્વપિ મતા યત્ર રસાચ્ચનુગમઃ સ્ફુટઃ ॥

જેમ કીટે વીધેલું રત્ન પણ રત્નજ મનાય છે, અરત્ન નહીં. તેમ જે કાવ્યમાં રસાદિકનું જ્ઞાન સ્ફુટ થતું હોય તે કાવ્ય દોષવાળું છતાં કાવ્યજ મનાય છે. વળી શબ્દાર્થને સગુણ એ વિશેષણ આપ્યું છે તે પણ અઘટિત છે, કેમકે ગુણો રસનાજ ધર્મ છે. એ પ્રકારે કહ્યું છે:—

યે રસસ્યાજ્ઞિનો ધર્માઃ શૌર્યાદય ઇવાત્મનઃ

જેમ શૌર્યાદિક આત્માના ધર્મ છે તેમજ ગુણો અંગીભૂત રસનાજ ધર્મો છે, ઇત્યાદિ વાક્યે કરીને પૂર્વોક્ત લક્ષણકારેજ પ્રતિપાદન કરેલ છે; માટે શબ્દાર્થ રસના અભિવ્યંજક છે. રસના ધર્મ ગુણો ઉપચારથી

શબ્દાર્થમાં પણ સંભવશે એમ માનતા હો તો તમને પૂછીએ છીએ કે તમે કાવ્યના સ્વરૂપ રૂપે માનેલા શબ્દાર્થમાં રસ છે કિંવા નહીં? જો કદા નથી એમ કહેતા હો તો શબ્દાર્થમાં ગુણ પણ નથી. કેમકે રસના ધર્મ ગુણ, રસ ન હોય તો તે પણ ન જ હોવા જોઈએ. જો કદી શબ્દાર્થમાં રસ છે એમ કહેતા હો તો લક્ષણમાં “સગુણૌ” એ પદને સ્થાને “સરસૌ” એવુંજ વિશેષણ કેમ ન આપ્યું? શબ્દાર્થમાં ગુણવાનપણની અનુપપત્તિ હોવાથી “સરસૌ” સિદ્ધ થયું એમ કહેતા હો તો પણ “સગુણૌ” આ વિશેષણ છોડી દઈને “સરસૌ” એ વિશેષણ આપવું તેજ યોગ્ય છે. “પ્રાણીવાળા દેશ” ને બદલે “શૌર્યાદિકવાળા દેશ” કોઈ કહેતું નથી. ગુણના અભિવ્યંજક શબ્દાર્થ કાવ્યમાં પ્રયોજવા એવો “સગુણૌ” એ પદનો અભિપ્રાય છે, એવી શંકા પણ કરવી નહીં. કેમકે ગુણ કાવ્યમાં ઉત્કર્ષ આણનારા છે પણ કાવ્યના સ્વરૂપના આણનાર નથી. શબ્દ અને અર્થ કાવ્યનું શરીર છે, રસાદિક આત્મા છે, તથા ગુણો શૌર્યાદિકની પેઠે છે, દોષો કાણ્વત્વાદિકની પેઠે છે, રીતિઓ અવયવોની સુસ્થિતિની પેઠે છે તથા અલંકારો કટક કુંડલાદિની પેઠે છે. એણે કરીને અલંકાર સહિત અને કયાંક ગૂઢ અલંકારવાળા જે શબ્દાર્થ તે કાવ્ય, એવું જે કહ્યું છે તે પણ પરાસ્ત થયું. કેમકે અલંકાર પણ કાવ્યમાં શોભા માત્રના જનક છે, પણ સ્વરૂપના સંપાદક નથી. માટે એણે કરીને ‘વક્રોક્તિઃ કાવ્યજીવિતમ્’ વક્રોક્તિ એ કાવ્યના જીવનરૂપ છે. એ રીતે જે વક્રોક્તિજીવિતકારે કહ્યું છે તે પણ પરાસ્ત થયું જાણવું. કેમકે વક્રોક્તિ પણ અલંકાર છે.

અસ્કુટ અલંકારનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે:-

“યઃ કૌમાર હરઃ” ઇત્યાદિ. આ પણ વિચારવા જેવું છે; કેમકે એ શ્લોકમાં વિભાવના અને વિશેષોક્તિ અસ્કુટ છે તોપણ તે બન્નેનો મૂલ સંદેહસંકર અલંકાર સ્કુટ છે.

“અદોષં ગુણવત્કાવ્યમ્” ઇત્યાદિ કાવ્યનાં લક્ષણોનો પણ

પરાસ્ત થયો. જે કાંઈ ધ્વનિકારે કહ્યું છે. “ કાવ્યસ્યાત્મા ધ્વનિ-
રિતિ: ” ધ્વનિ કાવ્યનો આત્મા છે, ત્યાં પૂછીએ છીએ કે વસ્તુધ્વનિ
અલંકારધ્વનિ અને રસધ્વનિ એ રીતે ત્રણે પ્રકારનો ધ્વનિ આત્મા ?
કે કેવળ રસધ્વનિજ આત્મા ? તેમાં પહેલો પક્ષ લીએ તો તે અનુ-
ચિત છે. કેમકે પ્રહેલિકાદિકમાં અતિવ્યાપ્તિ આવશે માટે કદાચ બીજો
પક્ષ લીએ તો અમે કબૂલ કરીએ છીએ કે બ્યારે રસધ્વનિ માત્રજ
કાવ્યનો આત્મા માનશો ત્યારે:—

अत्ता एत्य निमज्जइ एत्य अहं दिअसअं पलोएहि ।

મા પહિઅ ! રતિ અંધઅ ! સેજ્ઝાઈં મહ નિમજ્જહિસિ: ॥

આ સ્થલે મારાં સામુ સૂએ છે. અહીં હું સૂઉ છું. હે રતાંધલા
પથિક્ ! તું દિવસે જોઈ લે. મારી શય્યામાં સુઈશ નહી; ઇત્યાદિ સ્થલે
વસ્તુમાત્ર વ્યંજ્ય છે, ત્યાં કાવ્યત્વનો વ્યવહાર કેમ? એવું પૂછતા હો
તો ઉત્તર આપીએ છીએ કે એ સ્થલે પણ રસાભાસ ધ્વનિત છે.
માટેજ કાવ્યત્વનો વ્યવહાર છે. જો કદી ધ્વનિમાત્રને કાવ્યાત્મા માનો
તો “ દેવદત્તો ગ્રામં યાતિ ” દેવદત્ત ગામ જાય છે. આ વાક્યમાં
ભૂત્યને દેવદત્તની પાછળ જવું વ્યંજિત થયું. માટે એ વાક્યને પણ
કાવ્યપણું કહેવું પડશે. કાવ્યપણું છે એમ કહેતા હો તો તેમ બને
નહીં કેમકે જે રસયુક્ત હોય તેનેજ કાવ્યત્વનો અંગીકાર છે.

આગ્નેય પુરાણમાં પણ તેમજ કહ્યું છે:—

“ वाग्वैदग्न्यप्रधानेऽपि रस एवात्र जीवितम् ”

આ પુરાણમાં વાણીનું ચાતુર્ય પ્રધાન છતાં પણ રસ જ જીવન
રૂપ છે, એમ બતાવ્યું છે.

અકિતવિવેકકારે પણ કહ્યું છે:—

“ कान्वस्यात्मनि अङ्गिनि रसादिरूपे न कस्यचिद्विमतिरिति. ”

કાવ્યરૂપ શરીરના આત્મારૂપ અંગી રસાદિકને વિષે કોઈની
વિરૂદ્ધભતિ નથી. ધ્વનિકારે પણ કહ્યું છે:— “ નહિ કવોરિતિવૃત્ત-
માત્રનિર્વાહેણાત્મલાભ ઇતિહાસાદેરેવ તત્ સિદ્ધેરિત્યાદિ. ”

કવિએ પૂર્વે ખનેલી વાતોનો ગુંથીને નિર્વાહ કર્યો તેથી કાવ્ય-
ત્વનો લાભ નહીં. કેમકે ઇતિહાસાદિકથી પણ તેનો લાભ છે. ત્યારે
પ્રખંધની અંદર રહેલાં કેટલાંક રસ રહિત પદોને કાવ્યત્વ પ્રાપ્ત થશે
નહી એવી શંકા કરવી નહી. કેમકે જેમ રસવાળાં પદમાં રહેનારાં
કેટલાંક નીરસ પદોને પદના રસવડે રસવાનપણું મનાય છે તેમજ
પ્રખંધમાં રહેનારાં નીરસ પદોને પણ પ્રખંધના રસે કરીનેજ રસ-
વાનપણું અંગીકાર કરેલ છે. માટે જે કાંઈ નીરસ પદમાં ગુણના
અભિવ્યંજક વર્ણો હોવાથી દોષના અભાવથી અને સાલંકારપણાથી
કાવ્યત્વનો વ્યવહાર છે, તે તો રસાદિમાન કાવ્યખંધની સમતાથી
ગૌણ છે. જે કાંઈ વામને કહ્યું છે:—“ રીતિરાત્મા કાવ્યસ્ય ”
રીતિ કાવ્યનો આત્મા છે, એ પણ અનુચિત છે; કેમકે રીતિ તો
સંઘટ્ટનાની વિશેષરૂપ છે, અને સંઘટ્ટના અવયવ સંસ્થાનરૂપ છે અને
આત્મા તો તેથી ભિન્ન છે.

ધ્વનિકારે કહ્યું છે:—

અર્થઃ સહૃદયશ્લાઘ્યઃ કાવ્યાત્મા યો વ્યવાસ્થિતઃ

વાચ્યપ્રતીયમાનાભ્યૌ તસ્ય મેદાવુભૌ સ્મૃતૌ.

સહૃદય પુરૂષોએ વખાણવા યોગ્ય કાવ્યના આત્મારૂપ જે અર્થ
છે તેના વાચ્ય અને પ્રતીયમાન એવા બે ભેદ છે. તેમાં વાચ્ય અર્થને
જે આત્માપણું કહ્યું તે તો “કાવ્યસ્યાત્મા ધ્વનિઃ” કાવ્યનો આ-
ત્મા ધ્વનિ છે, એ પોતાના જ વચનના વિરોધથી પરાસ્ત થયું જાણવું.
ત્યારે હવે કાવ્યનું લક્ષણ કેવું હોવું જોઈએ એવી અપેક્ષામાં કહીએ
છીએ. “વાક્યં રસાત્મકં કાવ્યમ્” રસ સારરૂપ છે અને તેથી
રસરૂપી આત્મા છે જેનો એવું જે વાક્ય તે કાવ્ય કહેવાય છે. કેમકે
રસ વિના કાવ્યત્વનોજ અંગીકાર નથી માટે “રસ્યતેઽસૌ રસઃ”
જે આસ્વાદન કરાય તે રસ. આવી વ્યુત્પત્તિ વડે રસપદે કરીને
ભાવ તદાભાસનું પણ ગ્રહણ જાણવું. તેમાં રસનું ઉદાહરણ આ
પ્રમાણે છે:—

“ શૂન્યં વાસગૃહં વિલોક્ય શયનાદુત્થાયકિચ્ચિચ્છનૈઃ
 નિદ્રાવ્યાજમુપાગતસ્ય સુચિરં નિવર્ણ્ય પત્યુર્મુખમ્,
 વિશ્રબ્ધં પરિચુમ્બ્ય જાતપુલકામાલોક્ય ગણ્ડસ્થલીં,
 લજ્જાનમ્રમુખી પ્રિયેણ હસતા બાલા ચિરં ચુમ્બિતા.

નાયક અને નાયિકા શય્યામાં સુતાં છે. તેમાં નાયિકા વાસગૃહને શૂન્ય જોઇ શય્યામાંથી ધીમે રહીને કંઈક ઉઠીને કપટથી નિદ્રા કરતા પતિનું મુખ ઘણીવાર નિરખીને વિશ્વાસ પૂર્વક ચુંબન કરવા લાગી. તેવામાં પતિની રોમાંચિત થએલી ગંડસ્થલી જોઇને તેણી લજ્જાથી નમ્ર મુખવાળી થઈ અને પતિએ હસતા વદનથી તે બાલાનું ઘણા કાલસુધી ચુંબન કર્યું.

આ પદમાં સંલોગ શ્રંગારરસ છે. ભાવનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે.

યસ્યાલીયત શલકસીમ્નિ જલધિઃ પૃષ્ઠે જગન્મંડલમ્ ।
 દંષ્ટ્રાચાં ધરણી નલ્લે દિતિસુતાધીશઃ પદે રોદસી ॥
 ક્રોધે ક્ષત્રગણઃ શરે દશમુખઃ પાણૌ પ્રલમ્બાસુરઃ ।
 ધ્યાને વિશ્વમસાવધાર્મિકકુલં કસ્મૈચિદસ્મૈ નમઃ ॥

જેની ત્વચાના સીમાડામાં સમુદ્ર લીન થઇ ગયો અર્થાત્ મત્સ્ય રૂપ, તથા જેના પૃષ્ઠ ભાગને વિશે જગત્મંડળ લીન થઇ ગયું અર્થાત્ કૂર્મ રૂપ, તથા જેની દંષ્ટ્રાને વિષે ધરણી લીન થઈ, અર્થાત્ વરાહરૂપ, તથા જેના નખને વિષે દૈત્યરાજ હિરણ્યકશિપુ લીન થયો અર્થાત્ નૃસિંહ રૂપ, તથા જેના પદને વિષે ભૂમિ, આકાશ અને સ્વર્ગ લીન થયાં અર્થાત્ વામનરૂપ, તથા જેના ક્રોધને વિષે ક્ષત્રિયગણ લીન થયો અર્થાત્ પરશુરામરૂપ, તથા જેના બાણને વિષે રાવણ લીન થયો અર્થાત્ રામચંદ્રરૂપ, તથા જેના હસ્તને વિષે પ્રલંબાસુર લીન થયો અર્થાત્ કૃષ્ણરૂપ, તથા જેના ધ્યાનમાં વિશ્વ લીન થયું, અર્થાત્ બુદ્ધરૂપ, તથા જેના ખડ્ગને વિષે અધાર્મિકોનું કુલ લીન થયું અર્થાત્ કલ્કીરૂપ એવા કોઈક પુરૂષવરને નમસ્કાર કરે છું. આ પદમાં ભગ-

વાનને વિષે લક્ષ્મીને પ્રીતિલાવ વ્યંગ્ય છે. રસાભાસનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે:—

મધુ દ્વિરેફઃ કુસુમૈકપાત્રે પપૌ પ્રિયાં સ્વામનુવર્ત્તમાનઃ ।

શ્રંગેણ ચ સ્પર્શનિમીલિતાર્ક્ષીં મૃગીમકણ્ઢૂચત કૃષ્ણસારઃ ॥

કામદેવ શીવજીનું મન પ્રચ્યુત કરવા ગયો અને અકાલે વસંત ખીટ્યો. તે સમયે ભ્રમર પોતાની પ્રિયાને અનુસરતો પુષ્પરૂપી એક પાત્રમાં મકરન્દરૂપ મધને પીવા લાગ્યો તથા કૃષ્ણ મૃગનાં સ્પર્શવડે વીંચાણું છે નેત્ર જેનાં એવી મૃગીને શીંગડાં વડે મૃગ ખંજવાલવા લાગ્યો. આ પદ્યમાં સંલોગશ્રંગારના આલંબન પશુપક્ષી હોવાથી રસાભાસ જાણવો.

રસગંગાધરકાર લખે છે:—

રમણીયાર્થપ્રતિપાદકઃ શબ્દઃ કાવ્યમ્ ।

રમણીય અર્થનું પ્રતિપાદન કરનાર જે શબ્દ તે કાવ્ય. અર્થમાં રમણીયપણું એટલે લોકોત્તર આહ્લાદજનક જે જ્ઞાન તેનું વિષયપણું. આહ્લાદમાં લોકોત્તરપણું એટલે સ્વાનુભવસિદ્ધ રમત્કાર નામનો જાતિવિશેષ, એવા લોકોત્તર ચમત્કારીક આહ્લાદનું કારણ વારંવાર અનુસંધાનરૂપ ભાવના વિશેષ છે. “ પુત્રસ્તે જાતઃ ” તારે ત્યાં પુત્ર જન્મ થયો, ” “ ધનં તે દાસ્યામિઃ ” તુંને હું ધન આપીશ. આ ઠેકાણે વાક્યાર્થના જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થનાર આનંદમાં લોકોત્તરપણું નથી. માટે એ વાક્યમાં કાવ્યલક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ નથી. ખરું લક્ષણ એવું ફલિત થયું છે કે “ ચમત્કારજનકભાવનાત્રિષયાર્થ પ્રતિપાદકશબ્દત્વમ્ ” ચમત્કારજનક ભાવનાનો વિષય જે અર્થ તેને પ્રતિપાદન કરનાર જે શબ્દ તે કાવ્ય. પ્રાચીનો કાવ્યનું આ લક્ષણ કહે છે:—“અદોષૌ સગુણૌ સાલંકારૌ શબ્દાર્થૌ કાવ્યમ્” દોષ રહિત ગુણ સહિત અને અલંકારયુક્ત જે શબ્દ અને અર્થ તે કાવ્ય. એ વિષે વિચાર કરીએ છીએ કે શબ્દ અર્થનું યુગલ પ્રમાણ વિના કાવ્ય કહેવાય નહીં. “ કાવ્યમુચ્ચૈઃ પઠ્યતે ” કાવ્યનો ઉચ્ચે સ્વરે પાઠ

કરાય છે. “ કાવ્યાદર્થોઽવગમ્યતે ” કાવ્યથી અર્થ જાણવામાં આવે છે. “ કાવ્યં શ્રુતમર્થો ન જ્ઞાતઃ ” કાવ્ય શ્રવણ કર્યું પણ અર્થ ન જાણ્યો. આ પ્રકારે સારા જગતમાં પ્રસિદ્ધ એવા વ્યવહારથી કેવલ શબ્દવિશેષનેજ કાવ્યપણ નિશ્ચય પ્રાપ્ત થાય છે. એવી શંકા લેશો કે શબ્દ માત્રને વિષે કાવ્યવ્યવહાર તો લક્ષણાથી પણ થઈ શકશે. તો તેમ ક્યારે મનાય કે જે કદી શબ્દ અર્થના યુગલ વિશે કાવ્ય શબ્દની શક્તિનો નિશ્ચય કરાવનાર કોઈપણ અતિ દ્રઢ પ્રમાણ હોય તોજ. અમે તો એવા દ્રઢતર પ્રમાણનેજ જોતા નથી. “ અદોષૌ ” આ પ્રમાણતો વિશ્વાસ કરવાને લાયક નથી. એ પ્રકારે શબ્દાર્થ યુગલને વિષે કાવ્ય શબ્દની શક્તિનું ગ્રાહક પ્રમાણ જ્યારે નથી ત્યારે પૂર્વોક્ત વ્યવહારથી શબ્દ વિશેષને વિષે સિદ્ધ થતી કાવ્ય શબ્દની શક્તિનું નિવારણ કરવાને કોણ સામર્થ્ય ધરાવે? “ एतेन विनिगमनाभावादुभयत्रशक्तिरिति प्रयुक्तम् ” ઉપર કહ્યા પ્રમાણે નક્કી થએલા સિદ્ધાન્તથી કોઈએ કહ્યું છે કે વિનિગમનના અભાવથી શબ્દ અર્થ બન્નેને વિષે કાવ્યપદની શક્તિ. તે પણ ખંડન કર્યું જાણવું. એ રીતે શબ્દ વિશેષને વિશેજ કાવ્યપણું સિદ્ધ થએલ છે, તે તેનુંજ (શબ્દનુંજ) લક્ષણ યોગ્ય છે. પણ સ્વકપોલ કલ્પિત શબ્દાર્થ યુગલનું લક્ષણ ઉચિત નથી. વેદપુરાણાદિકના લક્ષણ વિષે પણ એજ ન્યાય જાણવો. નહિતો વેદનો પાઠ કરે છે ઇત્યાદિ વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થઈ જશે. વળી પ્રકાશાદિકે કહ્યું છે કે:—

“ આસ્વાદોદ્બોધકત્વમેવ કાવ્યત્વ-

प्रयोजकं तच्च शब्दे चार्थे चाविशिष्टमिति ॥

આસ્વાદનું જે ઉદ્બોધકપણું તેજ કાવ્યપણાનું પ્રયોજક એટલે કારણ. તે ઉદ્બોધકપણું શબ્દ અર્થ યુગલમાં અવિશેષ રહેલ છે. માટે શબ્દ અને અર્થ બેનું યુગલ કાવ્ય; આમ માનવું તે પણ અયુક્ત છે. કેમકે રાગને પણ ધ્વનિકારાદિ સર્વ આલંકારિકોએ રસનો વ્યંજક માનેલ છે. માટે તેને પણ કાવ્યપણાની આપત્તિ થશે. ખહું

કહેવાથી શું ? નાટ્યનાં જેટલાં અંગો છે તે પણ બહુધા રસના વ્યંજક છે માટે તેમને પણ કાવ્યપણુ પ્રાપ્ત થશે. એણે કરીને કોઈએ માન્યું છે કે રસના ઉદ્દ્યોધન કરવામાં જે સમર્થ તેજ કાવ્યલક્ષણથી લક્ષ્ય છે, તેનું પણ ખંડન જાણવું. પૂર્વોક્ત ત્રણે મતને લગતું સાધારણ દૂષણ આપે છે કે કાવ્યપદની અર્થ ઉપર પ્રવૃત્તિમાં જે નિમિત્ત તે શબ્દાર્થસમૂહમાંજ રહ્યું છે, અથવા પ્રત્યેકમાં રહ્યું છે. જે કહેશે કે નિમિત્ત સમુદાયમાં રહ્યું છે. તો જેમ “एको न द्वौ” જે છે તે એક કહેવાય નહી. એ વ્યવહારની પેઠે શ્લોકવાક્ય કાવ્ય નહિ એવા વ્યવહારની આપત્તિ આવશે. કેમકે કાવ્યત્વરૂપ નિમિત્ત સમુદાયમાં રહ્યું છે, કેવલ શબ્દમાં નથી. માટે નિમિત્ત પ્રત્યેકમાં છે એ પક્ષ પણ ઘટે નહી; કેમકે એક પદમાં કાવ્યદ્વય વ્યવહારની આપત્તિ આવશે, માટે વેદપુરાણનું લક્ષણ જેમ કેવલ શબ્દ વિષે ઘટે છે, તેમજ કાવ્યનું લક્ષણ પણ કેવલ શબ્દ વિષે અંગીકાર કરવું તેજ ઉચિત છે. લક્ષણમાં ગુણાલંકારાદિકનો નિવેશ પણ ઉચિત નથી. કેમકે “उदितं मण्डलं विधोः” ચન્દ્રમણ્ડલ ઉદય પામ્યું. આ દ્વિતીનું અલિસાર વિધિપર અને અલિસારિકાનું નિષેધ-પર તથા વિરહિણીનું જીવનના અભાવપરના વાક્યમાં તેમજ “गतोऽस्तमर्कः” સૂર્ય અસ્ત પામ્યો ઇત્યાદિ વાક્યમાં ગુણ અલંકારનો અભાવ છે. માટે આ કાવ્ય અકાવ્ય છે એવી પણ શંકા કરવી નહીં. કેમકે જેમ તમારા અલિમત કાવ્યમાં તેમજ આ વાક્યમાં પણ કાવ્યનું જીવનરૂપ ચમત્કારીપણું સરખું છે. માટે ઉપરનું વાક્ય અકાવ્ય કહેશે તો તમે માનેલું કાવ્ય પણ અકાવ્ય કેમ ન હોય ? વળી ગુણાલંકારની કાવ્યમાં અનુગતિ પણ નથી. તેમજ “दुष्टं काव्यम्” દુષ્ટ કાવ્ય છે, આ વ્યવહારને બાધક વિના લાક્ષણિક માનવો તે પણ અચુક્ત છે. “संयोगाभावानवृक्षः संयोगी” મૂલમાં પક્ષિ સંયોગના અભાવવાળો વૃક્ષ શાખાને વિષે પક્ષિ સંયોગી છે. આની પેઠે અંશ ભેદે કરીને દુષ્ટ કાવ્ય આ વ્યવહારમાં કોઈ બાધક નથી એમ શંકા પણ ન કરવી. કેમકે જેમ મૂલમાં પક્ષિ સંયોગે રહિત વૃક્ષ શાખાને

વિષે પશ્ચિ સંયોગવાન છે, એવી પ્રતીતિ થાય છે; તેમ આ પદ પૂર્વાર્ધમાં કાવ્ય અને ઉત્તરાર્ધમાં કાવ્ય નહીં એવી રીતે વિશ્વ પ્રસિદ્ધ અનુભવનો અભાવ છે. તથા દોષને અભ્યાખ્યવૃત્તિપણુ પણ અયુક્ત છે. માટે અંશભેદ કલ્પના પણ અયુક્ત છે. શૌર્યાદિકની પેઠે આત્માના ધર્મગુણોનું તથા હારાદિકની પેઠે શોભાવનારા માત્ર અલંકારોનું શરીરને વિષે ઘટકત્વ પણ અનુપપન્ન છે. “યત્તુરસવદેવ કાવ્યમિતિ સાહિત્યદર્પણે નિર્ણીતમ્” જે રસવાલું તેજ કાવ્ય એ પ્રકારે જે સાહિત્યદર્પણમાં નિર્ણય કર્યો છે તે પણ યુક્ત નથી. કેમકે વસ્તુતાએ જેમાં વસ્તુ માત્ર અથવા અલંકાર માત્ર મુખ્ય છે, એવાં કાવ્યોને અકાવ્યતાની આપત્તિ પ્રાપ્ત થશે. ઇષ્ટાપત્તિ પણ માની શકાય નહિ; કેમકે તેમ માનતાં મહાકવિઓનો સંપ્રદાય આકુલ વ્યાકુલ થઈ જશે. કેમકે “જલ પ્રવાહના વેગ નિપતન, ઉત્પતન ભ્રમણ તેમજ કપિ બાલોના વિલાસ મહા કવિજને વર્ણન કર્યા છે, પણ તેમાં કોઈ રસ નથી. યથાકથંચિત્ પરંપરાએ રસનો સ્પર્શ તેઓમાં છે એમ પણ માની શકાય નહીં. કેમકે એવી રીતનો રસસ્પર્શ તો “ગૌશ્વલતિ” “મૃગોધાવતિ” ગાય ચાલે છે, મૃગ દોડે છે, ઇત્યાદિ વાક્યોમાં પણ સંભવે માટે ત્યાં પણ લક્ષણનો અતિ પ્રસંગ થઈ જશે. કેમકે પદાર્થ માત્ર વિભાવ અનુભાવ વ્યલિચારીમાં જે તે એક રૂપ જ હોય છે. માટે પરંપરાએ રસસ્પર્શ ત્યાં પણ સંભવે છે, તો અતિ પ્રસંગ આવશે માટે દર્પણોક્ત લક્ષણ પણ સમીચીન નથી.

“સાહિત્યસારકાર” લખે છે:—

તત્ર નિર્દોષ શબ્દાર્થગુણવચ્ચે સતિ સ્ફુટમ્ ।

ગદ્યાદિબન્ધરૂપત્વં કાવ્યસામાન્યલક્ષણમ્ ॥

શ્રુતિ કટુત્વાદિ દોષો રહિત તથા સૌક્યમાર્યાદિ ગુણો સહિત શબ્દ અર્થ જેમાં હોય એવો જે ગદ્યપદ્યાદિ રૂપ બંધ અથાત્ પ્રબંધ તે કાવ્ય. એ રીતે કાવ્યનું સામાન્ય લક્ષણ બળુવું.

દોષે સતિ ગુણૈઃ કિંવા કિંવાલંકરણૈરપિ ।

અતો નિર્દોષસાદ્ગુણ્યમેવાત્રાદ્રિચતાં બુધૈઃ ॥

શ્રુતિકટુત્વાદિ દોષ છતાં સૌકુમાર્યાદિ ગુણોવડે શું ? તથા અનુ-
પ્રાસ ઉપમાદિ અલંકારોવડે પણ શું ? અર્થાત્ ગુણ અને અલંકાર વૃથા
છે. માટે કાવ્યમાં નિર્દોષ અને સત્ એટલે અલંકારોને પણ પોતાના
સ્વરૂપમાં અંતર્ભાવ કરી દેવાને સમર્થ એવા ગુણો ઉપર પંડિતોએ
આદર રાખવો. જે સ્ત્રીપુરૂષના શરીરને વિશે અવિવેકાદિ દોષો હોય
તો સુરૂપત્વાદિ ગુણ તથા હારાદિ અલંકારો વૃથા છે. માટે અવિવે-
કાદિ દોષરહિત અને સુરૂપહારાદિ ગુણ સહિત શરીર હોય તોજ
શોભે છે. તેમજ કાવ્યમાં જાણવું.

ધર્મા રસા લક્ષણાનિ રીત્યલંકૃતિવૃત્તયઃ ।

રસિકાહ્વાદકાલેતે કાવ્યે સતિ ચ ષડ્ગુણાઃ ॥

કાવ્યમાં કયા ગુણો હોવા જોઈએ અને તે કેટલા પ્રકારના એવી
અપેક્ષામાં કહે છે. “ ધર્મા ” ઇત્યાદિ-ધર્મ એટલે માધુર્યાદિ ગુણો
તથા રસ એટલે શૃંગારાદિ રસો, લક્ષણ એટલે શોભાદિ અક્ષરસંહિતિ
તથા રીતિ એટલે ગૌડી, પાંચાલી ઇત્યાદિ તથા અલંકૃતિ એટલે
અનુપ્રાસ ઉપમાદિ અલંકારો, ને વૃત્તિ એટલે મધુરાદિ અને શક્તિ
આદિ વક્ષ્યમાણ. એ છ ધર્માદિ પદાર્થો રસિક જનને આહ્લાદ કર-
નારા છે. માટે કાવ્યમાં છએ ગુણ કહેવાય છે. જેમ સગુણ બ્રહ્મ ઇશ્વરમાં
ધર્મ, રસ એટલે અદ્વૈતાનંદરૂપ મોક્ષ, લક્ષણ એટલે અણિમાદિ
ઐશ્વર્ય, રીતિ એટલે સત્ પાલનાદિ વ્યવહારમૂલકપ્રશ, અલંકૃતિ એટલે
અલંકારસાધ્ય શોભા જેનો અપર પર્યાય છે એવી શ્રી, વૃત્તિ એટલે
વૈરાગ્યવડે વર્તન. પરમેશ્વરમાં એ છ ગુણો લક્ષિતરસિક મુમુક્ષુઓને
આહ્લાદ કરનારા છે તેમ કાવ્યમાં પણ જાણવા.

કાવ્યપ્રકાશમાં “ તદ્દોષૌ ” ઇત્યાદિમાં તો રસ, રીતિ
અને વૃત્તિ એ ત્રણે લીધેલ નથી અને તમે તો કાવ્યલક્ષણમાં ત્રણે લીધાં
છે માટે પરસ્પર વિરોધ કેમ નહી ? એનું સમાધાન એ છે કે અમારા
કહ્યા પ્રમાણેજ કાવ્યપ્રકાશકારનો અભિપ્રાય છે. તે એવી રીતે કે સગુણ
નિર્દોષ સાલંકાર અથવા કયાંક ગુઢાલંકારયુક્ત જે શબ્દાર્થ તો કાવ્ય

એ રીતે પોતેજ વ્યાખ્યા કરી, “યઃ કૌમારહરઃ” આ ગૂઢલંકારનું ઉદાહરણ આપીને “રસસ્ય હિ પ્રધાન્યાન્નાલંકારતા” રસને પ્રધાનપણું છે માટે અલંકારત્વ નહીં. એવું વ્યાખ્યાન કર્યું છે, તેથી રસ પણ લક્ષણમાં અભિપ્રેત છે એવું જણાય છે. લક્ષણમાં તો રસનું યોગ્યકપદ છે નહીં. અને ઉપરના વ્યાખ્યાન પ્રમાણે આવશ્યક તો ખરું માટે “માધુર્યાદયો રસધર્માઃ સમુચિતૈર્વર્ણેન્યજ્યંતે” માધુર્યાદિ રસના ધર્મો યોગ્ય વર્ણોથી વ્યંજીત થાય છે. એ રીતે નિકટમાંજ કહ્યું છે તેથી ધર્મી રસ વિના ધર્મ માધુર્યાદિનોજ અસંભવ છે. એથી જણાય છે કે લક્ષણમાં રસબ્રહ્મણ આવશ્યક છે, અને ગુણપદે કરીનેજ રસનું તથા રીતિ વૃત્તિનું પ્રહણુ છે, અને એ પ્રમાણેજ ખરું કહેવું છે; માટે વિરોધ નથી. તેથી કાવ્યપ્રકાશને અનુસારેજ અન્નાલોકમાં જ્યદેવ કવિએ પણ લક્ષણ કર્યું છે. “નિર્દોષા” ઇત્યાદિ.

જગન્નાથ પંડિતે રસગંગાધરમાં કાવ્યપ્રકાશનું લક્ષણ દ્રષિત કરીને પોતેજ કાવ્યનું લક્ષણ કહ્યું છે:—

રમણીયાર્યપ્રતિપાદકઃ શબ્દઃ કાવ્યમિતિ.

લોકોત્તર ચમત્કારજનક અર્થનો પ્રતિપાદન કરનાર જે શબ્દ તે કાવ્ય. તે તો “અયમાત્મા બ્રહ્મ” શોધન કરેલો ત્વં પદાર્થ જે આત્મા તેજ બ્રહ્મ; ઇત્યાદિ વેદાંતના મહાવાક્યોને વિષે અતિ પ્રસન્નિત થાય છે. માટે એ દોષનો પરિહાર તો તેમણેજ વિચાર કરી કરવો, એમી અમે જે લક્ષણ કર્યું તે યુક્તજ છે.

ઉપર લખ્યા પ્રાચીન સાહિત્યાચાર્યોનાં લક્ષણ વાંચવાથી સર્વ કોઈને દ્રઢ થશે કે કાવ્યનાં લક્ષણમાં કોઈ કોઈના વિચારો મળતા નથી. સર્વ કોઈએ પોતપોતાનાં લક્ષણોનું દ્રઢીકરણ કરાવવાને એક બીજાના મતોનાં ખંડન કર્યાં છે. એથી વાસ્તવિક લક્ષણ સમજવાને ઘણીજ અગવડ ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે.

પ્રાકૃત સાહિત્યાચાર્યોએ પણ કાવ્યનાં લક્ષણો લખ્યાં છે, પર-

ન્ટુ એ લક્ષણો સ્વતંત્ર નથી. પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યાચાર્યોદ્ભૂત લક્ષણોના ઉલ્લેખ છે.

હવે જશવંતજશોભૂષણકારકૃત કાવ્યનું લક્ષણ લખી પ્રાકૃત સાહિત્યાચાર્યોનાં લક્ષણોનાં ખંડનમંડન માટે અમે શ્રીયુત્ રત્નાકરના વિચારો લખીશું.

“ જશવંતજશોભૂષણકાર લખે છે:— ”

“કુહ્” ધાતુથી કવિ શબ્દ બન્યો છે. ધાતુ પાઠમાં કહ્યું છે કે “કુહ્ શબ્દે” કુહ્ ધાતુનો અર્થ શબ્દ છે. કવિ શબ્દનો અર્થ શબ્દને કરવાવાળા છે. શબ્દ બે પ્રકારના છે. ૧ ધ્વન્યાત્મક ૨ વર્ણાત્મક

ધ્વન્યાત્મક વીણાનાદ આદિ છે. વર્ણાત્મક એ છે કે જેનું ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે છે. એ અકારાદિ અક્ષર છે. એ બંનેના બળે પ્રકાર છે. રમણીય અને અરમણીય. તેથી વર્ણાત્મક રમણીય શબ્દના ઉચ્ચારણ કરવાવાળામાં કવિ શબ્દની રૂઢિ છે. કવિનું તાદૃશ કર્મ એ કાવ્ય. પરમેશ્વર પણ કવિ છે. આમાં પ્રમાણ આ શ્રુતિ છે.

કવિર્મનીષી પરિભૂઃ સ્વયંભૂઃ ॥

પરમેશ્વર કવિ છે. “મનીષી” શબ્દનો અર્થ “મનસ રૂપિતા” અર્થાત્ મનનો પ્રેરક છે. પરિભૂઃ અર્થાત્ સર્વવ્યાપી. સ્વયંભૂઃ અર્થાત્ આપજ સ્થિત. તાત્પર્ય એ છે કે કોઈનું અવલંબન કરીને એ નથી રહેતું. સમક્ષ એનું અવલંબન કરીને રહે છે. પરમેશ્વર કવિ છે, ત્યારે પરમેશ્વરની વાણી જે વેદ છે તે કાવ્ય છે, એ સિદ્ધ થયું. અને “સર્વવ્યાપી” ઇત્યાદિ વિશેષણોથી પરમેશ્વરની સ્તુતિ કરતા એવા વેદોએ પરમેશ્વરને કવિ એ વિશેષણ પણ આપેલ છે. એથી એ પણ સિદ્ધ થયું કે કવિ અત્યંત રૂઢાધનીય છે. રામાયણ, મહાભારત અને ભાગવત આદિ પુરાણ પણ કાવ્ય છે. રામાયણમાં પ્રતિસર્ગ “આદિકાવ્યે” એમ ઇતિશ્રીમાં લખ્યું છે અને આના કર્તા કવિ છે.

પ્રાચીનોએ પણ કહ્યું છે કે—

જાતે જગતિ વાલ્મીકૌ કવિરિત્યભવદ્ધ્વનિઃ ।

કવી ઇતિ તતો વ્યાસે કવયસ્ત્વિતિ દણ્ડિનિ ॥

જગતમાં વાલ્મીકિના જન્મ પછી “કવિઃ” એવો એકવચનાંત શબ્દ થયો. ફરી વેદવ્યાસના જન્મ પછી “કવી” એવો દ્વિવચનાંત શબ્દ થયો. અને દંડીના જન્મ પછી “કવયઃ” એવો બહુવચનાંત શબ્દ થયો.

મનુષ્ય છાયાઅનુસાર કાવ્યનું નિરૂપણ કરતાં કેટલાક પ્રાચીનો તો શબ્દને શરીર અને અર્થને આત્મા માને છે.

સહૃદય ધુરંધર ધ્વનિકારે એજ કહ્યું છે કે:—

અર્થઃ સહૃદયશ્લાઘ્યઃ કાવ્યાત્મા યો વ્યવસ્થિતઃ ।

વાચ્યપ્રતીયમાનાઘ્યૌ તસ્ય ભેદાવુભૌ સ્મૃતૌ ॥

સહૃદયોએ પ્રશંસા કરેલ અર્થ કાવ્યનો આત્મા સ્થાપન કરવામાં આવેલ છે. એ અર્થના વાચ્ય અને પ્રતીયમાન એવા બે ભેદ કહેવામાં આવ્યા છે. અભિધેયાર્થ, અને વાચ્યપ્રાય હોવાથી લક્ષ્યાર્થ એ બંને વાચ્ય છે અને પ્રતીયમાન વ્યંગ્યાર્થ છે. કેટલાક પ્રાચીન શબ્દ અર્થ એ બંનેને તો કાવ્યનું શરીર અને વ્યંગ્યને આત્મા માને છે.

પ્રતાપરૂદ્રીય ગ્રન્થમાં વિધાનાથે એજ કહ્યું છે કે:—

શબ્દાર્થૌ મૂર્તિરાખ્યાતૌ જીવિતં વ્યજ્જયૈમવમ્ ।

હારાદિવદલંકારાસ્તત્ર સ્યુરુપમાદયઃ ॥

શબ્દ અને અર્થને કાવ્યની મૂર્તિ માને છે. વ્યંગ્યતાનો વૈભવ જીવ છે. ઉપમાદિ હારાદિની પેઠે એમાં અલંકાર થશે, અમારા મતથી વિધાનાથનો મત સમીચીન છે. નિરર્થક શબ્દ કાવ્ય થતો નથી. એથી શબ્દ અને અર્થ બંને મળીને કાવ્ય છે. એમ કહેશે નહિ કે “સ્મનીયાર્થપ્રતિપાદકઃ શબ્દઃ કાવ્યમ્.” એવું કાવ્યનું લક્ષણ માનશે તો ફરી અહીં શબ્દ અર્થ મળીને કાવ્ય થાય છે, એ કેવી રીતે કહો છો? કેમકે એમાં કેવલ શબ્દને કાવ્યતા વિવક્ષિત નથી. કિન્તુ રમણીય અર્થને કહેનાર શબ્દ કાવ્ય છે; એ વિવક્ષા

છે. શબ્દ અને વાચ્યાર્થ બન્ને શરીરની પેઠે સ્થૂલ હોવાથી શરીર છે. લક્ષ્યાર્થ પણ વાચ્યાર્થ તુલ્યજ છે. શરીર પણ અસ્થિ, માંસાદિ મળીને થાય છે. એવીજ રીતે શબ્દ અને અર્થ મળીને કાવ્યનું શરીર છે. વાચ્યાર્થ લક્ષ્યાર્થની અપેક્ષા વ્યંગ્યાર્થ સૂક્ષ્મ હોવાથી જીવપ્રાય છે. એમ કહેવાનું કારણ નથી કે વ્યંગ્યને જીવ માનશે તો વિના વ્યંગ્યનું કાવ્ય નિર્જીવ હોવાથી મૃતકપ્રાય થઈને સર્વથા ત્યાગવા યોગ્ય બનશે ? કેમકે લોકમાં પાષાણાદિમય નિર્જીવ, મૂર્તિ પણ રમણીયતાથી ગ્રાહ્ય છે. કેટલીક વાતો જે સજીવ મૂર્તિમાં હોય છે એ નિર્જીવ મૂર્તિમાં નથી હોતી. એવીજ કેટલીક વાતો જે નિર્જીવ મૂર્તિમાં હોય છે તે સજીવ મૂર્તિમાં નથી હોતી એ પ્રત્યક્ષ છે, અને એવીજ ઉક્ત મૂર્તિ સાહિત્યશાસ્ત્રમાં પણ રમણીયતાથી ગ્રાહ્ય છે. અસમ અલંકારના ઉદાહરણમાં પ્રાચીનોએ કહ્યું છે:—

न तन्मुखस्य प्रतिमा चराचरे ॥

યથા,

નાં કોઈ દેવલ પૂતળી, નાં કોઈ રાવલ રજ્જ;
હેરી હેરી લાધસી, શહર ઉદૈપુર મજ્જ.

इति कस्यचित्कवेः ।

આ અભિપ્રાયથી વિધાનાથે કાવ્યના શરીરને ઉક્ત ^૧લોકમાં મૂર્તિ નામથી કહેલ છે. વ્યંગ્ય વિના પણ કાવ્યત્વ તો રમણીયતા માત્રથી સિદ્ધ થઈ જાય છે.

યથા,

रैनकी उनींदी राधे सोवत सवेरो भयें,
झीनो पट तान रही पायनलौं मुखतैं ।
सीसतैं उलट वैनी भाल वहैके उर वहैके,
जानु वहै अंगूठन सौं लागी सूधे रुखतैं ॥
सुरत समर रीत जोबनकी जेव जीत,
सिरोमन महा अलसाय रही सुखतैं ।

હરકોં હરાય માનો મૈન મધુકર હૂકી,
ધરી હૈ ઉતાર જિંહ ચંપેકે ઘનુરવ તૈં ॥

इति शिरोमणि कवेः ॥

શબ્દ અર્થ મૂર્તી નૃપ માન હુ, વ્યંગ્ય કાવ્યકો જીવ વરવાનહુ ॥
ગુન વૂષન ગુન દોષ વતાયે, હૈ ભૂષન ભૂષન મન માયે ॥

જેમ મનુષ્યમાં ઉદારતાદિ ગુણો છે, તેમ કાવ્યમાં પ્રસાદ આદિ ગુણો છે. ગુણ શબ્દનો અર્થ લોકોને પોતાની તરફ ખેંચવાં. ચિન્તા-મણિ કોષકારે કહ્યું છે:—“ ગુણ આમન્ત્રણે ” એ કાવ્યના પ્રસાદ આદિ ગુણ પશુ સહૃદયોને પોતાની સન્મુખ કરે છે. કાવ્યમાં ગુણની આવશ્યકતાને માટે વ્યાસ ભગવાને અગ્નિપુરાણમાં આ આજ્ઞા કરી છે.

अलंकृतमपि प्रीत्यै न काव्यं निर्गुणं भवेत् ।

वपुष्यललिते स्त्रीणां हारो भारायते परम् ॥

અલંકાર યુક્ત હોય છતાં જો કાવ્ય નિર્ગુણ હોય તો પણ તે પ્રીતિ ઉપજાવી શકતું નથી. જેમકે સ્ત્રીઓના અસુંદર શરીરમાં હાર ભાર રૂપજ થાય છે.

મનુષ્યના શરીર વિષયક પંચવાદિ દોષ અને આત્મા વિષયક કૃપ-જ્ઞતાદિ દોષ છે, તેમ કાવ્યમાં શ્રુતિ કટવાદિ શબ્દદોષ અને અપુષ્ટાર્થ આદિ અર્થદોષ છે, એ સર્વથા વર્જનીય છે. હારાદિવત્ શોભાકર હોવાથી ઉપમાદિ અલંકાર છે. એમ નહિ કહેશો કે કાવ્યના શરીરની કલ્પના ઉપમાદિ અલંકારોની લોકાલંકાર ન્યાયથી અલંકારતા ઠરાવવાને માટે માનવામાં આવી છે. તે તો શબ્દ અને વાચ્યાર્થ લક્ષ્યાર્થને શરીર અને વ્યંગ્યાર્થને આત્મા માનશો ત્યારે વ્યંગ્યાર્થને શોભા કરવાવાળા શબ્દાલંકારો અને અર્થાલંકારોને લોકાલંકાર ન્યાયથી અલંકારતા બનશે નહીં. લોકમાં અલંકારવ્યયહાર તો શરીરની શોભા કરવાવાળાને છે, આત્માની શોભા કરવાવાળાને નહિ. કેમકે આવો સૂક્ષ્મ વિચાર કરીએ ત્યારે મનુષ્યનું શરીર તો અસ્થ્યાદિમય હોય છે, અને લોકિક ભૂષણ રત્ન મુવણાદિમય હોય છે. અનુપ્રાસ

ઉપમાદિ અલંકાર કાવ્યના શરીર અથવા આત્મામયજ હોય છે. અર્થાત્ શબ્દાર્થમયજ હોય છે. આંહી પણ ઉપમાદિ અલંકારોની સમતા લૌકિક અલંકારોથી નથી બનતી. એથી આંહી તો યત્કિંચિત સમતાથી કાવ્યની મનુષ્યથી સમતા માની લેવી જોઈએ.

ઉપમા પ્રકરણમાં વેદવ્યાસ ભગવાને કહ્યું છે:-

किंचिदादाय सारूप्यं लोकयात्रा प्रवर्तते.

કિંચિત્ સાદૃષ્યથી લોકયાત્રા અર્થાત્ લોકવ્યવહાર પ્રવૃત્તિ થાય છે.

આચાર્ય દંડીએ પણ કહ્યું છે:-

यथाकथंचित्सारूप्यं यत्रोद्भूतं प्रतीयते उपमा नाम सा
ન્યાं જે તે પ્રકારથી સ્પષ્ટ સાદૃશ્ય પ્રતીત હોય એ ઉપમા
અલંકાર.

रसगंगाधरकारे कव्यं नुं आ लक्षणं कथं चे.

रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम् ।

રમણીય અર્થને કહેવાવાળા જે શબ્દ એ કાવ્ય.

कहत अर्थ रमणीयको, जो शब्द जु नृपराय

सो है काव्य प्रसिद्ध जग, यह लच्छन सदभाय.

“રત્નાકર લખે છે.”

કાવ્યના 'લક્ષણના વિષયમાં અનેક ભિન્ન ભિન્ન મત છે.

૧ જેમાં વસ્તુનો મુખ્ય ધર્મ પ્રગટ થાય એવા વિવર્ણનને લક્ષણ કહે છે. અને જે વસ્તુનું લક્ષણ કરવામાં આવે છે તે લક્ષ્ય કહેવાય છે. જેમ “મનુષ્ય જ્ઞાનવાન પ્રાણી છે.” આ વાક્યમાં મનુષ્યનો મુખ્ય ધર્મ (અર્થાત્ બીજા પ્રાણીઓની અપેક્ષાએ એમાં જે વિશેષ છે તે) જ્ઞાનવાન હોવું કહ્યો છે. તો “જ્ઞાનવાન પ્રાણી” મનુષ્યનું લક્ષણ થયું. અને મનુષ્ય જ્ઞાનવાન પ્રાણીનું લક્ષ્ય થયું. દ્વપલુદર્પણમાં લક્ષણનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે.

मुख्य धर्म वाचकवचन, “लच्छन” तिहि पद मांहि ।

અતિવ્યાપ્તિ અવ્યાપ્તિ ઔ, હોય અસંભવ નાંહિ ॥

અતિવ્યાપ્તિ, અવ્યાપ્તિ અને અસંભવ દોષ ન હોય તો વસ્તુનો મુખ્ય ધર્મ વાચકવચનમાં આવે એવા પદમાં લક્ષણ રહે છે.

એમાંથી મુખ્ય મુખ્ય મતો ઉપર વિચાર કર્યા પછી અમારો સિદ્ધાન્ત લખવો ઉચિત જણાય છે.

હરિકવિએ સભાપ્રકાશમાં કાવ્યનું લક્ષણ આવું લખ્યું છે.

રચના જો કવિવચનકી કાવ્ય તાહિ નિરધારિ ।

નીરસ હૂં પુનિ હોતહૈ, કાવ્ય સુકવિ સુવિચારિ ॥

જે કવિના વચનની રચના તેજ કાવ્ય. સારા વિચારવાળા કવિઓની કવિતા નિરસ હોય તોપણ કાવ્યજ છે એમ સમજવું. કાવ્યનું લક્ષણ “ કવિવચનની રચના ” કરવું ઠીક નથી. કેમકે જે કવિજને પૂછ્યું હોત કે કવિનું લક્ષણ શું ? તે એ એમ કહેશે કે જે કાવ્ય કરે તે, અને જે કોઈ એમ કહે કે કવિ ચતુરને કહે છે, તો એનાથી આ પ્રશ્ન છે કે સંસારમાં જેટલી વાતો છે એ સર્વમાં જે ચતુર હોય એના વચનની રચનાને કાવ્ય કહેવું જોઈએ ? અથવા કોઈ એક વિશેષ વિષયના ચતુરની રચનાને કાવ્ય કહેવું જોઈએ ? જે એ પ્રથમ કહેલની રચનાને કાવ્ય કહેશે તો ? અસંભવ દોષ લક્ષણમાં પ્રત્યક્ષ છે. કેમકે સર્વ વાતોમાં મનુષ્ય ચતુર કેવી રીતે થઈ શકે ? અને જે કોઈએક વિષયમાં ચતુર ઉપર એનું લક્ષ્ય છે તો બાકીના વિષયના ચતુરના વચનની રચનામાં ? અતિવ્યાપ્તિ થાય છે. આ સિ-

૧ જે લક્ષણમાં લક્ષ્યના વિષયમાં કોઈ એવી વાત કહેવાઈ જાય કે જે લક્ષ્યમાં હોયજ નહિ; તો એ લક્ષણને અસંભવ કહે છે. આ દોષ લક્ષણમાં ન આવવો જોઈએ. જેમ કોઈ મનુષ્યનું લક્ષણ કહે કે “ ઉડવાવાળું ” પ્રાણી, એમાં ઉડવાનો ધર્મ મનુષ્યના સંબંધમાં કહ્યો હોય તો તે અસંભવ દોષ છે.

હનુમત ભૂષણકારે કહ્યું છે કે “ સંભવ હોય ન લક્ષ્યમેં કહૈ અસંભવ જોય ” જ્યાં લક્ષ્યમાં સંભવ હોય નહિ ત્યાં અસંભવ દોષ કહેવાય છે.

૨ લક્ષણમાં જે ધર્મ કહ્યો હોય તેજ ધર્મ જે એ અલક્ષ્યમાં હોય અર્થાત્ જે વસ્તુનું લક્ષણ કરવું ઈષ્ટ નથી એમાં પણ લક્ષણનો ધર્મ આવી જતો હોય તો તેવા લક્ષણમાં અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે છે. જેમકે કોઈ ગાયનું લક્ષણ “ શ્રૃંગવતી ” કરે તો એ લક્ષણમાં અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવશે; કેમકે ભેંસ બળદ ઇત્યાદિમાં એ લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ છે. હનુમતભૂષણકાર લખે છે કે

બાય એને એમ પ્રશ્ન કરીએ કે કયા વિષયના ચતુરની રચનાને કાવ્ય કહેવું ? તો એને અવશ્ય કહેવું પડશે કે “ કાવ્યમાં ચતુર. ” બસ, પછી ? અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવી જશે. કેમકે એના કહેવા પ્રમાણે અર્થ એવો થયો કે જે કવિ બનાવે એ કાવ્ય અને કાવ્ય બનાવે તે કવિ. કવિની સાધારણ રાતદિવસની વાતચિતમાં પણ આ લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ થાય છે. નિરસ વચનરચનાના કાવ્યથવામાં કવિજી આ પ્રમાણે આપે છે કે જે વાક્ય વ્યવહારમાં કહેવામાં આવે છે. “અમુક કાવ્ય નિરસ છે,” જેનાથી નિરસ વાક્યનું કાવ્ય થવું સ્પષ્ટ છે. મારી સમજ પ્રમાણે વાક્યવ્યવહારનું પ્રમાણ આ વિષયમાં માનનીય નથી. કેમકે વાક્યવ્યવહારમાં તો “શબ્દ” ને મરેલ મનુષ્ય કહે છે, પરંતુ વાસ્તવિકમાં મૃતકને મનુષ્ય સમજવું એજ અનુચિત છે. હવે બાકી એ રહી ગયું કે નિરસ વચનની રચનાને વાસ્તવિકમાં કાવ્ય કહેવું કે નહિ એ વાતનો વિચાર આગળ કરવામાં આવશે.

સૂરતમિશ્રે સાહિત્યપરિચયમાં ચાર લક્ષણ લખ્યાં છે. એ એક એક ઉપર પૃથક્ પૃથક્ વિચાર કરીએ છીએ.

“ લક્ષણ જાય અલક્ષ્યમે, અતિવ્યાપતી વિચાર ” ન્યાં અલક્ષ્યમાં લક્ષણના ધર્મો મળી નય ત્યાં અતિવ્યાપ્તિ દોષ જાણવો. જે લક્ષણમાં એ અથવા અધિક ધર્મો કહેવાયા હોય અને એમાં એક વા અધિક ધર્મ પૃથક્ પૃથક્ અલક્ષ્યમાં પ્રાપ્ત થાય પણ સર્વ ધર્મ એકજ અલક્ષ્યમાં ન પ્રાપ્ત થાય તો એવા લક્ષણમાં અતિ વ્યાપ્તિ દોષ આવતો નથી. જ્યારે લક્ષ્યના વિષયમાં જે કાંઈ કહેવું હોય તે તમામ અલક્ષ્યમાં પણ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે અતિવ્યાપ્તિ દોષ થાય છે.

૧ જે બે વસ્તુઓના વર્ણન એવે પ્રકારે હોય કે પહેલાના વર્ણનમાં બીજાનો આશ્રય અને બીજાના વર્ણનમાં પહેલાનો આશ્રય લેવામાં આવે તો એવા વર્ણનમાં જે દોષ થાય છે, એને “ અન્યોન્યાશ્રય ” કહે છે. જેમ કોઈ કહે છે કે “ ધન તે છે, જે ધનીની પાસે છે ” અને “ ધની તે છે કે જેની પાસે ધન છે. ” પહેલા વાક્યમાં ધનનું વર્ણન ધનીના આશ્રયથી કર્યું. અને બીજા વાક્યમાં ધનીનું વર્ણન ધનના આશ્રયથી કર્યું. આવા વર્ણનથી વર્ણનીયના વિષયમાં કાંઈ નવી વાત જાણવામાં આવતી નથી.

ગુણયુત દૂષણહીન જહૈં, શબ્દઅર્થ રમણીય;
સ્વલ્પ અલંકૃત કાવ્યકો, લક્ષણ કહિ કમનીય.

શુણ્યયુક્ત, દૂષણહીન તેમજ જેમાં શબ્દ અર્થ રમણીય હોય એવું સ્વલ્પ અલંકારોવાળું કમનીય કાવ્યનું લક્ષણ છે. આ દોહરો કાવ્યપ્રકાશમાં લખેલ લક્ષણના અનુવાદરૂપ છે.

તદ્દોષૌ શબ્દાર્થૌ સગુણાવનલંકૃતી પુનઃ ક્ષાપીતિ. આમાં મિશ્રણએ “ રમણીય ” વિશેષણ પોતાના મનથી વધારી દીધું છે. અને “ અનલંકૃતી પુનઃ ક્ષાપિ ” નું ભાષાંતર સ્વલ્પ અલંકૃતિ ઠીક નથી. કુલપતિમિશ્રે ઉક્ત લક્ષણનો અનુવાદ આ પ્રમાણે કર્યો છે.

દોષરહિત અરુણ સહિત, કહું અલપાલંકાર;
શબ્દઅર્થ સો કવિત હૈ, તાકો કરો વિચાર.

દોષરહિત, શુણ્યસહિત અને અલ્પ અલંકારવાળા શબ્દ અર્થ કાવ્ય છે તેનો વિચાર કરો. આમાં પણ “ કહું અલપાલંકાર ” આ અનુવાદ ઠીક નથી. કદાચિત્ કોઈ એમ કહે કે આ લોકોએ પોતપોતાના મતને અનુસાર “ સ્વલ્પ અલંકૃત ” અને “ કહું અલપાલંકાર ” કહેલ છે. એથી એ બન્ને વિશેષણોનું અનુચિત હોવું દેખાડીને પાછળથી મૂળ લક્ષણ ઉપર વિચાર કરશું.

જો “ સ્વલ્પ અલંકૃત ” નો કાંઈ અર્થ થઈ શકે છે, તો એજ થાય છે કે એકજ કવિતામાં ઘણા અલંકારો ન ભરાઈ જાય, પણ આમ અર્થ કરવાથી દોષ લાગે છે. કારણ કે બીજા ઘણાએક કાવ્ય-વિષય એવા છે કે જેમાં અલંકારોનો સંકર અથવા સંરુદ્ધિ હોય છે. માટે ઉપરના લક્ષણની અવ્યાપ્તિ થાય છે. “ કહું અલપાલંકાર ”

૧ જો લક્ષ્યના વિષયમાં લક્ષણમાં કોઈ એવી વાત કહી હોય જે લક્ષ્ય વસ્તુઓમાંથી ક્યાંઈ પ્રાપ્ત થાય અને ક્યાંઈ ન થાય, તો એવા જે લક્ષ્યમાં એ વાત નથી પ્રાપ્ત થતી, એ લક્ષણની અવ્યાપ્તિ કહેવાય છે. જેમ ગાયના લક્ષણમાં કોષ્ઠક કપિલા વિશેષણ લગાવી દેશે તો સ્વામા ઇત્યાદિ ગાયમાં એ લક્ષણની અવ્યાપ્તિ થશે. હનુમત ભૂષણકાર લખે છે “ મિલૈ ન લક્ષણ લક્ષ્યમેં અવ્યાપતી નિહારઃ. ન્યાં લક્ષણ લક્ષ્યમાં મળતું નથી, ત્યાં અવ્યાપ્તિ દોષ દેખાય છે.

આથી ત્રણ વાતો નીકળે છે, પહેલી એ કે ક્યાંઈક થોડા અલંકાર હોય અને બીજા સ્થાનોમાં ઘણા હોય, બીજી એકે ક્યાંઈક થોડા અલંકાર હોય, અને શેષ સ્થાનોમાં ન હોય, ત્રીજી એ કે ક્યાંઈક થોડા અલંકાર હોય, ક્યાંઈક ઘણા અલંકાર હોય. અને શેષસ્થાનોમાં કાંઈ ન પણ હોય. પહેલો અર્થ લેવાથી આમ પ્રકટ થાય છે કે કાવ્યમાં અલંકાર લલ્લે થોડા હોય અથવા ઘણા હોય, પણ અવશ્ય હોય, અને પાછલા બન્ને અર્થોથી એમ સમજાય છે કે કાવ્યમાં ચાહે અલંકાર હોય, ચાહે તો ન હોય, એથી આ વિશેષણ “કહું અલપાલંકાર” માં અસ્પષ્ટતાનો દોષ સ્પષ્ટ આવે છે. અને જો કોઈ કહે કે “કહું અલપાલંકાર” નો આ અર્થ થઈ શકે છે; કે ક્યાંઈ થોડા અલંકાર, ક્યાંઈ ઘણા અને ક્યાંઈ સર્વથા નહી. તો પછી અદ્યશબ્દનું રાખવું ૧૦૪૧ થઈ શકે છે. કેમકે આ અર્થનો આશય કેવળ એટલોજ છે કે અલંકાર ચાહે હોય, ચાહે ન હોય.

કાવ્યપ્રકાશના લક્ષણનો આ અનુવાદ ઠીક છે.—

દોષરહિત અરુણસહિત, શબ્દ અર્થ જો હોય;

અનલંકૃત હૂં પુનિ કહૂં, કાવ્ય કહાવૈ સોય.

દોષ રહિત, ગુણસહિત, તેમજ ક્યાંઈક ક્યાંઈક અલંકાર વિનાના હોય એવા શબ્દ અર્થને કાવ્ય કહે છે.

વિશ્વનાથ કવિરાજે સાહિત્યદર્પણમાં આ લક્ષણનું ખંડન કર્યું છે. અમે પણ આના વિષયમાં કાંઈક અમારી બુદ્ધિથી અને કાંઈક ઉક્ત ગ્રન્થને અનુસાર લખીએ છીએ.

જો કાવ્ય થવાનું કારણ વાક્યનું નિર્દોષ થવું આવશ્યક હોય તો નીચેનો દોહો કાવ્ય નહિ બને.

૧ જો લક્ષણના લક્ષ્યના વિષયમાં કોઈ એવી વાત કહી હોય કે જેના કહેવાથી કાંઈ ફળ ન હોય તો એને વ્યર્થ વિશેષણ કહે છે. જેમ મનુષ્યના લક્ષણમાં કોઈ એમ કહે કે “ચાહે કપડાં પહેર્યાં હોય, ચાહે નાગો હોય” આ વ્યર્થ વિશેષણ છે. કેમકે આથી વિશેષ વાત લક્ષ્યના વિષયમાં જણાતી નથી. જો આમ ન કહ્યું હોત તોપણ અર્થ એવોજ રહેત કે ચાહે કપડાં પહેર્યાં હોય, ચાહે કપડાં ન પહેર્યાં હોય.

સુંઘર સૌતિબસ પિય સુનત, તિયતન દુગુન હુલાસ;
લઘી લઘી તન દીઠિ દૈ, સગરબ સલજ સહાસ.

સુઘડ શોકને વશ પતિ છે, એમ સાંભળી સ્ત્રીના તનમાં
ખમભૂં હુલાસ થયો. જેથી ગર્વ સહિત, લજ્જાયુક્ત અને હસ્તે
ચહેરે સખીનું શરીર જોયું. (મતલબ સખી સામું જોયું.) આના
ખીજ ચરણમાં ચ્યુત સંસ્કૃત દોષ પડ્યો છે. “લઘી”
ને ઠેકાણે “લઘ્યો” પદ રાખવું જોઈએ. પરંતુ અમને દ્રઢ વિશ્વાસ
છે કે કોઈ પણ સહૃદય આ દોહરાનું અકાવ્યત્વ સ્વીકારશે નહિ.
પ્રત્યુત ધ્વનિ હોવાના કારણથી આ દોહરાને લોકો ઉત્તમ કાવ્ય
માનશે, એમાં સંદેહ નથી. અને કદિ દોષ ગણશે તોપણ એમ કહેશે
કે આ કવિતાની અંદર દોષ ખટક માત્ર છે. જો “લઘી” ના
સ્થાન ઉપર “લઘ્યો” પદ હોત તો ઘણું સારું દેખાત, પણ જે કાંઈ
છે તે ઘણું સુંદર કાવ્ય કયું છે. જ્યારે યોગ્ય રસજ્ઞોની સંપત્તિથી
આ દોહો ઉત્તમ કાવ્ય ઠર્યો, અને દોષ એમાં કેવળ ખટકમાત્રનું
કારણ થયો; પણ કાવ્યત્વનો નાશ કરનાર નહિ. તો એમાં લક્ષણની
અવ્યાપ્તિ થઈ. જો કોઈ એમ કહે કે કાવ્યપ્રકાશના મતથી તો ઉક્ત
દોહામાં કાવ્યત્વ સ્થિર થતુંજ નથી. કદી ખીજ માણસો આને
કાવ્ય માને તો ભલે માને; લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિ દોષ પડતો નથી.
તો એનો ઉત્તર એ છે કે કોઈ વસ્તુના લક્ષણના કર્તાનું કર્તવ્ય
એવું નથી કે એ વસ્તુના વિષયમાં પોતાની ઇચ્છાનુસાર જેમ ઠીક
લાગે તેમ માની લે. એનું કર્તવ્ય કેવળ એટલુંજ છે કે એનો ધર્મ
એવો દેખાડે કે જેના કારણથી તે ખીજ વસ્તુઓથી મૃથક્ માનવામાં
આવે. પણ કર્તાનું કર્તવ્ય આવું નથી કે તે ગાયના લક્ષણમાં
પોતાના મનથી નિરોગા વિશેષણ લગાવી દે, અને જો કોઈ કહે કે
લાંગડી આદિ ગાયોમાં આ લક્ષણની અવ્યાપ્તિ થાય છે, તો કહે કે
અમારા મતથી લાંગડી આદિ ગાય છેજ નહિ તો પછી અવ્યાપ્તિ
કેવી રીતે થશે ? એનું કર્તવ્ય કેવળ એટલુંજ છે કે જે ધર્મના

૧ આમાં નાયિકા મુદિતા છે. પરિકીયત્વ પ્રસિદ્ધ છે.

કારણથી ગાયને લોકો ગાય માને છે અને ઘોડા, ભેંસ ઇત્યાદિથી પૃથક્ સમજે છે, એને લક્ષણમાં સમજાવે. અવ્યાપ્તિના સિવાય અસંલવ દોષ પણ અદોષ વિશેષણ રાખવાથી પડે છે. કેમકે કોઈ વાતનું સર્વથા નિર્દોષ હોવું અસંલવજ મનાય છે.

“ સગુણ ” આ વિશેષણ શબ્દાર્થ ઉપર લગાડવું અયુક્ત છે.

કેમકે કાવ્યપ્રકાશના મતથી ગુણ રસના ધર્મ છે, શબ્દાર્થના નથી.

“ યેરસસ્યાઙ્ગિનો ધર્માઃ શૌર્યાદય ઇવાત્મનઃ ”

જેમ શૌર્યાદિ ધર્મ આત્માના છે તેમ ગુણ રસના ધર્મ છે.

આત્માકે શૌર્યાદિ જ્યો, ધર્મ કહત પરવીન ।

માધુર્યાદિ ચ્વાનિ ત્યો ધર્મ સુ રસકે તીન ॥

જેમ આત્માના શૌર્યાદિ ધર્મો પ્રવિણ પુરૂષોએ કહેલા છે તેમ માધુર્યાદિ ત્રણે ધર્મો રસના જાણવા. જે કોઈ કહે કે શબ્દાર્થ રસના વ્યંજક છે, એથી રસના ધર્મ શબ્દાર્થમાં માની શકાય છે. તો આમ પણ કહેવું અયુક્ત છે, કેમકે આ શબ્દાર્થોમાં જેને કાવ્ય માન્યું છે, એમાં રસ છે અથવા નથી ? જે નથી તો ગુણ પણ નથી. કેમકે જ્યારે ધર્મો નથી ત્યારે ધર્મ કેવી રીતે રહી શકશે ? અને જે છે તો “ સગુણ ” ના સ્થાન ઉપર રસવાન વિશેષણ શા માટે ન દીધું ? જે કહીએ કે આની અંદર પણ તેજ અર્થ છે. નહિતો આ વિશેષણ લાગીજ ન શકત. તોપણ “ સરસ ” ના સ્થાન ઉપર “ સગુણ ” કહેવું ઠીક ન ગણાય. કેમકે “ પ્રાણીમાનદેશ ” ના સ્થાન ઉપર “ શૌર્યાદિમાનદેશ ” કોઈ નહિ કહે. જે કોઈ એમ કહે કે ‘ સગુણ શબ્દાર્થ ’ નો અભિપ્રાય એ છે કે એવા શબ્દાર્થ હોય કે જેનાથી ગુણ વ્યક્ત થાય તો એ પણ કહેવું ઠીક નથી. કેમકે કાવ્યમાં ગુણ વ્યક્ત કરવાવાળા શબ્દાર્થ કેવળ એના ઉત્કર્ષનું કારણ થાય છે, એનું સ્વરૂપ અર્થાત્ કાવ્યત્વના સાધક થતા નથી.

અનલંકૃતિ પુનઃ કાપિ

“ ક્યાંઈ ફરી અલંકાર વિના પણ ” એમ લક્ષણમાં કહેવું વ્યર્થ છે; કેમકે એનો અર્થ એવો થાય છે, કે સર્વત્ર સાલંકાર અને

કયાંઈ કયાંઈ વિના અલંકારના પણ જે શબ્દાર્થ હોય તે કાવ્ય. આ કહેવાથી કોઈ નિયમ સ્થિર ન થયો. કેવળ એટલીજ વાત વિદિત થઈ કે ચાહે અલંકાર હોય, ચાહે ન હોય, જેના કહેવાની આવશ્યકતા કાંઈ નથી, એથી કરીને એ વ્યર્થ વિશેષણ છે, કાવ્યમાં અલંકારથી કેવળ ઉત્કર્ષ આવે છે પણ કાવ્યત્વ નહિ.

દોષ, ગુણ અને અલંકારાદિના વિષયમાં ધ્વનિકારે આમ લખ્યું છે.

કાવ્યસ્ય શબ્દાર્થો શરીરં રસાદિશ્ચાત્મા ગુણાઃ

શૌર્યાદિવદ્દોષાઃ કાણત્વાદિવદ્રીતયોઽવયવઃ

સંસ્થાનવિશેષવદલંકારાઃ કટકકુંડલાદિવત્

શબ્દ અર્થ કાવ્યનું શરીર છે, રસાદિ આત્મા છે, ગુણ શૌર્યાદિની પેઠે છે, દોષ કાણત્વાદિની પેઠે છે, રીતિ અંગોના એક વિશેષ પ્રકારથી આગળ પાછળ સ્થાપિત થવાની પેઠે છે, અને અલંકાર કંકણ કુંડલાદિની પેઠે છે.

આ લક્ષણનો ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે છે:—

“શબ્દ ઔ અર્થ શરીર ગુણૌ રસ આદિકાં કાવ્યકો જીવ લખાનો સૂરતા આદિલોં હૈ ગુણ ઔ પુનિ અંધતા આદિલોં દોષનિ જાનો અંગનકે કોઝ ઢંગ વિશેષ સોં થાપિત હોન લોં રીતિહિ માનો કંકન કુંડલ આદિ લોં આહિં અલંકૃતિ યોં ઊર અન્તર આનો.”

ખીજું લક્ષણ સાહિત્ય પરિચયમાં આ લખ્યું છે:—

“અદ્ભુત વાક્યહિ તે જહાં, ઉપજત અદ્ભુત અર્થ
લોકોત્તર રચના જહાં, સો કહિ કાવ્ય સમર્થ.”

અદ્ભુત વાક્યોથી જ્યાં અદ્ભુત અર્થ ઉત્પન્ન થાય અને જ્યાં લોકોત્તર રચના હોય ત્યાં તેને સમર્થોએ કાવ્ય માનેલ છે. “અદ્ભુત વાક્ય” ના બે અર્થ થઈ શકે છે. એક એ કે એના અર્થમાં અદ્ભુતતા હોય, અને બીજો એ કે એના શબ્દોમાં અદ્ભુતતા હોય. એમાંથી જો અહીં પહેલો અર્થ લઈએ તો “અદ્ભુત” વિશેષણનો

૧ આ ધ્વનિકારના લક્ષણનું કાવ્યપ્રકાશકારે કયાંઈ ખંડન કર્યું નથી.

પ્રયોગ વ્યર્થ છે. કેમકે આગળ તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે “જ્યાં ઉપજત અદ્ભુત અર્થ.” એટલું જ કહેવું હતું કે “વાક્યતે જ્યાં ઉપજત અદ્ભુત અર્થ”. અને જો બીજો અર્થ લઈએ તો આ પ્રશ્ન છે કે “શબ્દોની અદ્ભુતતાથી” એ અભિપ્રાય છે કે શબ્દ આગળ પાછળ એવા પ્રકારથી ગોઠવેલા હોય કે સાધારણ રીતે વાક્યવ્યવહારમાં લોકો એ પ્રકારથી એને ન ગોઠવતા હોય અર્થાત્ ક્રમમાં અદ્ભુતતા હોય અથવા એ કે વર્ણુના મેળ જોડના અનુસાર એવા શબ્દો ગોતી ગોતીને રાખવામાં આવે કે સાધારણ વાતચીતમાં એજ અર્થના વાક્યમાં શબ્દોના એ પ્રકારથી ગોતવા ઉપર ધ્યાન ન રાખવામાં આવે. અર્થાત્ “વાક્યવર્ણ મૈત્રી અનુપ્રાસ” ઇત્યાદિથી પુરીત હોય. પહેલા અર્થથી એમ ઠરે છે કે જેમાં શબ્દોના ક્રમ સાધારણ રીતેજ હોય તેમાં લક્ષણની અવ્યાપ્તિ થાય છે. જેમકે બિહારીના આ દોહામાં છે.

મેરી ભવવાધા હરો, રાધા નાગરિ સોય;

જા તનકી છાંડ પરે, શ્યામ હરિતદુઃતિ હોય.

જેના શરીરની છાંયા પડવાથી શ્યામ (કૃષ્ણ) હરિત (લીલી) દુઃતિને ધારણ કરે છે તે રાધાનાગરિ મારી ભવવાધાએ હરણ કરો.

આ દોહામાં શબ્દોના ક્રમ સાધારણ વાક્ય જેવો છે. આવાજ ઉદાહરણો ગદ્ય કાવ્યમાં ઘણા મળી આવશે. બીજા અર્થથી આવા કાવ્ય વિષય કે જેમાં વર્ણુમૈત્રિ અનુપ્રાસાદિ ન હોય, તેમાં લક્ષણની અવ્યાપ્તિ થાય છે. જેમ બિહારીના આ દોહામાં છે:—

દીઠિ બરત બાંધી અટનિ, ચઢિ ધાવત ન ઢરાત;

ઇત ઉતતે મન દો ઉન કે, નટલો આવત જાત.

દૃષ્ટિરૂપી દોરડું બાંધી, ઉપર ચઢી, નહીં ડરતાં દોડે છે. આહીંથી અને ત્યાંથી બેઉ જણાના મન (નાયક તથા નાયકાનાં) નટની પેઠે આવે જાય છે.

આ દોહામાં જો કે જો શબ્દ “બરત” અને “બાંધી” બકારથી

પ્રારંભ થએલ છે. પણ એ મૈત્રિ કાંઈ ગણતીમાં નથી. જે શબ્દોની અદ્ભુતતાથી કોઈ વ્યક્તિક્રમ, તથા વર્ણુ ખન્નેની અદ્ભુતતા માને અને એમ કહે કે આ ખન્ને પ્રકારની અદ્ભુતતાઓમાંથી કોઈ એક અથવા બેનું કાવ્યમાં હોવું આવશ્યક છે, તો એ પણ કહેવું યુક્ત નથી. કેમકે એવા ઉદાહરણો બહુજ મળી શકે છે. જેમાં ઉક્ત કોઈ પ્રકારની અદ્ભુતતા નથી પ્રાપ્ત થતી તેમ છતાં કાવ્ય કહેવાય છે. જેમકે:—

नैन सलोने अधर मधु, कहि रहीम घटि कौन ।

मीठो भावै लौन पर, मीठे हूँ पर लौन ॥

આ પ્રકારના ઉદાહરણ પણ ગદ્ય કાવ્યમાં બહુ મળી શકે છે.

શબ્દોના ક્રમ તથા અનુપ્રાસાદિના વિષયમાં આટલું નિઃસંદેહ કહી શકાય છે કે જે અનુક્રમ જેવો જોઈએ તેવો ઉચિત રીતે હોય તો એ કાવ્યનો ઉત્કર્ષ તથા પ્રૌઢતાનું કારણ થાય છે. અને ક્યાંઈ ક્યાંઈ એ અર્થના આનંદમાં ઉપયોગી થવાના સિવાય પોતે પણ આનંદ ઉપજાવે છે. તો પણ શબ્દોની અદ્ભુતતા કાવ્યના હેતુ તરીકે આવશ્યક માનવી ઠીક નથી.

હવે “અદ્ભુત્ અર્થ” ઉપર વિચાર કરવો જોઈએ. કાવ્યમાં અદ્ભૂત અર્થનો નિયમ કરવાથી આવાં કાવ્યો કે જેમાં ‘સ્વાભાવોક્તિ પ્રધાન હોય છે, તેમાં લક્ષણની અવ્યાપ્તિ થશે. જેમ ગિહારીના આ દોહામાં છે.

૧ સ્વાભાવોક્તિ અલંકારનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે.

“ सुमावोक्ति बर्णन विषय, बरनै जाति सुभाय;

हंसि हंसि देखति फिर झुकति, मुंह मुँदति इतराय. ॥

ન્યાં વર્ણન વિષયમાં જાતિ સ્વભાવ વર્ણવેલો હોય ત્યાં સ્વાભાવોક્તિ અલંકાર જાણવો. જેમ કોઈ સ્ત્રી હસી હસીને જુએ છે, ફરી ઝુકે છે અને ક્રોધ કરીને મોઢું ઢાંચી લીએ છે.

(भाषा भूषण)

આમાં સ્ત્રીઓનો જાતિસ્વભાવ વર્ણવ્યો છે.

“વેદી માલ તમોલ મુલ, સીસ સિલસિલે બાર;
દ્રગ આંજે રાજે સ્વરી, એહી સહજ સિંગાર.

કપાળમાં ણિંદિ, મોઢામાં તંબોલ, માથે લાંબા ઓળેલા વાળ અને આંજેલી આંખ આ સહજ શ્રંગારથીજ સ્ત્રી શોભે છે.

આવી રીતે બીજાં પણ કેટલાએક સ્થાનો ઉપર અવ્યાપ્તિ સમજવી જોઈએ. અદ્ભૂત અર્થથી કાવ્યનો આનંદ નિઃસંદેહ વધે છે. તેમજ ક્યાંઈ ક્યાંઈ પોતે અદ્ભૂત અર્થજ આનંદનો પ્રતિપાદક થાય છે. પરંતુ કાવ્યનો હેતુ અદ્ભૂત અર્થ આવશ્યક નહીં કહી શકાય. મનુષ્યની પ્રકૃતિના એ ધર્મ છે કે તે સાધારણ અને પ્રચલિત વાતોના દેખવા અને સાંભળવાથી પ્રકુલિત થાય છે અને વિશેષતા તથા નવિનતાના આકાંક્ષિ બને છે. ઘણું કરીને તમામ કવિઓએ કાવ્ય કરવામાં થોડી યા વધારે સહાયતા અદ્ભૂત અર્થની લીધી છે, અને લે પણ છે. તથાપિ એમ નથી કહી શકાતું કે અદ્ભૂત અર્થ વિના કાવ્ય બને જ નહીં.

“લોકોત્તર રચના” ના વિષયમાં કાંઈક કહ્યા પહેલા આ દોહાના અર્થપર વિચાર કરી લેવો જોઈએ. આ દોહાના બે અર્થ થઈ શકે છે. (૧) જે અદ્ભૂત વાક્યનો અર્થ અદ્ભૂત હોય અને એની રચના લોકોત્તર હોય એને કાવ્ય કહેવું. (૨) જે અદ્ભૂત વાક્યનો અર્થ અદ્ભૂત હોય અર્થાત્ જેની રચના લોકોત્તર હોય એને કાવ્ય કહેવું. પહેલો અર્થ માનવાથી વાક્ય તથા અર્થની અદ્ભૂતતા અને રચનાની લોકોત્તરતા ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુ ઠરે છે. જ્યારે વાક્ય તથા અર્થની અદ્ભૂતતાથી રચનાની લોકોત્તરતા ભિન્ન ઠરી ત્યારે લોકોત્તર રચનાના અભિપ્રાયનો પત્તો લગાડવો એ વેળામાંથી તેલ કાઢવા જેવું છે. આ સિવાય જો આમાં કોઈ અર્થ હોય તો પણ લોકોક્તિ ઇત્યાદિ પ્રધાન કાવ્યોમાં લક્ષણની અવ્યાપ્તિ સ્પષ્ટ થશે. જેમ “લોકોક્તિરસકૌમુદી” ના આ દોહામાં છે.

૧ લોકજક્તિ કલ્પ વચનતે લીજૈ લોક પ્રવાદ;

નૈન મૂંદિ સદમાસલોં સહિ હૌં બિરહ બિષાદ.

“દ્વૈમે ઘટા સુહાવની, કો વિરહિનિકે હંત;

કહી કહાવત ના સુની, કાલી ભલી ન સેત.

વિરહિણી સ્ત્રીના હિતને માટે બેમાંથી કઈ ઘટા સારી ? આ પ્રમાણે જ્યારે કોઈ પૂછે છે ત્યારે કહે છે કે કહેવાતી કહેવત તમે સાંભળી નથી ? કે કાળી પણ સારી નથી અને સ્વેત પણ સારી નથી. મતલબ બેમાંથી એકે સારી નથી.

જો કોઈ કહેશે કે લોકોક્તિનો આવા પ્રકારથી ઉપયોગ કરવામાં એક લોકોક્તિરતા છે. તો એનો ઉત્તર આ છે કે થયા કરે, આ લોકોક્તિરતા વાક્ય રચનાની નથી. બીજા અર્થને અનુસાર દોહાનું બીજું ચરણ પહેલા ચરણના અર્થનું પ્રકાશમાત્ર છે. એવી દશામાં આના વિષયમાં બીજું કાંઈ કહેવું વ્યર્થ છે. જે પહેલા ચરણના વિષયમાં કહી આવ્યા છીએ, તે અહીં પણ સમજવું જોઈએ.

કાવ્યનું ત્રીજું લક્ષણ સાહિત્યપરિચયમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે.

રસ યુત વ્યંગ્ય પ્રધાન જહૈં, શબ્દ અર્થ શુચિ હોય ।

ઉક્તયુક્ત ભૂષણ સહિત, કાવ્ય કહાવૈ સોય ॥

રસવાળું વ્યંગ્ય પ્રધાન તથા જેમાં શબ્દ અર્થ પવિત્ર હોય, અને ઉક્ત યુક્ત ભૂષણ સહિત હોય તેને કાવ્ય કહેવું.

જો કે “રસયુત” વિશેષણના વિષયમાં વિશેષ વાદવિવાદ કરવાની અમારી ઇચ્છા નથી થતી, કેમકે પ્રથમ તો એ વિશેષણ એવું લોભાવનારું અને સોડામણ છે કે બહુધા રસિક જનોએ એને સારી રીતે માન્ય રાખ્યું છે. અને બીજું એ કે વાસ્તવિકમાં પણ અધિકતર કાવ્યમાં રસજ કાવ્યત્વનો સ્થાપક જોવામાં આવે છે. તો પણ યથાર્થ લક્ષણ સ્થિર કરવાને નિમિત્ત આના યુક્તાયુક્ત થવા ઉપર પક્ષપાત રહિત બનીને વિચાર કરવો આવશ્યક સમજી કાંઈ લખવું ઉચિત છે.

ન્યાં લોકપ્રવાદ (લોકવાણી) લેવાએત્ર હોય ત્યાં લોકોક્તિ અલંકાર જાણવો. જેમ કોઈ સખી વિરહિણિ નાયકને કહે છે કે આંખો મીચીને છ માસ સુધી વિરહનો વિષાદ સહન કરી લઈએ. (આંખો મીચીને વિષાદ સહન કરવો એ લોકવાણી છે.)

અમારી સમજમાં વાક્યના લક્ષણમાં વાક્યના રસયુક્ત થવાનો નિયમ કરવો અયુક્ત છે. કેમકે જે લક્ષણ રસનું સાહિત્યકારોએ કર્યું છે એને અનુસાર જો વિચાર કરીએ તો ઘણાં કાવ્યો એવાં મળી આવે છે કે જેમાં આ લક્ષણની અવ્યાપ્તિ છે. રસના લક્ષણ કવિ લોકોએ આ પ્રમાણે કર્યાં છે.

વિભાવેનાનુભાવેન વ્યક્તઃ સંચારિણા તથા ।

રસતામેતિ રત્યાદિઃ સ્થાયીભાવઃ સચેતસામ્ ॥

સાહિત્યદર્પણ.

વિભાવ વડે, અનુભાવ વડે તથા સંચારી વડે રત્યાદિસ્થાયીભાવ વ્યક્ત થાય તેને સાહૃદય પુરૂષો રસ કહે છે.

રોધ કરૈ સબ કરનકૌં, જો સુખ ઔરે કામ ।

આદિ વિભાવનસૌં મિલ્યો સો રસ હૈ અભિરામ ॥

મિલિ વિભાવ અનુભાવ અરુ સંચારી જે આન ।

ઉપજાવત રસ રુચિર યૌં, જ્યૌં નિજ અંગનિ પ્રાન ॥

સમા પ્રકાશ.

જે કર્ણની સર્વ અન્ય કામનાઓના સુખનો રોધ કરે અને વિભાવ આદિથી મળેલો હોય તે રસ.

વિભાવ, અનુભાવ અને અન્ય જે સંચારી તેનાથી મળી રચિર રસ એવી રીતે ઉપજાવે કે જેમ પોતાના અંગમાં બાહુ વગેરે અવયવો છે. મતલબ બાહુ વગેરે અવયવો અંગમાં છે, છતાં નામથી ભિન્ન છે. તેમ વિભાવ, અનુભાવ સંચારી આદિ રસમાં સમજવા.

મિલિ વિભાવ અનુભાવ અરુ, સંચારી સુ અનૂપ ।

વ્યક્ત કરૈં થિરભાવ જહૈં, સોઈ રસ સુખરૂપ ॥

રસ રહસ્વ.

વિભાવ, અનુભાવ અને ઉપમા ન અપાય એવા સંચારીથી મળી સ્થિર ભાવને જ્યાં વ્યક્ત કરે તે સુખરૂપ રસ જાણવો.

હવે જો આ લક્ષણો ઉપર ધ્યાન દીધા પછી નીચે લખેલી કવિતાઓ ઉપર વિચાર કરીએ તો નિઃસંદેહ એમ કહેવું પડશે કે આમાં ઉક્ત લક્ષણોના લક્ષ્ય રસનો અભાવ છે.

વસે બુરાઈ જાસુ તન, તાહીકો સનમાન ।

મલો મલો કહિ છોડિયે, સ્વોટે ગ્રહ જપદાન.

બિહારી.

જેના શરીરમાં ખુરાઈ હોય તેનું સન્માન થાય છે. જેમ ભલો ગ્રહ હોય તેને ભલો કહી છોડી દે અને ખુરો ગ્રહ હોય તેનાં જપ દાન કરવાં જોઈએ.

આ દોહાના ભાષુવાથી જે આનંદ થાય છે તેવી વાતો ઘણે ઠેકાણે સારી રીતે મળી આવે છે. આ સિવાય મોટા મોટા કવિઓના કરેલા એવા કાવ્યો મળી આવે છે કે જેમાં કેવળ જલપ્રવાહનું ચાલવું તથા વનશોભા ઇત્યાદિના વર્ણન છે. એવાં કાવ્યોમાં કોઈ વિશેષ સખંધ વિના રસ સ્પર્શ માત્ર પણ જોવામાં આવતો નથી. એ વાતો ઉપર વિચાર કરી જગન્નાથ પંડિતરાજે સાહિત્ય દર્પણનાં લક્ષણની વસ્તુ તથા અલંકાર પ્રધાન કાવ્યમાં અવ્યાસિ માની, અને રસગંગાધરમાં આ લક્ષણ લખ્યું.

“ રમણીયાર્થપ્રતિપાદકઃ શબ્દઃ કાવ્યમ્ ”

જે કોઈ તાણી ખેંચીને ઉપરોક્ત ઉદાહરણોમાં કોઈ રસ સ્થાપિત કરે તો અમે એને એમ કહેશું કે આવી રીતે ફેરફાર કરીને તો અમે સર્વ સાધારણ વાક્યોમાં પણ કોઈનો કોઈ રસ ઠરાવી દેશું તો પછી જ્યારે કોઈ વાક્ય રસ વિના છેજ નહિ ત્યારે શાવ્યના લક્ષણમાં “ રસયુત ” કહેવું વ્યર્થ છે, અને સાહિત્યદર્પણના લક્ષણ (જે આગળ લખવામાં આવશે) નો અર્થ એટલોજ માત્ર થયો કે કાવ્ય વાક્યને કહે છે. જો કોઈ એમ કહેશે કે અમે આ ઉદાહરણો તથા ખીજાં આવાંજ પદ વા ગદ્યો જેમાં લક્ષણને અનુસાર રસ ન પ્રાપ્ત થાય તેવાંને કાવ્ય માનતાજ નથી તો એને લીધે નિઃસંદેહ “ રસયુત ” વિશેષણ યુક્ત અને માનનીય છે. એનો ઉત્તર અમે એટલેજ દેવો લચિત માનીએ છીએ કે ઉપર લખેલ ઉદાહરણો તથા ખીજાં એવાંજ ગદ્યપદોને પણ એનાથી આનંદ પ્રાપ્ત થવાના કારણથી કાવ્ય માનીએ છીએ. અમારા મતથી “ રસયુત ” વિશેષણ અયુક્ત છે.

આટલી વાત આ સંગ્રહમાં અમે પણ કહીએ છીએ કે કાવ્યનાં આહ્વાદોત્પાદકતાના કારણોમાંથી સર્વથી ઉત્તમ તથા પ્રધાનકારણ રસ છે; અને એ પણ અમે સ્વીકારીએ છીએ કે રસયુક્ત કાવ્યથી જે આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે તે બીજા પ્રકારના કાવ્યોથી કદાપિ નથી થઈ શકતો. રસયુક્ત કાવ્યનો આનંદ એક ભિન્નજ પ્રકારનો હોય છે. એ આનંદ વસ્તુ તથા અલંકારપ્રધાન કાવ્યોત્પાદિત આહ્વાદની અપેક્ષાએ અધિક ચિરસ્થાયી તથા ઉચ્ચતર શ્રેણીનો છે. અને એનો કાંઈ સ્વાદ પણ ચોરજ છે. તો પણ કાવ્યત્વનો હેતુ વાક્યનું રસાત્મક થવું આવશ્યક નહીં માનવામાં આવે.

આંહી આ વાત ઉપર પણ કાંઈ વિચાર કરવો જોઈએ કે આ લક્ષણની અયુક્તતા ઉપર લોકોએ ધ્યાન કેમ નથી દીધું; અને આને કેમ અંગીકાર કરતા આવ્યાં? એના મુખ્ય કારણ ત્રણ જણવામાં આવે છે. પહેલું કારણ તો એ કે રસ શબ્દનો વિશેષ અર્થ માનીને સાહિત્યકારોએ એનું લક્ષણ કર્યું છે. એ સિવાય આ શબ્દ આનંદ, આહ્વાદનો પણ વાચક છે. એટલા માટે બન્ને અર્થોમાં ગડગડ થઈ જાય છે. તેમજ સંભવ છે કે કાવ્યનું લક્ષણ કરતાં તથા સમજતી વખતે રસનો અર્થ આનંદ ધ્યાનમાં ન રહે. બીજું કારણ એ છે કે રસયુક્ત કાવ્યનો આનંદ અધિક ચિત્તાકર્ષક હોવાના કારણથી લોકો એના ઉપર અધિક પ્રીતિ રાખે છે અને ધ્યાન દે છે; તેમજ એને બહુધા રચે છે તથા લખે છે; તો એવી દશામાં “રસયુક્ત” વિશેષણને પોતાની રૂચિને અનુસાર પામી એને પ્રસન્નતાપૂર્વક અંગીકૃત કરી લે તો કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. ત્રીજું કારણ એ છે કે રસયુક્ત કાવ્યને અધિક પામવાથી કાવ્યના સંગ્રહમાં રસનું ધ્યાન વિશેષ રહે છે, જેમ કોઈ કોઈને સો વખત દેખે તેમાં એંશી વખત લાલ કપડાંથી દેખે અને વીશ વખત બીજાં કપડાંઓથી દેખે તો એ માણસના ધ્યાનમાં લાલ કપડાંજ બહુધા રહેશે, એ નિઃસંદેહ છે. જો રસનો અર્થ એક વિશેષ પ્રકારનો લોકોત્તર આનંદ માનીને “રસયુક્ત વાક્ય” કાવ્યનું લક્ષણ કર્યું હોય તો નિઃસંદેહ માનનીય છે.

હવે “ વ્યંગ્યપ્રધાન ” વિશેષણ ઉપર વિચાર કરવો જોઈએ. કાવ્યના લક્ષણમાં આ વિશેષણ કદી પણ રાખવા યોગ્ય નથી. કેમકે વ્યંગ્યનું પ્રધાન હોવું એ એક વિશેષ પ્રકારના કાવ્યનો ધર્મ મનાયો છે, અને જેને ઉત્તમ કાવ્ય કહે છે. મધ્યમ તથા અધમ કાવ્યમાં વ્યંગ્ય પ્રધાન નથી હોતો. એવી દશામાં કાવ્ય માત્રમાં “ વ્યંગ્ય પ્રધાન જઈ ” વિશેષણ લગાડવાથી મધ્યમ તથા અધમ કાવ્યમાં લક્ષણની અવ્યાપ્તિ કેમ નહીં થાય ? “ઉક્ત યુક્ત ભૂષણ સહિત ” નો જો આ અર્થ કરે કે “ ઉચિત ભૂષણો સહિત કહેવાઈ ગયું ” તો એના વિષયમાં અમારે કંઈ કહેવું નથી. કેમકે જ્યારે કોઈ કોઈની વાત ઉપર એટલુંજ કહે કે જેમ ઉચિત હોય તેમ કહેવાય, અને એમ ન બતાવે કે કેવી રીતે કહેવાય તો એના કહેવાને કોઈ યુક્તાયુક્ત કેવી રીતે ઠરાવી શકશે ? પણ જો “ ઉક્ત ” તથા “ યુક્ત ” ને ઉક્તિ અને યુક્તિ કહે તો પાઠ મળતો આવે છે. અને ઉક્તિનો અર્થ કોઈ અનેાઈ વાતનું કહેવું અને યુક્તિનો અર્થ એ કહેવાનું ચાતુરીથી સાધન કરવું એવો અર્થ કરે કે જે અર્થ ભાષામાં એ શબ્દોનો કરવામાં આવે છે.

ઉક્તિનો અર્થ આ વાક્યમાંથી પણ પ્રતીત થાય છે:-

“ ઉક્તિ વિશેષો કલ્પૌ ભાષા જાહો સાહો ।

તે આના વિષયમાં અમે એજ કહેશું કે જે બીજા લક્ષણના અદ્ભૂત અર્થના વિષયમાં કહી આવ્યા છીએ કે સ્વાભાવોક્તિ આદિમાં આવી અવ્યાપ્તિ થાય છે, ચોથા અને અંતિમ લક્ષણમાં સાહિત્ય પરિચયમાં આ આવ્યું છે.

જઈ વિભાવ અનુભાવ અરુ, સંચારી પુનિ આય ।

કરિ વિશિષ્ટતા વ્યંજના, સ્વાદ બઢાવહિ માય ॥

જ્યાં વિભાવ, અનુભાવ અને સંચારી આવે તથા વ્યંજના વિશિષ્ટતાએ કરી ઉત્તમ સ્વાદ વધારે.

તેહિ આગે અનુભવત જો, બ્રહ્માનન્દ સવાદ. ।

કવિ કોવિદ મત સમુજિ ઉર, કહત કાવ્ય નિર્વાદ. ।

તેની આગળ બ્રહ્માનન્દ સ્વાદને જે અનુભવે તેને ચતુર કવિઓ એ મત ઉરમાં સમજીને નિર્વાદ કાવ્ય કહે છે.

આ લક્ષણના વિષયમાં કાંઈ કહેવું સાંભળવું વ્યર્થ છે. આ તો કોઈના પૂછ્યા વિના પોતેજ પોકાર કરી કહી દે છે, કે હું કાવ્ય-નું લક્ષણ નથી. “બ્રહ્માનન્દ સ્વાદ” કાવ્ય કેવી રીતે થઈ શકશે ? કાવ્ય એક પ્રકારનું વાક્ય છે. સ્વાદને કાવ્ય કેવી રીતે કહી શકાય ? જો આ કોઈ પદાર્થનું શુદ્ધાશુદ્ધ લક્ષણ થઈ શકતું હોય તો રસનો સ્વાદ અથવા રસ કાવ્યથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ સમન્વયથી રસયુક્ત કાવ્યમાં સ્વાદનું હોવું માનવામાં આવે છે. તો પણ સ્વાદ માત્રને કાવ્ય નહીં કહી શકાય.

સભાપ્રકાશનું લક્ષણ એક તથા સાહિત્ય પરિચયના ચાર લક્ષણ ઉપર વિચાર કર્યા પછી બીજી ભાષા ગ્રંથોમાંના લક્ષણો ઉપર કાંઈ લખવાની આવશ્યકતા જણાતી નથી. કેમકે બીજાં જે લક્ષણો છે તેમાં ઉપરનાં લક્ષણોમાં જેવાંતો કહી છે એમાંથી એક એક બખજી અથવા વિશેષ છે. મતલબ એનાથી કાંઈ વિશેષ નથી. માટે જો રસ યુક્ત વાક્યનેજ કાવ્ય માનીએ તો પણ રસ આધેય માત્ર થયો.

સંસ્કૃતના પ્રધાન ગ્રંથોમાંથી કાવ્યપ્રકાશમાં દીધેલા લક્ષણ ઉપર આપણા આશયો સાહિત્યપરિચયના પ્રથમ લક્ષણ ઉપર જે લેખ લખી ગયા એમાં પ્રકટ કરી ચુક્યા છીએ.

સાહિત્ય દર્પણમાં કાવ્યનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે.

વાક્યં રસાત્મકં કાવ્યમ્.

જે વાક્યનો આત્મા રસ હોય એ કાવ્ય. આ લક્ષણ જો કે બીજાં કેટલાંક લક્ષણ ઉપર કહ્યાં છે, એ સર્વમાંથી શુદ્ધ અને ઉત્તમ છે, તથાપિ આના વિરુદ્ધ એટલી વાત કહી શકીએ છીએ જે સાહિત્ય પરિચયના ત્રીજા લક્ષણના “રસયુત” વિશેષણ ઉપર કીધી છે. જગન્નાથ પંડિતરાજે રક્ષગંગાધરમાં આ લક્ષણ લખ્યું છે:—

રમણીયાર્થપ્રતિપાદકઃ શબ્દઃ કાવ્યમ્

રમણીય અર્થનો પ્રગટ કરવાવાળો શબ્દ કાવ્ય છે. અને રમણીયનો અર્થ પંડિતરાજે આ પ્રમાણે કર્યો છે:—

રમણીયતા ચ લોકોત્તરાહાદજનકજ્ઞાનગોચરતા

“અલૌકિક આહ્વાદ ઉત્પન્ન કરવાવાળા જ્ઞાનની ગોચરતાએ રમણીય ॥” કાવ્યના જે લક્ષણ મળી આવે છે એ સર્વની અપેક્ષાએ આ લક્ષણ ઉત્તમ અને માનનીય છે. સર્વથી મોટો પ્રશંસનીય અને ધ્યાન દેવા યોગ્ય ગુણ આ લક્ષણમાં એ છે કે અલંકાર, દોષ, ગુણ અદ્ભુતતા આદિ સર્વની તકરારોનો ત્યાગ કરી કાવ્યનો મુખ્ય ધર્મ કેવળ “રમણીયાર્થમતિપાદકઃ શબ્દઃ” નું હોવું માન્યો છે કે જે નિમિત્ત કાવ્ય બનાવવામાં આવે છે, અર્થાત્ આનંદોત્પાદકતા. જે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી દેખાય તો અલંકારાદિની પ્રતિષ્ઠા અને એના ઉપર ધ્યાન આપવાની આવશ્યકતા એના દ્વારા વાક્યમાં રમણીયતા લાવવાને નિમિત્ત છે. નહિ તો એના પોતાના હોવા ન હોવાથી કાંઈ લાભ હાનિ નથી. એટલા માટે કાવ્યના સમ્યક્લક્ષણમાં મુખ્ય ધર્મ એ માનવો જોઈએ કે જેની ઉત્પત્તિના અલંકારાદિ સાધક માત્ર છે. જ્યાંસુધી આ રીતિથી કાવ્યનું લક્ષણ ન કરવામાં આવે ત્યાંસુધી અતિવ્યાપ્તિ, અવ્યાપ્તિથી એનું રહિત હોવું જે અસંભવ નહીં તો દુઃસાધ્ય તો અવશ્યજ છે. કેમકે પ્રથમ તો રમણીયતાના સાધકોના ઘણા છે. એમાંથી ક્યાંઈ એક, ક્યાંઈ બે અને ક્યાંઈ અધિક રહે છે. અને બીજું એ કે જેટલા મુખ્ય મુખ્ય સાધક સાધારણ માનવામાં આવે છે એના સિવાય પણ ક્યાંઈ ક્યાંઈ કોઈ વિશેષ સાધક મળી આવવાની સંભાવના છે. આવી દશામાં જે રમણીયતાના સાધકોના હોવાને મુખ્ય ધર્મ માનીને કાવ્યનું લક્ષણ કર્યું હોય તો પ્રથમ તો રમણીયતાના સર્વ સાધકોનું નિશ્ચિત હોવું આવશ્યક છે. પણ તેમાં અતિ મુશ્કેલી રહેલી છે. આ વાતનું પૂર્ણ સ્થાપિત થવું ઉચિત છે કે, આ સાધનોમાંથી એક અથવા અધિક જ્યાં આવશે ત્યાં અવશ્ય રમણીયતા થશે. જે કે અમારી સમજમાં એ સ્થાપિત થઈ શકતું નથી, તો પણ એવા ઉદાહરણો ઘણા મળી આવે છે કે જેમાં અલંકારાદિ હોવા છતાં પણ રમણીયતા નથી હોતી. આ કઠિણતાના કારણથી બહુધા સાહિત્યકારોનાં કરેલાં કાવ્યનાં લક્ષણો અયુક્ત રહી ગયાં છે.

આ શુંચવણથી છૂટા થવાનો ઉપાય કેવળ એજ છે કે લક્ષણમાં કાવ્યનો ધર્મ “ વાક્યનું રમણીય હોવું ” જે અતિ આવશ્યક છે તે કહેવામાં આવે અને રમણીયતા કેવી રીતે આવે છે એ ઉપર ભુદો વિચાર કરવામાં આવે.

જે કોઈ કહેશે કે રમણીયતાજ કાવ્યનો હેતુ અનાવશ્યક છે, તો એ કહેવું એનું દુરાગ્રહ માત્ર છે. કેમકે એક અલૌકિક આનંદ દેવા સિવાય કાવ્યનું બીજું મુખ્ય કાર્ય અને સાધારણ વાક્યની અપેક્ષામાં વિશેષતા શું છે ? જે લોકો અલંકાર, શુભ્ર ઇત્યાદિ ચુક્ત અથવા અદ્ભુતાદિ વાક્યને કાવ્ય માને છે, (જેમકે કેટલાંએક લક્ષણ પહેલાં કહી ચુક્યા છીએ) એનો પણ અવશ્ય સ્વીકાર કરવો પડશે. અલંકાર, શુભ્ર, અદ્ભુતતા આદિના નિયમો આનંદ પ્રાપ્ત થવાને માટે છે. આમ નહીં માનો તો એના અલંકારાદિ સર્વ વ્યર્થ કરશે. કેમકે અલંકારાદિથી જો આનંદ પ્રાપ્ત નહીં થાય તો એનાથી બીજો લાભ શું ? ખસ, પછી એનું સ્વકલિપત કાવ્ય કરવું સર્વથા નિષ્ફળ અને પાણી વલોવવા જેવું થશે. સાહિત્યદર્પણમાં કાવ્યના વિષયમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે:—

“ ચતુર્વર્ગફલપ્રાપ્તિઃ સુખાદલ્પધિયામપિ ।

કાવ્યાદેવયતસ્તેન તત્સ્વરૂપં નિરૂપ્યતે ”

ચતુર્વર્ગ ફલની પ્રાપ્તિ અલ્પ બુદ્ધિવાળાઓને પણ મુખ્યથી કાવ્યદ્વારાએ થઈ શકે છે, એટલા માટે એનું સ્વરૂપ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

વળી આગળ આ પ્રમાણે લખ્યું છે:—

ચતુર્વર્ગપ્રાપ્તિર્હિ વેદશાસ્ત્રેભ્યો નીરસતયાદુઃસ્વાદેવ પરિણત
બુદ્ધીનામેવ જાયતે । પરમાનન્દસન્દોહજનકતયા સુખાદેવ સુકુ-
મારબુદ્ધીનામપિ પુનઃ કાવ્યાદેવ ॥

કેમકે વેદશાસ્ત્રથી ચતુર્વર્ગ ફળની પ્રાપ્તિ એના નિરસ હોવાના કારણથી કષ્ટવડે કેવળ પરિપક્વ બુદ્ધિવાળાઓનેજ થાય છે. માટે પર-

માનન્દ સંદેહજનક હોવાના કારણથી સુકુમાર બુદ્ધિવાળાઓને પણ કાવ્યદ્વારા ચતુર્વર્ગફલપ્રાપ્તિ થાય છે.

આનાથી પણ કાવ્યદ્વારા આનંદપ્રાપ્તિની આવશ્યકતા સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. કેમકે ચતુર્વર્ગ ફલની પ્રાપ્તિ તો વેદશાસ્ત્રદ્વારા પણ થાય છે, પણ કાવ્યમાં વિશેષ એટલું છે કે આનંદ પ્રાપ્ત થવાના કારણથી એમાં લોકોની પ્રવૃત્તિ શીઘ્ર અને અધિક થાય છે. એટલા માટે એનાથી ચતુર્વર્ગની પ્રાપ્તિ અત્યંત બુદ્ધિવાળાઓને પણ સુખથી થઈ શકે છે.

ઉપર જે વાતો લખાઈ ગઈ છે એ ઉપર વિચાર કરીને જગન્નાથ પંડિતરાજે આ લક્ષણ કયું છે. અને એનું લક્ષણ બીજાં સર્વ લક્ષણોની અપેક્ષાએ શ્રેષ્ઠ હોવાનું આજ કારણ છે.

જો અર્થચમત્કૃતિ શુન્ય શબ્દચમત્કૃતિ પુરિત વાક્યના વિષયમાં સર્વ લોકોની સંમતિ ઉક્ત પંડિતરાજના જેવી છે, તો આ લક્ષણ પૂર્ણ રીતે સમ્યક્ જાણવામાં આવી શકે છે. એ વિષય ઉપર એઓએ આ પ્રમાણે લખ્યું છે.

यद्यपि यत्रार्थचमत्कृतिसामान्य शून्या शब्दचमत्कृतिस्तत्पञ्चममधमाधममपि काव्यविधासुगणयितुमुचितम् ॥ यथैकाक्षरपद्यार्थावृत्तियमकपद्यबन्धादि । तथापि रमणीयार्थप्रतिपादकशब्दतारूपकाव्य सामान्यलक्षणानाक्रान्ततया वस्तुतः काव्यत्वाभावेन महाकविभिः प्राचीनपरंपरामनुरुन्धानैस्तत्रतत्र काव्येषु निबद्धमपि नास्माभिर्गणितम् ॥

અધાપિ જ્યાં અર્થચમત્કૃતિ સામાન્ય, શૂન્ય શબ્દચમત્કૃતિ હોય તો કાવ્યના પાંચમા અધમાધમ લેહમાં ગણવાને યોગ્ય છે. જેમ એકાક્ષર પદ્યાર્થવૃત્તિ, યમક, પદ્યબંધાદિ તો રમણીયાર્થ પ્રતિપાદક શબ્દતા રૂપ કાવ્યનું સામાન્ય લક્ષણ ન ગણવાના કારણથી પ્રાચીન પરંપરા અનુસાર આલવાવાળા મહાકવિઓના એવા નિબંધને શુદ્ધ કર્યા પછી પણ વાસ્તવમાં કાવ્યત્વ ન હોવાથી અમે એને કાવ્ય નથી ગણતા. જો કે શુદ્ધ શબ્દચમત્કૃતિ અમારી સમ-

જમાં પણ વાસ્તવમાં શ્રદ્ધાને યોગ્ય નથી. અને એટલા માટે અમે ઉક્ત પંડિતરાજના લેખવાને સાનંદ માનીએ છીએ. તથાપિ યથાર્થ લક્ષણ સ્થિર કરવાને નિમિત્ત અમારી પોતાની રૂચિને અનુસાર જે હોય એને કાવ્ય માનીને એવું લક્ષણ કરવું કે આટલાઓમાંજ એની વ્યાપ્તિ હોય એ અનુચિત જણવામાં આવે છે, એટલા માટે આ વિષય ઉપર કાંઈ વિચાર કરવો આવશ્યક છે. જ્યારે આમ જોવામાં આવે છે કે, ચિત્ર કાવ્યાદિથી પણ એક પ્રકારનો ભાંગ્યો તૂટ્યો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. અને પંડિતરાજના પોતાના લેખથી પણ વિદિત છે કે કવિ લોકો એને પરંપરાથી બનાવતા આવે છે. ત્યારે એને પણ એક પ્રકારનું કાવ્ય માનવું જોઈએ. વળી આ બીજી વાત છે કે તમે એને અધમાધમ નહીં કહી શકો તો એથી પણ નીચેની પંક્તિમાં મૂકો. તો પછી આ વાત અવશ્ય થઈ કે કાવ્યનું લક્ષણ એવું હોય કે કેવળ શબ્દચમત્કૃતિથી પણ જે વાક્યમાં આનંદ આપવાનું સામર્થ્ય હોય, એમાં પણ એની ગતિ હોય, એટલા માટે અર્થના રમણીય થવાનો નિયમ કરવો ઠીક નથી. કેમકે શબ્દ ચમત્કૃતિવાળા વાક્યમાં પણ જો તે કાવ્ય મનાય તો આ નિયમના કારણથી લક્ષણની અવ્યાપ્તિ થાય છે. એ અવ્યાપ્તિના નિવારણને માટે અમે આ લક્ષણ કરવું ઉચિત સમજીએ છીએ.

હોય વાક્ય રમણીય જો, કાવ્ય કહાવૈ સોય;

રતનાકર લક્ષણ કરત, યહ બહુ ગ્રન્થાને જોય.

રતનાકર ઘણા ગ્રન્થો જોઈ લક્ષણ કરે છે કે જે વાક્ય રમણીય હોય તે કાવ્ય કહેવાય.

જો પદ્યખંધાદિ કાવ્ય મનાય તો પણ આ લક્ષણની અવ્યાપ્તિ એમાં નહિ થાય. અને જો કોઈ એમાં રમણીયતાનો અભાવ બતાવીને એને કાવ્ય ન માને તો પણ આ પ્રકારથી લક્ષણ કરવામાં કાંઈ હાનિ નથી. કેમકે જ્યારે રમણીયતા છેજ નહિ ત્યારે એમાં લક્ષણની અવ્યાપ્તિ પણ નથી થઈ શકતી. અને આ લક્ષણનો અભિપ્રાય પંડિતરાજકૃત લક્ષણ પ્રમાણે છે. એટલા માટે આહિ પદ્યખંધાદિ રમ-

ણીયતાના ભાવાભાવથી કાવ્ય માને, યા ન માને, પણ આ લક્ષણ બન્ને અવસ્થામાં ઠીક રહે છે. હવે જો કોઈ કહે કે પદ્યખંધાદિમાં રમણીયતા તો છે, પણ અમે એને કાવ્ય માનતા નથી. કેમકે એની રમણીયતા એક ભિન્ન પ્રકારનીજ છે, જો કે કૌતુક માત્ર કહેવામાં આવે છે. તો એને એટલો જ ઉત્તર આપવો ઉચિત છે કે જો રમણીયતા હોવા છતાં તથા ભિન્ન ભિન્ન કવિઓના માન્યા છતાં પણ આપ જગન્નાથ પંડિતરાજની પેઠે એને કાવ્ય નહીં માને તો આપને રસ-ગંગાધરનું લક્ષણ શ્રેષ્ઠ છે. આપ ભલે એને માને પણ અમારી સમજમાં જો એમાં રમણીયતા છે, તો તે પણ કાવ્યની ગણતીમાં છે.

આ વાત ઉપર સારી રીતે ધ્યાન આપવું જોઈએ કે રમણીય શબ્દનો પ્રયોગ અમારા લક્ષણમાં એ અર્થમાં કર્યો છે, કે જે અર્થ એનો પંડિતરાજે કર્યો છે; એટલા માટે જો કોઈ કહેશે કે “તમને ધન મળશે” “તમને પુત્ર પ્રાપ્ત થયો છે” ઇત્યાદિ વાક્યોથી પણ આનંદ થાય છે, તો શું એ પણ કાવ્ય ઠરશે? ત્યારે એનો ઉત્તર અમે એ આપશું કે “નહિ,” કદાપી નહીં; આ વાક્યોમાં લોકોત્તર આહ્વાદ” નથી, આનો આનંદ તો સાધારણ લૌકિક વિષયાનંદ છે. એટલા માટે આમાં કાવ્યત્વ નથી.

હવે એ વાતને વિચારવી જોઈએ કે આહ્વાદમાં લોકોત્તરત્વ શું છે એ એક એવી કઠિણ અને અકથનીય વાત છે કે લેખ અથવા વાક્યદ્વારા આનું યથાર્થ રીતથી સમજાવવું અસાધ્ય છે. જેમ કોઈએ કોઈ વસ્તુનો સ્વાદ ન ચાખ્યો હોય તો એને એના સ્વાદનું જ્ઞાન શબ્દોદ્વાદ દ્વારા નહીં કરાવી શકાય. અને જો એણે ચાખ્યો હોય પણ એમ ન જાણતો હોય કે એ શબ્દનો વાચક અમુક શબ્દ છે તો પણ એનો બોધ એને શબ્દદ્વારા નથી થઈ શકતો, તેમ જો કોઈએ આહ્વાદનો અનુભવ કર્યોજ ન હોય તો આહ્વાદ શું પદાર્થ છે એ એને કદિપણ નહીં સમજાવી શકાય. અને જો એણે એ માનસિક દશાનો અનુભવ કર્યો હોય પણ એમ ન જાણતો હોય કે આને આહ્વાદ કહે છે તોપણ એ દશાનો બોધ એને શબ્દોદ્વાદ દ્વારા નહીં કરાવી શકાય. અને એ પણ બીજાને તેનું જ્ઞાન નહીં કરાવી શકે. આ વાત

સાધારણ સર્વ પ્રકારના આહ્વાદોના વિષયમાં કહી શકાય છે. વિશેષ “લોકોત્તર આહ્વાદ” ના સંબંધમાં એમ સમજવું જોઈએ કે જેમ ખાટા, મીઠા ઇત્યાદિ સ્વાદોને ચાખીને અને એના વાચક શબ્દોના નિયત હોવા ઉપર પણ બે સ્વાદોમાં શું ભેદ છે ? એ શબ્દોદ્ધાર નહિ કહી શકાય. વિશેષ ધ્યાન દીધા સિવાય પોતાને ચાખવાવાળાને પણ સમજમાં આવવું કઠિણ છે. એવી રીતે વાક્યના લૌકિક અને અલૌકિક આહ્વાદના અનુભવ કર્યા છતાં તથા એના વાચક શબ્દો જાણ્યા છતાં પણ બંને માનસિક અવસ્થાઓના ભેદ શબ્દોથી જ્ઞાત નથી કરાવી શકાતા. વિશેષ આત્મગત વિચાર કર્યા વિના પોતે અનુભવ કરનાર પણ સ્પષ્ટ નહીં કરી શકે. પંડિતરાજે લોકોત્તરતાના વિષયમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે:—

“લોકોત્તરત્વં ચાહ્વાદગતશ્રમત્કારત્વાપરપર્યાયોઽનુભવ સાક્ષિકોજાતિવિશેષઃ । કારણં ચ તદવચ્છિન્ને भावनाविशेषः पुनः पुनरनुसंधानात्मा.

આહ્વાદગત શ્રમત્કારના બીજા નામને ધારણ કરનારી, અનુભવ જેનો સાક્ષિ છે એવી જે કોઈ જાતિવિશેષ તેનું નામ લોકોત્તરતા. કારણવાળી વસ્તુમાં વારંવાર અનુસન્ધાન રૂપ જે ભાવના વિશેષ તે કારણ કહેવાય છે. ત્યારે શું લોકોત્તર આહ્વાદના વિષયમાં કોઈ પ્રકારથી કાંઈપણ નથી કહી શકાતું ? કોઈપણ રીતિ એને સમજાવવાને નથી ? વાસ્તવમાં લૌકિક અને અલૌકિક આનંદના માનસિક ભેદ તો સમજાવવાનો વિષય છે. કહેવાનો વિષય નથી. અમે એના વિષયમાં કાંઈ કહેવાનું સાહુસ નથી કરી શકતા. એના ઉપર વાદ વિવાદ કરવો એ માનસિક વિજ્ઞાનીઓનું કર્તવ્ય છે, પણ જે મનુષ્યે સાકર, ગોળ, જલેથી ઇત્યાદિ ખાધી હોય અને મીઠા શબ્દનું તાત્પર્ય, “મીઠો તે સ્વાદ છે કે જે સાકર ઇત્યાદિકથી પ્રાપ્ત થાય છે” એમ કહીને સમજાવી શકાય છે એવી રીતે આ વિષયમાં કાંઈક કહી શકાય છે કે લોકોત્તર આનંદ કેવા પ્રકારના વાક્યથી પ્રાપ્ત થાય છે. અને જેમ ખાટા તથા મીઠા સ્વાદોનો ભેદ આમ કહીને સમજાવે

છે, કે જે લેદ લીંબુ અને સાકરના સ્વાદમાં છે. એવી રીતે લૌકિક અને અલૌકિક આહ્લાદમાં પણ એના કારણોના કાંઈક લેદ જોવામાં આવે છે. અમારે વર્ણુનિય વિષયને નિમિત્ત આટલુંજ આવશ્યક છે અને એને યથાશક્તિ દેખાડવાને પણ ઉદ્દેશ કરીએ છીએ.

વાક્યના લૌકિક અને અલૌકિક આહ્લાદના લેદ ઉપર નીચે લખી વાતો કહીએ છીએ.

૧ વાક્યનો લૌકિક આનંદ શ્રોતાઓને કોઈ સ્વાર્થ સંબંધના કારણથી થાય છે, પણ લોકોત્તર આનંદ ઉપર કહેલા સંબંધ વિનાનો હોય છે. જેમકે “તમને ધન મળશે” આ વાક્ય જેનાથી કહેવાય એને આનંદ, ધન પ્રાપ્તિની સંભાવનાથી થશે પણ—

“दोउ चाह भरे कछु, चाहत कह्यो कहै न;

नहि जाचक सुनि सूमलौ बाहर निकसत बैन.

બન્ને (નાયક નાયિકા) ચાહુ .ભર્યાં કાંઈક કહેવાની ઇચ્છા કરે છે પણ કહી શકતાં નથી. જેમ યાચક આવ્યો સાંભળી લોભી માણસ ધરથી બારણે નીકળતો નથી તેમ આ બન્નેના કંઠમાંથી વચનો બહાર નીકળી શકતા નથી.

આ દોહાદ્વારા આનંદ પ્રાપ્તિ થવામાં સાંભળવાવાળાના સ્વાર્થના સંબંધમાં કાંઈ કારણ નથી. ‘તમને ધન મળશે’ જો આ અભિપ્રાય કોઈ એવી રીતે કહી શકાય કે એનાથી સ્વાર્થ સંબંધી આનંદ સિવાય કહેવાનો બીજો કાંઈ આનંદ પણ પ્રાપ્ત થાય તો એ વાક્ય પણ કાવ્યની ગણતરીમાં છે.

૨ વાક્યનો લૌકિક આનંદ વ્યક્તિવિશેષને તથા એના એવાજ સંબંધીઓને થાય છે. જેના સ્વાર્થની સિદ્ધિ એના સ્વાર્થ સાધનમાં થવામાં હોય અને અલૌકિક આનંદ જેટલા એના સમજવાવાળા છે તે સર્વને થાય છે. જેમકે “તમારે ત્યાં પુત્ર ઉત્પન્ન થયો” આ વાક્યથી કેવળ એ વ્યક્તિનેજ જેના વિષયમાં આ વાત કહી હોય તેને આનંદ પ્રાપ્ત થશે. અથવા એના અન્ય કોઈ સંબંધીઓને આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ ઉપર જે દોહો લખ્યો છે એનાથી સર્વ

સમજવાવાળાને આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈ વ્યક્તિવિશેષનેજ થતો નથી. જો કોઈ કહેશે કે “તમારે ત્યાં પુત્ર ઉત્પન્ન થયો” આ વાક્યથી પણ જેટલા લોકોથી કહેવાય તે સર્વને આનંદ ઉત્પન્ન થશે. તો એનો ઉત્તર એ છે કે જેટલા લોકોથી આ વાત કહેવાશે એટલા અર્થ એના બદલાતા જશે. અર્થાત્ “તમે” નો અર્થ ભિન્ન ભિન્ન મનુષ્યોના સંબંધથી ભિન્ન ભિન્ન થશે. જેમ દેવદત્તથી આ વાક્ય કહ્યું હોય તો “તમે” નો અભિપ્રાય દેવદત્ત થશે. અને જો કાળીદાસથી કહ્યું હોય તો એનો અર્થ કાળીદાસ થશે; તો આવી દશામાં એમ નથી સિદ્ધ થઈ શકતું કે “તમારે ત્યાં પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. આ એકજ વાક્ય સર્વ સમજવાવાળાઓને આનંદ આપે છે. હવે જો કોઈ કહે કે કાવ્યથી પણ તેના જેટલા સમજવાવાળા છે તે સર્વને આનંદ થતો નથી. અમુકને થાય છે, અને અમુકને નથી થતો. તો એનો ઉત્તર એ છે કે કાવ્યના સંબંધમાં સમજવાવાળા તેજ લોકો સમજવા જોઈએ કે જે સમજીને એનો આનંદ પ્રાપ્ત કરી શકે. પણ સાધારણ એવા લોકો ન ગણવા કે જે અર્થ માત્ર સમજે, જેમ ગાયનના સંબંધમાં એવા લોકોને સમજદાર ન સમજવા કે જે ગાવાવાળાના શબ્દોનેજ માત્ર સમજી લે. આ સિવાય અમે તો એમ સમજીએ છીએ કે કાવ્યનો અર્થ જેવો જોઈએ તેવો સમજી લેવાથી સર્વ લોકોને તેનો ન્યૂનાધિક આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ બે વાતો લૌકિક અને અલૌકિક આહ્વાદના પૃથક કરવામાં આશા છે કે કંઈ સહાયતા દેશે. વાસ્તવમાં આ એવો સૂક્ષ્મ વિષય છે કે કંઈ કહી શકાતું નથી. આ વાતો અમે કેવળ સાહસ કરીને અનિમિત્ત લખી દીધી છે, કે અધિક બુદ્ધિવાળા મહાશયો આ ઉપર વિચાર કરીને આના યથાર્થ હોવા ન હોવાનો નિર્ણય કરે અને આ સિવાય બીજી જે જે વાતો છે તે સંબંધમાં વિચારી શકે અને નિશ્ચય કરે.

આ ઠેકાણે એટલું કહી દેવું આવશ્યક છે કે કેવળ શબ્દ ચમત્કૃતિવાળા વાક્યોમાં રમણીયતા હોવાની તથા ન હોવાની સર્વ લોકોની એક સંમતિ નથી. કેમકે ભિન્ન ભિન્ન લોકોની રૂચિ ભિન્ન

લિપ્ત હોય છે. કેટલાએક લોકોનો આ મત છે કે આવા વાક્યોમાં પણ રમણીયતા હોય છે. અને કેટલાક લોકો વાક્યમાં રમણીયતાનો સર્વથા અભાવ માને છે. આ બંને મતોને અનુસાર લક્ષણને યોગ્ય રાખવાને નિમિત્ત અમે “ રમણીય વાક્ય ” કાવ્યનું લક્ષણ કયું છે. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્યાચાર્યોનાં લક્ષણો અમે સવિસ્તર વાચક વર્ગની આગળ રજુ કર્યાં છે. આમાંથી કેનાં લક્ષણને ગ્રહણ કરવું અને કેનાં લક્ષણનો ત્યાગ કરવો એ સાહસ અમો નહીં ઉઠાવતાં માત્ર અમને જે પ્રિય છે તે અમો જણાવીએ છીએ.

ઉપરનાં તમામ લક્ષણોમાંથી અમે શ્રીયુત રત્નાકરકૃત લક્ષણનો અંગીકાર કરીએ છીએ. કારણકે તમામ લક્ષણોમાં રસગંગા ધરકારનું લક્ષણ ઘણું અંશે સફલ નિવડ્યું છે, એ ઉપર લખાઈ ચૂક્યું છે. તેમાં પણ સમયાનુસાર યોગ્ય ફેરફાર કરી શ્રીયુત રત્નાકર જે લક્ષણ લખ્યું છે તે ઘણુંજ શ્રેષ્ઠ અને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે.

॥ ૐ ॥

શબ્દશક્તિઓ.

પ્રથમ નિરંજન નિરાકાર સકલસાર પરમાત્મા કેલિના વિચારથી-ધૃત્તાથી માયાને રચે છે, અને દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય તથા અભાવ કે જે સમ પદાર્થના નામથી ઓળખાય છે તેને પ્રકટ કરી વિશ્વનો વિસ્તાર કરે છે.

દ્રવ્ય ૧ છે.

૧ આત્મા.

૪ કાલ.

૭ અગ્નિ.

૨ દિક્.

૫ આકાશ.

૮ જલ.

૩ મન.

૬ વાયુ.

૯ પૃથ્વી.

આત્મા આદિ ચાર દ્રવ્ય ગુણથી રહિત છે અને આકાશ આદિ પાંચ દ્રવ્યોમાં ગુણ રહેલ છે. દ્રવ્ય અને ગુણ મળે છે ત્યારે કર્મ થાય છે.

ગુણ ૨૪ છે.

૧ રૂપ.	૯ વિભાગ.	૧૭ દુઃખ.
૨ રસ.	૧૦ પરત્વ.	૧૮ ફજા.
૩ ગન્ધ.	૧૧ અપરત્વ.	૧૯ દ્વેષ.
૪ સ્પર્શ.	૧૨ ગુરુત્વ.	૨૦ પ્રયત્ન.
૫ સંખ્યા.	૧૩ દ્રવ્યત્વ.	૨૧ બુદ્ધિ.
૬ પરિમાણ.	૧૪ સ્નેહ.	૨૨ ધર્મ.
૭ પૃથક્ત્વ.	૧૫ શબ્દ.	૨૩ અધર્મ.
૮ સંયોગ.	૧૬ સુખ.	૨૪ સંસ્કાર.

કર્મ ૫ છે.

૧ ઉત્ક્ષેપણ.	૨ અપક્ષેપણ.	૩ આકુંચન.
૪ પ્રસારણ.	૫ ગમન.	

જે જ્ઞાનનો વિષય તે પદાર્થ કહેવાય છે.

જે શુભયુક્ત હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે.

જેમાં કર્મત્વ જાતિ રહેલી હોય તે કર્મ અને જેમાં શુભત્વ-જાતિ રહેલી હોય તે ગુણ કહેવાય છે.

સામાન્ય લક્ષણ.

જે નિત્ય હોય અને અનેકમાં સમવાય સખંધથી રહેલ હોય તે સામાન્ય કહેવાય છે. એના બે ભેદ છે. ૧ પર. ૨ અપર.

જેની સત્તા અધિક દેશ (દ્રવ્ય, શુભ, કર્મ.) માં જણાતી હોય તે પર અને જેની સત્તા અલ્પ દેશ (દ્રવ્ય, શુભ, કર્મ એ ત્રણમાંથી એક પદાર્થ) માં જણાતી હોય તે અપર.

જે નિત્ય દ્રવ્યમાં રહે તે વિશેષ કહેવાય છે. એનું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે નિત્ય દ્રવ્ય જે પરમાણું આદિ છે તે અનંત છે માટે તેનો પરસ્પર ભેદ કરાવનાર પણ અનંત લેખાય છે.

જે સમંધ નિત્ય હોય તે સમવાય કહેવાય છે. જેમકે:—
અવયવ, અવયવી, માટી, ઘડો, સોનું, વીંટી.

જે ભાવ પદાર્થથી ભિન્ન હોય તે અભાવ કહેવાય છે. તેના ચાર ભેદ છે:—૧ પ્રાગભાવ. ૨ પ્રધ્વંસાભાવ. ૩ અત્યંતાભાવ. ૪ અન્યોન્યાભાવ. જેમકે—“ ઘડો થશે ” એ પ્રાગભાવ છે. “ ઘડો ફૂટી ગયો ” એ પ્રધ્વંસાભાવ પ્રગટ કરેલ છે. “ ઘડો દેજ નહિ ” એમાં અત્યંતાભાવ સમાયેલો છે. “ ઘટ છે એ પટ નથી અને પટ છે એ ઘટ નથી. ” આમાં અન્યોન્યાભાવ પ્રકટ થાય છે.

દ્રવ્ય, કર્મ અને ગુણ એ ત્રણેમાં જાતિ રહેલી હોય છે અને જ્યાં જાતિ હોય ત્યાં શબ્દ પણ હોય છે.

સમગ્ર જગત્ જાતિમૂલ છે. કંચન, લોહ, ચતુર, મૂઠ, નર, દેવ ઇત્યાદિ. સ્વરૂપ સુવર્ણ અને મહાન મેરૂ એ ઉભયની જાતિ (કનક) એકજ છે. માત્ર આકૃતિમાં ભેદ લાસે છે; મહાદેવ અને અને ગુણુગાન કરનાર ગન્ધર્વ એ ઉભયનાં અભિધાન ભિન્ન ભિન્ન છે. પણ “ દેવ ” જાતિ તો એકજ છે. એ જાતિનો ઉચ્ચાર શબ્દ વિના થઈ શકતો નથી.

દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ એ ત્રણેમાં શબ્દ અને જાતિનું અસ્તિત્વ હોય છે. જ્યારે દ્રવ્યથી ગુણ ઉત્પત્તિ પામે છે, ત્યારેજ બધું પ્રકાશમાં આવે છે.

આકાશથી વાયુ, વાયુથી અગ્નિ, અગ્નિથી જળ અને જળથી પૃથ્વી રચી આત્મા માયાના સંસર્ગવડે જીવપણું ધારણ કરે છે. સમય, બળ અને આયુષ્યવિશેષ જીવાત્મા આકાશાદિ પંચ મહાભૂતમય દેહ ધારણ કરી જ્યારે દશે દિશામાં વિસ્તાર પામે છે, ત્યારે તેમાં ચોવીશ ગુણ, સમગ્ર જગત્ અને શબ્દની સિદ્ધિ થાય છે.

નિર્ગુણ પરમાત્માના નિર્દેશથી માયા અપાર બળને ધારણ કરે છે અને આત્મા આદિ ચાર દ્રવ્યનો આધાર લઈ આકાશ આદિ પાંચ દ્રવ્યને સાકાર બનાવે છે.

આકાશ વાયુ આદિ ચાર દ્રવ્યને રચે છે અને એ વાયુ આદિ ચાર દ્રવ્ય પણ પાંચ તત્ત્વને રચે છે. આકાશથી પણ પાંચતત્ત્વ ઉપજે છે. જેમકે—

આકાશથી—અન્તઃકરણ, શ્રોત્ર, વ્યાન, વાચા, શબ્દ.

વાયુથી—મન, ત્વચા, સમાન, પાણિ, સ્પર્શ.

અગ્નિથી—બુદ્ધિ, ચક્ષુ, ઉદાન, પાદ, રૂપ.

જળથી—ચિત્ત, જિહ્વા, પ્રાણ, શિશ્રુ, રસ.

પૃથ્વીથી—અહંકાર, ઘ્રાણ, અપાન, ગુદ, ગન્ધ.

૫ અન્તઃકરણ—અન્તઃકરણ, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર.

૫ જ્ઞાનેન્દ્રિય—શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, શ્રુત્વા, ઘ્રાણ.

૫ વાયુ—વ્યાન, સમાન, ઉદાન, પ્રાણ, અપાન.

૫ કર્મેન્દ્રિય—વાચા, પાણિ, પાદ, શિશ્રુ, ગુદ.

૫ વિષય—શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ગન્ધ.

આકાશનો ગુણ શબ્દ છે અને તેની ક્રિયા કામ, ક્રોધ, શોક, મોહ તથા મય છે.

વાયુનો ગુણ સ્પર્શ છે અને તેની ક્રિયા ચલન, વલન, ધાવન, પ્રસારણ, તથા આકુચ્ચન છે.

અગ્નિનો ગુણ રૂપ છે અને તેની ક્રિયા ક્ષુધા, તૃષ્ણા, આલસ્ય, નિદ્રા તથા કાન્તિ છે.

જળનો ગુણ રસ છે અને તેની ક્રિયા શુક્ર, શોણિત, લાલા, મૂત્ર તથા સ્વેદ છે.

પૃથ્વીનો ગુણ ગન્ધ છે અને તેની ક્રિયા અસ્થિ, માંસ, ત્વચા, નાડી તથા રોમ છે.

વાયુ આદિ ચારે દ્રવ્ય પોતપોતાનું એક એક તત્ત્વ રાખી બાકીનાં ચાર તત્ત્વ એક બીજાને આપે છે.

આકાશ નામનું દ્રવ્ય વાયુ આદિ ચારે દ્રવ્ય આગળથી ગુણોનું ગ્રહણ કરે છે, પણ તે પોતાના ગુણ જલ કે પૃથ્વી વગેરેને આપતું નથી.

શબ્દ લક્ષણ.

દ્રવ્ય અને કર્મના બળથી શબ્દ થાય છે, તેના બે ભેદ છે.

૧. ઇચ્છિત. ૨. અનિચ્છિત.

વક્તા જ્યારે અર્થનો વિચાર કરી શબ્દને મુખવડે પ્રગટ કરે છે ત્યારે તે શબ્દ ઇચ્છિત કહેવાય છે.

દ્રવ્ય તથા કર્મ બન્ને એકત્ર થતાં વક્તાની ઇચ્છા વગર અર્થ રહિત જે “ બળબળ ” શબ્દ થાય તે અનિચ્છિત ગણાય છે.

૧ વાયુ જોશભર ગતિ કરતો હોય તે વખતે સ્વાભાવિક શબ્દ થાય છે તે.

૨ વાયુના સંસર્ગથી વાંસ આદિમાં જે સ્વાભાવિક શબ્દ થાય છે તે.

૩ વાયુના સંસર્ગથી કાંઈ પણ વગેરે પદાર્થ પડે અથવા ઉડે તેનો શબ્દ થાય છે તે.

૪ ચર્મના પોલા પદાર્થમાં વાયુના આવાગમનથી જે શબ્દ થાય છે તે.

૫ ગમાર મનુષ્ય અર્થરહિત હાહો કરે છે તે.

ઇચ્છિત શબ્દ ચાર પ્રકારનો છે અને તે પરા, પશ્યન્તી, મધ્યમા તથા વૈશ્વરી એ ચાર પ્રકારની વાણીદ્વારા ઉદ્ભવે છે.

ચૈતન્ય	પરા.	ચમત્કૃતિયુક્ત.
સંકલ્પ	પશ્યન્તી.	વ્યંચ્યયુક્ત.
પ્રાણ	મધ્યમા.	અર્થયુક્ત.
દેહી	વૈશ્વરી.	શબ્દાર્થયુક્ત.

પરા અને પશ્યન્તી નો વાસ કંઠ નીચે હોય છે અને મધ્યમા તથા વૈશ્વરી નો વાસ મુખમાં હોય છે.

વૈશ્વરીથી શબ્દ પ્રકટ થાય છે.

શબ્દ ભાષા વિના હોઈ શકતો નથી અને ભાષા શબ્દ વિના હોઈ શકતી નથી. અંતઃકરણના વ્યાપારને ભાષા કહે છે અને તેનું ઉચ્ચાર રૂપ સાધન પરસ્પરના પરિણામને જણાવી શકે છે.

શ્રવણગોચર અને શ્રવણાગોચર એ રીતે ઉચ્ચારના બે પ્રકાર છે.

શ્રવણગોચર ઉચ્ચાર વૈશ્વરી વાણીદ્વારા પ્રકટ થાય છે અને શ્રવણાગોચર ઉચ્ચાર પરા, પડ્યન્તી તથા મધ્યમા કે જેને અનુક્રમે સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર, સૂક્ષ્મતમ એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે તે દ્વારા થાય છે.

પ્રચલિત અને અપ્રચલિત એ રીતે ભાષાના પણ બે ભેદ છે. વર્તમાન સમયમાં જેનો પ્રચાર હોય તે પ્રચલિત અને એથી અતિ-રિક્ત તે અપ્રચલિત.

દરેક ભાષા સંકેતમૂલ હોય છે. જે વ્યવહારમાં અનુકૂળ અને તે સંકેત કહેવાય છે. દરેક શબ્દમાં એ સંકેતની સ્થિતિ હોય છે.

વ્યવહારમાં જે શબ્દો પોતાના રૂપથી સંકેતયુક્ત અર્થ સૂચવે તેને પદ કહે છે. જે શબ્દનું રૂપ પ્રયોગ કરવામાં અયોગ્ય જણાય તે પદ ગણાય નહિ, પરંતુ પ્રત્યય આદિ સંસ્કારથી યોગ્યતાને પામેલો શબ્દજ પદ સંજ્ઞા ધરી શકે છે અને વાક્યમાં ઉપયુક્ત બની શકે છે. જેમાં અન્વય કરવો પડે એવા વર્ણુ પણ પદ રૂપ ગણાતા નથી. જે વાક્યમાં ઉપરથી અધ્યાહાર લેવો પડે અથવા જે વર્ણુ અર્થરહિત હોય તે પણ પદ સંજ્ઞાને પામતા નથી. પદના ઉચ્ચાર માત્રથી હૃદયમાં જે વસ્તુ.યથાસ્થિત જણાઈ આવે તેને પદાર્થ કહે છે.

યથા

“ કહે કોઈ મેં મુજ ગૃહે, શુભુલર બાંધી ગાય;

અખિલ ધેનુના અવયવો, એ સમયે સમજાય. ”

આહીં ગાયનું નામ લેતાં તેનાં તમામ અવયવોનું મનમાં યથાસ્થિત ભાન થાય છે માટે તે પદ સંજ્ઞાને પામે છે.

આત્મવચન, વ્યવહાર અને પ્રાસિદ્ધપદસાન્નિધ્ય એ ત્રણ હેતુઓદ્વારા શબ્દ પદનો સાંકેતિક અર્થ સહજ સમજી શકાય છે.

પદ પ્રકાર.

૧ વાચક. ૨ હક્ષક. ૩ વ્યજ્ઞક.

આ ત્રણ પ્રકારમાંથી આદિ જે વાચક પદ છે તેના ચાર પ્રકાર છે.

૧ જાતિ. ૨ યદૃચ્છા. ૩ ગુણ. ૪ કર્મ.

જાતિવાચક ઉદાહરણ.

પાર્વતીને કર્શીએ અમે, પ્રીતે નિત્ય પ્રણામ;

યદૃચ્છા વાચક ઉદાહરણ.

ઝંબા પૂર્ણ કરે અહો, કિંકરના મનકામ;

ગુણવાચક ઉદાહરણ.

ભાવે ભજવા યોગ્ય છે, ગૌરી ગુણભંડાર.

કર્મવાચક ઉદાહરણ.

૪ મધુકૈટભસંહારિણી, વિદિત વિશ્વ મોઝાર.

રૂપ, રસ તથા ગન્ધ આદિ જે જે નિશ્ચલ ધર્મ છે તે બધા ગુણ કહેવાય છે અને એ ગુણથી જ્યાં શબ્દનો સંકેત પ્રકટ થાય ત્યાં વાચ્યાર્થની પ્રતીતિ થાય છે.

શબ્દમાં અનેક અર્થ રહેલા છે; પણ જ્યાં એકજ અર્થ થાય ત્યાં વાચ્યાર્થ સમજવો.

૪ શ્લેષમાં સમસ્ત અર્થ અભિધાથી ભણવામાં આવે છે તેના નીચે પ્રમાણે લેલો છે.

૧ આહી પાર્વતી એ પર્વત જાતિ ઉપરથી નામ પડેલ છે.

૨ આહી ઝંબા એ ઇચ્છાપૂર્વક નામ આપેલ છે.

૩ આહી ગૌરી એ ગૌરગુણ (વર્ણ) ઉપરથી નામ પડેલ છે.

૪ આહી મધુકૈટભસંહારિણી એ મધુકૈટભ નામના દૈત્યને મારવારૂપી ક્રિયા ઉપરથી નામ પડેલ છે.

સંયોગો વિપ્રયોગશ્ચ સાહચર્યં વિરોધિતા ।

અર્થઃ પ્રકરણં લિङ્ગં શબ્દસ્યાન્યસ્ય સન્નિધિઃ॥

સામર્થ્યમૌચિતી દેશઃ કાલો વ્યક્તિસ્વરાદયઃ ।

શબ્દાર્થસ્યાનવચ્છેદે વિશેષસ્મૃતિહેતવઃ ॥

૧ સંયોગ. ૨ વિયોગ. ૩ સાહચર્ય અર્થાત્ સાથ. ૪ વિરોધિતા અર્થાત્ વેર. ૫ અર્થ અર્થાત્ પ્રયોજન. ૬ પ્રકરણ અર્થાત્ પ્રસ્તાવ. ૭ લિંગ અર્થાત્ વ્યાપ્તિ સહિત. (જેમ અગ્નિ વિના ધૂમનું ન રહેવું એ વ્યાપ્તિ) ૮ અન્ય શબ્દની સન્નિધિ અર્થાત્ બીજા પ્રસિદ્ધ શબ્દની સમીપતા. ૯ સામર્થ્ય અથવા શક્તિ. ૧૦ ઔચિતી અર્થાત્ યોગ્યતા. ૧૧ દેશ અર્થાત્ સ્થાનવિશેષ. ૧૨ કાલ. ૧૩ વ્યક્તિ અર્થાત્ શબ્દની સ્ત્રીલિંગતા, પુલિંગતા અને નપુંસકલિંગતા. ૧૪ અનેકાર્થ શબ્દના અર્થનો નિર્ણય ન રહે ત્યાં વિશેષાર્થ સ્મૃતિ હેતુ જાણવો.

૧ વાચ્યાર્થનેજ સુજાનો અભિધાશક્તિ કહે છે.

એ શક્તિ કોઈ સ્થળે અનેક શબ્દના સંયોગથી એકજ અર્થને પ્રકટ કરે છે:—

યથા.

શંખચક્રગદાધર દેવ તમારું રક્ષણ કરો.

આંહી શંખ, ચક્ર, ગદા આદિ અનેક શબ્દના સંયોગથી “વિષ્ણુ” એ એકજ અર્થ પ્રકટ થાય છે.

૨ કોઈ સ્થળે અસંયોગથી [વિયોગથી] પણ એકજ અર્થ થાય છે:—

યથા.

નિર્ધૂમ્ન ધનંજય.

આંહી ધૂમાડાનો સંયોગ નથી છતાં ધનંજય નો અર્થ અગ્નિ જ સમજાય છે. નહિ તો ધનંજય એવું નામ અર્જુનનું પણ છે, પણ નિર્ધૂમ્ન [ધૂમ્ન રહિત] એ વિશેષણથી ધનંજય અગ્નિ જ ગણાય.

૩ કોઈ સ્થળે સાહચર્યને લીધે ઘણા અર્થનો એકજ અર્થ થાય છે. જેમકે—

“ વેળીમાધવ દર્શનીય છે. ”

આહીં વેળી અને માધવ એ પદના સાહચર્યથી વેળીમાધવ તીર્થજ ગણાય. વેણી (કેશપાશ) અને માધવ (કૃષ્ણ) ગણાય નહિ.

૪ કોઈ સ્થળે વિરોધથી એકજ અર્થની પ્રતીતિ થાય છે.

“ રાહુણ દ્વિજરાજને ગ્રસ્યો. ”

આહીં રાહુ અને ચંદ્રના વિરોધથી દ્વિજરાજ ચંદ્રજ સમ-ભય. દ્વિજરાજ બ્રાહ્મણ નહિ.

૫ કોઈ સ્થળે અર્થના પ્રકરણથી એકજ અર્થ થાય છે.

“ દલ સ્વર્ગી, દલ સજ્જ કર્મી. ”

આહીં ખર્ચા અને સર્જકર્મી એ બન્ને પ્રકરણ ઉપરથી દલ પદનો જુદો જુદો અર્થ થાય છે, ખરવાના વિષયમાં દલ એટલે વૃક્ષનાં પર્ણ અને સર્જ કરવાના વિષયમાં દલ એટલે સેનાઓ (ફોર્સ).

૬ કોઈ સ્થળે વાચકના બળથીજ એક અર્થ પ્રકટ થાય છે.

“ પગમાં વાળી પ્દેરી છે. ”

આહીં જોકે વાળી એવું સરસ્વતીનું નામ છે, છતાં વાચક પગના બળથી વાળી પરણતી વખતે વરવહુએ પહેરવાનાં પગરખાંજ સમભય.

૭ કોઈ સ્થળે અન્ય શબ્દના બળથી એકજ અર્થ થાય છે જેમકે “ પાંચવાળો શિશી ”

આહીં પાંચ શબ્દના બળથી શિશી એવું નામ મયૂરનુંજ સમભય છે. જો પાંચ કહેલ ન હોય તો શિશી એટલે શિખાવાળો અગ્નિ જણાય.

૮ કોઈ સ્થળે સામર્થ્યને લીધે એક અર્થ પ્રકટ થાય છે.

“ વ્યાલીણ વૃક્ષ તોડયું. ”

વૃક્ષ તોડવાનું સામર્થ્ય વ્યાલી [હાથી] માંજ હોય છે.

વ્યાલી (સર્પ) માં હોતું નથી; માટે આ સ્થળે વ્યાલી એટલે હા-થીજ સમજવો.

૯ કોઈ સ્થળે ઉચિતપણાને લીધે એક અર્થ થાય છે.

“ વૃક્ષ ઉપર દ્વિજ બેઠેલ છે, ”

દ્વિજ શબ્દ પ્રાદ્ધાણ, પક્ષી, ચન્દ્ર આદિનો વાચક છે, પણ આહીં વૃક્ષ ઉપર દ્વિજ એટલે પક્ષીનું જ એસવું સંભવે છે અર્થાત ઉચિત જણાય છે. પ્રાદ્ધાણ કે ચન્દ્રનું નહિ.

૧૦ કોઈ સ્થળે દેશના બળથી એક અર્થ થાય છે.

“ મરુસ્થલમાં જીવન દુર્લભ છે. ”

જીવન શબ્દ જળ તથા આયુષ્ય વાચક છે, પણ આહીં મરુસ્થલ [દેશવિશેષ] ના બળથી જીવન એટલે જળજ સમજાય છે. કારણ કે મારવાડમાં પાણી દુર્લભ હોય છે, પણ જીવન [આયુષ્ય] દુર્લભ હોતું નથી. જો આયુષ્ય દુર્લભ હોય તો ત્યાં કોઈ વૃદ્ધ હોવાજ ન જોઈએ.

૧૧ કોઈ સ્થળે કાલ (સમય)ના બળથી એક અર્થ થાય છે જેમકે “ રાત્રીએ કુવલય સ્વીલ્યું ”.

આહીં રાત્રી રૂપી સમયના બળથી કુવલય એટલે કુમુદ (ચન્દ્ર વિકાશી કમળ)નું જ ખીલવું સમજાવે છે; કારણકે સૂર્યવિકાશી કમળતો દિવસેજ પ્રકુલિત થાય છે. કુવલય શબ્દ કમળ અને કુમુદ બન્નેનો વાચક છે.

૧૨ કોઈ સ્થળે સ્વર-“ અ-આ-ઇ-ઈ-ઉ-ઊ ” ઇત્યાદિના ફેકફારથી એક અર્થ થાય છે.

“સૈન્ધવ સ્વારૂં, સૈન્ધવ સ્વારો” આહીં “સ્વારૂં” માં “ઉ” અને “સ્વારો” માં “ઓ” એક સ્વરના ફેરથી પેલા સૈન્ધવનો અર્થ લવણ અને બીજા સૈન્ધવનો અર્થ અશ્વ સમજાય છે. કારણકે ખાઈ લવણજ હોય છે અને ખારો-તીખો અશ્વજ હોય છે.

૧૩ કોઈ સ્થળે અલિખતાને લીધે પણ એકજ અર્થ થાય છે જેમકે “ આ મયૂર અને આ પક્ષ ” આંહી મયૂર અને પક્ષની અલિખતાને લીધે પક્ષનો “ પાંખ ” એવોજ અર્થ થાય છે. પક્ષ એટલે પખવાડીયું નહિ અને જો “ શુક્લ પક્ષ ” હોય તો પક્ષનો અર્થ પખવાડીયું થાય, પાંખ નહિ.

૧૪ અનેકાર્થ શબ્દના અર્થનો નિર્ણય ન રહે ત્યાં વિશેષાર્થ સ્મૃતિહેતુ થાય છે.

યથા

ઇન્દ્રશત્રુ.

આંહી પૂર્વપદ ઇન્દ્ર શબ્દના ઉદાત્ત સ્વરથી ઉચ્ચારણ કરે તો “ ઇન્દ્ર છે શત્રુ જેનો ” આવા અર્થમાં અલિધાનું નિયમન થશે. અને ઉત્તર પદ શત્રુ શબ્દના ઉદાત્ત સ્વરથી ઉચ્ચારણ કરીએ તો “ ઇન્દ્રનો શત્રુ. ” આ અર્થમાં વાચકતાનું નિયમન થશે.

અભિધા.

શબ્દ ત્રણ પ્રકારના છે. વાચક, લક્ષક અને વ્યંજક. સંકેત કરેલ અર્થને સાક્ષાત્ કહે એ શબ્દ વાચક છે. જેમકે સંકેત કરેલ શંખ ગ્રીવાદિ આકારવાળા અર્થને ઘટશબ્દ સાક્ષાત્ કહે છે, એથી ઘટ શબ્દ ઉક્ત અર્થનો વાચક છે, અર્થાત્ કહેવાવાળો છે. વાચક શબ્દના અર્થને વાચ્યાર્થ કહે છે. વાચકશબ્દમાં ઉક્ત અર્થનો યોગ કરાવવાની શક્તિ અર્થાત્ સામર્થ્યને વૃત્તિ કહે છે. આંહી વૃત્તિ અર્થાત્ વ્યાપાર સંકેત છે. સંકેત તો ઘટાદિ શબ્દોથી શંખ ગ્રીવાદિ આકારવાળા પદાર્થોનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ એવી નામ રાખવાવાળાની ઇચ્છા છે. કારણ જેના દ્વારા કાર્ય કરે એને વ્યાપાર કહે છે. જેમકે ઘટ બનાવવામાં ઘટ તો કાર્ય છે. મૃત્તિકા કુલાલ, દંડ ચક્ર આદિ કારણ છે. એ કારણ બ્રમી ઇત્યાદિ દ્વારા ઘટ બનાવે છે. એથી બ્રમી ઇત્યાદિ કારણ છે, અર્થનો યોગ કાર્ય છે, અલિધા અને લક્ષણા વ્યંજના વ્યાપાર છે.

સંકેત અને અલિધા એ પર્યાય શબ્દ છે. ન્યાયશાસ્ત્રમાં શક્તિનું આ લક્ષણ કહ્યું છે:—

અસ્માત્પદાદયમર્થોબોદ્ધવ્ય ઇતીશ્વરસંકેતઃ શક્તિઃ ॥

આ પદ્યથી આ અર્થ જાણવો જોઈએ એવો જે ઈશ્વર કૃત સંકેત એ શક્તિ; અને વાચ્યાર્થ, મુખ્યાર્થ, અભિધેયાર્થ ઇત્યાદિ પચાસ છે.

યથા.

મનહરનાર મોરપિચ્છનો મુકુટ માથે,
હાથે બંસી હેરી દિન ગમ્મતમાં ગાળ્યા મેં;
પરમ પવિત્ર ઉરેં તુલસીનાં દલયુક્ત,
શુન્ભાલ જોઈ પુન્જ પાપનાઃ પ્રજાળ્યા મેં;
ચમુનાને તીર શ્યામ સુંદર શરીર પર,
પીળાં ચીર પેળી ત્રય તાપ તુર્ત ટાળ્યા મેં;
ગોપી ગોપ સંગ ખ્યાલ કરતા કદંબ તળે,
પરમ કૃપાલ નંદલાલને નિહાળ્યા મેં.

આમાં મોરપિચ્છ, મુકુટ, બંસી, તુલસી, શુન્જ, પુન્જ, તીર, શ્યામ, ચીર, ગોપ, ખ્યાલ, કદંબ અને નંદલાલ વગેરે બધા શબ્દો પોતાનો સાંકેતિક અર્થજ બતાવે છે એથી અભિધા. (શબ્દના ઉચ્ચાર માત્રથી જ્યાં સહજ અર્થ સમજી શકાય તે અભિધા શક્તિ કહેવાય છે.)

લક્ષણા.

જ્યાં મુખ્ય અર્થનો બાધ થાય છતાં મુખ્ય અર્થનો સબંધ ન તૂટે ત્યાં લક્ષણા નામની શબ્દશક્તિ કહેવાય છે.

યથા.

મુજ ધર ગંગામાંહિ.

આંહી ગંગા શબ્દનો વાચ્યાર્થ ગંગાનો પ્રવાહ છે. એમાં ધર નહિ હોઈ શકવાથી આ વાચ્યાર્થનો આંહી બાધ છે. અને આ વાચ્યાર્થનો તટની સાથે સબંધ પણ છે. એથી પ્રવાહ સદૃશ શીત-લતા, પાવનતા પ્રયોજનને માટે ગંગા શબ્દ તટ અર્થને દેખાડે છે. “લક્ષ” ધાતુથી “લક્ષક” શબ્દ બન્યો છે. “લક્ષ” ધાતુનો

અર્થ દર્શન છે. ગંગા શબ્દથી તટનો બાધ હોવાને માટે ગંગારૂપ લક્ષક શબ્દમાં જે વૃત્તિ છે એનું નામ લક્ષણ છે. “લક્ષ્યતે અનયા ઇતિ લક્ષણા” એથી દર્શન કરાય છે માટે એ લક્ષણ છે.

યથા.

વાર્યાં તન મન ધન વેગેં વનમાલ જોઈ,
લૂંટયાં સુખ લક્ષ લક્ષ્ય-રાખી એક લાલમાં
સુખપ્રદ શ્રેષ્ઠ ફળ્યાં મનનાં તમામ દામ,
પ્રેમનો પ્રવાહ વહે વૈકુંઠના ંહાલમાં
કરી પ્રભુ રૂપપાન ભૂલી અન્યભાન હું તો,
હેમ હાર જેવા હરિ હૈડે ધર્યા હાલમાં.
ખોટી લાજ મૂકી કુલધર્મ બધો ચૂકી આજ,
ચોટી ખીલ્યાં ચક્ષુ મારાં ગુણભર ગ્વાલમાં.

આહીં “સુખ” કાંઈ નાણું નથી કે લૂંટાય. “મનકામ” વૃક્ષ નથી કે ફળે. “પ્રેમ” પાણી નથી કે તેના પ્રવાહ ચાલે. “પ્રભુનું રૂપ” નીર નથી કે પીવાય, તેમ “ચક્ષુ” પુષ્પ નથી કે ખીલે, પરંતુ આહીં લક્ષણાશક્તિ ના પ્રાબલ્યથી સુખનું લૂંટવું, મનકામનું ફળવું, પ્રેમનું વહેવું, પ્રભુના રૂપનું પાન અને ચક્ષુનું ખીલવું જ સમજી શકાય છે.

“એક બાબુ છે માળવા, અન્ય બાબુ મેવાડ;
સજ્જ થઈને સમરમાં, મહદ મચાવે રાડ.

આહીં માળવા તથા મેવાડનું રણભૂમિમાં સજ્જ થઈ રાડ મચાવવાનું સંલવતું નથી એટલે મુખ્ય અર્થનો બાધ થયો. માળવા અને મેવાડમાં રહેનારા શૂરવીરો સમરમાં સજ્જ થઈ રાડ મચાવે છે એવો અર્થ કરતાં મુખ્ય અર્થનો સબંધ પણ ન તૂટ્યો એથી

રૂઢા-લક્ષણા.

ન્યાં મુખ્ય અર્થનો બાધ કરી ધ્વનિ પ્રકટ થાય ત્યાં પ્રયો-
જનવતી-લક્ષણા સમજવી જેમકે

મુર મુરલીનો સાંભળી, દિલમાં વ્યાખ્યો દાહ;
તે સમયે ન તજ્યો કંઈ, કુલવધૂએ કુલરાહ.

આહી “ કુલરાહ ” રાહ એવું રસ્તાનું નામ છે તેનો બાધ થઈ રીતિ એવો અર્થ થયો. રસ્તો તો ગામમાં હોય છે. કુળમાં રીતિ સંભવે, મુરલીનો સ્વર સાંભળી કુલવધૂએને દિલમાં દાહ અર્થાત્ દિલમાં દુઃખ થવા લાગ્યું કે ક્યારે હરિને મળીએ એ ધ્વનિ, જેથી પ્રયોજનવતી—લક્ષણા થઈ.

“ : યથા ”

જે જે સખી જઈને કરે છે ત્યાં તમારી વાત.
તેણે પીઠ મળતાં વિટંબનાઓ વેઠી છે.
ક્રોધને વધારી ખ્યારી કરે માન કથા તેનું.
પાન કરી દ્વતી પાછી પુરમાંહિ પેઠી છે.
જ્યાં લગી કૃપાલ તમે દૂર કરશો ન સાલ;
ત્યાં લગી એ બાલ સમજે ન હાથ હેઠી છે.
દોષ નહીં દેશો હવે ક્રોધને કન્ઢૈયાલાલ.
દોષ છે નદીમાં ત્યહાં દોષ ભરી બેઠી છે.

આહી “ પીઠનું મળવું ” “ માન કથાનું પાન ” “ નદીમાં દોષ ” વગેરે વાક્ય મુખ્ય અર્થનો બાધ કરનારાં છે, છતાં તેનો અર્થ “ વાંસો વાળી ઉભી રહે છે ” “ માનકથા સંભળાવે છે ” “ નદીને કાંઠે ઝુંપડાં છે ” એમ સમજાય છે. જ્યાં સુધી તમે શોક રૂપી સાલને દૂર કરશો નહિ ત્યાં સુધી તમે એ તમારે હાથ છે એમ સમજશો નહિ. “ તમારા ઉપર એની બંદુ પ્રીતિ નથી ” એવો ધ્વનિ નીકળે છે માટે પ્રયોજનવતી લક્ષણા.

પ્રયોજનવતી લક્ષણા ના બે ભેદ છે.

૧. શુદ્ધા. ૨. ગૌણી.

શુદ્ધા ના ચાર ભેદ છે.

૧. ઉપાદાન. ૨. લક્ષણ. ૩. સારોષ. ૪. સાધ્યવસાના.

જે અન્ય ગુણનો આશ્રય લિએ તેને ઉપાદાન લક્ષણા કહે છે. અથવા અન્વયને માટે મુખ્યાર્થને બીજા અર્થમાં દોરી જાય, છતાં મુખ્યાર્થને બાધ ન લાગે એ પણ ઉપાદાન લક્ષણા કહેવાય છે.

ઉપાદાનલક્ષણામાં વાક્ય અથવા શબ્દ સ્વકીય મુખ્યાર્થને સ્થિર રાખી તેની સાથે સંબંધ રાખનાર અન્ય અર્થનું જ્ઞાન કરાવે છે માટે તેને અજહત્ સ્વાર્થા પણ કહે છે.

લક્ષણલક્ષણામાં અન્ય અર્થનું જ્ઞાન કરાવવા માટે મુખ્યાર્થને તજવો પડે છે માટે તેને જહત્ સ્વાર્થા પણ કહે છે.

ઉપાદાનલક્ષણા ઉદાહરણ.

“ યથા . ”

હોરીનો સમય જ્યારે આવે છે સમીપ ત્યારે,
જહિર ધમાલ વૃજમંડલમાં જાગે છે;
વર અભિલાષે વૃજ ખેલે છે વિનોદ ધરી,
વિવિધ પ્રકારતણાં વાજાં ખૂબ વાગે છે.
રંગથી ભરેલી પિચકારી એક બીજા પર,
ચાલે છે અપાર તેમ લજ્જા સહુ ત્યાગે છે;
ઉડે છે ગુલાલ શ્યામ વદન બને છે લાલ,
લતા વૃક્ષ આદિ બધું લાલ લાલ લાગે છે.

આંહી વૃજ-નરનારીના અર્થનું ગ્રહણ કરે છે કારણ કે વૃજ પ્રદેશ જડ હોવાથી ખેલી શકતો નથી. વાજાં વગાડનારના અર્થને સૂચવે છે, કારણ કે વાજાં પોતાની મેળે વાગી શકતા નથી. પિચ-કારીઓ ચાલે છે અને ગુલાલ ઉડે છે. એ વાક્યો પણ ચલાવનાર અને ઉડાવનારની અપેક્ષા રાખનારાં હોવાથી ઉપાદાન લક્ષણા સમજવી.

અન્ય અન્વયની સિદ્ધિને માટે જે શબ્દ પોતાનો અર્થ તણ દિએ તે લક્ષણલક્ષણા સમજવી જેમ કે :—

“ યથા ”

આખો દિન આનંદ લઇને નંદલાલ સાથે,

નિજ નિજ મન્દિરે સિધાવી સહુ સજની;
ખાવામાં ન ખંત વાળુ કરતાં વિચારે બધી,
બહાલા વિણ કેમ કરી વિતવાની રજની.
સેજને બિછાવી દીધા દીપક જુઝાવી પણ,
આંખમાં ભરી છળિ વિહંગરાજ-ધ્વજની;
મુરલી મનોહરની મીઠી મુરલીને સુણી,
તોડી દીર્ઘ દ્વાર દોડી જહાર વામા વૃજની.

આહીં કમાડરૂપી અન્વયની સિદ્ધિને માટે “ દ્વાર ” શબ્દ પોતાના અર્થને તણ દીએ છે. કારણ કે તોડવું કમાડવું સંભવે, દ્વારનું નહિ, વળી ધ્વનિનું સાંભળવું સંભવે પણ મુરલિનું નહિ છતાં આહીં “ મુરલી સુણી ” એ શબ્દથી લક્ષણ લક્ષણા સિદ્ધ થાય છે.

સમાનપણું પામી અમુક અર્થની અન્ય અર્થમાં સ્થાપના કરવામાં આવે ત્યાં સારોપા-લક્ષણા સમજવી. અથવા જ્યાં આરોપ્યમાન-ઉપમાન હોય અને આરોપ્ય વિષય ઉપમેય પણ હોય તે સારોપા જેમકે—

“ યથા ”

મુજ દ્રગપૂતળી બનેલા મનમોહનને,
નેહથી નિહાળી હું તો હૃદયિણુ હરખી.
ખંત ઉરધારી ખાસ નવલ કિશોર તણી,
શાન્તિપ્રદ નજર ગણું છું સુધા સરખી.
કંસતણો અસ્ત કરનારની સમસ્ત છળિ,
અચિત સુખોની ખાણુ પ્રાણુ સમ પરખી.
મુરલીનાં તાન ભાન ઉરનું ભુલાવનાર,
કાળ સમ કાળજી અમારું લિએ ભરખી.

આંહી મનમોહન-કૃષ્ણને દ્રગની પૂતળી-કીકી. સ્થાપી, નજરને સુધા સ્થાપી, છળિને પ્રાણુ સ્થાપ્યા અને મુરલીના તાનની કાળ તરીકે સ્થાપના કરી એથી સારોપા.

મનમોહન, નજર, છળિ અને તાન આરોપ્ય, દ્રગપૂતળી,

સુધા, પ્રાણ અને મૃત્યુ આરોપ્યમાનની સાથે આરોપ્ય વિષય-આનંદ શાન્તિ, સુખ તથા દુઃખ પણ છે.

એકની સમતા બતાવવાને માટે બીજાને મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવે ત્યાં સાધ્યવસાના સમજવી. અથવા જ્યાં આરોપ્યમાન-ઉપમાન હોય અને આરોપ્ય-વિષય ઉપમેય ન હોય છતાં આરોપ્ય વિષયને પ્રકટ કરે તે સાધ્યવસાના જેમકે—

“ યથા ”

વારંવાર વિનવું શૃંગાર સજવાની મને,
ઝેર જેવી વાત મ્હેર લાવી કંઈ કહે નહીં;
બંધ મુખ રાખી: મુંગી મરી રહે એક બાજુ,
ભૂંચે પણ ખાનપાન કેરું નામ લે નહીં;
વેરણુ આ વખત કરેલી સજ્જ શય્યા પર,
અગણિત અંગારા બિછાવી દુઃખ દે નહીં;
કરે છે પ્રયાણ તણી ઇચ્છા મુજ પ્રાણ ધન;
ખખર એ આજ શું તેં સાંભળેલ છે નહીં ?

આંહી સખીને વેરણુ કહી, પુષ્પને અંગારા કહ્યા. સખી અને પુષ્પની સમતા બતાવવાને માટે વેરણુ તથા અંગારાને મુખ્ય સ્થાન આપ્યું. એટલા માટે સાધ્યવસાના સમજવી. આમાં વેરણુ અને અંગારા આરોપ્યમાન છે, સખી અને પુષ્પ આરોપ્ય નથી, છતાં આરોપ્યનો વિષય જે દુઃખ તે દેખાઈ આવે છે.

હવે પ્રથમ પ્રયોજનવતી લક્ષણા ના શુદ્ધા અને ગૌણી એવા જે બે લેદ લખી ગયા તેમાં જ્યાં મુખ્ય અને લક્ષ્ય અર્થમાં સાદૃશ્ય વિનાનો ક્રિયા સંબંધ જણાતો હોય ત્યાં શુદ્ધા અને જ્યાં ગુણવડે વાચ્ય તથા લક્ષ્ય એ ઉભય અર્થમાં સાદૃશ્ય સંબંધ જણાતો હોય ત્યાં ગૌણી સમજવી.

શુદ્ધા ઉદાહરણ.

યથા

“ ગોપ કૃષ્ણ મુજને સખી, મળ્યો માર્ગ મોઝાર;
કરથી વીંટી કાઢીને, હર્યો હૃદયનો હાર. ”

અહીં ગોપના કર્મસંબંધે કૃષ્ણને ગોપ કહ્યો, કરથી વીંટી કાઢી ત્યાં કર તથા અંગુલિનો અંગાંગીભાવ સંબંધ બતાવ્યો. માટે શુદ્ધ સમજવી.

ગૌણી સારોપા.

યથા.

વનરાજ સમાન પરાક્રમથી સહુ સિંહ કહે બળિયા નરને,
કૃતિ જોઈ શિઆળ સમી જગમાંહિ શિઆળ કહે સહુ કૌયરને;
શિવ તુલ્ય ગુણો નિરખી ત્રયનેત્ર કહે સહુ સન્મતિ સાગરને,
મતિમંદ મહીં ગુણ અંધ સમા ગણીં અંધ કહે ન લહે ડરને.

આહીં સિંહ, શિઆળ, ત્રિનેત્ર અને અંધ એ આરોપ્યમાન અને આરોપ્ય પુરૂષો સમજવા. આરોપ્ય વિષય પરાક્રમથી સિંહ, ભીરૂતાથી શિઆળ, સર્વજ્ઞપણાથી શંકર અને સત્યાસત્યને નહિ જોઈ શકવાથી અંધ કહેલ છે એથી સારોપા અને પરાક્રમ આદિ ગુણોના યોગથી ગૌણી સમજવી.

ગૌણી સાધ્યવસાના.

યથા.

મારા સુણુવા પ્રમાણે માતાજીના મંદિરમાં,
લેણી થઈ હતી આજ બ્રાહ્મણની આખી નાત;
પડવા પ્રપંચમાં હું પ્રથમથી જતો નથી,
કારણ કે છે નહીં પસંદ મને પક્ષપાત.
ઉદ્યોગને કાજ જે યૂરોપમાં જઈને આવ્યો,
તેને દંડ દેવા કોણ આગળ થયો'તો તાત ?
બોલ્યા શું ગધેડા, શ્વાન ઉચર્યા શું એ સમયે,
બુદ્ધિમાન બની ત્યહાં વૃષભે કરી શી વાત ?

આહીં ગધેડા, શ્વાન તથા વૃષભ આરોપ્યમાન ઉપમાન છે અને માણસો આરોપ્ય-વિષય ઉપમેય તે નથી. આરોપ્યમાન ગધેડા,

જ્ઞાન અને વૃષભ આદિના ગુણો નહિ જણાવ્યા છતાં જણાઇ આવે છે માટે ગૌણીસાધ્યવસાના સમજવી.

રૂઢા લક્ષણલક્ષણા.

યથા.

કંચુકી ઉતારી કુચમંડલથી ખ્યારી ઝટ,
સાડી ફર ફેંકી કરે લોકલાજ ન્યારી તું;
કલિત કરેથી છોડી ગ્રન્થિ કટિવસ્ત્ર તણી,
ઝટપટ લે છે ધોતી કટિપર ધારી તું.
છોડવા અંખોડો હાથ ઉંચા કરે એક સાથે,
બ્રહ્મકુટિ ચઢાવીને જણાવે ભાવ ભારી તું;
નદીને કિનારે વસ્ત્ર ધોવાને ગએલી ધન,
કોનું મન ખાંધે ના કછોટો ખાંધનારી તું.

આમાં બધા શબ્દો રૂઢ છે એથી “ રૂઢા ” અને મનને ખાંધવું એ સંભવતું નથી, વશ કરવું સંભવે. વશ કરવા રૂપી અન્વયની સિદ્ધિઅર્થે “ ખાંધવું ” એ શબ્દ પોતાનો અર્થ તણ દીધો, માટે “ લક્ષણલક્ષણા ”.

પ્રયોજનવતી લક્ષણલક્ષણા.

યથા.

હમણાં જમીને જતાં રે'શું ઘેર ખાઇ બધાં;
ખેડે'ચ્યા ખાદ ત્યાં ખુશીથી ફાવે તેમ ફરજો.
જગત બધાથી જાણી આહીની અનોખી રીત;
સર્વે એક બીજાથી વિચારી વાત કરજો.
ધૂંધટથી ઢાંકી મુખ તાકી માત્ર ધરા સામું;
ઉંચી આંખ કરતાં જરૂર દિલે ડરજો.
ચૂપ ચાપ ચાલજો મળીને સહુ એક સાથે;
ગોકુલમાં ફૂંકી ફૂંકી ધીમે પાય ધરજો.

આમાં “ ફૂંકી ફૂંકી ” એ શબ્દ વિચારની ચાલ ચાલવારૂપ અન્વયની સિદ્ધિને માટે પોતાનો અર્થ તણ દીધો તેથી “ લક્ષણલક્ષણા ”

અને ગોકુલમાં કૃષ્ણથી બચવા જેવું છે; કારણ કે તેની પ્રીતિ સમંધી સર્વ કોઈ ગમ્પા ઉડાડે છે એ ધ્વનિ નીકળતો હોવાથી “ પ્રયોજનવતી ”.

વિપરીતલક્ષણલક્ષણા

યથા.

પ્યારા તમે આજ જોતાં લાગો છો બહુજ સારા,
અધરમાં અંજન રૂપાળું ભરી આવ્યા છો;
આજનો દિવસ માનું ધન્ય અન્ય દિવસોથી,
ઠાકુરજી આપ શોભા ઠીક કરી આવ્યા છો.
મારું મન રાજી કરવાને ગાલ માથે તાજી,
પ્યારી પીકલીકને વિનોદે વરી આવ્યા છો;
મોહનજી! મહેર કરી આજ મારે મન્દિરીએ,
માળા ગુણ વગરની ઉરેં ધરી આવ્યા છો.

વિપરીત એટલે ઉલટું. આહીં પ્યારા એટલે દુષ્ટ, સારા એટલે નહારા, રૂપાળું એટલે કુરૂપું, ધન્ય એટલે ધિક્કારવા યોગ્ય, શોભા એટલે અશોભા અને રાજી કરવા એટલે ખેદિત કરવા એવો અર્થ થાય છે, માટે વિપરીતલક્ષણલક્ષણા સમજવી.

પ્રયોજનવતી ઉપાદાનલક્ષણા સારોપા.

યથા.

સુણી આપણા હરથી વાઘડંકા,
ગયા દુર્ગમાં શત્રુઓ ધારી શંકા;
ધરે પાય ધીરે રિયું જોઈ જશે,
દુનાલીતણે ઠાઠ તો ભુઈ થાશે.

આહીં બંદૂકનો ઠાઠ સઘનતાનો અર્થ સૂચવે છે, માટે પ્રયોજનવતી. બંદૂક છે એટલે સાથે તેના ઉપાડનારા પણ હોવા જોઈએ, એવો ઉપરથી અર્થ નિકળે છે એથી ઉપાદાન લક્ષણા; વળી બંદૂક આરોપ્યવિષય અને ઠાઠ આરોપ્યમાન હોવાથી સારોપા થાય છે.

નિરૂઢા લક્ષણલક્ષણા સારોપા.

યથા.

કોટિપતિ બનવા કરે છે યતન કોઇ વળી,
કોઇના હૃદયમાંહિ વસેલા હબાર છે.
કોડેથી કૃપણ કોઇ કોડી કોડી સંગ્રહે છે.
કોઇ કોઇનો તો પાઇ પૈસા પર ખ્યાર છે.
જૂઠા જૂઠા રોજગાર કરી કેટલાકનો તો,
તુર્તમાંજ લક્ષપતિ લેખાવા વિચાર છે.
સાડું કરનારૂં સ્પષ્ટ ન્યાડું કરનાર નષ્ટ.
માડું ધન સાચું નીકા નન્દના કુમાર છે.

આહીં ધનનો અર્થ “ પાલન કરનાર, સુખ આપનાર ” આદિ સિદ્ધ થાય છે, માટે લક્ષણલક્ષણા અને નન્દકુમાર આરોપ્ય અને ધન આરોપ્યમાન હોવાથી સારોપા થઇ, આમાં માત્ર વાચ્યાર્થજ હોવાથી રૂઢા સમજવી.

તાદાત્મ્ય લક્ષણ.

વસ્તુતઃ એક છતાં જુદા જુદા બતાવવામાં આવે, છતાં જેમાં જરાએ ભેદ ન ભાસે તે તાદાત્મ્ય સબંધ કહેવાય છે.

યથા.

અન્યતણું આરાધન કરવાથી કોટિ ગણી.
જેની જગમાંહિ અતિ સુખપ્રદ સેવા છે;
ભાવ ભૂરિ ધારી ભજનાર જે અનન્ય ભાવે,
તેની હાનિઓ તમામ તુર્ત હરે તેવા છે.
શિષ્ટ ઉપદેશથી જે એકનિષ્ઠ બને તેને,
આનંદે અભિષ્ટ કૃણ મિષ્ટ દિએ એવા છે.
મોક્ષ આપનાર અપરોક્ષ બુદ્ધિએથી સદા,
વેદ પ્રજ્ઞતુલ્ય યદુનાથ ધન જેવા છે.

આંહી વેદ એજ પ્રહ્મ અને યદુનાથ એજ ધન હોવા છતાં વેદ પ્રહ્મતુલ્ય અને યદુનાથ ધન જેવા કહી વેદની અને પ્રહ્મની તેમજ યદુનાથની અને ધનની જુદાઈ બતાવી, પણ અર્થ તો અભિન્નતા પ્રતિપાદકજ થાય છે.

પ્રયોજનવતી લક્ષણ લક્ષણા સારોપા.

યથા.

બહાલા વૃજવલ્લભનાં દર્શન અમારે મન,
મહા સુખરૂપ સદા ઠરવાનું ઠામ છે.
પાપીને પવિત્ર પાત્ર બનાવી પ્રસિદ્ધ રીતે,
મુક્તિ આપનારૂં માત્ર કેશવનું નામ છે.
અધમ ઉધારણુ દયાળુ દીનબન્ધુ તણું,
શ્રદ્ધાયુક્ત સેવન એ દાસતણા દામ છે.
ગાન કરવાને યોગ્ય ગુણો ગિરિધારી તણા,
ધ્યાન કરવાને યોગ્ય શ્યામ અલિરામ છે.

આંહી વૃજવલ્લભનાં દર્શન એ કારણ અને સુખ કાર્ય હોવાથી કાર્યકારણ સંબંધે તાદાત્મ્ય સંબંધની પ્રતીતિ થાય છે. વૃજવલ્લભનું દર્શન એજ સુખ છે, સ્વરૂપથી તે જુદાં નથી છતાં સુખને બીજો પદાર્થ બતાવ્યો, સુખ આરોપ્યમાન અને દર્શન આરોપ્ય વિષય હોવાથી સારોપા, મુક્તિ આપનાર માત્ર કેશવનું નામ છે અર્થાત્ બીજનું નથી એ ધ્વનિ નીકળવાથી લક્ષણલક્ષણા. કૃણ પ્રત્યક્ષ છે જેથી પ્રયોજનવતી.

નિરૂઢાઉપાદાન લક્ષણા સાધ્યવસાના.

યથા.

“ કાળા દોડે છે અને, લાલ કૂદતા જાય;
લાલાંના માયા ભલા. ભડ પાણુ હાય પોંડાય. ”

આહીં ઘોડા-આરોપ્ય વિષય નથી. આરોપ્યમાન કાળા અને લાલ કહેલ છે, એથી સાધ્યવસાના; રૂઢ શબ્દો લાલાં, લડ આદિ હોવાથી રૂઢા, લાલાંના માર્યા એથી લાલાંને ધારણ કરનાર પુરૂષોનું ગ્રહણ થાય છે, માટે ઉપાદાન લક્ષણા સમજવી.

પ્રયોજનવતી ઉપાદાનલક્ષણા સાધ્યવસાના.

યથા.

મારે કાજળ માર, બંસી ગાયે વનમહીં;
ચાડ ચિત્ત હરનાર, પેચ અટપટા પાધના.

આહીં આરોપ્યમાન કાજળ છે અને આરોપ્ય વિષય નેત્ર નથી જેથી સાધ્યવસાના. બંસી ગાતી નથી, પણ બંસીવાળો ગાય છે, કાજળ માર મારતું નથી, પણ કાજળ ભરેલાં નેત્રવાળી માર મારે છે, એથી ઉપાદાનલક્ષણા. કાજળ માર મારે એ સંભવે નહિ, પણ મન હરે છે એવી અર્થ ઘટનાથી લક્ષણલક્ષણા પણ થઈ શકે. જેનું કાજળ માત્ર મન હરનારું છે તેના રૂપની શી વડાઈ કરવી ઇત્યાદિ ધ્વનિ.

નિરૂઢા ઉપાદાન લક્ષણા સારોપા ગૌળી.

યથા.

આલિંગન યુવતીતાણું, તેમ પુરાતન પાન;
તનપર મર્દન તૈલનું, શીતમહીં સુખ માન.

આહીં તૈલ શબ્દ સરસવ તથા અળસી વગેરેના તૈલનું ગ્રહણ કરે છે એથી ઉપાદાન, સુખ આરોપ્યમાન અને તૈલ આરોપ્ય વિષય હોવાથી સારોપા, તલના તૈલ જેવાંજ સરસવ તથા અરસીના તૈલ હોવાથી ગૌળી, અને શબ્દો રૂઢ હોવાથી રૂઢા સણજવી. આમાં યુવતી, પાન અને તૈલ એ ત્રણે શબ્દો પોતાના મુખ્યાર્થને પકડી રાખી અન્ય અર્થનું ગ્રહણ કરે છે માટે ઉપાદાન લક્ષણા રૂપ છે,

પ્રયોજનવતી ઉપાદાન લક્ષણા સારોપા ગૌણી.

યથા.

રાજકુમાર પછી પ્રકટ, કુમાર બીજા થાય
તે પણ સહુ તાદાત્મ્યથી, નૃપકુમાર કહેવાય.

આંહીં કુમાર આરોપ્ય વિષય અને રાજકુમાર આરોપ્યમાન છે એથી સારોપા, બીજા કુમાર અને યુવરાજનો સાદૃશ્ય સંબંધ હોવાથી ગૌણી, રાજકુમાર પોતાના મુખ્ય અર્થને રાખી અન્ય કુમારોના અર્થનું ગ્રહણ કરે છે, એથી ઉપાદાન, અને રાજકુમાર પછી જે જે બીજા કુમારો થાય છે તે પણ બધા રાજકુમાર કહેવાય છે. આ પદમાં એવો ધ્વનિ નીકળે છે કે રાજકુમાર પછી પ્રકટ થએલા કુમારો રાજની પદ્ધતિ પામવાના નથી. માત્ર પ્રથમ પ્રકટ થએલા કુમાર રાજ બનવાનો છે.

પ્રયોજનવતી લક્ષણા ના ઉક્ત આઠ ભેદ અને ગૂઢ તથા અગૂઢ વ્યંગ્ય થી સોળની સંખ્યા ધરાવે છે.

ગૂઢ વ્યંગ્ય.

યથા.

દ્વિતીયાનો દ્વિજરાજ, દેખો આપના દેહપર;
ચક્રપતિ મારા આજ, હૃદયનેણુ ઠંડા થયા.

આંહીં નાયકા ખંડિત છે, નાયકના દેહને નખક્ષત આદિથી ખંડિત ભેષ્ત તેનું હૃદય બળે અને આંખમાં પણ ક્રોધાગ્નિ વ્યાપે, વળી દેહ પર બીજના ચંદ્રમાનું હોવાનું સંભવે નહિ, આંહી નાયકાનું કહેવું એવું છે કે તમે અન્ય નાયિકાનો સંગ કરી આવ્યા છો અને તેણે કરેલા નખક્ષત આદિ હજી દેખાય છે ઇત્યાદિ ગૂઢ હોવાથી ગૂઢ વ્યંગ્ય.

અગૂઢ વ્યંગ્ય.

યથા.

શ્રીપતિની શોભાતાલું, દ્રવ્ય સર્ખો કરે બચાન;

ધૂંધટ ઉંચો કરો કરે, ખ્યારો કલ્પથી પાન.

આંહી પાન કરવાનો અર્થ સાંભળવું, ધૂંધટ ઉંચો કરીને
અર્થાત્ બરાબર આદરપૂર્વક ધ્યાન આપીને ઇત્યાદિ વ્યંગ્ય સ્પષ્ટ
જણાઈ આવે છે જેથી અગૂઢ વ્યંગ્ય.

હવે પ્રયોજનવતીના જે સોળ લેદ બતાવ્યા તેમાં ધર્મગત અને
ધર્મીગત ફલ મળવાથી બત્રીસ લેદ થાય છે.

ધર્મગતફલ.

યથા.

ભજવા ભવપતિને તથા, તજવા યમનો ત્રાસ;

સજવા સુખસ્નેહે કરે, ગુણોજન ગંગાવાસ.

આહીં ગંગામાં શીતલતા અને પવિત્રતા આદિ ધર્મ રહેલો
છે તેથી ઇચ્છિતની પ્રાપ્તિ રૂપ ફળ રહેલ છે.

ધર્મીગતફલ.

યથા.

છાયું ઘન ઘોરથી આ અંબર તમામ આજ,

જામી રહી છે કતાર જ્યાં જુઓ ત્યાં બગની;

સ્નેહ ઉર ધારી શોર મધુર કરે છે મોર,

નિરખી નવાણો થાય સફળતા દ્રગની.

મારૂં તો છે હૃદય કઠોર કાળમીઠ જેવું,

પણ રાહ જોઈ રહી ખ્યારી આપ મગની;

શોભા જોઈ નગની સુણીને વાણી બગની એ,

કીર્તિસુતા કેમ કરી સ્હેશે કામ અગની.

હુઃખ એ ધર્મ છે અને એને જે ધારણ કરે તે ધર્મી સમજવો.

અહીં વર્ષામાં વૃજવલ્લભના વિયોગનું હુઃખ-ધર્મ, કીર્તિસુતા

રાધિકા કેમ સહી શકશે ? ” એમ સખી કૃષ્ણને કહે છે. આહીં ધર્મી રાધિકામાં વિયોગ દુઃખરૂપી ફળ રહે છે જેથી તે ધર્મીગત ફલ છે.

વળી સખી કહે છે કે માફ હૃદય તો કાળમીઠ પત્થર જેવું છે. આહીં સખી ધર્મી અને તેમાં રહેલું ધૈર્ય ફળ સમજવું. પણ પ્યારીનું હૃદય કોમળ છે તેથી એનાથી આપના વિયોગનું દુઃખ સહન નહિ થાય માટે તુર્ત મળો ઇત્યાદિ ધ્વનિ હોવાથી પ્રયોજનવતી.

આગળ કહેલા રૂઢા ના આઠ લેદ સાથે પ્રયોજનવતીનાં ૩૨ લેદ મળતાં એકંદર ૪૦ થયા. એ આલીશે પદમાં અને વાક્યમાં પ્રકટ થાય છે એથી લક્ષણા ના એંશી લેદ થાય છે.

પદગત લક્ષણા.

યથા.

ગોરસતણા વિક્રયવડે ગુજરાન જે કાયમ કરે,
ગોચુત્યમાંહિ ફરે જરાપણ અન્ધકારે ના ડરે;
જેનો અજબ આનંદમય શ્રીકૃષ્ણ સાથે સ્નેહ છે,
પાવન પરમ યમુના ઉપર એ ગોપીઓનાં ગેહ છે.
આહીં “ યમુના ઉપર ” એ પદમાં લક્ષણા રહેલી છે.

વાક્યગત લક્ષણા.

યથા.

ગણીને ભણેલી ગણેલી ભલી મેં,
પ્રિયાને મનાવા તને મોકલી મેં;
છતાં આવી પાછી ગઈ તુર્ત તેવી,
ખની તું સખી આપના થાન જેવી.

૧ જે પદસમૂહ અન્વયયુક્ત, અર્થબોધક અને કહેવા લાયક હોય તે વાક્ય.

‘લક્ષણા ના એકંદર ૮૦ લેદ સમજવાની સરલ નોંધ

૩૬. અને પ્રયોજનવતીમાં ઉપાદાનલક્ષણા અને લક્ષણલક્ષણા મળવાથી ચાર લેદ થયા અને એ ચારે સારોપ અને સાધ્યવસાનને પામી આઠ પ્રકારની થઇ જેમકે:—

- ૧ ઉપાદાનલક્ષણા રૂઢા સારોપા.
- ૨ ઉપાદાનલક્ષણા પ્રયોજનવતી સારોપા.
- ૩ ઉપાદાનલક્ષણા રૂઢા સાધ્યવસાના.
- ૪ ઉપાદાનલક્ષણા પ્રયોજનવતી સાધ્યવસાના.
- ૫ લક્ષણલક્ષણા રૂઢા સારોપા.
- ૬ લક્ષણલક્ષણા પ્રયોજનવતી સારોપા.
- ૭ લક્ષણલક્ષણા રૂઢા સાધ્યવસાના.
- ૮ લક્ષણલક્ષણા પ્રયોજનવતી સાધ્યવસાના.

આ આઠ લેદમાં શુદ્ધા અને ગૌણી મળતાં સોળ લેદ થયા; તેમાં આઠ રૂઢા ના અને આઠ પ્રયોજનવતીના. હવે રૂઢા ના આઠ લેદ એક બાબુ રાખી પ્રયોજનવતી ગૂઢવ્યંગ્ય અને અગૂઢ વ્યંગ્ય એ બે લેદથી સોળની સંખ્યા ધરાવે છે તેમાં ધર્મગત ફલ અને ધર્મીગત ફલ એવા બે પ્રકાર મળતાં પ્રયોજનવતીના ૩૨ લેદ થયા, તેમાં રૂઢા ના ૮ લેદ મેળવતાં ચાલીશ લેદ થયા. એ ચાલીશ પદગત અને વાક્યગત એવા લેદથી ૮૦ ની સંખ્યા પ્રકટ કરે છે.

વ્યંજના.

જે વાચ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થથી અતિરિક્ત અર્થનો બોધ કરાવે

૧ આ એંશી લેદ સમાપ્રકારા નામના હિન્દી ગ્રન્થમાં લખેલા છે, તેમાંની સોળ લક્ષણાના ઉદાહરણો અમે આપ્યાં છે અને બાકીના ધર્મગત, ધર્મીગત, ગૂઢવ્યંગ્ય, પદગત અને વાક્યગત લેદ પણ એજ ઉદાહરણોમાં રૂપરૂતે આવી જાય છે. તોપણ બુદ્ધા સંક્ષેપથી આપ્યા છે.

તે શબ્દ વ્યંજક કહેવાય છે, વ્યંજક શબ્દથી ઉક્ત અર્થનો ઓધ કરાવવાવાળી જે પ્રવૃત્તિ અર્થાત્ જે વ્યાપાર તે અંજનરૂપ મનાય છે. એટલા માટે એનું નામ વ્યંજન પડેલું છે.

કાવ્ય પ્રકાશગતકારિકામાં લખ્યું છે:—

વ્યાપારો વ્યંજનાત્મકઃ ॥

વ્યંગ્યાર્થ ઓધમાં જે વ્યાપાર છે એ:અંજનારૂપ છે. “અઠજૂ” ધાતુથી અંજન શબ્દ થયેલો છે. ઉક્ત ધાતુ વ્યક્તિના અર્થમાં પ્રવર્તે છે. વ્યક્તિનો અર્થ સ્પુટ અર્થાત્ ચોખ્ખું: અસ્પષ્ટને સ્પષ્ટ કરનારી જે વસ્તુ તે અંજન કહેવાય છે. વિ ઉપસર્ગનો આંહી વિશેષ એવો અર્થ ધાય છે. જેથી વ્યંજનનો અર્થ અંજનવિશેષ. અંજન ઘણા પ્રકારનું થાય છે. કનજલાદિ અંજન તો ઘટાદિ પદાર્થને સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે. સિદ્ધાંજન લોકાન્તર તથા દેશાન્તર આદિને સ્પષ્ટ બતાવે છે. નિધ્યંજન પૃથ્વીમાં દાટેલા ધનને બતાવી આપે છે, પરંતુ આ અંજન અભિધા અને લક્ષણાથી નહીં જણાતા અર્થને સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે. એટલા માટે આ વૃત્તિનું નામ વ્યંજના રાખેલું છે.

કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।

संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्व्यापृतिरञ्जनम् ॥

સંયોગ, આદિથી અનેકાર્થ શબ્દની વાચકતાના નિયમન થયા પછી એ અનેકાર્થ શબ્દના અવાચ્ય અર્થોની અર્થાત્ અભિધાથી ન જણાયેલ અર્થોની બુદ્ધિ કરાવવાળો વ્યાપાર અંજન અર્થાત્ વ્યંજના છે.

અંજનાથી જણાતા અર્થને વ્યંગ્યાર્થ, ધ્વન્યર્થ, આક્ષેપાર્થ, સૂચ્યાર્થ અને પ્રતીયમાનાર્થ ઇત્યાદિ કહે છે. અહીં વ્યંગ્યાર્થ એ વ્યંજક શબ્દનો સાધારણ અર્થ પણ નથી. વ્યંજક શબ્દને લીધે વાચ્યાર્થના ઓધ વચ્ચેથી વ્યંગ્યાર્થનું પ્રાગલ્ભ્ય થતું જાય છે, પરંતુ

અંજનન્યાયથી દૂર રહેલા અર્થને બતાવવાપણું તેમાં રહેલું હોય છે. વ્યંગ્યાર્થની પ્રતીતિ કરાવવાવાળી વૃત્તિને વેદવ્યાસ ભગવાન આક્ષેપરૂપ અથવા ધ્વનિરૂપ માને છે.

અગ્નિપુરાણમાં એજ કહ્યું છે:—

શ્રુતેરલભ્યમાનોઽર્થો યસ્માદ્ભાતિ સચેતનઃ ।

સ આક્ષેપો ધ્વનિઃ સ્યાચ્ચ ધ્વનિના વ્યજ્યતે યતઃ ॥

શ્રવણ માત્રથી લભ્યમાન નહિ અર્થાત્ અભિધા લક્ષણથી નહીં જાણેલ અર્થ જેથી સચેતન અર્થાત્ પ્રકાશમાન થઈને ભાતિ અર્થાત્ ભાસે છે એ આક્ષેપ છે. “આસમંતાત્ ક્ષિપ્યતે પ્રેર્યતે ઇતિ આક્ષેપઃ” ચારે તરફથી પ્રેરણાને આક્ષેપ કહે છે. અને ધ્વનિથી વ્યજ્યતે અર્થાત્ પ્રકાશિત થાય છે, એથી એ ધ્વનિ પણ છે.

વાચ્યાર્થથી વ્યંગ્યાર્થનું અતિશયપણું જ્યાં જણાય ત્યાં પંડિત લોકો ધ્વનિ એવું નામ આપે છે.

વ્યંજના બે પ્રકારની છે. ૧ શાબ્દી. ૨ આર્થી. શબ્દને આશ્રયે રહેલી હોય તે શાબ્દી અને અર્થને આશ્રયે રહેલી હોય તે આર્થી.

શાબ્દીના ઉભય ભેદ.

૧. અભિધામૂલા. ૨. લક્ષણામૂલા.

શબ્દમાં રહેલા અનેકાર્થને બળે જ્યાં બીજો અર્થ થાય ત્યાં અભિધામૂલા સમજવી.

યથા.

શું પાન વિષુ આ વખત એ કોપાયમાન થયેલ છે ?

કે શુષ્કતા ધારણ કરી અભિધાન માત્ર રહેલ છે ?

શું સ્થાન સુંદર બાગમાં એને ઉચિત નથી લાગતું ?

સંભળાવ હાલ રસાલના માલણ મને મહાભાગ્ય તું.

આમાં પ્રકરણ જોતાં અભિધેયાર્થ આમ્ર સંબંધી છે, છતાં વ્યંજનાએ કરીને પ્રિયતમ સંબંધી અર્થ પણ થાય છે. આમ્રપક્ષમાં

પાન એટલે પર્ણ, અને પ્રિયતમના સંબંધમાં પાન એટલે અધરપાન. આમ્ર વિષયમાં શુષ્કતા એટલે સુકાઈ જવું, અને પ્રિયતમના વિષય-માં રસરહિત થવું ઇત્યાદિ.

જ્યાં પ્રયોજનને લીધે લક્ષણાનો આશ્રય કરવો પડે અને તેનાથી જે વ્યંગ્ય પ્રગટ થાય તે લક્ષણામૂળ કહેવાય છે. તેના બે ભેદ છે. ૧ ગૂઢવ્યંગ્ય ૨ અગૂઢવ્યંગ્ય. આ બન્નેના ઉદાહરણ લક્ષણાના વિષયમાં અપાઈ ગયાં છે.

લક્ષણામૂલવ્યંગ્ય.

યથા:

પ્યારા પાસ મારા નિત્ય સંદેશા લઈને સખી,
વારંવાર પ્રીતથી તું ઝટપટ જાય છે.
ચુકી ઘરકામ મનોહારિણી તું મારે લીધે,
દોડાદોડ કરી દિનરાત દુઃખી થાય છે.
મોહનનું મન મારા તરફ લગાડવાનું,
ખંતથી અનંત યુક્તિ કરતી જણાય છે.
મિત્રતા નિભાવવી છે મુશ્કેલ હમેશાં પણ,
તારા યોગ્ય વર્તન વિશુદ્ધ વખણાય છે.

અહીં નાયિકા પોતાની સખીને કહે છે કે તારે મારે લીધે વારંવાર મારા પ્રિય પાસે જવું પડે છે, દુઃખ વેઠવું પડે છે, અને તું ત્યાં યોગ્ય વર્તન રાખે છે ઇત્યાદિ વાચ્યાર્થ છે, પરંતુ તેમાંથી તેં મારા પ્રિય સાથે કામતૃપ્તિ કરેલ છે, મારા તરફ શત્રુ જેવું વર્તન રાખેલ છે ઇત્યાદિ લક્ષ્યાર્થ નીકળે છે અને એથી તેં મારા પ્રીતમને તારી સાથે આનંદ અને કામતૃપ્તિ કરવા લલચાવ્યા; તેથી તે મારા તરફ બેવફા બનેલા છે એવો વ્યંગ્ય પ્રકટ થાય છે.

વ્યંજકનો દશ પ્રકારે અર્થ થાય છે.

૧ વક્તાવિશેષ.

૨ બોદ્યવ્યવિશેષ.

૩ કાકુવિશેષ.

૪ વાક્યવિશેષ.

૫ વાચ્યવિશેષ.

૬ અન્યસન્નિધિવિશેષ.

૭ પ્રસ્તાવવિશેષ.

૮ દેશવિશેષ.

૯ કાલવિશેષ.

૧૦ ચેષ્ટાવિશેષ.

વક્તાવિશેષ વ્યંગ્ય.

યથા.

સાસુજીના હુકમથી નદીએ ગઇ'તી ત્યહાં,
જીવનને જમવાનું ટાણું થયું જાણીને હું.
અન્ય વાત છોડી આજ બહુજ ઉતાવળથી,
આવી ઘેર ભરી મ્હોટા ઘડામાંહિ પાણી હું.
શ્રમને લીધે ચઢ્યો છે અનહુદ શ્વાસ એથી,
આ સમયે વદવા સમર્થ નથી વાણી હું.
માટે રહે મૌન હાલ કરમાં સવાલ ઝાઝા,
જોને સખી શાણી ભારે સ્વેદથી ભિંજાણી હું.

આંહી વક્તા નાયિકા પોતાની સખી પ્રત્યે જળ ભરી લાવ્યાનું
જ્ઞાનું બતાવી પોતાની પરપુરૂષ જોડે કીડા કરવારૂપી ક્રિયાને છુપાવે
છે, એ વ્યંગ્ય નીકળે છે.

બોદ્ધવ્યવિશેષ વ્યંગ્ય.

યથા.

મુજ હિતમહીં દઇ ચિત્ત સખી ! તું સકલ કુંજમહીં ફરી,
થઇ છે શ્રમિત અતિ અંગથી આ સ્વેત બિન્દુ રહ્યાં ઝરી;
હડીઓ ઘણી કાઢી અરેરે ! બાઇ તું હાંપી રહી,
તો પણ તને મુજ પ્રાણવલ્લભનો મિલાપ થયો નહીં.

આંહી બોદ્ધવ્ય સખી છે તેને નાયિકા કહે છે કે “ મારા હિ-
તમાં ચિત્ત દઇને કુંજે કુંજમાં ફરી શ્રમિત થઇ છતાં મારા પતિનો
મિલાપ તને ન થયો એ વાચ્યાર્થ છે. અને લક્ષ્યાર્થ એવો છે
કે મારા અહિતમાં ચિત્ત દઇ મારા પ્રીતમને મળી તે સંલોગસુખ
લીધું છે અને એથી શ્રમજન્ય ચિન્હો જણાય છે એ વ્યંગ્ય.

૩ કાકુવિશેષ વ્યંગ્ય.

યથા.

ચમકી રહી છે ચપળા, કરામણા ધન ગાજે દિનરાત;

ધું કરવાને હમણા, ખ્યારા ! કરવી પ્રયાણની વાત.

આહીં પ્રયાણની વાત હમણા ચલાવો નહિ એ વ્યંગ્ય છે.

૪ વાક્યવિશેષ વ્યંગ્ય.

યથા,

એક ટકેં મુજ હારે, પ્રથમ ખાસ રૂચિપૂર્વક ખેંચાતાં;

હારવાળી હું છું પણ, હવે હું ભણી દ્રગ નથિ દેખાતાં.

આહીં પ્રથમ અને હવે એ વચનોથી કોઈ નાયિકા નાયકને કહે છે કે જ્યાંસુધી મારા હારમાં સખીનું પ્રતિબિમ્બ પડતું હતું ત્યાંસુધી તમારી નજર હાર ભણી ખેંચાણી હતી. જો કે એ હાર મેં હજી પણ પહેરેલો છે છતાં સખી નહી હોવાથી હવે તમે મારાભણી શા માટે જુઓ ! એ વ્યંગ્ય પ્રકટ થાય છે.

વાચ્યવિશેષ વ્યંગ્ય.

યથા.

વિશ્વ બધું જે વિધિને, વિબુધ કહે છે વિનોદભર વેણ;

રાહુની રમણીના, કુચની રચના કરેલ છે એણે.

આહીં રાહુને હાથ ન હોવાથી તેની સ્ત્રીના કુચની રચના નિ-પ્રયોજન છે, એથી વિદ્યાતાની અજ્ઞતારૂપ વ્યંગ્ય પ્રકટ થાય છે. જ્યાં એક અર્થમાંથી બીજો અર્થ નીકળે એ વાચ્યવિશેષ કહેવાય. જેમકે વિબુધમાંથી અજ્ઞ એવો અર્થ નીકળ્યો.

અન્યસન્નિધિવિશેષવ્યંગ્ય.

યથા.

એક ખાજી ઉલેલ, જ્યોતિમય હરિને જોઈ;

સખીને હૃદયે સ્વરે, કહે છે કામિની કોઈ.

નેહ ધરી નહીં તોટે, આજ હું પાણી ભરતાં;
 ભુલી ગઈ છું હાર, યાદ આવ્યું બહુ સ્મરતાં.
 હમણા લઈ એ હાર હું, આવીશ બની ઉતાવળી;
 બાઈ મારે બારણે, એસ કૃપા કરીં એ ઘડિ.

આહીં સખી સાથે વાત કરતાં સમીપમાં ઉભેલા નાયક-હરિને
 બેઠ નદી કિનારાનો સંકેત બતાવ્યો એ વ્યંગ્ય.

પ્રસ્તાવવિશેષ વ્યંગ્ય.

યથા.

તરૂણી ! તારાપતિનું, સુશ્યુ આગમન આજ થવાનું છે;
 માટે વિલંબ મૂકી, કાર્ય કરી લે જે કરવાનું છે.

જે પરકીયાનો પ્રસંગ હોય તો બીજી નાયકાઓ પોતાના
 ઉપપતિને મળવા ગઈ છે છતાં તું કેમ બેઠી છે. એમાં
 ઉપપતિના મિલન આદિ વ્યંગ્ય અને જે સ્વકીયાનો પ્રસંગ
 હોય તો ગૃહકાજ તથા શ્રંગાર આદિ વ્યંગ્ય સમજવા. સ્વ-
 કીયાને પતિ આવ્યા બાદ તેની સેવામાં રોકાવું પડે તેથી એ વખતે
 શ્રંગાર તથા ગૃહકાર્ય બરાબર ન બની શકે અને પરકીયાને પોતાનો
 પતિ આવ્યા પછી ઉપપતિને મળવાનું ન બની શકે ઇત્યાદિ
 સમજ લેવું.

દેશવિશેષ વ્યંગ્ય.

યથા.

નથિ ચાલવાની શક્તિ એથી જેમ તેમ કરી આહીં,
 હું પુષ્પ વીણીશ પ્રેમથી આ સ્થલમહીં એકલી રહી;
 માટે વિનતિ મારી સ્વીકારી તુર્ત કહીં મુખથી ભલે,
 વીણો સુમન જઈ ંહાલથી સખીઓ તમે બીજે સ્થલે.

આહીં નાયિકા પોતે જે સ્થળે પુષ્પ વીણવાની ઇચ્છા રાખે છે.
 એ સ્થળ રતિકીડાને અનુકુળ હોવાથી બીજી સખીઓને આઘી
 કાઢે છે. એથી નાયક સાથે એ સ્થળે અગાઉથી મળવાનો સંકેત કરી
 રાખ્યા હોય એવો વ્યંગ્ય નીકળે છે.

કાલવિશેષ વ્યંગ્ય.

યથા.

રૈકી રહી છે શિદ સખી ગ્રહી હાથથી શિરતાજને,
છું હું જમાન હવે જવા દે આ સમય ચદુરાજને;
હરિ આવશે ફરી રીઝવશે તુજ હૃદય અતિ અનુરાગથી,
ભાવેં થવાની ભેટ પાછી તુરતમાં વનખાગથી.

આહોં બીજી જગોએ ભેટ થવાનું નહીં ખતાવતાં વનખાગથી
ભેટ થશે એમ લખ્યું એ ઉપરથી વસંતઋતુ વ્યંજિત થાય છે. કામો-
દીપનને લીધે નાયક તુરતમાં તને મળશે એ વ્યંગ્ય છે.

ચેષ્ટાવિશેષ વ્યંગ્ય.

યથા

નમણી નવેલી કોઈ નીવી કસવાને મિષે,
આશકને અંગ બધાં ઉમંગે ખતાવતી;
કામવશ ખર્નો ગ્રહી પોતાને કરેંથી કુચ,
મુદ્દભર જાનુ સાથ જાનુને મિલાવતી;
લલચાતી, લજ્જતી, દબાતી અધર દંતે,
દિલમાંહિ અનહદ ચાહને દ્રઢાવતી;
કેશપર હાથ રાખી પગમાં નજર નાખી,
સૂના ઘર ભણી ચાલી ભાવેં મન ભાવતી.

આ છંદમાં ઉપરના ત્રણ પદોથી નાયિકા અંગચેષ્ટા વડે પોતે
કામાતુર બનેલી છે એવું વ્યંજિત થાય છે. બાદ કેશપર હાથ મૂકી
નાયકને સૂચવે છે કે “અધકાર વખતે,” પગમાં નજર નાખી
સૂચવે છે કે “તમારે પગે પડું છું,” અને સૂના ઘરભણી ચાલી
સૂચવે છે કે “આ એકાંત ગ્રહ કેલિયોગ્ય છે.” માટે ત્યાં અવશ્ય
આવવું ઇત્યાદિ વ્યંગ્ય.

મિશ્રિતવિશેષ વ્યંગ્ય.

પૂર્વે જે વક્તા આદિ અર્થવ્યંગ્યક દશ પ્રકાર બતાવ્યા, તેમાંના બે અથવા ત્રણ જ્યાં એક સાથે જોવામાં આવે ત્યાં મિશ્રિતવિશેષ વ્યંગ્ય સમજવો.

યથા

માતા ગઈ ગામ દાઈ જવરથી પીડાઈ રહી,
ગોવિંદજી ! કહો દુઃખ કોના પાસે ગાઉં હું;
કરમને યોગે ચોકીદાર પણ રાતઅંધો,
ઉત્તત ને શુન્ય થઈ એકલી મુંઝાઉં હું,
હુંતો હવે હારી સખીઓને સમજાવી છતાં,
માને નહિ માફ કેમ લયથી મુકાઉં હું.
મારી સાથે સુવા આવે સખીઓ સમસ્ત આ કે,
એની સાથ સુવા ચંદુરાજ આજ જાઉં હું ?

આહીં વક્તા નાયિકા છે અને જોદ્ધવ્ય કૃષ્ણ છે, નાયિકા રતિની ઇચ્છાથી સખીઓની હાજરી છતાં કૃષ્ણને સૂચવી આપે છે કે મારી મા ઘેર નથી, દાઈ પણ માંદી છે, ચોકીદાર રતાંધળો છે જેથી તમે આવશો તોપણ કોઈ જોઈ શકશે નહિ. ઘર શુન્ય અને ઉત્તત છે એથી કોઈ જોઈ શકે એવો સંભવ નથી. માટે આપ રાત્રિએ મારે ત્યાં અવશ્ય પધારજો, એ વ્યંગ્ય રહેલો છે.

વ્યંગ્યથી પણ ત્રણ પ્રકારના વ્યંગ્ય પ્રગટ થાય છે. ૧ વાચ્યાર્થ વ્યંગ્યથી. ૨ લક્ષ્યાર્થ વ્યંગ્યથી. ૩ વ્યંગ્યથી.

વાચ્યાર્થવ્યંગ્યથી વ્યંગ્ય.

યથા

માતા ! મને કહીશ વળી, કે તું કરતી નથી કામ ધરનું.
લે કહે તે કરી આવું, મંદ થાય છે મુખડું દિનકરનું.

આમાં વાચ્યાર્થ સ્પષ્ટ છે. માતાની આજ્ઞા પુત્રીએ માનવી જોઈએ એ વ્યંગ્ય છે. અને આમાં કામને જ્ઞાને નાયિકા સાંજને

સમય ખતાવે છે, એથી તેની પરપુરૂષ સાથે રમણ કરવાની ઇચ્છા તેની માતા ન બાણે તેમ વ્યંજિત થાય છે.

લક્ષ્યાર્થ વ્યંગ્યથી વ્યંગ્ય.

યથા

સહી દંત નખ દેહે, ધન્ય ધન્ય કરૌં કરૂણા મુજ માથે;
હૃદ હિતસ્વિની થઇને, રાખીં આવીં તું સ્નેહ લાલ સાથે.

આહો “ ધન્ય ધન્ય ” અને “ હિતસ્વિની ” એ શબ્દ પોતાના મુખ્યાર્થનો બાધ કરી “ ધિક્ ધિક્ અને અહિત ઇચ્છનારી ” એવો અર્થ પ્રકટ કરે છે એ લક્ષ્યાર્થ. અને દંત અને નખના ક્ષત શરીરે સહન કરી લાલથી સ્નેહ રાખી આવી અર્થાત્ સંલોગ કરી આવી એ વ્યંગ્ય. હવે પોતે દુઃખી થયેલ છે અને દૂતીના અપરાધને બાણે છે છતાં તેને છૂપાવે છે એ બીજો વ્યંગ્ય.

વ્યંગ્યથી વ્યંગ્ય.

યથા,

નલિની પત્ર નિશ્ચલ છે, તે પર બક બેઠો છે તણે ત્રાસ;
બાણે મર્કતપાત્રે, વિમળ શંખનો અડગ હોય વાસ.

આહો નલિની પત્ર નિશ્ચલ છે અને તેના ઉપર બગલો ભય તણે બેઠો છે જેથી સ્થાન નિર્જન છે, એવો વ્યંગ્ય નીકળે છે; અને પાસે રહેલા નાયકને “ ત્યાં વિહાર કરવા ચાલો ” એવું સૂચવવા રૂપ બીજો વ્યંગ્ય પ્રકટ થાય છે.

કાવ્ય ભેદ.

કાવ્યના ત્રણ ભેદ છે. ૧ ઉત્તમ, ૨ મધ્યમ, અને ૩ અધમ.

ઉત્તમ કાવ્યનાં લક્ષણ.

કાવ્ય પ્રકાશકાર લખે છે:—

इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्निर्बुधैः कथितः
व

જેમાં વાચ્યાર્થથી વ્યાચ્યાર્થ અધિક ચમત્કારયુક્ત હોય એ ઉત્તમ કાવ્ય કહેવાય છે; અને પાંડિતો ઉત્તમ કાવ્યને ધ્વનિ કહે છે.

વ્યંગ્ય.

યથા,

ચાંદનીમાં મળી ચાડ, ઉભયતણા ગાત્રની પ્રતિચ્છાય;
એક સંગ હરિ રાધા, ચાહે ચાલ્યાં ગલીમહોં જાય.

આમાં ચાંદનીમાં મળી હરિ રાધાનું ગલીમાં ચાલવું દુર્જનના લયને સૂચવે છે એ વ્યંગ્ય છે. વિશેષ ચમત્કાર નથી.

ધ્વનિ.

યથા,

પોષ માસમાં પ્રિયતમ, વિદેશ જવા તયાર થાયે છે;
કામિની કર ગ્રહોં વીણા, ગુણીયલ સુણતાં મદહાર ગાયે છે.

અકાલ વર્ષા યાત્રાનો નિષેધ કરે છે અને મદહાર રાગ ગાવાથી વર્ષા થાય છે. આમ સમજી નાયકાએ મદહાર રાગ ગાવા માંડ્યો. આમાં કરમાં વીણા ગ્રહણ કરવારૂપ એષ્ટાવૈશિષ્ઠ્યથી ચમત્કારયુક્ત વ્યંગ્ય છે એ ધ્વનિ.

ધ્વનિભેદ.

ધ્વનિના બે ભેદ છે. ૧ અભિધામૂલ, ૨ લક્ષણામૂલ. આને શાબ્દી અને આર્થી પણ કહે છે. અભિધાનમૂલ ધ્વનિને વિવક્ષિત વાચ્ય અને લક્ષણામૂલ ધ્વનિને અવિવક્ષિત વાચ્ય કહે છે.

લક્ષણામૂલ ધ્વનિ.

જ્યાં વક્તાની ઇચ્છા વિના વચનનો સ્વભાવજ વ્યંગ્ય પ્રગટ કરે એ લક્ષણામૂલ (અવિવક્ષિતવાચ્ય) ધ્વનિ.

અવિવક્ષિતવાચ્યના બે ભેદ છે ૧ અર્થાન્તરસંક્રમિત વાચ્ય,
૨ અત્યંતતિરસ્કૃતવાચ્ય.

અર્થાન્તરસંક્રમિત વાચ્ય.

સીધો અર્થ થતો હોય છતાં કવિ વ્યંગ્ય કાઢી ચમત્કાર પ્રગટ કરે એ અર્થાન્તરસંક્રમિત વાચ્ય.

યથા.

મેંદી બુન્દે ખાલા, મોહનનું મન હરણુ કરી લીધું;
હવે કહે શા કારણુ, કપટજાલ રચી મહદ માન કીધું.
મેંદીના બુન્દથી તેં મોહનનું મન હરણુ કર્યું એવો આમાં
સીધો અર્થ છે. છતાં કવિ માત્ર મેંદીના બુન્દેજ મન હર્યું છે તે
બીજા અલંકારોની તે વાતજ શી કરવી એમ વ્યંગ્યથી ચમત્કાર
ખતાવે છે.

અત્યંતતિરસ્કૃત વાચ્ય.

જ્યાં મુખ્યાર્થનો ખાધ કરી રસમય અર્થ કરવામાં આવે ત્યાં
અત્યંતતિરસ્કૃત વાચ્ય.

યથા.

કનક રંગ છળિ અંગનો, લોચન લલિત ચપળતા ધરનાર;
ખાલ નવેલી નિરખી, બન્યા લાલ આનંદે ઉરહાર.
લાલનું હાર બનવું સંભવતું નથી એથી મુખ્યાર્થનો ખાધ
કરી સાથે રહેવાનો અર્થ કરવો પડે છે, માટે અત્યંતતિરસ્કૃત વાચ્ય.

૧ અર્થાન્તરસંક્રમિત વાચ્યનું સરલ લક્ષણ નીચે પ્રમાણે છે.

ઉપાદાન લક્ષણમાં મુખ્યાર્થનો ખાધ થતો નથી માટે જ્યાં ઉપાદાનલક્ષણ
પ્રયોજનવતી હોય ત્યાં અર્થાન્તરસંક્રમિત વાચ્ય ધ્વનિ થાય છે.

૨ અત્યંત તિરસ્કૃતવાચ્યનું સરલ લક્ષણ નીચે પ્રમાણે છે:—

જ્યાં પ્રયોજનવતી લક્ષણલક્ષણથી ધ્વનિ પ્રકટ થાય ત્યાં અત્યંત તિર-
સ્કૃત વાચ્યધ્વનિ થાય છે.

અભિધામૂલ ધ્વનિ.

જ્યાં વક્તાની ઇચ્છાનો અર્થ વ્યંગ્યયુક્ત પ્રકટ થાય તે અભિધામૂલ (વિવક્ષિતવાચ્ય) ધ્વનિ.

વિવક્ષિત વાચ્યના બે ભેદ છે. ૧ અસંલક્ષક્રમ ધ્વનિ ૨ સંલક્ષક્રમ ધ્વનિ.

અસંલક્ષક્રમ ધ્વનિ.

આ ધ્વનિ રસમાં અને ભાવમાં ત્વરાથી ક્રમ ન બાંધવામાં આવે એમ પ્રકટ થઈ સબ્જનના ચિત્તને આહ્વાદ આપે છે. રસમાં પ્રકટ થનાર રસધ્વનિ અને ભાવમાં પ્રગટ થનાર ભાવધ્વનિ કહેવાય છે.

અસંલક્ષક્રમરસધ્વનિ.

યથા.

અંજન અધર ભર્યું છે, તાંબુલ દ્રગપર અલક્ત છે ભાલ;
રૂપ ધરી રસવંતું, ભલે પધાર્યા આજ તમે લાલ.

આમાં હાસ્ય રસ અંગપ્રધાન શ્રંગાર છે તેથી રસધ્વનિ.

અસંલક્ષક્રમ ભાવધ્વનિ.

યથા.

દિયે વિરહ દુઃખ દારૂ, ઉપાય એનો મળે નહીં કાંઈ;
જતાં જીવને રોકું, પતિની વાતો સંભળાવી બાઈ.

આમાં ચિંતા અને ત્રાસ સંચારી ભાવનું પ્રાધાન્ય હોવાથી ભાવધ્વનિ.

સંલક્ષક્રમધ્વનિ.

આ ધ્વનિ શબ્દશક્તિથી, અર્થશક્તિથી અને શબ્દાર્થશક્તિથી એમ ત્રણ પ્રકારે પ્રકટ થાય છે.

શબ્દ શક્તિ.

જે શબ્દનો પર્યાય શબ્દ દાખલ કરવાથી હજી અર્થની હાનિ થાય એ શબ્દશક્તિ

શબ્દશક્ત્યુદ્ભવધ્વનિભેદ.

શબ્દ શક્તિથી પ્રકટ થતી ધ્વનિ બે પ્રકારની છે, વસ્તુધ્વનિ અને અલંકારધ્વનિ.

વસ્તુ.

જ્યાં અલંકારથી ભિન્ન સીધો અર્થ પ્રકટ થાય એ વસ્તુ.

શબ્દશક્તિજ વસ્તુધ્વનિ.

યથા.

પહાડી ગામ અમારું, ભવ્ય ભુવન નથી નથી ચતુર કોઈ;
રસિક પથિક રહો રાત્રિ, બહિર ગાઠ પયોધર આ બેઠ.

આમાં એક અર્થ સીધો છે કે પયોધર-વાદળાં ગાઠ ચડી આવ્યાં છે. બે વર્ષાનો ભય રાખતા હો તો રાત્રિ રહો. બીજા અર્થમાં નાયકા સ્વયંદ્રુતિકા સૂચવે છે કે અહીં શય્યા આદિ સામગ્રી નથી, સારાં ભુવન નથી, તેમ હું વિશેષ ચતુર પણ નથી છતાં આ ગાઠ પયોધરને બેઠ મારી યુવા ઉપર આસક્ત થતા હો તો અહીં રાત્રિ નિર્ગમન કરો. આમાં પયોધર શબ્દને બદલે અબ્જ કે વારિવાહ દાખલ કરીએ તો ઇષ્ટ અર્થની હાનિ થાય છે, માટે શબ્દશક્તિ; અને નાયકાએ પોતપોતાનું દ્રુતત્વ કર્યું એ વસ્તુથી વસ્તુધ્વનિ.

શબ્દશક્તિજ અલંકારધ્વનિ.

યથા.

હાટ કપાટ રૂપાળા, મનહર મહિષી બેઠે છું જ્યાંહ;
શેર અને ગજ સાથે, સાચવી રાખે શાહ પાતશાહ.

અર્થ—હાટ (દુકાન) અને કપાટ (સામાન રાખવાના કપાટ) રૂપાળા છે. તેમજ મનને હરણ કરે એવી મહિષી (ભેસો) જ્યાં બેઠે છું. શેર (ચાળીશ રૂપીઆભારનું વજન) અને ગજ (કપડાં માપવાનું ચોવીશ આંગુલનું માપ) સાથે સાચવી રાખે છે એ શાહ (વેપારી).

હાટકપાટ (સોનાનો સિંહાસનો) રૂપાળા છે તેમજ મનને હરણ કરે એવી મહિષી (રાજરાણી-બેગમ) ન્યાં બેઉં છું. શેર (સિંહ) અને ગજ (હાથી) જે સાથે સાચવી રાખે છે એ પાતશાહ (પૃથ્વીપતિ). આમાં પણ હાટકપાટ, મહિષી, શેર, ગજ, ને બદલે તેના પર્યાય શબ્દો મૂકીએ તો ઈષ્ટ અર્થની હાનિ થાય છે માટે શબ્દશક્તિ અને શાહ તેમજ પાતશાહની ઉપમાનોપમેય અલંકારથી અલંકાર ધ્વનિ.

અર્થશક્તિ.

ન્યાં પર્યાય શબ્દ દાખલ કર્યા છતાં ઈષ્ટ અર્થની હાનિ ન થાય એ અર્થશક્તિ.

અર્થશક્તિથી બાર પ્રકારના ધ્વનિ પ્રગટ થાય છે.

- ૧ સ્વતઃ સંભવીવસ્તુથી વસ્તુ ધ્વનિ.
- ૨ સ્વતઃ સંભવીવસ્તુથી અલંકાર ધ્વનિ.
- ૩ સ્વતઃ સંભવી અલંકારથી વસ્તુ ધ્વનિ.
- ૪ સ્વતઃ સંભવી અલંકારથી અલંકાર ધ્વનિ.
- ૫ કવિપ્રૌઢોક્તિસિદ્ધ વસ્તુથી વસ્તુ ધ્વનિ.
- ૬ કવિપ્રૌઢોક્તિસિદ્ધ વસ્તુથી અલંકાર ધ્વનિ.
- ૭ કવિપ્રૌઢોક્તિસિદ્ધ અલંકારથી વસ્તુ ધ્વનિ.
- ૮ કવિપ્રૌઢોક્તિસિદ્ધ અલંકારથી અલંકાર ધ્વનિ.
- ૯ કવિનિબદ્ધવક્તાની પ્રૌઢોક્તિયુક્ત વસ્તુથી વસ્તુ ધ્વનિ.
- ૧૦ કવિનિબદ્ધવક્તાની પ્રૌઢોક્તિયુક્ત વસ્તુથી અલંકાર ધ્વનિ.
- ૧૧ કવિનિબદ્ધવક્તાની પ્રૌઢોક્તિયુક્ત અલંકારથી વસ્તુ ધ્વનિ.
- ૧૨ કવિનિબદ્ધવક્તાની પ્રૌઢોક્તિ અલંકારથી અલંકાર ધ્વનિ.

સ્વતઃ સંભવી.

ન્યાં જગત પ્રસિદ્ધ અર્થથી ઉચિત અર્થ પ્રગટ થાય એ સ્વતઃ સંભવી.

સ્વતઃ સંભવીવસ્તુથી વસ્તુધ્વનિ.

યથા.

કરવા પ્રલય વરષતા, જોરે જલધર મળી એક સાથ;
સુરપતિગરવ શમાવા, ધર્યો ગિરિધરે હુપે ગિરિ હાથ.

આમાં ઇન્દ્રકોપ આદિ વસ્તુથી વૃજની રક્ષારૂપ વસ્તુ વ્યંગ્ય
સ્વતઃ સંભવીથી પ્રકટ થાય છે માટે સ્વતઃ સંભવી વસ્તુથી
વસ્તુધ્વનિ.

સ્વતઃ સંભવીવસ્તુથી અલંકારધ્વનિ.

યથા

સખી તારો પતિ સારો, દિનમાં તુજથી દૂર રહે ખાસ;
મુજને તો મનમોહન, ઘડી ન છોડે પડ્યા રહે પાસ.

આમાં નાયકા પોતાનું સ્વાધીનપતિકાપણ, જણાવવા રૂપ
વસ્તુથી વ્યતિરેક અલંકાર વ્યંગ્ય સ્વતઃ સંભવીથી પ્રકટ થાય છે માટે
સ્વતઃ સંભવી વસ્તુથી અલંકારધ્વનિ.

સ્વતઃ સંભવીઅલંકારથી વસ્તુધ્વનિ.

યથા,

એ આશે અટકયો છે, અલિ શુલાભના વૃક્ષતણું મૂળે;
કૂચે વસંત રતુમાંહી, થશે પ્રકુલિત આ ડાળો કૂચે.

આમાં અન્યોક્તિ અલંકાર સ્વતઃ સંભવીથી સત્પુરૂષને સંપ-
ત્તિહીન થએલો જોઈને છોડવો નથી ઇત્યાદિ વસ્તુરૂપ વ્યંગ્ય પ્રકટ
કરે છે માટે સ્વતઃ સંભવી અલંકારથી વસ્તુધ્વનિ.

સ્વતઃ સંભવી અલંકારથી અલંકારધ્વનિ.

યથા,

અરિવધૂના અધરોની, પ્રબલ મટાડી દીધી તેં પીડા;
આવી અધર નિજ ચોંપે, રણમાં લડતા શત્રુસંગ ધીરા.

આમાં પોતાનો અધર આવી અરિવધૂના અધરોની પીડા મટાડી

એ વિરોધાભાસ સ્વતઃ સંભવીથી જે સમય તું અધર આવે છે તેજ સમય પીડા મટાડે છે. અધર આવવો કારણ, પીડા મટાડવી કાર્ય સાથે હોવાથી અક્રમાતિશયોક્તિ વ્યંગ્ય પ્રગટ થાય છે માટે સ્વતઃ સંભવીઅલંકારથી અલંકારધ્વનિ.

કવિપ્રૌઢોક્તિસિદ્ધ.

જેમાં કવિકલ્પિત અર્થ હોય અને દુનિયાની કલ્પનાથી ભિન્નતા દેખાય એ કવિપ્રૌઢોક્તિસિદ્ધ.

કવિપ્રૌઢોક્તિસિદ્ધ વસ્તુથી વસ્તુધ્વનિ.

યથા,

કઠિણ પીડા પાવસની, અબળા સહો શકવાની શી રીતે;
ધીર ઘડી નથી ધરતી, ચોટી ચોગુણો અંચલતા ચિત્તે.

આમાં-પાવસ રૂતુમાં પીડાની કઠોરતા કવિપ્રૌઢોક્તિસિદ્ધ-વસ્તુથી બીજી ઋતુઓ કરતાં વર્ષામાં કામનું આધિક્ય વસ્તુ વ્યંગ્ય હોઈ કવિપ્રૌઢોક્તિસિદ્ધ વસ્તુથી વસ્તુધ્વનિ.

કવિપ્રૌઢોક્તિસિદ્ધ વસ્તુથી અલંકારધ્વનિ.

યથા,

પૂરણ શશિ નિશિ પામી, ગરવે મહોનું સ્વેત કરે ગાત્ર;
ઉન્નવલ જગને કરતો, નૃપતિ તુજ યશ દિવસ અને રાત્ર.

આમાં કવિ પ્રૌઢોક્તિસિદ્ધ જગતને ઉન્નવલ બનાવવારૂપ વસ્તુથી, ચંદ્રથી નૃપયશની અધિકતા, વ્યતિરેકાલંકાર વ્યંગ્ય પ્રકટ થાય છે માટે કવિપ્રૌઢોક્તિસિદ્ધ વસ્તુથી અલંકારધ્વનિ.

કવિપ્રૌઢોક્તિસિદ્ધ અલંકારથી વસ્તુધ્વનિ.

યથા,

બ્રહ્મ ધનુષ દ્રગનાં શર, કેશ પાશને વેગે વિસ્તારી;
યુવકતણાં મન પકડે, જોર ધરી જગમાંહિ તરણ નારી.

આમાં બ્રહ્મ ધનુષ્ય ઇત્યાદિ કવિ પ્રૌઢોક્તિસિદ્ધરૂપકાલંકારથી

હજારો ચત્ન કર્યા છતાં નહીં ખચી શકાય ઇત્યાદિ વસ્તુ વ્યંગ્ય પ્રકટ થાય છે માટે કવિપ્રૌઢોક્તિસિદ્ધ અલંકારથી વસ્તુધ્વનિ.

કવિપ્રૌઢોક્તિસિદ્ધ અલંકારથી અલંકારધ્વનિ.

યથા.

પ્રખળ હૃદય મુજ પત્થર, નારીનાં દ્રગ છે તીક્ષણ બાણ;
ફરિ ફરિ એ લાગે છે, પ્રકટે તેથી વિયોગાગ્નિ બાણ.

આમાં હૃદય પત્થર, દ્રગબાણ ઇત્યાદિ કવિપ્રૌઢોક્તિસિદ્ધ રૂપ-કાલંકારથી સમાલંકાર વ્યંગ્ય હોઈ કવિપ્રૌઢોક્તિસિદ્ધ અલંકારથી અલંકારધ્વનિ.

કવિનિબદ્ધપ્રૌઢોક્તિ.

ન્યાં શ્રાતા, વક્તા, કવિકલ્પિત ખનાવવામાં આવે એ કવિનિબદ્ધપ્રૌઢોક્તિ.

કવિનિબદ્ધ વક્તાની પ્રૌઢોક્તિ વસ્તુથી વસ્તુધ્વનિ,

યથા.

મનગમતો મળવાની, કહી મોકલી વાત સખી સંગ;
ફૂલી ફરે આંગણમાં, નહીં સમાયે અંગોમાં અંગ.

આમાં કવિ-નિબદ્ધ વક્તા સખીની પ્રૌઢોક્તિ, અંગોમાં અંગ નથી સમાતાં એ વસ્તુથી અતિ આનંદ અને મળવાના મનોરથ વસ્તુ વ્યંગ્ય હોઈ કવિનિબદ્ધવક્તાની પ્રૌઢોક્તિ વસ્તુથી વસ્તુધ્વનિ છે.

કવિનિબદ્ધવક્તાની પ્રૌઢોક્તિવસ્તુથી અલંકારધ્વનિ,

યથા.

મુજથી આતુરી ચલવે, તું નહીં ખુલ્લો કરે જરી ભેદ;
પ્રકટ કરી દે છે આ, પોષ માસમાં વળેલ પ્રસ્વેદ.

આમાં કવિનિબદ્ધવક્તાની પ્રૌઢોક્તિ પ્રસ્વેદના કહી દેવા રૂપ વસ્તુથી પ્રસ્વેદવિષે ચુગલનો આરોપ રૂપકાતિશયોક્તિ અલંકાર હોઈ કવિનિબદ્ધવક્તાની પ્રૌઢોક્તિવસ્તુથી અલંકારધ્વનિ.

કવિનિબદ્ધવક્તાની પ્રૌઢોક્તિ અલંકારથી વસ્તુધ્વનિ.

યથા.

જાણે બિરદ નૃપકામનાં, પઢે કુંજમાં મોર;
ધનસિપાહી જાહિર કરે, માન કામનો ચોર.

આમાં કવિનિબદ્ધવક્તાની પ્રૌઢોક્તિ મોરનું બીરદ બોલવું
ઇત્યાદિ ઉત્પ્રેક્ષાલંકારથી કામની ફોજ આવે છે એ વસ્તુ વ્યંગ્ય હોઇ
કવિનિબદ્ધવક્તાની પ્રૌઢોક્તિઅલંકારથી વસ્તુધ્વનિ.

કવિનિબદ્ધવક્તાની પ્રૌઢોક્તિઅલંકારથી અલંકારધ્વનિ,

યથા.

મેનખાણુ સમ દ્રગ છે, બ્રહ્મટિ વાંકી કમાન સમ જાણુ;
મુખ શશિસમ છે જેનું. તેને વશ છે પ્યારી તુજ પ્રાણુ.

આમાં મેનખાણુ ઇત્યાદિ કવિનિબદ્ધવક્તાની પ્રૌઢોક્તિ ઉપ-
માલંકારથી પ્રાણુનું વશ થવું કાવ્યલિંગ અલંકાર વ્યંગ્ય હોઇ
કવિનિબદ્ધવક્તાની અલંકારથી અલંકારધ્વનિ.

ઉભય શક્ત્યુદ્ભવ.

જ્યાં શબ્દ અને અર્થશક્તિથી વ્યંગ્ય પ્રગટ થાય તે ઉભય
શક્ત્યુદ્ભવ કહેવાય છે.

ઉભય શક્ત્યુદ્ભવ ધ્વનિ.

યથા.

સુન્દર અને સુવાસયુત, અરૂણ વરણ સુવિશાલ;
નીરભર્યાં કુમળાય કાં, લોચન તારાં ખાલ.

આહીં “સુવાસ”, નો અર્થ સુંદર વસ્ત્ર અને સુગંધ, સુવાસને
બદલે સુગંધ પદ રાખીએ તો ઇષ્ટ અર્થની હાનિ થાય માટે શબ્દ-
શક્તિ, બીજા પદોને બદલે તેના પર્યાયશબ્દો મૂકીએ તોપણ ઇષ્ટ
અર્થની હાનિ થતી નથી તેથી અર્થશક્તિ છે.

આમાં શબ્દાર્થશક્તિથી કમલ વ્યંગ્ય પ્રગટ થાય છે તેથી
ઉભય શક્ત્યુદ્ભવધ્વનિ.

મધ્યમ કાવ્ય લક્ષણ.

કાવ્યપ્રકાશકાર લખે છે:—

અતાદશિ ગુણીભૂતવ્યંગ્યં વ્યક્ત્યે તુ મધ્યમમ્

વ્યંગ્ય અતાદશિ અર્થાત્ પહેલો કહ્યો એવો ન હોય; મતલબ જ્યાં વ્યંગ્યાર્થ વાચ્યાર્થથી અધિક ચમત્કારયુક્ત ન હોય એ મધ્યમ કાવ્ય છે. મધ્યમ કાવ્યને ગુણીભૂત કાવ્ય પણ કહે છે.

આ કાવ્યના આઠ ભેદો છે. ૧ इतरांग. ૨ असुन्दर. ૩ संदिग्ध. ૪ तुल्य प्राधान्य. ૫ वाच्य सिध्यंग. ૬ અસ્ફુટ. ૭ काकाक्षिप्त. ૮ અગૂઢ.

इतरांग.

જ્યાં વિરોધી રસથી વ્યંગ્ય પ્રકટ થાય તે इतरांग.

યથા

નેણુ મેનશર જેવાં, નિરખી શાને લલચાયે પ્રાણી;
કનક વરણુ તન ઉપર, મોહિત થામાં લે નશ્વર જાણી.
આમાં શ્રંગાર રસના વિરોધી શાન્ત રસથી વ્યંગ્ય હોઈ इतरांग.

असुन्दर.

જ્યાં ધ્વનિથી વાચ્યની સુંદરતા વધારે હોય તે असुन्दर.

યથા

નવી જીવાની તારી, તુજપતિને તન કામ વિદાસ કરે;
પૂર્ણચન્દ્ર મધુયામિની, વધશે મળતાં અતિ આનંદ અરે !
આનો સીધો વાચ્યાર્થ એવો છે કે પછીથી અંધારી રાત્રિ આ-
વશે અને આવો આનંદ નહીં મળે. વ્યંગ્યાર્થ એવો નીકળે છે કે
વૃદ્ધ થયા પછી આવો આનંદ નહીં થાય. આ ધ્વનિમાં કોઈ પ્રકારની
સુંદરતા નથી માટે असुन्दर.

संदिग्ध.

જ્યાં ધ્વનિમાં સંદેહ રહે એ સંદિગ્ધ.

યથા

અહિં સખીયો નિરખે છે, જુઓ આમથી આવે બલિરામ;
શું હરિ જોઈ લલચાઓ, જાઉં છું હું તો સુને ધામ.

આમાં સંકેત વ્યક્ત થતું નથી. “સુને ધામ” એટલે પોતાનું
રેહું ઘર કે નાયકાનું ઘર કે નિકુંજલુવન આમાં એકેનો ખુલાસો
થતો નથી માટે સંદિગ્ધ.

તુલ્ય પ્રાધાન્ય.

જ્યાં વાચ્ય અને વ્યંજ્ય સરખાં પ્રકટ થાય તે તુલ્ય પ્રાધાન્ય.

યથા

ઠીક કર્યું ઠકરાણી, વિના વિલંબે પતિ મનાવો લીધો;
તારો કલહ સદાનો, સખી ! તેં સપત્નિને અરપણ કીધો.

આમાં વાચ્ય અને વ્યંજ્ય બન્ને સરખાં છે તેથી તુલ્ય પ્રાધાન્ય.

વાચ્ય સિધ્ધ્યંગ.

જ્યાં અર્થસિદ્ધિમાં ધ્વનિ અંગ અને તે વાચ્ય સિધ્ધ્યંગ.

યથા

કરે પ્રકાશિત સહુ દિશિ, જાહિર જમરી જાગી જ્યોતિ અતિ;
વૈરો વંશપર તારો, છે પ્રતાપ નિત્ય દાવાગ્નિ નૃપતિ.

આમાં વંશ શબ્દ અનેકાર્થ છે. વાંસ અને સંતાનને વંશ કહે
છે તેથી વ્યંજ્ય, શબ્દથી પ્રતાપમાં દાવાગ્નિપણ સ્થાપન કર્યું તેથી
વાચ્ય. આંહી અર્થસિદ્ધિમાટે વ્યંજ્ય વંશ અંગ (સાધક) થયો તેથી
વાચ્ય સિધ્ધ્યંગ.

અસ્ફુટ.

જ્યાં વ્યંજ્યને કવિ ઘણી મહેનતે સમજી શકે અગર બતાવ્યા
વિના ન સમજી શકે તે અસ્ફુટ.

યથા

હર દુરજન ગુરજનનો, જ્યાં જાઉં ત્યાં અહનિશ અકલાઉં;
વિષ્ણુ દેખ્યે દુઃખી થાઉં, દેખીને પણ દેવ દુઃખી થાઉં.

આમાં સરલતાથી વ્યંજ્ય સમજી શકાય તેમ નથી. નાયકા પોતાનું વિરહદુઃખ નિવેદન કરતાં ગુપ્તસંકેતની માગણી કરે છે એ વ્યંજ્ય.

કાકાક્ષિત.

જ્યાં સ્વર લેદથી જ્વનિ પ્રકટ થાય તે કાકાક્ષિત.

યથા

જહાં રમે મન નિશદિન, તહાં રહો માનીને નિજ ગેહ.

એમાં રીંસ ન મારે, સત્ય કહું છું પ્રાણુપતિ એહ.

આમાં—એમાં મારે રીંસ છે એવું સ્વર લેદ (કાકુ) થી કહે છે.

અગૂઢ.

જ્યાં વિના યત્ને જ્વનિ જોવામાં આવે એ અગૂઢ.

યથા.

બંધુ ધંધ આ તારા, અવિલોકી ઉર એમ લઉં માની;

વિશ્વ વિષે આ વસુધા, જરૂર તારી સંગે જાવાની.

આમાં પૃથ્વી કોઇ સાથે ગઇ નથી એ સ્ફુટ વ્યંજ્ય દેખાય છે.

અધમકાવ્ય લક્ષણ.

કાવ્ય પ્રકાશકાર લખે છે:—

શબ્દચિત્રં વાચ્યચિત્રમવ્યક્તચંત્વરં સ્મૃતમ્.

વ્યંજ્યરહિત શબ્દચિત્ર અને વાચ્યાર્થચિત્ર માત્ર જ્યાં હોય એ અધમ કાવ્ય કહેવાય છે. તેના બે લેદ છે. ૧ શબ્દચિત્ર. ૨ અર્થચિત્ર.

શબ્દચિત્ર.

જ્યાં શબ્દરચનાનો ચમત્કાર વિશેષ હોય એ શબ્દચિત્ર.

યથા.

ઇન્દુ કુન્દ કપૂરનું, દૂર કરે મગરપણું ગાળી;

પાપતાપ હર મારો, ગંગ અભંગ તરંગ અંગવાળી.

આમાં અન્વ્ય નીકળે છે પણ અનુપ્રાસનો ચમત્કાર પ્રાધાન્ય હોવાથી શબ્દચિત્ર.

અર્થચિત્ર.

જ્યાં અર્થચમત્કાર પ્રાધાન્ય હોય એ અર્થચિત્ર.

યથા.

હાર મણિ મુકતાના, શંખ પાણિમાં વાસ વસી છાજે;
સદાય વિષ્ણુ સરીખો, આ રત્નાકર રસવંતો રાજે.

વિષ્ણુપદ્ધે—મણિ મુકતાના હાર, પાણિ (હાથ) માં શંખ, રસવંતો (સૃંગાર આદિ રસવાળો.)

સમુદ્રપદ્ધે—મણિમુકતાના હાર (સમુદ્ર), પાણી (જળ), રસવંતો (જળવાળો). આમાં શબ્દચમત્કારથી અર્થચમત્કાર વિશેષ હોઈ અર્થચિત્ર છે.

ચિત્રકાવ્યનું દિગ્દર્શન.

શ્રીમાન્ કાશીરાજ ચિત્રચંદ્રિકામાં લખે છે:—

ચિત્રના ત્રણ લેહ છે. શબ્દચિત્ર, અર્થચિત્ર અને સંકરચિત્ર.

શબ્દચિત્રમાં વર્ણચિત્ર, સ્થાનચિત્ર, સ્વરચિત્ર, આકારચિત્ર, બંધચિત્ર અને ગતિચિત્ર આ છ લેહો છે.

વર્ણચિત્રમાં એકવર્ણ, દ્વિવર્ણ, ત્રિવર્ણ, ચતુર્વર્ણ, સર્વમાત્રા, સર્વવર્ણ અને સ, રી, મ, ધ, પ, ય, ની, આ સાત વર્ણનું એક ચિત્ર બને છે.

જ્યાં એકજ અક્ષરનો છંદ બનાવવામાં આવે એ એકવર્ણચિત્ર.

જ્યાં અરધો છંદ એક અક્ષરમાં અને અરધો છંદ બીજા અક્ષરમાં બનાવવામાં આવે એ દ્વિવર્ણચિત્ર.

જ્યાં ત્રણ વર્ણનો ત્રિયમ બળવી છંદ બનાવવામાં આવે એ ત્રિવર્ણચિત્ર.

જે છંદમાં પ્રથમ ચરણ એકજ અક્ષરનું, બીજું બીજા અક્ષરનું એ પ્રમાણે ચારે ચરણ લિન્ન લિન્ન અક્ષરના બનાવવામાં આવે એ ચતુર્વર્ણચિત્ર.

જ્યાં એકજ છંદમાં સર્વ વર્ણ અને માત્રાઓ ગોઠવવામાં આવે એ સર્વમાત્રા સર્વવર્ણચિત્ર.

જ્યાં સ-રી-ગ મ-પ-ધ-ની- આ સાત વર્ણથી છંદ બનાવવામાં આવે એ સ્વર વ્યંજન ચિત્ર.

સ્થાન ચિત્ર માં, નિષ્કંઠ્ય, નિષ્તાલવ્ય, નિર્મૂર્ધન્ય, નિર્દત્ય અને નિરોષ્ટ, આ પાંચ ત્યાગ લેદ છે. કંઠસ્થાની, તાલુસ્થાની, મૂર્ધસ્થાની, દંતસ્થાની, અને ઓષ્ઠસ્થાની આ પાંચ ગ્રહણ લેદ છે.

જ્યાં અ, ઊ, અને ક વર્ગનો ત્યાગ કરી તેમજ સર્વ માત્રાઓ ને છોડી ઈ, ઉ, રૂ એ ત્રણ સ્વરો વ્યંજનથી લગાવી છંદ બનાવવામાં આવે એ નિષ્કંઠચિત્ર.

જ્યાં ઈ-શ-ય અને ચ વર્ગનો ત્યાગ કરી છંદ બનાવવામાં આવે એ નિષ્તાલવ્યાચિત્ર.

જ્યાં રૂ ષ-ર અને ટ વર્ગને છોડી છંદ રચાય એ નિર્મૂર્ધન્ય-ચિત્ર.

જ્યાં લૃ-સ- અને ત વર્ગને છોડી છંદ રચાય એ નિર્દત્યચિત્ર.

જ્યાં ઉ-વ અને પ વર્ગનો ત્યાગ કરી છંદ રચાય એ નિરોષ્ટ ચિત્ર.

નિષ્કંઠ્યમાં ત્યાગ કરેલા અક્ષરોથીજ છંદ રચાય એ કંઠસ્થાની ચિત્ર.

નિષ્તાલવ્યમાં છોડેલા અક્ષરોજ ગ્રહણ કરી છંદ રચાય એ તાલુસ્થાની ચિત્ર.

નિર્મૂર્ધન્યમાં ત્યાગ કરેલા અક્ષરોથીજ છંદ રચાય એ મૂર્ધસ્થાની ચિત્ર.

નિર્દેશમાં છોડી દીધેલા અક્ષરોથીજ છંદ રચાય એ દંતસ્થાની ચિત્ર.

નિરોષમાં ત્યાગ કરેલા અક્ષરોથીજ છંદ રચાય એ ઓષ્ઠસ્થાની ચિત્ર.

સ્વરચિત્રમાં સર્વ ગુરુ સ્વર, સર્વ લઘુ સ્વર અને નિર્માત્રિક આ ત્રણુ લેદ છે.

જ્યાં તમામ શુર સ્વરથીજ કવિતા બનાવવામાં આવે એ સર્વગુરુસ્વરચિત્ર.

જ્યાં સર્વ લઘુ સ્વરથીજ છંદ રચાય એ સર્વલઘુસ્વરચિત્ર.

જ્યાં અકારયુક્ત છુટા છુટા અક્ષરોથી છંદ રચાય એ નિર્માત્રિક ચિત્ર.

આકારચિત્રમાં જેટલા લેટો બંધના છે તેટલાજ આકારના છે. માત્ર કુદરતથી જે પ્રમાણે વૃક્ષાદિ ઉત્પન્ન થાય તેજ પ્રમાણે કવિ અક્ષરો ગોઠવે છે, જેમ કમલમાં પ્રથમ કોશ અને પછી પત્ર થાય છે. માટે કોશથી માંડી પત્ર સુધી અક્ષરો ગોઠવવા.

નિર્બંધચિત્રમાં ઉપરનો કમ ન જાળવતાં કવિ પોતાના બુદ્ધિ-બળથી અક્ષરો ગોઠવે છે.

આકારબંધ ચિત્રમાં ગુણબંધ નામનો લેદ છે. જ્યાં કવિ પુષ્પ ફલાદિકનું ચિત્ર બનાવી કવિતા ગોઠવે એ આકારબંધ ચિત્ર અને જ્યાં કવિ ચિત્ર નહીં બનાવતાં ભાષા બંધ કરે અથવા જેમ કામધેનુ જે માગીએ તે આપે છે તેમ એક છંદ બનાવીને તેમાંથી જે છંદ માગીએ તે નીકળે, આને ગુણબંધ કહે છે.

આકારબંધચિત્રમાં કમલાકારબંધ. ચામરાકારબંધ. કરમુષ્ટાકારબંધ. કમઠાકારબંધ. ત્રિપદીબંધ. એકાક્ષરત્રિપદીબંધ. દ્વિઅક્ષર ત્રિપદીબંધ. ગોમુત્રિકાકારબંધ. કપાટબંધ. ચટાઈબંધ. અગ્નિકુંડબંધ. પર્વતાકારબંધ. ચક્રબંધ. છત્રબંધ. દ્વિશ્રંગાટકબંધ. પતાકાબંધ. ધ્વજા-બંધ. ચોપાટબંધ. મુરજબંધ. ધનુષબંધ. સ્વજ્ઞબંધ. માલાબંધ. મયૂરબંધ.

શુશ્રુબંધમાં નામૈકગુણબંધ. ભાષાહલગુણબંધ. કલ્પવૃક્ષ
ગુણબંધ, અને શતધેનુગુણબંધ.

ગતિચિત્રમાં વ્યસ્ત. સમસ્ત. ગતાગત અને અશ્વગતિ.
આ ચાર લેદ પ્રાધાન્ય છે.

જ્યાં ખંડખંડ કરી કાવ્ય ગોઠવાય એ વ્યસ્ત.

જ્યાં સંપૂર્ણ કાવ્ય ગોઠવાય એ સમસ્ત.

ઉપરના બન્નેની સાથે ગતાગત મળે છે.

ગતાગતમાં પાદાનુપાદગતાગત. અર્થગતાગત, તદક્ષરતર્થ
ગતાગત. મિત્રપદાર્થગતાગત. પ્રતિલોમગતાગત. અનુલોમગતાગત.
ભાષાન્તરગતાગત. વ્યસ્તગતાગત. સમસ્તગતાગત. સ્વસ્તિકગતિ.
હમરુગતિ. સર્વતોમદ્રગતિ. રથગતિ અને અશ્વગતિ વગેરે લેદો છે.

અર્થચિત્રમાં એકાક્ષર અર્થચિત્ર, દ્વિઅક્ષર અર્થચિત્ર, ત્ર્યક્ષર
અર્થચિત્ર, ચતુરક્ષર અર્થચિત્ર, પ્રહેલિકા અર્થચિત્ર, દ્રષ્ટકૂટ પ્રહેલિકા
અર્થચિત્ર. શાસ્ત્રોક્ત પ્રહેલિકા અર્થચિત્ર. સનામ પ્રહેલિકા અર્થચિત્ર
અને વર્ણ પ્રહેલિકા અર્થચિત્ર આ નવ લેદો છે.

અર્થચિત્રમાં એકાક્ષરઅર્થચિત્ર, દ્વિઅક્ષરઅર્થચિત્ર, ત્ર્યક્ષર
અર્થચિત્ર, ચતુરક્ષરઅર્થચિત્ર અને પ્રહેલિકાઅર્થચિત્ર.

ગૂઢકાવ્યચિત્રમાં સૂક્ષ્માલંકાર અર્થચિત્ર, બહિરર્લાપિકા :
અર્થચિત્ર, અન્તર્લાપિકા અર્થચિત્ર, ગૂઢોત્તર અર્થચિત્ર, શાસનોત્તર
અર્થચિત્ર, એકાનેકઉત્તરઆદ્યંતચરણઅર્થચિત્ર, અપહ્રુતિ અર્થચિત્ર
અને શ્લેષ અર્થચિત્ર.

જ્યાં બીજા અક્ષરની સહાયતા વિના એકજ અક્ષરથી અર્થ
પ્રકાશ થાય એવા અક્ષરોથી કાવ્ય રચાય એ એકાક્ષર અર્થચિત્ર.

જ્યાં ત્રીજા અક્ષરની સહાયતા વિના બે અક્ષરથીજ અર્થ
થાય એવા અક્ષરોથી કાવ્ય રચાય એ દ્વિઅક્ષર અર્થચિત્ર.

જ્યાં ચોથા અક્ષરની સહાયતા વિના ત્રણ અક્ષરથીજ અર્થ થાય એ ત્ર્યક્ષર અર્થચિત્ર.

જ્યાં ચાર અક્ષરથીજ અર્થ થાય એ ચતુરક્ષર અર્થચિત્ર.

જ્યાં કોઈ વાતનું છુપાવીને વર્ણન કરીએ એ પ્રહેલિકા અર્થચિત્ર.

જ્યાં સીધી વાતનું ફેરફારથી વર્ણન કરીએ એ ગૂઢ કાવ્ય અર્થચિત્ર.

જ્યાં ઇગિતથી, નામચેષ્ટાથી અથવા આકારથી અંતઃકરણનો ભાવ (આશય) જાણી દેવાય એ સૂક્ષ્માલંકાર અર્થચિત્ર.

જ્યાં ઉત્તર પદમાંથી નહીં નીકળતાં બાહરથી નીકળે એ બહિર્લાપિકા અર્થચિત્ર.

જ્યાં પ્રશ્નનો ઉત્તર અંતિમ પદમાંથી નીકળે એ અન્તર્લાપિકા અર્થચિત્ર.

જ્યાં ઉત્તર અત્યંત : છુપાવીને આપીએ એ ગૂઢોત્તર અર્થચિત્ર.

જ્યાં અનેક પ્રશ્નના ઉત્તર એકજ : ઉત્તરમાં દેવાય એ શાસનોત્તર અર્થચિત્ર.

જ્યાં વ્યસ્ત (ટુકડે ટુકડે) થી કરી અનેક અર્થ નીકળે અને સમસ્તથી એક ઉત્તર નીકળે તેમજ આદિ અંતના અક્ષરોને ક્રમથી મેળવતાં જે જે અક્ષરના ઉત્તર નીકળે એ ઇકાનેકઉત્તરઆદ્યંતચરણઅર્થચિત્ર.

જ્યાં મનની વાત છુપાવીને ફેરફારથી બીજી વાતનું આરોપણ કરવું એ અપન્હુતિ અર્થચિત્ર.

જ્યાં એક શબ્દના જે અર્થ કે એથી વિશેષ અર્થ કરવામાં આવે એ શ્લેષ અર્થચિત્ર. આના અમંગ અને સમંગ એ બે ભેદ છે.

જ્યાં શબ્દચિત્ર અને અર્થચિત્રનું ન્યૂનાધિકતા સિવાય સમ વર્ણન એક સાથે કરવામાં આવે એ સંકર ચિત્ર.

જ્યાં કવિની પ્રીતિ શબ્દરચનામાં હોય એ શબ્દાલંકાર ચિત્ર અને જ્યાં કવિની પ્રીતિ અર્થરચનામાં હોય એ અર્થાલંકાર ચિત્ર તેમજ જ્યાં કવિની પ્રીતિ શબ્દ અર્થમાં સમ હોય એ સંકર અલંકાર ચિત્ર છે.

સરસ્વતિ કંઠાભરણમાં યમકને ચિત્ર ગણેલ નથી, પણ મરમ-ટાચાર્ય કાવ્યપ્રકાશમાં યમકને ચિત્ર ગણે છે; કારણકે યમકમાં શબ્દ અને અર્થનો સમ ચમત્કાર રહે છે તેથી તેને સંકર ગણેલ છે.

યમકના બે ભેદ છે. શબ્દયમક ચિત્ર અને અર્થયમક ચિત્ર. આ બંને સવ્યપેત અને અવ્યપેત ભેદથી મળી છ ભેદ થાય છે.

જેમાં શબ્દની પુનર્રક્તિ હોય એ શબ્દયમક ચિત્ર અને જેમાં અર્થની પુનર્રક્તિ હોય એ અર્થયમક ચિત્ર.

જે શબ્દમાં અન્ય શબ્દનો અંતર હોય એ સવ્યપેત અને જે શબ્દમાં અન્ય શબ્દનો અંતર ન હોય એ અવ્યપેત.

કાવ્ય દોષ.

રસરહસ્યકાર લખે છે:—જે શબ્દાર્થમાં પ્રકટ થઈ રસને સમજવા ન દે એ દોષ.

કવિ વલ્લભકાર લખે છે:—જે આનંદ સ્વરૂપ રસને દોષિત કરે તે દોષ.

હ્રષણ ઉદ્ધાસકાર લખે છે કે જે મુખ્યાર્થને ન્યૂન બનાવે તે દોષ.

મુખ્યાર્થમાં રસ, રસના આશ્રયથી વાચ્ય અને એ બંનેના ઉપયોગીપણાથી શબ્દ તેમજ શબ્દના વર્ણ પણ મુખ્યાર્થ ગણાય છે, મનુષ્યના શરીર વિષયક પંગ્વાદિ દોષ અને આત્માવિષયક કૃપણતાદિ દોષ છે, તેમ કાવ્યમાં શ્રુતિકટવાદિ શબ્દ દોષ અને અપુષ્ટાર્થ આદિ અર્થ દોષ છે, એ દોષો પાંચ પ્રકારના છે. ૧ પદદોષ, ૨ પદાંશદોષ, ૩ વાક્યદોષ, ૪ અર્થદોષ અને ૫ રસદોષ. આમાંથી પદાંશદોષ પ્રાકૃતભાષામાં નીકળી શકતા નથી, તેથી લખવામાં આવ્યા નથી.

પદદોષ.

શ્રુતિકટુ, સંસ્કારહત, અપ્રયુક્ત, અસમર્થ, નિહિતાર્થ, નિર્થક, અશ્લીલ, અનુચિતાર્થ, અવાચક, ગ્રામ્ય, અપ્રતીત, સંદિગ્ધ, નેયાર્થ, ક્ષિષ્ટ, અવિમૃષ્ટવિધેયાંશ, વિરુદ્ધમતિકૃત.

શ્રુતિકટુ.

રસજ મનુષ્યોને જેનું શ્રવણ ઉત્કટ (કઠોર) લાગે તે શ્રુતિકટુ. શ્રોતાઓને ઉદ્વેગ થાય એ આ દોષનું કારણ. આ દોષ અનિત્ય છે.

યથા.

પતિ પરદેશ સિધાવ્યો, પડી ત્યારથી બનીને બેહાલ;
પ્રતિદિન પતિ પતિ કહીને, બહુ બરાડા મારે છે બાલ.
આમાં “બરાડા” શબ્દ ઉત્કટ (કઠોર) છે.

સંસ્કારહત.

શબ્દની અશુદ્ધતાથી અર્થની પ્રતીતિ ન થાય તે સંસ્કારહત છે. શાસ્ત્રની અજ્ઞાનતા આ દોષનું કારણ છે. આ દોષ નિત્ય છે.

યથા.

કરે શાણપણું શાને, સમજાવાને સખો શાણી સંગે;
કૂલ સમું ન છુપાયે, પતિ આગમને કૂલેલી અંગે.
“પતિ આગમને કૂલેલી અંગે” ને બદલે “પતિ આગમને કૂલેલું અંગ” જોઈએ, આમાં વ્યાકરણ શાસ્ત્રના નિયમનો ભંગ હોવાથી સંસ્કારહત દોષ છે.

અપ્રયુક્ત.

પ્રાચીન કવીશ્વરોએ કરેલો પ્રયોગ જે પદમાં ન હોય તે અપ્રયુક્ત. સંકેતનો નિષેધ આ દોષનું કારણ. આ દોષ અનિત્ય કહેવાય છે.

યથા.

કનકકુસુમસમ કાન્તિ, કલિત કાયાની ગણું સદા ગોરી;
મોઢે મર્કટ કેરી, તુજ ચક્ષુએ ચંચલતા ચોરી;

ધતુરાના પુખ્ત સમાન શરીરની કાન્તિ અને મર્કટની ચંચલતા સમાન આંખોની ચંચલતા કહી. આવો પ્રયોગ પ્રાચીન કવિઓએ કરેલો નથી તેથી અપ્રયુક્ત.

અસમર્થ.

પ્રસિદ્ધાર્થ રહિત પદનું કથન એ અસમર્થ. યથાયોગ્ય અર્થની અપ્રાપ્તિ એ આ દોષનું કારણ છે. આ દોષ નિત્ય છે.

યથા.

ક્ષીણ કટિ દ્રગ સુંદર, વિહરે દેવાંગના તણે વેશે;

ઝીણા પટ પહેરીને, જૂલે જલમાંહી ખુલ્લે કેશે.

આમાં “ જુલવું ” પદ ન્હાવાનો અર્થ બતાવવાને અસમર્થ હોવાથી અસમર્થ દોષ છે.

નિહિતાર્થ.

ઉભયાર્થ વાચકનું અપ્રસિદ્ધાર્થમાં કથન એ નિહિતાર્થ. વિલંબથી થતી અર્થપ્રાપ્તિ આ દોષનું કારણ. આ દોષ અનિત્ય છે.

યથા.

ઉન્નત ઉભય ઉરોન્ને, શાતકુમ્ભના કુંભ સદૃશ શોભે;

રજનીવરણી ત્રપપર, કામાતુર મન કુમ્ભતાણું લોભે.

“ શાતકુમ્ભ ” વૃક્ષ અથવા સુવર્ણ, રજની રાત્રિ અથવા હળદર “ ત્રપ ” લાજ અથવા વેશ્યા (કુલટા) “ કુમ્ભ ” ઘટ અથવા વેશ્યાપતિ (વૈશિક). આમાં આ તમામ પદોના એ અર્થ છતાં અપ્રસિદ્ધાર્થ વેશ્યા પક્ષે ઘટાવ્યો છે એથી નિહિતાર્થદોષ છે.

નિરર્થક.

માત્ર પૂર્ણતાના પ્રયોજન માટે પદનું કથન એ નિરર્થક. પ્રયોજનનો અભાવ આ દોષનું કારણ છે. આ દોષ નિત્ય છે.

યથા.

વિકાશ વિધવિધ કરતી, ફરતી ફૂલ સમાન ફૂલી ફાલી;

ગિરિધારી ગોવિંદને, મળવા ચતુરાં ચતુર બની ચાલી.

આમાં ફરતી, ફાલી, ગોવિંદ, ચતુર વગેરે પદો પદપૂર્ણતા માટે નિરર્થક રાખ્યાં છે, માટે નિરર્થક દોષ.

અશ્લીલ.

શ્રવણ કરનારને અપ્રિય થાય તે અશ્લીલ. લાજ, ગ્લાનિ અને અમંગલ આ દોષનાં કારણ. આ દોષ અનિત્ય ગણાય છે. આના ત્રણ લેહ છે.

લજ્જા અશ્લીલ.

યથા.

લગિની લાવ ધરીને, સુલગ શ્યામને બનાવ ઉરહાર;
કેમ કરાંહીં કરાંહી વૃથા મરે છે કર જયજયકાર.

આમાં “લગિની” “સુલગ” “કરાંહીં કરાંહી” અને “જય જયકાર” આ પદો લજ્જા વ્યક્ત કરનાર હોવાથી લજ્જા અશ્લીલ છે.

ગ્લાનિ અશ્લીલ.

યથા.

શત્રુસંગ સમરમાં. છૂત મેળવી ઘર આવે સુખથી;
એક વખત આનંદે, જે નર ગુહનું નામ લહે સુખથી.

આમાં “ગુહ” (કાર્તિકેય) નામ ગ્લાનિ વ્યક્ત કરે છે, માટે ગ્લાનિ અશ્લીલ દોષ છે.

અમંગલ અશ્લીલ.

યથા.

માનિનો મરી જવાની, બલબંધુવિષુ બહુ તલકે ખાલ;
ચિતા સમાન શ્યાપર, સળગે સૂતી હાય હાય હાલ.

આમાં “મરી જવાની” “ચિતા” “સળગે” અને “હાય હાય” એ પદો અમંગલ સૂચક હોવાથી અમંગલ અશ્લીલ દોષ છે.

અનુચિતાર્થ.

ઉચિત અર્થનો તિરસ્કાર કરીને અનુચિત અર્થ સહિત પદનું કથન એ અનુચિતાર્થ.

વિવક્ષિત અર્થનો ત્યાગ આ દોષનું કારણ. આ દોષ નિત્ય કહેવાય છે.

યથા.

વૈધ વૃથા શ્રમ લે છે, કર્શી શીતલ ઉપચારો શ્યામાને;
વિરહદરદ ઝટ વણસે, આવૌ મળે જો પતિ વૈધ આને.

આમાં નાયકને વૈધ ઠરાવવાથી નિન્દા વ્યક્ત થાય છે માટે અનુચિતાર્થ દોષ છે.

અવાચક.

કહેવા યોગ્ય અર્થવાણું પદ ન કહે તે અવાચક. વિપરીત અર્થનો ઘોષ આ દોષનું કારણ. આ દોષ નિત્ય છે.

યથા.

વિરહે દેહ સુકાણી, રહી જ્યારથી રસિક પ્રેમ રાહે;
વર્ષા થતાં વધારે, જળે જવાસા જેમ જગતમાંહે.

આમાં “સુકાણી” પદ બળવા વાચક નથી તેમ “રહી” પદ ગમનવાચક નથી તેથી અવાચક દોષ છે.

ગ્રામ્ય.

ગ્રામ્યવચનથી રસનો અપકર્ષ થાય એ ગ્રામ્ય. શ્રોતાઓની વિમુખતા આ દોષનું કારણ. આ દોષ અનિત્ય છે.

યથા.

સદા ખાટલો ખુંચે, બને ખોરડાં ખવીશ સમ સજની;
ધરવાળા વિણ ધાયલ, રોજ વિતાવું ધલવલતાં રજની.

આમાં ખાટલો (શ્યા), ‘ખોરડાં’ (ગૃહ); ‘ખવીશ’ (પ્રેત), ‘ધરવાળો’ (ધરધણી), ‘ધલવલતાં’ (બેચેનીમાં) આ તમામ શબ્દો ગ્રામ્ય (ગામડીઆ) છે, તેથી ગ્રામ્યદોષ થયો.

અપ્રતીત.

જેનો કેવળ શાસ્ત્રાન્તરમાં કે દેશાન્તરમાંજ પ્રસિદ્ધ સંકેત છે. તેનું કથન એ અપ્રતીત.

બહુ શાસ્ત્ર અને બહુ દેશ ન જોએલાઓને અર્થની અપ્રાપ્તિ આ દોષનું કારણ છે. આ દોષ અનિત્ય છે.

યથા.

ભૂધરની ભક્તિતથી, દિવ્યાનંદ ભલે નિત્ય દરશાયે;
એ:શંકા:ઉરમાં છે, કેમ નપુંસક જ્ઞાન પ્રગટ થાયે.

“ જ્ઞાનશબ્દ ” નપુંસક લિંગ છે એ માત્ર વ્યાકરણ શાસ્ત્ર-
માંજ પ્રસિદ્ધ છે તેથી અપ્રતીતદોષ થયો.

સંદિગ્ધ.

જેમાં અર્થનો નિશ્ચય ન થઈ શકે એવા પદનું કથન એ સંદિગ્ધ. કહેવા યોગ્ય અર્થનો અભાવ આ દોષનું કારણ. આ દોષ અનિત્ય છે.

યથા.

સૂઠ શકું નહીં સુખથી, વાસરમાં આરામ નથી બહાલી;
રહું કામવશ કાયમ, એથી તું નહીં મળી શકું આલી.

કામવશ એટલે ધરકામને વશ કે કામદેવને વશ, આમાંથી એકે અર્થનો નિશ્ચય થતો નથી તેથી સંદિગ્ધદોષ છે.

નેયાર્થ.

રૂઢી અને પ્રયોજનવતી શક્તિના પ્રકાશ વિના જ્યાં લક્ષ્યાર્થ કરવામાં આવે ત્યાં નેયાર્થ.

લક્ષણા જ્ઞાન રહિત ને અર્થની અપ્રાપ્તિ એ આ દોષનું કારણ. આ દોષ અનિત્ય છે.

યથા.

આનનકાન્તિ ઉમંગે, શશિ ઉપર પગ ધરી કરી ચાલે;
દાસ કરી મૃગ-દ્રગને, મનહુરણીનાં ઉભય દ્રગો મ્હાલે.

આમાં શશિ ઉપર પગ ધરવાનો અર્થ સુખકાન્તિ શશિકા-
ન્તિને જીતે છે એવો થાય છે. અને મૃગનાં દ્રગને દાસ બનાવવાનો
અર્થ મૃગનાં દ્રગ કરતાં મનહુરણીના દ્રગ વધારે ચંચલ છે એવો અર્થ

થાય છે. આમાં રૂઢી કે પ્રયોજન કાંઈ નથી. માત્ર મુખ્ય અર્થનો આધ હોવાથી નેયાથર્દાષ છે.

ક્ષિપ્ત.

ન્યાં તુર્ત અર્થ-પ્રતીતિ ન થાય ત્યાં ક્ષિપ્ત. વ્યવધાનથી અર્થ પ્રાપ્તિ આ દોષનું કારણ. આ દોષ અનિત્ય છે.

યથા.

શૈલસુતાપતિસુતના, વાહનઅરિનો અરિ આજે બોલે;

શ્યામ વિનાનું સજની, દિલડું માફવિરહ દુઃખે ડાલે.

આમાં મોર બોલવારૂપ અર્થપ્રતીતિ વ્યવધાનથી થાય છે; માટે

ક્ષિપ્તદોષ.

અવિમૃષ્ટવિધેયાંશ.

વગર વિચારે વિધેયનું કથન (વિધેય સ્પષ્ટ ન હોય) એ અવિમૃષ્ટવિધેયાંશ.

વિધેયાર્થની વિલાંબથી પ્રાપ્તિ આ દોષનું કારણ. આ દોષ નિત્ય છે.

યથા.

છે નૃપ બીજો મન્મથ, બીજી રતિ રચીં નારીં રસિક ભારી;

છટું બાણ મદનનું, નારીના નયનોને લ્યો ધારી.

“ બીજો ” આ પદનો કામથી સમાસ કરી વિશેષણ તરીકે ઉપયોગ કર્યો એ નહીં જોઈએ. “ બીજો ” નિર્દેશ છે, પણ બીજો કામ પ્રસિદ્ધ નથી. તેમજ “ બીજી રતિ ” “ કામનું છટું બાણ ” “ નારીનાં નયનો ” આમાં નિર્દેશ પ્રથમ અને વિધેય પછી હોવાથી અવિમૃષ્ટવિધેયાંશ દોષ છે.

વિરુદ્ધમતિકૃત.

વિરૂદ્ધબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરનારા પદનું કથન એ વિરુદ્ધમતિકૃત.

વિરૂદ્ધ અર્થની પ્રાપ્તિ આ દોષનું કારણ છે, આ દોષ નિત્ય ગણાય છે,

યથા.

રૂદ્રાણીવદ્દલ નૃપ, સદા તમારૂં શુભ કલ્યાણ કરે;
અંબારમણ ઉમંગે, જ્ઞાનધનેથી ઉર ભાંડાર ભરે.

આમાં “ રૂદ્રાણી ” એટલે રૂદ્રની સ્ત્રી કહ્યા છતાં “ વદ્દલ ”
પદ ઉમેરવાથી કોઈ બીજા પતિનું લાન થાય છે. અને “ અંબા ”
એટલે ભવાની અથવા માતા કહી તેનો રમણ (પતિ) કહેવાથી પણ
વિરૂદ્ધબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે માટે વિરૂદ્ધમતિકૃતદોષ છે.

વાક્યદોષ.

પ્રતિકૂલવર્ણ, વૃત્તિહત, ન્યૂનપદ, અધિકપદ, કથિતપદ,
પતત્પ્રકર્ષ, સમાસપુનરાત્ત, અર્ધાંતરેચકવાચક, અભિનવમતયોગ,
અનભિહિતવાચ્ય, અસ્થાનસ્થપદ, અસ્થાનસ્થસમાસ, સંકીર્ણ,
ગર્ભિત, પ્રસિદ્ધહત, ભ્રમોપક્રમ, અક્રમ, અમતપરાર્થ.

પ્રતિકૂલવર્ણ.

અન્યવૃત્તિના વર્ણુનું અન્ય વૃત્તિમાં કથન એ પ્રતિકૂલવર્ણ.

યથા.

ઠીઠી કરી ઠકુરાણી, દિયે ઉડાવી વચન સર્વ મારાં;
ઠમ ઠમ ઢોલ બજાવી, પ્રકટ કરે છે ટેડાં દ્રગ તારાં.

આમાં “ ટ ” “ ઠ ” “ ડ ” “ ઢ ” વગેરે અક્ષરોજ શુભને
ઉપકાર કરનારી પદ્યવૃત્તિનાં છે. એ શ્રંગારને ઉપકાર કરનારી ઉપ-
નાગરિકાવૃત્તિથી વિરૂદ્ધ છે માટે પ્રતિકૂલવર્ણદોષ થયો.

વૃત્તિહત.

છંદોભંગને વૃત્તિહત કહે છે એના માત્રાવૃત્તિહત અને વર્ણ-
વૃત્તિહત એવા બે પ્રકાર છે.

માત્રાવૃત્તિહત.

યથા.

મનહરનારી આ મુરલી, વાજે વેરણુ બની દિવસ રમ્મની;
કામ નહીં સુઝે કાંઈ, સૂતાં પણ સુખ લેશ નથી સમ્મની.

“મનહરનારી આ મુરલી” આમાં “આ” અક્ષર ડુસ્વ જોઇએ અને “કામ નેહી સુઝે કાંઈ” આમાં “ઝે” અક્ષર ડુસ્વ જોઇએ તેને બદલે દીર્ઘ છે તેથી માત્રાવૃત્તિહતદોષ થયો.

વર્ણવૃત્તિહત.

યથા

સદા સર્પના ભૂષણો અંગ સાજે,
શિરેઃબાહુનવી નીર ગંભીર ગાજે;
હિમાંશુ જટાન્મૂટ ઉપર ખિરાજે,
ભૂરિ લક્તને નેહ ધારી નિવાજે.

આમાં ત્રીજી તુકમાં અક્ષર વધારે છે તેથી વર્ણવૃત્તિહત દોષ થયો.

ન્યૂનપદ.

જે પદ વિના અર્થ બની શકે નહીં એ પદનો અભાવ હોય ત્યાં ન્યૂનપદ.

યથા

ચંગ ઉપંગ બબલી, ગોરી સંગે ગાળી ગાઉં છું;
રંગે અંગ ભિંબલી, ગાલે લાલ ગુલાલ લગાઉં હું.

આમાં ગોપાલને ગાલે ગુલાલ લગાઉં કહેવું જોઇએ તે નથી તેથી ન્યૂનપદ દોષ થયો.

અધિકપદ.

જે પદ ન હોય તો કાંઈ અપૂર્ણતા દેખાય નહીં એવા પદનું કથન એ અધિકપદ

યથા

ગૌર શરીર ચંપક સમ, ઇન્દુ સમાન રૂપાણું મુખ લેખું;
ચંચલ મૃગ ખંજનશાં, દારા તારાં ઉભય નયન દેખું.

આમાં ગૌર, રૂપાણું, અને ચંચલ આ પદો અધિક છે; કારણ કે શરીર ચંપકસમ, મુખ ઇન્દુસમ, મૃગખંજન સમ નયન, કહેવાથી પણ અર્થ પૂર્ણ થાય છે માટે અધિકપદદોષ.

કથિત પદ.

કહેવાઈ ગએલા પદનું ફરી કથન એ કથિતપદ દોષ.

યથા

તુજ મુખશશિને જોતાં, મંદ મરીચિ સખી શશિના લાગે;
સખી તુજ મુખશશિકેરી, ઘુંઘટ પટમાં જ્યોતિ ઘણી જાગે.

આમાં મુખશશિ, સખી, તુજ વગેરે પદો એક વખત કહેવાઈ ફરી કહ્યાં છે; માટે કથિતપદ દોષ થયો.

પતત્પ્રકર્ષ.

આરંભમાં જે રચનાનો અંગીકાર કરે તેને અંત સુધી ન નિભાવી શકે એ પતત્પ્રકર્ષ.

યથા

પ્રીત વિત્તથી વધતાં, ચિત્ત શુદ્ધતા ખચિત ખોવાના;
સંગ ન આવે કોડી, આઠ્યા એમજ પાછા જાવાના.

આમાં પૂર્વાર્ધમાં જેવી અક્ષર સગાઈ નિભાવી શકે છે તેવી ઉત્તરાર્ધમાં નથી નિભાવી શકાણી એથી પતત્પ્રકર્ષ દોષ થયો.

સમાપ્તપુનરાત્ત.

વાક્યની સમાપ્તિ કર્યા પછી ફરી તેનું ગ્રહણ એ સમાપ્ત પુનરાત્ત જાણવો.

યથા

તું વસી પતિના મનમાં, પ્રિયા વચન લાગે તારાં ખ્યારાં;
મજા કરે મળી મોદે, ગજપતિનયન વિશાલ અતિ તારાં.

આમાં પ્રથમના ત્રણ ચરણમાંજ પૂર્ણતા દેખાય છે; છતાં એથા ચરણમાં ફરી અર્થ ગ્રહણ કર્યો તેથી સમાપ્ત પુનરાત્તદોષ થયો.

અર્ધાંતરેચકવાચક.

ઉત્તરાર્ધના પદનું પૂર્વાર્ધમાં કથન એ અર્ધાંતરેચકવાચક સમજવો.

યથા

વિષ્ણુનું વક્ષઃસ્થલ, કૌસ્તુભાંકથી શોભે ત્રિપુરારિ;
જટાન્મૂટમાં હિમકર, એહ ઉભય હો સહુને સુખકારી.

આમાં ત્રિપુરારિ પદ ઉત્તરાર્ધમાં બેધએ તે પૂર્વાર્ધમાં છે તેથી અર્ધાંતરેચકવાચક દોષ થયો.

અભિનવમતયોગ.

કવિના હૃદયનો અર્થ પ્રગટ નહીં થાય એવાં નવિન (નહી વપરાયેલ) પદનો યોગ કરવો એ અભિનવમતયોગ બાણવો.

યથા

ગજનું ભૂષણ ભાળી, વિજયલક્ષ્મી રતિપતિની વખણાયે;
એ સુંદર વિણ મનડું, વ્યાકુલ છે આ વખત ગર્ભ કયાં એ.

આમાં નવિનપદ પ્રયોગ હોવાથી કવિના હૃદયનો અર્થ પ્રગટ થતો નથી. માટે અભિનવમતયોગ દોષ થયો.

અનભિહિતવાચ્ય.

જ્યાં વાચ્યનો અર્થ કહેવાને માટે અર્થદોષાતક પદ ન હોય એ અનભિહિતવાચ્ય.

યથા

જેમાં રહે ગુણ થોડો, માન દિયે છે તેને સહુ કોય;
લેશ દોષ નહીં રાખે, પૂજનીય એ જગતમહી હોય.

જેમાં થોડો ગુણ રહે તેને સર્વ કોઈ માને છે. આમાં “પણ” અર્થદોષાતક પદ નહી હોવાથી એવું સમજાય છે કે જેમાં થોડો ગુણ છે તેને સર્વ કોઈ માને છે. અને વધારે ગુણવાળાને માનતા નથી. ઉત્તરાર્ધમાં “લેશ દોષ નહીં જેમાં” આમાં પણ “પણ” અર્થદોષાતક પદ નહી હોવાથી વધારે દોષવાળા પૂજનીય થાય છે. ખરી રીતે

થોડો પણ ગુણ અને લેશ પણ દોષ આમ હોવું જોઈએ એ નથી તેથી
અનભિહિતવાચ્ય દોષ થયો.

અસ્થાનસ્થપદ.

જ્યાં જે પદ જોઈએ ત્યાં તેના અભાવ એ અસ્થાનસ્થ પદ
દોષ થયો.

યથા

પીત તને પટ શોભે, મૃદુ મુખથી થાયે વંસીનાદ;

સુણી જોઈ સખી થાયે, અંતરમાંહી અતનને ઉન્માદ.

આમાં તને (શરીરે) પીત પટ શોભે, અને મુખથી મૃદુ વંસી-
નાદ થાય એમ જોઈએ, તે નથી. માટે જે સ્થાને જે પદ જોઈએ તેના
અભાવથી અસ્થાનસ્થપદદોષ થયો.

અસ્થાનસ્થસમાસ.

જ્યાં સમાસ કરવો ઘટે ત્યાં નહી કરાય એ અસ્થાનસ્થ સમાસ.

યથા

કોણ ક્ષત્રિ છે એવો, લડે સમરમાં મુજથી ધરો હામ;

કઠિણ કુઠારનો ધારા, એમ વહીને વિલોકતા રામ.

આમાં પરશુરામની ઉક્તિમાં સમાસ કરવો જોઈએ એ નથી
તેથી અસ્થાનસ્થસમાસદોષ થયો.

સંકીર્ણ.

અન્ય વાક્યનું પદ અન્ય વાક્યમાં કહેવું એ સંકીર્ણ.

યથા

હરો નેહ પંકજમુખો, કરો માન આગળ ભેઠો કંત;

મુજ વિનતિ દ્યો લક્ષે, જુઓ જમીંઓ વસંત ધરો ખંત.

આમાં હરો પદ માન આગળ હોવું જોઈએ અને કરો પદ નેહ
આગળ હોવું જોઈએ અને એમ ન હોવાથી સંકીર્ણ દોષ થયો.

ગર્ભિત.

અન્ય વાક્યમાં અન્ય વાક્ય મળે એ ગર્ભિત.

યથા

દુષ્ટ બુદ્ધિ દુર્જનની, સંગતિ તુર્ત પમાડે છે ત્રાસ;

હિતવચ્ચનો કહું તુજને, કદી ન એનો કરજે વિશ્વાસ.

આમાં “ હિત વચ્ચનો કહું તુજને ” એ શબ્દો વાક્યને અંતે જોઈએ તેને બદલે બીજા વાક્યના મધ્યમાં છે તેથી ગર્ભિત દોષ થયો.

પ્રસિદ્ધહત.

કવિઓના સંકેતથી રહિત પદ જેમાં હોય એ પ્રસિદ્ધહત.

યથા

ગરજે વલય વિશેષે, તુરત થાય નૃપુરના ટંકાર;

ઘોર ધ્વનિ વિંછિયાની, શોર મેખલાતણા જોરદાર.

આમાં ગરજે, ટંકાર, ઘોરધ્વનિ, અને શોર આવાં પદોનો પ્રયોગ વીરરસમાં કરવો જોઈએ તેનો શ્રંગારમાં કવિસંકેતરહિત પ્રયોગ કર્યો તેથી પ્રસિદ્ધહત દોષ થયો.

ભગ્નોપક્રમ.

ન્યાં પ્રસ્તાવ ક્રમ નહિ જાળવી શકાય ત્યાં ભગ્નોપક્રમ દોષ થાય છે.

યથા

અસ્ત થયો શશિ જાણી, સંગે અસ્ત થઈ ગઈ છે રજની;

નાથ સાથ તન ત્યાગે, એ નારી સહુથી ઉત્તમ સજની.

આમાં ચંદ્ર અસ્ત થયો જાણી રાત્રિ અસ્ત થઈ, આમ કહેવું જોઈએ તે ન કહેતાં પ્રસ્તાવક્રમનો ભંગ થયો માટે ભગ્નોપક્રમ દોષ થયો.

અક્રમ.

ક્રમનો અભાવ એ અક્રમ દોષ.

યથા

પદ ભુજ કુચ આનન દ્રગ, એના એ શ્રંગાર સદા શોભે;

અંજન નૂપુર ચોળી, બીડું બાળુ ભેઈ ચિત લોભે-

આમાં નૂપુર, બાળુ, ચોળી, બીડું અને અંજન આમ ભેઈએ
એમ નહીં હોવાથી અક્રમ દોષ થયો.

અમતપરાર્થ.

પ્રકર્ણ વિરૂદ્ધ અન્ય અર્થનો ઉદ્ભવ એ અમતપરાર્થ.

યથા.

રામ કામના શર થકી, વ્યથિત નિશાચરો ખાસ;

રૂધિર મલયજ ગંધ લરો, આલી પ્રિયની પાસ.

આમાં તાડિકા બિલત્સ રસનું પ્રધાન આલંબન છે તેનું
શ્રંગારમાં વર્ણન કર્યું. શ્રંગાર બિલત્સ વિરોધી રસ હોવાથી અમત-
પરાર્થ દોષ થયો.

અર્થદોષ.

અર્થ પ્રતીતિ થયા પછી જે દોષનો ભાધ થાય તે અર્થદોષ.
એ તેવીશ પ્રકારના છે.

અપુષ્ટાર્થ, કષ્ટાર્થ, વ્યર્થાર્થ, અપાર્થ, વ્યાહત, અર્થપુનરુક્તિ,
દુઃક્રમ, ગ્રામ્ય, સંદિગ્ધ, નિર્હેતુ, પ્રસિદ્ધવિરુદ્ધ, અનવિકૃત, નિયમ,
અનિયમ, વિશેષ, અવિશેષ, સાકાંક્ષ, અપદમુક્ત, સહચરાભિન્ન,
પ્રકાશવિરુદ્ધ, વિધિઅનુવાદવિરુદ્ધ, ત્યક્તપુનઃસ્વીકૃત, અર્થઅશ્લીલ.

અપુષ્ટાર્થ.

ઘણાં પદો જ્યાં અર્થને પુષ્ટ ન કરી શકે એ અપુષ્ટાર્થ.

યથા.

લાંબા કેશ દશનમિસૌ, નર્થો કરતી અભિસાર કહે શાને;

જોતાં રાહ રસિકવર, વખત વિચારી જીવતી ઝટ જાને.

આમાં લાંબા કેશ અને દાંત ઉપર લગાવેલી મિસી અભિસારના અર્થને પુષ્ટ કરતા નથી માટે અપુષ્ટાર્થ દોષ થયો.

કષ્ટાર્થ.

કવિના હૃદયનો અર્થ સારી રીતે પ્રાપ્ત ન થાય અને કષ્ટથી અર્થ કરવો પડે એ કષ્ટાર્થ.

યથા.

સેવિત યોગિનિઓથી, હરદમ છે હરિણીને! જ્યાં વાસ;
શિખિપત્રોથી શોભે, કષ્ટહરણુ આ કાનન કઈલાસ.

હરિણી નામ સુંદર સ્ત્રીનું પણુ છે, પત્ર પાંખો અને વૃક્ષના પાન. આમાં પાર્વતીની પ્રતીતિ કષ્ટથી થાય છે. માટે કષ્ટાર્થ દોષ થયો.

વ્યર્થાર્થ.

એક પ્રબંધમાં આગલો પાછલો અર્થ જ્યાં મળતો ન હોય એ વ્યર્થાર્થ.

યથા.

શત્રુ સખલ સંહારો, ચાહે કરમાં ચઢાવીને આપ;
સહુજન કહે છે સાધુ, આ અવનિમાં અજતરિયુ આપ.

આમાં પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધના અર્થમાં વિરુદ્ધતા હોવાથી વ્યર્થાર્થ દોષ થયો.

અપાર્થ.

મદોન્મત્ત જેવાં વચનો હોય અને જેનો અર્થ સમજવામાં ન આવે એ અપાર્થ.

યથા.

નૃસિંહને પી જાયે, છે એવો અતિશય સજ્જવર દેહ;
ઐરાવત હરિ ગમતો, નયને મેં નિરૂખ્યો ગર્જિત મેહ.

આનો અર્થ સમજાય તેવો નથી માટે અપાર્થ દોષ થયો.

વ્યાહત.

પ્રથમ જે વસ્તુની નિન્દા કરી હોય તેને ફરી ગ્રહણ કરીએ એ વ્યાહત જાણવો.

યથા.

જડ સુરતરૂપી સુંદર, તુજ યુગ કર કલ્પદ્રુમ કહેવાયે;
જેને જોતાંવેંતજ, દુષ્ટ વિત્તનો લોભ દૂર જાયે.

આમાં પ્રથમ સુરતરૂપી નિન્દા કરી અને પાછળથી કરને કલ્પ-
દ્રુમની ઉપમા આપી તેનો ઉત્કર્ષ કર્યો તેથી વ્યાહત દોષ થયો.

અર્થપુનરુક્તિ.

એક અર્થના સંબ્રમથી બીજીવાર અર્થ કરવો એનું નામ અર્થપુનરુક્તિ.

યથા.

મેઘ દશે દિશિંદોડે, મધવા ધન ઉપર થઈ આરેઠ;
કઠિણ કોપથી ચડીયો, આજે વ્રજ ઉપરે ઇન્દ્ર મૂઠ.

આમાં મેઘ, મધવા, ધન, ઇન્દ્ર વગેરેનો એકજ અર્થ છે છતાં
બ્રમથી બીજીવાર અર્થ કરવો પડે છે. તેથી અર્થપુનરુક્તિ દોષ થયો.

દુઃક્રમ,

પ્રસિદ્ધ ક્રમથી વિરૂદ્ધ હોય તે દુઃક્રમ.

યથા

દોંયો લાખ ધન મુજને, કે કરોડ ધન કૃપા કરી આપો;
દોંયો અશ્વ આનંદે, કે ગજ આપી કષ્ટ સરવ કાપો.

આમાં કરોડ પછી લાખ અને ગજ પછી અશ્વ કહેવા જોઈએ
એમ યોગ્ય ક્રમ નથી જળવાયો તેથી દુઃક્રમ દોષ થયો.

ગ્રામ્ય.

રસિક પુરૂષોને જે અર્થ અપ્રિય લાગે તે ગ્રામ્ય.

યથા

ભાવે બહુ ભિંજાવી, કોરા ઘટની જખરી જળધારે;
ટાટી જવાસા કેરી, દુઃખદ ઉઠ્ઠાળે ધરો સહુ દારે.

આમાં ગુલાબના જળને બદલે કેરા ઘડાનું પાણી, ઉશીરને બદલે જવાસાની ટાટી અને ગ્રીષ્મને બદલે “ ઉલ્લાગો ” કહ્યો એથી ગ્રામ્ય દોષ થયો.

સંદિગ્ધ.

પ્રકર્ષુ વિના જ્યાં અર્થનો નિશ્ચય ન થાય ત્યાં સંદિગ્ધ દોષ જાણવો.

યથા

વડા વિદિત સહુ જગમાં, અચલ પ્રકૃતિ જેની કહેવાયે;
વિવિધ ગુણોની ખાણી, સહનશીલ સજ્જનને સુખદાયે.

આમાં પર્વતની પ્રશંસા છે કે પંડિતની છે એ સંદેહ રહે છે માટે સંદિગ્ધ દોષ થયો.

નિર્હેતુ.

કારણ કહ્યા વિના અર્થ કરવો એ નિર્હેતુ.

યથા

વૃંદાવન અતિ શોભિત, અહનિશ જ્યાં યમુના જલ અલિસમ;
એવું વ્રજ તણ સજની, ચાલો વસિયે જઈ અવર ગામ.

આમાં કૂલવધૂનો ધર્મ કૃષ્ણ રહેવા દેતો નથી એ અગર વ્રજમાં કોઈ અસુરનો મહાન ઉપદ્રવ થયો છે એ હેતુ (કારણ) બતાવેલ નથી માટે નિર્હેતુ દોષ થયો.

પ્રસિદ્ધ વિરુદ્ધ.

પ્રસિદ્ધથી વિરુદ્ધ અર્થ થાય તે પ્રસિદ્ધ વિરુદ્ધ. આના નીચે પ્રમાણે લેઈ છે.

લોકવિરુદ્ધ, શાસ્ત્રવિરુદ્ધ, કાવિસંપ્રદાયવિરુદ્ધ, અવસ્થા વિરુદ્ધ, ક્રિયાવિરુદ્ધ, દેશવિરુદ્ધ, કાલવિરુદ્ધ.

લોકવિરુદ્ધ.

યથા

કંચુકી ભોગિની સંગે, મસ્તક મણિ ધરી રસજ બહુ બનિયા;
વિજ્ઞ અતિ અહિ મહિપતિ, જેના ડરથી ડરે બધી દુનિયાં.

આમાં રાજપક્ષે બરાબર છે પણ સર્પની રસજ્ઞતા તેમજ અતિ વિજ્ઞતા લોકવિરુદ્ધ હોવાથી લોકવિરુદ્ધ દોષ થયો.

શાસ્ત્રવિરુદ્ધ.

યથા.

ભાગો લક્ષ્મણ મખથી, બુઝો સરવની થડકે છે છાતી;
પરશુરામ આવે છે, ત્વરિત ગ્રહી તરવાર કરે તાતી.

આમાં પરશુરામનું તરવાર ગ્રહણ કરવું શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે માટે શાસ્ત્રવિરુદ્ધ દોષ થયો.

કવિસંપ્રદાયવિરુદ્ધ.

યથા.

અધર મધુર માખણુ સમ, કપિ સમાન ચંચલ છે દ્રવ્ય નેણુ;
મુખ ધુતિ રવિસમ દેખું, મોર સરીખાં માનું મૃદુ વેણુ.

અધરને માખણની, નયનને કપિની, મુખધુતિને રવિની અને વચનને મોરની ઉપમા કોઈ કવિઓએ આપી નથી તે આમાં હોવાથી કવિ સંપ્રદાયવિરુદ્ધ દોષ થયો.

અવસ્થાવિરુદ્ધ.

યથા.

ઝળકી ધુતિ યૌવનની, અંગોઅંગ અનંગ-કળા ઝળકી;
ઉરજ ઉત્તુંગ નિહાળી, ક્ષણ ક્ષણ વારે જાયે સ્યામ છકી.

મુગ્ધા સ્ત્રીના ઉરોજનું ઉત્તુંગપણું અવસ્થાવિરુદ્ધ હોવાથી અવસ્થાવિરુદ્ધ દોષ થયો.

ક્રિયાવિરુદ્ધ,

યથા.

બંધનમુક્ત થએલા, બધાં જનોને રાખે છે બાંધી;
મુનિઓ મોદ ધરીને, મારે મૃગને સદા બાણ સાંધી.

આમાં બંધનથી મુક્ત થએલ બાંધે છે અને મુનિઓ મૃગને મારે છે; આવી વિપરીત ક્રિયા હોવાથી ક્રિયાવિરુદ્ધ દોષ થયો.

દેશવિરુદ્ધ.

યથા.

મોટાં મરૂસ્થલ માંહી, જળે ભરેલાં સરવર બહુ શોભે;
વારિજ વૃન્દનો ઉપર, ગુંજે મધુકર જોષ ચિત્ત લોભે.

મરૂસ્થલ (મારવાડ) માં મોટાં સરોવરનું વર્ણન વિરુદ્ધ
હોવાથી દેશવિરુદ્ધ દોષ થયો.

કાલવિરુદ્ધ.

યથા.

ફૂલ્યાં જહાં કદંબો, ફૂલ્યાં ગહરાં ગુલાબનાં વૃક્ષ;
સત્વર ચાલી સ્યામા, એ શોભાને અવિલોકો અક્ષ.
કદંબ વૃક્ષ વર્ષામાં ફૂલે છે અને ગુલાબ વસંતમાં ફૂલે છે છતાં
આહીં એકજ સમયમાં ફૂલ્યાં કહ્યાં જેથી કાલવિરુદ્ધ દોષ થયો.

અનવીકૃત.

અનેક પદોનો એકજ ભાવાર્થ હોય અને નવિન ભાવાર્થ બિ-
લકુલ જોવામાં નહીં આવે એ અનવીકૃત.

યથા.

સદા ન પૌઅર પરોણા, સદા ન રહેવાના કાળા કેશ;
સદા ન સંગ સહેલી, સદા ન રહેવાનો બાળો વેશ.
આમાં “ સદા ” પદ ઘણી વખત આવ્યા છતાં એકજ ભા-
વાર્થ રહ્યો છે અને નવિન અર્થ કાંઈ નીકળતો નથી. તેથી
અનવીકૃત દોષ થયો.

નિયમ.

જ્યાં નિયમની આહુના કરીએ ત્યાં અનિયમનો નિર્વાહ એ
નિયમ.

યથા,

ચિન્તામણિ આભાસે, પત્થરને મણિ કર્યો ચિત્તચાહે;
જ્યૂદા કર્યે જણાશે, પ્રસિદ્ધ પત્થરપણે પલકમાંહે.

આમાં આભાસથી કરી મણિ બનાવ્યો એ નિયમ જોઈએ
ત્યાં અનિયમ હોવાથી નિયમ દોષ થયો.

અનિયમ,

અનિયમને ઠેકાણે નિયમની સ્થાપના એ અનિયમ.

યથા.

સરસઅંગની શોભા, રસથી વશ ગોવિન્દ કર્યા ગોપી;
હાવભાવ લાવણ્યે, અપલ ચતુરનું ચિત્ત લીધું ચોરી.

આમાં અનિયમ અંગશોભા કહી. ફરી હાવભાવ નિયમની
સ્થાપના હોવાથી અનિયમદોષ થયો.

વિશેષ,

વિશેષમાં અવિશેષનું કથન એ વિશેષ.

યથા.

સઘન કુંજ મધુ ગુંજે, ઉપમા જેની જણાય નહીં જોતાં;
સહુ વૃન્દાવન સુંદર, જીવન પ્રાણ ગણી રસિક મુદ્દમ્હોતા.

આમાં સઘનકુંજ, મધુગુંજ, વિશેષ કહીને “સહુ વૃન્દાવન
સુંદર” અવિશેષનું કથન અનુચિત્ત હોવાથી વિશેષ દોષ થયો.

અવિશેષ દોષ.

અવિશેષમાં વિશેષનું કથન એ અવિશેષ.

યથા.

મથુરાં મંડળ મુદ્દપ્રદ, સહુ સુખમાં સંયુક્ત સરવ કહે છે.
સુઘટ ઘાટની રચના, ચતુરજનોનાં ચિત્ત ચોરી લે છે.

આમાં “સહુ સુખમાં સંયુક્ત મથુરાં મંડલ”, અવિશેષ
કહી “સુઘટ ઘાટની રચના” વિશેષનું કથન ઉચિત નથી તેથી
અવિશેષ દોષ થયો.

સાકાંક્ષ.

જે અર્થ વિશેષ અર્થની આકાંક્ષા રાખે તે સાકાંક્ષ દોષ
જાણવો.

યથા.

આબ્યો કટક ચલાવી, ભૂમિ તણ નહીં ભાગી શક્યો કોઈ;
અવાસની ગઈ આશા, સરવ શત્રુઓ કર્યા દિલેંજોઈ.

“ આનાથી કેવી રીતે જીવ બચે ” આટલા અર્થની આકાંક્ષા
રહે છે માટે સાકાંક્ષ દોષ થયો.

અપદમુક્ત

ન્યાં અર્થ પૂર્ણ કરવો જોઈએ, ત્યાં નહીં કરતાં અન્ય જગોએ
પૂર્ણ કરાય એ અપદમુક્ત.

યથા.

શરદ ચાંદની પ્રગટી, તાપ હરે છે ત્રિવિધિ પવન ચાલી;
સખી કહે પતિની સંગે, કર વિહાર દૃઢ હિતમાં ચિત્ત આલી.

આમાં “ કર વિહાર ” આ જગોએ વાક્યાર્થ પૂર્ણ કરવો
જોઈએ તેને બદલે “ હિતમાં ચિત્ત આલી ” અહીં પૂર્ણ કર્યો તેથી
અપદમુક્ત દોષ થયો.

સહચરભિન્ન

ઉત્તમ સંગે અધમની યોજના એ સહચરભિન્ન.

યથા.

નભ શોભે ચંદ્રેથી, શોભે છે વિદ્યાથી દ્વિજરાજ;
કુલવધૂ શોભે લાજે, ગણિકા શોભે ત્યાગ કરી લાજ.

આમાં કુલવાન સ્ત્રીની સંગે ગણિકાની સહચરતા અનુચિત
હોવાથી સહચરભિન્ન દોષ થયો.

પ્રકાશવિરુદ્ધ

વિરુદ્ધ અર્થનો પ્રકાશ થાય એ પ્રકાશ વિરુદ્ધ.

યથા.

તુંથી બચેલી લક્ષ્મી, દાસ તણે ઘર રહી નિવાસ કરી;
રાજા તુજ સુત રાજે, છત્ર છાંયમાં નિત્યે નેહુ ધરી.

આમાં પૂવાર્ધનો અર્થ એવો થાય છે કે,—“તમારો ત્યાગ કરી લક્ષ્મી જતી રહી ” અને ઉત્તરાર્ધમાં “ રાજા જીવતાં કુમાર છત્રછાયા નીચે રાજે ” આવો વિરુદ્ધ અર્થ થવાથી પ્રકાશ વિરુદ્ધ દોષ થયો.

વિધિ અનુવાદ વિરુદ્ધ.

વિધિ અનુવાદ રહિત અયુક્ત અનુવાદ એ વિધિ અનુવાદ વિરુદ્ધ.
યથા.

પ્રવીણ કોક કલાના, રસભર રામાઓથી રિઝનારા;
પ્રેમ ધરીને પ્રભુજી, મોટાં પાપો પ્રજાળજો મારાં.
આનાં પાપો પ્રજાળવાનાં વિધિનું કોકકલા પ્રવીણ અને
રામાઓથી રીઝનારા વિશેષણ અયુક્ત હોવાથી વિધિ અનુવાદ વિરુદ્ધ
દોષ થયો.

ત્યક્ત પુનઃ સ્વિકૃત.

ત્યાગ કરેલ અર્થને ફરી ગ્રહણ કરવો એ ત્યક્તપુનસ્વિકૃત.
યથા.

જો ભલે ભાગ્ય ન હોયે, તો છે શું કામનું કહો રૂપ;
વડા થયા છે વિશ્વે, ભારે ગુણ શીલથી રિઝવો ભૂપ.
આમાં “ પ્રારબ્ધ વિના રૂપ નકામું છે. “ આ જગોએ અર્થ
પૂર્ણ કરી ફરી “ ગુણ શીલથી રાજાને રીઝવી મોટા થયા છે. ”
આવો અર્થ અંગીકાર કર્યો તેથી ત્યક્તપુનઃ સ્વિકૃત દોષ થયો.

અર્થ અશ્લીલ.

અર્થમાં લાજબ, અમંગલ અને ગ્લાનિ પ્રકટ થાય એ અશ્લીલ

અર્થ લજ્જા અશ્લીલ.—યથા.

વાંસળી તણી જગોએ, વરવામાના અધર સ્યામ રાખો;
કોડે રસ કીડાને, ચતુર શિરોમણિ ચાહ ધરી ચાખો.
આ સખીની ઉક્તિમાં લાજ પ્રગટ કરે છે માટે અર્થ લજ્જા
અશ્લીલ દોષ થયો.

અર્થ અમંગલ અશ્લીલ.—યથા.

ચાલો ચિત્ત વયુ છોડી, પતિ પરદેશ વસે છે ત્યાં ખ્યારે;
સહસો અહીં ઉપાધિ, ત્યારે ફરો સુખ મેળવશો ક્યારે.

આમાં અમંગલ પ્રકટ છે માટે અર્થ અમંગલ અશ્લીલ દોષ થયો.

અર્થ ગ્લાનિ અશ્લીલ.—યથા.

નખક્ષત રૂધિર ઉરોજે, શોભે જાણે કુમકુમનો રંગ;
લૂછો શ્રમજલખિન્દુ, ભામા આપનું ભીંજાયે અંગ.

આમાં નખક્ષત રૂધિર અને પસીને અંગનું ભીંજવું ગ્લાનિ પ્રકટ કરે છે. માટે અર્થ ગ્લાનિ અશ્લીલ દોષ થયો.

રસદોષ નામ.

રસનામધારણ, સંચારીનામધારણ, સ્થાઇનામધારણ, કષ્ટથી-
અનુભાવપ્રતીતિ, કષ્ટથી વિભાવપ્રતીતિ, પ્રતિકુલ વિભાવાદિગ્રહણ.

રસનામધારણ—યથા.

પ્રકટયો રસ સહુ રીતે, મળ્યાં વિરહ તણે પતિપત્ની જ્યારે;
ગહરી કુંજગલીમાં, ઉદ્ભવીયો શ્રંગાર અધિક ખ્યારે.

આમાં રસ અને શ્રંગારનું સ્ફુટનામ આપવામાં આવ્યું છે. તેથી રસનામધારણ દોષ થયો.

સંચારી સ્થાઇનામધારણ.

જ્યાં સંચારી કે સ્થાઈ ભાવોમાંથી કોઈનું નામ સ્ફુટ આવે ત્યાં
સંચારી સ્થાઇનામધારણ

યથા.

પતિસુખ ચુંબન કરતાં, લલના અંગે લાજ વધી ભારી
પ્રીતિ થઈ રસ રીતે, વિલસે બેઠે ઉર ઉમંગ ધારી.

આમાં લલના સંચારીનું સ્ફુટ નામ છે તેમજ પ્રીતિ સ્થાઈનું
પણ નામ હોવાથી સંચારી સ્થાઇનામધારણ દોષ છે.

કષ્ટથી અનુભાવપ્રતીતિ.

જ્યાં અનુભાવની પ્રતીતિ કષ્ટથી થાય, ત્યાં કષ્ટથી અનુભાવપ્રતીતિ
યથા

પુષ્પ ગુચ્છને ફેંકે, સુરતિ હાસ્ય સંયુક્ત નાથ નિરખી;
વક્ર દ્રષ્ટિયુત દ્રગ છે, નૌતમ નારી કામવધૂ સરખી.

આમાં નાયકા વિભાવથી પુષ્પગુચ્છ ફેંકવા અને વક્ર દ્રષ્ટિ અ-
નુભાવની કષ્ટથી પ્રતીતિ થાય છે. માટે કષ્ટથી અનુભાવપ્રતીતિ
દોષ થયો.

પ્રતિકુલ વિભાવાદિ ગ્રહણ.

જ્યાં પ્રતિકુલ વિભાવ ગ્રહણ કરવામાં આવે, ત્યાં પ્રતિકુલ
વિભાવાદિ ગ્રહણ.

યથા.

પતિ અતિ વિનતિ કરતો, જો આકાશે મેહ ચડ્યો ભારી;
તનનો નથી ભરંસો, નાહક માન કરે છે કાં નારી.

અહીં શૃંગારમાં શાંતનો વિભાવ પ્રતિકુલ હોવાથી પ્રતિકુલ
વિભાવાદિ ગ્રહણ દોષ થયો.

રસને પુષ્ટ કરે તે વિભાવ. આમાં “તનનો નથી ભરંસો” એ
શૃંગારમાં શાંતનો વિભાવ પ્રતિકુલ છે અને એ વિભાવથી નિર્વેદ
સંચારી થયો, આ પણ શૃંગારમાં પ્રતિકુલ છે.

પ્રબંધ દોષ નામ.

અકાન્ઢ પ્રથન, અકાળ હેદ, અંગવિસ્તાર, પ્રકૃતિ વિપ-
ર્યય હેદ.

અકાળ પ્રથન.

અકાલનો અર્થ અપ્રકરણ, કાણડનું (પ્રકરણનું) અન્ય રીતે
વર્ણન કરવામાં આવે ત્યાં અકાળ પ્રથન.

જેમ વેણીસંહાર નાટકના દ્વિતીય અંકમાં “અનક” નો સંહાર કર્યા પછી દુર્યોધનનો ભાનુમતિ સાથે વિહાર વર્ણન કરેલ છે.

અકાણ્ડ છેદ.

જ્યાં ચાલતા વર્ણનને નહીં છોકવાની જગોએ છોડી અન્ય વર્ણન શરૂ કરે એ અકાણ્ડ છેદ. જેમકે “વીરચરિત્ર” નાટકમાં શ્રી રામચંદ્રજીનું યુદ્ધ પરશુરામ સાથે થાય છે ત્યાં શ્રી રામ કહે છે કે હું કંકણ છોકવા બાઉ છું.

અંગવિસ્તાર.

જ્યાં અંગીને વિશેષ નહીં કરતાં માત્ર અપ્રધાન અંગનું વર્ણન કરવામાં આવે, ત્યાં અંગ વિસ્તાર. જેમ રાજના પ્રસંગમાં રાજાનું અદ્ય વર્ણન કરી ખવાસ પાશવાન વગેરેનું વર્ણન વિસ્તારથી કરે.

પ્રકૃતિવિપર્યય.

પ્રકૃતિ (રસનો આલંબન ભાવ) નું અન્ય રીતે વર્ણન કરવામાં આવે, ત્યાં પ્રકૃતિવિપર્યયઃદોષ થાય છે.

પ્રકૃતિ ત્રણ પ્રકારની છે. દિવ્ય, અદિવ્ય અને દિવ્યાદિવ્ય. તેમાં ઈન્દ્રાદિ દિવ્ય, મનુષ્યાદિ અદિવ્ય, અને અર્જુન આદિ દિવ્યાદિવ્ય. ધીરોદાત્ત વીરપ્રધાન, ધીરોદ્ધત રોદ્ર પ્રધાન, ધીરલલિત શ્રંગાર પ્રધાન, અને ધીરપ્રશાન્ત શાન્તપ્રધાન છે. તેનું પોતપોતાની પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ વર્ણન કરવામાં આવે ત્યાં દોષ થાય. જેમકે “કુમારસંભવ મહાકાવ્ય” ના આઠમા સર્ગમાં શિવપાર્વતીનું રતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે એ દોષ.

છેદ.

ચાલતા વર્ણનને પૂર્ણ ન કરે ત્યાં છેદ દોષ થાય છે. જેમકે રસિક પ્રિયામાં વિભાવ, અનુભાવ, સાત્વિક અને સંચારીનાં લક્ષણ આપી ઉઠાહરણ ન આપ્યાં.

અલંકાર દોષ નામ.

૧ ઉપમામાં જાતિન્યૂનતા દોષ.

- ૨ ઉપમામાં પ્રમાણન્યૂનતા દોષ.
- ૩ ઉપમામાં જાતિઅધિકતા દોષ.
- ૪ ઉપમામાં પ્રમાણઅધિકતા દોષ.
- ૫ અસંભવથી ઉપમા દોષ.
- ૬ અસાદૃશ્યથી ઉપમા દોષ.
- ૭ ભિન્નલિંગથી ઉપમા દોષ.
- ૮ ભિન્ન વચનથી ઉપમા દોષ.
- ૯ ઉત્પેક્ષામાં અવાચકતા દોષ.
- ૧૦ યમકભંગ દોષ.
- ૧૧ ઉપમામાં અધિકપદ દોષ.
- ૧૨ ઉપમામાં ન્યૂનપદ દોષ.
- ૧૩ ઉપમામાં કાલભેદ દોષ.
- ૧૪ વિફલ અનુપ્રાસથી અપુષ્ટાર્થ દોષ.
- ૧૫ સમાસોક્તિમાં અર્થપુનરુક્તિ દોષ.
- ૧૬ અનુપ્રાસમાં પ્રસિદ્ધ વિરુદ્ધ દોષ.

ઉપમામાં જાતિન્યૂનતા-યથા.

ધરી બાણ ધનુ કરમાં, કમરપરે કાળી કૃપાણ બાંધી;

શત્રુ સમરે હણતો, નૃપ ચાંડાલ સમાન બાણ સાંધી.

આમાં રાજાની સ્તુતિ કરતાં તેને અધમ જાતિ ચાંડાલની ઉપમા આપી તેથી ઉપમામાં જાતિન્યૂનતા દોષ થયો.

ઉપમામાં પ્રમાણન્યૂનતા-યથા.

રવિ પંખા સમ પેષે, વિદ્યુ કપૂરના ચૂર્ણ તણે વૃન્દ;

શયા કમલદલવાળી, ગણે ધરાને સન્તો સુખકન્દ.

આમાં ઉપમા ઉપમેયમાં પ્રમાણની ન્યૂનતા હોવાથી ઉપમામાં પ્રમાણન્યૂનતા દોષ થયો.

ઉપમામાં જાતિઅધિકતા--યથા.

મુજ ઉરમાં ભ્રમ એવો, દિગ્ગજ જેવો જણાય તું રાજ;
તુજ ઉર અવનિ સરખું, વર વિશાલ છે ક્ષત્રિતણી માજ.

આમાં ઉપમા ઉપમેયની જાતિ અધિકતા હોવાથી ઉપમામાં જાતિ અધિકતા દોષ થયો.

ઉપમામાં પ્રમાણઅધિકતા--યથા.

આ દારાનાં દશનો, સ્ફટિક અદ્રિનાં શિખર સદૃશ શોભે;
મેરૂ શ્રંગ સમ મ્હોટા, ઉભય ઉરોજે જોઈ મન લોભે.

આમાં ઉપમા ઉપમેયમાં પ્રમાણની અધિકતા હોવાથી ઉપમામાં પ્રમાણ અધિકતા દોષ થયો.

અસંભવ અને અસાદૃશ્યથી ઉપમા--યથા.

પ્રકાશ તુજ છળિ કેરો, બળતા જળની ધાર સ્ત્રોધ ધાર;
અર્ધાઘટ સમ આંખો, નિરખી થાયે મોહિત મન માર.

આહીં પૂર્વાર્ધમાં ઉપમાન “બળતા જળની ધાર” અસંભવિત હોવાથી અસંભવથી ઉપમા દોષ થયો અને ઉત્તરાર્ધમાં “અર્ધાઘટ” ઉપમા અસાદૃશ્ય હોવાથી અસાદૃશ્યથી ઉપમા દોષ થયો.

ભિન્નલિંગ તથા ભિન્ન વચનથી ઉપમા--યથા.

કદપલતા સમ તુજ પતિ, તું તરણી છે સુરતરૂના સરખી;
દ્રગ ઇન્દીવર જેવું, નિત્ય નિહાળું હૃદય મહીં હરખી.

આહીં પૂર્વાર્ધમાં ઉપમા ઉપમેયના લિંગ જુદા હોવાથી ભિન્ન લિંગથી ઉપમાદોષ થયો. અને ઉત્તરાર્ધમાં ઉપમેય બહુ વચનને બદલે એક વચન હોવાથી ભિન્ન વચનથી ઉપમા દોષ થયો.

ઉત્પ્રેક્ષામાં અવાચકતા--યથા.

મૂર્તિમાન શ્રંગાર જ્યમ, સ્ત્રીસંગ કરે વિહાર;
સુખદાયક શ્રાવણ મહીં, ચાલ પ્રિયા કર પ્યાર.

આમાં “ જ્યમ ” ઉપમાવાચક ન હોવા છતાં ઉત્પ્રેક્ષાવાચક બનાવ્યું અને ઉત્પ્રેક્ષિત અર્થનું અર્થાન્તર ન્યાસથી સમર્થન કર્યું. તેથી ઉત્પ્રેક્ષામાં અવાચકતા દોષ થયો.

યમકમંગ-યથા.

ભજ ગોપાલ કહું 'તું, મેં નહીં કહું હતું કે ગોપાલ;
મેં ન કહું તે કરીયું, તેથી તારા બુરા થયા હાલ.

આમાં ગોપાલ એટલે કૃષ્ણ અને ઇન્દ્રિયનું પાલન કર એ બે અર્થ છે. આવી શબ્દયોજના યમક કહેવાય છે. એ પૂર્વાર્ધમાં છે પણ ઉત્તરાર્ધમાં નથી નભી શકી માટે યમકમંગ દોષ થયો.

ઉપમામાં અધિકપદ--યથા.

નગદુહિતા સહ શોભે, શંકર ધરૌને ભૂતિ^૨વેત અંગે;
શરદ્બલદ વિદ્યુત યુત, જેમ વિરાજે ઇન્દ્રધનુષ સંગે.

આમાં “ ઇન્દ્રધનુષ ” અધિક પદ છે. કારણકે ઉપમા તો “ શરદ્ બલદ વિદ્યુતયુત વિરાજે ” આ જગોએજ પૂર્ણ થયેલ છે માટે ઉપમામાં અધિકપદ દોષ થયો.

ઉપમામાં ન્યૂનપદ--યથા.

ધરી પીત પટ અંગે, રસિક વિહારી રાધાયુત રાજે;
મર્કતમણિ કુન્દનમાં, જેમ જડેલો છટા ભર્યો છાજે.

આમાં “ રાધા કૃષ્ણ ” “ અને કુન્દન મર્કતમણિ ” ઉપમા ઉપમેય છે, પણ પીતપટની ઉપમા બાકી રહી ગએલી હોવાથી ઉપમામાં ન્યૂનપદ દોષ થયો.

ઉપમામાં કાલ ભેદ--યથા.

વિબુધ સમાજ સહિત અતિ, ભીષ્મ ભૂપ શોભે છે એહીં આજ;
અંબરમાં ઉડુગણયુત, જેવો શોભે પૂરણ દ્વિજરાજ.

આમાં જ્યારે પૂર્ણ ચન્દ્ર હોય છે, ત્યારે ઉડુગણ નથી દેખાતા. કારણકે ચન્દ્રના પૂર્ણ પ્રકાશકાલમાં તારાઓના પ્રકાશનો અભાવ હોય છે, માટે ઉપમામાં કાલભેદ દોષ થયો.

વિફલ અનુપ્રાસથી અપુષ્ટાર્થ દોષ--યથા.

સાડો સરસ સંચારી, પહેરી લે ગહેરે રંગે અંગ;

રસવશ રસ રાખીને, બનાવવા ગોરી તજ ગૃહ સંગ.

આમાં:સાડી, સરસ, સંચારી, પહેરી અને ગહેરે વગેરે વિફલ અનુપ્રાસોથી અર્થ અમત્કાર પુષ્ટ થતો નથી. માટે વિફલ અનુપ્રાસથી અપુષ્ટાર્થ દોષ થયો.

સમાસોક્તિમાં અર્થપુનરુક્તિ દોષ--યથા.

સુમન તણો રસ લેવા, આ અલિપૂરણ પ્રવીણ પેખાયે;

મધુપ સદા મધુ લોભી, જ્યાં સુવાસ ત્યાં જોર ધરી જાયે.

આમાં પ્રસ્તુત વર્ણન ભ્રમરનું છે, તેમાં અપ્રસ્તુત નાયકનું વર્ણન સ્ફુરે છે તેથી સમાસોક્તિ; અને અલિ કહી ફરી મધુપ કહ્યો તેથી સમાસોક્તિમાં અર્થ પુનરુક્તિ દોષ થયો.

અનુપ્રાસમાં પ્રસિદ્ધવિરુદ્ધદોષ--યથા.

નાશ ત્રાસનો થાયે, નિરખો નિશાકર તણો લબ્ય લાસ;

હાસ્ય વિલાસ હુંદ્રાસે, રમે ગર્વથી ગણેશજી રાસ.

આમાં ગણેશજીનું રાસ રમવું કહ્યું એ શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ છે માટે અનુપ્રાસમાં પ્રસિદ્ધવિરુદ્ધ દોષ થયો.

દૂષણોદ્ધાર.

ક્યાંઈક દોષ દોષજ રહે છે. ક્યાંઈક દોષ ગુણ બને છે અને ક્યાંઈક દોષ દોષ પણ રહેતો નથી તેમ ગુણ પણ બનતો નથી.

શ્રુતિકદુગુણ.

જ્યાં કોઈ વક્તા ઉદ્ધત વાક્યમાં રૌદ્રાદિક રસનું વર્ણન કરે, ત્યાં શ્રુતિકદુગુણ થાય છે.

શ્રુતિકટુગુણ--યથા.

લંક જાળીં ભેરેથી, હણીં કબ્યાદ અવન્ય કર્મ કીધાં;
ગાઠ ગર્જ હનુમંતે, ગર્ભ થકી અર્ભક પાડી દીધાં.
આમાં કણ્ઠકટુ શબ્દો આબ્યા છતાં રૌદ્રરસનું વર્ણન હોવાથી
શ્રુતિકટુગુણ થયો.

યથા.

ધર ધર શૂકર ગર્જે, ગવન કરે ગહકંતા મૃગરાજ;
અપટિ લપટિ પાંખોથી, બહુ પક્ષીના પ્રાણ હરે બાજ.
આમાં કોઈ પણ રસ નહીં હોવાથી ગુણ નથી તેમ દોષ પણ
નથી.

અપ્રયુક્ત અને નિહિતાર્થ ગુણ.

અપ્રયુક્ત અને નિહિતાર્થ દોષો ્લેષાદિના સંબંધથી ગુણ
થાય છે.

અપ્રયુક્ત ગુણ--યથા.

માધવી પતિની પાસે, માધવી વશ બનીં મોકલતી નારી;
કૈરવ વનમાં કૈરવ, શ્રવણ કરે ઉત્સવ ઉત્સવ ધારી.
આમાં માધવી-સખી અને મહિરા, કૈરવ, -કમળ અને
અનેક પ્રકારના શબ્દ. ઉત્સવ-આનંદ અને કોપ આવા અપ્રયુક્ત
શબ્દો આબ્યા છતાં ્લેષના સંબંધથી અપ્રયુક્ત ગુણ થયો.

નિહિતાર્થ ગુણ--યથા.

શેલે કાર્મુક કરમાં, વિરહિણીં વિકલ બને નયને નિરખી;
અમૃત અહાર વિજય પ્રિય, બે આવે છે દર્પક સ્યામ સખી.
આમાં કાર્મુક એટલે બાણ અને વેણ, અમૃત-પિયૂષ અને ગો-
રસ. તેમાંથી પ્રસિદ્ધ અર્થ છોડી વેણ અને ગોરસ અર્થ ગ્રહણ કર્યો
તેથી નિહિતાર્થ દોષ ્લેષ પ્રાધાન્ય હોવાથી નિહિતાર્થ ગુણ થયો.

લજ્જા અશ્લીલ ગુણ.

પુરૂષની ઉક્તિમાં લજ્જા અશ્લીલ ગુણ થાય છે.

યથા.

નહીં તૂટે તારાથી, કઠિન અતિ પુંગ્વીક્ષલ છે ખ્યારી;
કામ તોડવા કેરું, નિત્ય અમારું માની લે નારી.

આમાં પુરૂષ કહે છે તેથી લજ્જા અશ્લીલ દોષ મટી ગુણ થાય છે.

ગ્લાનિ અશ્લીલ ગુણ.

શાંત રસમાં ગ્લાનિ અશ્લીલ ગુણ થાય છે.

યથા.

નાસા ઉદરમહીં મલ, માંસગ્રન્થિ કુચ મુખમાં લાળ વહે;
મોહિત થાય મૂરખનર, નર્ક કુન્ડ નારીને સુકવિ કહે.

આમાં શાન્તરસ હોવાથી ગ્લાનિ અશ્લીલ ગુણ થયો.

સંદિગ્ધ ગુણ.

વ્યાજસ્તુતિ અલંકારમાં સંદિગ્ધ દોષ ગુણ થાય છે.

યથા.

રંચ કનક જ્યાં ન મળે, જ્યાં ત્યાં અતિશય વિભૂતિ દ્રગ દેખું;
લાખોના આ ભૂષણ, તુજ મુજ ઘર એકજ સરખાં લેખું.

આમાં જરા પણ કનક જ્યાં નથી, એટલે એક અર્થમાં ખીલ-
કુલ કનક નથી અને ખીલ અર્થમાં રંચ કનક નથી પણ ઘણું છે.
“ વિભૂતિ ” એક અર્થમાં ભરમ અને ખીલ અર્થમાં સમૃદ્ધિ.
“ લાખોના ભૂષણ ” એક અર્થમાં લાખના અને ખીલ અર્થમાં
લાખો રૂપિઆના. આવા બે અર્થ હોવાથી રાજાનું વર્ણન છે કે ભિ-
ક્ષુકનું છે એ નિશ્ચય થતો નથી તેથી સંદિગ્ધ છે પણ રાજાની સ્તુતિ
અને ભિક્ષુકની નિન્દાની વ્યાજ સ્તુતિ હોવાથી સંદિગ્ધ ગુણ થયો.

અપ્રતીત અને ગ્રામ્ય ગુણ.

જ્યાં અર્થ તુર્ત સમજવામાં આવે, ત્યાં અપ્રતીત દોષ ગુણ
થાય છે તેમજ ગ્રામિક મનુષ્યોની ઉક્તિમાં ગ્રામ્ય દોષ ગુણ થાય છે.

યથા.

કહી હતી મેં તમને, તે દિન બેસી નદી પરે વાત;

રાખ રાંધો લઈ જઈ, પરણ્યા સાડે લાવ ધરી ભાત.

અહીં પૂર્વાર્ધમાં નદી પ્રવાહને કહે છે, તે ઉપર બેસવું અસં-
ભવિત છે. માત્ર લક્ષણાશક્તિથી અર્થ થાય છે છતાં તુરત સમજાતો
હોવાથી અપ્રતીત ગુણ થયો અને ઉત્તરાર્ધમાં રાખ (જુવારથી બ-
નતી ખોરાકી) પરણ્યા માટે (ઘરઘણી માટે) ભાત (ભાતું-ના-
સ્તો). આ શબ્દો ગ્રામ્ય છે, છતાં ગામડીયાની ઉક્તિ હોવાથી
ગ્રામ્યગુણ થયો.

ન્યૂનપદગુણ.

હર્ષ કે શોક વશ બોલનારની ઉક્તિમાં ન્યૂનપદ દોષ ગુણ થાય છે.

યથા.

સમેટીને સુખ સર્વે, આનંદનું નહીં રાખ્યું એંધાણ;

ગયા ગયા તણે આલી, નથી નિકળી જતાં પાપી પ્રાણ.

આમાં પતિપદ ન્યૂન છે, છતાં શોકવશ વિરહિણી બોલે છે
માટે ન્યૂનપદગુણ થયો.

અધિકપદગુણ.

કેટલીએક જગોએ અધિકપદ દોષ ગુણ થાય છે.

યથા.

ચોખ્ખું ચિંત રાખીને, કઠિણ અમિત છે નિભાવવો નેહ;

નહોં નહોં જાણે જરોંએ, ફક્ત રસિકજન જાણે છે એહ.

આમાં જાણે છે એ પદ બે વાર (અધિક પદ) આવેલ છે.
છતાં “ નહોં ” મતલબ જે રસિક નથી તે જાણતા નથી અને જે
રસિક છે તે જાણે છે. આમ સકારણ અધિકપદ હોવાથી અધિકપદ-
ગુણ થયો.

પુનરુક્તિ ગુણ.

વિહિત કથનમાં, વિષાદમાં, લાટાનુપ્રાસમાં, વિસ્મયમાં, કો-

ધમાં, દીનતામાં, દયામાં, અર્થાન્તરસંક્રમિતવાચ્યમાં, પ્રસાદનમાં હર્ષમાં અને નિશ્ચયમાં પુનરૂક્તિ દોષ ગુણ થાય છે.

વિહિતકથનમાં અને વિષાદમાં પુનરૂક્તિ ગુણ.

ઉદ્દેશ્યમાં વિધેયનું ફરી કથન કરાય ત્યાં, અને વિષાદમાં પુનરૂક્તિ દોષ ગુણ થાય છે.

યથા.

અરૂણ સૂર્ય છે ઉગતાં, આથમતાં પણ અરૂણ સદા ભાળું;
જાઓ જાઓ પતિ જાઓ, અંતરમાં દઇ સ્થાન વિરહવાળું.

આહીં પૂર્વાર્ધમાં સૂર્ય ઉદ્દેશ્ય અને અરૂણ વિધેયનું ફરી કથન કર્યું તેથી વિહિત કથનમાં પુનરૂક્તિ ગુણ થયો. અને ઉત્તરાર્ધમાં વિષાદયુક્ત વામાએ જાઓ જાઓ એમ વારંવાર કહ્યું તેથી વિષાદમાં પુનરૂક્તિ ગુણ થયો.

લાટાનુપ્રાસમાં પુનરૂક્તિગુણ.

લાટાનુપ્રાસ અલંકારમાં પુનરૂક્તિ દોષ ગુણ થાય છે.

યથા.

નાથ નિકટ સખોં જેને, ગ્રીષ્મ ચાંદની અમૂલ્ય છે એને;
નાથ નિકટ નથી જેને, ગ્રીષ્મ ચાંદની ત્વરિત બને તેને.

આમાં નાથ, નિકટ, ગ્રીષ્મ, ચાંદની વગેરે શબ્દો વારંવાર આવ્યા છતાં લાટાનુપ્રાસમાં હોવાથી લાટાનુપ્રાસમાં પુનરૂક્તિ ગુણ થયો.

વિસ્મયમાં પુનરૂક્તિગુણ.

વિસ્મય યુક્ત વાક્યમાં પુનરૂક્તિ દોષ ગુણ થાય છે.

યથા.

કળા અલૌકિક આ તો, બાલપણની જોઈ જોઈ હરખું;
આજ કાલની માંહી, ઉર ઉફસેલાં નારીનાં નિરખું.

આહીં “જોઈ જોઈ” એ વાર આવ્યું છતાં વિસ્મયયુક્ત વાક્ય હોવાથી વિસ્મયમાં પુનરૂક્તિ ગુણ થયો.

ક્રોધમાં પુનરુક્તિ ગુણ.

ક્રોધયુક્ત કથનમાં પુનરુક્તિ દોષ ગુણ થાય છે.

યથા.

મારો મારો અરિને, ચક્ર સહિત ચોંપેથી કલિમાંહી;
નવા નવા હર સરજો, હાર તમે જરો જોવાના નાહી.

આમાં “મારો મારો” અને “નવા નવા” શબ્દો વિશેષ

વખત આવ્યા છતાં ક્રોધાવેશમાં કહેલ હોવાથી ક્રોધમાં પુનરુક્તિ ગુણ થયો.

દીનતામાં પુનરુક્તિ ગુણ.

દીનતામાં પુનરુક્તિ દોષ ગુણ થાય છે.

યથા.

થાકી સખી હવે હું, અપલ કાન્હને લખો લખોને ચીકી;
નહો નહો ન્યાળે તોયે, મોહન મુજને કરી નજર મીઠી.

આમાં “લખો લખો” અને “નહો નહો” શબ્દો અધિક

વખત આવ્યા છતાં દીનતા હોવાથી દીનતામાં પુનરુક્તિ ગુણ થયો.

દયામાં પુનરુક્તિ ગુણ.

દયા પ્રાધાન્યમાં પુનરુક્તિ દોષ ગુણ થાય છે.

યથા.

જા ઘર પથિક નવિન છે, ઘણી ત્વરાથી જા ઘર તું ખાઈ;
કરો ન જીવતાં જોઈશ, પછી કરોશ શું વિચારો જો કાંઈ.

આમાં “જા ઘર, જા ઘર” જે વખત આવ્યા છતાં દયાના

પ્રાધાન્યપણથી દયામાં પુનરુક્તિ ગુણ થયો.

અર્થાન્તરસંક્રમિતવચ્યમાં પુનરુક્તિ ગુણ.

અર્થાન્તરસંક્રમિતવાચ્યમાં પુનરુક્તિ દોષ ગુણ થાય છે.

યથા.

એ કેકી. કહો કેકી, સુણી ગર્જના ઘનની સ્વર જોલે;
કોકિલ છે કોકિલ તવ, ઋતુ વસંતમાં બળ ધારી જોલે.

આમાં “કેકી” અને “કોકિલ” બન્ને વાર આવ્યા છતાં
અર્થાન્તરસંક્રમિતવાચ્યમાં હોવાથી અર્થાન્તરસંક્રમિતવાચ્યમાં
પુનરુક્તિ ગુણ થયો.

પ્રસાદનમાં પુનરુક્તિ ગુણ.

પ્રસાદનમાં પુનરુક્તિ દોષ ગુણ થાય છે.

યથા.

વાર વાર કડ્ડું વિનતિ, ધાર ધાર ધરણીધર તું ધ્યાને;
તાર તાર ત્રિભુવનપતિ, ઠાર ઠાર મુજ અંતર બળતાને.

આમાં “વારવાર, ધારધાર, તારતાર, ઠારઠાર” શબ્દો પુન-
રુક્તિવાળા હોવા છતાં પ્રસાદનમાં હોવાથી પ્રસાદનમાં પુનરુક્તિ
ગુણ થયો.

હર્ષમાં અને નિશ્ચયમાં પુનરુક્તિ ગુણ.

હર્ષમાં તેમજ નિશ્ચયમાં પુનરુક્તિ દોષ ગુણ થાય છે.

યથા.

આવ્યો આવ્યો મુજ પતિ, હેરિ હેરિ હરખાઉં;

એ આ આ એ આજ છે, બહાલે વારી જાઉં.

આમાં પૂર્વાર્ધમાં “આવ્યો” હેરિ હેરિ” પદોબખેવાર હોવા
છતાં હર્ષમાં હોવાથી હર્ષમાં પુનરુક્તિ ગુણ અને ઉત્તરાર્ધમાં “એ
આ આ એ આજ છે” આમ વારંવાર આવ્યા છતાં નિશ્ચયમાં હોવાથી
નિશ્ચયમાં પુનરુક્તિ ગુણ થયો.

નિત્ય દોષ.

કવિના વિવક્ષિત અર્થની પ્રતીતિ નહીં કરાવનાર, ગત સંસ્કૃત,
અસમર્થ, અવાચક, નિર્સ્થક વગેરે નિત્ય દોષો છે.

કોઈ કવિએ નાયકાની સ્તુતિ કરતાં “ભલો” ને બદલે “ભલો”
કહ્યો. એમાં નાયકાની સ્તુતિ વિવક્ષિત છે અને “ભલો” પુરૂષ-
વાચી શબ્દ હોવાથી નાયકાની સ્તુતિ પ્રતીત કરાવનાર નથી બની
શકતો એમજ અસમર્થ દોષ કવિના વિવક્ષિત અલનમાં “બૂલે”

આદિ શબ્દ હીંચવાનું ભાન કરાવે છે. અવાચક દોષ અને નિરર્થક ચરણ પૂર્ણાર્થ કવિના વિવક્ષિત અર્થનો તિરસ્કાર કરાવી પછીથી અર્થની પ્રતીતિ કરાવે છે માટે વિરુદ્ધમતિ કૃત સિવાય બીજા નિત્ય દોષો ગુણ બનતા નથી.

વિરુદ્ધમતિકૃત ગુણ.

સ્ત્રી પુરુષ અથવા સખી નાયકના પરિહાસમાં વિરુદ્ધમતિકૃત દોષ ગુણ થાય છે.

યથા.

વિજ વધૂને યજ્ઞે, તેને જોયો પ્રેમ ધરી પાસ,
સમાધિમાંહિ સમાધિ, કરતાં જોઈ પ્રગટયો પરિહાસ.

આમાં “ વિજ ” સર્વ શાસ્ત્ર જાણનાર, બીજા અર્થમાં સર્વ કામસાસ્ત્ર જાણનાર “ સમાધિ ” સરખી બુદ્ધિ, બીજા અર્થમાં રતિ ઇચ્છાવાળી સરખી બુદ્ધિ. સમાધિ-યોગ સબંધી ક્રિયા, બીજા અર્થમાં વિપરીત રતિ. આમાં સીધો અર્થ યજ્ઞ પક્ષે વિરુદ્ધબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે તેથી વિરુદ્ધમતિકૃતદોષ છે પણ પરિહાસમાં હોવાથી વિરુદ્ધ મતિકૃત ગુણ થાય છે.

ન્યૂનપદ ગુણ.

આનંદમગ્નાદિમાં ન્યૂનપદ ગુણ થાય છે.

યથા.

એ તો સહુ ભ્રમમાંહિ, પતિ મેં આપનો ખાંડુ નથી ઝાલી;
પડછાયાથી પૂછું, શિદ સંકેચિત તમેં બનો ખાલી.

આમાં તમને નથી કહેતી એ ઉપરથી સમજાય છે, માટે ન્યૂન-પદ દોષ થયો, પણ આનંદમાં હોવાથી ન્યૂનપદ ગુણ થાય છે.

પતત્પ્રકર્ષ ગુણ.

જ્યાં પૂજ્યના ક્રોધ વચનનો ઉત્તર વિનયમાં અપાય ત્યાં પત-ત્પ્રકર્ષ ગુણ થાય છે.

યથા

પરશુરામ—દંડ દઉં હું એને, બેભુ આ કોદંડ ધર્યું તોડી;

શ્રીરામ—તમથી જીતે હાફું, માટે નમન કરું છું કરજોડી.

આમાં પૂર્વાર્ધમાં સકોપ વચન છે અને ઉત્તરાર્ધમાં વિનય વાક્ય છે તેથી પતત્પ્રકર્ષ દોષ થયો પણ પૂજ્ય પરશુરામને બ્રહ્મણ્ય જાણી શ્રીરામનાં વિનય વાક્ય હોવાથી પતત્પ્રકર્ષ ગુણ થાય છે.

સમાપ્તપુનરાત્ત ગુણ.

જ્યાં સમાપ્ત કર્યા પછી વિશેષણ નહીં લગાવતાં અન્યપદ હોય ત્યાં સમાપ્ત પુનરાત્ત ગુણ થાય છે.

યથા.

લંક પ્રજાળી રાખ કરી, કર્યો દનુજ સંહાર;

અહાર હારને આપીયો, હરના ઉરને હાર.

આમાં પૂર્વાર્ધમાંજ સમાપ્તિ દેખાય છે છતાં ઉત્તરાર્ધ ઉમેર્યું તેથી સમાપ્ત પુનરાત્ત દોષ થયો પણ વિશેષણ ઉમેરેલ નહીં હોવાથી સમાપ્ત પુનરાત્ત ગુણ થયો.

નિર્હેતુ ગુણ.

પ્રસિદ્ધાર્થમાં નિર્હેતુ દોષ ગુણ થાય છે.

યથા.

ગયાં ચાલતાં ચાલી, સંગે સુખ સહુ જરા જઈ કહેજો;

ગ્રીષ્મદિવસ શિશિરનિશા, આવે ત્યારે પતિ સંગે રહેજો.

આમાં ગ્રીષ્મના દિવસો અને શિશિરની રાત્રિ મોટાં છે એ હેતુ કહ્યો નથી તેથી નિર્હેતુ દોષ છે, પણ ગ્રીષ્મના દિવસો અને શિશિરની રાત્રિ મોટાં છે એ લોકપ્રસિદ્ધ હોવાથી નિર્હેતુ ગુણ થયો.

રસ દૂષણોદ્ધાર.

જ્યાં રસ, સંચારી અને સ્થાઈનું નામ આપ્યા વિના નહીં સમજી શકાય ત્યાં દોષ નથી ગણાતો અને કારણ કાર્ય સાથે હોય ત્યાં પણ દોષ નથી થતો.

યથા.

દેહધારી રસપતિ છે, શુદ્ધ લાજનું સ્વરૂપ સ્ત્રી શોભે;
પતિ શ્રંગારનો મૂર્તિ, રામા રતિને જોઈ ચિત્ત લોભે.

આમાં રસનું, રસવાચક શ્રંગારનું, લાજ સંચારીનું અને રતિ,
શ્રંગારના સ્થાઈ નામ આપ્યા વિના અર્થ પ્રતીતિ થતી નથી માટે
દોષ નથી.

યથા.

વક્રદ્રષ્ટિ વામાતણી, મળી લાજલય સંગ;
ભર્યો મોહ ઉન્માદ ઉર, જવર સમ પીડે અંગ.

આંહીં પણ નામ આપ્યા વિના સંચારી સમજવામાં આવે
તેમ નથી માટે દોષ નથી.

યથા.

ઉત્સુકતા અબળાની, પૂરણ ચંચલતાને પ્રગટાવે;
લાજ બની અરિ તેમાં, હરિ વિલોકતાં નિત્ય આડો આવે.

આમાં ઉત્સુકતા કારણ અને ચંચલતા કાર્ય છે. તેમજ લાજ
પામવાનું કારણ દુર્જનનો ડર છે માટે લાજ, ઉત્સુકતા, ચંચલતા
આદિ નામ આપ્યા છતાં દોષ નથી થતો.

યથા.

કુચ ગ્રહતો જે કરથડી, દેતો જાવક પાય;
મુજ દ્રગ અંજન આંજતો, મુવો પડ્યો એ હાય.

આમાં કંઈના રસમાં શ્રંગારનું સ્મરણ રસ વિરૂદ્ધ છે, છતાં
શ્રંગાર કંઈના વૃદ્ધિ કરનાર હોવાથી દોષ નથી.

કાવ્ય ગુણ.

યશવંત યશોભૂષણકાર લખે છે:—

શુણુ શબ્દનો અર્થ લોકોને પોતા તરફ લાવવાં.

“ ચિન્તામણિ કોષકાર ” લખે છે:—

“ ગુણ આમન્ત્રણે ” કાવ્યના પ્રસાદ આદિ શુણુ પણ સહ-
દયને પોતા તરફ ખેંચે છે. મનુષ્યમાં ઉદારતા આદિ શુણુ છે તેમ

કાવ્યમાં માધુર્યાદિ ગુણ છે. કાવ્યમાં ગુણની આવશ્યકતા માટે વ્યાસ ભગવાન અગ્નિ પુરાણમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

અલંકૃતમપિ પ્રીત્યૈ ન કાવ્યં નિર્ગુણં ભોક્તૃ ।

વપુષ્યલલિતે સ્ત્રીणां हारो भारायते परम् ॥

અર્થ—અલંકારયુક્ત પણ નિર્ગુણ કાવ્ય પ્રીતિ ઉપભવનારૂં બનતું નથી. જેમ સ્ત્રીઓના ખેડોળ (કુરૂપ) શરીર ઉપર હાર ભાર કરનાર થાય છે. એ ગુણો મુખ્ય ત્રણ છે, માધુર્ય, ઓજ અને પ્રસાદ.

કાવ્ય નિર્ણયકાર લખે છે:—જેમ વીર પુરૂષના હૃદયમાં શૂરતાદિ ગુણો વિરાજે છે, તેમ વિદગ્ધ પુરૂષના અંતઃકરણમાં દશવિધિ ગુણ સહજ શોભે છે.

રાવણેશ્વર કલ્પતરૂકાર લખે છે:—“ જેમ યોગી પોતાના હૃદયમાં યોગસાધન કર્યા કરે છે તેમ કવિ કોવિદ દશ ગુણોને પોતાના હૃદયમાં રાખે છે. એ ગુણો નીચે પ્રમાણે છે:—

સમતા, કાન્તિ, ઉદારતા, અર્થવ્યક્ત, સમાધિ, શ્લેષ અને પુનરૂક્તિપ્રતિકાશ. આ સાતે ગુણોનો ઉપર બતાવેલ માધુર્યાદિ ગુણોમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.

માધુર્યગુણ.

જેમાં ટ, ઠ, ડ, ઢ, અક્ષરો ન આવે, સ્વરૂપ સમાસ, અનુસ્વારવાળા વિશેષ વર્ણ અને તમામ અક્ષરો મૃદુ તેમજ મિન્દુયુક્ત આવે એ માધુર્યગુણ. આ ગુણ ચિત્તમાં દ્રવીભાવ પ્રગટાવી આહ્લાદક બને છે અને શ્રંગારરસમાં વધારે શોભે છે.

યથા.

નંદનનંદ તણા સખી, દિવ્ય સુખો વૃજને છે દેનારા;

ભાર મુકુટ ધરી માથે, લલિત વંસી કર કંજે લેનારા.

ઓજ ગુણ.

જેમાં ઉદ્ભૂત શબ્દ, દીર્ઘ સમાસ, સ, ક અને ટ વર્ગ વિશેષ તેમજ સંયોગી વર્ણો આવે એ ઓજ ગુણ. આ ગુણ ચિત્તની દી-

મિનો વિસ્તાર કરે છે. વીર, બિભત્સ અને રૌદ્ર રસમાં ઉત્તરોત્તર અધિક બાળવો.

યથા.

પ્રચંડ આ ભુજ દંડે, ધર્મ કોદંડ કરે ખંડો અરિના;
મત્ત કેસરી કોધે, જેમ વિદારે કઠિણ કુમ્ભ કરિના.

પ્રસાદ ગુણ.

જેમાં મધુર, રોચક અને સરલ વર્ણો, જોઈએ એટલા જ સમાસ અથવા નહી, ગંભીર અર્થશક્તિ અને શિથિલ શરીર (બંધારણ) હોય એ પ્રસાદ ગુણ છે. આ ગુણ અર્થનો શીઘ્ર પ્રકાશ કરી ચિત્તને પ્રસન્ન કરે છે.

યથા.

નહોં કદિ દષ્ટિ ડોલાવી, મોહિત થઈ શ્રી મોહનમાં કાંઈ;
પરમ સુભગતા નિરખી, ધર્મ સાચવ્યો કહે કોણે બાઈ.

સમતા ગુણ.

જેમાં પ્રાચીનોની રીતિથી ભિન્નતા દેખાય અને દૂષણ રહિત વર્ણન હોય એ સમતા ગુણ.

યથા.

મુજ દ્રવ્ય દ્રગકુવલયને, આ નિશિ આપે અપૂર્વ આનંદ;
સદા રહે વૃજ ઉપર, ઉદિત ઉમંગે ભર્યો કૃષ્ણચંદ.

કાન્તિ ગુણ.

જેમાં મનને રૂચે એવાં મધુર વચન હોય, ગ્રામ્યપદ ન હોય તેમજ અર્થ ગુપ્ત પણ ન હોય અને પ્રકટ પણ ન હોય એ કાન્તિ ગુણ.

યથા.

ગુંબહાર ગળામાં, વર વનમાળા વક્ષઃસ્થળ માથે;
ભાલ તિલક લકુટીકર, જે સર્ખો આવે સ્યામ ગ્વાલ સાથે.

ઉદારતા ગુણ.

જેને અન્વય બળથીજ બુદ્ધિમાન બોલી શકે છે અને રસિક સિવાય અન્યજનો સમજી શકતા નથી એ ઉદારતા ગુણ.

યથા.

કદન અમિત વિધ્નોના, એક રદન ગજવદન શ્રી ગણરાય;
વન્દનયુત કરૂં વન્દન, પવિત્ર પુષ્કર શા પુષ્કર પાય.

અર્થવ્યક્ત ગુણ.

જેમાં અર્થ પ્રકટ, સરલ વાતો, સમાસનું અધિકપાણું નહીં
અને સહજ સ્વભાવે વર્ણન કરવામાં આવે એ અર્થવ્યક્ત ગુણ.

યથા.

હરિ રાધાને નિરખે, રાધા નિરખે હરિને અનિમેષ;
ઇન્દુ બન્યાં દ્રવ્ય આનન, ચારે ચક્ષુ ચકોર બન્યાં બેશ.

સમાધિ ગુણ.

જેમાં આરોહ અવરોહવાળું, રૂચિર અને કમસહિત તેમજ
પરિપૂર્ણ ભૂષણયુક્ત વર્ણન કરવામાં આવે એ સમાધિ ગુણ.

યથા.

વર તરૂણીનાં વચનો, સુણી શર્કરા ચક્રિત બની જાય;
ઇક્ષુ દ્રાક્ષ દુઃખ માને, સુધાસલય બની ઝટ સંકોચાય.

શ્લેષ ગુણ.

જેમાં ઘણા શબ્દોનો એકજ સાથે સમાસ કરવામાં આવે એ
શ્લેષ ગુણ તેના ગુરૂ સમાસ, મધ્યમસમાસ અને લઘુસમાસ એવા
ત્રણ ભેદ છે.

ગુરુસમાસશ્લેષ ગુણ-યથા.

રઘુકુલ વિપુલ સરસોરૂહ, સુખદ ભાનુ પદ ચારૂ ધરી ચિત્ત;
કામ ક્રોધ મદમત્સર, મહદ મોહ અરિતણી કરૂં જીત.

મધ્યમસમાસશ્લેષ ગુણ-યથા.

દીનતાણાં દુઃખભંજન, યદુકુલ રંજન અમિત હર્ષ આણી;
કૃપા વારિધર વેગે, કરો કૃપા નિજ દાસ મને જાણી.

લઘુસમાસશ્લેષ ગુણ—યથા.

કમલનયનો સખો કોડે, નિરખે ઇન્દુઆનન ઘનશ્યામ;
વિધુત્ હાસ બિમ્બાધર, દારિમ દશન અહોનિશ અભિરામ.

પુનરુક્તિપ્રતિકાશ લક્ષણ.

જેમાં એક શબ્દ વધારે વખત આવે છતાં રૂચિર અર્થ થાય એ
પુનરુક્તિ પ્રતિકાશ ગુણ.

યથા.

બણિ બણિ ચાલી બાલા, ગણિ ગણિ પગલાં ધરે ધરામાથે;
ધન્ય ધન્ય દ્રગ હરિછબિ, ક્ષણ ક્ષણ નિરખે સખલ સ્નેહ સાથે.

માધુર્ય, ઓજ અને પ્રસાદ ગુણને તમામ ગુણો આધીન છે
એથી મમ્મટ કવિરાજે એ ત્રણને જ ગુણ ગણેલ છે.

સાહિત્યસારકાર લખે છે:—

માધુર્યાદિ ગુણો શબ્દ અને અર્થ એ બંનેમાં ગૌણીભૂત છે, અને
રસમાં પ્રધાનભૂત છે, શબ્દ અને અર્થ (બંને) ત્રણ પ્રકારની રીતિ,
વૃત્તિ અને લક્ષણવડે માધુર્ય વગેરે ગુણોને પ્રકટ કરે છે. જે શબ્દથી
રીતિ અને વૃત્તવડે માધુર્યાદિ ગુણોની વ્યક્તિ થાય, તે શબ્દમાંજ
તેઓ બાહ્યગુણરૂપ ગણાય. વળી જે અર્થથી લક્ષણવડે તે ગુણોની
વ્યક્તિ થાય તે અર્થમાં તેઓ આંતર ગુણ કહેવાય છે.

માધુર્યાદૌ ચ દોષાણામભાવેऽલંકૃતૌ ધ્વનૌ ।

જરત્તરમતા અંતર્ભૂતાઃ શ્લેષાદયો ગુણાઃ ॥

જરતર (પ્રાચીનો) એ માનેલ. શ્લેષાદિ ગુણોનો માધુર્ય
વગેરેમાં, દોષોના અભાવમાં, અલંકૃતિમાં અને ધ્વનિમાં અંતર્ભૂત
થાય છે.

શ્લેષ પ્રસાદોદારત્વૌજઃ સમાધય ઓજાસિ ।

દોષાભાવે તુ સમતા કાન્તિશ્ચ સુકુમારતા ॥

ઓજ ને વિષે શ્લેષ, પ્રસાદ, ઉદારત્વ, ઓજ અને સમાધિ

વગેરે ગુણોનો અન્તર્ભાવ થાય છે, અને દોષાભાવમાં સમતા, કાન્તિ અને સુકુમારતા અન્તર્ભાવ પામે છે.

માધુર્ય એવ માધુર્યમર્થવ્યક્તિઃ પ્રસાદકે ।

પ્રકાશાદિમતેનાંતર્ભૂતાઃ શ્લેષાદયોગિરઃ ॥

માધુર્યગુણમાં મધુરતાનો અને પ્રસાદકમાં અર્થવ્યક્તિનો અન્તર્ભાવ થાય છે. આ પ્રમાણે કાવ્યપ્રકાશ ઇત્યાદિકના મતમાં એ શબ્દગુણોનો અન્તર્ભાવ થાય છે.

આર્થિક ગુણો.

ઓજઃપ્રસાદસમતામાધુર્યસુકુમારતાઃ ।

ઉદારત્વં ચ દોષાણામભાર્વેઽતર્ભવન્ત્યમી ॥

કાવ્યરૂપે સમાધિશ્ચ તથા કાન્તી રસધ્વનૌ ।

અર્થવ્યક્તિ સ્તથા શ્લેષોઽલંકાર ઇતિ ચાર્થિકાઃ ॥

દોષોના અભાવમાં ઓજ, પ્રસાદ, સમતા, માધુર્ય, સુકુમારતા અને ઉદારતાનો, કાવ્યરૂપમાં સમાધિનો, રસધ્વનિમાં કાન્તિનો, અલંકૃતિમાં અર્થવ્યક્તિ અને શ્લેષનો અન્તર્ભાવ થાય છે.

પુરાણસંસ્થ્યં વિજ્ઞેયં લક્ષણં ત્વાર્થતો ગુણાન્ ।

આંતરાન્વયં જયચંદ્રાલોકાભરણસારતઃ ॥

ચન્દ્રાલોક અને સરસ્વતી કંઠાભરણને અનુસરીને એ આન્તરિક આર્થિક ગુણો અષ્ટાદશ પ્રકારના બતાવ્યા છે.

દ્રાક્ષાપાકસ્તથા પ્રેયો માધુર્ય સુકુમારતા ।

શ્લેષઃ સૌદમ્યં ચ માધુર્ય વ્યનક્તિ મધુરાર્થતઃ ॥

દ્રાક્ષાપાક, પ્રેય, માધુર્ય, સુકુમારતા, શ્લેષ અને સૌદમ્ય એ છએ ગુણો માધુર્યને પ્રકટ કરે છે.

દ્રાક્ષાપાક

દ્રાક્ષાપાકઃ સવાહ્યાંતસ્તત્સમપ્રસ્ફુરદ્રસઃ ।

દ્રાક્ષની માફક અંદર અને બાહિર રસયુક્ત જે ગુણ તે દ્રાક્ષાપાક.

યથા.

રઘુવીરગુરોઃ પાદપાંસવો મુક્તિકુંકુમમ્ ।

શ્રી રામચન્દ્રજીના ગુરૂની ચરણરજ એ મુક્તિના સૌભાગ્યનું કુંકુમ છે.

આમાં કુંકુમ પદથી ગુરૂના ચરણકમળનું અલૌકિક આશ્ચર્ય મનાય છે.

શ્રીઓને જેમ કુંકુમમાં સૌભાગ્ય સર્વસ્વ રહેલું છે, તેમ આ મુક્તિરૂપી શ્રીને ગુરૂના ચરણની રજરૂપી કુંકુમ રહેલું છે. માટે સૌભાગ્ય સર્વસ્વ ગુરૂને આધીન રહેલું છે, તેથી કરીને મુક્તિ એ તો ગુરૂની કિંકરી છે. માટે ગુરૂની સેવાથીજ મુક્તિ મળે છે.

પ્રેયઃ

પ્રાયઃ સહૃદય સ્વાંતર્કષકં પ્રેય ઉચ્યતે ।

સહૃદય મનુષ્યોનાં અંતઃકરણનું આકર્ષણ કરનારો જે રસ તે પ્રેય ગુણ કહેવાય છે.

યથા

કૈવલ્યમપિ વૈકલ્યં યાતિં કાન્તાદ્રગંતતઃ ।

કાન્તાના નેત્રાન્તથી કૈવલ્ય પણ વિકલતાને પ્રાપ્ત થાય છે.

માધુર્ય.

માધુર્યં વર્ણનં નત્યાઃ ક્રોધાદેરપિસૂચને ।

ક્રોધાદિને સૂચવતાં જે વિનયનું વર્ણન તે માધુર્ય.

યથા

સ્મિતચન્દ્રિકયા રાધા દાશી સન્ધ્યાં તિરોદધે

ખંડિત થવાથી રાધાએ પોતાની દ્રષ્ટિમાં થયેલ જે રક્તવર્ણ તેને હાસ્યરૂપી ચન્દ્રિકાથી ઢાંકી દીધો.

આમાં સન્ધ્યા શબ્દથી દ્રષ્ટિમાં રહેલા ક્રોધનું સૂચન થાય છે. અને સ્મિત ચન્દ્રિકાવડે એ ક્રોધને દૂર કરવાથી પ્રણતિનું વર્ણન કર્યું છે.

સુકુમારતા.

અતિકોમલતાર્થસ્ય સૌકુમાર્યમુદીરિતમ્
જેમાં અર્થની અતિ કોમલતા હોય તેનું નામ સુકુમારતા.

યથા

યાસ્યામિ મથુરામેવં શ્રુત્વા રાધાઽગમદ્ધરામ્ ।

હું મથુરા જઈશ એમ કૃષ્ણનું વચન સાંભળીને રાધાજી પૃથ્વી ઉપર પડી ગયાં.

આમાં કૃષ્ણના વચનનું શ્રવણ થયું તેજ ક્ષણે થએલ રાધિકાનો મૂર્છા લક્ષણવાળો કોમળ અર્થ જણાવેલ છે.

શ્લેષ.

શ્લેષસ્ત્વર્થસ્ય રચનાચાતુરીસૂત્રાચિત્રતા.

અર્થની રચનાનું જે ચાતુર્ય તે શ્લેષ.

યથા

ઉમાકપોલં સોઽચુંબચ્છંભુર્ગંગાસ્યવિંબનાત્

મહાદેવે ગંગાના મુખને જોવાના છળથી પાર્વતીના કપોલનું ચુંબન કર્યું.

યથા

દૃષ્ટૈકાસનસંસ્થિતે પ્રિયતમે પશ્ચાદુપેત્યાદરા

દેકસ્યા નયને પિધાય વિહિતક્રીડાનુબન્ધચ્છલઃ ।

ઈષદ્વક્રિતકંધરઃ સપુલક પ્રેમોલ્લસન્માનસા,

મન્તર્હાસલસત્કપોલફલકાં ધૂર્તોઽપરાંચુમ્બતિ ॥

એક આસન ઉપર બેઠેલી બે પ્રિયતમાઓને જોઈને પાછળથી આવીને આદર સહિત એક જણીનાં નેત્રોને રમતના ખડાનાથી ઢાંકી દઈને જરા ડોક નમાવીને ધૂર્ત નાયક રોમાંચ સહિત પ્રેમથી મન જેનું ઉદ્ઘાસ પામેલું છે એવી અને ઉરમાં ઉભરાતા હાસ્યથી જેનો કપોલ ભાગ પ્રકુલિત છે એવી બીજી નાયકાને ચુમ્બન કરે છે.

આમાં ચાતુરી સ્પષ્ટ જ છે તેથી શ્લેષ.

સૌક્ષ્મ્ય.

સૌક્ષ્મ્યં ત્વર્થસ્ય સૂક્ષ્મત્વં
અર્થની જે સૂક્ષ્મતા તેનું નામ સૌક્ષ્મ્ય.

અથા.

પીયૂષાંશોર્મરીચિવત્ ।

સીતયૈક્ષિરઘૂત્તંસો વંચયિત્વા મનોપિ ચ ॥

સીતાએ મનને છેતરી ચન્દ્રમાના કિરણની માફક સુશોભિત
એવા રામચન્દ્રજીને જોયા.

ધનુષ ભાંજ્યા પહેલાં જે સમયે સખીઓએ વર્ણવેલા રામને
જોવાને સીતાએ સંકલ્પ કર્યો તેજ વખતે અત્યંત લજ્જા અને કામ-
થી થએલ સાત્વિકાનુભાવને લીધે મન સ્તબ્ધ થવાથી સંકલ્પ માત્ર-
થી પ્રેરાએલાં એવાં નેત્રથી રામચન્દ્રજીને સીતાજીએ જોયા. માટે
આમાં મનનો વ્યાપાર નહીં હોવાથી સંકલ્પ માત્રની જ પ્રેરણા હો-
વાથી મનનું વંચન સિદ્ધ છે. આમાં અર્થની સૂક્ષ્મતા હોવાથી સૌક્ષ્મ્ય.

વ્યનત્તયોજો નાલિકેરીપાકઃ શોભા ચ વિસ્તરઃ ।

ગંભીરત્વમુદારત્વરીતિશ્ચ પરુષાર્થતઃ ।

નાલિકેરીપાક, શોભા, વિસ્તર, ગંભીરત્વ, ઉદારત્વ
તથા રીતિ એ છ ગુણો પરુષા નામની વૃત્તિને અનુકૂલ જે અર્થ-
એ અર્થદ્વારા ઓજસ ગુણને પ્રકટ કરે છે.

નાલિકેરીપાક.

સ નાલિકેરીપાકો યઃ સ્વાન્તર્ગૂઢરસો દૃઢઃ

જેની અંદર ગૂઢ રસ રહેલ છે, અને જે દૃઢ છે તે નાલિકેરીપાક
કહેવાય છે.

યથા.

ધિગ્મ્મ્રમદ્ભુંગતુંગાર્ક્ષીં ગુર્વપાંગેઽગરંગિણિ ।

મારા શરીરને વિષે સંચરતા એવા ગુરૂના કૃપાકટાક્ષ છે ત્યાં ચંચલ એવા બ્રમરાની માફક ઉન્નત નેત્રવાળી રમણીને ધિક્ક છે.

આમાં ગુરૂના કૃપાકટાક્ષના સંચારથી રમણીના તિરસ્કારને વિષે ત્યાગવીરનો ગૂઢ ભાવ છે અને રચના દૃઢ છે. તેથી નાલિકેરીપાક.

શોભા.

શોભા પ્રમિતદોષોઽપિ ગુણોત્કર્ષેણ બાહ્યતે ।

નિર્ણય કરેલા દોષનો અધિક ગુણોથી જે બાધ થાય તેનું નામ શોભા.

યથા.

નિદન્તિ રમણીં ખ્રાન્તાશ્ચૂડાલા કિં ન મુક્તયે ।

વિરાગીઓ બ્રાન્ત થઇને રમણીઓને નિન્દે છે પણ શું સ્ત્રીઓ મુક્તિને વાસ્તે નથી ?

આમાં સ્ત્રીને વિષે નિર્ણય કરેલા દોષનો મુક્તિરૂપી ગુણોત્કર્ષ-થી બાધ કર્યો છે માટે શોભા.

વિસ્તર.

ભંગીવૈપુલ્યતો યત્રાકૂતં વ્યક્તં સવિસ્તરઃ

ભંગીની વિપુલતાથી જેમાં અભિપ્રાય સ્પષ્ટ હોય તે વિસ્તર

યથા.

યેન વૃન્દાવને રેણુર્ભવેયં તત્તપઃક્રમે

તેણું માફ તપ ક્યાં કે જે તપવડે વૃન્દાવનમાં હું રેણુ થાઉં ?

આમાં વૃન્દાવનને વિષે રેણુ થવા રૂપી ભંગીની વિપુલતા

બતાવે છે તેથી વિસ્તર.

ગામ્ભીર્ય

ધ્વનિઃ પ્રતિપદં દિવ્યો યાદિ ગામ્ભીર્યમીર્યતે ॥

જ્યાં દરેક પદે દિવ્ય એવો ધ્વનિ હોય તે ગામ્ભીર્ય કહેવાય છે.
યથા.

અમીમોડપ્યમ્બોપીશોડસ્મ્યનુમાપતિરપ્યહમ્ ॥

હું અમીમ, અભવ, તથા અનુમાપતિ છું છતાં ઇશ્વર છું.

અહીં “અહં” એ શબ્દથી અહંકારોપલક્ષિત કૂટસ્થ પ્રત્યક્ ચિદાત્મા બાણવો.

“અમીમ” એ શબ્દથી અહિંસાપ્રધાન સન્યાસાન્ત નિત્યા-નિત્ય વસ્તુ વિવેક વગેરે ચાર સાધનોની સંપત્તિ રૂપી પરિપાક સૂચવેલો છે.

“ઇશ” શબ્દથી જગતના જન્મ ઇત્યાદિક કારણ સૂચવાય છે.

“અનુમાપતિ” શબ્દથી અનુમાનરૂપ બુદ્ધિના પ્રકાશક કહેવાય છે.

આમાં દરેક પદે દિવ્ય ધ્વનિ રહેલ છે તેથી ગામ્ભીર્ય.

ઉદારત્વ.

ऐश्वर्योत्कर्षशालित्वमुदारत्वमुदीर्यते ॥

જ્યાં ઐશ્વર્યનો ઉત્કર્ષ બતાવાય તે ઉદારત્વ.

યથા.

गुरुपन्नखदीप्त्यक्तरेणू श्री शारदे खलु ।

લક્ષ્મી અને સરસ્વતિ એ બન્ને ગુરૂના ચરણ નખની કાન્તિ-વાળી રજ છે.

આમાં ઐશ્વર્યનો ઉત્કર્ષતા બતાવી છે, તેથી ઉદારત્વ.

રીતિ.

उपक्रमादिषड्लिङ्गानुग्रहो रीतिरीरिता.

ઉપક્રમ તથા ઉપસંહાર, અભ્યાસ, અપૂર્વતા, ફલ, અર્થવાદ અને ઉપપત્તિ એ છ ની જેમાં અનુકૂલતા હોય તે રીતિ બાણવી.

યથા.

માર્ગવે ભગ્નભૂમૃદ્ધે માર્ગે કઃ પ્રતિભૂર્ભવેત્.

કાર્તવીર્ય વગેરે રાજાઓના પ્રભાવને નષ્ટ કરનાર એવા ભૂશુ-
કુળને વિષે ઉત્પન્ન થએલા પરશુરામને વિષે કોણ પ્રતિપક્ષી હોય ?

આમાં ભાર્ગવ-ભૂશુવંશમાં ઉત્પન્ન થએલ, એ પ્રમાણે વંશનું
કીર્તન કરી ઉપક્રમ બતાવેલો છે અને પ્રતિપક્ષી કોણ હોય એ ઉપ-
સંહાર બતાવ્યો છે.

ક્ષત્રિયોનો ક્ષય એ અભ્યાસ બતાવેલ છે,

લોકોત્તર હોવાથી અપૂર્વતા છે.

પિતૃઋણમાંથી મુક્ત એ ફલ જાણવું.

ભાર્ગવ એટલે મહાદેવનો શિષ્ય એમ કહેવાથી ઉપપત્તિ અને
અનેક ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી અર્થવાદ જાણવો.

સહકારાભપાકાક્ષરસંહતિસમાધયઃ !

સંમિતત્ત્વોક્તિસમતાઃ પ્રૌઢાર્થેન પ્રસાદકાઃ ॥

સહકારાભપાક, અક્ષરસંહતિ, સમાધિ, સંમિતત્ત્વ, ઉક્તિ
અને સમતા એ બધા પ્રૌઢાર્થથી પ્રસાદક છે-

સહકારાભપાક.

સહકારાભપાકસ્તુ ગૂઢાગૂઢાર્થગુમ્ફનમ્ ।

ગૂઢાગૂઢ અર્થની જે રચના તે સહકારાભપાક.

યથા.

સ્તનૌન્નત્યનતાપિ ત્વં ભ્રુવૌ તે નોન્નતે કુતઃ ।

હે પ્રિયે ! તું સ્તનની ઉન્નતિથી નમી ગયેલી છે પણ તારી
બ્રહ્મુટિ કેમ ઉંચી થતી નથી ?

આ ઉદાહરણમાં બ્રહ્મુટિ ઉંચી કેમ નથી એ કહેવાથી ઉર્ધ્વ
દષ્ટિ કરવી એવો ગૂઢ અર્થ નીકળે છે તેથી સહકારાભપાક.

અક્ષરસંહતિ.

શબ્દાલ્પત્વેऽપિ ભૂર્યર્થરચનાક્ષરસંહતિઃ ।

થોડા શબ્દોમાં ઘણા અર્થની રચના તે અક્ષરસંહતિ.

યથા.

ધનુસ્તૃઙ્યાતુવાલ્યબ્ધિ તત્પજિજ્ઞાનકીપતિઃ ।

ધનુષ્-મહાદેવનું ધનુષ, તૃદ્-રાજ્ય તૃષ્ણા, યાતુ-રાક્ષસ
વાલી-રાક્ષસનું નામ છે, અબ્ધિ-સમુદ્ર અને તત્પજિત્-તેનો પતિ
જે રાવણ તેને જીતનારા જનકીપતિ છે.

ધનુષ ખાલકાંડ સૂચવે છે, તૃદ્ અયોધ્યાકાંડ સૂચવે છે, યાતુ
અરણ્યકાંડ સૂચવે છે, વાલી કિષ્કિન્ધાકાંડ સૂચવે છે, સમુદ્ર સુન્દર-
કાંડ અને તત્પજિત્ યુદ્ધકાંડ તથા જાનકીપતિ એ શબ્દથી ઉત્તર-
કાંડ બતાવે છે.

આમાં થોડા શબ્દોમાં ઘણા અર્થની રચના છે તેથી
અક્ષરસંહતિ.

સમાધિ.

उक्तिं विनैवयच्छन्नसमाधिः सोऽभिधीयते ।

ઉક્તિવિના જે છદ્મ, તે સમાધિ કહેવાય છે.

યથા.

सिंहावलोकनं चक्रे राधाकंदूयनच्छलात् ॥

રાધાએ ખંજોળવાના મિષથી સિંહાવલોકન કર્યું.

આહીં ખંજોળવાના ખંડાનાથી સિંહાવલોકન કર્યું એમ જે
બતાવેલ છે, એમાં સિંહાવલોકન શા માટે કર્યું એવો કાંઈ સંબંધ
બતાવ્યો નથી એથી સમાધિ.

સંમિતત્વ.

संमितत्वं तु यत्रार्थौ समान तुलिताविव ।

જેમાં બન્ને અર્થો સમાન રીતે તોળાય તે સંમિતત્વ.

યથા.

द्वक्तुलापात्रतोराधानुरागौ समतोलयत् ।

દૃષ્ટિરૂપી તુલાપાત્રથી રાધાએ બે અનુરાગને તોળ્યા.

આમાં કૃષ્ણમાં રહેલો પોતાનો અનુરાગ અને પોતાને વિષે રહેલ કૃષ્ણ સંબંધી અનુરાગને દૃષ્ટિથી તોળ્યા. તેમાં એ અનુરાગ-રૂપી પદાર્થોની સમતાથી સંમિતત્ત્વ ગુણ રહેલો છે.

ઉક્તિ.

उक्तिर्युक्तिवशेनार्थः स्विष्टश्चेत्पुष्टतामियात् ।

યુક્તિને લીધે પોતાના ધારેલા અર્થની પુષ્ટિ થાય એ ઉક્તિ કહેવાય છે.

યથા.

द्रष्टः कुत्रापि संपूर्णो माधवो राधया विना,

કયાંઈ રાધા વિનાના માધવને સંતુષ્ટ જોયા ?

આહીં કોઈ એક સ્ત્રી પોતાની સખીને કહે છે જે સહસ્ર ગોપીઓનો સંલોગ કરીને પણ મારી સખી રાધિકાના આસ્વાદન વિના સ્વપ્નમાં પણ તૃપ્તિને પામેલા માધવને જોયા ? તાત્પર્ય કે એના ચરણ પૂજવાને વાસ્તે શ્રીકૃષ્ણ ફરીને આવે છે, આવાં વિનોદ લક્ષણવાળો પ્રિયાર્થ છે એથી ઉક્તિ.

સમતા.

क्रमवद्विषमार्थत्वशून्यत्वं समता मता ।

ક્રમવાળાનો જે સમ અર્થ તેનું નામ સમતા.

યથા.

हेमन्तेऽहो वसन्ते ते बदराम्रौपमौ कुचौ ।

હે પ્રિયે ! તારા કુચ હેમન્ત ઋતુમાં અને વસન્ત ઋતુમાં બદરીફળ તથા આમ્રફળનાં જેવાં છે.

આમાં હેમન્ત અને વસન્ત ઋતુનાં ક્રમથી જે સ્તનને બદરી તથા આમ્રફળની ઉપમા આપી છે એથી સમતા.

રીતિ.

साहित्यदर्पणकार लખे छः—

પદસંકુટના રીતિરક્તસંસ્થાવિશેષવત્ ।

ઉપકર્ત્રી રસાદીનામ્ સા પુનઃ સ્યાચ્ચતુર્વિધા ॥

શ્રંગાર આદિ નવ રસ તથા ભાવ અને રસાભાસ ઇત્યાદિકતુર્વિધ કરનારી શરીરના અવયવોની માફક પદોને જેમાં યથાસ્થાન વિન્યાસ કરેલ હોય તે રીતિ કહેવાય છે; તેના ચાર પ્રકાર છે.

વૈદર્ભીં ચાથગૌડીચ પાશ્ચાલીં લાટિકા તથા

૧ વૈદર્ભી, ૨ ગૌડી, ૩ પાંચાલી, ૪ લાટિકા.

વૈદર્ભી.

માધુર્યવ્યઙ્ગકૈર્વર્ણૈરચના લલિતાત્મિકા ।

અવૃત્તિ રલ્પવૃત્તિર્વા વૈદર્ભીં રીતિરિષ્યતે ॥

સમાસ રહિત અથવા થોડા સમાસવાળી માધુર્યને પ્રકટ કરનાર વર્ણોવાળી જે લલિત રચના તે વૈદર્ભીં રીતિ.

ગૌડી.

ઓજઃપ્રકાશકૈર્વર્ણૈર્બન્ધઃ આદમ્બર પુનઃ ।

સમાસ બહુલા ગૌડી.

ઘણા સમાસવાળી ઓજગુણને પ્રકટ કરનારા વર્ણોયુક્ત જે સુંદરરચના તે ગૌડી રીતિ.

પાશ્ચાલી.

વર્ણૈઃ શેષૈઃ પુનર્દ્વયોઃ ।

સમસ્તપશ્ચષ્પદોઃ બન્ધઃ પાશ્ચાલિકામતઃ ॥

જેમાં પાંચ કે છ પદો સમાસવાળાં હોય અને ઓજસ તથા માધુર્યગુણને પ્રકટ કરનારા વર્ણો સિવાયનાં વર્ણો વાળી જે રચના તે પાશ્ચાલી.

લાટી.

લાટી તુ રીતિર્વૈદર્ભીંપાશ્ચાલ્યોરન્તરાસ્થિતા

વૈદર્ભી તથા પાંચાલી બન્ને રીતિના ધર્મવાળી જે રચના તે છાત્ર રીતિ કહેવાય છે.

સાહિત્યસરસીકાર લખે છે:—

વૈદર્ભી.

કમ સમાસ કિ સમાસ નહિ, અચ્છર સાનુસ્વાર;
બિન ટ વર્ગ લઘુ રેફતે વૈદર્ભી સરદાર.

સમાસ વિનાની અથવા થોડા સમાસવાળી માધુર્યને પ્રકટ કરનારા વર્ણોથી સુંદર એવી રચના તે વૈદર્ભી રીતિ.

યથા.

શોભે ચન્દનગિન્દુથી, બન્ધુર આનન ઇન્દુ;
પ્રહ્લી ગયંદની મન્દ ગતિ, લે છે પદ અરવિન્દ.

આમાં ચન્દન, ગિન્દુ, બન્ધુર, ઇન્દુ, ગયન્દ, મન્દ અને અરવિન્દ આ તમામ શબ્દો સાનુસ્વાર છે અને માધુર્યને પ્રકટ કરનાર છે, સમાસ અદ્ય છે, ટ વર્ગ બીલકુલ નથી, લઘુ અક્ષરો વિશેષ છે, એથી વૈદર્ભી રીતિ જાણવી.

ગૌડી.

ટાદિ સંયોગી વરનમે, હો હિ સુ વડો સમાસ
તાસોં ગૌડી કહતહૈ, વામન મત પરકાસ.

અત્યંત સમાસવાળી, લાંબા અર્થને પ્રકટ કરનારા વર્ણોવાળી જે રચનાવિશેષ તે ગૌડી રીતિ કહેવાય છે.

યથા.

ભારતંડવંશજ તણા, છે પ્રચંડ ભુજદંડ;
ખોળી ખંડે ખંડથી, દે દુષ્ટોને દંડ.

આમાં ભારતંડ, પ્રચંડ, ભુજદંડ અને ખંડેખંડ ઇત્યાદિ ટ વર્ગના અક્ષરો હોવાથી ઓજનો પ્રકાશ કરે છે, બીજું પ્રચંડ, દુષ્ટો

ઈત્યાદિ સંયોગી વર્ણ છે અને સમાસ દીર્ઘ હોવાથી ગૌડી રીતિ જાણવી.

પાંચાલી.

ગૌડી બૈદર્થી મિલિત, પાંચાલી હૈ જાત;

ઉપજત તહાં પ્રસાદગુન, બરનત સુકવિ સિહાત.

વૈદર્થી અને ગૌડી રીતિમાં બતાવેલા વર્ણોથી મિશ્રિત રચના કે જેમાં પ્રસાદગુણ ઉપજે તે પાંચાલી રીતિ કહેવાય છે.

યથા.

મહા સર્પ કન્દર્પવિષ, જવાળ રહી અંગ જાગૌ;

કંજશયન અન્દન થકી, ત્રિયા શકે નહિ ત્યાગૌ.

આમાં પૂર્વાર્ધમાં દીર્ઘ સમાસ છે, રેફવાળા શબ્દો છે, તેમજ ઓજગુણનો પ્રકાશ કરે છે. ઉત્તરાર્ધમાં અદ્ય સમાસ છે, ૮ વર્ગના અક્ષરો નથી, અને સાનુસ્વાર અક્ષરો હોવાથી માધુર્ય ગુણનો પ્રકાશ કરે છે એથી પાંચાલી રીતિ જાણવી.

યથા

બ્રહ્મો શ્યામ શ્યામાસુકર, લહ્યો મહા સુખપુંજ;

પંકજ પત્ર સરોજ જહાં, કુંજોમાં અલિગુંજ.

આમાં પણ ઉપર પ્રમાણે પૂર્વાર્ધમાં ગૌડી અને ઉત્તરાર્ધમાં વૈદર્થી હોવાથી પાંચાલી રીતિ જાણવી.

લાટિ.

અમત્કારચન્દ્રિકાકાર કહે છે:—

કોમલ પદ જહં રહત હૈ, ઉપજત ગુન પરસાદ ।

લાટી રીતિ તહાં કહે, લાગે પદત સુવાદ ॥

યથા.

અધર સુધારસથી સુખદ, બોલે બાલ સુબોલ;

લાલ લાલ લોચન લલિત, શોભે નીલ નિચોલ.

આમાં કોમલ પદો વડે પ્રસાદ ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી
લાટિ રીતિ જાણવી.

સાહિત્યસારકાર લખે છે:—

તત્તદ્રસાર્હપદસંઘટના રીતિરીરિતા ।

જે રસ હોય તે રસને યોગ્ય પદયુક્ત રચના તે રીતિ
કહેવાય છે.

वैदर्भी च तथा गौडी पांचाली चेति तत्क्रमात् ।

વૈદર્ભી, ગૌડી તથા પાંચાલી એવી રીતે રીતિના ત્રણ પ્રકાર છે.

वैदर्भी, गौडी, पांचाली.

असमासा तुरीयोर्ध्वसमासा च यथेप्सितम् ॥

તદેકાન્તસમાસા ચ વિજ્ઞેયા સા યથાક્રમમ્ ॥

સમાસરહિત અને જે રસ હોય તે રસને યોગ્ય પદની રચના-
વાળી રીતિ વૈદર્ભી.

ચારથી અધિક પદો જેમાં સમાસવાળાં છે ને જે રસ હોય તે
રસને યોગ્ય પદોવાળી રચના ગૌડી રીતિ કહેવાય છે.

ફક્ત ચાર પદ સુધીજ જેમાં સમાસવાળાં પદ હોય અને જે
રસ હોય તે રસને યોગ્ય એવા પદસંઘટનાન્વિત જે રચના તે
પાંચાલી કહેવાય છે.

वृत्ति.

रसेष्टवर्णरचना वृत्तिरित्यभिधीयते ।

સાપિ ત્રિધૈવ વિજ્ઞેયા પૂર્વાદિગુગ્રક્રમાત્ ॥

રસને ઇષ્ટ જે વર્ણ તે વર્ણયુક્ત જે રચના તે વૃત્તિ કહેવાય
છે, અને પૂર્વે કહેલા માધુર્યાદિ ગુણોને અનુસાર તેના ત્રણ પ્રકાર છે.

मधुरा परुषा प्रौढा माधुर्यौजः प्रसाददाः

चन्द्रालोकमता भद्रा ललिता मधुरैव मे

મધુરાવૃત્તિ માધુર્ય શુણ્ણને, પદ્માવૃત્તિ ઓજ શુણ્ણને અને પ્રોઢા પ્રસાદ શુણ્ણને પ્રકટ કરે છે. ચન્દ્રાલોકમાં જે ચોથી મદ્રા તથા પાંચમી લલિતા નામની વૃત્તિ બતાવી છે, તે અમારા મતમાં તેા મધુરા વૃત્તિ જ છે.

કૌશિક્યારમટી ચૈવ સાત્વતી ચેતિતાઃક્રમાત્

મતાપરુદ્ધ આર્થિક્યો મે સાત્વત્યેવ ભારતી

‘પ્રતાપરુદ્ધ’ ગ્રંથમાં એની એ વૃત્તિઓને કૌશિકી, આરમટી, તથા સાત્વતી એવાં ક્રમ મુજબ નામ આપીને આર્થિક કહેલી છે. તેમાં જે ભારતીવૃત્તિ કહેલી છે, તે અમારા મતમાં સાત્વતીજ ગણી છે.

મધુરાવૃત્તિ.

ભૂયઃ શિરોગર્ગાત્યા સોષ્માઽડાઽડ્યાસુરુપિણી

હૃસ્વમધ્યરણદ્વીદ્રાઽનુપાન્યા મધુરા ભવેત્ ॥

જેમાં વારંવાર અનુસ્વાર, પર સવર્ણ અને શુદ્ધ અનુનાસિક-રૂપે રહેલા હ, જ, ણ, ન, મ, તથા શ, ષ, સ, હ, ટ, વર્ણને છોડી દઈ દરેક વર્ગના પહેલા, ત્રીજા અને પાંચમા અક્ષરો, ય, ર, લ, વ, જેના પછી હ્રસ્વ સ્વર આવતો હોય તેવા ‘ર’ અને ‘ણ’ તથા બે ‘લ’ નો સંયોગ આટલાં વાનાં આવતાં હોય અને વર્ગના બીજા તથા ચોથા અક્ષરનો સંયોગ જેમાં ન આવતો હોય તેવી રચનાને મધુરાવૃત્તિ કહે છે.

યથા.

સોહ્યાસયતિ ગોવિન્દં મન્દં મન્દં વિહારિણમ્ ।

પંચમૈરલસા કુઞ્જે શિઞ્જિતાનાં મિષેણ કિમ્ ॥

હે સખિ ! તે રાધા સુંદર લતાથી આશ્ચર્યજનક પ્રદેશમાં, મંદ મંદ વિહારી એવા ગોવિન્દને પોતે શિથિલ થવાથી માત્ર કરના કંકણ વગેરે અલંકારના શબ્દોરૂપી પંચમનાદથી ઉત્સાહવાન કરે છે, એટલે સુરત-નિષેધ કરે છે. કારણ કે નિષેધ એજ કામોદીપન અને

ઉત્સાહ કરનારો છે. આ પદ્યમાં સર્વથા સમાસનો અભાવ હોવાથી વૈદર્ભી રીતિ છે, અને વળી ક, ચ, ત, પ, ગ, જ, દ, બ, ભ, ન, મ, શ, ષ, સ, હ, ય, ર, લ, વ, અનુસ્વાર એટલા સિવાય અન્ય વર્ણનો અભાવ છે, માટે ઉપરના લક્ષણ મુજબ મધુરાવૃત્તિ છે, વળી આમાં સંલોગ નામનો શ્રંગાર ખતાવ્યો છે, તેથી કરીને તેમાં રહેલ માધુર્યની પણ વ્યંચ્યતા છે.

સીતાજીનો પૃથ્વીપ્રવેશ થયા પછી સીતાને આગળ ઉભેલાં માનીને રામચન્દ્ર મનને વિષે શોકયુક્ત વાક્ય કહે છે:—

યેદું કુંદં મિલિન્દાનાં વૃન્દં ચેન્દીવરં વરં ।

મન્દં સુન્દરિ વિન્દન્તી સેન્દિરા ધરણીં ગતા ॥

હે સુન્દરિ ! જે તું મુખવડે અર્ધા ઉઘડેલા કુન્દના પુષ્પને, કોમલ હાસ્યથી ચન્દ્રને, કુટિલ એવા કેશના સમુદ્ધથી ભ્રમરાના સમુદ્ધને અને વિશાળ નેત્રથી કમળને પણ તુચ્છ માનતી હતી; આકારથી પણ સાક્ષાત્ લક્ષ્મી હતી તે તું અત્યારે પૃથ્વીમાં ગઈ માટે મન્દ લાગ્યયુક્ત મને ધિક્ક છે.

આમાં ઉપર પ્રમાણેજ રીતિ અને વૃત્તિ સમજવી; પણ અહીંયાં કંઠશ્વાસદ્વારા માધુર્યગુણ રહેલો છે.

કોઈએક કૃષ્ણરૂપી નાયકને કહે છે:—

સા શંખાં કંપયંતીવ ચંપકૈરપિ કંપતે ।

અંતરંગમનંગોયમંગનાનાં યદિજ્ઞતિ ॥

હે કૃષ્ણ ! તે રાધા અતિશય કાન્તિવડે જાણે વિજળીને કંપાવતી હોય નહી તેમ કંપ્યા કરે છે, કારણ કે આ મદન અંગનાઓના અંતરંગને સ્વાધીન કરી દે છે. અહીંયા પણ ઉપર પ્રમાણે ખતાવેલ કંઠશ્વાસના ઉદાહરણ કરતાં આમાં વિપ્રલંભ શ્રંગારસદ્વારા માધુર્યની અધિકતા છે.

સુવર્ણ અને કામદેવ, એ ચંચલ પુરૂષોનેજ વશ કરે છે, પણ સ્થિર બુદ્ધિવાળાને વશ નથી કરી શકતા. તેથી કરીને હું અદ્વૈત

આત્માનું હુમેશાં ચિન્તન કરે છે. અને પ્રાણાન્ત સંકટમાં પણ સ્ત્રીનું ચિન્તન નથી કરતો, કારણ જે એ સર્વ અનર્થ કરનારી છે. આ ચાર પ્રકારના ઉદાહરણોમાં વૈદલી રીતિ, મધુરાવૃત્તિ તથા આર્થિક કૌશિકીવૃત્તિ રહેલી છે.

પરુષા,

સંયોગપરસ્વાદ્યાઽસ્થિલવર્ણાઽતિગુર્વસુઃ ।

અર્દ્ધાદ્રાઽતિવિસર્ગાઽત્યૂર્ધ્વરા પરુષા મતા ॥

જેમાં સંયોગ જેની પછી આવતા હોય તેવા હ્રસ્વ અક્ષરો હોય, તથા જેમાં દરેક વર્ણો પણ આવતા હોય, વર્ગના બીજા અક્ષરો, ચોથા અક્ષરો અને શ, ષ, સ, હ, એ વધારે આવતા હોય, જે ‘લ’ નો સંયોગ ન હોય, વિસર્ગ શુદ્ધામૂલીય અને ઉપધ્મનીય અત્યંત હોય અને અક્ષરો ઉપર રેફ વધારે આવતા હોય તેવી રચનાને પરુષાવૃત્તિ કહે છે. આ વૃત્તિ તામસી કહેવાય છે.

મથા.

યસ્મિનેત્રૈકદોર્દંડમંડિકોદંડલંબકૃત્

દાશવક્રે શરં ધર્તુ સમરે સકરઃ કૃપઃ ॥

ત્રિનેત્ર એવા જે મહાદેવ તેના ભુજદંડને વિષે વિરાજમાન એવા ધનુષ્યને જે હાથે તોડયું છે, તે હાથ આ રાવણના યુદ્ધમાં બાણ ધારણ કરવાને કૌશલાવાળો છે.

આ પદમાં ચાર પદોથી અધિક પદોનો સમાસ રહેલો છે, તેથી ગૌડી નામની રીતિ છે, અને વીરરસદ્વાસ ઓજસ્ ગુણને પ્રકટ કરવા વાળી પરુષા નામની વૃત્તિ છે, અને આર્થિક આરમ્ભી વૃત્તિ છે.

મથા.

પ્રેતા નૃત્યન્તિ માસ્તિષ્કમેદઃસ્નાયંત્રવૃક્ષિતઃ ।

શ્મશાને માંસશુક્ક્રોષ્ટક્રૂરગર્જનજર્જરે ॥

માંસનું પ્રાશન કરનારા એવા જે શિયાળ તેની દુર ગર્જનાથી

જર્જરિત એવા પ્રેતો સ્મશાનમાં મસ્તિષ્ક, મેદ, સ્નાયુ અને આંતર-
કાથી તૃપ્ત થઈ નાચ્યા કરે છે.

આમાં ઉપર પ્રમાણેજ રીતિ, વૃત્તિ તથા આર્થિક વૃત્તિ સમ-
જવી, પણ ખિલત્સ રસદ્વારા એજસુ ગુણને પ્રકટ કરે છે.

યથા,

નચવજ્રાગ્રવિચ્છિન્નદૃપ્યદ્વનુજવક્ષસઃ ।

નૃહરેઃ પ્રજ્વલત્કલ્પડ્વલનેષ્યાદૃશોઽભવન્ ॥

નખરૂપી વજના અગ્રથી જેણે ગર્વવાળાં રાક્ષસનું વક્ષઃસ્થળ
ચીરેલું છે, એવાં નૃહરિનાં નેત્ર જ્વલિત એવો જે પ્રલયનો અગ્નિ
તેની ધર્મ્યાવાળાં હતાં.

આમાં ઉપર પ્રમાણેજ રીતિ, વૃત્તિ તથા આર્થિક વૃત્તિ છે,
પણ રૌદ્રરસદ્વારા એજસુ ગુણને પ્રકટ કરે છે.

પ્રૌઢા.

પ્રૌઢા તુ મધુરા કાપિ કુત્રાપિ પરુષા મતા ।

શ્રુતિમાત્રેણ ચા સ્વાર્થ દદાતિ કરબિલ્વવત્ ॥

શ્રુતિ માત્રથીજ જે પોતાના અર્થને હાથમાં રહેલા ખીલાની
માફક જણાવી આપે છે, તે રાજસી પ્રૌઢાવૃત્તિ જાણવી. આ વૃત્તિ
ક્યાંઈ મધુરા છે અને ક્યાંઈ પરુષા પણ છે.

યથા.

પ્રૌઢા તુ મધુરા કાપિ કુત્રાપિ પરુષા મતા ।

શ્રુતિમાત્રેણ ચા સ્વાર્થ દદાતિ કરબિલ્વવત્ ॥

કોઈ એક પુરૂષ પોતાની સાળીને ઉદ્દેશીને પોતાના મિત્ર પ્રત્યે
કહે છે. હે મિત્ર ! આ મારી સાળી પ્રૌઢા થઈ ત્યારે ક્યાંઈ મધુરા
અને ક્યાંઈ પરુષા મેં જોયેલ છે, અને વળી “ તને દ્રવ્ય આપીશ ”
એવાં જાનનાં વચનના શ્રવણ માત્રથી જે સ્વાર્થને (સ્તનને) હાથમાં
રહેલા ખીલાની માફક આપે છે.

આમાં ચોથા પદ સુધી સમાસ રહેલો છે, તેથી કરીને પાંચાલી રીતિ છે, અને હાસ્ય રસદ્વારા પ્રસાદગુણનો પ્રકાશ કરનારી મધુરા તથા પદ્માથી મિશ્ર એવી રાજસી પ્રૌઢાવૃત્તિ છે, અને આર્થિક સાત્વતીવૃત્તિ છે.

યથા

મૌઢા તુ મધુરા કાપિ કુત્રાપિ પરુષા મતા ।

શ્રુતિમાત્રેણ યા સ્વાર્થ દદાતિકરબિલ્વવત્ ॥

એકાંતમાં એસીને અર્જુનને સુભદ્રા તથા દ્રૌપદીનું શીલ પૂછતા શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિ અર્જુનનું ઉક્ત વાક્ય છે:—

હે કૃષ્ણ ! પ્રૌઢા જે દ્રૌપદી તે તો રત્યાદિવેલામાં મધુરા એટલે મધુરભાષિણી છે. અને કોઈ વખતે એટલે અશ્વત્થામાએ કરેલા પોતાના પુત્રવધ વખતે પદ્મા એટલે કઠોરભાષિણી છે, એમ માનું છું, અને પોતાના નિરાકાંક્ષ અને નિર્બાધ વાક્યથી સ્વાર્થ એટલે સુખાદિ પુરુષાર્થને આપે છે.

આમાં મધુરા અને પદ્માથી મિશ્ર એવી રાજસ પ્રૌઢાવૃત્તિજ છે. અને સાત્વતી નામની આર્થિક પણ છે, અને અદ્ભૂત રસદ્વારા પ્રસાદ ગુણને વ્યક્ત કરે છે.

યથા.

મૌઢા તુ મધુરા કાપિ, કુત્રાપિ પરુષાં મતા ।

શ્રુતિમાત્રેણ યા સ્વાર્થ દદાતિ કરબિલ્વવત્ ॥

યશોદાથી ઉલ્ખખલમાં બંધાયેલા, કંપતા, રૂઢન કરતા ભગવાન પ્રતિ કોઈ એક ગોપાલબાલનું આ વાક્ય છે.

હે કૃષ્ણ ! આપણે સર્વ બાલકો તો સર્વને વિષે મધુર છીએ અને આ પ્રૌઢા યશોદા તો કોઈ વખતે એટલે લાલન વગેરે સમયમાં મધુરા છે, અને કોઈવાર એટલે તાડનાદિ સમયમાં પદ્મા છે (માટે એનાથી બીવું એ તાત્પર્ય છે) તો પણ મતા એટલે માન્યા છે. કારણ જે લાલનને વખતે શ્રુતિ એટલે નિર્બાધ એવાં વચનોથી સ્વાર્થ

ઝોટલો સુખ આપે છે, અને તાડનને સમયે નીતિના ઉપદેશથી પરિણામે સુખ આપે છે.

આમાં પણ ઉપર પ્રમાણેજ રીતિ, વૃત્તિ તથા આર્થિક વૃત્તિ બાણવી. ફક્ત ભયાનક, રાજસરસદ્વારા પ્રસાદગુણને જણાવે છે.

પદ.

एतासामुपयुक्तानि संति षोढा पदान्यपि ।

कठोरप्राकृतग्राम्यकोमलं नागरोपते ॥

રીતિઓ તથા વૃત્તિઓને ઉપયોગી એવાં છ પ્રકારનાં પદો છે:—

૧. કઠોર, ૨. પ્રાકૃત, ૩. ગ્રામ્ય, ૪. કોમલ, ૫. નાગર, ૬. ઉપનાગર.

કઠોર.

सानुस्वारविसर्गादिदीर्घस्वरजगौरवं ।

कठोरं तत्पदं गौडीपरुषाऽऽरभटीस्थितं ॥

સાનુસ્વાર, વિસર્ગ અને જેમાં દીર્ઘસ્વરથી ગૌરવતા હોય તેવું પદ કઠોર કહેવાય છે, અને તે ગૌડી રીતિ, પરુષાવૃત્તિ, અને આર્થિક આરભટીવૃત્તિમાં રહેલું હોય છે.

પ્રાકૃત.

अनेकदीर्घस्वरजैकसंयोगजगौरवम् ।

प्राकृतं तत्तु पांचालीप्रौढासात्वत्युपस्थितम् ॥

અનેક દીર્ઘસ્વરોથી તથા એકજ સંયોગથી જેમાં ગૌરવતા હોય તે પ્રાકૃતપદ કહેવાય છે, અને પાંચાલી રીતિ, પ્રૌઢાવૃત્તિ તથા આર્થિક સાત્વતી વૃત્તિમાં રહ્યું છે.

ગ્રામ્ય.

सर्वलोकप्रसिद्धैव, प्रयुक्तं ग्राम्यमुच्यते ।

पांचाल्यादौ च गौड्यादौ यथा युक्तं प्रतीयताम् ॥

સર્વ લોક પ્રસિદ્ધ તથા પાંચાલી અને ગૌડી આદિમાં રહેલું ૫૬ ગ્રામ્યપદ કહેવાય છે.

કોમલ.

एकस्वरगुरुत्वं वाऽगुरु वा कोमलं मतं ।

वैदर्भीमधुराकैशिक्युपगं तद्विलोक्यतां ॥

એક સ્વર જેમાં ગુરુ છે, અથવા ગુરુરહિત વૈદર્ભી, મધુરા, અને કૈશિકીમાં રહેલું ૫૬ કોમલ કહેવાય છે.

નાગર.

पंडितैकप्रसिद्धंयन्नागरं तत्पदं स्मृतं ।

वैदर्भ्यादौ च गौड्यादौ पांचाल्यादौ यथायथं ॥

જે પંડિત જનોથીજ પ્રસિદ્ધ (અતિ પ્રસિદ્ધ ન હોય) વૈદર્ભ્યાદિ, ગૌડ્યાદિ અને પાંચાલ્યાદિમાં રહેલું ૫૬ નાગર બાણુ.

ઉપનાગર.

पंडितानुचरद्वित्रिचतुरैकप्रसिद्धिकं ।

उपनागरमेतच्चाप्युक्तरीत्यैव वीक्ष्यताम् ॥

જે ૫૬ અત્યંત અપ્રસિદ્ધ હોય અને વૈદર્ભી આદિમાં, ગૌડી આદિમાં અને પાંચાલી આદિમાં રહેલું હોય તે ઉપનાગર બાણુ.

मधुरायां यावदार्या मालती च प्रहर्षिणी ।

मंजुभाषिण्यपि ज्ञेया वसंततिलका तथा ॥

हरिणीतद्वदेष्टुः मंदाक्रान्ता तथैव च ।

पुष्पिताग्रा मालभारिण्येतन्नान्यत्र युज्यते ।

જેટલા આર્યાના લેદો છે તેટલી આર્યાઓ, માલતી, પ્રહર્ષિણી, મંજુભાષિણી, વસંતતિલકા, હરિણી, મન્દાક્રાન્તા અને પુષ્પિતાગ્રા

આટલાં વૃત્તો મધુરા વૃત્તિમાં આવવાં જોઈએ, ખીજી વૃત્તિઓમાં નહીંજ.

પરુષાયાં તુ પૃથ્વ્યેકા ન તુ સાડન્યત્ર રાજતે ।

પરુષા વૃત્તિમાં પૃથ્વીછંદ આવવોજોઈએ કારણ કે તે અન્યત્ર શોભતો નથી.

પ્રૌઢાયામન્યછન્દાંસિ પ્રાધાન્યાચ્ચ તયોરપિ ।

ઉપર બતાવેલ છંદો સિવાય અન્ય છંદો પ્રૌઢાવૃત્તિ માં આવવા જોઈએ.

एवं यद्यपि रीत्यादेर्गुणैकायत्तता स्थिता ।

तथापि वक्राद्यौचित्यादन्यथात्वमपीष्यते ॥

એ પ્રમાણે જો કે રીત્યાદિની કેવલ ગુણાધીનતા રહેલી છે, તો વક્તા, વાચ્ય અને પ્રબન્ધની યોગ્યતાથી કરીને ગુણ કરતા અન્યથી પણ આધીનતા ઇચ્છાય છે.

मंथेति भीमसेनोक्तौ वेण्यां वक्रेकयोग्यतः ।

प्रश्नेऽपि गौडी रीतिश्च वृत्तिश्च परुषा तथा ॥

વેણીસંહારમાં 'મંથાય' ઇતિ ભીમસેનની ઉક્તિમાં ફક્ત એક વકતાની યોગ્યતાથી પ્રશ્નમાં પણ ગૌડી રીતિ છે અને વૃત્તિ પરુષા છે.

यथा

मंथायस्तार्णवांभः प्लुतिकुहरचलन्मंदरध्वानधीरः

कोणाघातेषु गर्जत्पलयघनघटान्योन्यसंघट्टचंडः ।

कृष्णाक्रोधाग्रादूतः कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातवातः

केनास्मत्सिंहनादप्रतिरसितसखो दुंदुभिस्ताडितोयम् ॥

જે મન્યન દંડથી ઉછાળેલ સમુદ્રના જલથી વ્યાપ્ત થએલ જે મધ્યભાગ તેને લીધે ચલાયમાન એવા મન્દરાચલના ધ્વનિની માફક ગભીર એવો તથા કોણાઘાત વખતે ગર્જના કરતા એવા જે પ્રલયના મેઘો તેનાં અન્યોન્ય મળવાની માફક પ્રચંડ એવો તથા કૃષ્ણ

(દ્રોપદી) ના ક્રોધને પહેલવહેલો સૂચવનારો તેમજ કુરુકુલના મરણ-રૂપી ઉત્પાતના પ્રચંડ વાયુરૂપ અને આપણા સિંહનાદના પડધાના મિત્રરૂપ હુંદુભિ કોણે વગાડયો ?

આમાં વક્તાની યોગ્યતાથી વક્તાને વિષેજ ક્રોધની પ્રાધાન્યતા છે. માટે ભીમસેન નામના વક્તાનું ઔદત્ય જાણવું, પણ તામસ રક્ષાનિષ્ટ યોજ ગુણને આધીનતાથી નહીં, એટલે આની રીતના પ્રશ્નમાં પણ ગૌડી રીતિ અને પડવાવૃત્તિ રહેલી છે.

बालरामायणे विश्वामित्राश्रमजनोक्तिः ।

रक्तेति वाच्यैकौचित्याद्रीत्याद्यौद्धत्यमीक्षते ॥

બાલરામાયણમાં ‘રક્તા’ એ પ્રમાણે વિશ્વામિત્રના આશ્રમના મનુષ્યોની ઉકિતથી એક માત્ર વાચ્યનીજ યોગ્યતાથી રીત્યાદિનું ઔદત્ય દેખાય છે.

यथा

रक्ताभ्यक्तोरुसृक्कागुरुकवलगलज्जांगलव्यग्रातालुः

फेक्कारेः फुल्लगल्लव्यतिकरगुरुभिः कंपयन्ति जगन्ति ।

अन्योन्येनाग्रपाणिप्रणयिशवयुगं ताटका ताडयन्ति ,

सेयं द्राग्रदृष्टदंष्ट्रांकुरकषणरणत्कारभीमाभ्युपैति ॥

જેની શુદ્ધ રૂધિરથી વ્યાપ્ત છે, તથા મોટા શ્રાસને લીધે મુખમાં પડી જતાં માંસને ઘ્રહણ કરવામાં જેનો તાલુ આતુર છે, તથા પ્રકુલિત ગળાના સંબંધથી મોટા ઓંત્રાસા ખાવાથી જગતને કંપાવતી તથા પગના અગ્ર ભાગમાં રહેલા બે શબ્દને પરસ્પર પછાડતી તથા દાઢ ભીંસવાથી થએલ રણત્કારથી ભયંકર એવી આ તાટકા એકદમ આવે છે. અહીં વાચ્યની યોગ્યતાથી વાચ્યને વિષેજ ઔદત્ય હોવાથી રીત્યાદિનું ઔદત્ય સમજવું.

आख्यायिकायां संभोगेऽप्येव वक्तव्यनुद्धते ।

बिकटा एव रीत्याद्याः स्युर्हर्षचरितादिबद् ॥

કથાર્યાં તુ તથા કાદંબર્યાદૌ તામસેપિ ચ ।

રસે પ્રાસંગિકેનાતિવિકટા રીતિવૃત્તયઃ ॥

આખ્યાયિકામાં શ્રંગાર વ્યંગ્ય હોય તો પણ રીતિ આદિક તે હર્ષચરિતની માફક વિપરીતજ હોય છે. આ પ્રબન્ધનું ઔચિત્ય બતાવ્યું છે. તેમાં વળી કથામાં વિશેષ કહે છે. કથામાં એટલે કાદંબરી આદિકમાં જે પ્રાસંગિક રોદ્ર તથા તામસ રસમાં રીતિ આદિકની એટલી બધી વિપરીતતા આવતી નથી.

હવે એવી આશંકા થાય કે આખ્યાયિકામાં અને કથામાં પણ ગદ્ય તો સરખુંજ હોય, ત્યારે તે બન્નેમાં શું તફાવત ?

મહાપુરુષસૌરુષ્યૈકપ્રતિપાત્તિસમર્પણમ્ ।

કર્તુ તસ્યાઃ કલ્પિત્વત્વાદ્વૈદર્ભ્યાઘાતમિકૈવ સા ॥

કથાનો ઉદ્દેશ તો વર્ણનીય મહાપુરુષના સુખની ગૌરવતા જણાવવી અથવા તો જ્ઞાન કરાવવું તેજ છે.

एवं दृश्ये नाटकादावपि स्यात्तामसे रसे ।

प्रधानेऽपि न वैकट्यं वेण्यां कुतमिति स्फुटम् ॥

હવે જે પ્રમાણે કથાની વાત કહી તેજ પ્રમાણે દ્રશ્ય નાટકાદિમાં પણ તામસરસ પ્રધાન હોય તો પણ રીતિ આદિકનું વૈપરીત્ય આવતું નથી, એમ ‘વેણીસંહાર’ ઉપરથી સ્ફુટ જણાય છે.

पद्य.

मुक्तकं युग्मकं संदानितकं तद्विशेषकं ।

कालापकं च कुलकमेकपद्यादिकं क्रमात् ॥

चतुर्दशांतमेव स्यात्कुलकं तत्र मुक्तके ।

रसानुसारिरीत्यादिभूयादમરુકે યથા ॥

મુક્તક, યુગ્મક, [સંદાનિત], વિશેષક, કાલાપક અને કુલક નામના પાંચ પ્રકારનાં પદ્યો છે. જેમાં એક સ્લોકથી અન્વય પૂરો થતો

હોય તે પદ મુક્તક, બે^૧લોકથી અન્વય પૂરો થતો હોય તે 'યુગ્મક' અથવા 'સંદાનિત' બાણુવું, ચાર^૨લોકથી અન્વય પૂરો થતો હોય તે પદને 'કાલાપક' અને ચારથી આરંભીને ચૌદ^૩લોકો સુધીમાં જેનો અન્વય પૂરો થતો હોય તે 'કુલક' કહેવાય છે.

'મુક્તક'માં અમરૂ શતકની માફક રસાનુસારી રીતિ છે, અને 'સંદાનિત' વગેરેમાં સમાપ્તિ સુધી વૈદલી^૪ સિવાયની રીતિઓ અને મધુરા સિવાયની વૃત્તિઓ છે. આ પ્રમાણે અમોએ દિગ્દર્શન કર્યું છે.

૧ રસનિરૂપણ.

અપરિમિત સ્થાઈ ભાવ જ્યારે વિલાપ, અનુભાવ અને સંચારી ભાવો સહિત ચમત્કારયુક્ત બની મનુષ્યોના હૃદયમાં અનિર્વચનીય આનંદ ઉત્પન્ન કરે ત્યારે તેને રસ કહે છે. એના ચાર અંગ છે. ૧ સ્થાઈ, ૨ સંચારી, ૩ અનુભાવ, ૪ વિભાવ.

સ્થાઈ ભાવ.

જેની રસમાં સદાકાળ સ્થિતિ રહે છે એને સ્થાઈભાવ કહે છે. આના નવ લેહ છે. ૧ રતિ, ૨ હાસ, ૩ શોક, ૪ ક્રોધ, ૫ ઉત્સાહ, ૬ ભય, ૭ જુગુપ્સા, ૮ આશ્ચર્ય, ૯ નિર્વેદ.

રતિ સ્થાઈ.

પ્રિયા અને પ્રિયતમને મળવાની ઇચ્છાથી ઉત્પન્ન થએલી અપૂર્વ પ્રીતિને રતિ કહે છે. આના ત્રણ લેહ છે. ૧ ઉત્તમ રતિ, ૨ મધ્યમ રતિ, ૩ અધમ રતિ.

યથા.

તુજ હિત માટે પ્રગટયું, નવિન નેહતરૂ હરિના ઉરમાંહે;
શુભ રતિ જળથી સીંચે, સદા સાચવી સફલ થવા ચાહે.

૧ રસનિરૂપણ અમે અમારા નાટ્યશાસ્ત્રમાં બહુજ વિસ્તરથી લખ્યું છે, એથી અહીં માત્ર સંક્ષેપમાંજ લખીએ છીએ.

ઉત્તમ રતિ.

સદા એકરસ રહેવાવાળી એકાંગી પ્રીતિને ઉત્તમ રતિ કહે છે.

યથા.

જમર કંજમાં મરતો, જળે દીપે પતંગ નિજ અંગ;
વિશિષ્ઠ ખાય મૃગ રાગે, તોય ન છોડે પ્રેમ તણે રંગ.

મધ્યમ રતિ.

કાંઈ પણ કારણ વિના પ્રગટ થએલી પરસ્પરની પ્રીતિને મધ્યમ રતિ કહે છે.

યથા.

હરિને નિરખે રાધા, રાધાને નિરખે હરિ આજ અલી;
એક બીજના અંતર, પ્રબલ પ્રેમથી જોજો જાય છલી.

અધમ રતિ.

સ્વારથ માટે થએલી પ્રીતિને અધમ રતિ કહે છે.

યથા.

ભલે પધાર્યા પ્રિયતમ, વારિજ પેઠે મુજને વિકસાવી;
કનકવલય કે કંઠો, ભેટ આપી મુજને ભેટો આવી.

હાસ સ્થાઈ.

કોતુકને માટે બેહોશ વચન અથવા વિચિત્રરૂપ રચનાથી પ્રગટ થએલ આહ્વાદયુક્ત મનોવિકારને હાસ કહે છે.

યથા.

ગ્વાલિનિ વેષે ગિરિધર, મોઢે મળવા ગયા પ્રિયા પાસે;
ગાળખી દઈ મુખ અંચલ, મિશ કરી રાધા હસ્તમાં મંદ હાસે.

શોક સ્થાઈ.

પ્રિય પદાર્થના વિયોગથી ઉત્પન્ન થએલ રતિરહિત મનોવિકારને શોક કહે છે.

યથા.

લૂંરિશ્રવાની લામા, રહે રખડતો પતિનો ભુજ લાળી;
ચાંપે હૃદયે ચાંપી, કરવા લાગી રૂદન નયન દાળી.

ક્રોધ સ્થાઈ.

અપમાનાદિથી ઉત્પન્ન થએલ હર્ષના પ્રતિકુલ મનોવિકારને
ક્રોધ કહે છે.

યથા.

મારૂં મહીથી શોધી, પાતાલેં પેઠેલ નહીં છોડું;
આ મુજ પરશુ તૃપિત છે, હરકોદંડ કહો કોણે તોડયું.

ઉત્સાહ સ્થાઈ.

શૂરતા અથવા દયાથી ઉત્પન્ન થએલી ઉત્તરોત્તર ઇચ્છાવૃદ્ધિને
ઉત્સાહ કહે છે.

યથા.

શસ્ત્ર ધરી શૂરવીરો, શત્રુ સંગ લડવા સમરેં જાયે;
ભુજ ફરકે તન પુલકિત, ઉરમાંહી ઉત્સાહ નહી માયે.

ભય સ્થાઈ.

અપરાધ, વિકૃત શબ્દ, ચેષ્ટા અથવા વિકૃત જીવાદિથી ઉત્પન્ન
થએલ મનોવિકારને ભય કહે છે.

યથા.

દશ મુખ વીશ ભુજ છે, વળી લંકપતિ ભૂરિ બળે થોં લયે;
રામ તણી સેનામાં, એમ સુણીને કાંઈક લય પ્રસર્યો.

જુગુપ્સા સ્થાઈ.

અશ્રદ્ધાથી સર્વ ઇન્દ્રિયોના સંકોચને જુગુપ્સા કહે છે.

યથા.

ફમરે કૃષ્ણ રાધાને, રંગ રૂપ ગુંથુ અન્તરમાં આણી;
સતલામા મુખ મરડે, ગમાર જ્વાલિની તણી જાતિ જાણી.

આશ્ચર્ય સ્થાઈ.

સમજવામાં ન આવે એવી વસ્તુના જોવાથી, સાંભળવાથી અથવા સ્મરણથી ઉત્પન્ન થયેલા મનોવિકારને આશ્ચર્યસ્થાઈ કહે છે.

યથા.

પ્રથમ પુન્ઘ સળગાવી, બળથી ઠેકી સહુ લાંકા બાળી;
પવનતનયનું પરાક્રમ, અકિત થયા સર્વે રાક્ષસ બાળી.

નિર્વેદ સ્થાઈ.

વિશેષ જ્ઞાન થવાથી સંસારીક વિષયોમાં નિન્દાબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થયેલા મનોવિકારને નિર્વેદ કહે છે.

યથા.

રે મનમ્ભર ! ભટકો કાં, અમૂલ્ય વાસર વિતવે વિણકામ,
હરિના ચરણકમલ વિણ, બહાલા મળશે ક્યાંઈ ન વાગ્યામ.

સંચારી ભાવ.

જે ભાવ રસમાં ઉપયોગી બની જલનાં તરંગ પેઠે સર્વ રસોમાં સંચરણ કરે એને સંચારી ભાવ કહે છે; એના તેત્રીશ ભેદ છે.

૧. નિર્વેદ. ૨ ગ્લાનિ. ૩ શંકા. ૪ અસૂયા. ૫ શ્રમ.
૬ મદ. ૭ ધૃતિ. ૮ આલસ્ય. ૯ વિષાદ. ૧૦ મતિ. ૧૧ ચિંતા
૧૨ મોહ. ૧૩ સ્વપ્ન, ૧૪ વિબોધ. ૧૫ સ્મૃતિ. ૧૬ આશ્ચર્ય,
૧૭ ગર્વ. ૧૮ ઉત્સુકતા, ૧૯ અવાહિત્ય. ૨૦ દીનતા. ૨૧ હર્ષ.
૨૨ વ્રીહા. ૨૩ ઉગ્રતા. ૨૪ નિદ્રા. ૨૫ વ્યાધિ. ૨૬ મરણ.
૨૭ અપસ્માર. ૨૮ આવેગ. ૨૯ ત્રાસ, ૩૦ ઉન્માદ, ૩૧ જહતા.
૩૨ ચપલતા. ૩૩ ચિત્ક.

નિર્વેદ સંચારી.

વિપત્તિ, ઇર્ષ્યા અને જ્ઞાનાદિથી સ્વશરીર અથવા સંસારિક પદાર્થોના તિરસ્કારને નિર્વેદ સંચારી કહે છે.

યથા.

આવે એવું મનમાં, સખો આ સર્વે જળની તલ્લ આશ;
હરિને નિત્ય નિરખવા, વનમાં જઈને વસું હવે વાસ.

ગ્લાનિ સંચારી.

નિર્ણયતાથી શિથિલતા અથવા અસહનશીલતાના ખેદને ગ્લાનિ સંચારી કહે છે.

યથા.

ગાઠ ઘનો નભ ઘેરી, વિષખિન્દુ ધરણીપર શું ધારે ?
મોર શોર કરી મોટા, શા કારણ મુજ મરેલોને મારે.

શંકા સંચારી.

વિષમ, અનિષ્ટ અથવા ઇષ્ટ હાનિના વિચારને શંકા સંચારી કહે છે.

યથા.

છે એ શંકા જ્યારથી, હરિને હસતા તમે આઈ જોયા,
તેજ વખતથી બાણું, મુજ બદનામી તણું ખીજ જોયાં.

અસૂયા સંચારી.

અન્યના ઉત્કર્ષની અસહનતા અથવા એને હાનિ પહોંચાડવાની ઇચ્છાને અસૂયા સંચારી કહે છે.

યથા.

સજલ રહીને પોતે, ખીજને તન તાપ દોંયે દાડી;
વિયોગોનાં ઉર વીંધે, રાખી નિજ સંગે અપલા રાણી.

શ્રમ સંચારી.

હરકોઈ કાર્યના કરવાથી સંતોષસહિત અનિચ્છાને મન સંચારી કહે છે.

યથા.

નિજકાંધે કર ધારી, બ્રહ્મી કામિની તણી કટિ કરમાં;
સેવ્યો ધીરે ધીરે, સખો સમબલી લાવે મંદિરમાં.

મદ સંચારી.

મદિશદિકના સેવનથી હર્ષાધિક્યસહિત ક્ષોભને મદ સંચારી કહે છે.

યથા,

ધડી કર ધરી નિરખતી, ધડી ભરી ખાલો મુખે લગાવે છે;
પ્રમદા મદિરા પીતી, પ્રિયતમને મદમસ્ત બનાવે છે.

ધૃતિ-સંચારી.

વિપત્તિના વખતમાં અચલ રહેનારી બુદ્ધિને ધૃતિ સંચારી કહે છે.

યથા

શર ફેંકી સ્મર હાર્યો, હાર્યો મારી શશિ કરનાં લાલાં,
શાને કાળી કોયલ, દિલ ડરાવવા કરે શબ્દ કાલા.

આલસ્ય સંચારી.

કાર્ય કરવામાં સમર્થ હોવા છતાં ઉત્સાહહીન થવાને આલસ્ય સંચારી કહે છે.

યથા.

કયાં સખો ભામિની ભગી, ભાગરે બનિ છે આંખે શતી;
મંદ મંદ મારગમાં, કગલાં ભરતી અતિ આળસ ખાતી.

વિષાદ સંચારી.

હાનિ હાનિ અથવા અનિષ્ટની પ્રાપ્તિથી દુઃખી થવાને વિષાદ સંચારી કહે છે.

યથા.

મનભાવનને મળવા, ગઈ નદીતટ મહ્યા ન ત્યાં સ્થામ;
કોણે છુટ્યો છળીલો, ક્યારેં મળું ફરિ વિચારતી વામ.

માતિ સંચારી.

આન્તિનું કારણ રહ્યા છતાં પણ યથાર્થ જ્ઞાન કાયમ રહે એને માતિ સંચારી કહે છે.

યથા.

કોઈ પુરૂષ યશ ગાયે, કોઈ ગાયે ગુણ નિત નારીતણા;
મુકવિ સરવને ત્યાગી, કોડે ગાયે ગુણ કંસારિતણા.

ચિન્તા સંચારી.

કોઈ અહિતકર વસ્તુના વિચારને ચિંતાસંચારી કહે છે.

યથા.

જકુટિ જેઝીં દ્રગ વીંચી, કપોલને ટેકાવી કર માથે;
અડોલ બેઠી અબળા, કહોંદે મોટા શા વિચાર સાથે.

મોહ સંચારી.

જમથી ઉત્પન્ન થયેલા વૈચિત્યને મોહ સંચારી કહે છે.

યથા.

લકુટી છુટી પડી કરથી, મુકુટ પડ્યો શિરથી પગમાં આવી.
એ ગતિ કરી મોહનની, રાધાએ નિજ આનન ખતલાવી.

સ્વપ્ન સંચારી.

નિદ્રાવસ્થામાં કોઈ વસ્તુનું જ્ઞાન થવાને સ્વપ્ન સંચારી કહે છે.

યથા.

હસિ હસિ કાંઈક કહેતી, ખેંચે નિજ કરથી કરને આલી;
સ્વપ્નામાં શ્યામાને, શ્યામ મળેલા જણાય છે આલી.

વિબોધ સંચારી.

નિદ્રાની પ્રતિકુલ અવસ્થાને વિબોધ સંચારી કહે છે.

યથા.

દ્રગ વીંચી તન મરડે, આળસથી વપુ ભરિયું અભિરામ;
ભુવતી જાગી જગાડે, શ્યામતાણા મનમાંહી અમિત કામ.

સ્મૃતિ સંચારી.

ગત પદાર્થોના પુનર્જાનને સ્મૃતિ સંચારી કહે છે.

યથા.

તેં મુજને જે કહી'તી, યમુના તટપર વિહસિ વાત ખ્યારી;
સત્ય કહું સમ ખાઇ, ભૂદયે પણ એ નથી વિસરનારી.

આમર્ષ સંચારી.

ખીજનો અહંકાર ન સહન થવાથી તેને નષ્ટ કરવાની ઇચ્છાને
આમર્ષ સંચારી કહે છે.

યથા.

જગત બધું જાણું છે, દાસીને વશ ખર્ચીયા વૃજરાજ;
એની વાતો કરતાં, કાં નથી આવતી સખી તુંને લાજ.

ગર્વ સંચારી.

સર્વ કરતાં પોતામાં બુદ્ધિની અધિકતા અથવા સર્વમાં ન્યૂન

બુદ્ધિની કલ્પના કરનારી બુદ્ધિને ગર્વ સંચારી કહે છે.

યથા.

પાઠવેલ પ્રિયતમનો, ચાર ચાંદલો કપાળમાં ચોડી;
સર્ગ જઈ શોકયોમાં, બેડી બાળા તુરત બની ટેડી.

ઉત્સુકતા સંચારી.

કેઈ કાર્યમાં થતો વિલંબ ન સહન થવાથી તેમાં તરત
તત્પર થવાને ઉત્સુકતા સંચારી કહે છે.

યથા.

જોતાં વાટ ગયો દિન, તોય નહીં આબ્યા શ્રી વૃજરાજ;
હવે જીવ જાયે છે, જોઈ સખી આ રજનીના સાજ.

અવહિત્થ સંચારી.

ચતુરાઈથી કેઈ વાતના છુપાવવાને અવહિત્થ સંચારી
કહે છે.

યથા.

જિહ્વ શોક્ય શ્રંગારો, જોઈ ઘૂંઘટે મુખ ઢાંક્યું ખાસ;
દાબી કર દાસીને, ખાંસીને મિષ છુપાવિયું હાસ.

દીનતા સંચારી.

હુઃખાદિથી ચિત્તનું નમ્ર થવું એને દીનતા સંચારી કહે છે.

યથા.

તુજ ભયથી વનવનમાં, બની દીન અરિનારી ભાગે છે;
જે પગ લાગતી મેંદી, તે પગમાંહી કંટક લાગે છે.

હર્ષ સંચારી.

ચિત્તની પ્રસન્નતાને હર્ષ સંચારી કહે છે.

યથા.

નંદલાલને મળતાં, નાગરીને ઉર હર્ષ નહીં માયે;
જેમ સ્યામ ધન વરસ્યે, જળ પ્રવાહથી સરો છલિ બાયે.

ત્રીડા સંચારી.

સ્વચ્છંદ ક્રિયાથી સંકુચિત થવાને ત્રીડા સંચારી કહે છે.

યથા.

સખી સંગે સ્વચ્છંદે, રમતી હતી રામા મુદ્દમાં છાકી;
જેમ અચાનક પતિને, ખેસી ગઈ ધરણીપર મુખ ઢાંકી.

ઉગ્રતા સંચારી.

નિર્દયપણાની ઇચ્છાને ઉગ્રતાસંચારી કહે છે.

યથા.

શીષ કૂલપતિ લાવ્યા, શોકયતણા કર તણું બનાવેલું,
પછી શીશપર ધારોશ, સ્થાનક આપું પદતલમાં પહેલું.

નિદ્રા સંચારી.

અમને અંતે પૂર્ણ નિદ્રા આવવાને નિદ્રાસંચારી કહે છે.

યથા.

રતિને અંતે રામા, જો સૂતી છે પ્રસારીને ગાત્ર;
અચલ સર્વ અંગો છે, નકવેસરનું મોતી ચલિત માત્ર.

વ્યાધિ સંચારી.

શરીરમાં રોગાદિના સંચારને વ્યાધિસંચારી કહે છે.

યથા.

વાલમતણે વિયોગે, પ્રબલ રોગથી પિડાય છે નારી;
કળ નથી પડતી કાંઈ, ઔષધ આપી હકોંમ ગયા હારી.

મરણ સંચારી.

શરીરમાંથી પ્રાણવાયુના વિયોગને મરણસંચારી કહે છે.

યથા.

સમરાંગણમાં શત્રુ, નૃપતિ તુજ સમશેર તણી થોટેં;
અમિત મુવા બહુ મરતા, મરણ પથારી પડ્યા ઘણા લોટે.

અપસ્માર સંચારી.

હરકોઈ કારણથી કંપાદિ થઈ પૃથ્વીપર પડી જવું અને ફેનાદિ
મુખમાં આવવાથી અપસ્માર રોગની માફક દેખાતી સ્થિતિને
અપસ્મારસંચારી કહે છે.

યથા.

શીઢ બળવી બંસી, જીવતીનો જીવ લેવાને કાના;
પૃથ્વી પરે પડી છે, મુખમાં શીણ નથી વદતી હા ના.

આવેગ સંચારી.

અકસ્માત્ ઇષ્ટ અથવા અનિષ્ટની પ્રાપ્તિથી ચિત્તમાં આતુરતા
પ્રકટ થવાને આવેગ સંચારી કહે છે.

યથા.

સૂતો હતી પતિસંગે, ઓચીંતી તે સ્થલે સાસુ આવી;
શરમાણી સકુચાણી, ભાગોં લુવનમાં દિલમાં ડર લાવી.

ત્રાસ સંચારી.

અણચિંતન્યુ અહિત પ્રાપ્ત થવાથી અવિચારિત ચિત્તવિકા-
રને ત્રાસ સંચારી કહે છે.

યથા.

હસતાં હસતાં કોપી, પતિથી રીંસ કરી ચાલી રાણી;

નિજ પ્રતિષ્ઠાયા પેળી, ભાગા ડરી પતિઅંગે લપટાણી.

ઉન્માદ સંચારી.

રોગથી અથવા કોઈ કારણથી વૈચિત્ય થવાને ઉન્માદ સંચારી કહે છે.

યથા.

ક્ષણ રોતી ક્ષણ હસતી, ક્ષણમાં તોડતી પુષ્પતણી માલ;
યમુના તટપર જતાં, નવિન બાલના થયા એહ હાલ.

જડતા સંચારી.

વિવેકશુન્ય ચિત્તવૃત્તિને જડતાસંચારી કહે છે.

યથા.

કાળાં દ્રવ્ય કામાનાં, પતિને જોઈ અચલ બન્યાં એમ;
સ્થિર મનથી એસે છે, કમલ પુષ્પપર ઊભય બ્રમર જેમ.

ચપલતા સંચારી.

અસ્થિરતા યુક્ત કાર્ય કરવાને ચપલતા સંચારી કહે છે.

યથા.

અહોંથી તહોં અહોં તહોંથી, ચમકોં ચમકોં ઉઠોં ચાલતોં બેહાલ;
વિલોકવા વનમાલી, બની દામિની સરખી એ બાલ.

વિતર્ક સંચારી.

શંકા સમાધાન પૂર્વક યથાર્થ જ્ઞાનને વિતર્ક સંચારી કહે છે.

યથા.

વિકસેલું વારિજ કે, મહનરચિત આ મુકુર અમલ માનું,
પૃથ્વીપર શશિ પ્રકટયો, કે આ સુંદર મુખ છે સ્યામાનું.

અનુભાવ.

જે ક્રિયાઓથી રસાસ્વાદનો અનુભવ (અનુમાન) થાય એને

અનુભાવ કહે છે. એના ચાર લેહ છે:- સાત્વિક, કાયિક, માનસિક, અને આહાર્ય.

સાત્વિક.

શરીરના અકૃત્રિમ અંગવિકારને સાત્વિકભાવ કહે છે. એના આઠ લેહ છે. સ્તમ્ભ, સ્વેદ, રોમાંચ, સ્વરભંગ, કંપ, વૈવર્ણ્ય, અશ્રુ અને પ્રલય.

સ્તમ્ભ.

કોઈ કારણથી સંપૂર્ણ અંગોની ગતિનો અવરોધ થઈ જવાને સ્તમ્ભ કહે છે.

યથા.

હરિને જોઈ તાઈ, થકિત થઈ છે ગાત્ર કેમ હાલ;
રહ્યો રવાયો કરમાં, દધિ નથી મથી શક્તી તું કાં બાલ.

સ્વેદ.

શમકૂપથી નીકળતાં જળને સ્વેદ કહે છે.

યથા.

રતિશ્રમથી રામાને, સ્વેદ બિન્દુ સહુ તનમાં ગયાં વળી;
જાણે લતા કનકની, મનહર મુકતા ફલથી આજ ફળી.

રોમાંચ.

કોઈ કારણથી ઉભાં થયેલાં શમને રોમાંચ કહે છે.

યથા.

આવી શ્યામ અચાનક, સ્પૃશી આંગળી નાગરૌકુચમાથે;
કમલ કોશ મટી વિકસ્યાં, પુષ્પ કદંબતણા બનિને સાથે.

સ્વરભંગ.

સ્વાભાવિક ધ્વનિના વિપર્યયને સ્વરભંગ કહે છે.

યથા.

ગાતા હતા સુસ્વરથી, કોને જોઈ છકી ગયા છકથી;
સાવ થયો સ્વર ખંડિત, નથી સુરીલી તાન નિકળી શકતી.

કમ્પ.

શીત, કોપ અને લય આદિથી અકસ્માત્ પ્રત્યંગોના સંચલિત
થવાને કમ્પ કહે છે.

યથા.

નથી નિરખતા નટવર, કર્ણપુટે નહીં શબ્દ પડે કાંઈ;
વેલિ સદૃશ વાગ્યુથી, ક્યાં લગી ઉભી થરથરીશ બાઈ.

વૈવર્ણ્ય.

શરીરના કાન્તિવિપર્યયને વૈવર્ણ્ય કહે છે.

યથા.

આપ વિરહથી વામા, પડી તલપમાં તલફે તઈ હામ;
પીળું વદન પડયું છે, સદન પધારી જુઓ જરા શ્યામ.

અશ્રુ.

હારણવશ નેત્રોથી સલિલપ્રવાહ ચાલવાને અશ્રુ કહે છે.

યથા.

પતિને જોઈ પ્રિયાના, ઉભય નયનથી અતિ અશ્રુ ઝહે છે,
વિરહે તપેલ ઉરને, જાણે ભામિની જળથી ભાજવે છે.

પ્રલય.

કોઈ વસ્તુમાં તન્મય થઈ પૂર્વ દિશાની વિસ્મૃતિને પ્રલય
કહે છે.

યથા.

ત્યારથી સુધિ નથી તનની, જ્યારથી યમુના તટે મલ્યા લાલ;
નથી ખાતી નથી પીતી, પડી રહી છે બાલા બેહાલ.

કાર્યિક અનુભાવ.

કટાક્ષાદિથી કૃત્રિમ ચેષ્ટાઓને કાર્યિક અનુભાવ કહે છે.

યથા.

શુરજનમાં હતોં ગોરી, મળ્યા કૃષ્ણ મારગમાં કંઈ કહેવા;
હાંતે જીભ દબાવી, કર અંગુલિથી કહ્યું દૂર રહેવા.

માનસિક

મનઃકૃત પ્રભોદાદિ અનુભાવને માનસિક અનુભાવ કહે છે.

યથા.

જગત તાપથી જળતું, વરસોં રહી લૂ રાત અને રાહે;
આ સમયે હરિસંગે, રાધા રમતી આનંદ ઉત્સાહે. ॥

આહાર્ય.

આશપિત વેષને આહાર્ય અનુભાવ કહે છે.

યથા.

મોર મુકુટ પીતામ્બર, જરકસોં જામો અંગે અભિરામ;
કર લકુટી મુખ મુરલી, જો આવે શ્યામા બનીને શ્યામ.

હાવ.

(અનુભાવાન્તરગત.)

સંયોગ સમયમાં સ્ત્રીઓની સ્વાભાવિક ચેષ્ટાવિશેષને હાવ કહે છે. એના અગ્યારભેદ છે. ૧ લીલા, ૨ વિલાસ, ૩ વિચ્છિન્નિ, ૪ વિભ્રમ, ૫ કિલર્કિચિત્, ૬ મોદાયિત, ૭ વિવ્વોક, ૮ વિહત, ૯ કુદમિત ૧૦ લલિત, ૧૧ હેલા.

લીલા,

પ્રેમવિવશ થઈ પ્રિયાપ્રિયતમના અન્યોન્ય વેષ ધારણ કરવાને
લીલાહાવ કહે છે.

યથા.

હરિને વેષ ધરીને, રસિક રાધિકા ગઈ કુંજ ધામ;
ભૂલી વેશ ચકિત બની, જ્યાં જોવે ત્યાં સ્યામ, સ્યામ, સ્યામ.

વિલાસ,

સંયોગ સમયમાં કટાક્ષાદિ અનેક ક્રિયાઓથી પુરૂષને મોહિત
કરવાને વિલાસ હાવ કહે છે.

યથા.

બ્રહ્મટિ ખેંચી તન મરડી, વક્ર નયન કરી અતિ આળસ ખાઈ;
અબળા પતિ ઉચ્છંગે, મુદ્દ ભરતી જરી મુખથી મલકાઈ.

વિચ્છિન્નિ

કિંચિત્ શ્રંગારથી પુરૂષને મોહિત કરવાને વિચ્છિન્નિ કહે છે.

યથા.

બાલ લાલ તુજ બિન્દી, અજબ કામ કરી રહી વસી બાલ;
સ્યામ કરે શોકયોને, કરે સ્યામનો રંગ સદા લાલ.

વિભ્રમ

સંયોગ સમયમાં આતુર થવાથી ક્રિયા અને ભૂષણાદિના વિપ-
ર્યયને વિભ્રમ હાવ કહે છે.

યથા

કુમકુમ બિન્દી કપોલે, મેશ તાણું કરી તિલક ભવ્ય બાલ;
કહે કોનું મન હરવા, અતિ હતાવળી બયે છે બાલ.

કિલકિંચિત્

સંયોગ સમયમાં શ્રમ, અભિલાષ, ગર્વ, સ્મિત, હર્ષ, ભય અને ક્રોધ એક સાથે પ્રકટ થવાને કિલકિંચિત્ હાવ કહે છે.

યથા

હરભાલેં શશિમાંહી, શિવા નિજ તણું પ્રતિબિંબ જોઇ;
કાપોં ડરી છકિ રોઇ, હસોં પડોં ફરોં જવ બ્રાન્તિ સર્વ ખોઇ.

મોઢાયિત

સંયોગ સમયમાં કટુ ભાષણ કર્યા છતાં પણ પતિપ્રીતિ કાયમ રહેવાને મોઢાયિત હાવ કહે છે.

યથા

એકે વચન ન માન્યું, રજની આખી ખાસ વ્યર્થ ખોઇ;
મુઘ બની ગઈ મુઘા, હરિનું હૃદય હરાયું એ જોઇ.

વિવ્વોક

સંયોગ સમયમાં ગર્વપૂર્વક પ્રિયતમના અનાદરને વિવ્વોક હાવ કહે છે.

યથા

મુજ મુખ ચંદ્ર સરીખું, નિત મજચંદ્ર કહે છે સુણ સજની,
તો શા કારણ કહેને, ચંદ્ર જોઈ નથી વિતાવતા રજની.

વિહત

સંયોગ સમયમાં લજ્જાદિથી અભિલાષના અસંતોષને વિહત હાવ કહે છે.

યથા.

કરતાં વાત શ્રી હરિથી, આવી ગતિ થઇ ખાલાની આજ;

ખોલાવે સ્મર મુખને, બંધ કરાવે તુરત પ્રગટી લાજ.

કુટ્ટમિત

મુખના સમયમાં મિથ્યા દુઃખની ચેષ્ટાને કુટ્ટમિત હાવ કહે છે.

યથા

ક્ષણ કુચ મસળી તજે ક્ષણ, ક્ષણ મુખ નિરખે વધારીને ખ્યાર,
હસી છકાવતી પતિને, મુખ મરડી ફરી કરતી સીસકાર.

લલિત.

સંયોગ સમયમાં સર્વાંગ સરસ શ્રંગારિત કરવાને લલિત
હાવ કહે છે.

યથા.

પદભૂષણ સજવાથી, અંગ અંગ છળિ જેમ પ્રકટ થાયે;
તેમજ તનભૂષણથી, પદભૂષણની જ્યોતિ અધિકાયે.

હેલા,

સંયોગ સમયમાં વિવિધ વિલાસ પ્રકટ કરવાને હેલાહાવ કહે છે.

યથા.

રમતા ક્ષાગ પકડીને, ગોવિંદને ઘરમાં લઈ ગઈ ગોરી;
મનવાંછિત કરી ખોલી, લાલ આવળે રમવા ફરી હોરી.

અન્ય મતાનુસાર દશ હાવ.

બોધક, મૌઘ્ય, હસિત, મદ, તપન, વિક્ષેપ, ચકિત
કેલિ, કુતૂહલ, ઉદીપન.

બોધક.

કાંઈ ક્રિયા કરી ચોતાના મનની વાત નાયકને સમજાવવામાં

આવે તે બોધકદાવ કહેવાય છે.

યથા.

માંગ મધ્ય ધરો અંગુલિ, નીલ વસ્ત્રથી લબ્ય ભાલ ઢાંકી;
મધ્ય રાત્રિએ મળવા, ઝોંએ કરી પતિપાસ વાત પાકી.

મૌઘ્ય.

જ્યાં અભાણપણું ખતાવવામાં આવે એને મૌઘ્ય હાવ કહે છે.

યથા.

રમણ સંગ રમવાને, ભટકી વનવન ખની શ્રમિત ભારી;
કવણ લતા મંડપમાં, જીવન જોતા હશે વાટ મારી.

હસિત.

પ્રિયતમની પાસે રસયુક્ત ખની હાસ્ય કરવામાં આવે એને
હસિત હાવ કહેવાય છે.

યથા.

સખોથી ઠરો મુખ ફેરવો, શુભ સુહાગના પરમ સુખે પાગી;
આળસ મરડી અખળા, હૃદયનાથ સામે હસવા લાગી.

મદ.

સૌન્દર્ય અથવા યૌવનનો જ્યાં ગર્વ ખતાવવામાં આવે એ
મદદાવ કહેવાય છે.

યથા.

ફૂપ અને યૌવનનો, ગર્વ ધરી માનિની મદન જોરે;
આંખોમાં મદ આંજી, ચાલ ચટકતી ચાલો ચિત્ત ચોરે.

તપન,

કોઈ કારણસર સંતાપ પ્રકટ કરવામાં આવે એ તપનદાવ કહેવાય છે.

યથા.

સુહાગના ભૂષણ સજ, શ્યામાએ પતિપ્રયાણ સાંભળીયું;
એ ભૂષણ વિરહાગ્નિથી, બળતાં કંચન ધરાપરેં ઢળીયું.
યામિનીના દ્વય યામો, ગયા છતાં ગિરિધર આવ્યા ન ગૃહે;
કામ વામ બની બાળે, કહો કયાંથી લાડિલો આરામ લહે.

વિક્ષેપ

કોઈ વિષયમાં તલ્લીન બન્યાને સમયે અન્ય જન આવી
અવરોધ કરે તે વિક્ષેપહાવ કહેવાય છે.

યથા

ડર દુનિયાનો છોડી, નટવર સામે નજર કરી રહ્યો છે;
ગાગર ભર્યા વગર સખો, કઈ ગત્રીમાં વૃત્તિ તારો વહ્યો છે.

ચકિત.

કાંઈ આશ્ચર્યકારક બનાવને જોઈ અચાનક ચોંકી ઉઠવું તે
ચકિતહાવ કહેવાય છે.

યથા

ચોંકી ઘન ગર્જનથી, ભયચુત લામા પ્રિયને ભેટી પડી;
જેમ શ્યામ જલધરમાં, ચમકી વેગે છુપાય છે વિજળી.

કેલિ.

રતિકીડા રચી પતિને રીઝાવવામાં આવે તે કેલિ હાવ
કહેવાય છે.

યથા

બળથી દ્વાગને બહાને, પ્રિયતમને પટરહિત કર્યા પ્રીતેં;
પાછો નાચ નચાવ્યો, ખેંચતાણ હા ના કર્યો બહુ રીતે.

કુતૂહલ.

કૌતુકની રચના કરી સંકેત સ્થાન તરફ પ્રયાણ કરવામાં આવે તે કુતૂહલ હાવ.

યથા.

સ્થામ શ્રંગાર સજે છે, સુણી એમ દોડી વન વૃજખાળા;
ટીલી ટપકી ક્યાંઈ, ક્યાંઈ ઓઢણી ક્યાંઈ પુષ્પમાળા.

ઉદ્દીપન,

વાર્તાના વિસ્તારથી પતિને પ્રસન્ન કરવામાં આવે તે ઉદ્દીપન હાવ.

યથા.

હું તમને ઇચ્છું છું, સુણતાં શ્યામે દૌધો દીપ ઠારી;
પતિએ પાણી માગ્યું, નેહું હાથ મિલાવો રહી નારી.

વિભાવ.

જે વિશેષ કરીને રસને પ્રગટ કરે એને વિભાવ કહે છે. એના બે ભેદ છે, ૧ ઉદ્દીપન ૨ આલંબન.

ઉદ્દીપન.

જે રસને પ્રોત્તેજીત કરે એને ઉદ્દીપન વિભાવ કહે છે. જેમકે સરસ, સરસી, દૂતી, ઋતુ, પવન, વન, ઉપવન, ચન્દ્ર, ચાંદની, પુષ્પ અને પરાગાદિ.

સરસા.

જે પુરુષ સુખદુઃખાદિ સમયમાં નાયકની સમાનતાને પ્રાપ્ત થાય અને નાયકનાયકાનું મિલન કરાવે એને સરસા (નર્મસચિવ)

કહે છે. એના ચાર લેદ છે. ૧ પીઠમર્દ ૨. વિટ. ૩ ચેટ ૪. વિદૂષક.

સલા યથા.

નીરક્ષીરની પેઠે, નાયક સંગે સખા મળી જાયે;
અગ્નિ ક્ષીરને બાળે, ત્યારે પહેલાં નીર બળી જાયે.

પીઠમર્દ.

માનિની સ્ત્રીઓને પ્રસન્ન કરવામાં સમર્થ સખાને પીઠમર્દ
કહે છે.

યથા.

કહે થયું શું તુજને, શા કારણથી રામા રીસાય;
કોપ કરે જો તું તો, કહે આવી કો પકડે નહીં પાય?

વિટ.

સંપૂર્ણ કામકળામાં નિપુણ સખાને વિટ કહે છે.

યથા.

સ્વેત વસનથી પરખી, જરી ન કળાયે અંગ રંગ તારો;
એમ કહી કહે ચાલો, સમય સ્વામને મળવાનો સારો.

ચેટ.

નાયકનાયકાને એકત્ર કરવામાં ચતુર સખાને ચેટ કહે છે.

યથા.

કયોઈ ઈશારો આવી, સખાઓ તજવા પતિએ પ્રમદાને;
સખે કહું સમજીને, ચાલો જઈએ ગાય ગોતવાને.

વિદૂષક.

કૌતુકથી નાયકનાયકાને પ્રસન્ન કરવામાં સમર્થ સખાને વિદૂષક
કહે છે.

યથા.

કુંજમહીં કોડેંથી, હરિ રાધાનો કરાવીં મેળાપ;
રૂપ ધરી યશુમતિનું, ગાય ગોતવા ફરી આવ્યો આપ.

સર્વ

જે સહચરીથી નાયકનાયકા કોઈ વાત છુપાવે નહીં એને
સર્વ કહે છે. એના ચાર લેઢ છે. ૧ હિતકારિણી, ૨ વિજ્ઞાનવિ-
દગ્ધા, ૩ અંતરંગિણી, ૪ બહિરંગિણી.

યથા.

ઝાઘ ડોલવા શશિનો, જાય કોઈ જ્યમ છુરી સબવાને;
નીતિ સુણાવે ત્યમ તું, મુજને હરિનો નેહ તબવાને.

હિતકારિણી.

તન, મન, ધનથી નાયકનું હિત ચાહનારી સખીને હિતકારિણી
કહે છે.

યથા.

તુજ તન સખીં ચિત ચાહું, દીપ્ત ભરેલું દીપક પરિમાણ;
દેહ પતંગ તણો ધરી, જન્મ જન્મ વારું તુજપર પ્રાણ.

વિજ્ઞાન વિદગ્ધા

નાયકાના સૂચવવા શિવાય વાત જાણી જનારી ચતુર સખીને
વિજ્ઞાનવિદગ્ધા કહે છે.

યથા.

ગુંજ લેવા આવે, કહે ગઈ હતીં કંઈ કુંજે ખાઈ,
આંખ ઉઘાડી જો તું, કંટક ક્ષતથી રહ્યું શરીર છાઈ.

અંતરંગિણી.

નાયકાના અંતરની વાત જાણનારી સખીને અંતરંગિણી
કહે છે.

યથા.

સર્વ સ્વાર્થનું સમજે, વ્યથા ન જાણે અન્ય તણી કોય;
પ્રિયા ઉરે પતિ વસતો, અણુસમજીથી ઉપાય શો હોય.

બહિરંગિણી.

નાયકાના અંતરની વાત નહિ સમજનારી સખીને બહિ-
રંગિણી કહે છે.

યથા.

પતિને જોઈ સ્મરેથી, પ્રમદાના અંગમાં ધ્રુજ આવી;
સખી શીત સમજીને, અનલઅંગીઠી સજગાવી લાવી.

કાર્યપરત્વે સહીભેદ

૧ મંડન, ૨ શિક્ષા, ૩ ઉપાલંભ, ૪ પરિહાસ.

મંડન

નાયકાને વસ્ત્રભૂષણાદિ સજ્જવનારી સખીને મંડન કહે છે.

યથા.

વિધિથી ગુંથી વેણિ, વસ્ત્રાભરણ સમર્થો તિલક કીધાં,
રાઈ લૂણુ ઉતારી, બહાલે સખીના સુવારણાં લીધાં.

શિક્ષા

નાયકાને હિતશિક્ષા કરનાર સખીને શિક્ષા કહે છે.

યથા.

નિજ ધરમાં રહે બેઠી, બાહિર તું પગ ધરોશ નહિ ક્યાંયે,
એ ડર મુને રખેના ! હરિની દષ્ટે હરાઈ ચિત જાયે.

ઉપાલંભ.

નાયકાને ધમકી આપી સમજવનારી સખીને ઉપાલંભ કહે છે.

ગીતિ.

જેને તેજ જીવાડ્યો, પૂર્ણ પ્રેમના પિયૂષને પાઇ;
તેને મારે ગાંડી, કલેષવિષેથી કર વિચાર કાંઈ.

પરિહાસ.

નાયકનાયકાને કૌતુક કરી હસાવનારી સખીને પરિહાસ કહે છે.

યથા.

વિછિયાધ્વનિ સુણવાનું, શ્યામ લોંચો સુખ ભાવે ભરપૂર;
ક્ષુદ્રાવલિ યોદ્યાના, દાણી સમજો દિવસ હુંજી દૂર.

દૂતી.

નાયકનાયકાના મધ્યમાં સંદેશા લઈ જનારી સ્ત્રીને દૂતી કહે છે. એના ત્રણ લેદ છે. ઉત્તમા, મધ્યમા અને અધમા. આ તમામના છ કાર્ય છે. ૧ સ્તુતિ, ૨ નિન્દા, ૩ વિનય, ૪ પ્રબોધ ૫ વિરહનિવેદન, ૬ સંઘટ્ટન.

યથા.

હું રીઝી છું જોઈ, તમે રીઝશે જોઈ જરૂર લાલ;
સોનજીહીસમ કાન્તિ, મળતાં થાયે માલતીની માલ.

ઉત્તમા.

ઉત્તમ રૂપથી દૂતત્વ કરવાવાળી પ્રિયભાષિણી સ્ત્રીને ઉત્તમા દૂતી કહે છે.

યથા.

શિર કલંક લે કાં મુખ, વિણ કલંક શશિને પામી ખાઈ;
જો ચકોર દિન વિતવે, વિરહઐંગારા ખાસ રોજ ખાઈ.

મધ્યમા.

મધ્યમ રૂપથી દૂતત્વ કરવાવાળી પ્રિયભાષિણી સ્ત્રીને

મધ્યમા દૂતી કહે છે.

યથા.

સત્વર લ્યો સુધિ આવી, વિલંબ જરૂંએ કરો ન ધનશ્યામ;
મેં ભેઈ એ ચાતકીં, અહનિશ રટતી આપ તણું નામ.

અધમા.

અધમ રૂપથી દૂતત્વ કરવાવાળી કટુભાષિણી સીને અધમા
દૂતી કહે છે.

યથા.

પતિવ્રતતણા પુકારો, ત્યાંસૂધી કરો ગજવને ગામ;
જ્યાંસૂધી તુજ નજરે, ગમાર ગૂજરો પડે ન ધનશ્યામ.

નાયકાની સ્તુતિ—યથા.

જલશાયી કહેવાણા, સહુથી ઉત્તમ સમુદ્રને જાણી,
તેને કાં નહી પામે, અપાર અબજા તુજ તનનું પાણી.

નાયકની સ્તુતિ—યથા.

એના રૂપનો વાતો, સર્ખો મુજ મુખથી કહી નહી જાય;
મોહન છળિ મન ધરતાં, મહાનનુ પણ મોહિત મન થાય.

નાયકાની નિન્દા—યથા.

ગર્વ કરે શું ગોરી, તું નિજ રૂપ વિશેષ ઉરે ધારી;
તુંથી અધિક રૂપાળી, વસે નગરમાં બહુ નાગરો નારી.

નાયકની નિન્દા—યથા.

મારપિચ્છ ધરો માથે, શું જાહાર હૃદય લકુટી હાથે;
આવે રૂપે લાલા, શું મળવા ચાહો રાધા સાથે.

નાયકાર્થી વિનય—યથા.

નિત્ય નિરખતી જેને, દ્રગનાં બાણ ચલાવીને બાલ;
તેને જિવાડવાને, હેતે હસી કર ચતન હવે હાલ.

નાયકર્થી વિનય—યથા.

જેને તમે જીવાડી, ઈન્દ્રકોપથી ધરી ગિરિવર હાથ;
એને આપ ન બાળો, વિરહતણા અગ્નિમાં વ્રજનાથ.

નાયકાનો વિરહનિવેદન—યથા.

કહું દશા શું એની, બોલે છે જવ ચાતક મધરાત;
પૌંચુ પૌંચુ સુણીને જીવે, નહોંતો જીવતી જરૂર મરી જાત.

નાયકનો વિરહનિવેદન—યથા.

જ્યારથી તેં મૃગનયતી, મારી ચંચલ ચક્ષુતણી ચોટ;
ત્યારથી તમામ ત્યાગી, લાલ બનીને પડ્યા લોટપોટ.

નાયકાને પ્રબોધ—યથા.

ચિંતિ ચિન્તા નહોં કરજે, આવી મળ્યો છે મેળ અનાયાસ;
તારા મિત્રતણી છે, ઉંચી અટારી તુજપતિ ધરપાસ.

નાયકને પ્રબોધ—યથા.

શ્યામ જરા ન સુકશે, પ્રિયાવિરહનું દુઃખ મનમાં માની;
આ હોળીને ખેલે, માનિની તમને મુદ્ધથી મળવાની.

ઉત્તમા સંઘટ્ટન—યથા.

તુજ મુખથી શરમાઇ, શશિ નભ ભ્રમતો કલંકને ધારી;
ખ્યારે ગયો પ્રથમથી, કર પ્રયાણ જટ મળવાને ખ્યારી.

ઉત્તમાવિરહનિવેદન—યથા.

એ તરૂણીના તનની, દશા નિરખવા ચાહો બે આપ;
તો આવો મુજ સાથે, અવિનાશી ઓચિંતા ચુપચાપ.

મધ્યમાસંઘટ્ટન—યથા.

કોયલ કુહુકુહુ બોલી, સાવધાન રહેવાને સૂચવે છે;
બ્રમર કરી શું જાનવ, માન ન કરવા સ્મર હુડાઈ દે છે.

મધ્યમાવિરહનિવેદન—યથા.

અવધિ સાંઝની આપી, શું પ્રકટાવા ચાહે છે પ્રાત;
નટવરને નિશ્વાસે, જળી જાય છે સરવે જલજાત.

અધમા સંઘટ્ટન—યથા.

ધુંધટ તાણી ધરમાં, દ્રગ નીચાં કરી તજ ફરવું જાલ;
ત્રપા બેઠું મેં તારી, ક્ષપા ચાંદની હરિને મળ હાલ.

અધમા વિરહનિવેદન—યથા.

બહુ બદનામ થયા છે, તુંજ માટે ગોકુલમાં ગિરિધારો;
વિવિધ વ્યાધિઓ વેઠે, તું નહી પીંગળે પત્થર સમ પ્યારો.

સ્વયં દૂતી.

નાયકથી સ્વયં દૂતત્વ કરી નિજ અભિપ્રાયને પ્રકટ કરવા-
વાળી સ્ત્રીને સ્વયં દૂતી કહે છે.

યથા.

આવ્યા ક્યાંથી તમે ? જાઓ છો ક્યાં પરદેશી ?
મુજ વાલમ તો સદા, રહે છે વિદેશ બેસી;
કાળી આ ધન ઘટા, જુઓ નલમાં રાડો આવી,
બ્રમર પુંજ કુંજમાં, રહે છે મુખરો મચાવી;

શેકાઓ ઘડી રાગથી, અનુપ સમય આરામનો,
હું આવું છું આપવા, સંદેશો મુજ સ્થામનો.

દૂતી જાતિ

ઘણું કરી નીચે બતાવેલ જાતિની સ્ત્રીઓ દૂતીઓ હોય છે.
૧ વાળદીયાળી, ૨ ચિતારી, ૩ નટિની, ૪ મળીઆરણ, ૫
દાસી, ૬ માલણ, ૭ ધોબન, ૮ લંબોલણ, ૯ સન્યાસિની,
૧૦ પટવણ, ૧૧ પાઢોષણ, ૧૨ ચાચકણ, ૧૩ દરજણ,
૧૪ સોનારણ.

વાળદીયાળી—યથા.

તુજ પગમાં એ માટે, ઉત્તમ જાવક મેં આપ્યો આજે;
રહેા રસિક સંકેતે, ચાલ ચતુર સ્ત્રી જટ મળવા કાજે.

ચિતારી—યથા.

લીધી ગતિ લલનાએ, એનો કાંઈ ઉપાય નહીં થાય;
એ છગિ અપૂર્વ એની, ચતુર ઘણી છું તોય ન ચિતરાય.

નટિની—યથા.

નેણુ નચાવી નમણા, પરવશ કીધી પ્રમદાને રસિયા;
જાણું કળા સરવ એ, ચાલો મળો ત્વરિત છો ઉર વસિયા.

મળીયારણ—યથા.

ચાઈ ચુડી પહેશવી, હમણાં હું આવી છું તમ પાસે;
ચાલો ચતુર હવે જટ, પ્રમદા પાસે નહી તો તક જશે.

દાસી—યથા.

સમય સાચવી શાણા, ચાલો જટ લલનાનું સુખ લેવા;
નહી આવશે અડચણ, સારી રજની કરોશ સુખે સેવા.

માલગ-યથા.

તુરત સુકાણી શાણા, પુષ્પમાલ મે પહેરાવી જ્યારે;
આ ગતિ છે અગળાની, કરે તયારી પધારવા જ્યારે.

ધોબણ-યથા.

સ્વેત સાડોં તુજ સ્નેહે, ધોઈ લાવોં છું પહેર હવે જ્યારી
આલ રાત ચાંદનોં છે, રસિયો રાહ જુઓ છે ત્યાં તારી.

તંબોલગ-યથા.

નાખે છે નિઃશાસા, પાન દઉં છું યુવતીને જ્યારે,
ચિંત ચેરી આવ્યા છે, આપો પાછું પધારોં આ વારેં.

સન્યાસિની-યથા.

ગુરને કસમ કહું છું, છુટી જાય છે મારો વૈરાગ;
જુઓ પધારી જ્યારા, દારાનાં દિલ તણા વિરહદાગ.

પટવણ-યથા.

ગુંથી હાર છડાઓ, મનહર મખતૂલ ના દઈ આવી;
પ્રમદા પાસ પધારી, હોયો દરશ રસ લોયો હૃદય લાવી.

પાડોરાગ-યથા.

આપ આવજો વહેલા, હું વનિતાને ખગર દઉં વાર;
વિષુ પુછેજ પરખજો, એના ઘર સામું છે ઘર મારું.

ઢોલગ-યથા.

ચાલો નિઘડક ચંચલ, માનિનોંને મળવા ઝટ ધર મારે;
નક્કી કરોં આવી છું, ઢોલ બજાવવા ગઈ હતી ત્યારે.

દરજગ-યથા.

દારાને દઈ આવી, કલિત કંચુકી નવિન સીવી હમણા;
શંકા સર્વ શમાવી, લોયો અંકમાં આવી નર નમણા.

સોનારણ-યથા.

કંકણ કનકતણા ઘડી, પ્રમદાને પહેરાવ્યાં મેં હાલ;
કર સ્પર્શતાં જણાશે, દેખાશે નહીં દ્રષ્ટિથી લાલ.

મિલન સ્થાન.

નાયકનાયકાને મળવાના સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે.

જમણવાર, ઉત્સવ, ધાવગૃહ, શૂન્યગૃહ, અંધારી રાત્રિ,
ઉપવન, ભયમિષ, રોગમિષ, સર્વગ્રહ, અને દાસીગ્રહ.

જમણવાનું મિલન-યથા.

જમવા આવી યુવતી, નિજ રસિયાને ઘેર હર્ષ ધારી;
મેડી જોવાને મિષ, મળી મુદ્દેથી પ્રિયતમને ખ્યારી.

ઉત્સવનું મિલન-યથા.

ગઇ વિવાહમાં ગોરી, નિજ દીયરના સર્વ સ્નેહો સંગે;
હતો રસિક પણ તેમાં, જાનીવાસે મળી રમી રંગે.

ધાવગ્રહનું મિલન-યથા.

જુઓ રમે મુજ લાડોડી, નથી જવાની ગઇ ઘણી રાત;
રજાઈ ઓઢી રસોયા, સુવે સંગમાં પધારજો પ્રાત.

શૂન્યગ્રહનું મિલન-યથા.

જમાઇ ગૃહ ગઈ જનની, ગયા બ્રાત લાભી મેળામાંહી;
એકલો ઘરમાં અખળા, મળો ત્વરાથી મનહર જઈ ત્યાંહી.

અંધારી રાત્રિનું મિલન-યથા.

કાળી નિશિમાં કામા, જુવે ગોતવા ગાય જાય આજ;
સંગે કોઇ ન સાથી, મનહર મળોને કરો સિદ્ધ કાજ.

ઉપવનનું મિલન—યથા.

પુષ્પ ત્રીશુવા પ્રીતે, સખીઓ સંગે જશે આજ સ્યામા;
જરૂર પડીને જૂદી, મળશે રહેજે છુપાઈ લતિકામાં.

મય મિષનું મિલન—યથા.

જળઘટ ભરતાં યુવતી, પગ સરકાવી જઈ પડી જળમાં;
દોડો દોડો કહેતાં, બાથ ભરી ખ્યારે કાઢી પળમાં.

રોગ મિષનું મિલન—યથા.

શિર દુઃખ્યાનું સ્યામા, કાઢી ખડાનું નખાવવા ઝાડો;
ભવા લાગી જાહિર, રસિયા પાસે રાત અને દા'ડો.

દાસી ગ્રહનું મિલન—યથા.

ગઈ બોલાવવા બાળા, નિજ દાસીને ઘર કારજ સારું;
મળ્યો તહાં મનમાન્યો, વિના પ્રયત્ને મિલન થયું ખ્યારું.

ઋતુ.

ઉષ્મ, વર્ષા અને શીત ક્રમાનુસાર બળે માસમાં વિભક્ત
થએલ વર્ષના ખંડોને ઋતુ કહે છે. એના છ ભેદ છે. ૧ વસંત,
૨ ગ્રીષ્મ, ૩ પાવસ, ૪ શરદ, ૫ હેમંત, ૬ શિશિર.

વસંત.

ચૈત્ર અને વૈશાખ અથવા ફુલ અને મીનની સંક્રાન્તિને
વસન્ત ઋતુ કહે છે.

યથા.

વિવિધ પુષ્પ વિકસાવતી, તરૂં ડોડાવતી ત્રિવિધિ પવન લાવી;
ચાંદનીને ચમકાવતી, બહાદ વધારિણી વસંત ઋતુ આવી.
આ વસંત ઋતુમાંહિ, કહો! ન કોને ઉરે હર્ષ વ્યાપે;
કલરવ કરતી કોયલ, બ્રમર કરી શુંભરવ સુખ આપે.

સંગ લઈ શશિ સ્નેહે, આગળ કીધી વસંત અભિરામ;
રોગ જગતના હરવા, જણાય આવ્યો ધનવંતરિ કામ.

ગ્રીષ્મ.

જ્યેષ્ઠ અને આષાઠ અથવા મેષ અને વૃષની સંક્રાન્તિને
ગ્રીષ્મ ઋતુ કહે છે.

યથા.

નલ ને'રે સર સરિને, ત્યાગ કરી જળ નલમાંડી નાસે;
જુદમ જોઈ ગ્રીષ્મનો, દાદ માગવા જાયે રવિ પાસે.
કોઈ ભરે કોઈ ઠલવે, કોઈ જીવતી જલ છાંટે દોડી;
જલકેલિ કામાની, નિરખી રહ્યો છે નાય નયન ચોડી.
તાપાર્વી તાપ પ્રચંડે, પ્રગલ્ભવનની દ્રઢ કાંસી ધારે.
બળથી ખરે બપોરે, પકડી પ્રાણી માત્રને ગ્રીષ્મ મારે.

પાવસ.

શ્રાવણ અને ભાદ્રપદ અથવા મિથુન અને કર્કની સંક્રાન્તિને
પાવસ ઋતુ કહે છે.

યથા.

ઇન્દ્રલોકથી અધિકાં, જગતમાંડીં પાવસમાં સુખ પેખું;
સુરવધૂ જેવી સુન્દર, વિહાર કરતી દિવ્ય ઋતુ દેખું.
પુરાઈ પુષ્પસુગન્ધે, મંદ મંદ ચાલથી ચાલી આવે;
હૃદય લાગી પ્રૌઢાસમ, મનહરણી વરષા બહાલી આવે.
અરુણ ચીર તન ઓઢી, વિધ વિધ કરતી વિહાર નવ નારી;
જાણે સુરની શ્યામા, આર્વા ધરાપર હરિત ધરા ભાળી.

શરદ.

આશ્વિન અને કાર્તિક અથવા સિંહ અને કન્યાની સંક્રાન્તિને
શરદ ઋતુ કહે છે.

યથા.

ચંદ્રછત્ર શિરધારી, અનંગનો ઉપદેશ પામી પ્રીતે;
કમલયંત્ર ધરો કરમાં, શરદ ભૂપ આ જગત બધું જીતે.
ખંજનનયન નયાવી, ચંદ્ર વદનને ચાહે ચમકાવી,
સર્વ પ્રાણીને છળતી, શરદ અસરા અવનિપર આવી.
વારિ અમલ દિન શોભે, કમલ પ્રકાશે ખેદ સરવ ખોઈ;
નિશિ શોભે વિષ્ણુ અભ્રે મોહ પામતું હૃદય ચંદ્ર જોઈ.

હેમન્ત.

માર્ગશીર્ષ અને પોષ અથવા તુલા અને વૃશ્ચિકની સંક્રાન્તિને
હેમન્ત ક્રતુ કહે છે.

યથા.

નિશિ દિન રવિ શશિ લાગે, હિમ સમાન શીતલ પામી શીત;
મુદયકોરને ચિંતમાં, ચક્રવાકનાં ચિંત છે ભયભીત.
હિમ હારીને હિમ્મત, ભૂમિ તણ નહિ જઈ શકે કયાંઈ;
ધૂમ્ર અગ્નિ નહોં છોડે, શીત ઉરેં રહે ભૂમિ પર છાઈ.
શીતતણેા સેનાપતિ, હિમ સમીરના તીર હાથ ધારી;
કરાલ કોપેં ચડોયો, વિરહી વામાને નાખે મારો.

શિશિર—યથા.

અશ્રુ વહે આંખેથી, અધિક સતાવે બેચેની આવી;
તોય શિશિરમાં સર્વે, રાખે અનલઅંગીકી સળગાવી.

બોલે છે બત્રીશી, સાલ હુશાલા ઓઢે છે તોયે;
ખાયે ગરમ મસાલા, શય્યા ન તજે સંયોગી કોયે.

માન રહે નહિ કોઈનું, શિશિર ફૂતો બનો ઘણી રચે ઘાત;
શિખવી આપે સહજે, સહુને સી સી સી કેરી વાત.

પવન.

પવન છ પ્રકારનો છે. શીતલ, મંદ, સુગંધિત, તીવ્ર, તપ અને દુર્ગન્ધિત.

યથા.

સરવરમાં કરી સ્નાન સહર્ષ, અલિનવ કમલ તણો કરી સ્પર્શ;
ચાલે હુંસસદૃશ ધરી ધીર, શીતલ, મંદ, સુગંધિ સમીર.

શીતલ—યથા.

ઉંચાં અજ થકી ગિરિશ્રંગ, સ્નેહે શીતલતા લઈ સંગ;
ડાલાવતો અમિત જલજાત, ચાલે સુખકર શીતલ વાત.

મંદ—યથા.

રણિત જૂંગ ઘંટાવલિ થકી, દીપંતો મધુદાને છકી;
મંદ મંદ ચાલે ચાલતો, કુંજરતુલ્ય પવન મહાલતો.

સુગંધિત—યથા.

ગુલાબ કુન્દ ચમેલી જાઈ, દોના મરૂવામાં લપટાઈ;
કરવા સંયોગીનાં કંજ, આવે અનિલ સુગંધિત આજ.

તીવ્ર—યથા.

ખેરી પત્ર વિખેરે શાખા, પાડે પૃથ્વીપર તરૂં આખાં;
ધન વિદ્યુતને રાખે સંગ, પાવસપવન ધ્રુજાવે અંગ.

તપ્ત—યથા.

તહાનાનાં તાંદુલ કરે, ખસખાનામાં અગ્નિ ભરે;
તપાવતો જળધળ આકાશ, ગ્રીષ્મ પવન આપીને ત્રાસ.

દુર્ગંધિત—યથા.

કિંશુકને કચનારો તણ, શ્રોણિતને રહે છે શું ભણ ?
પુષ્પ તણ મળ્લપર ભાય, અરે પવન નહીં કાં પસ્તાય ?

વન-યથા.

શીતલ મંદ સમીર શુભ, શ્રવે પુષ્પ રસબુન્દ;
પરિમલ ગ્રહો પ્રેમે કરે, મનહર શબ્દ મિલિન્દ.
આમ તેમ ઉડતાં લવે, કોકિલ મોર ચકોર,
લય તથા મૃગ ભાવે કરે, ઉડતા શુક કરો શોર.
વિવિધ વિટપના વૃંદથી, વર લપટાઇ વેલિ;
સ્નેહે શીતલ છાંયમાં, કપોત કરતાં કેલિ.
નંદન વન કરતાં અધિક, ઉરે ભરે આનંદ;
શ્યામા શ્યામ સુખે તહાં, કીડા કરે અમંદ.

ઉપવન-યથા.

અંપક જાઇ અમેલોને, કલિત કુન્દ મન્દાર;
પારિજાતને સેવતી, માલતી મનહરનાર.
હરિત ભૂમિ તૃણજલથી, બહુ છૂટે જલયંત્ર;
ભ્રમર અમિત ભાવે જપે, મહદ કામના મંત્ર.
માધવો લલિતાથી લલિત, છાયા વિવિધ વિતાન;
નહરો તટે નિકુંજ બહુ, દિયે પ્રેમનું દાન.
વર્ણો અશોકને આમ્ર પર, કોકિલ કરતી શોર;
બકુલપરે શુક સારિકા, બોલે ચિત્તનાં ચોર.
નારિકેલ નિમ્બુ અમિત, કદંબને કચનાર;
પુંગ વૃક્ષ સેતુર અને, દ્રાક્ષ બહામ અનાર.
સરસિજ વિકસ્યાં સુખદ બહુ, સુન્દર સરસી માંહો;
હંસ અને કારંડવો, કલરવ કરતાં ત્યાંહો.
ઇન્દ્રતણા ઉધાનનો, સર્વ ગર્વ દે ગાજો;
રસિક રાધિકા સહુ કરે, વિહાર ત્યાં વનમાજો.

ચન્દ્ર—યથા.

સમી સાંઝથી આવૌં, કટારી કરનો બનાવે,
પામૌ કુશાનુ કુસંગ, તીવ્ર તાપેથી તાવે;
સુધા ધામ ધરૌં નામ, કામ વિષ કેડું કરે છે,
અંગ કલંકથી યુક્ત, છતાં તણું શંક કરે છે.
અરે અંદ મતિમંદ કાં, લાજ લેશ ઉર ના ધરે;
વધ કરતાં વિરહીતણે, દિલમાં લેશ નહીં કરે.

ચાંદની—યથા.

ઋતુરાજે સહ રાગ, વિમલતા જગમાં ધરવા,
કર્યો અંદ્રરજકને, હુકમ અંબર સિત કરવા;
તરૂં તમામ ગિરિ ગહન, શ્વેત કરવા શુભ રીતે,
મઢાવૌંયાં રજતથી, જાણૌં આલય અતિ પ્રીતે.
ચિતહર ચારે તરફથી, અવનિ સહુ અવદાત ખર્ચો;
અદ્ભુત કેવી આ સમે, ચારૂં બિછાવી ચાંદની.

પુષ્પ—યથા.

કુન્દ અને મન્દાર, હાર મુજ હામ હરાવે;
પારિજાતનાં પુષ્પ, તીવ્ર અગ્નિ સમ તાવે.
જાઘ અમેલીતણા, ગુચ્છ જાણું અંગારા,
સોનજીહીની માલ, કરે નિત્ય સુખને ન્યારાં;
સેવતૌં જળ સીંચે છતાં, ઉર અગ્નિ સળગે અતિ,
આ પુષ્પો પીડા કરે, પાસ નથી પ્યારો પતિ.

પરાગ—યથા.

કૂટ્યા વને પલાશ, લીડ જમરોની બારી,
દેખી ખતું દિવાનો, જમિત થાયે મતિ મારી;

ગયું જ્ઞાન ઉર ત્યાગ્યું, હાય હુંઃખડે હૃદ વાળી,
આ પરાગ યુત પવન, નાથ વિષુ નાખે ખાળી.

આલમ્બન વિભાવ.

જેના આશ્રયથી રસની સ્થિતિ થાય એને આલમ્બનવિભાવ કહે છે. એ આલંબન નાયકા અને નાયક છે. તેમાં નાયકા મન્મથના બળને વિશેષ આધીન હોવાથી પ્રથમ તેનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

નાયકા.

જે સ્ત્રીના નિરક્ષણ માત્રથી પુરૂષના હૃદયમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય તેને નાયકા કહે છે.

શિખનશ્વર્ણન-યથા.

અલકપરેં અલિ વૃન્દ, અર્ધ શશિ વાઝે ભાલપર,
ભૂપર વાઝેં ધનુષ, દ્રગેં વારિજદલ સુન્દર;
નાસા હુપર કીર, કપોલેં વાઝેં મુકુરવર,
ભિમ્મ અધરપર વાઝેં, દંતપર દારિમ હુંઃખહર.
ચિખુકપરેં દૂલ આમ્ર, કંઠપર કંબુ વાઝેં,
ભુજપર વાઝેં મૃણાલ, કુચોપર કોક ઉતાઝેં;
ત્રિવલ્લિપરેં તરંગ, નાલિ અલિ નિતમ્મપર નગ,
વાઝેં રંભના સ્થંભ, જંઘપર સહુ જોતાં જગ.
સ્મરનિષંગ પીંડીએ, વાઝેં રવિ ઉભય શુદ્ધપર,
દારિમકલિ ઓડીએ, વાઝેં મણિ પદ નખ હુપર;
આંગળીઓપર વાઝેં, સુધાકર કિરણો સાથે,
વાઝેં મખમલ લાલ, ખાલના પદતલ માથે.

પ્રશંસા-યથા.

ગૌરીનુદય અનુપમ, મનહરણી કમલા સરખી પરખી,
સરસ્વતી સમ જાણી, વર્ણન કરતાં સુકવિ હૃદય હરખી;

મુખશશિ જોઈ ચકોરો, તનપાણી નિરખી મુદ્ધથી મીન,
 પદપંકજને નિરખી, બ્રમરતણાં દ્રગ થાયે રસલીન.
 શિવ તનમાં રહો ગિરિજા, કમલા રાજે શ્રીહરિના મનમાં;
 હૃદય હરણ કર્યો તું તો, રાજે રામા હરિના તનમનમાં.
 રતન અતુર્દશ કાઢ્યાં, સિન્ધુ વલોવોં સુરોએ ણાંધોં કટિ;
 મેધાસિન્ધુ મથીને, વેધાએં એકજ તુજને પ્રગટી.

ઉપર ખતાવેલ નાથકા જાતિથી ચાર પ્રકારની છે.

૧ પદ્મિની, ૨ ચિત્રની, ૩ શંખિની, ૪ હસ્તિની. પ્રકૃત્યા-
 નુસાર ત્રણ પ્રકારની છે. ૧ ઉત્તમા, ૨ મધ્યમા, ૩ અવમા.
 ધર્માનુસાર ત્રણ પ્રકારની છે. ૧ સ્વકીયા, ૨ પરકીયા, ૩ સા-
 માન્યા. વ્યક્રમાનુસાર ત્રણ પ્રકારની છે. ૧ મુગ્ધા, ૨ મધ્યા,
 ૩ મૌઢા. અવસ્થાનુસાર આઠ પ્રકારની છે. ૧ પ્રોષિતપતિકા, ૨
 સ્વંદિતા, ૩ કલહાન્તરિતા, ૪ વિપ્રલબ્ધા, ૫ ઉત્કંઠિતા, ૬
 વાસકસજ્જા, ૭ સ્વાર્ધીનપતિકા, ૮ અભિસારિકા.

પદ્મિની

કમળ સમાન દોમળ અને ચંપકપુષ્પના રંગ સમાન અગ-
 બાળી, ચક્રિત મૃગલીનાં નેત્ર સમાન દ્રગવાળી, શ્રીફલ્લી શોભા
 હરણ કરનાર ઉરોજવાળી, તિલનાં પુષ્પ સમાન નાસિકાવાળી,
 લીલાયુક્ત મંદ ગતિવાળી, લલિત ત્રિવલિવાળી, લાંગા અને કાળા
 કેશવાળી, હંસ સમાન વાણીવાળી, અત્યંત મૃદુતાવાળી, રાત્રિ-દિન
 ચવિત્ર રહેવાવાળી, અત્યંત લાજવાળી, અદ્ય લોજન કરવાવાળી,
 શ્વેત પુષ્પ જેવાં વસ્ત્ર ધારણ કરવાવાળી, દેવ ગુરૂની ભક્તિ રાખવા-
 વાળી, મોતીનાં ભૂષણ ધારણ કરવાવાળી, સહજ સુવાસ યુક્ત અંગ
 વાળી, ઉત્તમ વસ્તુ ઉપર પ્રેમ રાખવાવાળી અને અદ્ય રતિમૃદ્ધા-
 વાળી સ્ત્રીને પદ્મિની કહે છે.

યથા.

તન સુગંધમય શોભે, સલજ નયન મન શુચિ ઝડેલ નીતિ;
સુવર્ણવર્ણી શ્યામા, જગ શોભાને લીધી તેં છતી.
સુવર્ણ સાથ સુગંધિ, શ્યામા તારા શરીરમાં શોભે;
પતિ દ્રગ પટ્પદ સ્નેહે, જેને જોઇ ક્ષણ ક્ષણમાં લોભે.

ચિત્રની.

સુંદર ગતિવાળી, સમાન અને પાતળા અંગવાળી, ઉન્નત ઉરોજવાળી, વિશાલ જઘનવાળી, ઉત્તમ અધરવાળી, ૨ કંબુસ-માન કંઠવાળી, ચક્રોર સમાન સ્વરવાળી, અચર પ્રકૃતિ અને અપલ દ્રષ્ટિવાળી, નૃત્ય ગીતમાં પ્રેમ રાખવાવાળી, પતિનાં ચિત્રને હર વખત જોવાવાળી, રક્તાર્ણવના અલંકાર અને રક્ત વસ્ત્ર ધારણ કરવાવાળી, અને બાહ્ય રતિ ઉપર પ્રીતિ રાખવાવાળી સ્ત્રીને ચિત્રની કહે છે.

યથા.

સુખી રહે છે શાણી, પતિનું ચિત્ર વિલોકી નિજ ચિત્તે;
નાચે વાદ્ય વજ્રવે, શૃંગ ગજવતી ગોરી શુભ ગીતે.
અધિક ન નિરજે પતિને, ચિત્ર વિલોકે ચાહે ચિત્ત લાવી;
અકિત ચિત્તમાં યતની, નજર પડે પ્રિય પક્ષી જો આવી.

શંખિની.

પુષ્ટ અધરવાળી, રક્ત પંકજ સમાન નેત્રવાળી, કઠિણ ઉરોજવાળી, લાંબા કંઠવાળી, લીલાં વસ્ત્ર ધારણ કરવાવાળી, મહોટા શરીરવાળી, વિશેષ કોપ કરવાવાળી, સુરતિ સમય પતિને નખક્ષત કરવાવાળી, મલિન ચિત્તવાળી, અત્યંત ઇર્ષાવાળી, રાસલ સમાન પુષ્ટ અવાજવાળી અને કટુભાષિણી સ્ત્રીને શંખિની કહે છે.

યથા.

મન મલિન તન દીરઘ, કઠિણુ હૃદય નિત નીલવસન ધારે;
સુરતિસમય પતિને તન, અતિ આતુર ખર્નો નખના ક્ષત મારે.
પતિઉર નખ ક્ષત નિરખી, સકોપ પ્રકટી હૃદયે સંદેહ;
નખેં ખોદીને ચાહે, જાણે કરવા પતિનું ઉરગેહ.

હસ્તિની.

ઉંચી અને અલલિત અંગવાળી, સ્થૂલ અને વાંકી અંગુલીઓવાળી,
ટુંકા કંઠવાળી, પુષ્ટ અને ન્હાના ચરણવાળી, ક્રોધથી ભરેલાં રક્ત
નયનવાળી, લાંબા અધરવાળી, થોડા ભૂરા અને ન્હાના વાળવાળી,
ઉષ્ણ અને કટુ, તિક્ત તથા કષાય લોજન જમવાવાળી, હસ્તિ સ-
માન શબ્દ ઉચ્ચારવાવાળી, ન્હાના ઉદોજવાળી, અંચલ ચિત્તવાળી
અને પ્રસ્વેદમાં ગજમદના ગંધ સમાન ગંધવાળી સ્ત્રીને હસ્તિની
કહે છે.

યથા.

અતિ વિષયે અકળાતી, મદનનાવ યૌવનમદથી માતી;
સખી સંગ ગજગામિની, જતા યુવકને વિત્રોકતી જાતી.

રતિ.

સીયુરૂપના સંલોગપ્રસંગને રતિ કહે છે. એના બે લેહ
છે. ૧ વાહ્ય રતિ, ૨ આશ્યન્તર રતિ.

બાહ્ય રતિના બે લેહ છે. ૧ દર્શ રતિ, ૨ સ્પર્શ રતિ. અનિ-
મેષ દ્રષ્ટિથી રતિયુક્ત જોવાને દર્શ રતિ કહે છે. સ્પર્શ રતિના
સાત લેહ છે. ૧ વચન, ૨ માન, ૩ કચાકર્ષણ, ૪ નચક્ષત,
૫ દંતક્ષત, ૬ આલિંગન, ૭ ચુંવન.

આશ્યન્તર રતિના બે લેહ છે. ૧ સમરતિ, ૨ વિષમ રતિ.

પદ્મિનીનાયકા અને પાંચાલનાયક, ચિત્રનીનાયકા અને દત્ત-
નાયક, શંખિની નાયકા અને કુચમાર નાયક, હસ્તિની નાયકા અને
ભદ્ર નાયકના સંલોગ પ્રસંગને સમ રતિ કહે છે.

પદ્મિની નાયકા અને દત્ત નાયક, ચિત્રની નાયકા અને પાંચાલ
નાયક, શંખિની નાયકા અને ભદ્ર નાયક, હસ્તિની નાયકા અને કુચ-
માર નાયકના રતિ પ્રસંગને વિષમ રતિ કહે છે.

ઉત્તમા.

પ્રિયતમ અહિતકારી હોવા છતાં પણ હિતકારિણી અને
ઉત્તમા કહે છે.

યથા.

ભાવેં કરૈ ભોગી કે બનાવો હવે યોગી તમે,
પીડા આ વિયોગતણી સહન થતી નથી;
વિનતિ અમારી આ કહેજો જઈ કુણ્ણુજીને,
આપ વિષુ એક ક્ષણ સુખથી જતી નથી.
આન ધરી રહીએં નિરંતર હરિનું છતાં,
દુઃખીયાં દ્રગોને દર્શ-પ્યાસ છિપતી નથી;
ઉદ્ભવ વિશેષ આથી કે'વાને અશક્ત અમે,
યોજવા ઉપાય અન્ય હિમ્મત રતિ નથી.

યથા.

નહિ દેખે પતિકુર્ણુણો, પ્રિયા પ્રેમને જોર;
મુખમયંક પતિનું થતાં, નારી નયનચકોર.
યદપિ જમર રસને શ્રેષ્ઠ, બહુ પુષ્પોને પામીં;
તદપિ માલતીનું હૃદય, ખાસ ન નિરખે ખામીં.

મધ્યમા,

પ્રિયતમના હિતાહિતકારી થવાથી હિતાહિતકારિણી બનવા-
વાળી સ્ત્રીને મધ્યમા કહે છે.

યથા.

સ્વપ્નમાં વિલોક્યું સ્વામે કાંઈ અપરાધ કર્યો,
ઝળકીને જાગી શંકા લયને ભરી ગઈ;
મોતી જેવાં સ્વપ્ન ઝિન્દુ અશ્રુઓનાં આંખોથી,
ખાસ લાગ્યાં ખરવાં વિવેક વિસરી ગઈ.
કાનસુધી ખેંચી પંચબાણે મારું ખાણુ તેથી,
માન કર્યો બેઠી ચિન્તા કામણુ કરી ગઈ;
ખ્યારે આવ્યા પાસ ત્યારે કાંઈક ઉંદાસી ટળી;
કસમ સુણીને જૂકમાન ઉતરી ગઈ.

યથા.

પતિ સન્મુખથી સન્મુખ, વિમુખ થતાં પતિ વિમુખ બની જાય;
તું પ્રતિગ્રિમ્મ ગ્રહવામાં, દારા દરપણુ જેવી દેખાય.
વિના સ્નેહ લુંખાઈ, સ્નેહ પામતાં ચાડ ચિકણાઈ;
કચના જેવી કામા, દુનિયામાં તુજ રીતિ દરશાઈ.

અધમા.

પ્રિયતમના હિતકારી હોવા છતાં અહિતકારિણી સ્ત્રીને અધમા
કહે છે.

યથા.

ડરતો દાડી રહે નાથ નિજની નારીથી,
એક પન્તિવૃત પાળ્યો, પ્રેમ રાખે ખ્યારીથી;

સત્યવાદીને સાધુ, વળી સજ્જનતા સારી,
 તોપણ તેની સાથ, રમે નહોં ંહાલ વધારી;
 કરે ખુશામદ ખંતથી, નિત્ય નિત્ય નારીતણી,
 તોપણ કરતી ક્રોધ અતિ, ભાવ તણ ખ્યારાભણી.

યથા.

જેમ તેમ પતિ પ્રીતે, ગર્વ તણ ગોરીના ગુણ ગાય;
 તેમ તેમ અતિ તંતે, માન વધારી માનિની મરડાય.
 વિના ગુણે વામાના, યદપિ માન તણ પગે પડે લાલ;
 તદપિ માનસિન્ધુમાં, જતી ડૂગતી બહુ બળથી બાલ.

સ્વકીયા.

પોતાના પતિ સાથેજ અનુરાગ રાખનારી સ્ત્રીને સ્વકીયા
 કહે છે.

યથા.

કયાં સુધી આ ખ્યારાં ચક્ષુઓને તલસાવું સખી,
 કયાં સુધી તપું હું વિરહાનલના તાપથી;
 એક ક્ષણ ચેન નથી પડતું અરેરે મને,
 કયાં સુધી હું કષ્ટ પામું કલેજના કાપથી;
 આવે છે વિચાર મારા મનમાં હવે તો એવા,
 બોલાવ્યા વિનાની જાઉં શોક્ય ગૃહે આપથી;
 પામતાં દરશ પ્રાણ ખ્યારાના હરષ પામું,
 ભલેં ઘટે માન છે છપાઉં દાસી છાપથી.

યથા.

સર્ખો ગણ્યો રાખે સંગે, લાજ અને કુલરીતિને લલના;
 નિજ પ્રિયતમની પ્રીતિ, પ્રાણ સમાન ગણી તજતી પલ ના.

નંગ જડેલી ચોકી, કંઠમાલમાં કદી નથી ધરતી;
રૂપે છાંય પડો જાયે, અન્ય પુરૂષની એથી દિલ ઠરતી.

મુગ્ધા.

હામ ચેષ્ટારહિત અંકુરિત યૌવનાને મુગ્ધા કહે છે. એ મુગ્ધાના
બે લેહ છે. ૧ અજ્ઞાતયૌવના. ૨ જ્ઞાતયૌવના.

યથા.

મુખમાં મનોહર સુહાસ્યનો પ્રકાશ થયો,
આંખોમાંહિ આવી કીધો બહાલે વકતાએ વાસ;
અધ ખુંદલાં વચ્ચનો વહે છે દિલે રાખી ડર,
મંદતા ગતિમાં મળી તનમાં વધારે ત્રાસ;
ઉછળવા લાગી અંગોઅંગમાં પ્રસિદ્ધ પ્રભા,
સહિત સુરંગ કીડા કરતી સદા સુવાસ;
ચંદ્રમુખી કેરા ચાર તનમાં નવિન યુવા,
વધતી વિલોકું જેમ શુદ્ધિનો સુધાનિવાસ.

અજ્ઞાતયૌવના.

જે મુગ્ધાને પોતાના યૌવનનું જ્ઞાન નથી તેને અજ્ઞાતયૌવના
કહે છે.

યથા.

કાંઈ પણ કયાં વિના આપથી અરેરે આજ,
કહો થાય કેશ મારા ચીકણા ને કાળા કેમ ?
વારવાર મારું કેમ વદન વિલોકે શોકય,
ઉડે જાણે અંગમાં સુવાસના કુહારા કેમ ?
જંઘ લાગી જામવા, નિતાંગ લાગ્યા પુષ્ટ થવા,
લંક ઘટે રોજ હરિ દર્શ લાગે ખ્યાસ કેમ ?

શું થયો છે રોગ મને સઘ સમજાવ સખી,
દ્રષ્ટિ બની અસ્થિર નયન વધે મારાં કેમ ?

જ્ઞાતયૌવના.

જે મુગ્ધાને પોતાના યૌવનનું જ્ઞાન છે તેને જ્ઞાતયૌવના કહે છે. એના બે ભેદ છે. ૧ નવોઢા, ૨ વિશ્રબ્ધ નવોઢા.

યથા.

ખાદ્યતાણું અજ્ઞાન, દૂર લાગ્યું છે વસવા,
શાણી બની સખી સંગ, લાગી હેતેથી હસવા;
પગે મંદ ગતિ ગ્રહી, અપલતા લાગી ખસવા,
દ્રષ્ટિ વક્ર બની રહી, ઉરો લાગિયાં ઉકસવા;
લલિત નિરખવા લાલને, આતુર આંખો લાગતી,
અખજાને અંગે અમળ, જ્યોતિઃયુવાની જાગતી.

નવોઢા.

લાજ અને લયની અધિકતાથી જે પતિસંલોગની મુશ્કેલી નથી કરતી તેને નવોઢા કહે છે.

યથા

નેહ સહિત નારીને, નાથની સંગ મિલાવા;
સખીઓ મળીને સર્વ, લાગી એ વાત ચલાવા;
મુણી પીળી પડી ગઈ, આવતો નાથ વિલોડી,
લાગી છુપી ભુવનમાં, ચિત્તમાં અધિકી ચાંકી;
પતિએ કર પકડ્યો તદા, કંપ સ્વેદમય દેહથી,
લાગી છૂટી લામિની, જેમ વીજળી મેહથી.

યથા.

સખી કહે ભૂષણ સજ, છતાં સજે નહિ શ્રંગારો વામ;
સંકેત્યાતી ડરતી, મનમાં રટતી નાથતાણું નામ.

પતિને વેષે સખોને, આવતો જોઈ ભય ધારી ભાગી;
પત્નગોપેઠે પ્રમદા, અન્ય સખીના ઉરમાં જઈ લાગા.

વિશ્રન્ધનવોદા.

જે નવોદાનો પતિ ઉપર કિંચિત્ અનુરાગ અને વિશ્વાસ થાય
છે તેને વિશ્રન્ધનવોદા કહે છે.

યથા

ઝાંઝરના ઝણુકાર, થશે કંકણુ ખણુકાર;
પાસે સૂતી ઝખી, જાગી જશે પતિ મારા;
ઉઠી સવારે સર્વ, મશ્કરી કરશે મારી,
અધધડી છોડો લાલ, ધ્યાનમાં વિનતિ ધારી;
કીડા કરવાને હજી, આ રજની આખાદ છે,
કરો ઉતાવળ આવડી, આ તે શો ઉન્માદ છે.

યથા.

યત્ત બળેંથી પતિએ, નવિન નારી લીધી આલિંગનમાં,
ઔષધ બળથી પારદ, જેમ રહે છે સ્થિર થઈ અગ્નિમાં.
સમ ખાએ જવ સ્વામી, આવે ત્યારે આગળ શરમાતી;
સુરતિવાત હિમવાતે, કમલિનિ પેઠે કામા કરમાતી.

કોઈ એક કવિ મુગ્ધાના લેહ નીચે પ્રમાણે માને છે.

૧ અંકુરિતયૌવના, ૨ શૈશવયૌવના, ૩ નવયૌવના,
૪ અજ્ઞાતયૌવના, ૫ જ્ઞાતયૌવના, ૬ નવલઅનંગા, ૭ અવિદિ-
તકામા, ૮ વિદિતકામા, ૯ નવલવધૂ, ૧૦ નવોદા, ૧૧
વિશ્રન્ધનવોદા ૧૨ લજ્જાઆસક્તરતિકોવિદા.

અંકુરિતયૌવના.

જે મુગ્ધાના શરીરમાં યૌવનનો અંકુર પ્રગટ થવા લાગ્યો છે તેને અંકુરિતયૌવના કહે છે.

યથા

વાવેલું વિધિકૃષિવલ્લે, ખીજ તરૂણતા જેહ;
સમય પાખી સખીશરીરમાં, થયું :અંકુરિત એહ.

શૈશવયૌવના.

જે મુગ્ધાના શરીરમાં શૈશવ અને યૌવન અલેદપણે રહેલું હોય તેને શૈશવ યૌવના કહે છે.

યથા.

સુંદરીની શિશુતામાં, યુવાપ્રવેશ જણાય થયો એમ;
મીન રાશિના રવિમાં, તુલ્ય દિવસ રજની થાયે જેમ.

નવયૌવના.

જે મુગ્ધાના શરીરમાં યૌવનની કળા શુદ્ધિના ચંદ્ર પેઠે વધતી જાય તેને નવયાવના કહે છે.

યથા.

નિત્ય કુચો રહે વધતાં, ખાસ કરી કટિ ક્ષીણ થતી જાય;
વધઘટ નિરખી નયને, અમિત અચંખે ગોરી ગભરાય.

અજ્ઞાતયૌવના—યથા.

દોડી જઈ કહે દારા, આજ કાલથી મને ન સુખ શાતા;
જે મુજ છાતી ઉપર, નવિન વ્યાધિએ વાસ કર્યો માતા.

જ્ઞાનયૌવના—યથા.

નિજ વખાણુ સર્ખો મુખથી, સાંભળતાં હસો લલના લજવાય;
જેમ કમલને કોશે, જામર શબ્દ કરો બંધ રહી જાય.

નવલઅનંગા.

જે મુગ્ધાના શરીરમાં નવોજ અનંગનો પ્રવેશ થવા લાગ્યો છે
તેને નવલ અનંગા કહે છે.

મથા.

ગણે ન જમર ચાણુકને, પડેલ લજાણું બંધન પાય;
દારાના દ્રગ હયસમ, જરાક ઠેકી બંધ રહી જાય.

અવિદિતકામા.

જે મુગ્ધાને કામ પ્રગટયાની ખબર નથી પડતી તેને
અવિદિતકામા કહે છે.

મથા.

ઉપજી વ્યાધિ એવી, હાય વિસરોયું સર્વતણું હેત;
ચાર દિવસથી ચાંદનો, મારાચિત્તનું હરણ કરે ચેત.

વિદિતકામા.

જે મુગ્ધાને પોતાને પ્રગટ થએલા કામની ખબર પડે છે તેને
વિદિતકામા કહે છે.

મથા.

રમતાં હીંગલી કેરાં, લગ્ન હીંગલા સંગ કરી દીધાં;
મિલાઈ એને મુઠથી, નિરખો નયન નિજ સંકુચિત દીધાં.

નવલવધૂ.

જે મુગ્ધાને નવિન વધૂપણ પ્રાપ્ત થએલું છે તેને નવલવધૂ કહે છે.

યથા.

ચક્રોર બનિયાં પતિદ્રગ, શોકયોમુખ નિશિમાંહિ કમલ થાયે;
સ્વામામુખશશિ જોઇ, ગુરુજન સાગરતુલ્ય છલી જાયે.

નવોઢા-યથા.

પતિઅંકેથી છૂટી, સશંકે ભાગી રહ્યો ન ગ્રહો હાથ;
વ્યર્થ ગયો શ્રમ સર્વે, રહ્યો મસળતો હાથ ઉભય નાથ.

વિશ્રબ્ધનવોઢા-યથા.

જંઘ જંઘથી જોડી, ઢાંક્યાં કુચ કરથી પકડી રસના;
પિંડિથી પિંડિ મિલાવી, હસે તોય થાયે પતિને વશ ના.

લજ્ઞાઆસક્તરતિકોવિદા.

જે મુગ્ધા પ્રીતિને સમજવામાં ચતુર હોય છતાં લાજમાં આસક્ત બની પ્રકાશ નહી કરી શકે તેને લજ્ઞાઆસક્તરતિ કોવિદા કહે છે.

યથા.

નાથે નિજ મહર્ણી જોવા, વિનયકરી મુજને હૃદયે ધારી;
નિરખી શકી નહ્યો તોયે, પ્રિય પતિમુખ હું લજ્જાની મારી.

મુગ્ધાનું શયન--યથા.

પતિડરથી નિશિબગી, સુતી શ્યામા મુખે ધરી હાથ;
સવારમાં શશિઅરિને પકડે જયમ દ્વય કમળો મળો સાથ.

મુગ્ધાનો સુરતારંભ--યથા.

ભાગતી ગ્રહી ભામાને, ઉરમાં ચાંપી શ્યામે મુખ સાથે;
જેમ ઠેકતી ચપળા, મુદ્દે મેઘ ધારી લે નિજ બાથે.

મુગ્ધાની સુરતિ--યથા.

રતિ કીડામાં કામા, કરતી જોર જરાય ન સ્થિર થાય;
વ્યાધે ગ્રહેલ હરિણી, જેમ છૂટવા ઉરમાં અકળાય.

મુગ્ધાનો સુરતાંત--યથા.

આમ ન મસળે કોઈ, દૂર કરીને દયા હૃદયમાંથી;
ચાઈ પુષ્પને ચોળી, કહો સુગંધ લેવાના ક્યાંથી.

મુગ્ધાનું માન--યથા.

મુગ્ધા ભરાઈ માને, પતિને પરત્રિયકુચ ગ્રહતો પેખી;
દોડી પતિ દારાને, ઉરે લગાવે રીંસાયડી લેખી.

મધ્યા.

જે નાયકાની અવસ્થામાં લાજ અને મદનની સમાનતા હોય તેને મધ્યા કહે છે. આ અવસ્થા ઘણીજ સૂક્ષ્મ અને અચિરસ્થાયી હોય છે. મધ્યા અને મુગ્ધાના ભેદ કેવળ સ્વક્રીયામાંજ માનવામાં આવ્યા છે.

યથા.

મદન કહે પતિ નિરખ, લાજ કહે નિરખ નહી પતિ;
લાજ કહે રહે દૂર, મદન દે મળવાની મતિ.
પકડે રતિને લાજ, મદન છુટી કરતો રતિ;
નથી કળાતી કાંઇ, લાજને મદનતણી ગતિ;
આપ કદી નહીં આણુશે, લાલ અસાવો એ ભણી,
ળની ણિચારી બાલ એ, રૈચ્યત દ્વય રાગ તણી.

યથા.

રમણીનું મન જરીએ, લાજ મદનનો પામે નહિ અંત;
ઉભય તરફ ખેંચાયે, જેમ દુઃખી દ્વય નારીનો કંત.
આમ તેમ દ્વય ઉભાં, વચમાં રાખીને પ્રમદા ખ્યારી;
લાજ મદનની મધ્યે, તુલાશૂચિકાતણી ગતિ ધારી.

મધ્યાના કેટલાએક કવિઓ ચાર લેહ બતાવે છે. ૧ ઉન્નત
યૌવના, ૨ ઉન્નતમદના, ૩ પ્રગલ્ભવચના, ૪ સુરતિવિચિત્રા.

ઉન્નતયૌવના.

જે મધ્યાને ઉન્નતયૌવન પ્રાપ્ત થયું હોય તેને ઉન્નતયૌવના
કહે છે.

યથા.

હતો લખેલો વિધિએ, સ્નેહ ધરી સંયોગ એક સંગ;
નારીઉર કુચ ચઢીયાં, પતિઉર ચઢીયો અનંગનો રંગ.

ઉન્નતમદના.

જે મધ્યાને લાજથી મદન વિશેષ હોય તેને ઉન્નતમદના
કહે છે.

યથા.

નારીતણા નયનમાં, લાજ કામ એ રીતે ઢરશાય;
સ્નેહ સલિલમાં જેવું, ઢાંકી જળને ઉપર તરા જાય.

પ્રગલ્ભવચના.

જે મઘ્યા રીંસ કરી પતિને પ્રગલ્લ વચનથી અટકાવે તેને
પ્રગલ્ભવચના કહે છે.

યથા.

આ અવિવેકી કારજ, નાથ આપનું મને ફર્યે નાહી;
બહુ પુષ્પના મધુપને, સ્થાન હોય છે હાય હૃદયમાંહી.

સુરતિવિચિત્રા.

જે મઘ્યા વિચિત્ર પ્રકારથી કામક્રીડા કરી જાણે તેને
સુરતિવિચિત્રા કહે છે.

યથા.

ક્ષણ કરતો રતિ ક્રીડા, ક્ષણ વિપરીત રચી પ્રગટે કામ;
તૂટે હાર છૂટે કચ, કરકંકણુધ્વનિ થાયે અક્ષિરામ.

કેટલાએક કવિઓ મઘ્યાનો લઘુલજ્જા નામનો પાંચમો લેહ
ખતાવે છે.

લઘુલજ્જા.

જે મઘ્યામાં લાજનો માત્ર અંશજ રહી ગયો હોય તેને
લઘુલજ્જામઘ્યા કહે છે.

યથા.

લજ્જા રાખી પાછળ, આગળ કરો પતિપ્રીતિ મનમાની;
નિજ અપમાને લજ્જા, કરે તયારી રીંસાઈ જવાની.

મધ્યાનો સુરતારંભ-યથા.

રતિઆરંભ નિહાળી, બાહુ છોડાવી રીંસ ઉરે ધરતી;
જૂદગ નાસા અધરે, પતિમન હરવા કોટિ ભાવ કરતી.

મધ્યાની સુરતિ-યથા.

લાજમદનમય લલના, બહાલે રમી વિપરીત રતિ થાકી;
હાંકે સારથી રથને, ઉભય લીંટીઓ પરે જેમ તાકી.

મધ્યાનો સુરતાંત-યથા.

વિખાયલાં ભૂષણને, સજ્યા વિના ખેડી રહી પરિચકે;
રીંસે પતિતન નિરખે, નારી વારંવાર નયન વાંકે.

પ્રૌઢા.

સંપૂર્ણ કામકલાદિ સંપન્ન નાયકાને પ્રૌઢા કહે છે. એના બે
લેહ છે. ૧ રતિપ્રીતા, ૨ આનંદસમ્મોહિતા, માનલેહાનુસાર પ્રૌઢા
તેમજ મધ્યાના ત્રણ લેહ છે. ૧ અન્યસુરતદુઃખિતા, ૨ વંકોક્તિ
ગર્વિતા, ૩ માનવતી.

યથા.

મંજુકુંજ ગૃહમાંહિ, વિવિધ વિપરીત રતિ રચી હરિ;
મત્ત મધુપ મધુ ગ્રહી, કરે ગુંજરવ ફરી ફરી;
કોકિલ કીર કપોત, તણા રવથી દિલ લોલે,
શ્યામની છાતી પરે, ક્ષામ કટિવાળી શોભે;
જાણે હરિએ નાલિથી, અવર નલિન ઉત્પન્ન કરી;
નિજ સમ અવર થશે ગણી, વિધિ નિરખે દ્રગ કોધ ભરી.

યથા.

લાજ અને ડરના દિન, હવે ગયા વીતી મારા બાઈ;
પલભર પણ પ્યારાને, આંખથી અળગો કરું નહીં ક્યાંઈ.

યૌવનરવિ દરશાણે, વનિતાનો વૃષ રશિમાં જ્યારે;
પ્રતિ દિવસે સ્મર તપતો, લાજ શીત લયથી લાગી ત્યારે.

રતિપ્રીતા.

રતિથી અતિ પ્રીતિવાળી અને પતિ સાથે એકમેક થઇ જનારી
પ્રેમાદાને રતિપ્રીતા કહે છે.

યથા.

કુર્કુટને કરૂં કેદ, સમય કીડાનો સાંધી,
સર્વ વાયસો તણ્યાં, મુખો લડે જળથી ખાંધી.
મેના પોપટતણે, પાંજરે પડદા નાખું;
દીપકમાં ભરી સ્નેહ, પ્રકાશિત પૂરણ રાખું;
ઉંઘ અરૂણી આંખમાં, ઘણી વિશ્વપતિ ઘાલજે;
માંડ માંડ પતિને મળી, ચંદ મંદ તું ચાલજે.

યથા.

અધરપાનથી પ્રિયતમ, ભૂખ પ્યાસ ભાવે ભૂલી જાય;
હૈય પિયૂષ ન ચાખે, ખાંતે મિસરી દારિમ નહોં ખાય.
લાલ રંગથી રામા, રહો રંગાઈ ચિત્ત ન કયાંઈ લોભે;
સદા સુહાગિણીકેરા, કલિત કુસુમ સમ ગૃહદામિની શોભે.

આનંદસમ્મોહિતા.

જે પ્રેમા રતિકીડાના આનંદમાં સંમોહિત બની જાય તેને
આનંદસમ્મોહિતા કહે છે.

યથા.

કુન્દનવેલિ જાણી, લવંગ વિટપ સાથે મળી;
ચંદ્ર ચન્દ્રિકા જાણી, ભાવથી કલંકમાં લળી.

જાણે રતિ સ્મરસંગ, વિટાણી બહાલ વધારી;
જાણે દામિની મળી, મેઘથી ચમકે લારી,
અગ્નિવાળા ધૂમ્રથી, મળી ચાંદની પાંત મહું.
કેલિ સમયત્વમ કામિની, શ્યામઅંગ લપટાઈ રહ.

યથા

પતિએં પ્રહતાં બાહુ, તથા સ્થિરતા સ્ત્રી થરથરવા લાગી;
લાગી દ્રગથી લજ્જા, હૃદયથક્રી સુધિ તુરત ગઈ લાગી.
પતિઆલિંગન પામી, મોહઉંધથી જાગૃતિ વિસરાવી;
નખદંતોના ક્ષતથી, સવારમાં શ્યામાને સુધિ આવી.

અન્ય કોઈ કવિ પ્રૌઢાના બે લેહ ઉપરાંત બીજા ચાર લેહ
બતાવે છે. ૧ ઉદ્ભટયૌવના, ૨ મદનમદમાતી, ૩ લબ્ધ
પતિકા, ૪ રતિકોવિદા. આનાં લક્ષણો નામમાંજ છે.

ઉદ્ભટયૌવના—યથા.

ગજગામિનાં તુજ ગતિને, નિરખીં અમિત હર્ષિત બનતી હાલ;
કુચકુલોથી કામિની, લલચાવી વશ કરો લીધો લાલ.

મદનમદમાતી—યથા.

કુચ લગાવોં પતિ હૃદયેં, આળસ બાધી અદે અંગ મરડી;
સ્તન પકડ્યાં જવ પતિએં, મંદ હસીને કરી નજર કરડી.

લબ્ધપતિકા--યથા.

ધન્ય સ્વર્ગ ને સુમતિ, લગ્ય સરસ પ્રિયતમને લાવે તું;
દારા શુશ્રૂષા હર્ષન, ઇશ સદૃશગર્ભો શીશ નમાવે તું.

રતિકોવિદા--યથા.

રતિ સ્વર્ગ ધરોં જન્મે, જાણે લારતી પાસે લાવ ધરી;

તોય સુરતિયુષ્ઠ તારો, સ્થામા કોઈ શકે ન પ્રાપ્ત કરી.

પ્રૌઢાનો સુરતારંભ-યથા.

કર ગ્રહતાં કરી સી વી, કુચ ગ્રહતાં કરી વક દ્રષ્ટિવામે;
રામા રતિકીડામાં, નિજ રસિયાને અતિ રૂચિ ઉપજાવે.

પ્રૌઢાની સુરતિ-યથા.

આલિંગનને ચુંબન, કોક કળાથી ધારી સ્નેહ સજે;
હંપતી રતિ રસ લેતાં, તૃપ્ત ન થાયે શ્રમને તહીં સમજે.

પ્રૌઢાનો સુરતાંત યથા.

ધર્મી હતાં જે ભૂષણ, તે સર્ખો ઉપજાવાને રસરંગ;
એને અધિક બગાડે, સ્વેદ બુન્દ વર્ણોને તારે અંગ.

કોઈ કવિ પતિદુઃખિતા નામનો લેદ બતાવે છે. એમાં પ્રસિદ્ધ
રસાભાસ જણાય છે પણ વખતે મુગ્ધા અને કુલટામાં એ ગુણો
હોય છે ખરા. પતિદુઃખિતાના ત્રણ લેદ છે. ૧ મૂઢપતિદુઃખિતા
૨ બાલપતિદુઃખિતા, ૩ વૃદ્ધપતિદુઃખિતા.

મૂઢપતિદુઃખિતા-યથા.

મિષ્ટ અને રસભર અતિ, ફક્ત રસાલનું ભવ્ય જણાયે છે;
કાંઈક કાચાઈથી, પ્રકટ મને પતિ કઠણ જણાયે છે.

બાલપતિદુઃખિતા-યથા.

બાલક પતિના ભુજને, નિજ સ્તન પર રાખે છે નારી;
જાણે શશિ શિવ પૂજે, કમલ પુષ્પથી દ્રઢ સ્મર ભય ધારી.

વૃદ્ધપતિ દુઃખિતા-યથા.

અતિ અકળાયે સ્મરથી, વૃદ્ધ નાથને દ્રગ જોતાંવેંત;

શ્વેત કેશ અવિલોકી, શ્યામાનું બની જાય શરીર શ્વેતં.

ધીરા.

અન્ય નારીવિલાસસૂચક સાધારણ ચિહ્નદર્શનથી ધૈર્ય સહિત સાદર કોપ પ્રકાશ કરવાવાળી સ્ત્રીને ધીરા કહે છે. એના વચઃક્રમાનુસાર બે લેદ છે.

૧ મધ્યા ધીરા, ૨ પ્રૌઢા ધીરા.

કેટલાએક કવિઓ કહે છે કે ધીરાદિ લેદો સ્વકીયા, પરકીયા અને સામાન્યા એ ત્રણેમાં હોવા જોઈએ. પણ પ્રાચીન નિયમાનુસાર ધીરાદિ લેદ માત્ર સ્વકીયામાંજ હોવા ચેગ્ય છે. કેમકે પરકાયા અને વૈશિકનો સૂક્ષ્મ પરસ્પર વ્યવહાર ક્રમાનુસાર કેવળ પ્રેમ અને ધનના આધાર ઉપર રહેલો છે. એવી અવસ્થામાં જો એ સાધારણ રતિક્રીડાના ચિહ્ન જોઈ કોપનો પ્રકાશ કરવા લાગે તો એ સૂક્ષ્મ અને ગુપ્ત પ્રેમનો નિવાહ કરવામાં ઘણી મુશ્કેલીઓ નડે.

કોઈ કવિ એવો મત પ્રદર્શિત કરે છે કે મુગ્ધામાં ધીરાદિ લેદ હોવો જોઈએ. એ કદી સત્ય માનીએ તો વખતે વિશ્રમ્ય નવોદામાં થોડે અંશે ઘટે પણ ધીરાદિમાં મૂળથીજ વ્યગ્યદિની ટેક છે. એ મુગ્ધામાં કદી પણ વ્યગ્યાવ્યગ્યનો વિચાર હોતો નથી.

મધ્યા ધીરા.

માનથી આદરયુક્ત વ્યગ્યદ્વારા કોપનો પ્રકાશ કરવાવાળી સ્ત્રીને મધ્યા ધીરા કહે છે.

મથા.

સખીની સાથે શ્યામ, કુંજથી બાહિર આવ્યા,
લાજ ગર્વને હર્ષ, ભૂરિ અંગે ભરી લાવ્યા;
અતિ પ્રેમે પ્યારીને, મળ્યા મનમોહન જ્યારે,
સ્વેદ બિન્દુઓ સર્વ, શરીર પર જોયા ત્યારે;

કાંઈ વચન કહ્યા વિના, નલિનપત્ર કરમાં ગ્રહી,
પવન નાખવા ખ્યારો ઝટ, પતિ આગળ ઉભી રહી.

યથા,

શું નિરખો મુજ નયનો, ઉંધ ન આવી આજ મને લાલ;
પરિશ્રમ એનો પેખું, આપતણી આંખોમાંહિ હાલ.
શિથિલ ગાત્ર મુખ પીળું, અંગોઅંગ મહીં આગસ લાવ્યા;
કઈ ખાલાની સાથે, લાલ લડીને સવારમાં આવ્યા.

પ્રૌઢા-ધીરા.

માનથી સંયોગ સમયમાં ઉદાસીનતાવલંગન કરવાવાળી સ્ત્રીને
પ્રૌઢા ધીરા કહે છે.

યથા.

પ્રથમ તુલ્ય મૃદુ વચન, વિલોકવું પણ છે તેવું;
હાવ લાવ રસ રીત, સર્વ છે આગળ જેવું;
મળવું હળવું તેજ, સ્વભાવ સરલ પણ તેવો,
આલિંગન ચુંબનો, મહીં રસ પ્રકટે એવો;
માત્ર કામ ક્રીડા વળત, કંચુકો કસતી જાય છે,
જવ પતિ અતિ આવે નિકટ, મિષ કરો ખસતી જાય છે.

યથા.

જોઈ આવતો પતિને, આદર આપી હસી વાત કીધી;
કંચુકો પંર કર ધરતાં, લલનાએ જૂ તુર્ત તારૂં લીધી.

અધીરા.

નારીવિલાસસૂચક સાધારણ ચિહ્નદર્શનથી અધીર બની
પ્રત્યક્ષ કોપ કરવાવાળી સ્ત્રીને અધીરા કહે છે. એના વય:ક્રમા-
નુસાર બે લેદ છે. ૧ મધ્યા અધીરા ૨ પ્રૌઢા અધીરા.

મધ્યાઅધીરા.

માનથી કટુ લાષણ સહિત કોપ પ્રકાશ કરવાવાળી સ્ત્રીને
મધ્યાઅધીરા કહે છે.

યથા.

તાબ્યું નહીં ધરો તંત, હુતાશનમાં ઘડો થોડી;
એરણુ પર ઘડો એક, ન ટીપ્યું મારો હથોડી.
જંતરડે જોરથી, નહીં ખેચ્યું બળ લાવી;
તાછ્યું નહીં તિલભાર, સરાઈ ખૂબ સળવી,
આ કંકણ કલધૌતના, મેળ ન જોના માપને;
કોણ ગમાર સુનારણે, ઘડો અરખ્યાં પતિ આપને.

યથા.

એક આંખમાં અગ્નિ, પ્રગટો શિવે સ્થર બાળો ધૂળે ધરવા;
હ્રલય આંખમાં અગ્નિ, ભરો લાવ્યા પતિ મને ભસ્મ કરવા.
સ યોગી અક્ષર સમ, લાલ તમારી રીતિ ચડે ચિત્ત;
ખીનને હો ગુફતા, મળી રહો ખીન સંગે નિત્ય.

પ્રૌઢા અધીરા.

માનથી ધમકી, તાકન અને વેપનાદિદ્વારા કોપનો પ્રકાશ
કરવાવાળી સ્ત્રીને પ્રૌઢા અધીરા કહે છે.

યથા.

નીલકમલ સમ અંગ, સંગ નીલામ્બરથી મળો;
ઉપજી આ છળિ સખી, કેમ શક્તી નથી તું કર્ણી;
આ તારા અંગની, લાલને લલાટ ગાંઠ
શા માટે કરી કોપ, મરે છે મહત મુંઝાઈ.
બ્રહ્મટિ ચડાવે રીઠ તું, પડી ચૂક આ ભૂલથી;
અટક હસવતી માર નહીં, સખી શુભાખના દૂલથી

યથા.

પેચ પાગના પેખી, જરા ખસેલા રામા અતિ રૂઠી;
પુખ્પછડી ગ્રહી કરમાં, નિજ પ્રિયતમને ધમકાવા ઉઠી

ધીરાધીરા.

અન્ય નારીવિલાસસૂચક સાધારણ ચિહ્નદર્શનથી કાંઈક શુભ અને કાંઈક પ્રગટ કોપ પ્રકાશ કરવાવાળી સ્ત્રીને ધીરાધીરા કહે છે. વય: કમાનુસાર એના પણ બે લેદ છે. ૧ મધ્યા ધીરાધીરા, ૨ મૌઢા ધીરાધીરા.

મધ્યાધીરાધીરા.

માનથી રોદન સહિત વ્યંગ્ય વચનદ્વારા કોપ પ્રકાશ કરવાવાળી સ્ત્રીને મધ્યા ધીરાધીરા કહે છે.

યથા.

આજે તારી આંખ, કેમ ભાળું અશ્રુભર;
શ્યામા કહી દે સત્પ, ખાસ ખોલીને અંતર;
કાંતો મારી ચૂક પડી, કોપી એ ઉપર.
નથી ચૂક આપની, ચૂક છે મારી મનહર;
કોણ સુવાનીને મદે, લલનાપર નહીં લોભશે,
જે કરશે તે આપને, શ્યામ બધુંએ શોભશે.

યથા

રાત વિખૂટી વામા, રાધ આવતો જોઈ નાથ નજરે;
જેમ ઉઠાણે આવે, ઓટાઈને દૂધ અગ્નિ ઉપરે.
કેમ ન જોલે જાળા, પતિએ પૂછી વાત પકડી હાથે,
દારાના દ્રગમાંથી, ઝરવા લાગ્યાં અશ્રુ વાત સાથે.

મધ્યા ધીરાધીરાના બે બીજા પણ લેદ છે. ૧ આકૃતિગોપના,
૨ સાદરા.

આકૃતિગોપના--યથા.

પતિ વિનવે છે ખ્યારી, સુણે ન શું કાનમાં ધર્યું તૂલ;
લાલ તરફ નથી જોતી, અન્ય તરફ ખેંચે દ્રગ એ ભૂલ.

સાદરા--યથા.

આદર વચન વટે છે, મધુર સ્નિગ્ધ જે માનિની આજ મળી;
વિષની શંકા પ્રગટે, જેમ મધુને ધૃત સમ તુલ્ય લળી.

મૌઢાધીરાધીરા.

માનપૂર્વક રતિથી ઉઠાસીન બની ધમકી, તાડન અને વેપ-
નાદિદ્વારા કોપ પ્રકાશ કરવાવાળો સીને મૌઢાધીરાધીરા કહે છે.

યથા.

શ્રમજલ અલકે ઝરે, પલક ઉપર તાંબુલ રસ;
ખર્યા પાગના પેચ, અધર લાગ્યું અંજન મસ,
પુષ્પમાલ ચોળાઈ તૂટલી કસ જમાની;
એ રૂપે પતિ આવી, ભુલ પકડી ભામાની;
જોયા જલદવરાયને, આલિંગનમાં આવતી,
કોપ કરી કામા આધક, ચોંપે બ્રહ્મકુટિ ચડાવતી.

યથા.

નિરખી લાલ દ્રગ લાલના, કાંઈ ન જોલી ખાલ;
કર ઝાઢ્યો તવ તોડો કસ, મારો પુષ્પની માલ.

જ્યેષ્ઠા કમિષ્ટા.

અનેક વિવાહિતા સ્ત્રીઓમાં જે પતિને પરમ હોય તેને
જ્યેષ્ઠા કહે છે અને અન્યને કમિષ્ટા કહે છે.

યથા.

હુરે રમતા હોળો, અગિરની ઝોળો ભરીને;
ફેસર રંગ પતંગ, કુમકુમા કરે ધરીને,

પ્યારી પ્રિયતમ તણી, શોકમસહ છુપી અવાસે.
 પ્હેંચ્યો પ્રિયતમ તરત; ઉભય વામાની વાંસે
 મૂઠી ભરી શુભાખની, એકની આંખે નાખતો,
 ખીજીને હાથ ખાથમાં ચતુર અધરસ આખતો.

યથા

અધિક ઠગારો છે સખી, નિશ્ચય મારો નાથ;
 શશિ ખતલાવ્યો શોકમને, મુજ ઉર નાંખ્યો હાથ.

પરકીયા.

શુભપરપુરુષાનુશાગિણી સ્ત્રીને પરકીયા કહે છે. એના બે લેહ છે. ૧ જડા ૨ અનૂદા તથા એ બંનેના બેલેહ છે:- ૧ ઉદ્-
 બુદ્ધા ૨ ઉદ્વોષિતા.

યથા.

શા માટે હમ્મો હેરિ, હયું મુજ હૃદયું આવી;
 શા માટે ચિતચાહ, પ્રગટી હિત અમિત ખતાવી,
 શા માટે અમૃતે ભર્યાં શુભ વચન ઉચાર્યાં.
 શા માટે નેણથી, મેનનાં ળાણો માર્યાં;
 મૂલ્યા એ સહુ ભૂધરા જાય, ન આપ શુણો ગણ્યા,
 આવો પાઠ અનીતિને, ભાવે ક્યાં જઇને ભણ્યા.

જડા.

પરપુરુષના વિવાહિતા સ્ત્રીને જડા કહે છે.

યથા.

ચંદ ધૂતિ થઈ મંદ, જવા દો સદય સલૂખા;
 કરશે નણદી કવેશ, મારશે મેણા ટેણાં,
 જેઠાણીનું જેર, શુન્હાં ગણનારી મારા.
 માસુ થાળી સમી, પજવશે મુજને પ્યારા,

પાઠેશી છે પાર્થોઆ, કરશે ગિલ ગલી ગલી;
અંક થકી અળગી કરો, અરજ ધરી ઉર અંટલી.

યથા.

કેમ કરી આંખોથી. મોહનના દર્શનનું સુખ લહ્યોએ;
જોતાં કલંક લાગે, આ ગમાર ગામમાં શીદ રહ્યોએ.
હાડી જાણુ હરાવે, કાયમ નણુદી રિસાયલી રહે છે;
થતાં નેહ હરિસંગે, હાય સગાં હલકા પગની ઠહે છે.

અનૂદા.

પરપુરપરતા અવિવાહિતા સ્ત્રીને અનૂદા કહે છે.

યથા.

ગોપસુતા ગુણવંતો, ગૌરીનું પૂજન કરતી,
ધુપ દીપ નૈવેદ્ય દ્વિત ધારીને ધરતી;
ગંધ પુષ્પ અક્ષતે વધાવે આનંદ આણી,
ચરણે શીશ નમાવી, જોડો જુગતે દય પાણિ.
વિનતિ બહાલ વધારીને, વાર વાર કરે અતિ;
જો આપો તો આપજો, નૌતમ નંદકુંવર પતિ.

યથા.

વિવાહની સુણી વાતો, બહુ અકળાઈ બનતી બેહાલ;
ફસી નેહને ફંદે, ઘડિ ઉઠે ઘડિ બેસી જાય બાલ.
ભલું બાલપણું સહુથી, ફરવું જેમાં નિત્યે નિઃશંક;
પાપ સ્વરૂપ પરણવું, જેમાં લાગે કલંક અકલંક

ઉદ્બુદ્ધા.

સ્વેચ્છાપૂર્વક ઉપપતિથી પ્રેમ કરવાવાળી પરકીયાને ઉદ્બુદ્ધા
કહે છે.

યથા.

અષ્ટ સિદ્ધિ નવનિધિ આપી જાણીશ તેં આણી,
જર આખા જગતનું, ગણીશ તેં આપ્યું તાણી,

પેસીને પાતાલ, સુધાધઃ જાણીશ લાવી;
 માર્ગીશ સુરતરૂ લાવી ઇન્દ્રથી યુદ્ધ મચાવી.
 મુજ મનમાન્યાને મળો, સમજાવી શુ ન રીતથી;
 કેઇ ન જાણે એમ અહીં, પધરાવી દે પ્રીતથી

ઉદ્વોધિતા.

ઉપપતિની ચતુરાઇ ભરેલી પ્રેરણાથી પ્રીતિ કરવાવાળી પરકી-
 ઠીયાને ઉદ્વોધિતા કહે છે.

યથા

ખંત ધરી ખેલતી, હતી શતરંજ સુખેથી,
 હું ઉભી રહી જઇ ન ખોલી કાંઇ સુખેથી.
 ખેડી ધરોને મૌન્ય, નિકટ જવ અંશુલિ સ્પર્શે;
 દ્રષ્ટિ ખેંચી તદા, હૃદયમાં મુજપર હર્ષે.
 રિઝની રસની વાતથી, વ્યથિત થઇ સ્મરથી યદા;
 પ્રેમપત્રિકા આપની, તરૂણીને દીધો તદા.

કેટલાએક કવિઓ પરકીયાના ઉપર ગતાવેલ ચાર લેહ સિવાય
 નીચે પ્રમાણે વિશેષ લેહો ગતાવે છે. ૧ દ્રાષ્ટિજ્યેષ્ઠા ૨ અસાધ્યા
 ૩ સાધ્યા.

દ્રાષ્ટિજ્યેષ્ઠા--યથા.

સખોગણમાં ઉભેલો, ખચિત પ્રીતિથી ક્ષણ ક્ષણ;
 નાયકને નિરખતી, ચલાવી દક્ષણ તીક્ષણ,
 દ્રગથી દ્રગ મેળવે, સરવની દ્રષ્ટિ ચુકા ૧,
 પૂછે તેને તુર્ત, બાંધ કરતી ધમકારી;
 ડરતી નથી દિલમાં જરી, વાંચિત કાજ કરી રહી;
 જેમ ચોર ચોરી કરી, મરે તોય માને નહી.

અસાધ્યા.

કે:છ પ્રકારના ભયથી કે મદદગાર નહી મળવાથી જીરકર્મ કરતાં અટકનારી સ્ત્રીને અસાધ્યા કહે છે. એના નીચે મુજબ લેદ છે. ગુરુજનભીતા, ૨ ધર્મસભીતા, ૩ દૂતી વર્જિતા, ૪ અતિક્રાન્તા ૫ સ્વલધિષ્ઠિતા.

ગુરુજનભીતા--યથા.

દિયર દ્વાર સાચવતો, ડેલી રોકે નણદ દિવસ રજની;
મન માન્યાને મળવા, કહે શી રીતે આવી શકું સજની.

ધર્મસભીતા--યથા.

લાજ અને પનિવૃત્તિની, રેષાપર પગ ધરતાં દિલ ડરતી;
એથી મન મોહનનો, શાણી સર્ખો હું સંગ નથી કરતી.

દૂતીવર્જિતા--યથા.

જેને મનની વાતો, કહું એવી સર્ખો કોઈ નથી મળતી;
ધમ્મિત કરતાં અટકું, અતર પીડા તેથી નથી ટળતી.

અતિક્રાન્તા--યથા.

સધન રાત્રિ અંધારી, નિરખી હરિને મળવા મન કરતી;
વિધુત્સમ કાન્તિથી, છુપી શકું નહીં તેથી દિલ ડરતી.

સ્વલધિષ્ઠિતા-યથા.

કરતાં વાત ડરું છું, યુગલખેર છે ખરેખરું ગામ;
હરિનુ નામ ઉચરતાં, બ્યલિયારિણી કહીં કરશે બદનામ.

સાધ્યા.

અડચણ વિના સહજમાં જીરકર્મ કરી શકનારી સ્ત્રીને

સાધ્યા કહે છે. એના નીચે મુજબ લેતો છે. ૧ દુહ્નવધૂ, ૨
બાલકવધૂ, નપુંસકવધૂ, ૪ વિધવાવધૂ, ૫ ગાયકાવધૂ, ૬
સેવકવધૂ, ૭ નિરંકુશવધૂ, ૮ જારવધૂ, ૯ રોગીવધૂ.

દુહ્નવધૂ--યથા.

દુહ્નનાથની વામા કીડા કરતી હરદમ હુલ્લાસેં;
ઝમકાવતો પગ ઝાંઝર, છયોક જાયે દીયરની પાસે.

બાલકવધૂ--યથા.

મમ ઉન્નત ઉર કેરો, સ્પર્શ નથી કરતા બાલક સ્વામી;
પાડોશીની પાસે, ખરે તમારી પૂર્ણ કરોશ ખામી.

નપુંસકવધૂ--યથા.

જેવી હું એવો એ, શુ લડવાનો સત્ય કહું તુજને;
સખી જ્યાં કહે ત્યાં આવું, સાતુકૂલ છે સમય સદા મુજને.

વિધવાવધૂ--યથા.

યથા.

પતિનું મરણ થવાથી, અશરણ એકલો ભુવન નહોં ભાવે;
સાંજ સવારે રાત્રે, અહીં આવતાં કોય ન અટકાવે.

ગાયકાવધૂ--યથા.

કંઠ રાગ રસવંતો. ઉન્ને રાગ મળ્યો એની સાથે;
વિશ્વમધુ વશ કરવા, વાના તે વીણા ધારી હાથે.

સેવકવધૂ--યથા.

વિકલ થવા નથી દેતી, મારા પ્રભુને કદી કોઈ વાતેં;
મમપતિ દિવસે સેવે, હાજર રહું હું સેવામાં રાતેં.

નિરંકુશવધૂ-યથા.

દેવદર્શને ભઈ, બાગબગીચે સહુલ કઈં સારી;
ને પતિ બોલે કાંઈ, તો તેને કાઢું છું ધિક્કારી.

જારવધૂ-યથા.

સખાં પાડોશણ સંગે, સદા વળું ધેલો મારો વર છે;
આખી રાત અમારી, દુનિયામાં બીજા કોનો હર છે.

રોગીવધૂ-યથા.

દિવસે દુઃખે માથું, રહે રાત્રીએ બચસેને સૂતો;
મુજપતિ રોગી મોટો, ફાવે છે ત્યાં ફર્યા કઈં હુતો.

ઉપર બતાવેલા પરકીયાના પ્રકૃતિથી છ લેહ થાય છે.

૧ ગુપ્તા ૨ વિદગ્ધા ૩ લક્ષિતા ૪ કુલટા ૫ અનુવચના
૬ મુદિતા.

ગુપ્તા.

પરપુરૂષ સખંધી રતિક્રિયાને ગોપન કરવાવાળી સ્ત્રીને
ગુપ્તા કહે છે. એના ત્રણ લેહ છે. ૧ ભૂતસુરતગોપના ૨ મધિ-
વ્યસુરતગોપના ૩ વર્તમાનસુરતગોપના.

ભૂતસુરતગોપના-યથા.

માટ છોડાઈને ગઈ, આજ આ ઘટ યમુનાપર;
પાણી ભરવા કાજ, ધરી શિર સુંદર ગાગર,
ઓચિંતો આવીંઓ, મારતો બહુ કુંદાડા.
ભયથી ભાગી પડી, આવતાં આઠા ખાડા;

છુટી વેણી તૂટી કસો ફૂટી ગઈ ગાગર અરે,
માંડ બચી મ્હારા કર્યા, આ હવાલ એ વિષધરે

યથા.

આજ ગઈતી કુંજે, સખી હું એકલો બહુ ગુંજા લેવા;
કરીર કેરે કાંટે, જો કરોયા મુજ હાય હાલ કેવા.
ભૂલ થઈ સખી મારી, ગઈ વરસાણે હતી છતાં હોળી,
સખીઓ સહુ રાધાએ, પકડી પરાણે રંગમહી રોળી.

વર્તમાનસુરતગોપના-યથા.

પીડા પામ્યું નથી, પિયરમાંહિ માડું તન,
જો કદિ કાંઈક થતું, વિકલ બનતાં સહુનાં મન;
આહીં આંખ્યા પછી, ભ્રમિત રહે છે મન માડું,
જાણું નહિ હું કાંઈ, રોગનું કારણ વાડું.
આજ મને આવી મળ્યો, વૈધ પિયરનો સદ્ગુણી,
પેટ બતાવું છું સખી, પૂરણ પોતાનો ગણી.

યથા.

સખી સીડીએ ચડતાં, ખસી જતાં પગ પડી ગઈ હેઠી,
આ મુજ દીયર આવી, કરે બિચારો બાથ લરી બેઠી.
આંખ વિંચામણી રમતાં, એકજ મને પકડતા વનમાલી,
બદલો લેવા બાઈ, જાઝા બળથી હરિને રહીં જાલી.

ભવિષ્યત્ સુરતગોપના-યથા.

આજ થકી નહીં જાઉં, હવે દધિ વિક્રય માટે;
નંદલાલ બહુ બાલ, સહિત ઉલો રહે વાટે,
દોડીને દધિખાય, માર લકુટિનો મારે;
ચીરે કંચુકી ચીર, કરે મનમાં જે ધારે,
ભાદરવા શુદ્ધ ચોથનો, મેં શશિ નિરખ્યો ભૂલ થકી;
કલંક ફડું મુજ શિરે, જરૂર રાડવાની વકી.

યથા.

મેં ન કદી વન જોયું, પુષ્પ ન વિણ્યાં હતી જ્યાંથી ન્હાની;

છો કંટકોતન લાગે, જાઈશ સાસુતણે હુકમ માની.

વિદગ્ધા.

ચતુરાઈથી પરપુરૂષ સંબંધી પ્રીતિકાર્ય સાધન કરવાવાળી સ્ત્રીને વિદગ્ધા કહે છે. એના બે લેહ છે. ૧ વચનવિદગ્ધા. ૨ ક્રિયાવિદગ્ધા.

વચનવિદગ્ધા.

વચનચાતુરીથી પરપુરૂષ સંબંધી પ્રીતિ કાર્યસાધન કરવાવાળી સ્ત્રીને વચનવિદગ્ધા કહે છે.

યથા.

હાઈ ગઈ રીંસાઈ, નહી આવે એ આજે;
માત જાત પણ ગયા, તિર્થમાં નહાવા કાજે;
ગાય અમારી આજ, કોણુ દોશે અહીં આવી,
હાસી પણ ગઈ નહાસી, રીંસ અંતરમાં લાવી;
આસી હું અકળાઉં છું, એ ઉપાધિથી અંગમાં;
ધરના બંધ કમાડ કરી, પોઠી જાઉં પલંગમાં.

યથા.

રાખી લે રંગારા, તયાર સરવે રંગતણા સાજ;
સાંઝ થતાં હું આવૌંશ, શ્યામ વસન લેવા માટે આજ.

ક્રિયાવિદગ્ધા.

ક્રિયાચાતુરીથી પરપુરૂષ સંબંધી પ્રીતિકાર્ય સાધન કરવાવાળી સ્ત્રીને ક્રિયાવિદગ્ધા કહે છે.

યથા.

જંતી હતી કુંજમાં, ગોરી ગુરજનની સાથે;
સામા મળીયા શ્યામ, મોરપખ ધારી માથે;
અગળા ઉત્સુક બની, નિરખવા મોહનતું મુખ,
સાસૂથી શરમાણી, અધિક લાગે દીધું દુઃખ;

પીડ દઇ પ્રમદા રહી, કાંઈ નહીં મુખથી કહ્યું;
કરકંઠથી આદર્શમાં, નેહે હરિમુખ નિરખીયું.

યથા.

આબ્યા હરિ હેતેથી, નકડી કરવા મિલન સમયે જ્યારે;
પ્રથમ સૂર્યને પ્રજ્વળી, દ્રગપર દયકર ધરે તરૂણી ત્યારે.

કેાઈ કવિઓ વિદગ્ધાના ખીબા જે હોરા ખતાવે છે.
૧ પતિવંચિતા. ૨ દૂતીવંચિતા.

પતિવંચિતા.

પતિના દેખતાં જે સ્ત્રી પરપુરૂષમાં લીન થાય તેને પતિ
વંચિતા કહે છે.

દૂતીવંચિતા.

જે સ્ત્રી દ્વિતીયી પ્રપંચ કરી પ્રિયમિલનને છુપાવે તેને દૂતી
વંચિતા કહે છે.

લક્ષિતા.

જે સ્ત્રીની પરપુરૂષ સંબંધી પ્રીતિ લક્ષણાદિકથી જાણવામાં
આવી જાય તેને લક્ષિતા કહે છે.

યથા.

કહ્યું દે મનની વાત, ફર સહુ કપટ કરોને;
કાલિન્દીને તીર, કાલ મળ્યો હતી હરિને,
હું નહિં હાજર હતી, છતાં જાણું છું ખાઇ.
ભલો રમી છળલેહ, કયેઈ નહીં વિચાર કાંઈ;
હું તારી હિતુ સર્વથી, તેને પણ કગવા ચઢે,
આ શુભ અભિનવ ચાતુરી કયાં જઈને શીખી કહે.

યથા.

હું પૂછું છું ત્યારે, દારા મુજને ડરાવવા લાગે;

મળી હતી મોહનને, મેં જોયું તુ વંસીવટ આગે
સહુ સાખિત થયું છે, ગોવિન્દને મળીં સુખ હુંટયું ગરવે,
ચુપકર ચાડી કરે છે, આ તારી સાડીના સળ સરવે.

કોઈ કવિઓ લક્ષિતાના લેદો નીચે મુજબ બતાવે છે.

૧. હેતુલક્ષિતા ૨. સુરતિલક્ષિતા ૩. પ્રકાશલક્ષિતા.

હેતુલક્ષિતા-યથા.

દ્રષ્ટિ દ્રષ્ટિથી મળતાં, તુર્ત હસ્યા હરિ કરી ઢોંગ ન્યારા;
મેં જોયું મુજ આંખે, દાખે દંતે શીદ અધર દારા.

સુરતિલક્ષિતા-યથા.

કોણ ચતુર છે માલી, સીંચી રસથી હર્ષ ધરી હાલ,
આ કંચન વેલિમાં, લલિત લગાવ્યાં મુકતાફળ લાલ.
કોણ મહાવત મળીયો, જોણે જોરે વશ કરવા કાજ;
તુજ યૌવનગજગંડે, અંકુશ માર્યો અવરેખું આજ.

પ્રકાશલક્ષિતા-યથા.

પ્રકટ થઈ તુજ તનની નેહ લાગતાં અતિ કાન્તિ સુવતી,
જાહિર જગ જાણે છે, નેહ લાગતાં વાળ કાન્તિ વધતી.

કુલટા.

જર પુરૂષોના સંલોગાદિકથી અસંતુષ્ટ રહેવાવાળી સ્ત્રીને
કુલટા કહે છે.

યથા.

તરૂવર ખદલે તરૂણ. પુરૂષ પ્રમુ જો પ્રકટાવે;
પત્થર ખદલે પુરૂષ, નેહ ધારી નિખળવે;
પશુઓને પલટાવી, રૂપ નરનું દે નિત્યે,

કરે પંઢને પુષ્પ, ચાહુ ધારીને ચિત્તે.

પુષ્પ બદલ પુરૂષો કરે, શ્રી હરિ ચાહુ ચામના.

પૂર્ણ થાય તો તો સખી, સહુ મારી મનકામના.

યથા

નિધિ સુવર્ણકારે શી, કંચનકાયા ઘડી તારો કામા;

અમિત પુરૂષનંગોથી, જટિલ કરેડી ભાળું છું ભામા.

અનુશયના.

સંકેત નષ્ટ થવાથી સંતાપ પામેલી સ્ત્રીને અનુશયના કહે છે.
એના ત્રણ ભેદ છે. ૧ સંકેતવિઘટ્ટના. ૨ ભાવિસંકેતનષ્ટા,
૩ રમણગમના.

સંકેતવિઘટ્ટના.

વર્તમાન સંકેત નષ્ટ થવાથી સંતાપિત સ્ત્રીને સંકેતવિઘટ્ટના કહે છે.

યથા

નદી કિનારે નાથ, ગઈ ભરવા જળ જપારે,

આકાશે ઘન ઘોર, ચોંપથી ચડીયો ત્યારે;

ઉંલી તરૂં આશ્રયે, લવ્ય વર્ષા છળિ ભાળે,

પ્રબળ પાણીનું પૂર, નદીમાં વધતું ન્યાળે;

સરિતાતટની કુંજને, ભેઈ ઉખડી જે ઘડી,

અશ્રુગિન્દુ આંખોથકી, ટપટપ પડીયાં તે ઘડી.

યથા

નિર્દય હુહાર લેખું, અચર જીવના પીડે છે દેહ:

નાહક અધમ બને છે, ઘડી કુહાડા જગમાંડી જેહ.

પાદરકામાં પેખ્યો, વાડ શેરડીતણો કપાએલો,

એજ ક્ષણે અગળાના, દ્રગથી ચાલ્યો અશ્રુતણો રેલો.

ભાવિસંકેતનષ્ટા.

ભાવિસંકેત નષ્ટ થવાની સંભાવનાથી દુઃખિતા સ્ત્રીને ભાવિસંકેતનષ્ટા કહે છે.

યથા.

અટકે છે શા માટે, સદા સુખી રહે જે શાણી,
તુજ સાસરીયું સુખદં, ભુકિતથી લેજ નાણી.
બાગ બગોચા ઘણા, ઘણા તરૂં છે ગિરિ મોટા,
વિવિધ લતા મંડપો, નથી કુલેના તોટા;
કલરવ નિત્ય કર્યા કરે, કપોત શુક કોયલ ઘણી,
અલગ કરી અપશોસ સહુ, સિધાવ સાસરીયાલણી.

યથા

ઉજડ કરી માતાગૃહ, શાણી સખી તું સાસરીયે ચાલી;
શોચ કરે શા માટે, ઉજડ ગૃહને વસાવ જઈ આલી.
પુષ્પ જોઈ તુજ કરમાં, નાખે છે શિદ નિઃશાસો નારી,
તુજ પતિન! ધર પાસે, સઘન શોભતી પુષ્પતણી વાડી.

રમણગમના.

સંકેતમાં પ્રિયગમનના અનુમાનથી પોતાની અનુપમ સ્થિતિ ઉપર સંતાપિત સ્ત્રીને રમણગમના કહે છે.

યથા.

અનુપમ અંબરથડી, ગંધ પુષ્પોનો આવે;
બ્રમે બ્રમર મદ અંધ, શબ્દની ભીડ મચાવે;
શ્યામ વદન ઉપરે, પુષ્પનો પરાગ શોભે,
એ છળિ હરિની જોઈ, ક્ષોણ બની જાણા ક્ષોભે;
સમય ચૂક સાલે સખળ, શોચ સોગણો ઉર સહે,
સુમન શુભાગનું જોઈ શિર, શુભામનીર દ્રગે વહે.

યથા

છડી સંપલ્લવ કરમાં, ગ્રહી તમાલની આવે છે લાલ;
જોઈ સુમનમાલાસમ, તુરત ગઈ કરમાઈ તરૂણ બાલ.

મુદિતા.

પરપુરૂષની પ્રીતિ સંબંધી મનવાંચિતની અકસ્માત પ્રાપ્તિથી

પ્રસન્ન થવાવાળી સ્ત્રીને મુદિતા કહે છે.

યથા

ધરનાં સરવે ગયાં, ગામ બીજે જમવાને,
નહાની નણુદી ગઈ, ફૂંધને ઘર રમવાને;
ત્યાંજ રહેશે રાત, આજ નહીં આવે આહીં,
બહેરી દાસી વિના, કોઈ ન મળે ઘરમાંડી;
અનુપમ અવસર આજ છે, ખાસ મળો હરિ આ ક્ષણે,
ખડકી ખુદ્દી રાખીને, બેઠી છું હું બારણે.

યથા

કાલે નણુદી જશે, નિજ સાસરીયે નણુદોઈ સંગ;
એહ ખખર સુણી સત્તર, ફૂંધ્યાં અગળાનાં અગોઅંગ.
વહુ રહેજે ઘર જઈએ, અમે તીર્થમાં પખાળવા દેહ;
ઠહલીદલસમ ફાટી, કંચુકોં કામાતણી સુણી એહ.

પરકીયાનો સુરતારંભ—યથા.

મળતાં નયનો વસી મુખ, મુખે બોલતાં હૃદય આવીં લાગી;
હૃદયે લાગી તઈ સુધો, લય પામીને ગઈ લાજ લાગી.

પરકીયાની સુરતિ—યથા.

મળીં સંકેતે મોહન, અઃ લપટયા રાધાને ધરોં ખ્યાર;
બેમ ગોળ ચોરીનો, તારિત ખાઇ જાય છે ચોરનાર.

પરકીયાનો સુરતાંત—યથા,

ઝાટકતી વરવસો, આનન લૂતી જોઇ અરીસામાં;
લાલ નિરખીં લજવાતી, કરડાં દ્રગ કરતી ફૂતી સામાં.

કોઈ કવિઓ પરકીયા તથા સ્વકીય માં નીચેના વિશેષ લેદો
ખતાવે છે. ૧ કામવતી, ૨ અનુરાગિણિ, ૩ પ્રેમઅસક્તા.

કામવતી—યથા.

શિર મુજ કરકુચ ધારે, શા માટે મુજ તન લપટે ખાસ;
ઓસ ચાટતાં આલી, કદી નહી ખૂંડે તારી ખ્યાસ.

અનુરાગિણી—યથા.

પતિ કુંડલના ચિહ્નો, પડેલ જોઈ પ્રમદા નિજ ખાંહે;
ક્ષણ નિરખે ક્ષણ ચૂમે, ક્ષણ લગાવતી અખળા ઉરમાંહે.

પ્રેમઅશક્તા—યથા,

આ રસલોભી નયનો, રોકી રાખ્યે અધિકાં અકળાય;
પ્રિય મુખકમળ નિરખતાં, મધુપર્ણ પેઠે જોર ધરી જાય.

સામાન્યા.

કેવળ ધનને માટેજ પ્રેમ કરનારી સ્ત્રીને સામાન્યા કહે છે,
એના બે લેદ છે. ૧ સ્વતંત્રા, ૨ જનન્યાધીના.

યથા.

નૌતમ નાચી ગાઇ, રસિકને રિજાવનારી,
ધન લેવાની વાત, વહે બહુ પેચ વધારી;
રાખે તન શ્રંગારી, ઓડતી અંબર આછાં,
મૂકે ખુદ્દા વાળ, જતા નર વાળે પાછા;
વિનય વધારી વાર વધૂ, વચનામૃત વરસાવતી,
હાવ ભાવ કરો હર્ષથી, ભલા ભલાને ભાવતી.

સ્વતંત્રા

તમામ વાર વધૂઓમાં માન પામી સ્વતંત્રતાથી રમણ કરવા-
વાળી સામાન્યાને સ્વતંત્રા કહે છે.

યથા.

નિધકક ખર્ચો બહુ નરને, ગીત વાદ્યર્થો આનંદ અતિ દે છે;
છેલોને છળ કપટે, મોહિત કરીને લાખો ધન લે છે.

જનન્યાધીના.

જે વાર વિલાસિની જનનીને આધીન રહી રમણ કરે તેને
જનન્યાધીના કહે છે.

પર હાથે રહ્યો પ્રમદા, ઉર ધરી ભુષણ ભોજનની આશ;
ધનીપક્ષિને પકડે, બાજનો પેઠે ખલકમહી ખાસ.

સામન્યાનો સુરતારંભ—યથા.

આલિંગનમાં લેતાં કામિનીઓ કાંઈક કામણ કીધું;
અવર સ્ત્રીઓનું રતિસુખ, આણે આરંભમાં અરપી દીધું.

સામાન્યાની સુરતિ—યથા.

સ્વસ્તરંગિણી રામા, ચાર ધનીને ઉર લપટી એમ;
તરંગિણી સિન્ધુમાં, ચપલ તરંગો સહિત મગે જેમ.

સામાન્યાનો સુરતાંત—યથા.

નવા રસિક મેં જોયા, કષ્ટિત કરનારા સ્ત્રીની કાય;
કનક લઈ શું કરીએ, જેહ પ્હેરતાં કાન તૂટી જાય.

કેટલાએક કવિઓ સ્વતંત્રસામાન્યાના ખીજા બે લેદ બતાવે છે.

૧. નિયમિતા. ૨. ધનપ્રમદુઃખિતા.

નિયમિતા.

જે સામાન્યાને પગાર ઠરાવી અમુક દિવસની બંધીથી રાખી
હાય તેને નિયમિતા કહે છે.

યથા.

પ્રિયનું ચિત નિત ચોરે ચોગુણી ચાહ વધારીને રહાય;
હેમનિયમ ઘટો જાતાં, પ્રેમનિયમ પળમંહી ઘટો જાય.

ધનપ્રેમદુઃખિતા.

એક ધની સાથે લાંખે વખત રમણુ કરી છુટી થવાથી દુઃખિત
ધનારી સામાન્યાને ધનપ્રેમ દુઃખિતા કહે છે.

યથા.

વિલવ સુખોને નાણા, મેળવોયાં અતિ કર્શો વશ ધની જેહ;
કરમ કૂટેલાં મારાં, આજ અચાનક અલગ થયો એહ.

સ્વકીયા, પરકીયા, અને સામાન્યામાં થતા ભેદો.

અન્યસંભોગદુઃખિતા

સંલોગ ચિન્હિત સ્ત્રી ઉપર દુઃખ પ્રગટ કરનારી સ્ત્રીને
અન્યસંભોગદુઃખિતા કહે છે.

યથા.

આવી અણુમણી બની વદનપર પીળ પછાઇ,
સુધ નથી રહી જરાય, અવર નિજનાની કાંઇ;
કહેવા જાય કાંઇ, કહે છે કાંઇ સુખેથી,
દુઃખાયલી દેખાઇ, હાય કંઈ મહદ દુઃખેથી;
ખેસી શાન્તિ ખાઇ લે, મુજ માટે શ્રમ બહુ સહ્યા,
કાં ન વળ મુજ શિર પડયું, મોકલી મેં તુજને તહાં

યથા

નારા તનમાં આવી, ખેડે પુશમે નેહતણી ખેડાળી;
મુજ મટે નહોં લાવી, મોકલો અવી અપ અંગ ચોળી.
લેવા ગમ્તી બાગે, મુજ માટે વર પુષ્પ જેહ બહાલી,
તેતો ત્યાંજ વિસાયું, આવી અહીં મદમસ્ત બની આવી.

ગર્વિતા.

જે સ્ત્રી પોતાનું રૂપ અથવા પ્રિયના પ્રેમનું અભિમાન કરે છે, તેને ગર્વિતા કહે છે. એના બે ભેદ છે. ૧. રૂપગર્વિતા. ૨. પ્રેમગર્વિતા.

કેઈ કવિ ગુણગર્વિતા નામનો ત્રીજો ભેદ પણ બતાવે છે.
રૂપગર્વિતા—યથા.

આ ધૃતિવાન સદાય, એહ ધૃતિહીન સવારે;
સદાય આ સ્વચ્છ છે, શ્યામતા એ નિત ધારે;
એકજ સરખું રહે, સદાયે આતો સુંદર,
નિધવિધ વધઘટ થાય, અહોનિશ એની અંદર;
સરવ રીતથી શ્રેષ્ઠ છે, આ મુખ એહ મયંકથી,
શું ચક્રાર સમજ્યાં વિના, બ્રમો ચંદ્રની શંકથી.

યથા

મુજ સ્વરૂપની સંગે, યૌવન મળીને ઘણો કેર કરશે;
જગત મારશે એ દ્રવ્ય, નાહક મારે શિરે પાપ ધરશે.
હવે સહૌંશ નહીં હું તો, સખી માહરી સત્ય વાત એ છે;
મુજ મુખ શશિ સરખું કહીં, કાન્ત માહરો કલંક અરપે છે.

મગર્વિતા—યથા.

મિસરી દ્રાક્ષ અનાર, તણી દરકાર ન રાખે;
અહો રાત્રિ મમ અધર, તણો રસ ચાહે ચાખે;
બોલાવે બહુ વાર શબ્દ સાંભળવા સારું;
નિરખે છે અનિમેષ, નયનથી મુખડું મારું;
શું ઉપાય સજની કરું, અલગ એક ક્ષણ નહિ રહે;
જવા ચાહું દૂરે જરી, પ્રાણનાથ પાલવ ગ્રહે.

યથા

મુજને દેખી દાડી, બળ્યા કરે છે દિલે દ્વેષ ધારી;
કેવળ પતિને પ્રેમે, કરે ખુશામત સહુ શોકયો મારી.

ગુણગર્વિતા-યથા.

મુણી કાન્હનું ગાન, વખાણ કરો નહિ કાંઈ;
મુજ ગાયન સાંભળી, પછીથી હેજો બાઈ,
વીણા કરમાં ધરીશ, જે ઘડિ હું હુલ્લાસે;
પાણી પવન વિમાન, પક્ષિ પશુ થંભી જાશે,
ગાનવિધાનો વિવિધથી, માન કાન્હ કેરું હરું;
તીખાં તાન પ્રસારોને, જગ આખું વશ હું કરું.

યથા.

મુજમાં ગુણ નથી કાંઈ, એમ સમજું તું પતિને ઘર રાખે.
પણ જો ક્ષણ મુજ મળશે, તો ફરી તુજ અધરામૃત નહીં ચાખે.
ત્યાંસુધી વશ તારે, પ્રાણનાથ છો વરતે અણુજાણ્યા;
જ્યાં સુધી મેં મારી, વીણા ઉપર તાર નથી તાણ્યા.

માનવતી,

પ્રિયના અપરાધ સૂચક ચેષ્ટાધારિણી સ્ત્રીને માનવતી કહે છે.

યથા.

જો નલમાં ધન ઘેર, શોર કરતો ચડો આવ્યો
સંગે ધારી રનેહ, લલિત અપલાને લાવ્યો;
માન કરી નાદાન, હજી બેઠી કાં બાઈ,
ભૂલો સમયનું ભાન, કરે નહિ વિચાર કાંઈ;
સિધાવશે પતિ શોકયઘર, પૂરણ પસ્તાવો થશે.
આ મિજાજ તારો બધો, જખરે પૂર વહી જશે.

યથા.

પતિઅપરાધ ન પેખ્યો, કહે વિના કારણ અબળા આજ;
બ્રહ્મકુટિ ચડાવે શને, ગ્રીવા નમાવી બેઠી શા કાજ.
રમતાં રીસ ચડે છે, એ કહેવાય કહે કેવી વાત;
પ્રિયતમની હાંસીપર, આવો ન ઘટે કરવો ઉતપાત.

અષ્ટવિધિ નાયકા.

અવસ્થાનુસાર નાયકાઓના આઠ ભેદ છે.

૧. પ્રોષિતપતિકા ૨. સ્વંદિતા. ૩ કલહાન્તરિતા. ૪ વિપ્રલબ્ધા
૫. ઉત્કાંઠિતા ૬ વાસકસજ્જા. ૭ સ્વાધીનપતિકા. ૮ અભિ-
સારિકા. આ ભેદો વયઃક્રમસહિત સ્વકીયા, પરકીયા, અને સામા-
ન્યાના થાય છે.

પ્રોષિતપતિકા.

પ્રિયના દેશાન્તર ગમનથી સંતાપિત સ્ત્રીને પ્રોષિતપતિકા
૭ છે. વિયોગની દશ દશા અનુભવવારૂપ એની ચેષ્ટા છે.

મુગ્ધાપ્રોષિતપતિકા—યથા.

પતિપ્રીતિનો ભાર નથી સહી શકતી નારી,
ઝેઠી મતિને ખોડ, દુઃસહ દુઃખ દિલમાં ધારી;
મુખ વાયુથી મલિન, થાય છે સુદર તનડું,
કહે ન મુખથી કાંઈ મુંઝાઈ :હું છે મનડું.
જાતાં પતિ પરદેશમાં, અલગ ક્યેઈ આરામને;
ગુલાબ કળીસમ ગોળી આ, કમળે થઈછે કામને.

યથા

પતિવિયોગ દુઃખ પ્રમદા, મુખથી કહેતાં લજવાયે ભારી;
બંધ કરી જળ નળમુખ, રોકે જળની તુલ્ય નવલ નારી.

મધ્યાપ્રોષિતપતિકા—યથા.

વાલમ ગયે વિદેશ, કંજનયનીને ન્યારથી;
સાજ સુખોના સર્વ, તોડી નાખ્યા છે ત્યારથી,
પાપી પાપ હે સદા, મુખે પીંચુ પીંચુ પુકારે;
ઉર અગ્નિ ઉપજાવી અધિક જળતીને બાળે.
ઘોર ગર્જના ઘન કરી અર્ધે દુઃખડાં બગમાં;
લલના લાજ મદન ભરી, પાઠી રહ પલગમાં.

યથા.

પતિવિણુ પ્રિયાદ્રગેથી, સ્વયના જલને લે કીકી તાણી.
જેમ કમળ રસ ઝરતો, પી જાતે લમરો આનંદ આણી.
પતિ-વિરહે પ્રમદાના, નિશ્વાસોનો અધર સ્પર્શ થાય;
કાંઈક બાહિર આવે, કાંઈક અંદર પાછા ફરો જાય.

પ્રૌઢાપ્રોષિતપતિકા—યથા,

વાલમ વિના વસંત, જળાવે છે દિન રજની,
દશ દિશિમાં દુઃખ સયુ, લેશ સુખ છે નહીં સજની;
છાતીમાં પડી છિદ્ર, ચારણી બની છે ચોખખી,
તોય કોકિલા કર, બોલતી રહે ન રોકી;
શશિ શત્રુ બની નલથકી, વિવધારા વરસાવતો;
સ્મર સેના લઈ સામટી, હુર-મ હલ્લે આવતો.

યથા.

નિશિ જગાવીને પ્રીતિ, પ્રણનાથ પરદેશ ગયા હાલ;
નવો અંગનગરીમાં, આ રીં સ્થપાયે. વિહ્ કોટવાલ.
નિશદિન રહે વરષતાં, થાયે તોય નહીં એ નિર્મૂલ,
હૃદયાગ્નિને જાણે નોર નયનનાં બનિય ધૂનતુલ્ય.

પરકીય પ્રોષિતપતિકા—યથા,

નીરંદ પાવસમાંહી, ક્ષણ ન અપડા વિણુ રાજે.
પુલકાવલિ સુપ્રસિદ્ધ, વૃદ્ધ અચલા તન આજે;
રજવતી સરિઓ છતાં, સિન્ધુડી મળવા ધારે;
કુસુમલતાઓ કોટિ, લલિત વૃક્ષે લપટાયે;
ઉદ્ભવ આ સમયે શ્રી હરિ, બેઠા પાદર પારકે,
વૃજવનિતા શી રીતથી, લલ વિનાની રહી શકે.

યથા

રકત બુન્દ કાજળભર, ખેરે રેતી છુપાઈને બાલ;
જાણે દ્રગો દિયે છે, ખાસ નિશાની કાજ શુંજમાલ.

સામાન્યાપ્રોવિતપતિકા—યથા.

અટારીપર દિન એક, અર્ધનિશ સમયે શાભે,
સુણી તાનભરગાન, અપીં મુદ્રિકા પરાભે;
વીણા કરમાં ધરી, ગાન જવ મેં ફરી કીધું.
ભૂષણ નંગ જડેલ, તે ધડી દુલ્લે દીધું;
એ વિદેશમાં આજ છે, એન નથી ચિતમાં જરી,
સુણુશે ક્યારે આવીને એ ઉદાર ગાયન ફરી

યથા

સજતી જેહ શ્રંગારો, નિત્ય ધનીને ખતાવવા પ્યાર;
એને વિરહે આજે, એજ શ્રંગારો ખનતા અંગાર

સ્વંડિતા.

અન્યનારી સંલોગજનિત અસાધારણ ચિન્હયુક્ત નાયકાના
પ્રાતઃઆગમનથી કોપાયમાન થએલી સ્ત્રીને સ્વંડિતા કહે છે. અસ્ફુટ
આલાપ, ચિન્તા, દીર્ઘ નિશ્વાસ, અને અંતરતાપયુક્ત મૈન્ય ધારણ
કરવું એ એની ચેષ્ટાઓ છે.

મુગ્ધાસ્વંડિતા—યથા.

આવ્યા પ્રાતઃકાલ, ભ્રમણ કરી લાલ ભુવનમાં.
આપ કૃત્યથી તાપ વધ્યો તરૂણીના તનમાં.
ખોલે નહીં મુ મ ખોલ, ખોલતી લેદ ન ક્યાંઈ,
સ્વેદ તમારે તને, જોઈ ઝટ સંકોચાઈ;
નિરખી આપના ઉરપરે, નખક્ષત નવલા દુઃખી થઈ,
જોઈ કલાનિધિ કંજમુખી, કારમી કરમાઈ ગઈ.

યથા

સખીના શિખવવાથી, ખોલી જવક જોઈ નાથ બાલ;
જાઓ તમે ધર તેને, જ્યાંથી આવ્યા રગાઈ લાલ.

મધ્યાખંડિતા-યથા.

આવ્યો રજની રમી, સવારે ઘરપર સ્વામી;
ઘેરાયો ઘેનમાં, જોઈ પ્રમદા દુઃખ પામી,
જાવક લાલેં લયેઈ, જોઈ પિચકારીં પલકપર.
ધીરા સ્વરથી વદી, પૂર્ણ શોભો છો, સુખકર.
આંખોથી અશ્રુતણી ધારા દ્રઢ સ્તનપરધરે,
જાણે શશિ ગંગા જળે, શિવજીની સેવા કરે.

યથા.

પતિતન નખક્ષત નિરખી, થયા નારીનાં ઉભયનયન રાતાં.
કાંઈક ખુલાં ઠાંક્યાં, કાંઈક ખોલી વચન તોતળાતાં,

પ્રૌઢાખંડિતા-યથા.

આવ્યા પ્રિય પરભાત, રેખ નખની તન ધારી,
જાણે ઘનશ્યામમાં, ખાલ શશિ ધર્યો વિચારી.
રંજન કરવા મને, અધરપર અંજન રાજે,
જેમ ખિમ્મ હુપરે લવ્ય પટ્ટપદ ગણુ બ્રાજે.
જાવક લાલપરેં લયેઈ, હૃદયિણુ મારું મન હરે,
જાણે સ્મરના શીશપર સુરતિરાગ શોભા ધરે..

યથા.

લાલ તમારે લાલેં, જાવક પાવકનયન ખની બ્રાજે;
જેણે મારા મનનો, મદન ખાળીને લસમ કર્યો આજે.

પરકીયાખંડિતા-યથા,

સખીયો કેરી શીખ, જરી ઉરમાં નહોં આણી;
ગેહકાજ કુત્રલાજ, છોડો પ્રેમે ખંધાણી;
એનો ખદલો આજ, દયા કરીં મુજને દીધો;
પહેરી વિણુ ગુણુ માલ, કુણુ મચકો લલ કીધો;

લાલ લાલ લોચન રસિક, આનંદ આપે અંગમાં;
જેમ મેનના મીન દ્વય, તરે કુસુમ્મી રંગમાં.

યથા.

તન અકોથી અંકિત, નિરખો લાલનું લલના દુઃખો થાય;
જે કંઈ કહે સમજીને, તે સહુ વચનો જૂઠાં બનો જાય.

સામાન્યાઁલિતા-યથા.

જાગ્યાં જામિનો માંડી, થયાં રાતાં અતિ લોચન;
જાવકતણી જલસ, લાલ બ્રાજે મદ મોચન;
અંજન કેરી રેખ, અધરપર જુલિમનો જોડ;
ઉર વિણુગુણની માલ, વિલોકી ખામી ખોડ;
નિરખો પ્રભાતે આ છાંય, પ્રજળું આગ પ્રચંડમાં;
પ્રિય પ્રવાલની માલ આ, દેવી પડશે હંડમાં.

યથા.

વિણુગુણ માળા ખેરી, લલેં પધાર્યા માલધણી કંત;
મુજમન માણિક સાથે, મણિ માણિકનો આર્વા જશે અંત.

કલહાન્તરિતા.

સ્વયં પ્રિયનું અપમાન કરી પશ્ચાત્તાપ કરવાવાળી સ્ત્રીને કલહા-
ન્તરિતા કહે છે. આન્તિ, મોહ, સંતાપ સજ્જવર શરીર, શ્વાસ અને
પ્રલાપ એ તેની ચેષ્ટાઓ છે.

મુગ્ધાકલહાન્તરિતા-યથા.

જેથું નહીં જરાય, વિચારીને ઘડોં બહાલી,
પીળું તન પેખાય, ગઈ ચંચલતા ચાલી;
ગુરજન સરવે ફરે, જોઈ તુજને ગભરાટે;
દેરાણી જેઠાણોં, નણુદ તલસે તુજમાટે;
માન કરી અપમાનઝડોં, હવે ધ્યાન ધરોં શું રહે;
મૂલ વિના ભરમારને, કાં રિસાવોંચો તું કહે.

યથા.

કહ્યું ન માન્યું પતિનું, પછી બાલ મનમાંડી પસ્તાય;
એ હુંઃખ અંતરમાંથી, જરાક મુખડામાથે દેખાય.

મધ્યાકલહાન્તરિતા યથા.

રસિયાથકી રૌસાઈ, કલેશ વિણકાજ વધારી,
થિર ધુણાવતી રહી, શીખ નહીં શ્રવણે ધારી;
ગયો રૌસાઈ નાથ, અમિત ગોરી ગભરાણી;
હર સ્મરનો દિલમાંહોં, નેણમાં લાજ ભરાણી;
બાદ્યા વિણ બાળા કરે, ઉપચારો આરામના;
ચાંદન ચાંદનીં સુમનસગ, બને ન કાંઈ કામના.

યથા.

પતિ વિનતિ કરીં પૂરણ, ગયા સિધાવી એ હુંઃખ ન સહાય.
સ્ત્રીમુખકંજથીં નિકળી, મધુપનીં પેઠે ફરી છુપી જાય.

પ્રૌઢાકલહાન્તરિતા-યથા.

રસની હુંટાહુંટ, કરી નિશદિન જે સંગે,
ઉર ધરીં હર્ષ અપાર, રોજ રમતી હું રંગે;
જેની સંગે શુદ્ધ, પ્રેમનો ખ્યાલો પીધો,
એતું કરીં અપમાન, આજ મેં જાત્રા દીધો;
જલિમ એનીં જુદાઈથી, અકળાઉં આગારમાં,
વીતે વેરણ રાત તો, સ્વામીં મનાવું સાવરમાં.

યથા.

પતિનું વચન ન માન્યું, અણુસમજણથી કયો અધિક રોષ,
અમૃત તણું વિષ પીધું, દહીં હવે હું સખીં કોને દોષ.
પતિ મુખશશિ નહિ નિરખ્યો, કરતાંતા જવ વિનય વારંવાર;
પછીથી નયનચક્રોરો, બાવા લાગ્યા વિયોગઅંગાર.

પરકીયાકલહાન્તરિતા-યથા.

જેને માટે જગત, તણી દરદાર ન રાખી;

મેણાં ટાણા સર્વ રહી, જે માટે સાંખી,
પતિનો છોડ્યો ખ્યાર, લાજ કુલની હુંટાવી,
એ દુઃખની ઘડી આજ, મને કાં યાદ ન આવ્યા.
જાવા હીધા જીવનને, વચન ન માન્યું મેં જરી,
કલેશ વધાર્યો કામવિષ, મૂર્ખાઈ મોટી કરી.
યથા.

પતિ તણ્યો જે માટે, હેત માત તાતનું તજ્યું ખાઈ.
એને આજ રીસાળ્યો વિચાર મેંતો કર્યો નહી કાંઈ.
મને માનઅહિ ઉસીયો, વિનયમંત્ર હરિ ભણ્યાં ધરી નેહ;
તોય ક્રોધવિષ જરીએ, છુટ્યું નહીં છુટ્યો હવે દેહ.

સામાન્યાકલહાન્તરિતા -યથા.

ફરતો માદે માટ, બની દિનરાત દિવાને,
મોજ દેતો મોજ, સુણી મુજ મીઠાં તાનો;
જરી ઉદાસ અવરેખી, રીઝતો મુજને રસીયો,
કર્યો એકથી કલેશ, ક્રોધ અહિ મુજને ઉસિયો.
સુવિચારો કાઢ્યા સરવ, હાંકી હૃદયનિકેતથી,
લઈ મનાવી લાલને, હવે મળે તો હેતથી.
યથા.

મટી હતી જે મળતાં, સર્વ વિત્તની ચિત્ત ચિન્તા મારી;
વચન સુણ્યું નહીં તેનું, હાય માનપુંખડાં કર્ણ ધારી.

વિપ્રલબ્ધા.

સંકેતમાં પ્રિયની અપ્રાપ્તિથી વ્યાકુલ થનારી સ્ત્રીને વિપ્રલબ્ધા
કહે છે. નિર્વેદ; જિંચો શ્વાસ, ચિન્તા, અશ્રુ, અચેત અને સખાઓને
પમકાવવી વગેરે એની ચેષ્ટાઓ છે.

મુગ્ધાવિપ્રલબ્ધા-યથા.

સખીએ ધારી સ્નેહ, અંગ શ્રંગાર સજ્જવ્યા;
અત્તર તેલકુલેલ લગાવ્યાં મનનાં ભાવ્યાં;

જરૌઅંગર ઓઢાડૌં, અધિક છલામલથી આણી.
લઇ નિકુંજમાં ગઈ, તહાં ન મળ્યા વનમાળી;
નવલા તન પીળું પડયું, સ્વેદ કંપ સાથે સહી,
સશંક સખૌં મુખ નિરખતી, અણુબોલી ઉભી રહી.

યથા

સખૌં સંગે ગઈ નવલા, સહેટમાં જવ નહિ નિરખ્યો સ્વામી;
મુખ કરમાયું કાંઈક, કાંઈક કંપી સહજ શંક પામી.

મધ્યાવિપ્રલબ્ધા--યથા

મંજન કરી મોદથી, આંખમાં અંજન સાચું;
ભવ્ય ખીન્દિ કરી લાલ, તાંબુલે સુમુખ શ્રંગાર્યું;
સુખદ સભ્યા શ્રંગાર, વિવિધ વસ્ત્રો તન ધારી,
પુરુષ પ્રસારી ખાસ, ચારી ઉર બહાલ વધારી.
મળ્યો ન સ્વામી સંકેત ગ્રહ, મદન ડરેં યુવતી ડરી,
કાયા લાગી કંપવા, આંખથી અશ્રુ પડયાં ખરી.

યથા.

નાથ ન નિરખ્યો જ્યારે, રતિઅડમાં તવ સખૌંને કાંઈક કહી;
વચને ક્રોધ બતાવ્યો, નીચાં નયનો કરી લજ્જા રહી.

પ્રોઢાવિપ્રલબ્ધા--યથા

ચાર સુગંધિ ચોળી, અંગ આનંદે નહાઈ;
ખેડ્યાં શુભ પરિધાન, તિલક તામ્બુલ સુખદાઈ,
અણિયાલી આંખમાં, રેખ અંજનની આંજી,
ગઈ પ્રિયતમની પાસ, સર્વ શ્રંગારો સાજી.
જોયો નહિ સંકેતમાં, પ્રમદાએ પતિને યદા,
તન પીળું તુર્તજ પડયું, ઉરમાં પ્રગટી આપદા.

યથા.

શૂન્ય સહેટ નિહાળી ઉભી રહી અખળા નયનો નામી,

જાણે વિનવે શિવને, પ્રબલ પરાલભ મહનથકી પામી.

પરકીયાવિપ્રલબ્ધા--યથા

સૂતો મૂકી સ્વામી, નહુંદની નજર ચુકાવી;
નિભાવવા નવનેહ, અધિક આતુર ખની આવી;
મને ખોલાવી અહીં, આપ આવ્યા નહીં સજની.
નહીં થાય નિર્ગમન, રાક્ષસી જેવી રજની;
એ વિલાસીની આશમાં, ઠગાણી હું વિશ્વાસિની,
શી રીતે જાઉં સદન, હાનિ થઇ હુલ્લાસની.

યથા.

સંગ લઈ ગઈ હતી જે, કુંજે જાલા માલતીનું ફૂલ;
મધુપ મજ્યાવિષ્ટ એતો, ખની ગયું તુર્તજ ચંપક તુલ્ય.

સામાન્યાવિપ્રલબ્ધા--યથા

ગોરી લાગી ગેહ, ભૂરિદો વરસાદે લીંજતી;
રીઝનાર ગણી રસિક, આર્ચો મળવા રાખી રતિ,
નાચ ગાન તાનના, તમામ તરંગો તોડી,
વિશવ વખોડી સર્વ, ધાઈ ધનમાં જીવ જોડી.
મજ્યો ન મનાડુર જાગમાં, પડયા દાગ પિશાબપર,
આખી પલંગી ઓઢણી, ઉંડી થઈ ઉરમાં અસર.

યથા.

ધનાઢ્ય પ્રિયને મળવા, ધન ગઈ મનમાં મહુદમોદ લાવી;
એ ન મજ્યાથી ખોલી, હાય ગયું ધન હાથમહીં આવી.

ઉત્કંઠિતા

સંકેતમાં પ્રિયની અપ્રાપ્તિના કારણુનો વિતર્ક કરવાવાળી સ્ત્રી-
ને ઉત્કંઠિતા કહે છે. રૂદન, કં, જવર, સ્વાસ, સંતાપ અને બગા-
સાં ખાવા એ એની ચેષ્ટાઓ છે.

મુગ્ધાઉત્કંઠિતા--યથા

જેમ જેમ સજનીઓ, ઉડી નિજ નિજ ઘર જાયે,

તેમ તેમ મુખસિન્ધુ, માંડોં સ્યામિની સમાયે;
જેમ જેમ નિશિ જાય, અંગ ઉંઘાળવું મરડે;
શું કહેવું સ્વાર્મોને, વાત એ ચિંતમાં ન ચડે;
દબાઈ લલના લાજથી, રતિ નથી કરોં શક્તી છતી,
મારગમાં પગથિવનિ સુણી, ઉઠોં પલંગ પર બેસતી.

યથા,

સખોંઓની સંઘાતે, રમવા લાગી નવલા ચિત રહાયે;
પતિ નહોં આવ્યો તેથી, રાહ વિલોકતોં રમત ભૂલોં જાયે.
નાથ ન આવ્યો એવું, મુગ્ધાના મુખથી નહોં કહેવાયું;
કુમુદ સમાન ખોલેલું, મુખ સરોજ પેઠે સંકોચાયું.

મધ્યાત્કાંઠિતા—યથા.

સ સુંદર શ્રંગાર, બેઠોં કેલિ મંદિરમાં;
જેને જોઈ નયન, અપસરા લાજે ઉરમાં;
પ્રિયતમ છતાં પ્રવીણ, રંગાયો કયાંઈક રંગે,
શુદ્ધજન જાગે સર્વ વધી આતુરતા અંગે;
શોચ કરેછે શશિમુખોં, અશ્રુધાર અધિકાય છે;
બાહિર રૂપ બતાવોં ફરોં, આંખોમાંડોં સમાય છે.

યથા

પતિ આવોંશ કહોં નાવ્યો, જોઈ જીવતિએ અર્ધરાત્રિ જાતી;
શોચ અને સંકોચે. પડી પલંગે દિલમાં દુઃખોં થાતી.
નાથ ન આવ્યો એની, વ્યથા છુપાવે કરોંને ચતુરાઈ;
પણ અંતર દુઃખ છાયા, માનિનીના મુખ ઉપર રહી છાઈ

પ્રૌઢાત્કાંઠિતા—યથા

કેમ ન આવ્યા કાંત, એહ શંકા ઉર સાલે,
પ્રબલ વિરહવેદના, તણે પડી છું હું પાલે;
કહું કોનોં આગળે, વ્યથા ઉરની વિસ્તારી,
અલગ કયોં આનંદ, સમરે તીખાં શર મારી;
જીવ્યો કલેજી ચીરોંને, દાગ વિરહના દેખશે.

પછી મારાઉર પીડને, સત્ય સખી સહુ લેખશે.

યથા.

નાથ હજી કાં નાખ્યા, એ રોકાઈ રહ્યા હશે ક્યાંઈ;
ગૃહમુખમાં ખગ પેઠે, મુજ દુઃખો નહુ બ્રમણ કરે ખાઈ.

પરકીયાઉત્કંઠિતા-યથા

કુલલજની લેશ, દિલે દરકાર ન રાખી;
એ માટે દુઃખ અમિત, પડ્યાં તે સહુ રહી સાંખી,
કયું ન કદિએ માન, તાન તેનેજ તણાણી;
રસિક રહ્યો રોકાઈ, હાય દુઃખથી હણાણી;
અર્ધ નિશાની દઈ અવધિ, છળાંએ મુજને છેતરી,
પ્રાત થયું પક્ષી લવે, આંભા અણુ નલે ભરી,

યથા

ખાલાને ખોલાવી, પણ નહીં આવી શક્યો રસિક મળતા;
પીંજરના પક્ષીસમ, શોય વિચારે ગહુ લાગી ખળતા.

સામાન્યાઉત્કંઠિતા-યથા

ગાન તાનથી કઈ, વામાએ વશ કરી લીધો,
નૌતમ નાચ ખતાવો, કેણાંએ કેદી કીધો;
પ્રહર રાત્રિ વીતતાં, સવાર થવાની આઈ,
સજેલ આ શ્રંગાર, કામ નહીં આખ્યા કાંઈ;
કઈ ઉર્વશી ઉર વસી, લોળાને લાવી ગઈ.
મુજને મળતી મોજમાં, નિઢનરૂપ વેરણ થઈ.

યથા.

અવધિ દઈ નહીં આવ્યો. પ્રિય મળવાને રહી મારગ ભેઈ;
ચિત્ત ચિન્તાએ ઘેર્યું, ખીજને મળવાનો ઘડિ ખોઈ.

વાસકસંજ્ઞા

પ્રિય મિલાપના નિશ્ચયથી કેલિ સામગ્રી સજ્જ કરવાવાળી સીને

વાસકસજ્જા કહે છે. મનોરથ કરવા, માર્ગ વિલોકવો, સખીઓથી પરિહાસ કરવો, દ્વિતીય પ્રશ્ન કરવા અને રતિસંબંધી સામગ્રી તૈયાર કરવી એ એની ચેષ્ટાઓ છે.

મુગ્ધાવાસકસજ્જા-યથા.

વારવાર સખીઓનો, નજર ચુકવીને નારી,
રતિશય્યા રસવંતી બિછાવે ઠહાલ વધારી.
ગુફ્ફનથી છુપી છેલ્લી, સુમન ગુંથે પ્રિય કાળે,
પ્રગટ કરે નહીં કાંઈ, તયારી દબાઈ લાળે;
શરમ ભરી શ્રંગાર સજી, દારા દિલ કરતી અતિ,
ક્ષણ ક્ષણ વાંકી નજરથી, રાહ નાથનો નિરખતી.

યથા.

સખી શ્રંગાર સજીવે, નાથ આગમન જાણી ચિત્ત ચડાતી;
નવલા નિજતન શ્વેદે, ભરે સર્વ શોકયોથી શરમાતી.

મધ્ઘાવાસકસજ્જા-યથા.

કેલિભુવનમાં જાતો, ચતુર સ્ત્રી ધીરી ચાલે,
આદર્શ મુખ જોઈ, સુધારતી બિન્દી લાલે;
દેરાણી જેઠાણી, નણદથી દિલે દબાઈ,
શય્યા પરે સરોજ, બિછાવે મિશ કરી કાંઈ,
સર્વ સાજ રતિના સજી, ધરી શ્રંગારો અંગમાં;
વાટ જોતી વાલમ તણી, અબજા બેઠી ઉમંગમાં.

યથા.

મળવા પતિને સજીતી, શ્રંગારો કરી વદન જ્યોતિ એવી;
કમલસમાન મલિન ક્ષણ, ક્ષણમાં ઉજવળ અમળ ચંદ્રજેવી.

પ્રૌઢાવાસકસજ્જા-યથા.

સુલભ સખ્યા શ્રંગાર, પ્રકાશ જવાહિર જ્યોતિ,
અલિનવ અંગર ધર્યાં, માંગમાં ભરીયાં મોતી;

શય્યા સુખદ ગિછાવૌ, ભુવન લલકાથી ભરૌયું,
 જહિર દીપ જગાવૌ, પ્રકાશિત પૂરણ કરીયું.
 શરીર ઝૌજવૌ સુગંધથી, પુષ્પમાલ ધરૌ ખ્યારીએ,
 રાહ જોતૌ રસિયાતણી, ખાલા બેઠી ખારૌએ.

યથા.

શ્રંગારોને સજતાં, વદનજ્યોતિ પ્રકટી છે બહુ ખાલ;
 ઉરે મને એ શંકા, કેમ કરી નિરખી શકશે લાલ.
 સેજ ગિછાવી સ્થામા, રહી લાલની રાહ જોઈ એમ;
 કૃષિવલ વાવી ખીજે, રહે મેઘની રાહ જોઈ જેમ.

પરકીયાવાસકસજ્જા-યથા.

એ ખાલાની વાત, કહું શું તુજને ખાઈ;
 અજબ પ્રપંચે રમી, ગજબકરનારી ગણાઈ;
 દીયરને પરદેશ, મોકલ્યો નિજ પતિપાસે,
 નણદીને રિસાવૌ, હૃદય ભરૌયું હુલ્લાસે;
 ઘરના બંધ કમાડ કરૌ, શય્યા પુષ્પનો પાથરી,
 દીપ બુઝાવી દેખતી, રાહ રસિકનો દ્રગ ભરી.

યથા.

સાંજે તન શ્રંગારી, મિત્ર મિલનની ચાહ ધરી ચિત્ત;
 દીપ બુઝાવી બેઠી, અતિ ઝીણા સ્વરથી ગાતી ગીત.

સામાન્યાવાસકસજ્જા-યથા.

ગોલ કપોલો પરે, છવાઈ અલકો સુંદર;
 અવર શ્રંગારો સજ્યા, મહદ મુદ્ધ ધારૌ મનોહર;
 સખીને રોનેહે કહું, સેજબંધોને કસવા,
 પુષ્પ ગુંથતી આપ, હરઘડી લાગતી હસવા;

આશ જવાહિરની જખર, ધન અંતરમાં ધારતી,
પથ પ્રેમી આબ્યા તણે, નયન ટકાવોં નિહાળતી.

યથા.

શ્રંગારો સહજેઠી, જોઈ મિત્ર ધનવાન તાણી રાહ;
આગળ કરતાં અધિકું, ધન મેળવવા ચિતે ધરી આહ.

સ્વાધીનપતિકા.

પ્રિયને વશીભૂત કરવાવાળી સ્ત્રીને સ્વાધીનપતિકા કહે છે.
વનવિહાર, ઉત્સવ, મદદ, અડુંકાર અને સર્વ મનોરથ સિદ્ધ
કરવાની ઇચ્છાઓ એ એની ચેષ્ટાઓ છે.

મુગ્ધાસ્વાધીનપતિકા-યથા,

શંકિત ગુરજનથકી, લાજમાં રહે દખાણી,
એ નવલાને નાથ, પૂછ્યા વિણ પોંએ ન પાણી;
પલંગ ગિછાવી હોંએ, સને શ્રંગાર પરાગે,
મોહિત કરવા તણે, લેદ લામા નહોં જાણે;
એમ છતાં પતિ આજયી, લીન થયે લલનાપરેં,
આગળ એતું શું થશે, એહ કોણ અટકળ કરે.

યથા.

જની પ્રેમવશ જ્યેમ જ્યમ, સંગ તજે નહોં નાથ અરોરાત્ર;
ત્યમ ત્યમ લાજસમુદ્રે, દારાના હૂમતાં જાય ગત્ર.

મધ્યાસ્વાધીનપતિકા-યથા,

ઘડોં અંદન ચરચાવોં, રહે ઘડોં લજ્જા લાગી,
ગિછાવતાં પરિચંક, ઘડી અટકાવે આવી;
ઘડોં શુંથાવે પુષ્પ, ઘડોંક ના ના કહે નારી,
ઘડોં રંગેચી રમે, ઘડોંક ઉભી રહે ન્યારી;

ઘડી કહે હરે રહો, ઘડી પ્રસારે હાથને,
બની મદારી માનિની, નાચ નચાવે નાથને.

યથા.

પતિ પગ ઘોવે ત્યારે, કૌતુક કરતી શ્યામા સુખદાઇ;
ક્ષણ દ્રવ્ય પદો પ્રસારે, ક્ષણ ખેંચી લે ઉર સંકેતાર્થ.

પ્રૌઢાસ્વાધીનપતિકા--યથા.

વેણી ગુંથે મારો, બિન્દો પણ દોંયે બનાવી,
કરથી બાંધે કસો, આંગીની આનંદ લાવી;
ચાહેં અત્તર અંગ, ચોપડે મેંદો દોંયે પગ,
મુજ મુખ સામું જુએ, તીવ્ર ઈચ્છાથી ટગટગ;
છકચો રહે મુજ છબિપરેં ક્યાંઈ હર જતો નથી,
મુજપતિ મુજ શાસન વિના, એક શ્વાસ ભરતો નથી.

યથા.

નિરખો રાતદિન ઝોંમુખ, પતિના ચક્ષુ બહુરૂપી થાય;
કમલ જાણો અલિ થાયે, શશિ અનુમાની ચકોર બની જાય.

પરકીયાસ્વાધીનપતિકા—યથા.

પતિનો છોડ્યો પ્રેમ, પ્રેમ પતિવૃત્તનો છોડ્યો,
પરપતિ સાથે પ્રેમ, હંગરથી મેં તો જોડ્યો;
હાજર હરદમ રહે, ઇશારે આગળ આવે,
દાસની પેઠે ખાસ, નોકરી મારો બજાવે;
ડરે ન દુનિયાંથી જરી, મુજ પ્રીતિ માટે મરે,
મનમોહન મુજ મિત્રસમ, જગમાં કોઈ નહિ જડે.

યથા.

પ્રસારો પ્રેમતણો ગુણ, મુજ મન ખગને બાંધે છે નાથ;
હોડે ઉદાસ બની કદો, તો ફરો ખેંચી રાખે છે હાથ.

સામાન્યાસ્વાધીનપતિકા—યથા.

માન કરું શી રીત, વાંક બહાલાનો ના'વે,
એક કહું ત્યાં અધિક વસ્તુઓ બહારી લાવે.
મુદ્રિ માણું તહાં, હાર મુક્તાનો આપે;
જરા ઉદાસી નેઇ, તુરત મુજ ચરણે આપે,
હોંશ રહી ગઇ હૃદયમાં, મુજને માન કર્યા તણી,
પણ હું શું સજની કરું, પ્રીતિ પ્રિયતમની ધણી.

યથા.

રૂપ ગુણેથી ભરેલી, મુજવિણ વનિતા નથી અન્ય હાલ;
પ્રિયકર અહીં કંકણ દે, હૃદય લગાવી દે મુક્તામાલ.

અભિસારિકા.

પ્રિય સંગમાર્થ સંકેત-સ્થલમાં જવાવાળી અથવા પતિને
પોતા પાસે બોલાવવાવાળી સ્ત્રીને અભિસારિકા કહે છે. સમય
પ્રમાણે રૂપ અને શ્રંગારનું સજવું, બુદ્ધિબલનું જોર બતાવવું,
સાહસ અને છળ કરવો એ સ્ત્રીની ચેષ્ટાઓ છે.

મુગ્ધાઅભિસારિકા—યથા.

મળીને સખીઓ સર્વ, કહે બાલાને બાઇ,
નેવા નવલો ખેલ, ચાલ જંગલમાં જાઈ;
છળખળથી ફરો છટા, છળીલીને છળી લીધી,
વિધવિધ વાતો માંડો, ભભાવી આગળ કીધી.
કુન્ન ગલીમાં કોડથી, મેળવો મોહનને જઈ,
અજબ ખેલ અવિલોકતાં, સુભગા શરમાઈ ગઈ.

યથા.

નવલાને નેહેથી, કેલિભુવનમાં લઈ ચાલી આલી;
મુખશશિ ભૂષણ તારા, દ્રગ ચકોર કરી નિરખે વનમાલી.

મધ્યાઅભિસારિકા--યથા

કટિ કિંકિનીં કરીં દૂર, દૂર પગ ઝાંઝર ધરતી,
 ભ્રમરોનો ભય પામી, દૂર દ્રવ્ય કરથી કરતી;
 સર્પાની દ્રષ્ટિ બચાવી, દૂર ગજગતિ કરીં ધરોં ડર,
 ચપલા પેઠે ચમકે, ગ્રહથી બીજા ગ્રહ અંદર;
 મળતાં મોહનલાલને, ઘડોં શીતલ ઘડોંમાં ગરમ,
 અબજાને અભિસારસાં, હૃદયે સ્મર નયને શરમ.

યથા

સજ્જ સુંદર શ્રંગારો, વામા ચાલી રતિ ભુવને બહાલેં;
 મન આગળ પગ પાછળ, ઘડોં ધીરી ઘડોં ઉતાવળી ચાલે.

પ્રૌઢાઅભિસારિકા--યથા.

મંજન કરી શરીર, આંખમાં અંજન સાર્યું,
 વિધવિધ ધાર્યાં વસ્ત્ર, ભૂષણે તન શ્રંગાર્યું;
 ચાડ ચંદ્રિકા તુલ્ય, ચંદ્રમુખી ચોંપે ચાલી,
 રતિગૃહમાં રસરૂપ, જહાં ખેડા વનમાલી;
 છત્રપતિ સ્મરશર ધરી, રામા સંગે રાજતો,
 નેહ સહિત નક્ષત્રપતિ, છત્ર રૂપ બનીં છાજતો.

યથા.

કચ કુચ લારેં ઝુકતી, બહુ શ્રંગારો સજ્જ ચાલી બાલ;
 બાળે આસવથી છકોં, છેલી જાયે છકાવવા લાલ.

પરકીયાઅભિસારિકા--યથા.

સુતાં ધરનાં સર્વ, ઉઘોંયાં આસપાસ જન,
 વીતી રજની અર્ધ, ખોલી ધીરથી ગ્રહ ધન;
 ચૂપચાપ ચોરીથી, ચોકતી ચતુરાં ચાલી,
 મહદ મુદ્દેથી ગઈ, જહાં ખેડા વનમાલી;

ચોરે ચામીકર ગણી, બ્રમરે ગણી જુહી ભામિની,
ગણી ચકોરે ચંદ્રમા, ગણી મયૂરે દામિની.

યથા

ગણકારે નહીં ગોરી, મગ પળતાં પગ વિષધર વીંટાય;
જ્યમ છકેલ ગજ છૂટી, ધીર તણ જંજીર ખેંચીં ધાય.

પરકીયા અલિસારિકાના ત્રણ લેહ છે. ૧ કૃષ્ણાભિસારિકા,
૨ શુક્લાભિસારિકા, ૩ દિવાભિસારિકા.

કૃષ્ણાભિસારિકા.

અંધારી રાત્રિને અનુકૂલ વેષ ધારણ કરી પ્રિય સંગમાર્થ
સંકેત સ્થળમાં જાવાવાળી સ્ત્રીને કૃષ્ણાભિસારિકા કહે છે.

યથા.

શ્યામ નિર્શિ નભ શ્યામ, શ્યામ ઘન ઘટા છવાઈ,
શ્યામ સંજી શ્રંગાર, શ્યામને મળવા ધાઈ;
લલના હરે ન લેશ, કલેષનો લય નથી કાંઈ,
સખળ સહાયક ચાર, સંગ લીધા સુખદાઈ.
ચડી મનોરથ વાહને, સખી ઉમંગ સુ રસાલ છે,
સુભટ પ્રબલ સ્મર શોભતો, મુખશશિતણી મસાલ છે.

યથા.

પ્રિયનો રંગ ગ્રહ્યા વિણ, બહાલ લયુ' નહીં મિલન થાય વામ;
શ્યામ રંગ ધરો તેથી, જા મળવા જ્યાં બેઠા છે શ્યામ.

શુક્લાભિસારિકા

ચાંદની રાત્રિને અનુકૂળ વેષ ધારણ કરી પ્રિય સંગમાર્થ સંકેત
સ્થળમાં જાવાવાળી સ્ત્રીને શુક્લાભિસારિકા કહે છે.

યથા.

શ્વેત કિનારી સહિત, શ્વેત સાડી શિર ધારી,
કસી કંચુકો શ્વેત, શ્વેત જરિએંધો સુધારી;
ઘેરદાર ધાધરો, શ્વેત મુકતાની માળા;
અન્ય સર્વ ભૂષણો, શ્વેત સુ જવાહિરવાળા;
ચતુરાં ચાંદનો રાતમાં, ચાંદનોમાં ભળો ચાલતી,
મળવા મોહનલાલને, આશ ઉમંગ ઉરેં અતિ.

યથા.

ચાર ચાંદનોમાંહી, શ્વેત વસનની ધુતિ શુભ દરશાય;
બાણે ક્ષીરાબ્ધિતનયા, ક્ષીરસિન્ધુમાંહે ચાલી જાય.

દિવાભિસારિકા.

દિવસમાં પ્રિયસંગમાર્થ સંકેત સ્થળમાં જવાવાળી સ્ત્રીને
દિવાભિસારિકા કહે છે.

યથા

નભમંડલમાં આજ, ચંડકર પ્રચંડ અંગે,
કેહુરિ અને કુરંગ, વૈર તલે વસતાં સંગે;
અહિક્ષુ નીચે જાય, ત્યાગો લય દાહુર દોડી,
અહિ મયૂર હેઠળે વસે તન આશા તોડી;
ગાઠ પ્રીતિ ગોવિંદની, અખળાના ઉરમાંય છે,
મધ્યાન્હે મળવા મુદ્દે, જેષ્ઠ માસમાં જાય છે.

યથા.

ધરી અરૂણ પટ અખળા, મધ્યાન્હે પ્રિયને મળવા ચાહે,
જાતી જરો ન જણાતી, ફૂલેલા કિંશુકનાં વનમાંહે.

કેટલાએક કવિઓ અષ્ટ નાયકા સિવાય વિશેષ લેદો
ખતાવે છે. ૧. ગમિષ્યત્પતિકા ૨. ગચ્છત્પતિકા, ૩ આગમિષ્ય-
ત્પતિકા, ૪ આગચ્છત્પતિકા, ૫ આગતપતિકા, ૬ સંયોગવિંતા.

ગમિષ્યત્પતિકા

પ્રિયના વિદેશ ગમનના નિશ્ચયથી વ્યાકુલ થવાવાળી સ્ત્રીને
ગમિષ્યત્પતિકા કહે છે.

મુગ્ધાગમિષ્યત્પતિકા—યથા

જે નવલાએ મનમાં, બહાલે પતિનું નેહતરૂ વાંચું;
પતિનું ગમન સુણી એ, વિરહતપ વાયુથી કરમાવું.

મધ્યાગમિષ્યત્પતિકા—યથા

નાથગમન સુણી નારી, કહેવા જાયે પણ નૈ કશું જાય;
લાજમદનનો ઝગડો, દિલમાં થાયે તે નહીં દેખાય.

પ્રૌઢાગમિષ્યત્પતિકા--યથા

કહી લાલે ખાલાને, વિદેશ જવાતણી વાત જ્યારે;
આંખતણુ અંજનને, ઘોવા લાગી ધન અશ્રુધારે.

પરકીયાગમિષ્યત્પતિકા

પ્રથમ મિલનમાં જેવું, દુઃખ દીધું હતું તમે મને શ્યામ,
એથી અધિકું આજે, દુઃખ દો છો લઈ વિદેશનું નામ.

સામાન્યાગમિષ્યત્પતિકા—યથા

વિદેશ જતાં પહેલાં, કૃપા કરી દેતા જાણે લાલા;
પ્રાણ રાખવા પડેકો, જપવા નામ તમારું મોર્તીમાલા.

ગચ્છત્પતિકા

પ્રિયને વિદેશ જતો જોઇ દુઃખી થનારી સ્ત્રીને ગચ્છત્પતિકા કહે છે.

મુગ્ધાગચ્છત્પતિકા--યથા

પતિને સિધાવવાને, જેમ જેમ ઘટ્ટો રાત્રી પ્રાત થાય;
તેમ તેમ તરૂણીના, મુખશશિ કેરી જ્યોતિ ઘટ્ટો જાય.

મધ્યાગચ્છત્પતિકા--યથા

પતિવિયોગ વેળાએ, દારાને દ્રગ અશ્રુ દેખાય;
જાણે મધુકર મધુને, વમન કરી કરી તુર્ત ખાઈ જાય.

પ્રૌઢાગચ્છત્પતિકા--યથા

પતિ સિધાવતી વખતે, બન્ને નયનોને કહે છે બાલ;
શવાના દિન ઝાઝા, નિરખી દ્યો પતિ હર્ષ ધરી હાલ.

પરકીયા ગચ્છત્પતિકા--યથા

કરી ચીકણી કાયા, લાલ લગાવી સદાય અતિસ્નેહ;
વિરહઅગ્નિથી બળીને, હવે એક ક્ષણમાંહિ થશે ખેડ.

સામાન્યાગચ્છત્પતિકા--યથા

પ્રથમ દઈ મન પ્યારા, મારા મનને કર્યું તમે હાથ;
આજ અચાનક છોડી, વિદેશમાં ક્યાં જાઓ છો નાથ.

આગમિષ્યત્પતિકા

પ્રિય વિદેશથી આવશે એમ જાણી ખુશી થનારી સ્ત્રીને આગ-મિષ્યત્પતિકા કહે છે.

મુખ્યાઆગમિષ્યત્પતિકા-યથા

દિન દ્વયમાંડી મળશે, આ નવલાનો નાથ હવે ખાઈ;
વાત સુણી એ સર્ખોની, નીચાં નયન કરીને લજવાઈ.

મધ્યાઆગમિષ્યત્પતિકા-યથા

વામ નયન ફરકયાથી, ખાળા હર્ષિત બની રહી ચૂપ;
ક્ષણ ઉઘારી ક્ષણ ઢાંકે, ઉર ઉમંગને જ્યમ વાદળ ધૂપ.

પ્રૌઢાઆગમિષ્યત્પતિકા-યથા

પત્ર આર્વોયો પતિનો, અને સુણ્યું પતિ આવે છે ખાસ;
કામિનોની કાયામાં, એથી ઉપજ્યો દિગુણો હુલ્લાસ.
નયન ખાહુ ખહુ ફરકયાં, વળી ખોલવા લાગ્યો જવ કાગ;
અંગ અંગ અખળાને, વિવિધ વર્ષવા લાગ્યો અનુરાગ.

પરકીયાઆગમિષ્યત્પતિકા-યથા

સુણ્યું પથિકના મુખથી, વાલમ વળશે વિદેશને ત્યાગી;
ઠાંઠક મુખ મરકાવી, ચાલી ચતુરાં ઉરમાં અનુરાગી.

સામાન્યાઆગમિષ્યત્પતિકા-યથા

ખહુ ધન મેળવી મોજ, જરૂર આવશે એમ સુણી વાત;
વાર વધૂના ઉરમાં, વિલાસ લાગ્યો વધત્રા દિન રાત.

આગચ્છત્પતિકા

પ્રિય વિદેશથી આવે છે એમ જાણી ખુશી થનારી સ્ત્રીને આગ-
ચ્છત્પતિકા કહે છે.

મુગ્ધાઆગચ્છત્પતિકા—યથા

નવલાના મનમાંડી, હર્ષ થયો પતિ આવે છે જાણી;
કમલકલિની પેઠે, જરા અરુણતા મુખપર દરશા ફી.

મધ્યાઆગચ્છત્પતિકા—યથા

પતિઆગમન સુણીને, લાજવતીનું અંતર ઉલ્લાસ;
નિશદિન મધુ સરસિજ સમ, ઘડી વિકસે, ઘડીસર સંકોચાય.

પ્રૌઢાઆગચ્છત્પતિકા—યથા

પતિ આવે છે જાણી, અખળાને આતુરતા અધિકાય;
ઉડી મળત આગળથી, પાંખ ન પ્રાપ્ત થવાથી પસ્તાય.

પરકીયાઆગચ્છત્પતિકા—યથા

અન્ય દેશથી આવે, પ્રિયતમ એવી સુણી વાત માત્ર;
અમકથું થપલા પેઠે, ચાહ વધવાથી ગોરીનું ગાત્ર.

સામાન્યાઆગચ્છત્પતિકા—યથા

ધની મિત્ર આવે સુણી, સર્જ શ્રંગારો અંગે અલિશમ;
નગર ખડાર જઈ બેઠી, મારગ રોકી વિલાસિની વામ.

આગતપતિકા.

પ્રિયના વિદેશઆગમનથી ખુશી થનારી સ્ત્રીને આગતપ-
તિકા કહે છે.

મુગ્ધાઆગતપતિકા—યથા

પતિ પરદેશથી આવ્યો, ગ્રહી કર પૂછે સમાચાર સુખથી;
લાજ સમુદ્રે ડૂબી, વાત ન નિકળે નવલાના મુખથી

મધ્યાઆગતપતિકા—યથા

પ્રવાસથી પતિ આવ્યો, ગૃહિણી બેઠી ધૂંધટોડો તાણી;
નેહથી વાંકી નજરે, ઘડી પતિને નિરખે ઘડી સર્ખો શાણી.

પ્રૌઢાઆગતપતિકા-યથા

પતિને નિરખી પ્રમદા, કરતી અંજન સહિત અશ્રુધારા;
જેમ ચન્દ્રને નિરખી, ચક્રોર દૂર ધરે છે અંગારા.
સ્ત્રી હસી વાલમ સંગે, વાનો કરતાં આંખે અશ્રુ ભરે;
મિલન વિરહના સુખ દુઃખ, વર્ણન કરતાં ગદગદ કંઠ કરે.

પરકીયાઆગતપતિકા-યથા

ગયા વિરહ દિન વીતી, આવ્યો નિશિમાં અગણિત આનંદ;
પ્રેમી પ્રિયા કુસુમનિસમ, વિકસી નિરખી વહાલો વ્રજચંદ્ર.

સામાન્યાઆગતપતિકા-યથા

તમવિણુ તનનગરીમાં, વિરહહુંટારા પ્રીતમ ઝટ પેસી;
સુવર્ણરૂપ સરવ મુજ, હુંટી ગયા હું રહી હાય બેસી.

સંયોગગર્વિતા

પ્રિયતા સંયોગથી ગર્વ કરનારી સ્ત્રીને સંયોગગર્વિતા કહે છે.

યથા.

ક્યાંય ગયાં એ વાદળ, નિત ઉઠી મુજને જળાવતાં જેહ;
ગાઈ મલાર બોલાવું, તોય ન આવે નજર આજ એહ.

નાયક

રૂપયૌવનસંપન્ન પુરૂષને નાયક કહે છે. એના ધર્માનુસાર ત્રણ ભેદ છે, ૧ પતિ, ૨ ઉપપતિ, ૩ વૈશિક. અવસ્થાનુસાર બે ભેદ છે. ૧ માની ૨ પ્રોષિત, પ્રકૃત્યાનુસાર ત્રણ ભેદ છે. ૧ ઉત્તમ ૨ મધ્યમ, ૩ અધમ. રસાનુસાર ચાર ભેદ છે. ૧ ધીરલલિત, ૨ ધીરોદ્ધત, ૩ ધીરોદ્દાત, ૪ ધીરપ્રશાન્ત.

યથા.

કલિત કંઠ કંણુસમ, કમલદલસમા કપોલ શોભે છે;
અધરમિત્રમ વિદ્રુમસન, બ્રૂધતુ સમ જોઈ મન લોભે છે.
ખાણુસમાન નિરાક્ષય, સ્મરને લજ્જે તનની તરણાઈ;
સખલ વિમલ અતિ દાની, ધીર, વીર, ગંભીર અને ન્યાયી.
વિનયી વિદ્યાવંતો, રસમય વાણી વસે મુખે વાસ;
ચતુર અને આનંદી, દયા વસે દિલ હરદમ મુખ હાસ.

પતિ

શાસ્ત્રવિધિથી વિવાહિત પુરૂષને પતિ કહે છે. એના પાંચ લેહ છે. ૧ અનુકૂલ, ૨ દક્ષિણ, ૩ ઘૃષ્ઠ, ૪ શઠ, ૫ અનભિજ્ઞ.

યથા.

જ્યારથી પરણ્યો પ્રિયતમ, ત્યારથી તુજને રાખે છે સંગ;
ભાવ્યશાળી તું ભામા, સદા શિવાસમ રાજે અરધાંગ.

અનુકૂલ

જે પુરૂષ એકજ વિવાહિતા સ્ત્રી ઉપર અનુરક્ત બની ખીજ સ્ત્રીની આકાંક્ષા ન રાખે એને અનુકૂલ કહે છે.

યથા.

પત્ર ધરે પગ નીચે, શિર પર નિજ વસ્ત્રથી છાંય કરતો;
પ્રમદાને લઈ પ્રિયતમ, એ રીતે ઉપવનમાં સંચરતો.

દક્ષિણ

ઘણી સ્ત્રીઓ ઉપર સમાન પ્રીતિ રાખવાવાળા પતિને દક્ષિણ કહે છે.

યથા.

ચારે દિશિ ફેરવો મુખ, કરે અખિલના ઉર આનંદરૂપ;

પ્રિયામાટ જાણે પતિ, ધરો બેઠા છે ચતુરાનન રૂપ.

ધૃષ્ટ

અત્યંત અપમાનિત થયા છતાં પણ નમ્ર અને લજ્જાહીન
અધમ પતિને ધૃષ્ટ કહે છે.

યથા.

નિર્લજ્જપણું નથી જાતું, એની એ રહ્યો કુચ્ચાલ દિન રાત;
વિષ સમ લાગે મુજને, વાલમ તારી હસવાની વાત.

શઠ

છળપૂર્વક અપરાધ ગોપન કરવામાં ચતુર પતિને શઠ કહે છે.

યથા.

માન તાહેરૂં માનિનીં, સુરવનિતાઓતણું માન લોપે;
હું જાણું મુખ તારું, ચકચું ખેંચીં જૂ શશિ ઉપર કોપે.

અનભિજ્ઞ

શ્રંગારાદિ રસાનુકૂલ ક્રિયાના યથાર્થ બોધમાં અસમર્થ
પુરૂષને અનભિજ્ઞ કહે છે.

યથા

હાવ ભાવથી હરદમ, સર્વ શ્રંગારો નેણ નચાવું હું;
પતિ તોયે નહોં પ્રીછે, ત્યારે શું સર્ખો ઢાલ બજાવું હું.

ઉપપતિ

પરદારાનુરક્ત પુરૂષને ઉપપતિ કહે છે. એના બે ભેદ છે.
૧ વચનચતુર, ૨ ક્રિયાચતુર. કોઈ કવિઓ એના બીજા ત્રણ
ભેદ બતાવે છે. ૧ ગૂઢ, ૨ મૂઢ, ૩ આરૂઢ.

યથા.

ચરિત્ર આ ચતુરાંનાં, વર્ણન કરીને કયાં જઈ કહેવાયે;

મુજ ઘટ અનલ લગાવી, જળનો ઘટ ભરો શીથ ધરી જાયે.

વચનચતુર-યથા

હતી ચમકતી કેવી, ઉત્તમ અંબરમાંહી અદ્ભૂત;
શું બંધુ કોઈ સ્થામા? નહોં નહોં વામા નિરખી વિદ્યુત.

ક્રિયાચતુર-યથા

વેષ વિપ્રનો ધારી, ગયો તીર્થતટ ચતુર પુરૂષ ચાહે;
સહુ જન જોતાં છર્જાયે, કર્યું તિલક પ્યારોના ભાલમાંહે.

ગૂઢ

જે પુરૂષ પરદારાથી થએલી પ્રીતિ ગુપ્ત રાખે છે તેને ગૂઢ કહે છે.

યથા.

નિજ નારી ઉર વસતો, પરદારાનો છુપાવીને પ્રેમ;
મરે માલતી માટે, તોય કમલમાં મધુપ વસે જેમ.

મૂઢ

જે પુરૂષ પરદારાથી થએલી પ્રીતિ પ્રકાશ કરી દે છે તેને મૂઢ કહે છે.

યથા.

પરનારીની પ્રીતિ, નિજ પ્રમદાને કહોં પછોં પસ્તાયે;
મૂર્ખ ચોર નિજ ચોરી, જેમ ખતાવી જેલમહોં જાયે.

આરુઢ

જે પુરૂષ પરપ્રમદા માટે પરાયા ઘરમાં પેસતો ફરે અને
બંધનશિક્ષા સહન કરે તેને આરુઢ કહે છે.

યથા.

કુલટાઓને સંગે, નિશદિન ફરતો બંધન ભાર સહે;
હૂંઘ્યા પછી સદાયે, થઈ જીત મુજ જળરી કુટિલ કહે.

વૈશિક

વેશ્યાનુરક્ત પુરૂષને વૈશિક કહે છે.

કેટલાએક કવિઓ વૈશિકના નીચે પ્રમાણે લેદો બતાવે છે.

૧ અનુરક્ત, ૨ કામમત્ત, ૩ સુરામત્ત, ૪ ધનમત્ત.

યથા.

સુવરણુવરણી સ્યામા, પાન ચાવતી દ્વાર પરેં બેઠી;
હસી બોઈ મુજ સામું, હાય માહરા હૃદયમહીં પેઠી.

અનુરક્ત.

જે પુરૂષ મન, વચન અને કર્મથી ગણિકાના પ્રેમને વશ થાય
તેને અનુરક્ત કહે છે.

યથા.

શી રીતે મુજ મનમાં, અવર નારીનો પ્રેમ શકે પેસી;
વાર વિલાસિની કેરો, વિલાસ જેમાં બળેં રહ્યો બેસી.

કામમત્ત-યથા

ફરે કામવશ નિશદિન, અતૃપ્ત અંતર તૃપ્ત થાય નાંહી;
ઘડો ઘરમાં ઘડો બાહિર, ઘડો વેશ્યાઓતણી ગલીમાંહી.

સુરામત્ત---યથા

તનસુગંધિ અંપકસમ, નિજ નારીનું નિત્ય કરી ન્યારું;
વાર વધૂને ભુવને, મત્ત પડ્યો રહે મધુ પીવા સારું.

ધનમત્ત--યથા

અમૃદ્યને અતિ ઉત્તમ, જે માગી તે વસ્તુ દુરત દીધી;
રૂપ ગુણે ભરી રામા, વિવિધ પ્રયત્ને મેં વશ કરી દીધી.

માની

પ્રિયાએ કરેલ અપમાનસૂચક ચેષ્ટાઓ ધારણ કરનાર પુરૂષને
માની કહે છે.

યથા.

કર જોડી જે કામા, વિનતિ કરે આપને અષ્ટ યામ;
કરોર બની તેનાથી, મુખ મરડી શું રહ્યા લાલ આમ.

કેઈ હવે માનીના વિશેષ લેદો બતાવે છે. ૧ રૂપમાની, ૨
ગુણમાની.

રૂપમાની--યથા.

વાસ્તવ શું વિલોપો. નિજના મુખને ગ્રહી દરપણ હાથે;
સ્વપ્ન જુઓ સરખાવી, આપતણું મુખ વાધામુખ સાથે.

ગુણમાની--યથા

ગુણોયલ ગાન તમારું, સુણાવતા નર્થો શ્યામાને શાને;
આપ થકી નર્થો જોડી, સમજણમાં સ્વર લાલ અને તાને.

પ્રોપિતરતિ

પ્રિયાવિયોગથી સંતાપિત પુરૂષને પ્રોપિતપતિ કહે છે.

યથા.

કનકછત્રી કન્તિમય, દામિની કરતાં દિગુણ તેજ બલ;
અમૃતવેલિ અનુપમ, દારા મુજથી દૂર હાય હાલ.

ઉત્તમ

પ્રિયતમાને કોપાયમાન નિરખી ચતુરાઇથી તેનું માન છોડા
વવાના ઉપાય યોજનાર પુરૂષને ઉત્તમ કહે છે.

યથા.

કોપિત જોઇ કામા, ઇલાજ કરતા તુરત રસિકરાજ;
ગ્રહોં કપોલ દ્રગ લૂતા, કહે શું અંજન ફેલાયું આજ.

મધ્યમ

પ્રિયતમાને માનમાં ભરાએલી જોઇ જે પુરૂષ સમાન રહે છે
તેને મધ્યમ કહે છે.

યથા.

કોપે ભરાઇ કામા, ઉભો નાથ અખોલ રહી ન્ય:જે;
હાથ ગ્રહો હસોં હેતે, ઉઠોં શ્રંગાર સજવા લાગી જ્યારે.

અધમ

ભય લજ્જારહિત પુરૂષને અધમ કહે છે.

યથા.

નિર્લજ સ્વાસ્થા સ્વામી, એથી હું સખોં સદા બળું મનમાં;
છુપી સ્પૃશે મુજ છાતી, હું ખેડી હોઉં જ્યાં ગુરૂ જનમાં.

ધીરલલિત

શ્રંગારરસ પ્રધાન પુરૂષને ધીરલલિત કહે છે.

યથા.

બહાલાં ભૂષણ વસનો, ઉજ્જવળતા પ્રિય મિત્ર સંગ સ્નેહ;
વિષય લાલસા ઉરમાં, પ્રમદા પ્યારી સદા સ્વચ્છ દેહ.

ધીરોદ્ધત

રૈદ્રસ પ્રધાન પુરૂષને ધીરોદ્ધત કહે છે.

યથા.

અધિક રોષ લઘુ દોષે, અતિ અમર્ષ અહુનિશ ચંચલ ચિત્ત;
નિજ સ્તુતિ કરી સુખ માને, મહદ માનભર્યો રાખે છે રીત.

ધીરોદ્દાત

વીરરસ પ્રધાન પુરૂષને ધીરોદ્દાત કહે છે.

યથા.

સદા સત્યતા પ્યારી, દાન દયા રાખતો રૂચિર માન;
ઉત્સાહી ઉદ્યોગે, પ્રિયાપ્રેમવશ ધર્મપરે ધ્યાન.

ધીરપ્રશાન્ત

શાન્તરસ પ્રધાન પુરૂષને ધીરપ્રશાન્ત કહે છે.

યથા.

ગીત વાદ્ય અતિ પ્યારાં, સંતગુણે સાંભળવા રૂચિ રાખે;
વિવેક ધર્મ અધર્મે, દયા દ્રષ્ટિથી સર્વ સ્થળે દાખે.

રસપ્રકાર

પૂર્વોક્ત રીતિઅનુસાર વિલાપ, અનુભાવ અને સંચારી ભાવથી પરિપોષિત સ્થાઇ ભાવ અર્થાત્ રતિ, હાસ, શોક, ક્રોધ, ઉત્સાહ, લય, બુદ્ધિ, આશ્ચર્ય અને નિર્વેદથી ક્રમાનુસાર નવ રસોની ઉત્પત્તિ થાય છે અર્થાત્ ૧ શ્રંગાર, ૨ હાસ્ય, ૩ કરુણ, ૪ રૌદ્ર, ૫ વીર, ૬ મયાનક, ૭ વિભત્સ, ૮ અદ્ભુત, ૯ શાન્ત.

શ્રંગાર

નાયક નાયિકાના પરસ્પર અનિર્વચનીય પૂર્ણાનન્દને શ્રંગારરસ કહે છે. એનો વર્ણુ શ્યામ અને દેવતા વિષ્ણુ છે. એના બે ભેદ છે.

૧ સંયોગ, ૨ વિપ્રલમ્બ.

સંયોગ

દર્શ, સ્પર્શ સંલાપાદિજનિત બહિરિન્દ્રિય સંબંધી પરસ્પરના આનંદને સંયોગ શ્રંગાર કહે છે.

યથા.

સજી સરવ શ્રંગાર, નાથની સંગે નારી,
એક આસને ઉભય, ધિરાજે બહાલ વધારી;
વાતો કરતાં વિહસિ, અમિત રતિ રસને ચાખે,
સુણી કોકિલના શબ્દ, ઉરે અધિકાં અભિલાષે;
ચતુરાં નિજ મુખચંદ્રથી, શરમિન્દો શશિને કરે,
કલિત લલિત તનકાન્તિથી, જ્યોતિ જવાહિરની હરે.

આમાં નાયકનાયકા આલંબનવિભાવ, કોકિલના શબ્દ ઉદ્દીપન વિભાવ, એક આસન બેસવું અનુભાવ, રતિ રસને ચાખવો એ રતિસ્થાઈ અને વિહસી વાતો કરવી એ હર્ષસંચારી ભાવ હોવાથી સંયોગ શ્રંગાર થયો.

વિપ્રલમ્ભ

નાયકનાયકાના પરસ્પર પ્રસન્નબહિરિન્દ્રિયોના સંબંધઅભાવને વિપ્રલમ્ભ અથવા વિયોગશ્રંગાર કહે છે. એના ત્રણ ભેદ છે. પૂર્વાનુરાગ, ૨ માન, ૩ પ્રવાસ.

યથા.

ખ્યારાવિણ પાવસ ઋતુ, પાવક તુલ્ય બની મુજને બાળે;
આ કેકીને કોકિલ, 'પૂર્વ જન્મનું' આજ વૈર વાળે.

પૂર્વાનુરાગ

મિલન થયા પહેલાં થએલી પ્રીતિને પૂર્વાનુરાગ કહે છે.

એનું કારણ પ્રિય વસ્તુનું દર્શન છે.

યથા.

મુજને તણું મન માફું, મોડનને જઈ મળ્યું મુદે સજની;
મનવિણુ તન એકલડું, અથડાયે છે દિવસ અને રજની.

દેટલાએક કવિઓ પૂર્વાનુરાગઅન્તરગત શ્રુતાનુરાગ અને
દ્રશ્યનુરાગ ગતાવે છે.

શ્રુતાનુરાગ-યથા.

જેની વાત સુણીને, થઈ જુદી તન મનની સ્થિતિ મારી;
કરાવ દર્શન એનાં, નહીંતો મારા પ્રાણુ જશે પ્યારી.

દ્રશ્યનુરાગ-યથા

રૂપરવૈયો નાખી, મુજ અંતરની મથનીમાં વહાલી,
દેહદહિને છોડી, મુજ મનમાળણુ લઈને કયાં ચાલી.

દર્શન

કોઈ પ્રકારથી કોઈ વસ્તુના સ્વરૂપજ્ઞાન થવાને દર્શન કહે છે.
એના ચાર ભેદ છે. ૧ શ્રવણ, ૨ ચિત્ર, ૩ સપ્ન, ૪ પ્રત્યક્ષ.

શ્રવણ

કીર્તિ શ્રવણ કરવાથી જે સ્વરૂપ ચિત્તમાં ભાસિત થાય છે,
એને શ્રવણદર્શન કહે છે.

યથા.

જે દિનથી સજની તેં, વખાણું મુરતી વાલમની જેવી;
તે દિનથી મુજ હૃદયે, વગી રહી છે તેવીને તેવી.

ચિત્ર

કોઈ વસ્તુનું ચિત્રદ્વારા સ્વરૂપજ્ઞાન થાય તેને ચિત્રદર્શન
કહે છે.

યથા.

ચિત્ર ચક્ષુથી જોતાં, ચિત્રતુલ્ય સ્થિતિ થાયે ચતુરાંની;
તો પછીં મિત્ર નિરંખતાં, કહે કેવો સ્થિતિ થાવાની આની.

સ્વપ્ન

નિદ્રાવસ્થામાં કોઈ વસ્તુના સ્વરૂપજ્ઞાનને સ્વપ્નદર્શન કહે છે.

યથા.

જાગ્યા પછીં જો જોડેં, તો લપટાવી લઉં હૃદય સાથે;
ચિત્તચોર સ્વપ્નનાનો, કેમ કરી આવે મારે હાથ.

પ્રત્યક્ષ

કોઈ વસ્તુના નયનગોચર થવાને પ્રત્યક્ષદર્શન કહે છે.

યથા.

પતિદ્રગ અલિ આન દે, બ્રમે નારોના વદનઃમત્ર માથે;
પતિમુખ શશિ પર બ્રમતાં, દ્રગચક્રોર ચતુરાનાં મુખ સાથે.

માન

આશાપ્રતિદ્વક્ષ પ્રિયના અપરાધજનિત પ્રણયકોપને માન કહે છે. એના ત્રણ ભેદ છે. ૧ લઘુ, ૨ મધ્યમ, ૩ ગુરુ.

યથા.

અંજનવિષુ દ્રગ શ્રીકાં, હારવિના ઉર નથવિશુ છે નાસા;
ચટેલ બ્રહ્મટિ ભાગી, જોઈ નાથે આનંદની આશા.

લઘુ

પરસ્પરીદર્શનજનિત માન કે જે હાસ્યાદિકથીજ નિવૃત્ત થાય છે એને લઘુમાન કહે છે.

યથા

માન ગયું તુજ છૂટી, નજરેંથી ન્યાળતાંજ મજરાજ;
રહ્યો ભરાઈ ઘડો માને, માન કર્યાની રાખી તેં લાજ.

મધ્યમ

પરસ્ત્રીપ્રશંસાજનિત માન કે જે વિનય અથવા સમ ખાવાથી નિવૃત્ત થાય છે તેને મધ્યમ માન કહે છે.

યથા.

કસમ કાન્તમુખથી સુણી, તુરત ઉતારી બ્રહ્મટિ ધનુષ નારી;
વિહસિ વિલોકી કટાક્ષે, રસકૃપાણુને મુદે રહી મારી.

ગુરુ

પરસ્ત્રીગમનવિશ્વાસજનિત માન કે જે ચરણપતનાદિથી નિવૃત્ત થાય છે તેને ગુરુમાન કહે છે.

યથા

નિરખી અરૂણ દ્રગ પતિનાં, અખળાની ગતિ થઈ ગઈ એવી;
કમલ અરૂણતા નિરખી, ઘટી જાય શશિતણી દ્યુતિ જેવી.

માનમોચનઉપાય.

માન છોડાવવાના છ ઉપાય છે. ૧ પ્રણતિ, ૨ ઉપેક્ષા, ૩ ભેદ, ૪ સામોપાય, ૫ દાનોપાય, ૬ પ્રસંગવિધ્વંસ.

પ્રણતિ

જ્યાં નાયક સ્ત્રીને પાય પડી માન છોડાવે તેને પ્રણતિ કહે છે. આ ગુરુમાન છોડાવવાનો ઉપાય છે.

યથા.

પતિ પત્નિના પગમાં, પડીયો એ અવરેખી અનુમાનું;
મુદે મિત્રને મળવા, જાણે આવ્યો આજ ભવ્ય ભાનું.

ઉપેક્ષા

જ્યાં માન છોડાવવાનો પ્રસંગ છોડી નાયક કોઈ જુદાજ પ્ર-

સંગથી માન છોડાવે તેને ઉપેક્ષા કહે છે. આ લઘુમાન છોડાવવાનો ઉપાય છે.

યથા,

વલ્લરી મળી વિટપને, ચપલા ધનને મળી ચિત્ત ચાંડી.
ક્ષિતિ ગગનમાં ન કોઈ, તરૂણી મુજને તળય તે નાંડી.

મેદ

જ્યાં નાયક નાયકાનું સખીદ્વારા માન છોડાવે તેને મેદ કહે છે. આ પણ લઘુમાન છોડાવવાનો ઉપાય છે.

યથા

રેષ-અગ્નિને અનલે, શા માટે પતિને બાળે સ્થામા:
તે તરૂ દહન ન કરીએ, સદાય વસીએ જેની છાયામાં.

સામોપાય

જ્યાં નાયક નાયકાને જેમ તેમ સમજાવી મન મોહિત કરી માન છોડાવે, તેને સામોપાય કહે છે. આ પણ લઘુમાન છોડાવવાનો ઉપાય છે.

યથા

એકજ આપણુ બેઉ, સમજુ લે એ વાત સત્ય શાણી;
માન કદી નહીં કરીએ, માન લેદનું મૂળ જખર જાણી.

દાનોપાય

જ્યાં કોઈ પ્રકારનો લોભ ખતાવી, નાયક નાયકાનું માન છોડાવે તેને દાનોપાય કહે છે. આ પણ લઘુમાનમોચનઉપાય છે.

યથા

તુજ નાથે નિજ હાથે, શુંથી મોકલો માલતીની માલ;
જશે માનઅરિ નાસ્તી, હૃદયકમલથી પ્હર પ્રીતે ખાલ.

પ્રસંગ વિધ્વંસ

જ્યાં નાયક નાયકાના ચિત્તમાં ભ્રમ કે બ્રાન્તિ પ્રગટ કરી માન છોડાવે તેને પ્રસંગ વિધ્વંસ કહે છે. આ પણ લઘુ માનમોચન ઉપાય છે.

યથા

કહે પુરાણ પોંકારી, માન કરી જે સ્ત્રી વિતવે રાત;
થશે ચકવાડી એ, પુનર્જન્મમાં છે સાચી વાત.

પ્રવાસ

વિદેશસ્થિતિને પ્રવાસ કહે છે. એના બે ભેદ છે.

૧ ભૂતપ્રવાસ. ૨ ભવિષ્યપ્રવાસ.

યથા

શિવા પૂજતાં શ્યામા, જવ કરથી પુષ્પનો સ્પર્શ કરતી;
ભસ્મ થતાં ભાળીને, હરા બદલ હરના શિરપર ધરતી.

ભૂતપ્રવાસ-યથા

અંધ દ્વાર કરી બેસું, કૂર કલાનિધિ કસાઇના કરથી;
જ્યોત્સ્ના જવાળા જળતી, જોઈ છુપાઈ સખી જલાન્તરથી.

ભવિષ્યપ્રવાસ-યથા

ભલે પધારો પ્યારા, હું નહીં જોહું ધરી રહું મૌન્ય;
પધારશે જવ પાછા, વિલોકશે તોવ અવાસ આ શુન્ય,

દશદશા

પ્રિયના વિયોગમાં મનુષ્યોની અવસ્થા જે અભિલાષથી પ્રારંભ થઈ મરણાવધિને પહોંચે છે, એ દશ દશાઓ છે. આ દશ દશા વિપ્રલંભ શ્રંગારાન્તર્ગત ગણી છે. તેનાં નામ. ૧ અભિલાષ, ૨ ચિન્તા, ૩ સ્મરણ, ૪ ગુણકથન, ૫ ઉદ્વેગ, ૬ પ્રલાપ, ૭ હન્યાદ, ૮ વ્યાધિ, ૯ જહતા, ૧૦ મરણ.

અમિલાષ

વિયોગસમયમાં પ્રિયમિલનની ઇચ્છાને અમિલાષ કહે છે.

યથા

ક્યારે ગુરૂજન માંહિ, નેણુનો સેનથો પતિને સમજાવી;
કેલિ-ભુવનમાં કોડે, અતિ આતુર ખનો રહ્યાશ ઉરલાવી.

ચિન્તા

વિયોગ સમયમાં સંયોગ અથવા શાન્તિના ઉપાયાન્તર વિચારને ચિન્તા કહે છે.

યથા

શીરીતે શશિમુખીં એ, આવીં મળી સાચવે સમય ભાઈ;
મુજ મરેલને મોદેં, કરે સજીવન અધરામૃત પાઈ.

સ્મરણ

વિયોગ સમયમાં પ્રિયની પૂર્વ ચેષ્ટાઓનું જ્ઞાન થવાને સ્મરણ કહે છે.

યથા

ખટકોં રહી ચિતમાંહી, ચટકલરી તુજ ચાલ ચતુર નારી;
લટક મટક દેખાડી, છટકોં ગઈ ક્યાં નેણુ ખાણુ મારી.

ગુણકથન-યથા

દિન દિન વધીં ઘટોં આવે, ખને મને શું દારૂણ દુઃખદાય;
અરે કલંકી ચંદા, મુજ પતિના મુખસમ તું નહીં ધાય.

ઉદ્વેગ.

વિયોગ સમયમાં વ્યાકૂલ ખનીને કોઈ વિષયમાં ચિત્તને આશ્રય નહીં મળી શકે તેને ઉદ્વેગ કહે છે.

યથા

અગ્નિથકી હતોં ખળતી, તેપર ચંદન લગાવિયું લાવી;
પવન નાખ પંખાથી, સખોં તેં મુજને વિશેષ સળગાવી.

પ્રલાપ

વિયોગ સમયમાં પ્રિયને વિદ્યમાન માની નિરર્થક ક્રિયા અથવા વચનરચનાને પ્રલાપ કહે છે.

યથા

શ્યામરૂપ ધન શોભે, તનમાં દામિની પીતામ્બર ધારી,
લલિત દ્રગર્થો છબિ લાગે, છતાં મને કાં નાએ છે મારી.

ઉન્માદ

વિયોગમાં અત્યંત સંયોગોત્સુક બની બુદ્ધિવિપર્જયપૂર્વક વૃથા વ્યાપાર કરવાને ઉન્માદ કહે છે.

યથા

ક્ષણમાં ચુંબન કરતી, ક્ષણ ઉર ધરતી ક્ષણ દ્રગપર આણી;
વર વારિજને વામા, નિજ પતિના આનન કરપદ બાણી.

વ્યાધિ

વિયોગદુઃખજનિત શરીરની અસ્વસ્થ અવસ્થાને વ્યાધિ કહે છે.

યથા

વિરહે દુઃખળી દારા, સેજે સૂતી જણાય નાહી જરી;
સ્વેત બલાહકકેરી, બાણે સૂતી દામિની સેજ કરી.

જહતા

વિયોગદુઃખથી જીવતાંજ સર્વ ઇન્દ્રિયોની ગતિનો અવરોધ થવાને જહતા કહે છે.

યથા

જરા ન ચેતન આવે, ગયા હબરો વૈદો હારીને;
મૃતક સજીવન ખૂટી, નામ તમારું નિત એ નારીને;

મરણ

પ્રાણપરિત્યાગને મરણ કહે છે.

મથા

મારા મરણ પછી સખી, પત્ર નાથનો આવે તમ હાથ;
તો મુજ મુખમાં મૂકી, જળાવળે અગ્નિમાં મુજ સાથ.

હાસ્ય

હાસની પરિપુષ્ટતાને હાસ્યરસ કહે છે. એનો વર્ણુ સ્વેદ, દેવતા પ્રમથ, અનુપયુક્ત વચન રૂપાદિનાં પાત્ર, આલંબન અનુપયુક્તવચન અને રૂપાદિક ચદીપન તથા મુખવિકાસાદિ અનુભાવ છે. તેના મંદ, મધ્યમ, અને અતિ ત્રણ ભેદ છે.

મથા

પતિની સંગે પ્રમદા, વાતો કરતાં ગઈ અક્ષર ચુકી,
તે મુધારતાં ફરોને, હસવા લાગ્યાં હાથ જુકી જુકી;

મંદ

જ્યાં હસતાં કાંત નહી દેખાય તેને મંદહાસ્ય કહે છે.

યથા

અખળાઓમાં હેલા, હરિ જ્વાલિગિનો વેષ બેશ ધારી;
અવિલોકી ઓળખતાં, મુખ મલકાવી મંદ હસી પ્યારી.

મધ્યમ

જ્યાં હસતાં ધ્વનિ થાય તેને મધ્યમહાસ્ય કહે છે.

યથા

ભૂલો ગયા પીતામ્બર, પાછા ફરો લેવા આવ્યા લાલ;
દયો પીત પટ કહેતાં, બહુ ધ્વનિથી હસવા લાગી ખાલ.

અતિ

જ્યાં હસતાં અત્યંત ધ્વનિ આવે તેને અતિહાસ્ય કહે છે.

યથા

આંખે અંજન ધરતાં, લલિતાએ લાલના ગાલ માથે;
કર્યું મેથનું ટીલું, હસવા લાગી જુકી સર્વ સાથે.

કરુણ

શોકની પરિપુષ્ટતાને કરુણરસ કહે છે. એનો વર્ણુ ચિત્રિત કપોત સમાન, દેવતા વરૂણ, બંધુનાશાદિ આલંબન, મૃતક દાહાદિ તથા એની અસાધારણ વસ્તુઓનું દર્શન તેમજ શુણુ શ્રવણાદિ હ્રદીપન, ભાવ્યનિન્દા, ભૂમિપતન અને રોદનાદિ અનુભાવ છે.

યથા

વ્યાકુલ બની મંદોદરૌ, કહે મૃતક દશમુખનું શ્રદ્ધાં ગાત્ર;
વીશ કર્ણુ છે તોયે, કાં નર્થો કરતા શ્રવણુ મારો વાત.

રૌદ્ર

ક્રોધથી થએલી ઇન્દ્રિયોની પ્રબળતાને રૌદ્રરસ કહે છે. એનો વર્ણુ રક્ત, દેવતા રૂદ્ર, શત્રુ આલંબન. શત્રુનો ઉમંગ હ્રદીપન, બ્રહ્મંગ, અધર દંશન અને બાહુ વિસ્ફોટનાદિ અનુભાવ છે.

યથા

નિરખી જાવક ભાલે, પાવક જેવી બની રહી બાલ;
નિજ હૃદયેથી તોડી, પતિને દીધી માલતીની માલ.

વીર

પૂર્ણોત્સાહની પરિપુષ્ટતાને વીરરસ કહે છે એના ત્રણ ભેદ છે.
૧ યુદ્ધવીર, ૨ દાનવીર, ૩ દયાવીર.

યથા

ચડયો નંદ દશરથનો, મનોરથો હરના પૂરણુ કરવા.
લાગ્યા ઉભય ફરકવા, પ્રચંડ બાહુ અરિના મદ હરવા.
કવચે નહી સમાયે, ગાત્ર પ્રકુલિત અરિ જાયે થડકી;
જેઠ દ્રગે દશમુખને, તુર્તજ કડોયો બખતરની કડકી.

યુદ્ધવીર

બલ વિદ્યા પ્રતાપાદિ નિશ્ચયજનિતોત્સાહની પરિપુષ્ટતાને યુદ્ધ

વીર કહે છે. એમાં રિપુઐશ્વર્ય આલંબન, સેનાનો કાલાહલાદિ
ઉદ્દીપન અને અંગ સ્ફુરણાદિક અનુભાવ છે.

યથા

સુભટો સાથે ચાલ્યા, રઘુનંદન ધર્શી ધનુષ બાણ હાથ;
જેમ નારીઓ સંગે, ક્રાગ ખેલવા જતો હોય નાથ.
જે લંકા છુટ્યાવિણ, ક્રૂર્યા હતા શૂરાઓ મુખ મોડી,
તે લંકાનાં દ્વારો, રઘુપતિએ નાખિયાં તુર્ત તોડી.
શ્રવણ કરી હોંકારા, સહુ નિશિચરના શસ્ત્ર અસ્ત્ર પહોંચ્યાં;
થડકયું દિલ દશમુખનું, જવ ચતુરંગિણિ લઈ રામ ચડીયા.

દાનવીર

દાનસામર્થ્યાદિ જનિતોત્સાહની પરિપુષ્ટતાને દાનવીર કહે
છે. એમાં યાચક આલંબન, દાન સમય જ્ઞાન અને તીર્થ ગમ
નાદિ ઉદ્દીપન સર્વસ્વત્યાગાદિક અનુભાવ છે.

યથા

દીધા માલ ખજાના, અર્પણ કર્યાં સર્વે મુખસાજ;
રાજ દઇ કૌશિકને, ચાલ્યો હરે હરિશ્ચંદ્ર રાજ.

દયાવીર

ચિત્તાર્દ્રતા જનિતોત્સાહની પરિપુષ્ટતાને દાનવીર કહે છે.
એમાં દીન આલંબન, દુઃખવર્ણનાદિ ઉદ્દીપન, અને દુઃખ દૂર કરવું
તથા મૃદુ ભાષણાદિ અનુભાવ છે.

યથા

ગ્રાહી ગજને પકડ્યો, આવ્યો મૃત્યુતણી અણી માથે;
સુણી આરત સ્વર આવી, બચાવીયો હરિએ પકડી હાથે.

ભયાનક

ધન્દ્રિયવિક્ષેપસહિત ભયની પરિપુષ્ટતાને ભયાનકરસ કહે

છે. એનો વર્ણુ સ્યામ, દેવતા યમ,ભયંકર દર્શન આલંબન એનાં ઘોર
કર્મ ઉદ્દીપન અને કંપાદિ અનુભાવ છે.

યથા

જવ રાવણુનું જોયું, ઓચિન્તુ અતિ ડરામણું રૂપ;
તવ રઘુપતિની સેના, પ્રીકકે વદને બની રહી ચૂપ.

વિભત્સ.

જ્યુષ્ઠા જનિતેન્દ્રિય સંકોચકારી રસને વિભત્સ કહે છે,
એનો વર્ણુ નીલ, દેવતા મહાકાલ, દુર્ગંધાદિ આલંબન, કૃમિ મ-
શિકા પતનાદિ ઉદ્દીપન અને કંપ રોમાંચાદિક અનુભાવ છે.

કયાંઈ આમિષ અસ્થિ, કયાંઈ ચર્મ કયાંઈ છે રૂધિર ભરોયું;
સદનાના એ ઘરમાં, શી રીતે હરિએ સ્થાનક કરોયું.

અદ્ભુત

અનિર્વાર્ય વિસ્મયની પરિપુષ્ટતાને અદ્ભુતરસ કહે છે. એનો
વર્ણુ પીત, દેવતા બ્રહ્મા, અસંભવિત વસ્તુ આલમ્બન, એના ગુણોની
મહત્તા ઉદ્દીપન અને સંબ્રમાદિક અનુભાવ છે.

યથા

લાવૌં સજીવન ખૂટી, જીવાડીંયા લક્ષમણને એ જોઇ;
ચકિત બન્યાં ચિચમાંહી ચમત્કારથી રાક્ષસ સહુ કોઈ.

શાન્ત

કામક્રોધાદિના શમનપૂર્વક નિવેદની પરિપુષ્ટતાને શાન્તરસ
કહે છે. એનો વર્ણુ શુકલ, દેવતા નારાયણ, સંસારની અનિત્યતા
આલંબન, સત્સંગ ઉદ્દીપન અને રોમાંચાદિક અનુભાવ છે,

યથા

ન ખેદ ન્યારો થાતાં, નથી હર્ષ જોસતાં મળી સાથ;
ગણે જીવન વન સરખાં, જેને છે નિજ મન હરદમ હાથ.

અલંકાર.

શ્રી “જશવંત જશોભૂષણકાર” લખે છે:-

મનુષ્યને હાર આદિ અલંકાર હોય છે. એ છાયાનુસાર કાવ્યના પણ અનુપ્રાસ ઉપમાદિ અલંકાર માનવામાં આવ્યા છે.

અલંકાર ત્રણ પ્રકારના છે. ૧ શબ્દાલંકાર, ૨ અર્થાલંકાર, ૩ રમ્યાલંકાર.

અલંકાર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ નીચે પ્રમાણે છે.

અલં કરોતીતિ અલંકાર: ‘અલં’ એટલે શોભા, મનુષ્યના શરીરને ગુણ લાવણ્ય આદિ, જીવના ગુણ ઉદારતા આદિ અને હારાદિ સર્વ શોભાવનારાં બને છે; તથાપિ અલંકાર નામની રૂઢિ તો હારાદિકોમાંજ છે. તેમ કાવ્યને પણ શબ્દ, અર્થ, વ્યંગ્ય, ગુણ અને અનુપ્રાસ ઉપમાદિ સર્વ શોભા આપનારા હોવા છતાં અલંકારની રૂઢિ માત્ર અનુપ્રાસ ઉપમા ઇત્યાદિમાંજ છે. એનું નિમિત્ત એ છે કે પ્રધાનતાથી નામ થાય છે.

મનુષ્યના જીવનમાં પણ શોભા કરવાનો ધર્મ છે. કેમકે જ્યાં સુધી મનુષ્ય જીવે છે, ત્યાં સુધી શરીરની શોભા છે. જીવનો વિયોગ થયા પછી નથી. પરંતુ જીવધર્મ પ્રધાન હોવાથી તેને જીવ નામથી વ્યવહાર છે. ‘જીવયતીતિ જીવ:’ જે જીવતો છે તે જીવ.

મનુષ્યના ઉદારતાદિ ગુણોમાં પણ શોભા કરવાપણું છે, પરંતુ ગુણધર્મ પ્રધાન હોવાથી તેનો ગુણ નામથી વ્યવહાર છે. હાર કંકણાદિમાં ધનત્વ છે, તેવુંજ હાર કંકણાદિ આકાર વિનાના રત્ન અને સુવર્ણમાં પણ ધનત્વ છે. છતાં હાર કંકણાદિમાં શોભા કરવાનો ધર્મ પ્રધાન હોવાથી હાર કંકણાદિનો અલંકાર નામથી વ્યવહાર છે.

પ્રાચીનો ગુણોની અને અલંકારોની આ વિલક્ષણતા બતાવે છે, કે ગુણની સ્થિતિ અચલ છે અને અલંકારોની ચલિત સ્થિતિ છે.

મનુષ્યમાં ઉદારતાદિ ગુણ હોય છે તે અચલ રહે છે; હાર કંકણાદિ અચલ નથી; કેમકે મનુષ્ય કોઈ વખત અલંકાર ધારણ કરે છે અને કોઈ વખત નથી પણ ધારણ કરતો. એમજ કાવ્યમાં પણ માધુર્યાદિ ગુણની અચલ સ્થિતિ હોય છે. જેમકે પુષ્પાદિકોના વર્ણનમાં માધુર્ય અને શસ્ત્રાદિકોના વર્ણનમાં એજ ગુણ હોય જ એ અનુભવસિદ્ધ છે. ઉપમાદિ અલંકારોની એવી અચલ સ્થિતિ નથી. કેમકે કાવ્ય કોઈ વખત અલંકાર વિનાનું પણ બને છે.

લોકોમાં હારાદિ અલંકાર જેમ રૂપવાન સ્ત્રી પુરૂષોને શોભા-અમાન કરે છે પણ કુરૂપ સ્ત્રી પુરૂષોને શોભાયમાન કરતા નથી, તેમ ઉપમાદિ અલંકાર પણ રમણીય અર્થને શોભાયમાન કરે છે. અરમણીયને શોભાયમાન નથી કરતા. ‘ગોસદ્દશોગવયઃ’ એટલે કે ગાય સદશ રોજ. આમાં ઉપમા અલંકાર નથી. ‘સહશિષ્યેનાગતો ગુરુઃ’ એટલે શિષ્યની સાથે ગુરૂ આબ્યા. આમાં સહોક્તિ અલંકાર નથી. ઇત્યાદિ સર્વ સંમત છે, એથી અર્થાલંકારના લક્ષણમાં ‘સર-સ્વતિકંઠાલરણકાર’ કહે છે. ‘અલમર્થમલંકર્તુઃ’ શોભાયમાન અર્થને શોભાયમાન કરવા સમર્થ એ અલંકાર.

અલંકારોની ત્રણ દશા થાય છે. ૧ અલંકાર ભેદ, ૨ અલંકારપ્રકારભેદ, ૩ ઉદાહરણ ભેદ.

જે લક્ષણથી સર્વથા વિલક્ષણ છે તેને અલંકારાન્તર કહે છે.

જેની વિલક્ષણતા લક્ષણમાં લીન થાય છે તેને પ્રકારાન્તર કહે છે.

જે ઉક્તિ માત્રથી વિલક્ષણ છે તેને ઉદાહરણાન્તર કહે છે.

ઉભયાલંકાર.

શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકારને તો સર્વ કોઈ માને છે, પરંતુ કેટલાએક પ્રાચીન કવિઓ ઉભયાલંકાર ને પણ માને છે.

વેદવ્યાસ ભગવાન કહે છે:—

શબ્દાર્થયોરલંકારૌ, દ્વાવલંકુરુતે સમમ્ ।

एकत्र निहितोद्धारः स्तनग्रीवामिव स्त्रियाः ॥

શબ્દ અને અર્થના અલંકારો (ઉભયાલંકારો) એ છે કે જે બન્નેને એક સાથે રહી શોભાયમાન કરે. જેમકે એક ગ્રીવામાંજ ધારણ કરેલ હાર સ્ત્રિયોના કુચ અને ગ્રીવા બન્નેને શોભાયમાન કરે છે.

વેદવ્યાસ ભગવાને ‘સમાસોક્તિ’ ‘પર્યાયોક્તિ’ ઇત્યાદિને ઉભયાલંકાર માન્યા છે. સમાસોક્તિમાં અલંકાર તો સંક્ષેપમાં છે. તે સંક્ષેપ શબ્દમાં કરવામાં આવે છે, જેથી અર્થમાં પણ સંક્ષેપ થઈ જાય છે. એ સંક્ષેપ શબ્દ અને અર્થ બંનેને એક સાથે શોભા કરનાર બને છે

પર્યાયોક્તિમાં અલંકારપણું પર્યાયપણામાં છે એમાં શબ્દનો પર્યાય કરવાથી અર્થનો પણ પર્યાય થાય છે, એ શબ્દ અર્થ બંને એક સાથે શોભાકર બને છે.

સરસ્વતીકંઠાભરણુકાર લખે છે:—

शब्देभ्यो यः अर्थेभ्य, उपमांदि प्रतीयते;

विशिष्टोऽर्थ कविना स उभयालंक्रिया मता.

શબ્દ અને અર્થ બંનેથી જે ઉપમાદિ વિશિષ્ટ (નવિન) અર્થ પ્રતીત થાય છે, તેને કવિઓ ઉભયાલંકાર માને છે.

સરસ્વતીકંઠાભરણુકાર ઉપમા, રૂપક આદિ કેટલાએકને ઉભયાલંકાર માને છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે ઉપમેય ઉપમાન અને સાધર્મ્ય એતો અર્થ છે અને ઉપમાવાચક “ઇવ” આદિ શબ્દ છે એ બન્નેના યોગથી ઉપમા પ્રતીત થાય છે, એથી ઉપમાને ઉભયાલંકાર માનેલ છે.

રૂપકમાં “મુરુમેવ ચન્દ્રઃ” અર્થાત્ મુખ એજ ચંદ્ર છે એવો અભેદવાચક “એવ” શબ્દ, સંદેહમાં સંદેહવાચક “કિમ્” ઇત્યાદિ શબ્દ અને ઉત્પ્રેક્ષામાં ઘોતક ‘મન્યે’ ઇત્યાદિ શબ્દ અર્થથી મળી રૂપક, સંદેહ અને ઉત્પ્રેક્ષારૂપ અલંકારની પ્રતીતિ કરાવે છે. એવી રીતે અન્ય સ્થલમાં પણ બાણી લેવું.

કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકારે તો માત્ર “પુનરૂક્તિવદાભાસ” નેજ ઉલયાલંકાર માનેલ છે. પુનરૂક્તિવદાભાસના લક્ષણની પછી કહ્યું છે “તથાશબ્દાર્થયોરયમ્” એટલે કે આ પુનરૂક્તિવદાભાસ શબ્દ અને અર્થનો છે. આનો અમે વક્ષ્યમાણુ આભાસ અલંકારમાં સમાવેશ કર્યો છે.

વ્યાસ લગવાનનો એ મત છે કે શબ્દ અને અર્થ બન્નેને શોભાયમાન કરે એ ઉભયાલંકાર.

સરસ્વતિકંઠાભરણુકારનો એ મત છે કે શબ્દ અને અર્થ બન્નેનો આશ્રય કરે એ ઉભયાલંકાર.

ઉપર બતાવેલ ત્રણેના મતો કહેવા માત્ર તો યોગ્યજ છે, પણ કાવ્યપ્રકાશગતકારિકારનો સિદ્ધાન્ત વિશેષ દ્રઢ છે.

સમાસોક્તિમાં અર્થનો સંક્ષેપજ, પર્યાયોક્તિમાં અર્થનો પર્યાયજ શોભાકર છે, પણ શબ્દનો પર્યાય શોભાકર નથી.

અલંકાર—અલંકાર્ય.

ચિત્રમીમાંસાકાર અને રસગંગાધરકાર કહે છે કે શોભા કરે એ અલંકાર અને જે શોભાયમાન થાય એ અલંકાર્ય. આથી એમ ઠરે છે કે ઉપમાદિ ન્યારે બીજાને શોભા કરે ત્યારે તે અલંકાર છે, અને બીજાને શોભાયમાન નહીં કરે એ સમય અલંકાર નથી. “ગિરિ જેવો ગજરાજ છે અને નીરઝરણુ જેવી મદધારા છે.” આહીં ગજના

વર્ણનમાં ઉપમા કોઈ રસ આદિને શોભાકર બનતી નથી, છતાં અલંકાર વ્યવહાર કેમ બને ?

“મેઘમાલ જેવી તરવાર, જલધારા જેવી ધાર અને હે દેવ ! તારો પ્રતાપ શત્રુઓને અગ્નિ જેવો છે.”

આહીં મેઘમાલની ઉપમા તરવારને, જલધારની ઉપમા તેની ધારને અને અગ્નિની ઉપમા તેના પ્રતાપને છે. દેવ શબ્દ રાજા અને ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓનો અનેકાર્થવાચી છે. આહીં પ્રકરણુત્રયથી કોઈ રાજામાં અભિધાનો નિયમ હોવાથી વ્યંજનાશક્તિથી અવાચ્યાર્થ ઇન્દ્રની બુદ્ધિ થઇને ઇન્દ્રની સાથે રાજાની ઉપમા વ્યંગ્ય થાય છે.

એ વાચ્યોપમા વ્યંગ્યોપમાની શોભાકર હોવાથી અલંકાર છે. પરંતુ વ્યંગ્યોપમા વાચ્યોપમાથી શોભાયમાન કરવામાં આવી છે, એથી વ્યંગ્યોપમા આહીં અલંકાર્ય છે એનો અલંકાર નામથી વ્યવહાર કેમ થાય ?

ઉપરની શંકાઓનું પ્રાચીન કવિઓ નીચે પ્રમાણે સમાધાન કરે છે.

“ગિરિ જેવો ગજરાજ” આંહી બીજા અર્થને શોભાયમાન નહી કરનારી ઉપમાને પણ પ્રાક્ષણુક્ષપણુકન્યાયથી અને મંજુષા-ગતભૂષણુન્યાયથી અલંકાર વ્યવહાર છે.

ઉક્ત કાવ્યદેશમાં આ ઉપમા અલંકાર નથી; તથાપિ અન્ય કાવ્યરૂપ દેશમાં ઉપમામાં અલંકારપણું રહેવાની યોગ્યતા હોવાથી આ ઉપમાને પણ આંહી અલંકાર વ્યવહાર છે.

“મેઘમાલ જેવી તરવાર” આંહી વાચ્યોપમાથી શોભાયમાન થએલી વ્યંગ્યોપમાનો અલંકાર વ્યવહાર એવી રીતે છે કે જેમ રત્નોથી જડેલ સ્વર્ણતાટંક આદિ દુકાનમાં રાખેલ ભૂષણોનો લોકમાં તો તાટંક અલંકાર આદિ નામથીજ વ્યવહાર થાય છે, કારણ કે એને સ્ત્રીયો પહેરી લીધે તો તે બન્ને કર્ણના અલંકાર બની જાય છે,

એથી એ અલંકારને યોગ્ય છે. આવા સ્થળોમાં રૂપકાદિ અને બીજા-ઓનું પણ આજ રીતિથી અલંકારપણું જાણી લેવું.

તમામ પ્રાચીનોનો એવો સિદ્ધાન્ત છે કે રસભાવાદિકને શોભાકર અને ત્યારે ઉપમાદિને અલંકારપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકાર કહે છે:—

उपकुर्वन्ति तं सन्तं, येऽङ्ग द्वारेण जातुचित् ।

हारादिवदलंकारा, स्तेऽनुमाभोपमादयः ॥

જે અંગદ્વારા ‘સન્તં’ સંભવતી રીતે ‘તં’ અર્થાત્ રસનો ઉપકાર કરે તે હારાદિવત્ અનુપ્રાસ, ઉપમાદિ અલંકાર છે.

આંહી અંગદ્વારા અર્થાત્ શબ્દઅર્થદ્વારા સમજવું.

કાવ્ય પ્રકાશગતકારિકાકારાદિ પ્રાચીનોએ આવા સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર કર્યો, ત્યારે રસભાવાદિ રહિત કાવ્યમાં ઉપમાદિને અલંકારપણું ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય એ શંકાનો અવકાશ રહ્યો એનું સમાધાન આચાર્યદંડી બરાબર કરે છે.

“काव्यशोभाकरणधर्मानलंकारान्प्रचक्षते”

કાવ્યની શોભા કરવાવાળા ધર્મોને અલંકાર કહે છે.

જેમ મનુષ્યોને સુવર્ણાદિના અલંકાર છે તેમ કાવ્યના શોભાકર ધર્મ કાવ્યના અલંકાર છે.

કાવ્ય કવિની રચના છે, એ કાવ્ય શબ્દાર્થભય હોય છે, તેમાં જે શબ્દને શોભાકર બનાવે તે શબ્દાલંકાર અને અર્થને શોભાકર બનાવે એ અર્થાલંકાર.

“પુરુષ ઉચ્છાલવાથી જલનિધિની સ્વચ્છતા દૂર કીધી” આ કાવ્યમાં અનુપ્રાસ શબ્દની શોભા કરે છે એથી આંહી શબ્દાલંકાર છે.

“ ગિરિ જેવા આ ગજરાજ છે અને જલઝરણુ જેવી મદધાર

છે. આ કાવ્યમાં ઉપમા અર્થની શોભા કરે છે, એથી આંહી અર્થાલંકાર છે.

કાવ્યને શોભા કરનારા અનુપ્રાસ ઉપમાદિ ધર્મ રસાદિકોને ભલે શોભા કરે પણ અલંકારપણું તો કાવ્યને શોભા કરવા માત્ર-થીજ સિદ્ધ થઈ જાય છે. અનુપ્રાસ ઉપમાદિકોની અલંકારપણા માટે રસપર્યંત અનુધાવન કરવાની આવશ્યકતા નથી.

ઘોરીએ અલંકારનું નામ ચિત્ર પણ આપ્યું છે.

કોતર કામને ચિત્ર કહે છે. પાષાણના સ્તંભઆદિમાં વેલ, બુટ્ટા, આદિ કોતરણી કરવામાં આવે તે ચિત્ર છે. એ ચિત્રથી સ્તંભાદિની શોભા થાય છે તેમ શબ્દ અને અર્થની રચનાથી શબ્દ અને અર્થને શોભા પ્રાપ્ત થાય છે.

“પુચ્છ હલાવવાથી સિન્ધુની નિર્મળતા દૂર કીધી” આ શબ્દ રચનામાં ચિત્ર નથી પણ આને બદલે “પુચ્છ ઉચ્છાલવાથી જલનિધિની સ્વચ્છતા દૂર કીધી.” આમ હોય તો એ શબ્દરચનામાં અનુપ્રાસરૂપ ચિત્ર છે એ શબ્દની શોભા કરે છે.

‘અતિ ઉંચા ગજરાજ છે તેને મદની ધારા વહે છે.’ આ અર્થની રચનામાં ચિત્ર નથી પણ આની જગોએ “ગિરિનેવા ગજરાજ છે, અને જળઝરણુ જેવી મદધાર ચાલે છે.” આમ હોય તો તેમાં ઉપમા ચિત્ર છે. એ અર્થની શોભા કરે છે. પ્રાચીનોએ એ “ચિત્ર” શબ્દનો અર્થ વિચિત્ર માન્યો જણાય છે. જેમ કોતરણીવાલા પાષાણ સ્થંભમાં સ્થંભ અને કોતરણી બંને પાષણમય છે. તેમ આંહી પણ જો શબ્દમાં ઉક્ત ચિત્ર છે તો શબ્દ અને શબ્દનું ચિત્ર બંને શબ્દમય છે, અને જો અર્થમાં ઉક્ત ચિત્ર છે તો અર્થ અને અર્થનું ચિત્ર બંને અર્થમય છે. તેમજ રસ અથવા ભાવ બીજા રસ ભાવને શોભાકર બને ત્યાં રસવદાદિ અલંકાર થાય છે. પરંતુ સંચારી દશામાં ભાવ રસના પોષક બને છે, તો પણ તે રસના અવયવભૂત હોવાથી એને અલંકારપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. કેમકે મનુ-

ધ્યાના શરીરને હસ્તપાદાદિ અવયવ શોભા કરે છે, તથાપિ તે અવયવ હોવાથી અલંકાર બનતા નથી.

ભરત ભગવાન કહે છે:-વિભાવાનુભાવવ્યભિચારિસંયોગાદ્રસ નિષ્પત્તિઃ ॥

વિભાવ, અનુભાવ, અને સંચારી ભાવના સંયોગથી રસ બને છે. એક અર્થ બીજા અર્થને શોભા કરે ત્યાં પણ ઉપલક્ષણુત્પાદી અલંકાર પદવી પ્રાપ્ત થાય છે.

જ્યાં બે અર્થ હોય ત્યાં બહુધા એક અર્થ બીજા અર્થને શોભાકર થવો જોઈએ. સામાન્ય રીતે એક અર્થ શોભાદાયક બને એનો તો સર્વથા વિલક્ષણ ન હોવાથી ઉપલક્ષણુદ્વારા રસવદાદિમાં અંતર્ભાવ થાય છે.

બન્ને અર્થ વાચ્ય હોય અથવા એક વાચ્ય અને એક વ્યંગ્ય હોય તો કાવ્યશ્રવણમાં પ્રથમ પદોનાં બુદ્ધા બુદ્ધા અર્થોનું જ્ઞાન થાય છે, પછી સર્વ પદોના અર્થનું ધ્યાન જતું રહે છે. એવીજ રીતે વ્યંગ્યાર્થ જ્ઞાન સમયમાં વાચ્યાર્થનું ધ્યાન જતું રહે છે.

સહૃદય ધુરંધર ધ્વનિકાર કહે છે:--

સ્વસામર્થ્યવશેનૈવ, વાક્યાર્થ પ્રથયન્નપિ,
યથા વ્યાપારનિષ્પત્તૌ, પદાર્થો ન વિભાવ્યતે. ॥

પદોના અર્થ પોતાના સામર્થ્યવશથીજ વાક્યાર્થનો પ્રકાશ કરતાં છતાં પણ જેમ વ્યાપારનિષ્પત્તિ થતાં અર્થાત્ વાક્યાર્થ સિદ્ધ કરાવવાનો પ્રયત્ન સિદ્ધ થતાં “ ન વિભાવ્યતે ” અર્થાત્ ધ્યાનમાં રહેતા નથી.

તદ્વત્ સચેતસાં સોડાર્થો, વાચ્યાર્થવિમુક્તાત્મનામ્ ।
બુદ્ધૌ તત્ત્વાર્થદર્શિન્યાં, ક્ષટિત્યેવાવભાસતે. ॥

એવીજ રીતે વાચ્યાર્થથી વિમુખ થએલો વ્યંગ્યાર્થ સહુદય પ્રાણી-
ઓની તત્ત્વાર્થ જોવાવાળી બુદ્ધિમાં શિદ્ધતાથી ભાસે છે. તાત્પર્ય એ છે
કે વ્યંગ્યાર્થનો ઓધ થવા સમયે એવા વાચ્યાર્થનું ધ્યાન જતુ રહે છે.

“ પश्य निश्चलनिष्पन्दा बिसिनीपत्रे राजते बलाका,
આમાં પ્રથમ “નિશ્ચલ” (અચલતા રહિત) પદ પછી “નિષ્પન્દ”
(અડગ) પદ અને “બિસિનીપત્રે રાજતે બલાકા” (કમલિ-
નીના પત્ર પર: શોભતી બગલી) પદના અર્થનું જુદું જુદું જ્ઞાન થાય
છે, અને પછી ઉપમાઘટિત વાક્યાર્થનો ઓધ થાય છે. એ સમય પ-
દોના જુદા જુદા અર્થોનું જે જ્ઞાન પ્રથમ થાય છે, એ જતું રહે છે. તે-
મજ એ નિર્જન સ્થાન છે એવા વ્યંગ્યાર્થનું જ્ઞાન થવાને સમય ઉક્ત
વાક્યાર્થનું જ્ઞાન જતું રહે છે. એ રીતે કેવળ વ્યંગ્યાર્થનું જ્ઞાન રહે
છે, ત્યારે એ બીજા અર્થને શોભાકર નહીં હોવાથી અલંકાર નથી.
એ વખતે તો એ સ્વયંપ્રધાન હોવાથી માત્ર વ્યંગ્યજ છે એવીજ રીતે
અપ્રસ્તુત પ્રશંસામાં પણ બુદ્ધિ અપ્રસ્તુત વૃત્તાંત રૂપ વાચ્યાર્થનું
ધ્યાન છોડી પ્રસ્તુત વૃત્તાંત રૂપ વ્યંગ્યાર્થનું ધ્યાન ધરે છે. પરંતુ
વ્યંગ્યાર્થજ્ઞાન થયા છતાં સાધર્મ્યવિવક્ષાથી બુદ્ધિ તુરંત અપ્રસ્તુત
વૃત્તાંત રૂપ વાચ્યાર્થનું ફરી પણ ધ્યાન કરી લે છે. એ સમય
વાચ્યાર્થ વ્યંગ્યાર્થ બન્ને રહી જાય છે, ત્યારે અપ્રસ્તુત વૃત્તાંતરૂપ
વાચ્યાર્થ વ્યંગ્યાર્થને શોભાકર બનવાથી અલંકાર છે. અને વ્યંગ્યાર્થ
અલંકાર્ય અર્થાત્ શોભાયમાન થવાવાળો છે, એમ અન્યત્ર પણ
બાણી લેવું.

વાચ્યાર્થ રહેતો આવતાં છતાં વ્યંગ્યાર્થના ચાર લેહ થાય છે.
વાચ્યાર્થ સમ, વાચ્યાર્થ અસમ. સંદેહ. પ્રતિભામાત્ર. સાદ્બ્યનિબં-
ધના અપ્રસ્તુત પ્રશંસામાં વ્યંગ્યાર્થ અપ્રસ્તુત વૃત્તાંત વાચ્યાર્થને સમા-
નજ હોય છે, ત્યાં અપ્રસ્તુત વૃત્તાંત રૂપ વાચ્યાર્થ પ્રસ્તુત વૃત્તાંતરૂપ
વ્યંગ્યાર્થને શોભાકર હોવાથી વાચ્યાર્થ અલંકાર થાય છે. એથી એ
અલંકારનું નામ અપ્રસ્તુતપ્રશંસા છે. એવીજ રીતે વ્યંગ્યાર્થ

વાચ્યાર્થનું વિશેષણ ન હોય અને પૃથક્ રહે ત્યાં વ્યંગ્યાર્થ વાચ્યાર્થ સમ છે.

“ **પર્ય નિશ્ચલ** ” આમાં નિર્જન સ્થાન રૂપ વ્યંગ્યાર્થ વાચ્યાર્થને સમ છે. સમાસોક્તિમાં અપ્રસ્તુતવૃત્તાંતરૂપ વ્યંગ્યાર્થ વાચ્યાર્થના સમ હોતો નથી પણ સંક્ષેપ રૂપ હોય છે અને એ વ્યંગ્યાર્થ વાચ્યાર્થનો પોષક બનીને અલંકાર થાય છે.

યથા.

ચંચલ તારાઓ યુક્ત રાત્રીનું મુખ ભાગ્યશાળી ચન્દ્ર યુમે છે તિમિર રૂપી વસ્ત્ર ખસી ગયું છે, છતાં પ્રેમ વશ હોવાથી દેખાતું નથી.

આમાં ચન્દ્રરજની વૃત્તાંત વાચ્ય છે અને નાયક નાયિકાનું વૃત્તાંત વ્યંગ્ય છે. આ સમાસોક્તિનાં ઉદાહરણમાં બુદ્ધિ નાયકનાયિકાના વૃત્તાંતરૂપ વ્યંગ્યનું ધ્યાન કરે છે. ત્યારે ચન્દ્રરજની વૃત્તાંતરૂપ વાચ્યાર્થનું ધ્યાન જતું રહે છે. પણ ચન્દ્ર રજનીમાં નાયક નાયિકા-પણ આરોપણ કરવા માટે બુદ્ધિ ચન્દ્રરજની વૃત્તાંતરૂપ વાચ્યાર્થનું પણ ફરી તુરત ધ્યાન કરી લે છે, ત્યારે વ્યંગ્યાર્થ વાચ્યાર્થનો પોષક બનવાથી વાચ્યાર્થનો વ્યંગ્યાર્થ અલંકાર થાય છે અને અપ્રસ્તુત પ્રશંસામાં પણ બુદ્ધિ પુનઃ વાચ્યાર્થનું ધ્યાન ન કરી લે તો કેવળ વ્યંગ્યાર્થજ રહી જાય છે ત્યાં અલંકાર થતો નથી.

સંદેહસંકરમાં વાચ્યાલંકાર અને વ્યંગ્યાલંકારનો સંદેહ હોય છે, એ સંદિગ્ધ પણ વ્યંગ્યાર્થ અને વાચ્યાર્થને શોભાકર હોવાથી અલંકાર છે.

દીપક આદિમાં વ્યંગ્ય રૂપ ઉપમા વિવક્ષિત ન હોવાથી પ્રતિભા (આભાસ) માત્ર છે. એ વાચ્યાર્થને શોભાકર નહીં હોવાથી અલંકાર નથી.

વ્યંગ્ય તો પર્યાયથી કહેવાય છે, “ **પર્ય નિશ્ચલ** ” આમાં સ્થાનની નિર્જનતા કહેવી ઈષ્ટ છે, એને રચનાન્તરથી કહેલ છે, એથી એતો પર્યાયોક્તિ અલંકાર છે, એવનિ કેમ કહેવાય ? આવી

શંકા કરવી ઉચિત નથી; કેમકે પર્યાયોક્તિ અલંકારનું સ્વરૂપ તો એ છે કે વિવક્ષાર્થને માટે કહેલ પ્રકારાન્તર; અને વ્યંગ્યનું સ્વરૂપ અનુરણન ન્યાયથી વ્યંગના વૃત્તિથી જાણેલ પ્રતીયમાન અર્થ છે.

“ પश्य નિશ્ચલ ” આમાં વાચ્યાર્થ નિર્જન સ્થાનનો પ્રકારાન્તર નથી. જ્યાં પર્યાયમાં ચમત્કારનું આધિક્ય હોય ત્યાં અર્થ ચિત્રથી પર્યાયોક્તિ અલંકાર થાય છે. અને જ્યાં ઉક્ત વ્યંગ્યમાં ચમત્કારનું આધિક્ય હોય ત્યાં વ્યંગ્યમાં પર્યાયોક્તિની સંગતિ નથી. પણ અનુરણન ન્યાયની સંગતિ છે એથી એ વ્યંગ્યાર્થ ધ્વનિ છે.

ધ્વનિકાર પણ કહે છે કે પર્યાયોક્તિમાં વ્યંગ્ય પ્રધાન હોય ત્યાં ધ્વનિ છે. પર્યાયોક્તિનો ધ્વનિમાં ભલે અન્તરભાવ હોય પણ ધ્વનિનો પર્યાયોક્તિમાં અન્તરભાવ નહીં થાય; કારણ કે ધ્વનિનો ખડુ વિષય છે.

“ પ્રાતઃકાલમાં સંધ્યાતીઓ ચાલવાના હોવાથી તેની સાથે જવાની ઇચ્છાએ નિદ્રા ઉડી ગઈ છતાં નથી જઈ શકતો એવા પરદેશીને સખી તું જો. ”

આમાં અનુક્ત નિમિત્ત વિશેષોક્તિમાં પ્રકરણ વશથી અનુરાગ વ્યંગ્યની પ્રાપ્તિ છે, તથાપિ ચમત્કારની પ્રધાનતા તો કારણ સામગ્રી રહેતાં કાર્ય નહીં થવા રૂપ વાચ્યાર્થમાંજ છે, એથી આંહી વિશેષોક્તિ અલંકાર છે.

ધ્વનિકાર કહે છે:—

शब्दार्थशक्त्यावाऽक्षिप्तो, व्यंग्योऽर्थः कविना पुनः

यत्राविष्कियते स्वेक्त्या, साऽन्यैवालंकृतिर्ध्वनेः

શબ્દશક્તિથી અથવા અર્થશક્તિથી આક્ષિપ્ત થએલ વ્યંગ્યાર્થને જ્યાં ફરીને કવિ પોતાની ઉક્તિથી પ્રકાશિત કરે એ અર્થ ધ્વનિથી અન્ય થઇને અલંકાર છે તાત્પર્ય એ છે કે વચનથી પ્રકાશિત કરેલ વ્યંગ્યાર્થ વાચ્યથી અતિશય યુક્ત નહીં થવાથી ધ્વનિ નથી, પણ વાચ્યાર્થના સમાન થવાથી ગુણીભૂત વ્યંગ્ય બને છે, એથી એ અલંકાર છે.

વશ્ય નિશ્ચલનિષ્પન્દા વિસિનીપત્રે રાજતે વલાકા,
નિર્મલમરકતભાજનપરિસ્થિતા, શંખશુક્તિરિવ.

આમાં વ્યંગ્યાર્થ વચનથી પ્રકાશિત નથી કરેલ તેથી શ્વનિ છે.

“કેકિલને નરે દંશિત કરેલાં આમ્રલતાનાં કિસલય કેવાં
શોભે છે અને હુંસોએ ભૂતયુક્ત કરેલ કમલકોશ કેવું મન
હુભાવે છે ? ”

આ વનમાં વિહાર કરતા બ્રમરો પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે કેવું
સુખ લે છે, આટલું સાંભળતાં સ્ત્રીઓ અધર ઉપર હાથ ધરેા અને
વસ્ત્રથી સ્તનો ઢાંક્યાં. આમાં પ્રથમ વ્યંગ્ય છે પરંતુ અંતમાં નાચિ-
કાનાં રતિચિન્હ પ્રકાશિત થવાથી શ્વનિ નહિ પણ પ્રસ્તુતાંકુર
અલંકાર છે.

શબ્દાલંકાર.

જે શબ્દમાં રહી કાવ્યને શોભાવે એ શબ્દાલંકાર કહેવાય છે.

અનુપ્રાસ.

“જથવંતજશોભૂષણકાર ” કહે છે:—

“અનુ ઉપસર્ગનો અર્થ “વીપ્સા” અર્થાત્ અનેકવાર. ચિન્તા-
મણિ કોષકાર કહે છે:— “અનુ વીપ્સાયામ્ ” આહીં “પ્ર ” ઉપ-
સર્ગનો અર્થ પ્રકૃષ્ટ અર્થાત્ ઉત્તમ થાય છે. ચિન્તામણિકોષકાર
કહે છે:— “પ્રકૃષ્ટઃ ઉત્તમે ” “આસ ” શબ્દનો અર્થ ન્યાસ
અર્થાત્ ધારણ કરવું. ચિન્તામણિકોષકારે કહ્યું છે:—પ્રકૃષ્ટો ન્યાસઃ
પ્રાસઃ અનુપ્રાસઃ ” આ શબ્દ સમુદાયનો અર્થ વારંવાર ઉત્તમ
ધારણ કરવું. અર્થના વારંવાર ધારણ કરવાથી પુનરુક્તિ દોષ થાય
છે. એથી વિપરિત ભાવ અર્થાત્ ભૂષણનો યોગ કરાવવા માટે ધોરીએ
આ નામમાં “પ્ર ” ઉપસર્ગ લગાવ્યો છે. આ કાવ્યના અલંકારોનું
પ્રકરણ છે, અને કાવ્યમાં શબ્દઃઅર્થ બંને હોય છે, તેથી અર્થનું
વારંવાર ધારણ કરવું એ તો દોષ છે, (ઉત્તમ) શુભ નથી એથી

શબ્દાલંકાર પ્રકરણ હોઇ શબ્દોનું વારંવાર ધારણ કરવું અર્થસિદ્ધ છે. એથી જ્યાં પુનઃપુનઃ ઉત્તમ ન્યાય હોય એ અનુપ્રાસ.

યથા.

મહદ ધરી મનમાં મુદ, ચાલી ચતુરા ચતુરતણી પાસ;

મારગમાં મનહરને, જોતાં તનમાં તીવ્ર વધ્યો ત્રાસ.

આમાં પ્રથમ ચરણમાં “ મ ” વર્ણની, બીજા ચરણમાં “ ચ ” વર્ણની, ત્રીજા ચરણમાં “ મ ” વર્ણની અને ચોથા ચરણમાં “ ત ” વર્ણની આવૃત્તિ હોવાથી અનુપ્રાસાલંકાર છે.

વર્ણ, પદ, વાક્ય અને ચરણ એ સર્વ શબ્દ છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

“ શબ્દો દ્વિવિધઃ વર્ણાત્મકો ધ્વન્યાત્મકश्च ” એટલે કે શબ્દ બે પ્રકારના છે. ૧ ધ્વનિરૂપ. ૨ વર્ણરૂપ. પદ, ચરણ, અને વાક્ય સર્વ વર્ણમય છે.

યથા

શીતદીધિતી દવદહન, જેનો પતિ છે પાસ;

શીતદીધિતી દવદહન, જેનો પતિ નથી પાસ.

“ શીતદીધિતી ” અને “દવદહન” એ પદોની અને “ જેનો પતિ ” આ શબ્દોની આવૃત્તિ હોવાથી અનુપ્રાસ છે. ‘શીતદીધિતી’ અને “ દવદહન ” આ શબ્દ સમાસયુક્ત હોવાથી પદ છે. “જેનો” અને “ પતિ ” આ બંનેનો પરસ્પરમાં સમાસ નથી. પણ એ બુદ્ધિ બુદ્ધિ વિભક્તિવાળા છે. એથી એ બંને પદ છે તેથી એ બંને પદોનો સમુદાય વાક્ય છે. પદનું આ લક્ષણ છે:—“ વિમક્ત્યંતં પદમ્ એટલે “ વિભક્તિ જેના અંતમાં છે એ પદ ” છે; અને વાક્યનું આ લક્ષણ છે કે:— “પદસમુદાયો વાક્યમ્ ” એટલે “પદોનો સમુદાય એ વાક્ય” છે. વેદવ્યાસ ભગવાન કહે છે:—

स्यादावृत्तिरनुપાसो वर्णाना पदवाक्ययोः

વર્ણ, પદ અને વાક્યોની આવૃત્તિ એ અનુપ્રાસાલંકાર છે.

કાવ્યપ્રકાશકાર કહે છે:—

वर्णसाम्यमनुप्रासच्छेकवृत्तिर्गतो द्विधा ।

સોઽનેકસ્ય સકૃત્પૂર્વં એકમ્યાપ્યસકૃત્પરઃ ॥

વર્ણુનું વારંવાર આવવું એ અનુપ્રાસ અલંકાર છે. એ છેક અને વૃત્તિગત હોવાથી બે પ્રકારનો થાય છે .

અનેક વર્ણુની એકવાર સમતા થાય એ છેકાનુપ્રાસ અને એક-વર્ણુની અનેકવાર સમતા થાય એ વૃત્ત્યનુપ્રાસ છે.

છેકાનુપ્રાસનું પ્રકાશકાર આ પ્રમાણે ઉદાહરણ આપે છે:—“મંદ-ચંદ તરૂણી તુજ સુખથી ” આમાં અનુસ્વાર “ ન ” કાર છે, અને “ ચન્દ મન્દ ” આંહી “ ન ” કાર “ દ ” કાર સંયોગી વર્ણુની એકવાર સમતા હોવાથી છેકાનુપ્રાસ છે. એનો અનેક વર્ણુ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સંયોગી વર્ણુ ” જેમકે “ મન્દ મન્દ ” આમાં નકાર દકારની સાથે સંયોગી છે, અને “ તરૂણી તુજ સુખથી ” આંહી તકાર એક વર્ણુની અનેકવાર સમતા છે; એથી એ વૃત્ત્યનુપ્રાસ.

છેક નામ ચતુરનું છે. “ છેકાનુપ્રાસ ” અર્થાત્ ચતુરોનો અનુપ્રાસ.

વૃત્ત્યનુપ્રાસને માટે પ્રકાશકાર લખે છે:—

“ વૃત્તિર્નિયતવર્ણગતો રસવિષયો વ્યાપારઃ

એટલે કે નિયત કરેલ વર્ણુમાં રહેતો રસવિષયક વ્યાપાર એ વૃત્તિ (વૃત્ત્યનુપ્રાસ) છે.

ગુણ પ્રકરણમાં પ્રકાશકારે કહ્યું છે કે માધુર્ય ગુણમાં કોમલ વર્ણુ જોઇએ, અને ઓળ ગુણમાં કઠોર વર્ણુ જોઇએ.

ઉક્ત લક્ષણ કારિકામાં છે “ એકસ્યાપિ ” આંહી અપિ શબ્દ છે, જેથી અનેક વ્યંજનોની અર્થાત્ સંયોગી અક્ષરોની અનેક-વાર સમતાથી વૃત્ત્યનુપ્રાસ સિદ્ધ થાય છે.

યથા.

“ મન્દ ચન્દ સુખકન્દ સુસુખથી. ”

લાટાનુપ્રાસ.

“ કાવ્યપ્રકાશગત કારિકાકાર ” કહે છે:—

શાબ્દસ્તુ લાટાનુપ્રાસો, ભેદે તાત્પર્યમાત્રતઃ ।

પદાનાં સ પદસ્યાપિ વૃત્તાવન્યત્ર તત્ર વા ॥

નામ્નઃ સ વૃત્ત્યવૃત્ત્યોશ્ચ તદેવ પંચધા મતઃ ।

લાટાનુપ્રાસ શબ્દનો છે. તાત્પર્ય એ છે કે પૂર્વકિત અનુપ્રાસ તો વર્ણનો છે, અને આ શબ્દનો છે. આમાં શબ્દોનું વારંવાર આવવું થાય છે. લેહમાં તાત્પર્ય માત્ર કહેવાથી એ સિદ્ધ થાયછે કે આ લાટાનુપ્રાસમાં અર્થનો લેહ નથી; પણ અન્વયરૂપ સંબંધનો માત્ર લેહ છે અર્થાત્ લિન્ન લિન્ન સ્થલોમાં લગાવવું એ લેહ છે.

યથા

શીતદ્વીધિતી દવદહન, જેનો પતિ છે પાસ;

શીતદ્વીધિતી દવદહન, જેનો પતિ નથી પાસ.

આમાં “ શીતદ્વીધિતી ” શબ્દનું વારંવાર આવવું થાય છે. પરંતુ બંને જગોએ અર્થ એકજ છે. અન્વયરૂપ સંબંધ માત્ર લેહ છે. આ લાટાનુપ્રાસ પાંચ પ્રકારનો છે:— “ પદોનો ” (વાક્યનો) “ પદનો ” અને નામનો. વિભક્તિ સહિતને પદ કહે છે અને વિભક્તિ રહિતને નામ કહે છે. નામ ત્રણ પ્રકારના છે. નામની આવૃત્તિમાં બંને જગોએ સમાસ હોય, બંને જગોએ સમાસ ન હોય, એક જગોએ સમાસ હોય અને એક જગોએ સમાસ ન હોય.

“ લાટાનુપ્રાસ ” નામ લાટ દેશ વિશેષ છે. જેમ દેશલેહથી લાટી, પાંચાલી, વૈદલી, આદિ કાવ્યની રીતિઓ કહેવામાં આવી છે, તેમ આ અનુપ્રાસ લાટ દેશવાળાઓનો માનેલ છે.

ભરત ભગવાન શબ્દાલંકારોમાં માત્ર યમકનેજ માને છે:—

શબ્દાભ્યાસં તુ યમકં, પાદાદિષુ વિકલ્પિતમ્ ।

વિશેષદર્શનં ચાસ્ય, ગદતો મે નિબોધત ॥

શબ્દનો અભ્યાસ (વારંવાર કહેવું) યમક છે, એનો વિકલ્પ

પાદ આદિમાં છે.

ભરત ભગવાને યમકના ઘણા લેદો માન્યા છે; અનુપ્રાસાદિ તમામ એમાં આવી જાય છે.

કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

અર્થે સત્યર્થભિન્નાનાં વર્ણનાં સા પુનઃ શ્રુતિ ।

યમકં પાદતદ્ભાગવૃત્તિ, તદ્વાત્યનેકતામ્ ॥

અર્થવાળો હોય, ત્યારે ભિન્ન અર્થવાળા વર્ણોની પુનઃ શ્રુતિ તે યમક. એ પાદ (ચરણ) અથવા ચરણના ભાગમાં વર્તવાથી ‘તત્’ અર્થાત્ તે અનેકતાને પ્રાપ્ત થાય છે.

એક અર્થવાળા વર્ણોની પુનઃ શ્રુતિમાં લાટાનુપ્રાસ મનાયો છે. એથી અલગપણું બતાવવા યમક વિશેષનું આ સ્વરૂપ કહ્યું છે કે બન્ને અર્થવાળા હોય તો ભિન્ન અર્થવાળા હોવા જોઈએ.

આ કથનથી એ સિદ્ધ થયું છે કે એકમાં એક અર્થ હોય, એકમાં એક અર્થ ન હોય, અને બન્ને અર્થ વિનાના હોય ત્યાં તો યમકજ થાય છે, પરંતુ બન્ને અર્થવાળા હોય ત્યાં ભિન્ન અર્થવાળા જોઈએ. એ રીતિથી યમકના ત્રણ પ્રકાર થાય છે.

યથા.

“ છે સમર સમરસ સુલટ. ”

આમાં સમર શબ્દની પુનઃ શ્રુતિ છે. એમાં પ્રથમ “સમર” શબ્દનો અર્થ યુદ્ધ અને બીજા સમર શબ્દનો અર્થ કાંઈ નથી; કેમકે ત્યાં “સમરસ” એટલો સંપૂર્ણ શબ્દ સ્વાર્થક વિવક્ષિત છે. ‘સમરસ’ શબ્દનો અર્થ સમાન રસ અર્થાત્ એકરસ છે.

યથા

“ મધુપરાજિપરાજિતમાનિની. ”

એટલે બ્રમરોની પંક્તિએ માનિનીને જીતી લીધી. અર્થાત્ ઉદ્ધીપનતાથી માનિનીનું માનમોચન કરાવ્યું. આમાં ‘પરાજિ’ શબ્દની પુનઃ શ્રુતિ છે. એ શબ્દનો આંહી બન્ને જગોએ કાંઈ પણ અર્થ

નથી. “મધુપરાજિ” આમાં “મધુપ” શબ્દ બુદ્ધો છે, અને “રાજિ” શબ્દ બુદ્ધો છે. અને “પરાજિત” શબ્દમાં “પરા” શબ્દ બુદ્ધો છે અને “જિત” શબ્દ બુદ્ધો છે. “પરા” ઉપસર્ગનો અર્થ પરાહુમુખ છે. ચિન્તામણિકોષકાર કહે છે:—“પરા પરાહુમુખે “જિત” શબ્દનો અર્થ જીતાયલી. અને “પરાજિત” શબ્દ સમુદાયનો અર્થ એ છે કે “વિમુખ કરીને અર્થાત્ ભગાડીને જીતી લીધી.”

યથા.

“હાર ગામ્યા શૈલ તારા, હારવાળા કુચથી.”

આમાં “હાર” શબ્દની પુનઃ શ્રુતિ છે, પ્રથમ “હાર” શબ્દનો અર્થ “પરાજય” અને દ્વિતીય “હાર” શબ્દનો અર્થ “મુક્તાહાર” છે.

યમ્ ધાતુથી યમક શબ્દ બન્યો છે. યમ્ ધાતુનો અર્થ ઉપરામ (વિશ્રામ) છે.

પ્રાચીનોએ વર્ણોની પુનઃ શ્રુતિનો ક્યાંઈ ખીજ ચરણમાં, ક્યાંઈ ત્રીજા ચરણમાં અને ક્યાંઈ ચોથા ચરણમાં વિશ્રામ કહ્યો. એ યમક શબ્દની સાર્થકતા છે.

કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકાર ઇત્યાદિ સર્વ પ્રાચીનોએ કાવ્યના અક્ષર, છત્ર, કમલ, ખર્જી ઇત્યાદિ આકારથી લખવામાં આવે ત્યારે એને ચિત્ર નામનો ભિન્ન અલંકાર શબ્દાલંકારોમાં ગણ્યો છે.

કાવ્યપ્રકાશકાર.આ પ્રમાણે લક્ષણ આપે છે:—

તચ્ચિત્રં યત્ર વર્ણાનાં સ્વરૂપાદ્યાકૃતિહેતુતા ।

જ્યાં વર્ણોની ખર્જી આદિ આકૃતિની હેતુતા હોય એ ચિત્ર અલંકાર. ચિત્ર નામ અહીં ચિત્રામનું છે.

કાવ્યપ્રદીપકાર કહે છે કે આ ચિત્ર અલંકાર રસનો પોષક તો નથી. પરંતુ કવિની નિપુણતાના વશથી વિસ્મયનો હેતુ હોવાથી અલંકાર સમજવો જોઈએ. રતનાકરકાર કહે છે કે આ ચિત્ર કાવ્યના આત્મારૂપ રસના સ્વાદના પ્રતિબંધકારી હોવાથી એવો અલંકાર નથી. પ્રાચીનોના આવા કથનથી એ સ્પષ્ટ છે કે ચિત્રને કિંચિત્

અલંકારતા છે. અમારા મત પ્રમાણે તો આવા ચિત્રને સર્વથા અલંકારતા નથી. કેમકે અલંકાર; તો કાવ્ય શોભાકર ધર્મ છે, અર્થજ્ઞાન નથી. શોભા કરવાવાળા અર્થ અર્થાલંકાર છે, શબ્દજ્ઞાન નથી. શોભા કરવાવાળા શબ્દ શબ્દાલંકાર છે. પણ આમાં તો અર્થવિચારથી તેમજ શબ્દશ્રવણથી રમ્યતા નથી. કિન્તુ કમલાકાર ઇત્યાદિ આલેખ્ય જ્ઞાનથી ચિત્રકારવત્ એના કર્તાની ચાતુરી માત્ર છે.

અર્થાલંકાર.

અર્થમાં રહી કાવ્યની શોભામાં વૃદ્ધિ કરે એ અર્થાલંકાર.

મહારાજા લોજ, આચાર્ય દંડી, રૂદ્રટ અને વાગસટ એ અર્થાલંકારમાં પ્રથમ સ્વાભાવોક્તિનું વર્ણન કરે છે. એ લોકો સ્વાભાવોક્તિના પ્રથમ નિરૂપણને માટે કાંઈ કારણ બતાવતા નથી, પરંતુ એમ જણાય છે કે પ્રથમ સ્વભાવસિદ્ધ અલંકારનું નિરૂપણ કરવું ઉચિત છે, અને ભરત ભગવાન, વેદવ્યાસ ભગવાન આદિ ઘણા પ્રાચીનો ઉપમાનું પ્રથમ નિરૂપણ કરે છે. એમાં સર્વસ્વકાર અને ચિત્રમીમાંસાકાર આ હેતુ બતાવે છે.

થાયે વિચિત્ર વિશ્વનું, પ્રહ્લજ્ઞાનથી જ્ઞાન;

થાય તેમ ઉપમા સમજ, સહુ ભૂષણનું ભાન.

કાવ્યરંગભૂમિદુપર, આવી ઉપમા નટી એક ખાસ;

રંજિત રૂપ અનેકે, રસિકોનાં મન વધારી હુલ્લાસ.

ઉપમા અત્યંત પ્રસિદ્ધ હોવાથી અમે તો પ્રથમ ઉપમાનું વર્ણન કરીએ છીએ. કારણ કે ઉપમા નિરૂપણ કર્યા પછી પ્રાચીનોએ ખીલ અલંકારોનું વર્ણન લિન્ન લિન્ન ક્રમથી કર્યું છે, એના પૂર્વાપરમાં કોઈ હેતુનો નિર્વાહ થતો નથી. એથી “અશોકવનિકા” ન્યાયાનુસાર કર્તાની ઇચ્છાજ હેતુ માનવી પડશે.

ઉપમા.

જશવંતજશોભૂષણકાર કહે છે:—

ખહુધા અલંકારો લોકવ્યવહારને અનુસાર છે. લોકમાં વસ્તુનો

નિર્ણય અનેક પ્રકારથી થાય છે. જેમકે વજનના વિષયનો નિર્ણય રતિ, માસા, તોલા, ઇત્યાદિથી; ઉંચાઇ, નિચાઇ અને લાંબાઈના વિષયનો નિર્ણય અંશુલ, ગિલસ્ત, હસ્ત ઇત્યાદિથી; વસ્ત્રાદિના પોત રંગ ઇત્યાદિના સાદૃશ્યના વિષયનો નિર્ણય અન્ય વસ્ત્રાદિકોને સમીપ રાખવાથી [મેળવી જોવાથી] થાય છે; એજ છાયાથી બુદ્ધિમાં એક વસ્તુની સમીપ બીજી વસ્તુ કરીને જે એના ગુણ દોષ ઇત્યાદિના સાદૃશ્યનો નિર્ણય કરવામાં આવે એ ઉપમાલંકાર છે.

આમાં “ઉપ” ઉપસર્ગનો અર્થ સમીપતા છે. ચિન્તામણિ કોષકાર કહે છે:—“ઉપસામીપ્યે” “માઙ્” ધાતુથી “મા” શબ્દ થયો છે. “માઙ્” ધાતુ માન અર્થમાં છે. ધાતુપાઠમાં કહ્યું છે કે, “માઙ્ માને” માન, મિતિ અને વિજ્ઞાન આ એના પર્યાય શબ્દ છે. ચિન્તામણિકોષકાર કહે છે:—“મિતિઃ માને વિજ્ઞાને” વિજ્ઞાન, વિશેષજ્ઞાન, અર્થાત્ નિર્ણય, “ઉપ સામીપ્યાત્ મા માનં ઉપમા” સમીપતા કરીને કરેલું માન અર્થાત્ વિશેષજ્ઞાન. “વિજ્ઞાન સામીપ્ય-થી ઉપમા થાય છે.”

યથા.

“અનિલ જેવો અવનિપનો સુયશ છે.”

આમાં રાજના સુયશની સર્વ સંચારિતાનો નિર્ણય કરવાને કવિએ પોતાની બુદ્ધિમાં યશને અનિલ (પવન) ની સમીપ રાખ્યો. ત્યારે આપું વિશેષ જ્ઞાન થયું કે રાજના યશની સર્વ સંચારિતા પવન સદૃશ છે.

ભરત ભગવાન કહે છે:—

યત્કિંચિત્કાવ્યબન્ધેષુ, સાદૃશ્યેનોપમીયતે ।

ઉપમા નામ સા જ્ઞેયા ગુણાકૃતિસમાશ્રયા ॥

કાવ્યરચનામાં યત્કિંચિત્ અર્થાત્ ન્યૂનાધિક સાદૃશ્ય કરીને ઉપમા કરવામાં આવે એને ઉપમા નામથી જાણવી જોઈએ. એ ગુણ-અને આકૃતિના આશ્રયથી થાય છે.

વેદવ્યાસ ભગવાન આ પ્રમાણે કહે છે:—

ઉપમા નામ સા યસ્યામુપમાનોપમેયયોઃ ।

સત્તા ચાન્તરસામાન્યયોગિત્વેઽપિ વિવક્ષિતમ્ ॥

કિંચિદાદાય સારુપ્યં લોકયાત્રા પ્રવર્તતે ।

“યસ્યામ્” અર્થાત્ જેમાં ઉપમાના અને ઉપમેય બન્નેની સત્તા (વિદ્યમાનતા) હોય એનું નામ ઉપમા છે. “ચ” અર્થાત્ પુનઃ, અન્તર અર્થાત્ ઉપમેય:ઉપમાનો લેઃ રહેતાં:સમાન ધર્મના યોગમાં પણ ઉપમા વિવક્ષિત છે.

આચાર્ય દંડી આ પ્રમાણે કહે છે:—

યથાકથંચિત્સાદૃશ્યં, યત્રોદ્ભૂતં પ્રતીયતે ।

ઉપમા નામ સા તસ્યાઃ પ્રપञ્ચોઽયં નિદર્શયતે ॥

જ્યાં યથાકથંચિત્ અર્થાત્ જે તે પ્રકારથી ઉદ્ભૂત (સ્પષ્ટ) સાદૃશ્ય પ્રતીત થાય એનું નામ ઉપમા છે એનો પ્રપંચ (વિસ્તાર) બતાવવામાં આવે છે.

મહારાજ ભોજ આ પ્રમાણે કહે છે:—

“ પ્રસિદ્ધેરનુરોધેન યઃ પરસ્પરમર્થયોઃ ।

ભૂયોઽવ્યવસામાન્યાયોગઃ સેહોપમા મતાઃ ” ॥

પ્રસિદ્ધિને અનુસાર પરસ્પર પદાર્થોના “ ભૂયઃ ” અર્થાત્ બહુતર અવયવોના સામાન્ય (સાદૃશ્ય) નો યોગ તે “ હૃ ” અર્થાત્ અલંકાર શાસ્ત્રમાં ઉપમા માનવામાં આવી છે.

કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકાર કહે છે:—

“ સાધર્મ્યમુપમા મેદે ” ઉપમાના ઉપમેયનો લેદ રહેતાં જે એનો સાધર્મ્ય એ ઉપમા.

વામન આ પ્રમાણે કહે છે:—

“ઉપમાનેનોપમેયસ્ય ગુણલેશતઃ સામ્યમુપમા” ઉપમાની સાથે ઉપમેયના ગુણ લેશથી જે સામ્ય એ ઉપમા.

સર્વસ્વકાર લખે છે:

ઉપમાનોપમેયયોઃ સાધર્મ્યે ભેદાભેદતુલ્યત્વ ઉપમા.
ઉપમાન અને ઉપમેયના સાધર્મ્યમાં ભેદ અને અભેદ બંનેની તુલ્યતા થાય ત્યાં ઉપમા.

અલંકારરત્નાકરકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

ઉપમાનેનોપમેયસ્ય સાદૃશ્યમુપમા.

ઉપમાનની સાથે ઉપમેયનું સાદૃશ્ય એ ઉપમા.

રૂદ્રટ આ પ્રમાણે કહે છે:—

ઉભયોઃ સમાનમેકં, ગુણાદિસિદ્ધં યથા યદેકત્ર ।

અર્થેન્યત્ર તથા તત્સાધ્યત્વમિતિ સોપમા ત્રેધા. ॥

“ઉભયોઃ અર્થાત્ ઉપમાન, ઉપમેયના જે ગુણાદિ સમાન (એક જાતિય) હોય અને એક પદાર્થમાં જેવા સિદ્ધ કરવામાં આવે એવાજ એ અન્ય પદાર્થમાં સિદ્ધ કરવામાં આવે એ ઉપમા.

સાહિત્યસુધાસિન્ધુકાર લખે છે:—

તદ્વિન્નત્વે સતિ તદ્ગતભૂયોર્ધર્મત્વમુપમાત્વમ્ ”

ઉપમાનના ભેદ સહિત ઘણાં ઉપમાનના ધર્મો ઉપમેયમાં જે છે એ ઉપમા.

વાગભટ્ટ આ પ્રમાણે લખે છે:—

ઉપમાનેન સાદૃશ્યમુપમેયસ્ય યત્ર સા ।

પ્રત્યયાવ્યયતુલ્યાર્થસમાસૈરુપમા મતા ॥

જ્યાં ઉપમાનની સાથે ઉપમેયનું સાદૃશ્ય પ્રત્યય, અવ્યય, તુલ્યાર્થ અર્થાત્ તુલ્ય અર્થ વાંચી સદૃશ આદિ શબ્દ અને સમાસે કરીને થાય ત્યાં સા અર્થાત્ ઉપમા માનવામાં આવે છે.

અલંકારતિલકકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

“ અતિરોભૂતભેદત્વેન સાદૃશ્યપ્રતીતિરુપમા ”

અતિરોભૂત (નહીં છુપાએલ) ભેદવાળા સાદૃશ્યની પ્રતીતિ એ ઉપમા.

અલંકારચૂડામણિકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

હૃદયં સાધર્મ્યમુપમા. મનોહર સાધર્મ્ય એ ઉપમા.

ચન્દ્રાલોકકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

ઉપમા યત્ર સાદૃશ્યલક્ષ્મીરુલ્લસતિ દ્વયોઃ

જ્યાં બંનેનું ચમત્કારી સાદૃશ્ય, વ્યંજ્ય, મર્યાદા વિના સ્પષ્ટ લાસતું હોય એ ઉપમા.

પ્રતાપદ્રીયકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

સ્વતઃ સિદ્ધેન ભિન્નેન, સંમતેન ચ ધર્મતઃ

સામ્યમન્યેન વર્ણસ્ય વાચ્યં ચેદેકદોષમા. ॥

સ્વતઃ સિદ્ધ અને લિપ્ત હોય, ધર્મથી સંમત હોય એવું અન્યની સાથે સામ્ય એકદા વાચ્ય હોય, એ ઉપમા.

સાકિત્યદર્પણકાર લખે છે:—

“ સામ્યં વાચ્યમવૈધર્મ્ય, વાક્યૈક્ય ઉપમા દ્વયોઃ ”

બંનેનું સામ્યવાચ્ય હોય અને વૈધર્મ્યથી રહિત હોય તેમજ એક વાક્યમાં હોય એ ઉપમા.

અલંકારકૌસ્તુભકાર લખે છે:—

एकवाक्यवाच्यं सादृश्यं भिन्नयोरुपमा. ।

લિપ્તોનું એક વાક્યથી કહેલ સાદૃશ્ય ઉપમા છે.

ચિત્રભીમાંસાકાર ઉપમાના ચાર લક્ષણ લખે છે:—

व्यापार उपमानाख्यो, भवेद्यदि विवक्षितः ।

क्रियानिष्पत्तिपर्यन्तमुपमालंकृतिस्तु सा. ॥

જે ઉપમાન નામવાળો વ્યાપાર ઉપમિતિ ક્રિયાસિદ્ધિ પર્યંત વિવક્ષિત હોય એ ઉપમા અલંકાર છે.

ઉપમાન વ્યાપારના સંબંધમાં આ પ્રમાણે લખે છે:—

ઉપમાનવ્યાપાર ઉપમિતિક્રિયાનિષ્પાદકો વ્યાપારઃ સાદૃશ્યવર્ણના એટલે કે ઉપમાનવ્યાપાર ઉપમાની સિદ્ધિ કરવાળો વ્યાપાર અર્થાત્ સાદૃશ્ય વર્ણન છે.

ચિત્રભીમાંસાકારકૃત ઉપમાનું દ્વિતીય લક્ષણ આ પ્રમાણે છે:—

નિરુપ્યમાણં કવિના સાદૃશ્યં સ્વાત્મનો ન ચેત્ ।

પ્રતિષેધમુપાદાય પર્યવસ્યતિ સોપમા ॥

કવિએ કરેલ નિરૂપ્યમાણુ સાદૃશ્ય જે સ્વાત્મનઃ અર્થાત્ પોતાના આત્માના પ્રતિષેધને લઈને પર્યવસાન નહી પામે એ ઉપમા.

ચિત્રમીમાંસાકારકૃત ઉપમાનું તૃતીય લક્ષણ આ પ્રમાણે છે:-

“ ઉપમિતિક્રિયાનિષ્પત્તિમત્સાદૃશ્યવર્ણનમુપમા ”

ઉપમિતિ ક્રિયા સિદ્ધિવાળા સાદૃશ્યનું વર્ણન ઉપમા છે.

ચિત્રમીમાંસાકારકૃત ઉપમાનું ચતુર્થ લક્ષણ આ પ્રમાણે છે:-

સ્વનિષેધાપર્યવસાયિ સાદૃશ્યવર્ણનમુપમા.

પોતાના નિષેધમાં પર્યવસાન નહી પામનાર સાદૃશ્ય વર્ણન એ ઉપમા છે.

અલંકારઉદાહરણકાર લખે છે:-

“ ઉપમાનોપમેયોઃ સાધર્મ્યે ભેદાભેદતુલ્યત્વ ઉપમા ”

ઉપમાન ઉપમેયના સાધર્મ્યમાં ભેદ અને અભેદની તુલ્યતા થાય ત્યારે ઉપમા થાય છે.

અલંકારશેખર આ પ્રમાણે લખે છે:-

ભેદે સતિ સાધર્મ્યમુપમા.

ભેદ રહેતાં સાધર્મ્ય એ ઉપમા.

રસગંગાધરકાર આ પ્રમાણે લખે છે:-

સાદૃશ્યં સુન્દરં વાક્યાર્થોપસ્કારકમુપમાલંકૃતિઃ

સુંદર અને વાક્યાર્થનું ઉપસ્કારક જે સાદૃશ્ય એ ઉપમા અલંકાર છે.

અર્થ ત્રણ પ્રકારના છે. વાચ્ય, લક્ષ્ય, અને વ્યંગ્ય એ ત્રણે અર્થોમાં અલંકાર હોવાની યોગ્યતા છે, તેમજ પ્રાચીનોએ પણ વાચ્યોપમા, લક્ષ્યોપમા અને વ્યંગ્યોપમા એ ત્રણેને માનેલ છે.

વાચ્યોપમા—યથા

મનમોહક આ મુરતી, મનમોહનની ભેધ મુદિત થાઉં;

સેવા કરવા સ્નેહે, કિંકરો પેઠે જલેખમાં જાઉં.

આહીં “ પેઠે ” એ ઉપમા વાચક શબ્દથી ઉપમા કહેવામાં આવેલ છે, એથી એ વાચ્યોપમા છે.

લક્ષ્યોપમા-યથા.

છે વિધુના બંધુસમ, વિમલગંગના તરંગ સમ નિત્ય;

દેશ વિદેશ વિભાકર, ઉત્તમ શ્રી રઘુવરનાં યશગીત.

આમાં બંધુ આદિ શબ્દોનો વાચ્યાર્થ બ્રાતા આદિ છે, તે આહીં ભાષિત થવાથી સાદૃશ્યમાં લક્ષણ છે, એથી લક્ષ્યોપમા.

વ્યંગ્યોપમા-યથા.

અદ્વિતીય ગણીં નિજને, ગાંડા શશિ કાં વૃથા ધરે ગર્વ;

કહે તેં કયાં જોયું છે, સહન કરી શ્રમ જહાન આ સર્વ.

આમાં તેં ન જોયેલી મારી પ્રિયાનું મુખ તારા સમાન છે, એવી પ્રતીયમાન ઉપમા “ ગાંડા ” પદથી ધ્વન્યમાન, વક્તાની ચંદ્ર વિષયક અસૂયામાં અલંકાર છે, એથી વ્યંગ્યોપમા.

ઉપમાલંકારની અવયવસામગ્રી.

ઉપમેય, ઉપમાન, સાધર્મ્ય અને વાચક આ અવયવસામગ્રી ઉપમાને ઓળખાવનારી છે,

“ ઉપમીયત્તે ઇતિ ઉપમેયમ્. જે “ ઉપ ” અર્થાત્ સમીપ કરીને મીયતે ” અર્થાત્ નિર્ણયનો વિષય કરવામાં આવે છે એ ઉપમેય.

“ઉપમીયતેડનેન ઇતિ ઉપમાનમ્ ”

‘અનેન’ અર્થાત્ એની સાથે ‘ઉપ’ અર્થાત્ સમીપ કરીને ‘મીયતે’ અર્થાત્ નિર્ણય કરવામાં આવે છે એ ઉપમાન.

જેવસ્તુમાં જે વસ્તુ રહે છે ત્યાં ધારણકરવાવાળી વસ્તુ ધર્મી છે અને જે ધારણ કરવામાં આવે છે એ ધર્મ છે. જેમ પૃથ્વીમાં ગંધ ધર્મ છે અને પૃથ્વી ધર્મી છે. એ ઉપમાન, ઉપમેય બંનેમાં

રહેવાવાળો જે ધર્મ એ સમાન ધર્મ છે, એને સાધારણ ધર્મ પણ કહે છે.

ઉક્ત પ્રમાણોને કહેવાવાળો “ ઇવાદિ ” શબ્દ વાચક છે, કેટલાએક પ્રાચીનોનો એવો મત છે કે અધિક ગુણ એ ઉપમાન અને ન્યૂન ગુણ એ ઉપમેય.

ભરત ભગવાને કહ્યું છે કે ગુણ આકૃતિના આશ્રયથી ઉપમા થાય છે. વર્ણુ, સ્વભાવ અને ક્રિયા આદિનો ગુણથી સંગ્રહ થઈ જાય છે.
યથા.

શંખ ઇવ ગ્રીવા.

આ આકૃતિના વિષયમાં ઉપમા છે.

પિક ઇવ ગિરા.

આ ગુણના વિષયમાં ઉપમા છે.

વિદ્રુમ ઇવ અધર.

આ વર્ણુના વિષયમાં ઉપમા છે.

ગિરિ ઇવ કુચ.

આ કઠોરતા, ગુણ અને આકૃતિના વિષયમાં ઉપમા છે.

નાગિની ઇવ વેળી.

આ વર્ણુ અને આકૃતિના વિષયમાં ઉપમા છે.

દામિની ઇવ સ્ત્રી.

આ ચપલતા, તનુતા, ગુણ અને વર્ણુના વિષયમાં ઉપમા છે.

વિધુ ઇવ વદન,

આ વર્ણુ આકૃતિ અને આનંદાદિ ગુણના વિષયમાં ઉપમા છે.

કેટલાએક પ્રાચીનો ધર્મોના પાંચ પ્રકાર કહે છે:—૧ અનુગામી,

૨ વિવપ્રતિવિવભાવાપન્ન, ૩ ઉપચરિત, ૪ વસ્તુપ્રતિવસ્તુભાવાપન્ન,
૫ શ્લેષ.

અનુગામી.

ઉપમેય અને ઉપમાન બન્નેમાં એક સ્વરૂપથી રહેવાવાળા
ધર્મને અનુગામી કહે છે.

યથા.

મારૂં ઇવ મહિપતિસુયશ, સહુ સ્થલ કરે સંચાર.

આમાં સર્વત્ર સંચારિતા રૂપ ધર્મ ઉપમેય ઉપમાન બન્નેમાં
એક સ્વરૂપથી રહેલો છે એથી આ ધર્મ અનુગામી છે.

વિવપ્રતિવિવભાવાપન્ન.

ઉપમેય અને ઉપમાનના ધર્મોનો ભેદ રહેતાં જે એ ધર્મોની
સાદૃશ્યથી એકતા એ વિવપ્રતિવિવભાવ અને એવા બિંબપ્રતિબિંબ-
ભાવ પ્રાપ્ત ધર્મને વિવપ્રતિવિવભાવાપન્નધર્મ કહે છે.

યથા.

“ શંકર ઇન્દુને શિર ઉપર રાખે છે, અને વિષને કંઠમાંજ
રાખે છે અને એની પેઠે ડાહ્યા પુરૂષો પરાયાના ગુણને શિરસ્થાપન
કરે છે અને તેના દોષોને પોતાના કંઠમાંજ રાખે છે, મતલબ કયાંઈ
કહેતા નથી.

આમાં ડાહ્યા પુરૂષો ઉપમેય, શંકર ઉપમાન, ઇન્દુ, ગરલ
અને ગુણ દોષ ધર્મ એ આપસમાં ભિન્ન ભિન્ન છે. તથાપિ ઇન્દુ
અને ગુણ સૌમ્યતા સ્વાધનીયતાદિથી સદૃશ હોવાથી એક બનીને
સાધર્મ્યને ભજે છે, ઇન્દુ અને વિષપક્ષમાં તો ગ્રહણ-ધારણ કરવું
છે. ગુણદોષ પક્ષમાં ગ્રહણજ્ઞાન છે. તે “ રાખે છે ” એ એક શબ્દથી
પ્રતિપાદન કરવાથી એકતાને પ્રાપ્ત કરી સાધર્મ્યને ભજે છે. ઇન્દુ-
પક્ષમાં શિરસ્થાપન અર્થાત્ ઉત્તમ સ્થાનનું આપવું અને ગુણપ-
ક્ષમાં શિર નમાવી સ્તુતિ કરવી. વિષપક્ષમાં કંઠમાંજ રાખવું
અર્થાત્ રોકવું અને દોષપક્ષમાં વાણીદ્વારા કંઠથી બાહર નહીં કાઢવા.

આહીં પણ “ રોકવા ” એ એક શબ્દથી પ્રતિપાદન કરવાથી એકતા બુદ્ધિ થઈને સાધારણ ધર્મ છે. બિંબઅનેપ્રતિબિંબ ભિન્ન ભિન્ન થાય છે. તથાપિ સદશતાથી એક છે, એ ન્યાયથી એવા ધર્મોને વિંબપ્રતિવિંબભાવાપન્નધર્મ કહે છે.

ઉપચરિત.

જે ધર્મ ઉપમેય અને ઉપમાનમાંથી એકમાં રહેતો હોય અને બીજામાં આરોપિત હોય એ ઉપચરિત ધર્મ કહેવાય છે.
યથા.

નરિજ ઇવ વિકસિત નયન.

આમાં વિકાસ ક્રિયારૂપ ધર્મ વાસ્તવમાં નીરજમાંજ પ્રસિદ્ધ છે. નયનોમાં તો આરોપિત છે, કેમકે નયનોમાં ઉન્મીલન ક્રિયા છે, એ વિકાસક્રિયાથી ભિન્ન છે.

વસ્તુપ્રતિવસ્તુભાવાપન્નધર્મ.

ઉપમેય અને ઉપમાન બન્નેમાં રહેવાવાળો એકજ ધર્મ બન્ને પ્રતિ બેવાર કહેવામાં આવે એ વસ્તુપ્રતિવસ્તુભાવાપન્ન ધર્મ છે. “આપન્ન” નો અર્થ પ્રાપ્ત, વસ્તુ ઉપમેય, પ્રતિવસ્તુ ઉપમાન અને ભાવ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થએલ જે ધર્મ એ વસ્તુ પ્રતિવસ્તુ ભાવાપન્ન ધર્મ છે. એ ધર્મ ભિન્ન ભિન્ન શબ્દોથી કહેવો એ પુનઃરૂકિત નિવારણ માટે છે.

યથા.

“ વાયુથી વિધૂનિત થએલી માલતીની પેઠે સીતા દશશીશના ભયથી કંપિત થવા લાગી. ”

આમાં સીતા અને માલતીની ઉપમેય ઉપમાનતા છે, તે એના કંપિત થવા રૂપ ક્રિયા સાધર્મ્યને કંપન અને વિધૂનિત પર્યાય શબ્દોથી બન્ને પ્રતિ બે વાર કહેલ છે. આહીં એકજ ધર્મના પર્યાયથી બે વાર કહેવાથી પણ ઉપમાની સિદ્ધિ છે, એથી વસ્તુપ્રતિવસ્તુ-ભાવાપન્નધર્મ થયો.

શ્લેષ.

ઉપમેય અને ઉપમાનમાં રહેવાવાળા જે ભિન્ન ધર્મ અને કહેવાવાળું એક શબ્દ સ્વરૂપ જે સાધર્મ્ય અને શ્લેષ સાધર્મ્ય કહે છે.

યથા.

મરૂમારગ ઇવ અધર તવ, વિદુમછાયા નાર;

અતિશય ખ્યાસેં આકુલિત, કાં નહી કરે મુરાર.

આમાં “વિદુમ છાયા” શબ્દ માત્ર સાધર્મ્ય છે. “વિદુમ છાયા” પ્રવાલનો રંગ અને વૃક્ષછાયારહિત. આવા સ્થલોમાં કેટલાક પ્રાચીનો તો કહે છે કે આમાં ઉપમા અલંકાર નથી, શ્લેષ છે. કેટલાકએક પ્રાચીનો કહે છે કે શ્લેષ નથી ઉપમા છે. આનો નિર્ણય શ્લેષ પ્રકરણમાં થશે.

રત્નાકરકારે અપ્રકૃતની સાથે અપ્રકૃતની અને પ્રકૃતની સાથે પ્રકૃતની ઉપમા બતાવી છે.

અપ્રકૃત અપ્રકૃત ઉપમા—યથા.

“સુધાના સ્રોતસમ જ્યારે તારી મધુરવાણી સાંભળું છું, ત્યારે બગડેલી વીણા સમાન કલરવ કટુ લાગે છે.”

આમાં કોકિલ અને વીણા બન્ને અપ્રકૃત છે; કેમકે પ્રકૃતો વર્ણનીય નાયકાની વાણી છે.

પ્રકૃત પ્રકૃત ઉપમા—યથા.

“નવિન પાણિગ્રહણ કરેલ નારીની પેઠે વિશાળ વિશ્વાસ આપતા અચિર ઉપાર્જિત અવનિને નિપુણ રાજાઓ ભોગવે છે.”

આમાં પાણિગૃહીતા નારી ઉપમાન છે અને આહીં વર્તમાન સમયમાં રાજામાં બન્ને વર્ણનીય હોવાથી પ્રકૃત છે.

અલંકારોદાહરણ આદિ ગ્રન્થોમાં વૈધર્મ્યથી અને અલાવરૂપ સાધર્મ્યથી પણ ઉપમા કહી છે.

વૈધર્મ્ય ઉપમા—યથા.

“સંતોષી બ્રાહ્મણ પેઠે અસંતોષી રાજા શોભે છે.”

આમાં સંતોષ અસંતોષના આપસમાં વિરુદ્ધ ધર્મ હોવાથી વૈધર્મ્ય છે.

અભાવરૂપ સાધર્મ્ય ઉપમા—યથા.

ખળ પુરૂષોની મૈત્રી સજ્જનના કોપ જેવી છે, અર્થાત્ છે જ નહિ, છે તો સ્થિર નથી અને સ્થિર છે તો ફલ વિનાની છે.”

આમાં ખળ પુરૂષોની મૈત્રી અને સત્પુરૂષોના કોપનાં સાદૃશ્યનું વર્ણન છે. તે પ્રથમ તો ખન્નેનું હોવું જ નથી, આ અભાવરૂપ સાધર્મ્ય છે.

આચાર્ય દંડીએ અસંભાવિતોપમા કહી છે.

અસંભાવિતોપમા—યથા.

શશિથી પ્રકટ થએલ વિષની પેઠે ચંદનથી અનલ ઉત્પન્ન થયો, હે રાધે ! તારાં વદનથી નીકળતા પરૂષ વચન રસની ખાણુ જેવાં છે.

આહીં પણ અભાવ હોવા છતાં અસંભવમાં તાત્પર્ય છે. કેટલાએક પ્રાચીનોએ પદ માત્રના અર્થોની ઉપમા હોય એને પદોપમા, વાક્યોના અર્થની ઉપમા હોય એને વાક્યોપમા અને સમાસથી કહેલ ઉપમા હોય એને સમાસોપમા કહી છે.

પદોપમા—યથા.

“ ઇન્દુ જેવું આનન ” આમાં “ઇન્દુ અને આનન” એક પદ છે એથી એ પદોપમા છે.

“ શરદના શશિ જેવું સુહામણું તારું મુખ છે. ”

આમાં શરદ વિશેષણ વાચક પદ છે, અને શશિ વિશેષ્ય વાચક પદ છે. એ બન્ને પદોના મળવાથી વાક્ય છે.

ઉપમેય પક્ષમાં મુખ વિશેષ્ય છે, “ સુહામણું ” એ વિશેષણ છે, એ બન્ને પદોના અર્થ મળવાથી વાક્ય છે, એ વાક્યોનો ઉપમા હોવાથી વાક્યોપમા છે.

સમાસોપમા.

“ મુખાબ્જ ” આનો “અબ્જમિવમુખમ્” એવો અર્થ થાય છે.

એ સમાસ ઉપમિત સમાસ છે, એ રીતે સમાસથી ઉપમાનો લાભ હોવાથી આ સમાસોપમા છે.

અમારા મત પ્રમાણે પદ વાચ્ય અને સમાસનો ભેદ ચમત્કારમાં અનુપયોગી હોવાથી પ્રકારાન્તર થવાને યોગ્ય નથી.

પ્રાચીનોએ ઉપમેય, ઉપમાન, ધર્મ અને વાચક એ ચારેનું ઉપાદાન થાય એને પૂર્ણોપમા કહી છે. એમાંથી એકનું, બેનું અથવા ત્રણનું અનુપાદાન અર્થાત્ ઉપમેય, ઉપમાન અને સાધર્મ્યનું શબ્દથી કથન ન હોય અને વાચકનું ઉચ્ચારણ ન હોય ત્યાં લુપ્તોપમા કહી છે.

પૂર્ણોપમા—યથા,

“ આ રાજા ઇન્દ્ર જેવો ઉદાર છે. ”

આમાં ઇન્દ્ર ઉપમાન, રાજા ઉપમેય, ઉદારતા ધર્મ અને જેવો વાચક એ ચારે શબ્દથી કહેલ છે એથી પૂર્ણોપમા છે.

દિક્ષિતે કુવલયાનંદમાં લુપ્તોપમાના આઠ પ્રકાર કહ્યા છે; એ આગળ કહેવાઈ ગયા છે.

પ્રત્યયોપમા—યથા,

હે બળવાન રાજા! ક્રીડા માત્રથીજ માફતને ^૧સ્થાવરયન્, ગગનને ^૨પુટકયન્, સ્રોતવતીને ^૩સૂત્રયન્, ભૂમિમંડલને ^૪લોષ્ટયન્, જલનિધિને ^૫પલ્લવયન્, ગિરિગણને ^૬સર્ષપયન્, ત્રયલોકને ^૭કોઠયન્ અને મહત્ ગહનવનને ^૮વિટપયન્ એવા તારા અર્થો છે.

આમાં માફતાદિ ઉપમેય છે, સ્થાવરાદિ ઉપમાન છે, ઉપમાન વાચક સ્થાવરાદિ શબ્દો આગળ “ગિચ્” પ્રત્યય છે અને “ગિચ્” ની આગળ “શત્” પ્રત્યય છે. યકાર “ગિચ્” પ્રત્યયનો છે અને અન્ “શત્” પ્રત્યયનો છે. “સ્થાવરયન્” નો એવો અર્થ થાય છે કે “સ્થાવર કરતો થકો” અર્થાત્ સ્થાવર સદૃશ કરતો થકો ઇત્યા-

૧ સ્થિર પદાર્થ. ૨ કરપુટ. ૩ તંતુ. ૪ માટીનું ઢેકું. ૫ લઘુતડાગ. ૬ સર્ષપ. ૭ ખોળો-ગોદ. ૮ વૃક્ષ.

દિ. આમાં વાચકાર્થનો ઓધ પ્રત્યયથી છે. કુવલયાનંદ ગ્રન્થની પાછળ ચિત્રમીમાંસા નામનો ગ્રન્થ દીક્ષિતજીએ બનાવ્યો છે, એમાં કહ્યું છે કે આ “પૂર્ણા” લુપ્તાઓનો વિલાગ અને વાક્ય, સમાસ અને પ્રત્યય વિશેષ દ્વારા ઉદાહરણ બતાવવાનું ફળ વ્યાકરણશાસ્ત્રની કુશળતા માત્ર બતાવવાનું છે. અલંકાર શાસ્ત્રના ઓધ માટે આનો કાંઈ ઉપયોગ નથી. અમારા મતથી સમાસ વિધિથી ઉપમાનાદિકોનો લોપ કરવો અને વાચકાર્થનું પ્રત્યયાદિથી કહેવું એ તો વ્યાકરણ શાસ્ત્રની પ્રચલિત રીતિ છે, એમાં વખાણ કરવા યોગ્ય વ્યાકરણ શાસ્ત્રની પણ શું કુશળતા છે? પ્રસિદ્ધ ધર્મનો સ્વતઃ લાભ થઈ જવાથી એનું ઉપાદાન કરવું એ ગૌરવ તો દોષની નિવૃત્તિ માત્ર છે. એમાં કાંઈપણ ચમત્કાર નથી. એવીજ રીતે શુણ્ઘ, આકૃતિ, ઇત્યાદિનું દેખાડવું પણ ઉપમા ઉદાહરણાન્તર ઓધ માટે છે. પણ ઉપમા પ્રકારાન્તર માટે નથી. આ કારણથીજ દ્રવ્ય, જાતિ આદિ ઉદાહરણાન્તર બતાવવા માટે અમે યત્ન નથી કર્યો.

“ઉપમા નામ સા જ્ઞેયા ગુણાકૃતિ સમાશ્રયા.”

આ કારિકાથી ભરત લગવાનનું ઉદાહરણ પણ ભેદ બતાવવામાંજ તાત્પર્ય માટે છે. ઉપમા પ્રકાર બતાવવામાં નથી.

અન્યથા કારિકામાં “ગુણાકૃતિકૃતા દ્વિધા” એવી આજ્ઞા કરી છે.

સૂત્રકાર વામન કહે છે કે: “સ્તુતિનિન્દા તત્વાખ્યાનેષુ” સ્તુતિમાં, નિન્દામાં અને તત્વાખ્યાનમાં અર્થાત્ અજ્ઞાત જ્ઞાનમાં ઉપમાનું અનુસરણ છે.

સ્તુત્યુપમા.

યથા.

મારૂં ઈવ મહિપતિ સુયશ, સહુ સ્થલ કરે સંચાર”;

આ સ્તુતિ માટે ઉપમા છે એથી સ્તુત્યુપમા.

નિન્દોપમા.

યથા.

“અંદ્રમુખી વિના આ ચૈત્રની આંદની દૈત્ય જેવી દારૂણ લાગે

છે. ” આંહી વિયોગ દશામાં ચૈત્રની ચાંદની માટે ઉપમા છે; એથી નિન્દોપમા.

તત્ત્વાખ્યાનોપમા.

યથા.

“ પદ્મિનીના જેવી જેના શરીરમાં સુવાસ હોય એ પદ્મિની સી જાણજે. ”

કોઈ એમ કહેશે કે આ તો સ્તુતિરૂપ હોવાથી વામન મત પ્રમાણે પ્રથમ ભેદ છે. એટલે આ વર્ણન સ્તુતિ માટે નથી, પણ કામ-શાસ્ત્રમાં પદ્મિની, ચિત્રિણી હુસ્તિની અને શંખિની એવી સ્ત્રીઓની ચાર જાતિઓ છે. તેથી આ ઉપમા પદ્મિનીનું જ્ઞાન કરાવવા માટે છે એથી તત્ત્વાખ્યાનોપમા.

કેટલાક પ્રાચીનો નિરવયવ, સાવયવ, સમસ્તવસ્તુવિષય, એકદેશવિવર્તિ અને પરંપરિત આવા ઉપમાના પ્રકાર માને છે.

નિરવયવોપમા.

કેવલ વસ્તુનીજ ઉપમા હોય, એના અવયવો સહિત ઉપમા ન હોય એને નિરવયવોપમા કહે છે.

યથા.

“ આ રાજા ઇન્દ્ર જેવો ઉદાર છે. ”

આમાં કેવલ અવયવીઓનીજ ઉપમા છે, એથી નિરવયવોપમા.

સાવયવોપમા.

જ્યાં અવયવો સહિત અવયવીની ઉપમા હોય એ સાવયવોપમા

યથા

ઇન્દુસદૃશ તુજ આનન, અંક સદૃશ ઓપે છે યુગનેણ;

શોભે સ્મિત જ્યોત્સ્નાસમ, પતિચક્રોરને સદાય સુખદેણ.

આમાં ઉપમેયપક્ષમાં અવયવી સુખ, અને અવયવ નેત્ર તથા સ્મિત; ઉપમાનપક્ષમાં અવયવી ઇન્દુ અને અવયવ કલંક તથા જ્યોત્સ્ના છે. આ અવયવો સહિત અવયવીની ઉપમા આપી એથી સાવયવ.

સમસ્તવસ્તુવિષયોપમા.

જ્યાં ઉપમેય ઉપમાનપક્ષમાં અવયવ અવયવી સમસ્તનું
શબ્દથી કથન હોય એ સમસ્તવસ્તુવિષયોપમા.

યથા.

વામા તારી વેણી, શોભે છે જેવો કાળો નાગ;

મુકતાડામણી જીઢા, મણિસમ છે સિન્દૂર ભરી માંગ.

આમાં ઉપમેયપક્ષમાં જેટલા અવયવી અવયવોનું કથન છે
તેટલુંજ ઉપમાનપક્ષમાં અવયવી અવયવોનું કથન હોવાથી એ
સમસ્તવસ્તુવિષયોપમા છે.

एकदेशविवर्त्युपमा.

કોઈએક વસ્તુનું ઉપમેયપક્ષમાં અથવા ઉપમાનપક્ષમાં
શબ્દથી કથન નહીં હોય એ એકદેશવિવર્ત્યુપમા છે.

યથા.

અમૂલ્ય શુભ રત્નોયુત, વિબુધવૃન્દથી સેવિત છે શાણા;

અરિમયનાક સભયને, સદાય સાચવીં રાખે છે રાણા.

આમાં જેટલા અવયવ ઉપમેયપક્ષમાં શબ્દથી કહ્યા છે, એટ-
લાજ અવયવ ઉપમાનપક્ષમાં શબ્દથી કહ્યા છે. પણ રાખનું ઉપમાન
જે સમુદ્ર છે એનું શબ્દથી કથન નથી તોપણ વિશેષણ સામર્થ્યથી
એનો લાભ થઈ જાય છે એથી એકદેશવિવર્તિ ઉપમા છે.

અમારા મત પ્રમાણે નિરવયવ સાવયવાદિ કિંચિત્ વિલક્ષણ
હોવાથી ઉદાહરણાન્તરજ છે. પ્રકારાન્તર નથી.

परंपरितोपमा.

જ્યાં પરંપરાથી વસ્તુઓની ઉપમા હોય એ પરંપરિતોપમા છે.

યથા.

શુભ અષાઢની સાંજ, આંગણે ઉભય ખિરાજે,

અતિ કરતાં આનંદ, રસિક રામાપતિ રાજે;

ખીજી બાળા તણું, નામ પતિએ જવ લીધું,
 શ્યામાએ ધનશ્યામ, સદૃશ તવ આનન કીધું;
 ખેંચી જૂ સુરચાપસમ, બુન્દસદૃશ અશ્રુનયન,
 હંસ સમાન ઉડી ગયો, હુલાસ ત્યાગી ઉરઅયન.

આમાં ક્રોધને મેઘની ઉપમા હોવાથી જકુટિ ચડાવવી, અશ્રુ
 અને હુલાસ એને મેઘના સખંધી સુરચાપ, બુન્દ અને હંસની
 ઉપમા સિદ્ધ થઇ છે, એ રીતિથી એક ઉપમા મૂલક ખીજી ઉપમાઓ
 પરંપરાથી હોવાથી પરંપરિત ઉપમા છે.

વેદવ્યાસ ભગવાને સમુચ્ચયોપમા, બહૂપમા અને માલોપ-
 માનો આપસમાં ભેદ આવી રીતે કહ્યો છે.

સમુચ્ચયોપમા.

“ સમુચ્ચયોપમા ત્વન્યધર્મબાહુલ્યકીર્તનાત્ ”

સમુચ્ચયોપમા તો અન્ય અર્થાત્ ઉપમાના ધર્મબાહુલ્યના
 કહેવાથી થાય છે.

નિષ્કર્ષ એ છે કે ઉપમાનના અનેક ધર્મોનો સમુચ્ચય કરીને
 ઉપમા દેવામાં આવે એ સમુચ્ચયોપમા

યથા.

ચંપકકલિકા સમ છે, રૂપ રંગને સુગંધમય શ્યામા;
 આમાં એકજ ઉપમાન ચંપકકલિકા છે, એની રૂપ રંગ અને
 સુગંધ આ અનેક ધર્મોથી ઉપમા હોઇ સમુચ્ચયોપમા છે.

બહૂપમા.

“ યત્રોપમા સ્યાદ્બહુભિઃ સદૃશૈઃ સા બહૂપમા ”

જ્યાં ઘણા સદૃશોની સાથે ઉપમા હોય એ બહૂપમા છે.

યથા.

હિમ હર હીરા હંસ સમ, યશ તારો જગમાંહિ;
 આમાં ઉપમાન ઘણા છે, પરંતુ સ્વેત ધર્મથી ઉપમા એકજ
 છે એથી ઘણા ઉપમાનોની ઉપમા હોઇ બહૂપમા છે.

આચાર્ય દંડી પણ આ વિષયને બહુપમા નામ આપી આ ઉદાહરણ આપે છે.

યથા.

ચંદ્ર ચંદ્રમણિ અને ચંદન સરખો તારો શીત સ્પર્શ છે.

દંડી એકજ વિષયમાં ઘણી ઉપમા દેવાનું આ પ્રયોજન બતાવે છે.

“ અતિશયં बोधयन्ति बहुपमा ”

બહુપમા વર્ણનીયના અતિશયનો બોધ કરાવે છે, વામન કહે છે કે આમાં અપુષ્ટાર્થ દોષ છે. કેમકે આમાંથી એક ઉપમાનથી યશની ધવલતાનો ઉત્કર્ષ સિદ્ધ હોવા છતાં ફરી તાદૃશ બીજા ઉપમાનના કથનનું પ્રયોજન નથી.

અમારા મત પ્રમાણે વામનનું કહેવું સમીચીન નથી. કેમકે ઉપમાનું સ્વરૂપ સાદૃશ્યનો નિર્ણય છે. એ નિર્ણય માટે પરસ્પર અર્થાત્ ઉલટપુલટ પણ લોકગ્યવહારમાં બોલાય છે એનાથી પરસ્પર રૂપમા માનવામાં આવી છે. એમજ દ્રઢ નિશ્ચય માટે એક વસ્તુને અનેક તોલોથી તોલવાની પણ રીતિ છે. જેમ શેર તોલની વસ્તુને લોહ આદિના બનાવેલ પોતાના શેરથી, બીજા વ્યાપારીના શેરથી, રૂપીઆથી અને પૈસાથી ફરી ફરી તોલવામાં આવે છે. એ ન્યાયથી એક વસ્તુને એજ ધર્મના વિષયમાં અનેક વસ્તુઓની સમીપ કરી કરીને નિર્ણય કરવાથી દ્રઢતર નિર્ણય થાય છે. આચાર્ય દંડીએ અતિશય રૂપ પ્રયોજન બતાવ્યું છે; એ સમીચીન નથી. કેમકે એજ ધર્મમાં ઘણા ઉપમાન કરવાથી ઉપમેયનું કાંઈ અતિશયપણું નથી થતું, કિંતુ ઉપમેયનિષ્ઠ ધર્મના પ્રમાણના નિર્ણયની દ્રઢતા થાય છે એથી પ્રયોજન તો અહીં એજ છે.

માલોપમા.

“ ધર્માઃ પ્રત્યુપમાનં ચેદન્યા માલોપમૈવ સા ”

જ્યાં ઉપમાન ઉપમાનપ્રતિ ધર્મલિન્ન લિન્ન હોય એ માલોપમા “ અન્યા ” અર્થાત્ એ માલોપમા સમુચ્ચયોપમા અને બહુપમાથી અન્ય છે.

યથા.

પ્રજાપાલ રઘુવર સમ, શેષ સદૃશ ગ્રહો ભાર નહીં હોલે;
તાપહરણુશશિસરખો, સુખમામાંહી સુરેન્દ્ર સમ શોલે.

આમાં રાજાને પ્રજાપાલ ધર્મથી રામની, ભાર વહન કરવારૂપી
ધર્મથી શેષનાગની, તાપ હરણુ કરવા રૂપ ધર્મથી ચંદ્રની અને શોભા
ધર્મથી ઇન્દ્રની ઉપમા છે, એ રીતિથી અનેક ઉપમાનો પ્રતિ ભિન્ન
ભિન્ન ધર્મોથી ઉપમા હોઇ માલોપમા છે.

રશનોપમા.

રસના રૂપથી ઉપમા હોય એ રશનોપમા.

યથા.

હંસ સ્વેત શશિસમ છે, હંસ સદૃશ ગતિ તરૂણીની શોલે;
તરૂણી સ્પર્શસમ જલ છે, જલસમ ગગન અમલ લખો દ્રગ લોલે.

આનો પર્યાય શૃંખલોપમા છે, રસના નામ કટિ મેખલાનું છે.
એ દોરીના આકારથી પણ બને છે; અને શૃંખલાની આકૃતિથી પણ
થાય છે. એથી આંહી રશનાની શૃંખલા આકૃતિ વિવક્ષિત છે. આ
અલંકારનું નામ શૃંખલા કહેવામાં તેા ગજબંધન ઇત્યાદિ શૃંખલાનો
ન્યાય છે, અને રશના નામ કહેવાથી નાયિકાની તાદૃશ કટિ મેખલા-
નો ન્યાય છે. તે ગજબંધન ન્યાયની અપેક્ષાએ કટિમેખલાન્યાય
રમણીય હોવાથી કોઈ રસિક કવિએ એનું નામ રશનોપમા રાખ્યું
છે. આમાં ચંદ્રની ઉપમા હંસને, હંસની ઉપમા તરૂણીની આલને,
તરૂણીના સ્પર્શની ઉપમા જળને અને નિર્મળ ધર્મથી જળની ઉપમા
ગગનને છે, આ શૃંખલાકૃતિ રશનારૂપ હોવાથી રશનોપમા છે, વેદ-
વ્યાસ ભગવાને તેા આનું નામ ગમનોપમા આપ્યું છે:—“યદુત્ત-
રોત્તરં યાતિ તદાઽસૌ ગમનોપમા” જે ઉત્તરોત્તર ભય એ ગમનોપમા.

નિજોપમા.

જ્યાં સમયાદિક ભેદથી પોતાની ઉપમા પોતાને જ આપવામાં
આવે એ નિજોપમા છે.

સમયભેદથી નિજોપમા.

યથા.

લેહિત પીત સુમનથી, છાયાલો ગિરિ વસંતમાં જોય;
જ્યમદાવાગ્નિજાળે, દુઃસહ ગ્રીષ્મમાં છવાયલો હોય.

આમાં વસંત અને ગ્રીષ્મના સમયભેદથી એજ પર્વતની ઉપમા એજ પર્વતને આપી હોવાથી સમયભેદથી નિજોપમા છે.

દેશભેદથી નિજોપમા.

યથા.

વિકસિત ચક્ષુ અને મુખ, ફરકે ભુજ ઉર બન્યું હર્ષરૂપ;
તોરણ ઉપર જેવો, તું રણ ઉપર જોઈ લબ્ય ભૂપ.

આમાં વિવાહમંડપ દેશ અને રણાંગણ દેશ ભેદથી એજ રાજાની ઉપમા એજ રાજાને છે, એથી દેશભેદથી નિજોપમા છે.

શરીરભેદથી નિજોપમા.

યથા.

કરો પ્રહલાદની રક્ષા, ધરો નારાયણ નૃસિંહનું રૂપ;
તેમ ગોપી ગોપોની, નિત્ય કરો છો રક્ષા ચંદુભૂપ.

આમાં અવતાર ભેદથી એજ જગદીશ્વરની ઉપમા એજ જગદીશ્વરને આપી હોવાથી શરીરભેદથી નિજોપમા છે.

પ્રાચીનોએ નિજોપમાનું ઉદાહરણ એક સમય ભેદથીજ બતાવ્યું છે, એ દિગ્દર્શનથી અમે દેશભેદ અને શરીરભેદથી પણ ઉદાહરણ બતાવ્યાં છે.

કલ્પિતોપમા.

જ્યાં કોઈ ઉપમેયની ઉપમા માટે ઉપમાનની પ્રાપ્તિ કવિને ન હોય ત્યાં એ ઉપમેયના યોગ્ય ઉપમાનની કલ્પના કરીને ઉપમા આપવામાં આવે એ કલ્પિતોપમા છે.

યથા.

રાધામુખથી છૂટી, અલક પયોધરપરેં પડી એમ;
શશિમંડલથી લટકી, અટકી લોગિનિ મેડે શિરે જેમ.

આચાર્ય દંડીએ આનું નામ અભૂતોપમા આપ્યું છે. અભૂ-
તોપમા એટલે જે વસ્તુ નથી એની ઉપમા આપવી. અભૂતોપમા
અને કલ્પિતોપમાનો તાત્પર્ય એકજ છે.

અવિરુદ્ધા કલ્પિતોપમા.

ન્યાં અવિરુદ્ધ કલ્પિત ઉપમા આપવામાં આવે એ અવિરુદ્ધા
કલ્પિતોપમા છે

યથા

સખિ ! શોભે શ્રીહરિના, કંઠમહીં તુલશી દલની માલ;
ઉડી રહી ધન સઘને, જેવી રીતે શુકશિશુની જાલ.

મેઘોદય સમયે પંક્તિ કરીને બકોનું ઉડવું પ્રસિદ્ધ છે; પણ
શુકોનું ઉડવું પ્રસિદ્ધ નથી એથી આ ઉપમા કલ્પિત છે અને મેઘની
સાથે શુકોને વિરોધ નહીં હોવાથી અવિરુદ્ધા કલ્પિતોપમા છે.

યથા

સ્વેત બિન્દુભર તનથી, લપટી પતિને થાય નહીં અળગી;
ફળેલ મુક્તાફળથી, કનકલતા જ્યમ તમાલને વળગી.

મુક્તાફળ રૂપ ફળવાળી સુવર્ણની વેલિ વાસ્તવમાં છેજ નહી,
કલ્પિત છે; પરન્તુ મુક્તાફળ અને સુવર્ણને આપસમાં વિરોધ નહી
હોવાથી આ પણ અવિરુદ્ધ કલ્પિતોપમા છે. પૂર્વ ઉદાહરણમાં પ્રસંગ
પામી ધનની સાથે શુકાવલિનો સંબંધ થઈ જાય તો અસંલવ નથી એથી
એ સંલવિત્ કલ્પિતોપમા છે, અને આંહી તો અત્યંત અસંલવ છે,
એથી અસંલવત્ કલ્પિતોપમા છે.

કોઈ પ્રાચીન ઉત્પાદોપમા ને કલ્પિતોપમાનો ભેદ કહે છે.

ઉત્પાદોપમા.

“ ઉત્પાદ ” અર્થાત્ ઉત્પન્ન કરેલ ઉપમાનની ઉપમા એ
ઉત્પાદોપમા છે.

યથા.

વિદ્રુમસ્થિત મુકતાફલ, અથવા સુન્દર પ્રવાલયુત ફૂલ;
અધરવર્તી હસવાનાં, ત્યારે તેઓ બનશે સમતુલ્ય.

કલ્પના એટલે બનાવટ. ચિન્તામણિ કોષકાર કહે છે: -કલ્પના રચનાયામ્” એ કલ્પના બે પ્રકારની છે. માનસિક અને કાયિક. “રાધામુખથી છૂટી” આમાં માનસિક કલ્પના છે. “વિદ્રુમસ્થિત” આમાં કાયિક કલ્પના છે. કારણ કે વિદ્રુમ સ્થિત મુકતાફલ અથવા પ્રવાલયુક્ત સ્વેતપુષ્પ વાસ્તવમાં નથી માત્ર કલ્પના છે. પરંતુ એવી કલ્પના હાથથી કરીને બતાવી શકાય છે એથી એ કાયિક કલ્પના કહેવાય છે. લોકપ્રસિદ્ધ ઉપમાનને ઉપમેય કરવામાં આચાર્ય દંડી પ્રસિદ્ધિનો વિપર્યાસ હોવાથી “વિપર્યાસોપમા” કહે છે. એનો પર્યાય વિપરીતોપમા છે.

વિપર્યાસોપમા-યથા.

તુજઆનન સરખું આ, બે અંલોરૂપ પ્રકાશને પામે;

દંડીના ઉક્ત ઉદાહરણમાં વિપરીતોપમા નિમિત્તસંકેત સ્થાનમાં નાયકાને સખીનું પ્રભાત સૂચન પણ થઈ શકે છે. પરકીયા નાયિકા નાયકની સાથે તળાવ કિનારે સંકેત સ્થાનમાં રાત્રિ નિર્ગમન કરે છે ત્યાં કમલ વિકસેલાં બોધ સખીએ નાયિકા પ્રતિ પ્રભાત સૂચન કરેલ છે.

આચાર્યદંડીએ પરસ્પરોપમાનું પ્રયોજન અન્યોન્યનો ઉત્કર્ષ કહેલ છે, જેથી વિપર્યાસોપમામાં ઉપમેયના ઉત્કર્ષરૂપ પ્રયોજન અર્થસિદ્ધ છે. પ્રસિદ્ધ ગુણવાળું ઉપમેય પ્રાચીનોએ માનેલ છે. એ પ્રથમ લખી ચૂકયા છીએ. એ ઉપમેયને ઉપમાન કરવામાં ઉપમેયનો પ્રસિદ્ધિમૂલક ઉત્કર્ષ સિદ્ધ થાય છે.

પરસ્પરોપમા.

આચાર્યદંડી પરસ્પરોપમા ને અન્યોન્યોપમા માનીને આ પ્રમાણે એનું લક્ષણ આપે છે.

અન્યોન્યોપમા સેયમન્યોન્યોત્કર્ષશંસની

અન્યોન્યના ઉત્કર્ષને કહેનારી ઉપમા અન્યોન્યોપમા છે. આનો સિદ્ધાન્ત એ છે કે જે વસ્તુની ઉપમા દે છે એ ઉપમાનરૂપ વસ્તુમાં પ્રસિદ્ધિ મૂલક ઉત્કર્ષ થાય છે, તે પરસ્પર ઉપમા દેવાથી ઉપમેયનો પણ તાદૃશ ઉત્કર્ષ સિદ્ધ થાય છે. આ રીતિથી આહીં અન્યોન્યનો ઉત્કર્ષ છે.

સર્વસ્વકારાદિ પરસ્પરોપમાનું ફલ તૃતીય સદૃશ વ્યવચ્છેદ માનીને એને ઉપમેયોપમા નામનો સિદ્ધ અલંકાર કહે છે:—

“ દ્વયોઃ પર્યાયેણ તસ્મિન્નુપમેયોપમા ”

ખંનેનો પર્યાય કરીને “ તસ્મિન્ ” અર્થાત્ ઉપમાનોપમેયભાવમાં ઉપમેયોપમા અલંકાર છે. પર્યાય શબ્દનો આહીં એ અર્થ છે કે એક સાથે ન કહેવું, પણ એક પછી એક કહેવું.

રતનાકરકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

“ પરસ્પરમુપમાનોપમેયત્વમુપમેયોપમા ”

પરસ્પર ઉપમાનોપમેયભાવ એ ઉપમેયોપમા

ઉપમાનની ઉપમા ઉપમેયને અને ઉપમેયની ઉપમા ઉપમાનને એવી પરસ્પર ઉપમા હોય એ પરસ્પરોપમા છે.

યથા.

લઘુ ગુણથી રીઝીને, દાન અહોનિશ દેવાના હેવા;

સાદો વેશ સરલ ઉર, શિવસમ તું નૃપ છે શિવ તુજ જેવા.

આમાં મહાદેવની ઉપમા રાજાને અને રાજાની ઉપમા શિવજીને આપેલ છે તેથી પરસ્પરોપમા છે.

અતદ્ગુણ.

જશવંત જશોભૂષણકાર લખે છે:—

“ તસ્ય ગુણોઽત્રાસ્તીતિ તદ્ગુણઃ ” “ તસ્ય અર્થાત્ એનો એટલો ખીજનો ગુણ એનામાં છે. તાત્પર્ય એ છે કે ખીજના ગુણનો ખીજમાં સખંધ થાય એ તદ્ગુણ છે. તસ્યગુણોઽત્ર નાસ્તીતિ અતદ્-

ગુણઃ અર્થાત્ બીજના ગુણનો બીજમાં સંબંધ નહિ હોય એ અતદ્ગુણ.

વક્ષ્યમાણ તદ્ગુણના વિપરીત ભાવમાં ધોરીએ અતદ્ગુણ અલંકાર માન્યો છે. એટલે કે પારકા ગુણનો જેને સંબંધ નથી એ અતદ્ગુણ

ગુણ બે પ્રકારના છે, વર્ણુરૂપ અને સ્વલવાદિરૂપ. આ બન્નેના બળે પ્રકાર થાય છે. ૧ ભલો. ૨ ખુરો.

યથા.

દિગ્દંતીના આનન, મદેં મલિન શશિ પંકયુક્ત પેષુઃ;

સદા રહે એ સંગે, છતાં નૃપતિયશ દ્રગેં અમલ દેષું.

આમાં મદ અને કલંકની સંગતિ રહ્યા છતાં રાજના યશને શ્યામતા ગુણનો સંબંધ થયો નથી. આહીં અપકૃષ્ટ ગુણનો અસંબંધ છે અને ગુણ વર્ણુરૂપ છે.

યથા.

હે રાજ ! જંગલમાં વસનારી બીલડીઓને તારા શત્રુઓની સ્ત્રીઓનો રાતદિવસ સંગ રહ્યા છતાં ગુંજા અને મણિ પારખવાની ખુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ નહી તેથી તારા વૈરીની વધૂઓના ભૂષણે વિનાયત્ને બચી ગયાં. ”

આમાં રાજ સ્ત્રીઓના સંગમાં નિરંતર રહ્યા છતાં ઉત્તમ અનુત્તમ ભેદજ્ઞાનરૂપ ગુણનો શખરાંગનાઓમાં સંબંધ નથી થયો. આહીં ઉત્કૃષ્ટ ગુણનો અસંબંધ છે અને ગુણ વિવેચન ખુદ્ધિરૂપ છે.

સર્વસ્વકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

“ સતિ હેતાવતદ્ગુણઃ ”

બીજના ગુણને સંબંધ થવાનો સંસર્ગાદિ હેતુ રહેતાં છતાં સંબંધ નહિ થાય ત્યારે અતદ્ગુણ અલંકાર થાય છે.

અતિશયોક્તિ.

. “જશવંતજશોભૂષણકાર” લખે છે:-

ઉલ્લંઘનને અતિશય કહે છે. “ચિન્તામણિકોષકાર કહે છે:-

“અતિશયિતઃ અતિક્રાન્તે” અતિશય શબ્દ અતિક્રાન્ત અર્થાત્ અતિક્રમણયુક્ત અર્થમાં છે, એથી એ સિદ્ધ થાય છે કે અતિશય શબ્દનો અર્થ અતિક્રમણ છે. અતિક્રમણ તો ઉલ્લંઘન છે પણ આહીં લોક સીમાના ઉલ્લંઘનમાં રૂઢિ છે એથી લોકસીમાના ઉલ્લંઘનને અતિશયોક્તિ કહે છે.

યથા.

તુજ પ્રતાપ પાવકથી, ભૂપતિ સોષાયા સિન્ધુ સાત;

ફરી તુજ અરિનારીના, નયન જળેં ભરીયા એ વિખ્યાત.

આમાં પ્રતાપાનલથી સસ સિન્ધુનું સોષાવું અને ફરી અરિ-નારીના નયન જળેંથી ભરાવું એ બંને લોકસીમાનું ઉલ્લંઘન પ્રતા-પાધિકૃત રૂપ પ્રયોજનની વિવક્ષાથી રૂચિકર હોઇ અતિશયોક્તિ છે.

યથા.

નાળાં પછી નદિ પછી નદ, પછી સિન્ધુનું સ્વરૂપ ધારે છે;

ઠેલા આવો ઠેલા, નારી નયન જળ ડુબાવી મારે છે.

લોકસીમાતિવર્તન મિથ્યા છે, એથી દૂષણ હોવાને યોગ્ય છે.

પરંતુ અહીં રૂચિકર હોવાથી અતિશયોક્તિ ભૂષણ છે.

વેદવ્યાસ ભગવાન કહે છે:-

લોકસીમાતિવૃત્તસ્ય, વસ્તુધર્મસ્ય કીર્તનમ્ ।

મવેદતિશયો નામ સંભવાસંભવાદ્ દ્વિધા ॥

લોકસીમાનું અતિવર્તન કરેલ વસ્તુના ધર્મના કથનનું નામ અતિશય થશે. એના સંભવ અને અસંભવ એવા બે પ્રકાર છે.

આચાર્યદંડી આ પ્રમાણે કહે છે:-

“વિવક્ષા યા વિશેષસ્ય લોકસીમાતિવર્તિની ।

અસાવતિશયોક્તિઃ સ્યાદલંકારોત્તમા યથા ॥”

વિશેષ અર્થાત્ ઉત્કર્ષની જે લોકસીમાતિવર્તન વિવક્ષા છે

એ અતિશયોક્તિ અલંકાર થશે. આ અતિશયોક્તિ અલંકાર અનેક અલંકારોનું જીવન છે એથી “ ઉત્તમા ” એ વિશેષણ આપેલ છે. અને એજ પ્રકરણમાં ફરીને આચાર્ય દંડી કહે છે:—

અલંકારાન્તરાણામપ્યેકમાહુઃ પરાયણમ્ ।

વાગીશમહિતામુક્તિમિમાસતિશયાહયામ્ ॥

બૃહસ્પતિને માન્ય અતિશય નામવાળી આ ઉક્તિને બીજા અલંકારોનું પણ અવલંબન કહે છે.

૩૬૮ આ પ્રમાણે કહે છે:—

અર્થસ્યાલંકારા, વાસ્તવમૌપમ્યમતિશયઃશ્લેષઃ ।

एषामेव विशेषा अन्ये तु भवन्ति निःशेषाः ॥

અર્થના અલંકાર સ્વભાવોક્તિ, ઉપમા, અતિશયોક્તિ અને શ્લેષ એ ચાર છે. એનાજ વિશેષ સંપૂર્ણ અલંકાર થાય છે.

કાવ્ય પ્રકાશકાર પણ કહે છે કે આવા વિષયમાં અતિશયોક્તિ-જ પ્રાણરૂપ બનીને રહે છે, એના વિના બહુધા અલંકાર છેજ નહિ.

વળી પ્રાચીન કારિકામાં આ પ્રમાણે લખે છે:—

सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते ॥

यत्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलंकारोऽनया विना ॥

તે આ વક્રોક્તિ અર્થાત્ અતિશયોક્તિરૂપ વક્રોક્તિ સર્વત્ર છે. એથી ફરીને અર્થને વિશેષ સ્પષ્ટ બતાવી શકાય છે. એથી આ અતિ-શયોક્તિના વિષયમાં કવિએ યત્ન કરવો જોઈએ. કારણ કે એના વિના કયો અલંકાર છે ?

સર્વસ્વકાર અતિશયોક્તિનું આ સામાન્ય લક્ષણ કહે છે:—

“ અધ્યવસિતપ્રાધાન્યેઽતિશયોક્તિઃ ”

“ અધ્યવસિત ” અર્થાત્ અધ્યવસાય કરેલી વસ્તુની પ્રધાન-તામાં અતિશયોક્તિ છે. એનો એ સિદ્ધાન્ત છે કે અધ્યવસાયની સિદ્ધ દશામાં અતિશયોક્તિ અલંકાર થાય છે; અને અધ્યવસાયની સાધ્ય દશામાં ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર થાય છે.

અધ્યવસાયના સંબંધમાં સર્વસ્વકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

“ વિષયનિગરણેનાભેદપ્રતિપત્તિવિષયિણોઽધ્યવસાયઃ ”

વિષયનું નિગરણ કરીને વિષયીનું જે અલેદ જ્ઞાન તેને અધ્યવસાય કહે છે.

કાવ્યપ્રકાશગતકારિકામાં અતિશયોક્તિનું કોઈ સામાન્ય લક્ષણ નથી કહ્યું. આ અધ્યવસાયને અતિશયોક્તિનો પ્રથમ પ્રકાર માનીને આ લક્ષણ કહ્યું છે:—

“ નિર્ગીર્યાધ્યવસાનં તુ પ્રકૃતસ્ય પરેણ યત્ ”

“ પરેણ ” અર્થાત્ ઉપમાન કરીને “ પ્રકૃતસ્ય ” અર્થાત્ ઉપમેયના નિગરણથી જે અધ્યવસાય એ અતિશયોક્તિ છે.

બીજા પ્રકારનું કાવ્યપ્રકાશમાં આ લક્ષણ છે:—
પ્રસ્તુતસ્ય યદન્યત્વમ્ ” જે પ્રસ્તુતની અન્યતા.

યથા.

છે ઉદારતા ધીરતા, આ નૃપતિની અન્ય;
લોકોમાં ઉદારતા, ધીરતા આદિ ગુણ જાતિથી સર્વત્ર એક છે. કોઈ પ્રકારની વિલક્ષણતા ભલે હોય. જેમકે મનુષ્યત્વ મનુષ્ય માત્રમાં એક છે. વિદ્યાઆદિથી વિલક્ષણ ભલે હોય આમાં નૃપતિની ઉદારતા ધીરતાને બીજા રાજાઓની ઉદારતા ધીરતાથી અન્ય કહેવી એ લોક સીમાતિવર્તન છે.

સર્વસ્વકાર પણ આવીજ રીતે અતિશયોક્તિનો બીજો પ્રકાર માને છે:—“ અભેદે ભેદઃ ” એટલે કે અલેદમાં ભેદ. ઉદારતા, ધીરતા ગુણોના જાતિથી અલેદ રહેતાં ભેદ કહ્યો એથી લોકસીમાતિવર્તન છે.

કાવ્યપ્રકાશકાર ત્રીજું લક્ષણ આ પ્રમાણે કહે છે:—

“ યત્તર્થોક્તૌ ચ કલ્પનમ્ ” એટલે કે યદિ અર્થની ઉક્તિની કલ્પના.

યથા.

રાકાશશિ અકલંક જો, છે તુજ વદન સમાન.

આમાં અતિશયોક્તિનો વિષય રાકાશશિની અકલંકતાની કલ્પના છે.

કાવ્યપ્રકાશકાર ચોથા પ્રકારનું લક્ષણ આ પ્રમાણે લખે છે:—

“ કાર્યકારણયોર્યથા પૌર્વાપર્યવિપર્યયઃ ”

જે કાર્ય કારણના પૂર્વ પશ્ચાદ્ ભાવનો વિપર્યય.

યથા.

ઉદય થયો શશિ પાછળ, ઉદયાચલના શ્રંગપરેં સહેલેં;

તુજ મનસાગર તરૂણી. છલ્યો રાગના તરંગથી પહેલેં.

સર્વસ્વકાર આને પાંચમો પ્રકાર માની આ લક્ષણ કહે છે:—

કાર્યકારણયોઃ પૌર્વાપર્યવિધ્વંસશ્ચ ”

કાર્ય કારણના પૂર્વ પશ્ચાત્ ભાવનો વિધ્વંસ પણ “ ચ ” અર્થાત્ અતિશયોક્તિ છે.

ઉક્ત અન્યકારે બે ભેદ માન્યા છે. ૧. કાર્યનું પ્રથમ થવું, અને કારણનું પાછળ થવું અને તેનું ઉદાહરણ ઉપર આપેલ છે.

બીજા પ્રકારમાં કાર્ય કારણનું એક સમયમાં થવું એવું લક્ષણ છે.

યથા.

તુજ શર જ્યા અરિશિરને, સ્પર્શે છે ભૂપતિ એકજ સંગ;

બહુ ધનુધારી ધીરા, રાગ સહિત આપે છે અતિ રંગ.

કારણના જ્ઞાનથીજ કાર્યની ઉત્પત્તિમાં ચન્દ્રાલોકકાર ચપલાતિશયોક્તિ ” નામનો અતિશયોક્તિનો પ્રકાર માની આ લક્ષણ કહે છે:—

“ ચપલાતિશયોક્તિસ્તુ કાર્યે હેતુપ્રસક્તિજે ”

હેતુની પ્રસક્તિ અર્થાત્ હેતુના જ્ઞાન માત્રથી કાર્યની ઉત્પત્તિ એ ચપલાતિશયોક્તિ અર્થાત્ ચપલા સંબંધી અતિશયોક્તિ છે.

યથા.

પ્રવાસ જાવા કેડેં, પતિનું વચન સુણીને શ્યામાની,

બની મુદ્રિકા કંકણ, તો પાછળ શું થશે દશા આની.

આમાં કાર્યકારણના પૂર્વાપરના વિધ્વંસમાં અને કારણના

જ્ઞાન માત્રથી કાર્યોત્પત્તિમાં લોકસીમાતિવર્તન માનેલ છે.

સર્વસ્વકારે ત્રીજા પ્રકારનું આ લક્ષણ આપ્યું છે:—

“ સંબંધેડ સંબંધ ” એટલે કે સખંધ રહેતાં અસખંધ કહેવો.

યથા.

પુષ્પખાણુ પુષ્પાકર, વિધિયે રચિયાં કહે સહુ કોય;

વેદાભ્યાસ જરક જડ, વિધિ રચવાને યોગ્ય નહિ હોય.

આંહી બ્રહ્મામાં સમસ્ત સૃષ્ટિ રચવાનો સંખંધ રહેતા છતાં અસખંધ કહ્યો છે.

અતિશયોક્તિના ચોથા પ્રકારનું સર્વસ્વકારે આ લક્ષણ આપ્યું છે:— “ અસંબંધે સંબંધ: ” એટલે કે અસખંધ રહેતાં સખંધ કહેવો,

યથા.

ધ્વજ ધીર નૃપકેરી, સ્પર્શે રવિહયતણા પદો પ્યારે;

સૌધ શિખર પણુ આના, શશિમંડલને સ્પૃશે વારવારે.

આમાં ધ્વજ અને સૌધશિખરમાં રવિહયપદો અને શશિ મંડલના સ્પર્શનો અસખંધ રહેતાં છતાં સખંધ કહ્યો છે.

અતુલ્યયોગિતા.

“ જશવંતજશોભૂષણુકાર લખે છે કે જેવી રીતે ધોરીએ સમના વિપરીત ભાવમાં વિષમ, તદ્દગુણના વિપરીત ભાવમાં અતદ્દગુણ ઇત્યાદિ પ્રદર્શિત કરેલ છે, એજ રીતે અમે અતુલ્યયોગિતાદિ અલંકાર બતાવીએ છીએ.

“ વક્ષ્યમાણુ તુલ્યયોગિતા અલંકારના વિપરીત ભાવમાં અતુલ્યયોગિતા અલંકાર છે.

“ તુલ્યયોગ ” શબ્દનો અર્થ “ તુલ્યનો યોગ ” છે. આ તો સમઅલંકારનો વિષય છે, પણ આહીં તુલ્ય ધર્મનો યોગ થઈ જવામાં તુલ્યયોગિતાની રૂઢિ છે, તુલ્યયોગ અને તુલ્યયોગિ એકજ છે. ઉક્ત તુલ્યયોગ નહિ હોય ત્યાં અતુલ્યયોગ અલંકાર છે.

યથા

અલ્પ ફલો તરૂં દે છે, અલ્પ દિવ્યે જળ મેઘમાલ આજ;
કલિપ્રભાવમાં કમતી, દેવે દાન થયો નહિ: તું રાજ.

આમાં “ દાન દેવામાં તું કમતી નહિ થયો ” આ કથનથી અન્ય રાજાઓનું દાનમાં કમતી થવું અર્થસિદ્ધ છે. કલિના પ્રભાવથી મેઘમાલા પણ અલ્પ ફલ દે છે, અન્ય રાજા પણ દાનમાં કમતી થયા છે. આમાં કલિયુગ નિમિત્તથી મેઘમાલાદિની સાથે રાજાને પણ સમયાનુસાર દાનની કમતીના તુલ્ય યોગનો સંભવ રહેતાં છતાં તુલ્યયોગ નહિ થયો હોવાથી અતુલ્યયોગિતા અલંકાર છે.

જેમ તુલ્યયોગિતામાં હેતુ અલંકાર નથી તેમ અતુલ્યયોગિતામાં વિશેષોક્તિ અલંકાર નથી. કેમકે આહીં કાર્ય કારણ ભાવમાં તાત્પર્ય નથી. પણ અતુલ્યયોગમાં તાત્પર્ય છે.

અધિક.

“ જશવંતજશોભૂષણકાર ” લખે છે:—

અધિક શબ્દનો અર્થ તો પ્રસિદ્ધ છે. જ્યાં વસ્તુની અધિકતા રૂચિ-કર હોય ત્યાં અધિક અલંકાર છે.

જે તે વિધિથી વસ્તુની અધિકતા થાય એ અધિક અલંકાર છે. પરિણામાદિકથી જોતાં તેના અનેક પ્રકાર થાય છે.

યથા.

જે છે ગુણગણ જાહિર, સમાઈ જગમાં સદા લસે સર્વ;
તે ભૂપતિ તુજ મનમાં, સુખથી શોભા ધરી વસે સર્વ.

ઉક્ત રીતિથી આહીં ભૂપતિના મનની વિશાલતાના વિષયમાં અધિકતા અર્થાત્ પ્રતીતિ હોવાથી અધિક અલંકાર છે.

કાવ્ય પ્રકાશગતકારિકાકાર આ પ્રમાણે લક્ષણ આપે છે:—

મહતોર્યન્ મહીયાંસાવાશ્રિતાશ્રયયોઃ ક્રમાત્ ।

આશ્રયાશ્રયિણૌ સ્યાતાં તનુત્વેપ્યધિકં તુ તત્ ॥

જે સૂક્ષ્મ રહેતા છતાં પણ આશ્રય અને આશ્રયી ક્રમથી મહત્ આશ્રયી અને આશ્રયનો સંબંધ હોવાથી મહત્ બની જાય અથવા જાણુ-

વામાં^૧ આવે એ અધિક અલંકાર છે.

સર્વસ્વકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

“ આશ્રયાશ્રયિણોરનાનુરુપમધિકમ્ ”

આધાર આધેયની વિરૂપતા અર્થાત્ આશ્રયથી આશ્રયી અધિક હોય એ અધિક અલંકાર છે.

યથા.

જગત આદિના જલમાં, બુદ્ધબુદ્ધ સમ પ્રજ્ઞાંડ વિલોકાયે;
એ જલમાંહિ આજે, સુયશ તાહરો મહિપ નહી માયે.

આંહીં સંસારની આદિના જળરૂપ આશ્રય પ્રજ્ઞાંડરૂપ આશ્ર-
યીથી અધિક છે, અને જગતઆદિના જળરૂપ આશ્રયથી મહિપતિના
સુયશરૂપ આશ્રયી અધિક છે.

રૂદ્રટ આ પ્રમાણે કહે છે:—

“ યત્રાન્યોન્યવિરુદ્ધં, વિરુદ્ધબલવત્ક્રિયાપ્રસિદ્ધં વા ।

વસ્તુદ્વયમેકસ્માજ્જાયત્ત્વમિતિ તદ્ભવત્યાધિકમ્ ॥

જ્યાં આપસમાં વિરૂદ્ધ અથવા વિરૂદ્ધ બલવાન ક્રિયા કરીને
પ્રસિદ્ધ એવી એ વસ્તુ એકથી ઉત્પન્ન થાય_ત્યાં અધિક અલંકાર
થાય છે.

યથા.

જવલત અનલ ધન જલ આ, વરસે છે એ ઉર અચરજ આણું;
ઉદ્ભવ છે ઉદ્ધિથી, વિષ અમૃતનો જાહિર સહુ જાણું.

આંહીં જવલત અનલથી વિદ્યુતની વિવક્ષા છે, અનલ અને
જલ આપસમાં સ્વભાવથી વિરોધી છે, અનલ જલને નષ્ટ કરવાવાળો
છે, અને જલ અનલને નષ્ટ કરવાવાળું છે. એનું એક મેલથી ઉત્પન્ન થવું
એ આધિક્ય છે, અર્થાત્ વિલક્ષણતા છે. વિષ અને અમૃત મારવા
જીવાડવાની વિરૂદ્ધ ક્રિયા કરવાવાળાં બંનેની એક સમુદ્રથી ઉત્પન્નિ
એ આધિક્ય અર્થાત્ વિલક્ષણતા છે, વિષ અમૃત અનલ જલની પેઠે
આપસમાં વિરૂદ્ધ નથી પણ એની મારવા જીવાડવાની ક્રિયા આપ-
સમાં વિરૂદ્ધ છે.

અનવસર.

“ જશવંતજશોભૂષણુકાર ” છે:—

વક્ષ્યમાણુ “ અવસર ” ના વિપરીત લાવમાં “અનવસર” નામનો અલંકાર આ પ્રમાણે છે:—

અવસર એટલે સમય. સમય વિનાનું જે કંઈ થવું તે વિષેની ઉક્તિ એને અનવસર અલંકાર કહે છે.

યથા.

સંદેશો આવૌયો પ્રથમ પછૌ સેના આવી,
વીરોએ કરૌ વીરહાક શરવૃષ્ટિ ચલાવી;
સ્વામી નહિ સાંભરી આજ લગૌ વાતજ કાંઈ,
વન વસૌ સન્ધિ ચહો, હવે એ કવણુ લલાઈ.

આમાં રાજાના શત્રુઓની સ્ત્રીઓની પોતાના સ્વામિ પ્રતિ-
ઉક્તિ છે કે “સંદેશો આવિયો” ઇત્યાદિ સમય સન્ધિનો અવસર હતો,
ત્યારે તો સન્ધિ ન કરી, હવે રાજ્યભ્રષ્ટ બનીને વનવાસ દશામાં સંધિની
ચાહના અનવસર છે. આમાં મનરંજતા હોવાથી અનવસર અલંકાર છે.

યથા

ઠહાલાં ગયાં વિદેશે, તરૂણી ત્યાગી ગઈ, છોડી રેનેહ;
મુવાં પશુ કૃષિ નાસી, હવે વરસૌને કરીશ શું મેહ ?

આમાં અવસર વિત્યા પછી વૃષ્ટિ થવાનું મનરંજન કથન
હોવાથી અનવસર અલંકાર છે.

અનુજ્ઞા,

“ જશવંતજશોભૂષણુકાર ’ લખે છે:—

“ અનુજ્ઞા ” શબ્દમાં “ અનુ ” ઉપસર્ગનો અર્થ અનુકૂલ. અને
“ જ્ઞા ” ધાતુ જ્ઞાન અર્થમાં છે. “ અનુજ્ઞા ” આ શબ્દ સમુદાય-
નો અર્થ “ અનુકૂલ જ્ઞાન ” છે. ચિન્તામણિકોષકાર પણ કહે છે.
“ અનુજ્ઞા અનુમતૌ ” અનુમતિ અર્થમાં અનુજ્ઞા વપરાય છે. આંહી

અંગીકારમાં રૂઢિ છે. અંગીકાર યોગ્યના અંગીકારમાં તો કોઈ પણ ચમત્કાર નથી. પણ અનંગીકાર યોગ્યનો અંગીકાર ચમત્કારકારી થાય છે, અને આવો અંગીકાર કોઈ નિમિત્તથીજ થાય છે એથી આવા અંગીકાર વિશેષમાં અનુજ્ઞા શબ્દની રૂઢિ છે એથી અનંગીકારનો અંગીકાર એ અનુજ્ઞા અલંકાર છે.

યથા,

દાન માનથી નૃપ તુજ, સર્વ રસાના યાચક રાચે છે;

જુગ જુગ યાચકકેરો, જન્મ યદુપતિ આગળ યાચે છે.

યાચકજન્મ જગતમાં અનંગીકાર યોગ્ય છે તેનો અહીં અંગીકાર છે અને એ અંગીકારમાં નિમિત્ત નૃપતિનું ઉક્ત દાન સન્માન અનંગીકાર યોગ્યનો અંગીકાર કોઈ ગુણના લેશથી થાય છે; તથાપિ અનંગીકાર યોગ્યનો અંગીકારજ ચમત્કાર રૂપ પ્રધાન હોવાથી અનુજ્ઞા અલંકાર થએલ છે.

“ ચન્દ્રાલોકકાર ” કહે છે:—

“ દોષસ્યાભ્યર્થનાનુજ્ઞા તત્રૈવ ગુણદર્શનાત્ ”

“ તત્રૈવ ” અર્થાત્ દોષમાંજ ગુણ જોવાથી દોષની અભ્યર્થના અર્થાત્ યાચના એ અનુજ્ઞાલંકાર.

કુવલયાનંદના અનુસાર રસગંગાધરકારનું આ લક્ષણ છે:—

“ ઉત્કટગુણવિશેષલાલસયા દોષત્વેન

પ્રસિદ્ધસ્યાપિ વસ્તુનઃ પ્રાર્થનમનુજ્ઞા. ”

ગુણવિશેષની અર્થાત્ કોઈ ગુણની ઉત્કટ અર્થાત્ અત્યંત લાલસાથી દોષથી કરીને પ્રસિદ્ધ વસ્તુની પ્રાર્થના એ અનુજ્ઞા.

યથા.

સદા વિપત્તિ હોજો, જેમાં હરિ મુજ હૃદય ચડે નિત્ય;

આમાં “ વિપત્તિ કે ” જે પ્રસિદ્ધ રીતે દોષ ગણાય છે તેની

યાચના હોવાથી અનુજ્ઞા અલંકાર છે.

અન્યોન્ય.

“ જશવંતજશોભુષણકાર ” લખે છે:—

અન્યોન્ય એટલે પરસ્પર છે. ચિન્તામણિકોષકાર” કહે છે:-
 “અન્યોન્યં પરસ્પરાર્થે” એટલે જ્યાં અન્યોન્યતા અર્થાત્ પરસ્પ-
 રપણાનું વર્ણન કરવામાં આવે એ અન્યોન્યાલંકાર.

યથા.

નૃપયશથી જગ શોભે, જગથી નૃપયશ શોભા ધરો રાજે;
 ગગન ચન્દ્રથી શોભે, ગગન થકી શશિ લબ્ય ખની બ્રાજે.
 આમાં પરસ્પર ઉપકારનાં ઉદાહરણ છે.
 મહારાજ લોજ આ પ્રમાણે લખે છે:—

અન્યોન્યમુપકારો યસ્તદન્યોન્યં ત્રિધા ચ તત્ ।

વાચ્યં પ્રતીયમાનં ચ, તૃતીય તૂભયાત્મકમ્ ॥

જે પરસ્પર ઉપકાર કરે તે અન્યોન્ય. એ ત્રણ પ્રકારનો છે.

૧. વાચ્યં ૨. પ્રતીયમાન. ૩. ઉભયાત્મક. અર્થાત્
 વાચ્ય અને પ્રતીયમાન બંને.

લાનુદત્ત આ પ્રમાણે લખે છે:—

“પરસ્પરમુત્કર્ષજનનમન્યોન્યમ્”

પરસ્પર ઉત્કર્ષ કરે એ અન્યોન્યાલંકાર છે.

રતનાકરકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

“રૂપધર્મયોઃ પરસ્પરનિબંધત્વમન્યોન્યમ્”

રૂપ અને ધર્મનું પરસ્પર નિબંધ અર્થાત્ સંબંધ એ
 અન્યોન્યાલંકાર છે.

યથા,

ધનથી પ્રજ્ઞા થાયે, પ્રજ્ઞાથી ધન પૂર્ણ પ્રાપ્ત થાય.

આમાં પ્રજ્ઞા અને ધન કોઈના ધર્મથી વિવક્ષિત નથી પણ
 ધર્મીથીજ વિવક્ષિત છે એથી આ સ્વસ્વરૂપ નું ઉદાહરણ છે.

યથા.

હયપુરોથકી ઉડો રેણુ, કરતી નિખિડ તમને સિદ્ધ,

એ વખત ભટ યશવંતના એ કૃત્ય અદ્ભુત કીધ:

ઝોળખી એક બીજાઓ નિજના હુણ્યા વીર વિપક્ષ;

ઝૌરંગજેભ ઉચ્ચારતો, રાઠોડ છે રણદક્ષ.

આહીં વીરરૂપ ધર્મીઓમાં ઝોળખવા રૂપ ધર્મની અન્યો-
ન્યતા છે.

ભાનુદત્ત વૃત્તિમાં લખે છે કે ઉત્કર્ષ એ ઉપલક્ષણ છે. વૈરસ્પ-
ધાદિક પશુ જાણી લેવા જોઈએ. તેથી આ સાહિત્ય શાસ્ત્રમાં ઉપલક્ષ-
ણનો અંગીકાર છે.

કાવ્યપ્રકાશકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

“ ક્રિયયા તુ પરસ્પરં વસ્તુનોર્જનનેડન્યોન્યમ્ ”

આનો અર્થ વૃત્તિમાં છે:—

“ અર્થયોરેકક્રિયામુખેન પરસ્પરં કારણત્વે સતિ અન્યો-
ન્યનામાલંકારઃ ॥

એ અર્થોની એક ક્રિયાદ્વારા પરસ્પર કારણતા હોય ત્યાં
અન્યોન્ય અલંકાર થાય છે.

યથા.

સરથી ફેલે હંસશ્રી, હંસે સરશ્રી મિત્ર;

આમાં સરોવર અને હંસ બંનેની શોભા ફેલાવારૂપ એક ક્રિયા
દ્વારા પરસ્પર કારણતા છે.

અપન્હુતિ.

“ જશવંતજશોભૂષણકાર ” લખે છે:—

“ ન્હુડ ” ધાતુ ઉપરથી અપન્હુતિ શબ્દ બનેલો છે:—

“ ન્હુડ ” ધાતુ અપન્હવ અર્થમાં છે. ધાતુ પાઠમાં કહ્યું છે કે

“ ન્હુડ્ અપન્હવે ” આમાં “ અપ ” ઉપસર્ગ છે. “ ન્હુડ્ ”

ધાતુ ઉપરથી ભાવમાં “ અપ ” પ્રત્યય હોવાથી “ અપન્હવ ”

શબ્દ થયો. અને “ ક્તિન્ ” પ્રત્યય લગાડવાથી “ અપન્હુતિ ”

શબ્દ થયો છે. આ બંને શબ્દનો અર્થ એક છે, આમાં અપન્હવનો

અર્થ ગોપન છે. ચિન્તામણિકોષકારે ” કહ્યું છે કે ગોપનમપન્હવે ”

જ્યાં અપ્નહવ (ગોપન) કરવામાં આવે ત્યાં અપન્હુતિ છે.

યથા.

સારદ શશિ નર્થો સુંદરો, ઉગ્યો સુયશ નરેશ્વરનો ંહાલી;

અંક નથી એ સંગે, લાગી રહ્યો છે, યાચકની આલી.

શાસ્ત્રમાં શ્રેષ્ઠ વસ્તુનો વર્ણુ સ્વેત કહેલ છે, અને અશ્રેષ્ઠ વસ્તુનો વર્ણુ શ્યામ કહેલ છે, આમાં નાયિકાની વિરહ દશામાં શશિ ઉદ્દીપન છે, એથી સખીએ એને નરેશ્વરનો સુયશ બતાવી ગોપન કરેલ છે.

નરેશ્વરનાં યશમાં કોઈ પ્રકારનો ડાઘ નથી અને ચન્દ્રમાં ડાઘ છે. એ શંકા મટાડવા માટે કલંકને લિલ્લુકની પંક્તિ બતાવી છુપાવવામાં આવેલ હોવાથી અપન્હુતિ અલંકાર છે.

ધોરી આ પ્રમાણે ઉદાહરણ બતાવે છે:—

શશિમાં અંક કલંકનો, સમજ નહિ તું બાઈ;

સુરતશ્રમિત નિશિસુંદરી, સૂતી ઉર લપટાઈ.

આમાં અપન્હુતિ આ રીતિથી છે કે ચન્દ્રોદય ઉદ્દીપન નાયકને બતાવીને માનમોચનોપાય કરનારો સખીએ ચંદ્રની કાલિમા અરૂચિકર હોવાથી એને છુપાવી સુરતશ્રમિતનિશિસુંદરીને ઉરેથી લપટાવી શયન કરવારૂપ મહાન ઉદ્દીપન દેખાડ્યું છે.

વેદવ્યાસ ભગવાન આ પ્રમાણે લખે છે:—

“ અપન્હુતિરપન્હુત્યર્કિચિદન્યાર્થ દર્શનમ્ ”

અપ્નહવ (ગોપન) કરીને કોઈ અન્ય વસ્તુ દેખાડવી એ

અપન્હુતિ અલંકાર.

આચાર્યદંડી અને મહારાજ ભોજ પણુ. : ઉક્ત : લક્ષણને મળતાંજ લક્ષણ આપે છે.

આચાર્યદંડી આ પ્રમાણે ઉદાહરણ આપે છે:—

યથા.

નથી પંચ મન્મથનાં સાયક, છે અનંત વિરહીજન ધાયક

“ પ્રકૃતં યન્નિષિધ્યાન્યત્સાધ્યતે સા ત્વપન્હુતિઃ ”

જ્યાં પ્રકૃતનો નિષેધ કરીને અન્ય સિદ્ધ કરવામાં આવે એ અપન્હુતિ.

વામન, વાગ્લટ, રૂદ્રટ અને સર્વસ્વકારાદિ પણ પ્રકાશકારનાં જેવાંજ લક્ષણ બતાવે છે.

યથા.

પ્રભા કનક કુંડલની, પડી કપોલો ઉભય પરે શાણી,
શિદ છુપાવે શ્યામા, કંતતણા તું દંતક્ષત જાણી.

આહીં કર્ણભૂષણ (કનકકુંડલ) માણિક્યોની પ્રભાને પતિના દંતક્ષત જાણી નાયિકા ઓઢણીથી છુપાવે છે.

કાવ્યપ્રકાશકાર બીજું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે આપે છે:—

યથા.

મંજરિપ્રતિ અલિના કપટ, મહા વૈર વસમાર;
લગાવ્યું વિષ લઇ પ્રતિવિશિષ્ઠ, સખીં સહકાર નિહાળ.

આંહીં એકનો નિષેધ કરી બીજાના સ્થાપનમાં અપન્હુતિ અલંકાર માનેલ છે.

ઉદ્ભટ આ પ્રમાણે લખે છે:—

સાદૃશ્યવ્યક્તયે યત્રાપન્હવોસાવપન્હુતિઃ ।

અપન્હવાય સાદૃશ્યં યત્રાપ્યેષાપ્યપન્હુતિઃ ॥

જ્યાં સાદૃશ્ય રૂપે કરવા માટે અપન્હવ થાય એ અને અપન્હવને માટે સાદૃશ્ય હોય એ પણ અપન્હુતિ અલંકાર છે.

કેટલાક પ્રાચીન અપન્હુતિના છ પ્રકાર માને છે:—

ચન્દ્રાલોકમાં આ લક્ષણ છે:—

શુદ્ધાપન્હુતિરન્યસ્યારોપાર્થો ધર્મનિન્હવઃ ॥

જ્યાં બીજાનો આરોપ કરવા માટે પ્રકૃતના ધર્મનો અપન્હવ એ શુદ્ધાપન્હુતિ અલંકાર છે.

યથા.

કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકર આ પ્રમાણે લખે છે:—

નથિ સુધાંશુ, આ શું કહે, નભગંગાનું કંજ;
ચંદ્રા લોકમાં ખીન્નુ લક્ષણ આ પ્રમાણે છે:—

“ સ एव युक्तिपूर्वश्चेदुच्यते हेत्वपन्हुतिः ”

પ્રથમ કહેલ ધર્મનિન્હવ યુક્તિપૂર્વક હોય તો હેત્વપન્હુતિ કહેવાય છે.

યથા.

રાત્રિમાંહિ રવિ હોય નહિ, શશિ નહિ તીવ્ર જણાય;
વારિધિથી વડવાગ્નિ આ ઉઠ્યો અવલોકાય.

ચન્દ્રાલોકમાં આ પ્રમાણે છે:—

अन्यत्र तस्यारोपार्थः पर्यस्तापन्हुतिस्तु सा
अन्यत्र आरोप करवा भाटे तस्य ” અર્થાત્ ધર્મનો અપન્હવ એ પર્યસ્તાપન્હુતિ અલંકાર છે.

યથા.

આ ન સુધાંશુ, સુધાંશુ છે મુખ પ્યારીનું મિત્ર;
આહીં મુખમાં સુધાંશુતાધર્મ સ્થાપન કરવા માટે ઉક્ત
ધર્મનો ચન્દ્રમાં અપન્હવ કરવામાં આવ્યો છે.

ચન્દ્રાલોકમાં ચેત્યું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે.

“ भ्रान्तापन्हुतिरन्यस्य शंकायां भ्रान्तिवारणे ”

અન્યની શંકા થયા પછી તેની ભ્રાન્તિના નિવારણમાં ભ્રાન્તા-
પન્હુતિ અલંકાર છે.

યથા.

તન કંપે છે તારું, શું જવર છે ? નહિ નહિ સખી કામ.
આહીં અન્યની શંકાના નિવારણમાં ભ્રાન્તાપન્હુતિ અલંકાર છે.
ચન્દ્રાલોકમાં પાંચમું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે.

“ छेकापन्हुतिरन्यस्य शंकातस्तथ्यनिन्हवे ”

અન્યની શંકા થયા પછી સત્યના અપન્હવમાં છેકાપન્હુતિ-
અલંકાર છે.

યથા.

સિસકારા શીખવતો, ત્રણયુત કરતો અધર ધરી તંત;
સલોમ કરતો કાયા, શું સખિ ! પતિ, નહિ સમીર હેમંત.

આહીં સત્ય વસ્તુનો અપન્હવ કરી અન્યની શંકાનું નિવારણ
કરે છે તેથી છેકાપન્હુતિ અલંકાર છે.

ઉક્ત ઉદાહરણ એક વિષયમાં બીજા વિષયની યોજનાનું છે,
અને નીચેનું ઉદાહરણ એક વિષયમાં અવસ્થા ભેદથી બીજા વિષયની
યોજનાનું છે.

યથા.

ભણી સખી પતિપાસે, કહેવા લાગી જરવાત જીવતી.

ઝોળખતાં કહું અંતે, એ સ્વપ્ના પછી ઉંઘ ન આવે રતિ.

આંહીં વિષયની એકતામાં અવસ્થા ભેદથી જાગ્રત અવસ્થામાં
થયું એ એકજ જરવૃત્તાંતને સ્વપ્નારૂપ અવસ્થાન્તર બતાવીને
અપન્હવ કરેલ છે.

ચન્દ્રાલોકમાં છઠું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે:--

“ કૈતવાપન્હુતિ વ્યક્તૌવ્યાજાયૈર્નિન્હુતે: પદૈ: ”

“ વ્યાજ ” આદિ પદોથી અપન્હવયુક્ત હોય ત્યાં કૈતવાપન્હુતિ-
અલંકાર છે.

યથા.

કામિની કટાક્ષમિષથી, નૌકળે છે સ્મરકેરાં નારાય;

આમાં મિષઆદિ પદોથી અપન્હવ કરેલ છે તેથી કૈતવાપ-
ન્હુતિ અલંકાર છે.

અપૂર્વરૂપ.

“ જથવંતજશોભૂષણકાર ” લખે છે:--

ધોરીએ પૂર્વરૂપની પ્રાપ્તિમાં વક્ષ્યમાણ પૂર્વ રૂપ અલંકાર
માન્યો છે. રૂપતો આહીં અવસ્થા છે. એ પૂર્વ રૂપના વિપરીત ભાવમાં
અપૂર્વરૂપ અલંકાર અમે લખ્યો છે.

ધોરીએ તદ્દશુષ્ણ આદિના વિપરીત ભાવમાં અતદ્દશુષ્ણ આદિ

અલંકાર કહીને અલંકારના વિપરીત ભાવમાં અલંકારાન્તર હોવાનું દિગ્દર્શન કર્યું છે. એથી પૂર્વરૂપના વિપરીત ભાવમાં અમે જે અપૂર્વરૂપ અલંકાર દેખાડ્યો છે, એ નવો નથી.

જ્યાં પૂર્વરૂપની અપ્રાપ્તિ હોય ત્યાં અપૂર્વરૂપ અલંકાર છે.
યથા.

ક્ષય પામી પાછો શશિ, વધતો વારંવાર;
પણુ ફરી યૌવનપ્રાપ્તિ નથી, માન નહી કર નાર.

આ ઉદાહરણ સર્વસ્વકારે વ્યતિરેકનું આપ્યું છે આહીં વ્યતિરેક એ રીતિથી છે કે શશિના સમાન યૌવન પણુ ધીરે ધીરે વધીને એજ ક્રમથી ઘટે છે. પરંતુ શશિ વારંવાર વધતો જાય છે, અને યૌવનની ફરી પ્રાપ્તિ અલભ્ય છે. આ કાવ્યના ઉત્તરાર્ધમાં અપૂર્વરૂપ અલંકાર મુખ્ય છે. આહીં પર્યાવસાન અપૂર્વરૂપમાં છે; એથી અપૂર્વરૂપ અલંકારજ મુખ્ય છે.

અપ્રત્યનીક.

“જશવંતજશોભૂષણકાર” આ પ્રમાણે લખે છે:—

વક્ષ્યમાણ પ્રત્યનીકના વિપરીત ભાવમાં અમે અપ્રત્યનીક અલંકાર લખ્યો છે.

જે અનીક પ્રતિ નથી એ અપ્રત્યનીક.
યથા.

ગજપતિ સ્વર્ગ દિગંતમાં, પતિકુરંગ આકાશ;
મૃગપતિ નખપાંડિત્ય નિજ, ક્યાં જઈ કરે પ્રકાશ.

આમાં સાક્ષાત્ ગજપતિ અને કુરંગપતિ સ્વર્ગ લોકમાં તેમજ આકાશ (ચન્દ્રલોક) માં રહેતા હોવાથી એના સન્નિવૃત્તિ સંબંધવાળા ગજો અને કુરંગરૂપ સંબંધીઓમાં સાચો મૃગપતિ પોતાના નખનું પાંડિત્ય ક્યાં પ્રકાશ કરે ?

અપ્રસ્તુતપ્રશંસા.

“ જશવંતજશોભૂષણકાર ” લખે છે:--

અપ્રસ્તુતપ્રશંસા માં “ અ ” અવ્યયનિષેધ અર્થમાં છે. પ્રસ્તુત નામ કારણપ્રાપ્તિનું છે. ચિન્તામણિકોષકાર કહે છે:-- “ પ્રસ્તુતઃ પ્રકરણપ્રાપ્તે ” શંસુ ધાતુથી “ શંસા ” શબ્દ બન્યો છે. શંસુ ધાતુ કથન અર્થમાં અને સ્તુતિ અર્થમાં છે. ધાતુપાઠમાં કહેલ છે:-- શંસુ કથને સ્તુતૌ ચ ” આહીં શંસુ ધાતુનો કથન અર્થ વિવક્ષિત છે.

કથન અર્થાત્ “ કથા ” ચિન્તામણિકોષકાર કહે છે:-- કથનં કથાયામ્ ” કથાને વૃત્તાંત પણ કહે છે. આમાં શંસુ ધાતુની સાથે લાગેલ પ્ર ઉપસર્ગનો એજ અર્થ છે કે જે શંસુ ધાતુનો અર્થ છે. ઉપસર્ગની ત્રણ ગતિ છે:--

ધાત્વર્થવાધતે કશ્ચિત્ કશ્ચિત્ તમનુવર્તે
તમેવ વિશિનષ્ટ્યન્ય ઉપસર્ગગતિસ્ત્રધા ”

ઉપસર્ગ ક્યાંઈ તો ધાતુના અર્થનો બાધકરતા છે, અર્થાત્ અર્થને પલટાવી દે છે. ક્યાંઈ ધાતુનું અનુવર્તન કરે છે, અર્થાત્ જે અર્થમાં ધાતુ વર્તે છે, એજ અર્થમાં ઉપસર્ગ પણ વર્તે છે, અને ક્યાંઈ ધાતુના અર્થને વિશિનષ્ટિ અર્થાત્ વિશેષપણું દે છે. “આદત્તે” “ દા ” ધાતુનો :અર્થ દેવું. “ દા દાને ” આમાં આડ ઉપસર્ગ મળવાથી “ દેવું ” અર્થનો બાધ કરીને “ લેવું ” એવો અર્થ કરી દીધો છે. “ પ્રસ્તુતે ” “ શૂઢ્ ” ધાતુનો અર્થ પ્રસવ છે, અર્થાત્ પ્રાણીઓને પેદા કરવાં. આમાં “ પ્ર ” ઉપસર્ગ પણ એજ અર્થમાં વર્તે છે. “ પ્રવર્ધતે, વૃધ્ ” ધાતુનો અર્થ વધવું. “ પ્ર ” ઉપસર્ગના મળવાથી વિશેષ વધવું એવો અર્થ થાય છે. “ અપ્રસ્તુતપ્રશંસા ” આ શબ્દ સમુદાયનો અર્થ અપ્રસ્તુત કથા.

કોઇ પ્રસંગે કહેલ અપ્રસ્તુત કથામાં અપ્રસ્તુતપ્રશંસા શબ્દની રૂઢિ છે. હરેક પ્રસંગમાં અપ્રસ્તુત કથા કહેવાની લોકોમાં રીતિ છે અને મહાભારતાદિ ઇતિહાસમાં પણ હરેક પ્રસંગમાં અપ્રસ્તુત કથાઓ કહેવામાં આવેલ છે, એને અનુસાર ધોરીએ અપ્રસ્તુતપ્રશંસા અલંકાર માનેલ છે.

જ્યાં કોઇ પ્રસંગમાં અપ્રસ્તુત કથા કહેવામાં આવે એ અપ્રસ્તુતપ્રશંસા છે.

યથા.

મોતી દિએ મરાલને, મધુકરને મકરંદ;

વારિ તૃષિતને માનસર, સહુ જગને સુખકન્દ.

આમાં રાજના યશનું વર્ણન વિવક્ષિત છે, એવું જાણવાવાળા શ્રોતાઓને એવી પ્રતીતિ થાય છે, કે રાજના અખિલ જગઅભિલાષાપૂરણ પ્રસંગમાં આ માન સરોવરની અપ્રસ્તુત કથા કહેવામાં આવી છે.

આચાર્ય દંડી આ પ્રમાણે લખે છે:—

અપ્રસ્તુતપ્રશંસા સ્યાદપ્રક્રાન્તેષુ યા સ્તુતિઃ ॥

અપ્રસ્તુતોમાં જે સ્તુતિ તે અપ્રસ્તુતપ્રશંસા.

યથા.

છાયાસુખ પથિકોને, નર્થો ખગને વિશ્રામસ્થાન દીધું;

અરે તાડ તરૂં ! તેં તો, અધિક વધીને શું સાડું કીધું ?

કોઇ પુરૂષે ઉંચી પદવી પામી કોઈ પ્રકારનો સ્વાર્થપરમાર્થ નહીં કર્યો એ પ્રસંગમાં અપ્રસ્તુત તાડ વૃક્ષનું વૃત્તાંત કહેલ છે.

મહારાજ લોજ આ પ્રમાણે લખે છે:—

અપ્રસ્તુતપ્રશંસા સ્યાદસ્તોતવ્યસ્ય યા સ્તુતિઃ

જે સ્તુતિ કરવાને યોગ્ય નથી તેની સ્તુતિ એ અપ્રસ્તુતપ્રશંસા

યથા.

ઉરધ્વછાઈ સુલભતૃણ ચરતાં, દીનપણું કયાંઈ નર્થો કરતાં;

એ વનચારી મૃગ પશુ ભાઈ, અમો બુદ્ધિશાળી કહેવાઈ.

આમાં મૃગ પશુ છે, એથી મૃગ સ્તુતિ કરવાને યોગ્ય નથી.
એની વકોક્તિથી સ્તુતિ છે.

સૂત્રકાર વામન આ પ્રમાણે કહે છે:—

उपमेयस्य किंचिद्विलिङ्गमात्रेणोक्तौ

समानवस्तुन्यासोऽप्रस्तुतप्रशंसा ॥

ઉપમેયને કિંચિત્ ચિન્હ માત્રથી કહેવાને ઉક્તિમાં સમાન
અર્થાત્ ઉપમાન વસ્તુનું ધારણ કરવું એ અપ્રસ્તુતપ્રશંસા.

યથા.

છે અપર આજે કોણ, લાવણ્યનો સિન્ધુ સુખભરણ ?

આમાં અવયવોસહિત નાયકારૂપ ઉપમેયને સાક્ષાત્ નહિ
કહેતાં કિંચિત્ ચિન્હમાત્રથી કહેવાને માટે તાદૃશ સિન્ધુરૂપ સમાન
વસ્તુને કહેલ છે.

કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

अप्रस्तुतप्रशंसा सा या सैव प्रस्तुताश्रया ।

“ યા ” અર્થાત્ જે અપ્રસ્તુતની પ્રશંસા પ્રસ્તુતનો આશ્રય
કરે “ સા ” અર્થાત્ એ “ સૈવ ” એજ અર્થાત્ અપ્રસ્તુતપ્રશંસા
અલંકારજ છે. “ સા એવ ” એ કથનનો તાત્પર્ય એ છે કે એવા
સ્થલમાં અપ્રસ્તુત અર્થજ અલંકાર છે પણ પ્રસ્તુત અર્થ નથી.

ચન્દ્રાલોકકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

“ અપ્રસ્તુતપ્રશંસા સ્યાત્સા યત્ર પ્રસ્તુતાશ્રયા. ”

જ્યાં પ્રસ્તુતનો આશ્રય કરે ત્યાં અપ્રસ્તુતપ્રશંસા થાય છે.

પુનઃ કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति ।

तदन्यस्य वचस्तुल्ये, तुल्यस्येतिच पंचधा ॥

કાર્ય, કારણ, સામાન્ય. અને વિશેષ અપ્રસ્તુત રહેતાં એનાથી
અન્યનું વચન અર્થાત્ પ્રસ્તુત કારણ, કાર્ય, વિશેષ અને સામા-

ન્યનું કથન, અને તુલ્યપ્રસ્તુત રહેતાં તુલ્ય અપ્રસ્તુતનું કથન એમ પાંચ પ્રકાર છે.

કાવ્યપ્રકાશકારના મતાનુસાર કુવલયાનંદકાર સાર્થ્ય નિબંધનાનું આ ઉદાહરણ આપે છે:—

સારુપ્યનિબંધના—યથા.

ચાતક એક ધન્ય જગમાંહી, અવર ઇન્દ્ર વિષુ યાચે નાહી.

આ ઉદાહરણ આપીને એવી રીતે ઘટાવેલ છે કે આમાં અપ્રસ્તુત ચાતકની પ્રશંસા ચાતકના સદૃશ ક્ષુદ્ર પુરૂષોની યાચના કરવાથી નિવૃત્ત પ્રશંસનીયતાથી પ્રસ્તુત માની પુરૂષમાં પર્યવસાન પામે છે.

કારણનિબંધના—યથા.

ગયેલ શું નથી મળતાં, સદલાવના પ્રિયા કર સુણી હાવાં;

રડતાં હસિ પડી રામા, ભાવિ મરણુ સ્વામીને સૂચવવા.

પ્રકાશકારે આ ઉદાહરણ આપી એવી રીતે ઘટાવેલ છે કે પ્રયાણુથી નિવૃત્ત થએલ નાયક પ્રતિ કોઈએ પૂછ્યું કે પ્રયાણુથી કેમ નિવૃત્ત થયા ? જે ઉપરથી નાયકને રૂદન કરતી પ્રિયાએ હસીને આવું સૂચિત કર્યું કે હું તો વિયોગથી મરી જઈશ. પછી આપ કોને મળશે ? આ કારણ બતાવ્યું. આમાં કાર્ય પ્રસ્તુત રહેતાં કારણનું કહેવું અપ્રસ્તુત છે.

કાર્યનિબંધના—યથા.

છે રાજા નહિ બોલે રાણી, રાજસુતા ન પઢાવે વાણી;

પથિક મુક્તશુક અરિની અટારી, કીડા કરે ચિત્રપ્રતિ ભારી.

આમાં અરિભુવન શુન્યતા કારણ પ્રસ્તુત છે તેને નહિ કહેતાં અપ્રસ્તુત ઉક્ત કાર્ય કહ્યું છે.

સામાન્યનિબંધના—યથા.

સુહૃદસ્ત્રિયોનાં દ્રગજળ. જે સુકાવશે વૈર વાળી શૂરો;

પૂજ્યપાદ પૃથ્વીમાં, એજ સાહસી વીર પ્રબલ પૂરો.

આમાં અપ્રસ્તુત પ્રશંસા એ રીતિથી છે કે તમે નરકાસુરનો વધ કરવાવાળા કૃષ્ણને મારી નરકાસુરની સ્ત્રીઓને પ્રસન્ન કરશો ત્યારે સ્લાધનીય બનશો. એ નરકાસુરના મિત્રપ્રતિ નરકાસુરના મંત્રીનું વિશેષ વચન પ્રસ્તુત છે. એ પ્રસંગમાં ઉક્ત અપ્રસ્તુત સામાન્ય વચન કહેલ છે.

વિશેષનિબંધના—યથા.

નિજ મંડળમાં રાખી મૃગ, બન્યો કલાંકિત ચંદ્ર;

બન્યો મારો મૃગ મૃગપતિ, સિંહ સદા સ્વચ્છંદ.

આમાં અપ્રસ્તુત પ્રશંસા એ રીતિથી છે કે કોમલ નિન્દનીય બને છે, અને કૂર સ્લાધનીય બને છે. આ કૃષ્ણ પ્રતિ બલદેવનું સામાન્ય કહેવું પ્રસ્તુત છે. એ પ્રસંગમાં ઉક્ત અપ્રસ્તુત વિશેષ કહેલ છે. જેમકે સાહ્યનિબંધના “ મોતી દિયે મસલને ” ઇત્યાદિ પૂર્વોક્ત ઉદાહરણ છે. ત્યાં નૃપતિના અખિલ જગઅભિલાષાપૂરણ પ્રસંગમાં એના તુલ્ય ઉક્ત માન સરોવરનું અપ્રસ્તુત કથન છે.

અભેદ.

“ જશવંતજશોભૂષણુકાર ” આ પ્રમાણે લખે છે:—

“ અભેદ ” શબ્દનો અર્થનો અલાવ છે.

જ્યાં અભેદ બતાવી વર્ણન કરવામાં આવે એ અભેદ.

યથા.

જેણે દગ્ધ કયાં પુરો, કરીને કોપ કરાલ;

એ ધૂર્જટિધરણી મહીં, નિશ્ચય આ નરપાલ.

આમાં રાજાનો ધૂર્જટિથી અભેદ બતાવી વર્ણન કરવામાં આવેલ છે એથી અભેદ લલંકાર છે.

રતનાકરકારનું આ લક્ષણ છે.

“ નિયતધર્મહાનાવારોપ્યમાણસ્યાતિસામ્યભેદઃ ”

નિયત અર્થાત્ નિયમથી રહેનાર ધર્મની હાનિના કથનથી સિદ્ધ થયેલ જે આરોપ્યમાણનું અતિ સામ્ય એ અભેદ અલંકાર.
યથા.

તુજ અરિનારીને તહાં, સુણ મહાવીર મહીપ;
વનઔષધિઓ થાય છે, વિના તૈલના દીપ.

દીપકનિયમથી રહેનાર તૈલના પૂર્ણતા ધર્મની હાનિકથન કરવાથી અન્ય સર્વ પ્રકારે વન ઔષધિનું દીપકની સાથે અત્યંત સામ્ય સિદ્ધ થાય છે.

અલ્પ.

“ જશવંતજશોભૂષણુકાર ” લખે છે:—

અલ્પ શબ્દનો અર્થ પ્રસિદ્ધ છે. ચિન્તામણિકોષકાર ” કહે છે:— “ અલ્પં સ્તોકે ” અધિક અલંકારના વિપરીત ભાવમાં આ અલ્પ અલંકાર છે.

જ્યાં અલ્પપાણું રમ્યતાવાળું દેખાય એ અલ્પાલંકાર.

યથા.

છાજે છે ધનક્ષીણ બની, અવનિ ઉદાર ઉત્તંગ;
શોભે જયમ નરપાલના, મદથી ક્ષીણ મતંગ.

દાન કરવાથી ધનના વિષયમાં ઉદારની અલ્પતા, મદથી શરીરના વિષયમાં નરપાલના હાથીઓની અલ્પતા રૂચિકર હોવાથી અલ્પ અલંકાર છે.

ચન્દ્રાલોકનું આ લક્ષણ છે:—

“ અલ્પં તુ સૂક્ષ્માદાધેયાદ્યદાધારસ્ય સૂક્ષ્મતા ”

જે સૂક્ષ્મ આધેયથી આધારની સૂક્ષ્મતા એ અલ્પ અલંકાર છે.

યથા

જપમાલા વીંટી બની, વલ્લભ તણે વિયોગ;

આમાં આધેય વીંટીનું માલાવત્ લાંબાયમાન હોવાથી વિરહિ-
ણીના કરરૂપ આધારની અલ્પતા છે. આનો અભિપ્રાય અધિક અલં-
કારની પેઠે આહીં પણ અલ્પ આધેયથી આધારની અલ્પતા છે.

અવજ્ઞા.

“ જશવંતજશોભૂષણુકાર ” લખે છે:—

અવજ્ઞા એટલે અનાદર “ ચિંતામણિકોષકાર ” કહે છે કે
“ અવજ્ઞા અનાદરે ” આમાં અનાદર તો અંગીકૃત છે. અનુજ્ઞા
અલંકારના વિપરીત લાવમાં આ અવજ્ઞા અલંકાર છે. અનંગી-
કાર યોગ્યના અનંગીકારમાં તો કોઈ ચમત્કાર નથી. પણ લોકમાં
અંગીકાર હોય તેનો અનંગીકાર ચમત્કારી બને છે. અને એવો
અનંગીકાર કોઈ નિમિત્તથીજ થાય છે. એથી કોઈ નિમિત્તથી અંગી-
કાર યોગ્યના અનંગીકારમાં અવજ્ઞા શબ્દની રૂઢિ છે.

જે અંગીકાર કરવાને યોગ્ય હોય તેનો કોઈ નિમિત્તથી અન-
ગીકાર વર્ણન કરવામાં આવે એ અવજ્ઞા અલંકાર.

યથા,

કર્તા અયાચી દાન દર્ધ, તેં યાયક નરનાહ;

તે કદિએ કરતા નથી, ચિંતામણિની ચાહ.

ચિંતામણિ લોકોમાં અંગીકાર કરવા યોગ્ય છે. એનો આંહી
અનંગીકાર છે. એમાં નિમિત્ત રાજના દાનનું બાહુલ્ય છે. અનુજ્ઞા
અને અવજ્ઞામાં હેતુનો અંશ પણ છે, પરંતુ અનુજ્ઞા અવજ્ઞારૂપ ચમ-
ત્કાર પ્રધાન છે.

ચન્દ્રાલોકકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

“ તામ્યાં તૌ यदि न स्यातामवज्ञालंकृतिस्तु सा ”

“ તામ્યાં ” અર્થાત્ અન્યના ગુણ દોષથી જ્યાં અન્યને ગુણ

દોષ પ્રાપ્ત નહિ થાય એ અવજ્ઞા અલંકાર.

ગુણથી અવજ્ઞા યથા.

સરવરને પામ્યા છતાં, ઘટને કમ જળલાલ.

આમાં સરોવરના અધિક જળરૂપ ગુણથી ઘટને અધિક જળ-
રૂપ ગુણ પ્રાપ્ત નહિ થયો એથી અવજ્ઞા અલંકાર.

દોષથી અવજ્ઞા યથા.

સંકોચાય સરોજ શુ, સુધારશિખને હાનિ.

આમાં સરોજના સંકોચાવારૂપ દોષથી સુધારશિખને કાંઈ
દોષ પ્રાપ્ત નહી થયો એથી અવજ્ઞા અલંકાર.

રસગંગાધરકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

“ તદ્વિપર્યયોઽવજ્ઞા ” તદ્ અર્થાત્ ઉલ્લાસના વિપર્યયમાં
અવજ્ઞા અલંકાર છે.

યથા.

વર વેદાંતાઅભ્યાસથી, મૂર્ખ ન જ્ઞાની થાય;

વસે સિન્ધુમાં તોય નહિ, મૃદુ મેનાક જરાય.

અવસર.

“ જશવંતજશોભૂષણુકાર ” કહે છે:—

અવસર એટલે પ્રસ્તાવ. ચિન્તામણિ કોષકાર કહે છે
“ અવસરઃ પ્રસ્તાવે ” પ્રસ્તાવ અર્થાત્ સમય. આ અલંકારનું સ્વ-
રૂપ સાધના છે. અને સમ અલંકારનું સ્વરૂપ યથાયોગ્યતા છે,
એની વિલક્ષણતા અનુભવસિદ્ધ છે. જ્યાં અવસર હોય ત્યાં અવસર
અલંકાર થાય છે.

યથા.

વાસવ કોપ્યો મજપરે, છોડ્યા ખારે મેહ;

ગિરિ કર ધરો જન જાળવ્યાં, નટવર રાખી નેહ.

આમાં ઇન્દ્રના કોપથી મજ રૂખવા લાગ્યું એ અવસરપર
નટવરે સ્નેહ રાખી ગિરિ ઉંચો કરી માણસોને જીવાડ્યા. આંહી

કૃષ્ણપરમાત્માએ અવસર ઉપર ગિરિ ધરવાનું કાર્ય કર્યું એથી અવસર અલંકાર છે. આ અવસર અલંકાર અતિ પ્રાચીનોએ માનેલ છે. મહારાજા લોજ આ પ્રમાણે લખે છે:—

“ મિષં યદુક્તિમઙ્ગિર્યાંઽવસરો યઃ સ સૂરિભિઃ ।

નિશકાક્ષોઽથ સાકાક્ષઃ પર્યાય ઇતિ ગીયતે ॥

જે મિષ, જે ઉક્તિલગિ અર્થાત્ રચનાન્તરથી કથન અને જે અવસર એ નિરાકાંક્ષ અને સાકાંક્ષ હોય છે. એને પંડિતોએ પર્યાય નામથી કહેલ છે.

યથા.

યશુમતિ માતાએ કહ્યું, છે બાલક શ્રીભોરાર;

સહાસ નિરખ્યું કૃષ્ણમુખ, વ્રજવધૂએ એ વાર.

કૃષ્ણને યશોદા માતાએ બાલક કહ્યા એ સમય કૃષ્ણ સાથે ક્રીડા કરવાવાળી વ્રજવધૂએ સહાસ કૃષ્ણના મુખ સામું જોયું. આહીં અવસરપર સહાસ કૃષ્ણમુખનું નિરીક્ષણ છે; એથી અવસર અલંકાર.

આક્ષેપ.

“ જશવંતજશોભૂષણકાર ” લખે છે:—

આક્ષેપ શબ્દનો અર્થ અપવાદ. અપવાદ શબ્દનો અર્થ “ બાધક ” છે. ચિન્તામણિ કોષકાર કહે છે:—આક્ષેપઃ અપવાદે અપવાદઃ બાધકે ”. બાધક ઘણા પ્રકારના છે. આહીં નિષેધમાં રૂઢિ છે.

જ્યાં કોઈ પ્રકારનો આક્ષેપ કરવામાં આવે એ આક્ષેપ અલંકાર.

યથા.

યયો નથી નહિ થાશે, છે નહિ તુજ સમ જગમાં જશધારી.

આમાં નૃપતિની ખરોખરીનો નિષેધ છે. પર્યવસાન સમતાના નિષેધમાં છે. વર્ણનીય રાજાનો ઉત્કર્ષ ઉક્ત નિષેધનું ફલ છે, એથી આક્ષેપ અલંકાર.

આચાર્યદંડી આ પ્રમાણે લખે છે:—

પ્રતિષેધોક્તિરાક્ષેપસ્ત્રૈકાલ્યાપેક્ષયા ત્રિધા ।

અયાસ્ય પુનરાક્ષેપ્ય ભેદાનન્યાદનન્તતા ॥

પ્રતિષેધનું કથન એ આક્ષેપ અલંકાર છે. ત્રણ પ્રકારની અપેક્ષાથી એ ત્રણ પ્રકારનો છે. જેનો આક્ષેપ કરવામાં આવે એના લેદોને અનંતતા હોવાથી આક્ષેપ અલંકાર અનંત છે. પ્રતિષેધનો અર્થ નિષેધ છે. “ચિન્તામણિ કોષકાર” કહે છે:—“પ્રતિષેધઃ નિષેધે”

યથા.

શિદ કુવલય ધારે શ્રવણ, હે કલભાપિણિ નાર !

શું કટાક્ષ કરતાં નથી, શોભા એહ વિચાર.

આમાં કુવલયને ધારણ કરવાનોજ નિષેધ છે, એથી એ વર્તમાન આક્ષેપ છે.

યથા.

ફરકે અધર અરણુ નયન, બ્રહ્મટિ ભંગ તુજ નાર;

તોપણ નિરૂપપરાધ હું, એથી ભય ન લગાર.

આમાં ભયનું કારણ અપરાધનો નિષેધ હોવાથી આ કારણાક્ષેપ છે.

દંડીએ આ ઉપરાંત ધર્માક્ષેપ આદિ ઘણા લેદ કહ્યા છે. પણ વિસ્તાર ભયથી આહીં બતાવ્યા નથી.

મહારાજ લોજ આ પ્રમાણે લખે છે:—

વિધિનાથ નિષેધેન પ્રતિષેધોક્તિરત્ર યા ।

શુદ્ધા મિશ્રા ચ સાક્ષેપો રોધો નાક્ષેપતઃ પૃથક્ ॥

વિધિથી કરીને અથવા નિષેધથી કરીને જે પ્રતિષેધની ઉક્તિ એ “અત્ર” અર્થાત્ આહીં અલંકાર શાસ્ત્રમાં આક્ષેપ અલંકાર છે. એ ઉક્તિ શુદ્ધા અને મિશ્રા છે. રોધ નામક અલંકાર આક્ષેપથી બુદ્ધો નથી. રોધનો અર્થ રોકવું. રોકવું પણ નિષેધજ છે.

યથા.

સુખથી નાથ સિધાવીએ, ત્યાગી તનના તાપ;

હું પણ ત્યાં જનમોશ જરૂર, જ્યાં જાઓ છો આપ.

આમાં વિધિથી કરીને નિષેધની ઉક્તિ છે, જે કાવ્યમાં વિધિ નિષેધ બન્ને હોય ત્યાં મિશ્રા છે એમ સમજવું

મહારાજ ભોજ રોધનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે આપે છે—

યથા.

મળી પનઘટ મારગમહીં, લઈ ખાલી ઘટ નાર;

આમાં ક્રિયાથી પતિનું વિદેશગમન રોકવામાં આવ્યું છે.

ઉક્તિ નથી. આહીં અપશુકન દ્વારા રોકવાથી પ્રતિકૂલ છે.

વાગ્લટ આ પ્રમાણે લખે છે:—

उक्तिर्यत्र प्रतीतिर्वा, प्रतिषेधाय जायते ।

आचक्षते तमाक्षेपमलंकारं बुधा यथा ॥

જ્યાં ઉક્તિ અર્થાત્ વચન, અથવા પ્રતીતિ, પ્રતિષેધને માટે થઈ જાય એને પંડિત લોકો આક્ષેપ અલંકાર કહે છે.

વેદવ્યાસ ભગવાન આ પ્રમાણે લખે છે:—

प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ।

तमाक्षेपं ब्रुवन्त्यत्र ॥

વિશેષ પ્રતિપાદનની ઇચ્છાથી અર્થાત્ વર્ણનીયનું વિશેષપણ ખતાવવાની ઇચ્છાથી ઇષ્ટનો પ્રતિષેધ “ ઇવ ” અર્થાત્ નિષેધ જેવું જે વર્ણન એને આક્ષેપ કહે છે.

યથા.

હું કાંઈ ફૂતી નથી, સુણો શ્યામ ધરૌ ધ્યાન;

છે ત્યાં સ્ત્રીતન તાપ અતિ, અહનિશ અગ્નિ સમાન.

આહીં ફૂતી પોતાના ફૂતીપણાનો નિષેધ કરે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં આમાં ફૂતીપણાનો નિષેધ નથી. કેમકે એ આહીં ફૂતત્વજ કરે છે. એથી એ નિષેધ આભાસ રૂપ છે. અને આહીં ફૂતીના સત્ય કથન જ્ઞાપન રૂપ વિશેષની પ્રતીતિ થાય છે.

“ કાવ્યપ્રકાશકાર ” આ પ્રમાણે લખે છે:—

निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्तया ।

वक्ष्यमाणोक्त विषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ॥

વિશેષ કહેવાની ઇચ્છાથી જે વક્તુમિષ્ટસ્ય અર્થાત્ કહેવાને વાંચિત એનો નિષેધ એ આક્ષેપાલંકાર. એ બે પ્રકારનો માનવામાં આવ્યો છે. ૧. વક્ષ્યમાણવિષય. ૨. ઉક્તવિષય.

यथा.

ઝટ વળજે નિર્દય ફરી, કહું એ કિયે નિમિત્ત;

કયાં નથી નિષ્ફલ એ કથન, તમથી અદ્રવી ચિત્ત.

આમાં કહેવાને ચાહેલ વક્ષ્યમાણનો નિષેધ છે. એ નાયકના નિસ્નેહનું વિશેષ અર્થાત્ આધિક્ય બતાવવાને માટે છે.

ચન્દ્રાલોકકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात् ॥

પોતાના કહેલનો વિચારવાથી જે નિષેધ એ આક્ષેપ અલંકાર છે.

સૂત્રકાર વામન આ પ્રમાણે લખે છે:—

“ उपमानाक्षेपश्चाक्षेपः ” ઉપમાનો આક્ષેપ અર્થાત્ તિરસ્કાર એ આક્ષેપ અલંકાર છે.

“ ચિન્તામણિ કોષકાર ” કહે છે:—“ આક્ષેપઃ ભર્ત્સને ”

यथा.

તુજ દ્રગ ત્યાં કુવલય કશાં ? તુજ મુખ ત્યાં શું ચન્દ્ર ?

આમાં ઉપનામ જે કુવલય તથા ચન્દ્ર તેનો તિરસ્કાર છે તેથી આક્ષેપ અલંકાર છે.

આભાસ.

“ જશવંતજશોભૂષણકાર ” લખે છે:—

“ આભાસ ” આહીં આહ્ ઉપસર્ગનો અર્થ “ કિંચિત્ ” છે.

“ આહ્ ઇષદર્થે ” ભાસનો અર્થ ભાન “ આભાસ ” આ શબ્દસમુદાયનો અર્થ “ કિંચિત્ ભાસવું ” છે. આહીં કિંચિત્ કાલભાસમાં રૂઢિ છે.

જે વસ્તુ વાસ્તવમાં હોય નહીં પણ વિદ્યુતની જેમ ક્ષણિક હોય એ વસ્તુનું ભાસવું એને આભાસ કહે છે.

યથા.

અંગ સહિત યદ્યપિ તમે, છો અનંગ નરરાજ;
છે દીરઘ દ્રગ તદ્યપિ સહુ, કહે સૂક્ષ્મદ્રગ આજ.

આમાં રાજાને અંગ સહિત કહીને અનંગ કહેવાથી શ્રવણ માત્રમાં વિરોધ ભાસે છે. પરંતુ આંહી અંગ સહિતપણું એ છે કે સ્વામી, અમાત્ય, મુહુદ, કૌશ, દેશ, દુર્ગ અને સેના એ રાજ્યના સ-
માંંગ છે અને આંહી અનંગતા કામરૂપપણું છે. ઉત્તરાર્ધમાં દ્રગ નામ દૃષ્ટિનું છે. એ રાજા દીર્ઘ દ્રગવાળો છે તો પણ સૂક્ષ્મ દ્રગ છે. આ કથનમાં પણ શ્રવણ માત્રથી વિરોધ ભાસે છે, પરંતુ વિચાર દશામાં સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ તો સૂક્ષ્મ વિચાર છે, એથી વાસ્તવમાં વિરોધ નથી. પરંતુ વિરોધ અલંકારનો આભાસ મનરંજન હોવાથી અ-
લંકાર છે.

યથા.

સહે શીઘ્ર સંકષ્ટ કવિ, છે શિવરાજ પ્રતાપી;
જા દારિદ્રવિષ ટાળશે, વારણ વારણ આપી.

“ વારણ ” શબ્દના બે અર્થ છે. “ વારણ ”—વિષ ઉતારવાનો ઉપાય, અને વારણ—હાથી. આમાં શ્રવણ માત્રથી પુનરૂક્તિ દોષનો આભાસ છે. રસનો આભાસ હોય ત્યાં રસાભાસ અને ભાવનો આ-
ભાસ હોય ત્યાં ભાવાભાસ છે. એનાં ઉદાહરણો રસપ્રકરણમાં લખી ગયા છીએ. ભૂષણ, દૂષણ, રસ અને ભાવ વિના પણ વસ્તુનો આ-
ભાસ થાય છે.

આ આભાસ અલંકારમાં જે જે અલંકારો આભાસ સ્વરૂપથી પ્રકટ થાય છે, તે લભામનો આમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.

ઉત્તર.

“ જશવંતજશોભૂષણકાર ” લખે છે:—

“ ઉત્તર ” એટલે પ્રતિવચન. એ જ્યાં લોકોત્તર હોય ત્યાં ઉત્તર અલંકાર થાય છે. એના ત્રણ લેહ છે. જ્યાં પ્રશ્નજ ઉત્તર બની જાય એ અભિન્ન ઉત્તર. અનેક પ્રશ્નોનો એકજ ઉત્તર અપાય એ ઉત્તરાંતર, અને પ્રશ્નકર્તા જે વસ્તુ જાણે છે, એનાં રૂપથી એનાં સદૃશ અન્ય વસ્તુને ઉત્તર આપનાર કહે અને એ એવી વસ્તુ હોય કે એ કાર્યમાં એના જેવી ત્રીજી વસ્તુ ન હોય એ ઉત્તર પણ અલંકાર બનવાને યોગ્ય છે. આ ત્રણ પ્રકારના ઉત્તર લોક વિલક્ષણ હોવાથી પ્રાચીનોએ અલંકાર માનેલા છે.

યથા.

કં નામયતિ શત્રુના, ભુજબલથી રણરામ;

કં નામયતિ શત્રુના, ભુજબલથી રણરામ.

શત્રુ, સન્ધિ અથવા વિગ્રહ બેમાંથી એક કરે છે. સંધિમાં શિર નમાવે છે અને વિગ્રહમાં ધનુષ નમાવે છે, એ વિષયના સંદેહમાં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે રામ ભગવાન “ કં નામયતિ ” અર્થાત્ કોને નમાવે છે, એનો ઉત્તર આપે છે કે “ કં નામયતિ ” “ કં ” નામ મસ્તક, મતલબ મસ્તકને નમાવે છે. આમાં ઉત્તર પ્રશ્નથી અભિન્ન છે, અર્થાત્ પ્રશ્નજ ઉત્તર છે, એથી પ્રથમ ઉત્તર અલંકાર.

યથા.

કો જગતમહર.કો અચલ, કો હણી બ્રજે કુરંગ;

કો ધનયાચક કો અમિત, સમજી દ્યો સારંગ.

જગતનું અંધારું હરનાર કોણ ? ઉત્તર—સારંગ (સૂર્ય). અચલ કોણ ? ઉત્તર—સારંગ (પહાડ). હરિણ મારીને કોણ ખાય ? ઉત્તર—સારંગ (સિંહ). મેઘનો યાચક કોણ ? ઉત્તર—સારંગ (પપીહો). ઈતિ વિનાનું કોણ ? ઉત્તર—સારંગ (આકાશ). આમાં અનંત પ્રશ્નોનો એકજ ઉત્તર હોવાથી દ્વિતીય ઉત્તર અલંકાર.

યથા.

કહો મરણ શું ? દરિદ્રતા, સ્વર્ગ શું ? ઉત્તમ નાર;

શું આભૂષણ પુરૂષનું, વિવેક યશવિસ્તાર.

આમાં પ્રશ્ન કરવાવાળાએ જાણેલ'મરણુ ઇત્યાદિથી અન્ય પૂછ્યું છે. ઉત્તર દેવાવાળાએ પ્રાણુવિયોગરૂપ મરણુ આદિના સ્વરૂપથી, મરણુ આદિના સદૃશ દરિદ્રતા આદિ કહેલ છે, કારણ કે કાર્ય કરવામાં મરણુ અને દરિદ્રતાના તુલ્ય ત્રીજું કોઈપણ નથી એથી તૃતીય ઉત્તર અલંકાર થયો.

એ ત્રણે ઉત્તર અનુભવસિદ્ધ ચમત્કારી હોવાથી પ્રાચીનોએ અલંકાર માનેલ છે, અન્ય પણ કોઈ ઉત્તર ચમત્કારી મળી આવે તો એને પણ અલંકાર માની લેવો જોઈએ.

ઉત્તરના પ્રથમ ઉભય પ્રકારના વિષયમાં તો કુવલયાનંદકાર પરમતથી આ પ્રાચીન લક્ષણકારિકા લખે છે:—

પ્રશ્નોત્તરાન્તરાભિન્નમુત્તરં ચિત્રમુચ્યતે

પ્રશ્નથી અભિન્ન અને ઉત્તરાન્તરથી અભિન્ન જે ઉત્તર એને ચિત્ર અર્થાત્ અલંકાર કહે છે.

તૃતીય પ્રકારના વિષયમાં રૂદ્રટ આ પ્રમાણે લખે છે:—

યત્ર જ્ઞાતાદન્યત્ પૃષ્ઠસ્તત્ત્વેન વક્તિ તત્તુલ્યમ્ ।

કાર્યેણાનન્યસમરૂપાતેન તદુત્તરં જ્ઞેયમ્ ॥

જ્યાં જાણેલ વસ્તુથી અન્ય વસ્તુ પૂછવામાં આવેલ છે એ ઉત્તર દેવાવાળો જ્યાં જાણેલ વસ્તુના સદૃશ અન્ય વસ્તુને જાણેલ વસ્તુના સ્વરૂપથી કહે એ ઉત્તર અલંકાર છે.

કાવ્યપ્રકાશકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

ઉત્તર શ્રુતિમાત્રત.

પ્રશ્નસ્યોન્નયનં યત્ર ક્રિયતે તત્ર વા સતિ ।

અસકૃદ્વદસંભાવ્યમુત્તરં સ્યાત્તદૂત્તરમ્ ॥

જ્યાં ઉત્તરના શ્રવણ માત્રથી પ્રશ્નનું ઉન્નયન કરવામાં આવે ત્યારે ઉત્તર અલંકાર છે. “ ઉન્નયન ” એટલે “ ઉપર લેવું ” ચિન્તામણિ કોષકારે કહ્યું છે કે “ ઉન્નયનં ઉન્નયે ઉન્નયઃ કૂપાદેર્જલા-દેરુર્ધ્વનયને ” ઉન્નયન શબ્દનો અર્થ ઉન્નય અર્થાત્ “ ઉપર લેવું ”

છે. જેમકે કૂપાદિથી જલાદિનું ઉપર લેવું, ઉત્તરથી પ્રશ્નનું ઉત્તરન કરવું. એમ કહેવાનું સ્વારસ્ય એ છે કે ઉત્તરમાંથી પ્રશ્નનું કાઢી લેવું. એથી એજ સિદ્ધ થાય છે કે ઉત્તર અને પ્રશ્નનો અલેદ છે. પ્રશ્નથી ઉત્તરનું ઉત્તરન હોય અથવા ઉત્તરથી પ્રશ્નનું ઉત્તરન હોય એ ઉત્તર અલંકાર છે.

“સર્વસ્વકાર” આ પ્રમાણે લખે છે:—

“ઉત્તરાત્પ્રશ્નોન્નયનમસકૃદસંભાવ્યમુત્તરમ્”

ઉત્તરથી પ્રશ્નનું ઉત્તરન અને વારંવાર અસંભાવ્યમાન ઉત્તર એ ઉત્તર અલંકાર છે.

કુવલયાનંદકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

किंचिदाकूतसहितं स्याद्भूदोत्तरमुत्तरम्

કોઈ અભિપ્રાય સહિત ગૂઢ ઉત્તર હોય એ ઉત્તર અલંકાર.

યથા.

પથિક સરિત્ ત્યાં સુતરા, જ્યાં વેતસના કલિત કુંજ શોભે;
આંહી નદીથી પાર ઉતરવાનો માર્ગ પૂછનાર પથિક પ્રતિ કીડા
ચાહતી નાચિકાનો આ ઉત્તર છે, કે હે પથિક! જ્યાં વેતસતાના કુંજ
છે ત્યાં સરિતા સુખથી તરી શકાય છે.

ઉત્પ્રેક્ષા.

“જશવંતજશોભૂષણકાર” લખે છે:—

ઉત્પ્રેક્ષા માં “ઉદ્” ઉપસર્ગનો અર્થ પ્રધાનતા ચિન્તા-
મણિકોષકાર કહે છે:—“ઉદ્ પ્રાધાન્યે” “પ્ર” ઉપસર્ગનો અર્થ બલ
છે. ‘ચિન્તામણિકોષકાર’ કહે છે:—“પ્ર શક્તૌ” શક્તિ અર્થાત્
બલ. ઈક્ષ ધાતુ દર્શન અર્થમાં છે. “ઈક્ષ દર્શનાઙ્ગનયોઃ” ઈક્ષ ધાતુ
દર્શન અને ચિન્તુકરણ અર્થમાં છે. “ઈક્ષા” જોવું, દેખવું, ઉત્પ્રેક્ષા
શબ્દમાં વ્યાકરણ રીતિથી ઉદ્ ઉપસર્ગના દૂકારનો વૃકાર થએલ છે.
અને ઉત્પ્રેક્ષા શબ્દ સમુદાયનો અર્થ “બલથી પ્રધાનતા કરીને દેખવું,

ઠરાવવું, માનવું, જાણવું, ઇત્યાદિનો સંગ્રહ વિવક્ષિત છે. જ્યાં જે વસ્તુ પ્રધાન છે ત્યાં તે વસ્તુને પ્રધાનતાએ કરીને જોવામાં બળની આવશ્યકતા નથી. બળની આવશ્યકતા તો જે વસ્તુ પ્રધાન નથી એ વસ્તુને ત્યાં પ્રધાનતાએ કરીને જોવામાં છે. એથી આ અર્થસિદ્ધ છે કે જ્યાં જે વસ્તુ નથી ત્યાં તેને બળથી કરી પ્રધાનતાએ જોવું.

જ્યાં બળથી પ્રધાનતાએ કરીને કવિ જુએ છે એને ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર કહે છે.

ઘોરીએ ઉત્પ્રેક્ષાવ્યંજક શબ્દની આ ગણના કરી છે:—

મન્યે શઙ્કે ધ્રુવં પ્રાયો નૂનમિત્યેવમાદિભિઃ

ઉત્પ્રેક્ષા વ્યજ્યતે શબ્દૈરિવ શબ્દોપિ તાદૃશઃ

“મન્યે”—માનું છું, “શંકે”—શંકા કરું છું, “ધ્રુવં”—નિશ્ચય, પ્રાયઃ—ખડુધા. “નૂનમ્”—નિશ્ચય. ઇત્યાદિ શબ્દોથી ઉત્પ્રેક્ષા વ્યંજિત થાય છે. ઇવ શબ્દ પણ એવોજ ઉત્પ્રેક્ષાવ્યંજક છે. કોઈએ ઉત્પ્રેક્ષા સ્થળમાં તર્ક શબ્દનો પણ પ્રયોગ કરેલ છે.

ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર વસ્તુ, હેતુ અને ફલ બેઠથી ત્રણ પ્રકારનો છે. તેમાં વસ્તૂત્પ્રેક્ષાના ઉક્તવસ્તૂત્પ્રેક્ષા અને અનુક્તવસ્તૂત્પ્રેક્ષા એવા બે પ્રકાર છે અને હેતૂત્પ્રેક્ષાના સિદ્ધાસ્પદહેતૂત્પ્રેક્ષા તથા અસિદ્ધાસ્પદહેતૂત્પ્રેક્ષા અને ફલોત્પ્રેક્ષાના સિદ્ધાસ્પદફલોત્પ્રેક્ષા અને અસિદ્ધાસ્પદફલોત્પ્રેક્ષા એ પ્રમાણે બળે પ્રકાર થાય છે.

વસ્તૂત્પ્રેક્ષાને કેટલાક સ્વરૂપોત્પ્રેક્ષા પણ કહે છે.

ઉક્તવસ્તૂત્પ્રેક્ષા—યથા.

ધાયે કુરંગ પાછળે, રઘુપતિ ત્યાગી ધીર;

જાણી નાલિ મૃગમદતણે, પરિમલલુપ્થ સમીર.

આમાં દોડવું શ્રી રામચન્દ્રનું છે, એથી એમાં પ્રધાનતા શ્રી રામ ભગવાનનીજ છે. સમીરની નથી. છતાં કવિ સમીરને નાલિ-મૃગમદ પરિમલ લોભ સ્વભાવરૂપ બલથી પ્રધાનતાએ કરીને જુએ

છે. મૃગની નાભિમાં કસ્તૂરી થાય છે. અને પવન ગંધગ્રાહક પ્રસિદ્ધ છે. કારણકે “ગન્ધવાહુ” પવનનું નામ છે. અને આહીં શ્રીરામ ભગવાન અને સમીર એ બન્ને રૂપથી કહેનાર કવિ સમીરને ઉક્ત બલથી પ્રધાનતાએ કરીને જુએ છે, આમ સર્વત્ર જાણી લેવું જોઈએ. ક્યાંઈ વિષય અનુરક્ત હોય છે, ત્યાં એનો વિષય વિષયીભાવ સખંધથી લાભ થાય છે.

અનુક્તવિષયા વસ્તૂપ્રેક્ષા—યથા.

કોઈ કહે કવિ આજનિશ્ચિ નારીનું અંજન,
લાગ્યું રતિકેલિમાં જણાયે છે મન રંજન;
રજતાચલ જાણીને આવી ચડી જાણે ધાઈ,
ધુરવા દઢ થઈ રહે સુધા સ્વાદે લલચાઈ.

આહીં ચન્દ્રનું કલંક વિષય છે, એ અનુરક્ત છે. એથી આ અનુક્તવિષયા છે.

સિદ્ધાસ્પદા તથા અસિદ્ધાસ્પદા હેતૂપ્રેક્ષા—યથા.

જાણી કઠણ આંગણમાં, ચાલી તેથી રાતા છે પાય;
મુખધુતિ ઇચ્છે તેથી, શશિ કમલને વૈર દુઃખદાય.

આહીં નાયકાના ચરણની અરુણતાનો હેતુ સ્વભાવ છે. કઠણ આંગણમાં ચાલવું હેતુ નથી. સ્વભાવની જગોએ કઠણ આંગણમાં ચાલવું એ હેતુ ઠરાવ્યો છે. આહીં અન્ય હેતુ ઠરાવવામાં કઠણ આંગણમાં ચાલવાનો આશ્રય કરેલ છે, એ આશ્રયસિદ્ધ છે; કેમકે નાયિકા કઠણ આંગણમાં ચાલે છેજ. એથી આ સિદ્ધાસ્પદા હેતૂપ્રેક્ષા છે, આહીં આશ્રયતા આરીતિથી છે કે જેમ સ્થંભ બનાવવાને માટે કાષ્ટનો આશ્રય કરવો, કેમકે એ કાષ્ટનોજ સ્થંભ બનાવવામાં આવે છે, આમાં બલ તો કોમલ અંગને કઠણ વસ્તુનો સંયોગ થવાથી શ્રમજનિત અરુણિમા હોવાનો સંભવ છે, અને “મુખધુતિ” આમાં શશિના ઉદયમાં કમલનું કુમળાઈ જવું અને કમલના વિકાસ સમય શશિનું ધુતિહીન હોવું એજ વૈરભાવ

છે, આ વૈરભાવનો હેતુ તો સ્વભાવ છે, નાયિકાના મુખધૃતિરૂપ એકાર્થ ઇચ્છા હેતુ નથી. સ્વભાવની જગાએ એકાર્થ ઇચ્છા હેતુ ઠરાવેલ છે, આંહી અન્ય હેતુ ઠરાવવામાં એકાર્થ ઇચ્છાનો આશ્રય કરેલ છે, એ આશ્રય અસિદ્ધ છે; કેમકે ચન્દ્ર અને કમલ અચેતનમાં ઇચ્છા નથી એથી આ અસિદ્ધાસ્પદા હેતુત્પ્રેક્ષા છે. આહી બલ તો એકાર્થ વિશ્વાવાળાનો વૈરભાવ પ્રસિદ્ધ છે.

સિદ્ધાસ્પદા તથા અસિદ્ધાસ્પદા ફલોત્પ્રેક્ષા—યથા.

સૌ કુચભાર કારણ થકી, રસના કસે સદાય;

ચરણસદૃશ બનવા કમલ, જલ સેવે એક પાય.

“ સૌ કુચભાર કારણ થકી ” આહી નાયિકાની કટિમેખલા ધારણ કરવાનું ફલ તો શોભા છે, કુચભાર ધારણ નથી. શોભાની જગાએ કુચભાર ધારણનો આશ્રય કરેલ છે તે સિદ્ધ છે. કેમકે નાયિકા કુચભાર ધારણ કરે છેજ. એથી આ સિદ્ધાસ્પદા ફલોત્પ્રેક્ષા છે. આહી બલ તો ફલભારવાળું વૃક્ષ ન નમવા માટે રબળુથી બાંધવાની લોકરીતિ છે. “ ચરણ સદૃશ બનવા કમલ ” ઇત્યાદિ આહી કમલોનું જલ સેવનનું ફલ તો નિજ જીવન છે. ચરણ સદૃશ બનવા રૂપ પ્રાપ્તિ ફલ નથી. નિજ જીવનની જગાએ “ ચરણ સદૃશતા પ્રાપ્તિનો આશ્રય કરેલો છે તે અસિદ્ધ છે. કેમકે નાયિકાના ચરણની સદૃશતા પ્રાપ્તિની ઇચ્છા જડ કમળોમાં નથી. એથી આ અસિદ્ધાસ્પદા ફલોત્પ્રેક્ષા છે. આહી ફલ તો વાંચ્છિતાર્થ પ્રાપ્તિને માટે જલમાં તપસ્યા કરવાની પ્રસિદ્ધિ છે. પ્રાચીનોએ દ્રવ્ય, શુભ, ક્રિયા અને જાતિથી પણ ઉત્પ્રેક્ષાના પ્રકારો માનેલા છે.

દ્રવ્યોત્પ્રેક્ષા—યથા.

સ્થિતગિરિસ્થિતા ઇશના તનમાં,

ભ્રુયું એ પ્રતિબિંબ દરપણમાં;

શેષ શરીરોથી પ્રકટાવ્યા,

જાણ્યો અર્ધ નારીશ્વર આવ્યા.

દર્પણમાં બિમ્બનો વામભાગ પ્રતિબિમ્બનો દક્ષિણ ભાગ દેખે છે, અને બિમ્બનો દક્ષિણ ભાગ પ્રતિબિમ્બનો વામ ભાગ દેખે છે, એથી પાર્વતિએ દર્પણમાં અર્ધનારીશ્વર પ્રતિબિમ્બને જોઈને દંપતિનાં બાકી રહેલ અર્ધાંગોથી બનેલ અન્ય અર્ધનારીશ્વરની ઉત્પ્રેક્ષા કરવામાં આવી છે. જગતમાં અર્ધનારીશ્વર એકજ હોવાથી દ્રવ્ય છે. એથી આ દ્રવ્યોત્પ્રેક્ષા છે.

ગુણોત્પ્રેક્ષા યથા.

રામ છત્ર શિર ધરશે, એ જાણી રવિ મુદ્ધથી બડભાગ;
જાણે અરૂણોદયમિષ, પ્રકટ કરે છે ઉરનો અનુરાગ.

અરૂણોદય શબ્દથી ઉદય સમયના રાગની વિવક્ષા છે. ઉદય સમય સૂર્યમાં સ્વાભાવિક અરૂણતા છે, પણ અનુરાગ નથી. જેમ પોતાના વંશજનો ઉદયવૈભવ જોઈ વડીલોને અનુરાગ વધે છે, તેમ શ્રી રામચન્દ્ર ભગવાન સૂર્યવંશી છે. એ બલથી કવિએ ઉદય થતા રવિની અરૂણતાને અનુરાગ ઠરાવ્યો છે.

આ પ્રમાણે આમાં અનુરાગરૂપ ગુણનું વર્ણન હોવાથી ગુણોત્પ્રેક્ષા છે.

ક્રિયોત્પ્રેક્ષા યથા.

મદમસૌ લઈ કર લેખિની, સેના સમર્થ દંતી;
જાણી તાડ તરૂપત્રપર, લખે ભૂપ સ્તુતિ પંક્તિ.

આહીં લખવારૂપ ક્રિયાની ઉત્પ્રેક્ષા હોવાથી ક્રિયોત્પ્રેક્ષા છે. આહીં બલ તો એ છે કે હાથી સેનાનું અંગ થાય છે. અને હય, રથ, અને પૈદલથી ઉંચા હોય છે. અને આ વર્ણનીય ગજની તાડપત્ર સ્પર્શ કરવાથી અત્યંત ઉંચાઈ પ્રતીયમાન થાય છે. એથી આ હાથી-એ યુદ્ધનું ચારિત્ર બહુજ જોએલ છે. અને હાથી સર્વ જનવરોમાં ચતુર હોય છે અને તાડપત્રમાં લખવાની રીતિ છે. “ મદમસૌ લઈ કર લેખિની ” ઇત્યાદિ. આમાં ચેતન હાથીના બતાવવાની ઉત્પ્રેક્ષા છે એથી ચેતન વૃત્ત્યુત્પ્રેક્ષા છે.

અચેતન વૃત્ત્યુત્પ્રેક્ષા યથા.

હર કુસુમાયુધદહન, પરમ પાતકી બ્રહ્મનંદન;
 ઘાત બ્રહ્મને માત અપર ક્ષિતિ ક્ષત્રિનિકંદન.
 તેથી સંગમે પાપ, ભીતિ પ્રાયશ્ચિત સજતા;
 જાણે રઘુપતિ હાથ, તીર્થમાં ધનુતન તજતા.
 રઘુવંશવીર અવતંસ નૃપ, દશરથ કરે કથનો શ્રવણ;
 આનંદ સિન્ધુ અવગાહતા, એ કહેવા સમરથ કવણ.
 આહીં ધનુષ અચેતનના તનુત્યાગરૂપ વર્તનની ઉત્પ્રેક્ષા હોવાથી
 આ અચેતનવૃત્ત્યુત્પ્રેક્ષા છે.

ક્યાંઈ તો ઉત્પ્રેક્ષા ધર્મીનો આશ્રય કરીને થાય છે અને ક્યાંઈ
 ધર્મનો આશ્રય કરીને થાય છે.

ધર્મ્યુત્પ્રેક્ષા.

યથા.

શરણુ અરિને દીધું, એણે, ઉરમાં ધરીને આ રીસ;
 જડ્યા જંજીરે ગિરિવર, ગજગણના છલથકી મરૂંઘસ.
 આહીં ગજધર્મીનો આશ્રય કરીને ગિરિની ઉત્પ્રેક્ષા કરવામાં
 આવી છે.

ધર્મોત્પ્રેક્ષા.

યથા

વારિધિમથનકાલ મન્થાયલ શૈલતણા,
 ઘસારાથી છવાએલ વૃણ સુખકન્દમાં;
 કહે છે મુરાર નહિ જાણે સિદ્ધ અંજન છે,
 આ તો નિશિયોગિનીના ખપ્પર અમંદમાં;
 નથી જશવંત તુજ કીર્તિ ઈર્ષાથી છાયા,
 દ્વિજરાજ વાંચિછત વડાઈ દ્વિજ વૃન્દમાં,
 પીડે કરે કંજ મધુકોષોને એ રોષ થકી,
 ચોટ્યા છે જઈને ચંચરીક જાણે ચન્દ્રમાં.

આહીં અન્દ્રધર્મીના કલંકરૂપ ધર્મનો આશ્રય કરીને વૃણુ આદિની ઉત્પ્રેક્ષા કરવામાં આવી છે.

વેદવ્યાસ લગવાનુ આ પ્રમાણે લખે છે:—

અન્યથોપસ્થિતાવૃત્તિશ્ચેતનસ્યેતરસ્ય ચ ।

અન્યથા મન્યતે યત્ર તામુત્પ્રેક્ષાં પ્રચક્ષતે ॥

જ્યાં ચેતનની અને ઈતરની અર્થાત્ અચેતનની અન્યથા જાણેલ વૃત્તિ અન્યથા માનવામાં આવે એને ઉત્પ્રેક્ષા કહેવામાં આવે છે.

આચાર્યદ્વંડી આ પ્રમાણે લખે છે.

અન્યથૈવ સ્થિતાવૃત્તિશ્ચેતનસ્યેતરસ્ય વા ।

અન્યથોત્પ્રેક્ષતે યત્ર તામુત્પ્રેક્ષાં વિદુર્યથા ॥

જ્યાં ચેતનનો અથવા અચેતનનો અન્યથા જ રહેતો વતાવ અન્યથા ઉત્પ્રેક્ષાનો વિષય કરવામાં આવે એને ઉત્પ્રેક્ષા કહેવામાં આવે છે.

કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

“સંભાવનમથોત્પ્રેક્ષા પ્રકૃતસ્ય સમેન યત્.”

જે પ્રકૃતસ્ય અર્થાત્ ઉપમેયના સમેન અર્થાત્ ઉપમાન કરીને સંભાવન તે ઉત્પ્રેક્ષા. સર્વસ્વકાર, સાહિત્ય દર્પણકાર આદિ સર્વ કાવ્યપ્રકાશકારના અનુસારી છે.

કેટલાએક સંભાવનાનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે લખે છે:—

“ઉત્કટણ્કતરકોટિકસંશયઃ સંભાવના.”

એકતર અર્થાત્ બન્નેમાંથી એક ઉત્કટ અર્થાત્ પ્રબલ કોટિવાળા સંશય તે સંભાવના એમ કહે છે.

સૂત્રકાર વામન આ પ્રમાણે લખે છે:—

અતદ્રૂપ્યસ્યાન્યથાઽધ્યવસાનમતિશયાર્થમુત્પ્રેક્ષા.

અતિશયને માટે જે એ રૂપવાળો નથી એનું અન્યથા અર્થાત્ એ રૂપવાળું કરીને અધ્યવસાન તે ઉત્પ્રેક્ષા.

અલંકારતિલકમાં લાનુદત્ત આ પ્રમાણે લખે છે:—

ઉપમૈવાન્યથાભાનરૂપોત્પ્રેક્ષા.

અન્યથા ભાનરૂપ ઉપમાજ ઉત્પ્રેક્ષા છે.

ઉદાત્ત.

“જશવંતજશોભૂષણકાર” લખે છે કે:—

આમાં “ઉદ્” ઉપસર્ગ પ્રકટતા અર્થમાં છે. “ચિન્તામણિ કોષકાર” કહે છે:—“ઉદ્ પાકઝ્યે” આહીં પ્રકટતા નિઃસંદેહ જ્ઞાન છે. “ચિન્તામણિ કોષકાર” કહે છે:—“પ્રકટઃ નિઃસંદર્ભં ભાતીતિ વ્યવહારગોચરે” નિસંદેહ ભાસે છે એમ વ્યવહારના ગોચર અર્થાત્ વિષયમાં પ્રકટ શબ્દ વરતે છે. “આદ્” ઉપસર્ગપૂર્વક “દા” ધાતુથી બનેલો “આત્તઃ” શબ્દનો અર્થ ગ્રહણ કરેલ એમ થાય છે. “ચિન્તામણિ કોષકાર” કહે છે:—“આત્તઃ ગૃહીતે” ઉદાત્ત આ શબ્દસમુદાયનો અર્થ પ્રકટતાને માટે ગ્રહણ કરેલ છે, અર્થાત્ પ્રકટતાને માટે કહેલ અર્થ છે. આહીં સંદેહોત્પત્તિ ન હોવાને માટે વસ્તુની સારી રીતે પિછાણ કરાવી દેવામાં ઉદાત્ત શબ્દની રૂઢિ છે. નિઃસંદેહ જ્ઞાન કરાવવા માટે કહેલ અર્થ તે ઉદાત્ત અલંકાર છે.

યથા.

કો આ જેના જેઈ છું, પુલકિત બાહુ વિશાલ;
સુરભિ સ્વયંવરમાં કર્યો, મુકુલિત શાખો રસાલ.
જશપરિમલથી મત્ત, ચંચરીક ચારણ ફરે;
દ્વિશિ વિદિશે અનુરક્ત, એહ મલ્લિકાપીડ નૃપ.

આ દોહા પ્રસન્નરાધવ નાટકના અનુસાર કેશવમિશ્રકૃત રામચન્દ્રિકા નામના ગ્રન્થના છે. સીતાના સ્વયંવરમાં અનેક રાજાઓ આવ્યા અને નૂપુરક મંજીરક પ્રતિ પૂછે છે અને મંજીરક ઉત્તર દે છે. “કો આ” ઇત્યાદિ એ નૂપુરકનો પ્રશ્ન છે. નૃપમંડલીમાં સ્થિત જે રાજાને આ ક્ષણમાં નૂપુરકે લક્ષ્ય કર્યું છે, એને સ્વયંવરવસંતે મુકુલિત કરેલ છે. રસાલ (આમ્ર) વૃક્ષ જેવી પોતાની રોમાંચિત ભુજાઓને જીએ છે. આ ચેષ્ટાથી પ્રકટ કરેલ છે. આહીં રોમાંચ

ગુણ ઉપલક્ષણ છે. કેમકે રોમાંચ સાત્વિક ભાવનો સદા મખંધી નથી. કોઈજ સમયમાં થાય છે. “જશ પરિમલથી મત્ત,” ઇત્યદિ. આ મંજુરકનો ઉત્તર છે. એણે મલ્લિકાપીડ રાજાને:—

જશ પરિમલથી મત્ત, ચંચરીક ચારણ ફરે;

દિશિ વિદિશે અનુરક્ત, એહ મલ્લિકાપીડ નૃપ.

આ સ્લાઘાથી પ્રકટ કરેલ છે. કેમકે એ સલામાં માલ્લિકાપીડ નામનો અન્ય પણ રાજા હતો. મલ્લિકાપીડ રાજાનો આ ગુણ પણ વિશેષણરૂપ છે.

આચાર્યદંડી આ પ્રમાણે લખે છે:—

आशयस्य विभूतेर्वा यन्महत्त्वमनुत्तमम् ।

उदात्तं नाम तं प्राहुरलंकारं मनीषिणः ॥

જે આશય અર્થાન્ મનોવૃત્તિનું અથવા વિભૂતિનું અનુત્તમ અથવા અતિ શ્રેષ્ઠ મહત્વ એને વિદ્વાન લોક ઉદાત્ત નામનો અલંકાર કહે છે. “ઉદ્” ઉપસર્ગનો અર્થ ઉર્ધ્વ પણ છે. ચિન્તામણિ-કોષકારે કહ્યું છે કે “ઉદ્ ઝર્ધ્વે” રમણીયતા માટે લક્ષણમાં અનુત્તમ એ વિશેષણ આપેલ છે.

યથા.

કરથી કોડી દે નહિ, ધરે ન રણમાં ધીર;

પેટકાજ કહેવા પડ્યા, એને દાતા વીર.

આમાં વિભૂતિનું અમહત્વ છે.

કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

“ उदात्तं वस्तुनः संपत् ”

વસ્તુની સંપદાનું વર્ણન એ ઉદાત્ત અલંકાર છે. વૃત્તિમાં લખે છે કે સંપત્ એટલે સમૃદ્ધિનો યોગ.

યથા.

કેલિમાં ત્રુટેલ હારથી સરી પડેલ મોતી,

વાળી આંગણામાં કર્યાં લેળાં વાળનારીએ.

પ્રભાતમાં ધીમે ધીમે ચાલતાં શિશુના પદ,
અલક્તના પ્રતિબિમ્બે રક્ત નિરધારીએ.
દૂર થકી દારિમનાં બીજકેરી બુદ્ધિ વડે,
કેલિશુક ખેંચે જોઈ વારવાર વારીએ.
મહારાજા લોજ ! તારા પંડિતોના મન્દિરોમાં,
તેના ત્યાગજન્ય લીલા ધન્ય અમે ધારીએ.

આહીં ધનના આધિક્યમાં પર્યવસાન કરેલ છે.
કાવ્યપ્રકાશમાં અન્ય ઉદાત્તનું આ લક્ષણ આપે છે.

“ મહતાં ચોપલક્ષણમ્ ”

મોટાઓનું ઉપલક્ષણ અર્થાત અંગભાગ એ ઉદાત્ત અલંકાર.
યથા.

એ આ વન દશરથવચન,—પાલન વ્યસની રામ;
વસ્યા સુકેવલ બાહુબલ, રાક્ષસ હુણ્યા તમામ.

આહીં મહત્ પુરૂષ રામચન્દ્ર વર્ણનીય અંગી અને દંડક વન
એનું અંગ છે.

સર્વસ્વકાર પ્રથમ ઉદાત્તનું આ લક્ષણ આપે છે:—

સંભાવ્યમાનવિભૂતિયુક્તસ્ય વસ્તુનો વર્ણનં ।

કવિપ્રતિભોત્થાપિતમૈશ્વર્યલક્ષણમુદાત્તમ્ ॥

સંભવતિ એવી વિભૂતિયુક્ત વસ્તુનું કવિપ્રતિભાથી ઉઠાવેલ
ઐશ્વર્યવિષયક વર્ણન એ ઉદાત્ત અલંકાર છે.

સર્વસ્વકાર દ્વિતીય ઉદાત્તનું આ લક્ષણ આપે છે:—

અઙ્ગભૂતમહાપુરુષચરિતં ચોદાત્તમ્ ॥

અંગભૂત મહાપુરૂષનું ચરિત પણ ઉદાત્ત અલંકાર છે.

સાહિત્યદર્પણમાં પ્રથમ ઉદાત્તનું આ લક્ષણ છે.

લોકાતિશયસંપત્તિવર્ણનોદાત્તમુચ્યતે ॥

અલૌકિક સંપત્તિનું વર્ણન “ ઉદાત્ત ” કહેવાય છે.

ઉદાહરણ.

“ જશવંત જશોભૂષણકાર ” આ પ્રમાણે લખે છે.

આમાં “ ઉદ્ ” ઉપસર્ગનો અર્થ પ્રકાશ. “ ચિન્તામણિકોષ-કાર ” કહે છે:—“ આદ્ ઇષદર્થે.” હરણ એટલે લઇ લેવું. “ ઉદા-હરણ ” શબ્દસમુદાયનો અર્થ પ્રકાશને માટે ઇષતનું લેઈ લેવું. લક્ષણ અને ઉદાહરણ તો પ્રસિદ્ધ છે. લોકમાં વસ્તુનું સ્વરૂપ પ્રકાશ કરવા માટે એમાંથી થોડીક વસ્તુ બતાવવામાં આવે છે. એને નમુનો અથવા વાનડી કહે છે. આ લોકવ્યવહારાનુસાર ધોરીએ આ ઉદાહરણ અલંકાર નો અંગીકાર કરેલ છે.

જ્યાં પ્રકાશના હિતને માટે ઇષતનું હરણ કરવું એ ઉદાહરણ અલંકાર છે.

યથા.

વિષુધુમંડ મોટા પુરૂષ, આભા લહે અશેષ;

હરભૂષણ હેતે બન્યો, સીત ગુણોથી શેષ.

આમાં પૂર્વાર્ધમાં કહેલ મોટા પુરૂષના પ્રકાશ માટે ઉત્તરાર્ધમાં ઇષતનું ગ્રહણ છે.

અલંકારરત્નાકરકાર ઉદાહરણ અલંકારનું આ લક્ષણ કહે છે:—

સામાન્યોદ્દિષ્ટાનામેકસ્ય નિર્દર્શનમુદાહરણમ્

સામાન્યથી કહેલાઓમાંથી એકનું દેખાડવું એ ઉદાહરણ અલંકાર છે.

યથા.

એક દોષ ગુણપુંજમાં, હોય નિમગ્ન હ્રમેશ;

શશિમાં જેમ કલંકથી, કદી ન થાયે કલેશ.

આમાં ઉપમા નથી. કેમકે ઉપમામાં તો ઉપમેયોપમાનનો ભેદ હોય છે.

ઉલ્લેખ.

“ જશવંતજશોભૂષણકાર ” લખે છે:—

“ ઉદ્ ” ઉપસર્ગનો અર્થ ઉત્કર્ષ. “ ચિન્તામણિકોષકાર-

કહે છે કે ” ઉદ્ ઉત્કર્ષે અને લિચ્ ધાતુથી લેખ શબ્દ બનેલ છે. “લિચ્ અક્ષરવિન્યાસે ” લિચ્ ધાતુ અક્ષરવિન્યાસ અર્થમાં છે. અક્ષરવિન્યાસ એટલે લિપિ. ચિન્તામણિકોષકાર કહે છે:—“અક્ષર વિન્યાસઃ લિપૌ ” ઉદ્દેખ શબ્દ સમુદાયનો અર્થ ઉત્કર્ષવાળી લિપિ અર્થાત શ્રેષ્ઠ લિપિ. દીપકન્યાયથી અલંકાર થાય છે, એનું નામ દીપક રાખવામાં આવ્યું છે. તેમજ ઉદ્દેખ ન્યાયથી અલંકાર હોઇ ધોરીએ આનું નામ ઉલ્લેખ રાખ્યું છે. લેખની રીતિ એવી છે કે એકજ અકારાદિ અક્ષર અનેક લેખવાળાઓથી અનેકધા થાય છે. એક રીતના થતા નથી. અને લોકોમાં કહેવત પણ ચાલે છે કે:—

યથા.

પાગ લાગ વાણી પ્રકૃતિ, અક્ષર ઉક્તિ વિવેક;

એ નહીં દેખ્યા એકસમ, જોયા દેશ અનેક.

એકજ પ્રકારની લિપિ અનેક પ્રકારની હોવામાં નિમિત્તતો લખવાવાળાની હસ્તક્રિયાના લેદ છે. આહીં નામમાં ઉત્કર્ષાર્થક “ઉદ્” ઉપસર્ગ એટલા માટે જોડવામાં આવ્યો છે કે અભ્યાસ સમયમાં લખવાવાળા એકની અક્ષરલિપિ પણ અનેક પ્રકારની હોય છે, એમાં કાંઇ ચમત્કાર નથી. એથી એનું નિવારણ કર્યું છે. આ અલંકારમાં ઉદ્દેખ ન્યાય એ છે કે અનેકથી કરીને એક વસ્તુ અનેક પ્રકારે સમજવામાં આવે છે એથી ઉલ્લેખ.

યથા.

કામરૂપ કામિનીઓ, કલ્પતરૂપે યાચક લાળે;

શત્રુકાળ સ્વરૂપે, નરપતિ તુજને નયન થકી ન્યાળે.

આમાં એકજ રાજને કામિનીઓ કામદેવ રૂપે, યાચક કલ્પતરૂ રૂપે અને શત્રુઓ કાળરૂપે લાળે છે.

“સર્વસ્વકાર” આ પ્રમાણે લખે છે:—

एकस्यापि निमित्तवशादनेकधाग्रहणमुल्लेखः

એકનું પણ નિમિત્તવશથી અનેકધા ગ્રહણ એ ઉલ્લેખ.

ચન્દ્રાલોકકાર પણ આ પ્રમાણે લખે છે:—

बहुभिर्बहुधोल्लेखादेकस्योल्लेखइष्यते ॥

એકનાં અનેકે કરીને બહુધા ઉલ્લેખાત્ અર્થાત્ ગ્રહણથી ઉલ્લેખ અલંકારની વાંચના કરવામાં આવે છે.

વળી પુનઃ ચન્દ્રાલોકકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

एकेन बहुधोल्लेखेप्यसौ विषयभेदतः ॥

વિષયલેદથી એકે કરીને બહુધા ઉલ્લેખમાં અર્થાત્ ગ્રહણમાં પણ અસૌ અર્થાત્ ઉલ્લેખ અલંકાર છે.

દીક્ષિતે ચિત્રમિમાંસામાં આ લક્ષણ આપેલ છે:—

निमित्तभेदादेकस्य वस्तुनो यदनेकधा ।

उल्लेखनमनेकेन तदुल्लेखं प्रचक्षते ॥

જે નિમિત્તલેદથી એક વસ્તુનું અનેકે કરીને અનેકધા ઉલ્લેખન એને ઉલ્લેખ કહે છે.

गृहीतभेदाभावेऽपि विषयाश्रयभेदतः ।

एकस्यानेकधोल्लेखमप्युल्लेखं प्रचक्षते ॥

ગ્રહણ કરવાવાળાના લેદના અભાવમાં પણ વિષય અને આશ્રયલેદથી એકના અનેકધા ઉલ્લેખને પણ ઉલ્લેખ કહે છે.

ચન્દ્રાલોકકાર તથા ચિત્રમિમાંસાકાર વિષયલેદનું આવું ઉદાહરણ આપે છે:—

यथा.

वचनमांछि गुङ्, कीर्तिमां अर्जुन, आप अशेष;

धनुर्विद्यामां लीलम છે, श्री शिवराज नरेश.

આમાં શિવરાજને વિષે વિષયલેદથી ઉલ્લેખ કરેલ છે.

કાવ્યાર્થપતિ.

“જશવંતજશોભૂષણકાર” લખે છે કે:—આપત્તિ એટલે અર્થનું આવી પડવું. મીમાંસા આદિ શાસ્ત્રોમાં અર્થપત્તિ પ્રમાણ માન્યું છે. એમાં અર્થનું આવી પડવું અનુપપત્તિ જ્ઞાનથી વિવક્ષિત

છે. અનુપપત્તિ શબ્દનો અક્ષરાર્થ “ નહીં બનવું ” છે. તેથી એક અર્થના વિના બીજા અર્થના નહીં બનવામાં એ અર્થ આવી પડે છે. અર્થાપત્તિ પ્રમાણુનું આ ઉદાહરણ છે:—

“ પીનો દેવદત્તો દિવા ન મુક્તે ” પુષ્ટ દેવદત્ત દિવસમાં લોજન નથી કરતો. આમાં દિવસમાં લોજન નહીં કરનાર દેવદત્તની રાત્રિમાં લોજન કર્યા વિના પુષ્ટતા થતી નથી. એ અનુપપત્તિના જ્ઞાનથી રાત્રિલોજન આવી પડે છે. અહીંતો કાવ્યની રીતિથી અર્થાત્ રમણીયતાથી જે તે પ્રકારથી અર્થનું આવી પડવું અલંકાર બની જાય છે. જેમકે પ્રબલ કાર્ય કરવાવાળામાં નિર્બલ કાર્ય કરવાનું સામર્થ્ય છે. એ જ્ઞાનથી પ્રબલ કાર્ય કરવામાં નિર્બલ કાર્ય કરણરૂપ અર્થનું આવી પડવું છે ઇત્યાદિ.

જ્યાં કાવ્યરીતિથી અર્થનું આવી પડવું થાય ત્યાં કાવ્યાર્થાપત્તિ અલંકાર છે.

યથા.

લોજભૂપના યશને, જીત્યો જેણે યશે જગતમાંહી;

અન્ય નૃપતિના યશની, કથા પછી શું કહેવી છે ત્યાંહી.

જે નૃપતિના યશે લોજરાજના યશને જીત્યો છે, એ કથનથી અન્ય નૃપતિઓના યશને જીતવું આવી પડયું છે. આહીં આવી પડેલ અર્થ વાચ્ય છે અને એવું ઉદાહરણ ઉક્ત અપ્રસ્તુતપ્રશંસા પ્રકરણમાં બતાવેલ છે, ત્યાં “ આવી પડેલ ” અર્થ ગમ્ય છે.

સર્વસ્વકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

દણ્ડાપૂપિકયાર્થાપતનમર્થાપત્તિ: ।

દણ્ડાપૂપન્યાયથી અર્થનું આવી પડવું અર્થાપત્તિ અલંકાર છે. દણ્ડાપૂપ ન્યાય એ છે કે ઉંદર દંડ ખાઈ ગયા. આ કથનથી દણ્ડ ઉપર ટીંગાડેલ અપૂપ જે પકવાન વિશેષ (પૂડલા) એનું લક્ષણ આપથીજ આવી પડે છે. કેમકે દણ્ડ લક્ષણ કરી ગયા, તો પછી એ દંડ ઉપર ટીંગાડેલ અપૂપ (પૂડલા) શેષ કેવી રીતે રહેશે ?

અલંકારરતનાકરકારાદિ સર્વસ્વના અનુસારી છે, ચન્દ્રાલોકનું આ લક્ષણ છે:—

કૈમુત્યેનાર્થસંસિદ્ધિઃ કાવ્યાર્થાપત્તિરિવ્યતે ॥

કૈમુત્યના અર્થની સિદ્ધિમાં કાવ્યાર્થાપત્તિ અલંકારની વાંચના કરવામાં આવે છે. “કિમ્” શબ્દનો અર્થ નિષેધ છે. “ઉત્” શબ્દનો અર્થ પ્રશ્ન છે. ચિન્તામણિકોષકારે કહ્યું છે:-કિમુત શબ્દથી કૈમુત્ય શબ્દ બનેલ છે. કિમુત શબ્દનો જે અર્થ છે એજ કૈમુત્ય શબ્દનો અર્થ છે. કૈમુત્યનો જે ન્યાય એ કૈમુત્યન્યાય. કૈમુત્યન્યાય નો સામાન્ય છે. દણ્ડાપૂષ્પિકાન્યાય કૈમુત્યન્યાયનો વિશેષ છે. ઉદરો દંડ ખાઈ ગયા એવું કહેવાથી દંડમાં લગાવેલ અપૂષ્પ ખાઈ ગયા કે નહીં ? આવા પ્રશ્નનો નિષેધ છે, કેમકે દંડ ખાઈ ગયા, ત્યારે દંડમાં લગાવેલ અપૂષ્પનું ખાઈ જવું આપોઆપ આવી પડે છે.

ક્રમ.

“જશવંત જશોભૂષણકાર લખે છે:—

“ક્રમ” એટલે અનુક્રમ. ચિન્તામણિકોષકાર કહે છે:—

“ક્રમઃ અનુક્રમે” જેમકે વૃક્ષમાં મૂળ, ઝાડ, ડાળો, પત્ર, ફૂલ, ફળ ઇત્યાદિ ક્રમ છે. આને યથાસંખ્ય પણ કહે છે.

જ્યાં ક્રમથી શબ્દોનું કથન અથવા અર્થોનું કથન હોય એને ક્રમ અલંકાર કહે છે.

મહારાજ લોજનું આ લક્ષણ છે:—

શઙ્કસ્ય યદિવાર્થસ્ય દ્વયોરપ્યનયોરથ ।

મળનં પરિપાઢ્યા યત્ક્રમઃ સ પરિકીર્તિતઃ ॥

શબ્દનું અથવા અર્થનું, અથવા એ ગાનનેનું પરિપાટ્રીથી જે કથન તેને ક્રમ કહેવામાં આવેલ છે.

યથા.

નૂતન ધન હિમ કનકકાન્તિધર,

અગપતિ વૃષ મરાલ વાહન વર;

સરિતાપતિ ગિરિ સરસિજઆલય,

હરિ હર વિધિ અરપો સહુને જય.

આમાં હરિ હર, અને વિધિના વર્ણ, વાહન અને સ્થાન ક્રમથી કહેવામાં આવ્યા છે. એથી આહીં શબ્દોની પરિપાટી છે. અર્થ પ-રિપાટી એ પ્રકારની છે. ૧ કાલથી. ૨ દેશથી.

કાલથી યથા.

કર કમલ અલક સુકુન્દ લોધ્ર સુમનનો ધૂલિ લગાવો,
શ્રી વદનને પાંડુ કરે ઉર અમિત હર્ષ ઉપાવો;
વેણીમહીં કુરવક શ્રવણમાં શિરિષ પુષ્પો ધારો,
સીમંત મધ્ય કદંબ પુષ્પથી રમણ રૌઝવે નારો.

લોધ્રના પુષ્પની રજ લગાવીને વદનશ્રીને પાંડુ કરવાની કોઈક દેશમાં પૃથા (રીતિ) છે. એ અનુસાર આ વર્ણન છે. આમાં કમલ શરદમાં, કુન્દ પુષ્પ હેમંતમાં, લોધ્ર પુષ્પ શિશિરમાં, કુરવક પુષ્પ વસંતમાં, શિરિષ પુષ્પ ગ્રીષ્મમાં અને કદંબ પુષ્પ વર્ષામાં થાય છે. આ ઋતુની પરિપાટી ગમ્ય છે. આ અર્થોનો ક્રમ છે અને આ અર્થ કાલરૂપ છે.

યથા.

શિર સ્પર્શે શિરરત્ન, સૂર્યમંડલ શોભાધર;
શ્રવણ સ્પર્શ તાટંક મણિ, સુકૌસ્તુલ સ્પર્શે ઉર.
જવ સ્પર્શે નાભિ પ્રદેશ, જગજનક કમલ થયું;
અને આવી કટિનિકટ, ખર્જૂ મુષ્ટિ સુવર્ણ કહ્યું.
વપુને વધારતી વખત, આ ચાર ત્રિવિક્રમનું ચરિત;
અખિલ વિશ્વને અહરનિશ, થાયો એહ સહાય નિત.

આહીં વામન ભગવાનના શરીરવૃદ્ધિ સમયમાં ક્રમથી શિર, શ્રવણ, વક્ષઃસ્થલ, નાભિ, કટિ એ શરીરના પ્રદેશોમાં સૂર્યમંડલનું શિરરત્ન, તાટંક, કૌસ્તુલ, નાભિકમલ, ખર્જૂમુષ્ટિની સાથે ઔપમ્ય-લાભ છે. આહીં શિખાથી પ્રારંભ વર્ણનમાં દેશપરિપાટીરૂપ અર્થોનો ક્રમ છે. ઉભય પરિપાટી અર્થાત્ શબ્દ અર્થ બન્નેની મિશ્રિત પરિ-પાટી એ એ પ્રકારની છે. શબ્દપ્રધાન અને અર્થપ્રધાન.

શબ્દપ્રધાન ઉભય પરિપાટી—યથા.

છે કંજ કુવલય ગિમ્બફલ, શશિતણી ઉપમા ફેલક;
કર ચક્ષુ અધર અને મુખે, જીતેલ જાણે લોક.
એ પંક સર તર ગગનમાં, ફેંકેલ છે એ કાજ;
જરો અન્ય કર નહી કલ્પના, કવિ ચિત્ત ચેતી આજ.

આહીં જે ક્રમથી જીતેલી વસ્તુઓની શબ્દ પરિપાટી છે, એ ક્રમથી જીતવાવાળી વસ્તુઓની શબ્દ પરિપાટી છે, એ શબ્દ પરિપાટીથી પંકજ પંકમાં, કુવલય સરમ, ગિમ્બ વૃક્ષમાં, ચન્દ્ર આકાશમાં ફેંકવામાં આવ્યા. એ અર્થોના આધારની ઉપર ઉપર પરિપાટી આચ્છાદિત છે. એથી આહીં શબ્દપ્રધાન ઉભય પરિપાટી છે. વસ્તુ સમુદાય હાથમાં લઇને હાથમાં હલાવીને ફેંકવામાં આવે ત્યારે કોઇ વસ્તુ નીચી પૃથ્વીમાં, કોઇ ઉંચી પૃથ્વીમાં, કોઇ અંતરિક્ષમાં, કોઇ આકાશમાં એ ક્રમથી પડે છે.

યથા.

હે ગંગે ! યમુને ! પ્રયાગવટ, મુજ અવંતિપતિ રૂપશાવો ઝટ;
હાર ખડ્ગ તન અવયવ સહ જે, પુરૂષરૂપ તમથી ધર્મોયા જે.

ઉજ્જન શહેરનું નામ અવંતિ છે. ઉજ્જનમાં જે મહાદેવ છે, તેનું નામ મહાકાલેશ્વર છે એ નિરંજન નિરાકાર છે, એની પુરૂષરૂપતા ગંગા આદિથી થઇ છે. હે ગંગે ! તું એના હારરૂપ છે. આહીં ગંગા, યમુના, પ્રયાગ, મહાકાલેશ્વર એ તીર્થ યાત્રા કરવાની પરંપરા-રીતિ અર્થપરિપાટી છે, અને ગંગા, યમુના, પ્રયાગવટ, હાર, ખડ્ગ, શરીરઅવયવ એ શબ્દપરિપાટી છે. એ ઉક્તપરિપાટીથી આચ્છાદિત છે, એથી આહીં અર્થપ્રધાન ઉભય પરિપાટી છે.

આચાર્ય દંડી, રૂદ્ર વાગ્લટ ઇત્યાદિ એક શબ્દક્રમનેજ ક્રમ અલંકાર માને છે.

દંડી આ પ્રમાણે લખે છે:—

ઉદ્દિષ્ટાનાં પદાર્થાનામનુદેશો યથાક્રમમ્ ।

યથાસંખ્યમિતિ પ્રોક્તં સંખ્યાનં ક્રમ ઇત્યપિ ॥

ઉદ્દિષ્ટ અર્થાત્ પહેલાં કહેલ પદાર્થોની સાથે અનુદેશ અર્થાત્ પાછળ કહેલ પદાર્થોનો યથાક્રમ સંબંધ એને યથાસંખ્ય એમ કહે છે અને આને સંખ્યાન અને ક્રમ પણ કહે છે.

કાવ્યપ્રકાશકાર પણ ઉપર પ્રમાણેજ કહે છે.

અલંકારરત્નાકરકાર એક અર્થક્રમને જ ક્રમ માનતાં આ લક્ષણ કહે છે:—

ક્રમેનારોહાવરોહાદિ ક્રમઃ ॥

ક્રમથી આરોહ અવરોહ આદિ ક્રમ અલંકાર છે, આરોહ—ચઢવું, અવરોહ—ઉતરવું.

આરોહ—યથા.

સિંહહૃદય હરકંઠમાં, ખલરસના કરો વાસ;

ક્રમસહ વધતું જાય વિષ, ઉર્ધ્વ સ્થાનમાં ખાસ.

આહીં કાલકૂટની હૃદયાદિ ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ સ્થાનપ્રાપ્તિનો આરોહક્રમ છે.

અવરોહ—યથા.

સુરંપુરથી શિવ શિવથી ગિરિ, ધરણીં સિન્ધુમાં જમીં;

સ્થાનબ્રષ્ટ થઈ જાય જડ, અધો અધોગતિ પામીં.

આહીં ગંગાની શિવશિર આદિ ઉત્તરોત્તર અધઃસ્થાન પ્રાપ્તિ અવરોહ છે. લક્ષણમાં આદિ પદ ધરવાથી સૂચિત થાય છે કે આરોહાવરોહનો અતિરિક્ત પણ ક્રમ છે.

યથા.

થાયે ધનાથી દાહુ વધતો, દાહુથી કરમા કહેવાઈ;

કરમા શિરે કળીર નામદે, એથી ઉત્તમ મીરાંખાઈ.

આંહિ કવિએ પ્રસિદ્ધ હરિલક્ષ્મીના તારતમ્ય કહ્યું. ત્યાં ધનો જાતિનો જાટ, દાહુ પિંજરા, કરમા જાટણી, કળીર વણકર, નામદે

છીપા, અને મીરાં રાજપુત્રી હોવાથી આ ક્રમની સ્ફૂર્તિ પ્રધાનતાથી અલંકાર થાય છે. ધનાએ લક્ષિતરૂપ કાર્પાસનું બીજ વાવ્યું, દાહ્યે પીંછને પૂણીઓ બનાવી, કરમાએ કાંતીને સૂતર બનાવ્યું, અને કળીરે ચીર વણ્યું, નામદેએ રંગ્યું અને મીરાંબાઇએ તે ઓઢ્યું. આહીં ચીરવૃત્તાંત વ્યંગ્યાર્થ છે. એ વ્યંગ્યાર્થમાં રહેલ ક્રમ ઉક્ત વ્યંગ્યાર્થનો અલંકાર છે.

તદ્ગુણ.

“જશવંતજશોભૂષણકાર” લખે છે:—

તસ્યગુણઃ અસ્મિનસ્તીતિ “એનો ગુણ આમાં છે.” આહીં તાત્પર્ય એ છે કે અન્યના ગુણનો સંબંધ. ઘણા ગ્રન્થકારોએ તદ્ગુણુતાનાંજ ઉદાહરણુ બતાવ્યાં છે. એથી જાણવામાં આવે છે કે લઘ્ય ઉદાહરણુાનુસાર વર્ણની તદ્ગુણુતામાંજ એઓએ તદ્ગુણુ માનેલ છે, પરંતુ ગુણુશબ્દ ધર્મ માત્રપર છે, ચિન્તામણિકોષકારે કહ્યું છે:—

“ગુણઃ શુક્લાદૌ શૌર્યાદૌ” વર્ણમાંજ નિયમ કરે તો આકૃતિ આદિનો સંગ્રહ નહિ થાય અને ગુણુદોષનો પણ સંગ્રહ નહિ થાય. રત્નાકરકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—“અન્યધર્મસ્વીકારસ્તદ્ગુણઃ” અન્ય ધર્મનો સ્વીકાર એ તદ્ગુણ અલંકાર.

યથા.

ઇલ સહુ ઐરાવત બન્યા, સર્પો શેષ સમાન;

રઘુપતિયશસંગે થયા, સર્વ ઉચ્ચ પદવાન.

આહીં સ્વેતરંગ ન્યાયશાસ્ત્રમતનો ગુણ છે, ઉચ્ચતા સમસ્ત શાસ્ત્રમતનો ગુણ છે, સર્વસ્વકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

સ્વગુણત્યાગાદત્યુત્કૃષ્ટ ગુણસ્વીકારસ્તદ્ગુણઃ ॥

પોતાનો ગુણ ત્યાગીને અતિ ઉત્કૃષ્ટ ગુણનો સ્વીકાર એ તદ્ગુણ.

ચન્દ્રાલોકકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

તદ્ગુણઃ સ્વગુણત્યાગાદન્યદીયગુણગ્રહઃ ॥

પોતાના ગુણનો ત્યાગ કરીને પારકા ગુણનું ગ્રહણ કરવું એ તદ્ગુણ અલંકાર છે.

કાવ્યપ્રકાશકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

સ્વમુત્સૃજ્ય ગુણં યોગાદત્યુજ્જ્વલગુણસ્ય યત્ ।

વસ્તુ તદ્ગુણતામેતિ મળ્યતે સ તુ તદ્ગુણઃ ॥

નિજ ગુણને ત્યાગીને અતિ ઉજ્જ્વલ ગુણના યોગથી જે વસ્તુ તદ્ગુણતાને પામે એ તદ્ગુણ અલંકાર કહેવાય છે.

તુલ્યયોગિતા.

“જશવંતજશોભૂષણકાર” લખે છે:—

“તુલ્યયોગ” શબ્દનો અર્થ તુલ્યોનો યોગ. આ તે વક્ત્ર્ય-માણુ સમ અલંકારનો વિષય છે. એથી તુલ્યધર્મના યોગમાં તુલ્ય-યોગિતા શબ્દની રૂઢિ છે. તુલ્યયોગ અને તુલ્યયોગિતા શબ્દનો એ-કજ અર્થ છે. સર્વદા અને સર્વત્ર તુલ્ય ધર્મના યોગમાં અલંકારપણું નથી. પણ “કદી” અથવા “ક્યાંઈ” તુલ્ય ધર્મનો યોગ થઈ જવા-માં અલંકારપણું છે. કેમકે એ લોકોત્તર થાય છે; એથી આહી ઉક્ત સ્થલમાં તુલ્યયોગિતા શબ્દની રૂઢિ છે.

જ્યાં કદી અથવા ક્યાંઈ તુલ્યધર્મનો યોગ થાય ત્યાં તુલ્યયોગિતા અલંકાર છે.

યથા.

રંગ રંગનાં વસ્ત્ર વન, ભૂષણુ વિધુત્ સંગ;

રામરાજ સુરરાજ દ્વય, આવ્યા ધરી ઉમંગ.

વિવાહસમયમાં શ્રી રામચન્દ્રજી રંગરંગનાં વસ્ત્રો અને ભૂષણુથી બણી ઠણીને પધાર્યા છે. એજ સમય સુરરાજ (ઈન્દ્ર) વિધુ-તથી શોભાયમાન રંગરંગના મેઘોથી બણી ઠણીને આવ્યો છે. આમાં રામચન્દ્રજીનો અને ઈન્દ્રનો આવો તુલ્ય યોગ કદાચિત્ બનેલ છે એથી તુલ્યયોગિતા અલંકાર છે. તુલ્યયોગિતા એટલે તુલ્યયોગીપણું.

આચાર્યદંડી આ પ્રમાણે કહે છે:—

વિવક્ષિતગુણોત્કૃષ્ટૈર્યત્સમીકૃત્ય કસ્યચિત્ ।

કીર્તનં સ્તુતિનિન્દાર્થં સા મતા તુલ્યયોગિતા ॥

કહેવા ઇચ્છેલ શુભોત્તી જે ઉત્કૃષ્ટ છે એની સાથે સમાન કરી-
ને કોઇનું સ્તુતિ અથવા નિન્દાને માટે જે કથન તે તુલ્યયોગિતા
માનવામાં આવેલ છે.

ચન્દ્રાલોકકાર આ વિષયને તુલ્યયોગિતાનો તૃતીય પ્રકાર મા-
નતાં આ લક્ષણ કહે છે:—

ગુણોત્કૃષ્ટૈઃ સમીકૃત્ય વચોઽન્યા તુલ્યયોગિતા ।

ઉત્કૃષ્ટ શુભવાળાની સાથે સમ બનાવીને જે વચન તે
અન્યા તુલ્યયોગિતા.

મહારાજા ભોજ પરમતથી આ પ્રમાણે લખે છે:—

અન્યે સુખનિમિત્તે ચ દુઃસ્વહેતૌ ચ વસ્તુનિ ।

સ્તુતિનિદાર્થમેવાહુસ્તુલ્યત્વે તુલ્યયોગિતામ્ ॥

સ્તુતિ અને નિન્દાને માટે અન્ય સુખનિમિત્ત વસ્તુ અને દુઃખ
નિમિત્ત વસ્તુ બંને વિષયોમાં તુલ્યતા હોવામાં તુલ્યયોગિતા
થાય છે.

ચન્દ્રાલોકકાર અન્ય પ્રકારનું આ પ્રમાણે લક્ષણ આપે છે.

હિતાહિતે વૃત્તિતૌલ્યમપરા તુલ્યયોગિતા ।

હિત અને અહિતમાં તુલ્ય વર્તન એ અપરા તુલ્યયોગિતા છે.

યથા.

થાય અસ્ત રવિ આતપધામ,

લીંએ સમસ્ત વિશ્વ વિશ્રામ;

કરે પ્રકાશ ચન્દ્રને ઉડુગણ,

સંકુચિત કમલ સ્વૈરિણી—આનન.

આંહી તુલ્યયોગિતાની સંગતિ આ રીતિથી છે કે પ્રિયસમા-
ગમ સમીપ હોવાથી સન્ધ્યાસમયમાં સ્ત્રીઓનું સુખ વિકાસયુક્ત
થાય છે, પરંતુ પરકીયા નાયિકાના અભિસારમાં ચન્દ્રોદય બાધક
હોવાથી સન્ધ્યા સમયમાં કમલોની સાથે સ્વૈરિણીવદનને પણ સં-
કેચની તુલ્યતા થઈ છે.

“ કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકાર ” આ લક્ષણ કહે છે:—

નિયતાનાં સકૃદ્ધર્મઃ સા પુનસ્તુલ્યયોગિતા ।

“નિયતાનાં” અર્થાત્ પ્રાકરણીકોનોજ અથવા અપ્રાકર-
ણીકોનોજ એકવાર કહેલ ધર્મ એ ફરી તુલ્યયોગિતા છે.

યથા.

પાંડુ ક્ષામ મુખંસરસ ઉર, તન આળસનો યોગ;

કરાવતા નિત યોધ એ, સહુને ક્ષેત્રિયરોગ.

આહીં પાંડુ અને કૃશ મુખ ઇત્યાદિ વિરહદશામાં અને રોગ
દશામાં વર્ણનીય હોવાથી પ્રકૃત છે. જેનો ક્ષેત્રિય રોગ યોધ કરાવ-
વાનો ધર્મ એક વાર કહેવામાં આવેલ છે. આહીં ક્ષેત્રિય શબ્દમાં ^૧લેખ
છે. ક્ષેત્રિય-રોગવિશેષ અને જાર. ચિંતામણિકોષકારે કહ્યું છે કે:—

“ક્ષેત્રિયઃ પરદારરતે”

“અન્દ્રાલોકકાર” પ્રથમ પ્રકારનું લક્ષણ આ પ્રમાણે કહે છે:—

વર્ણ્યાનામિતરેષાં વા ધર્મૈક્યં તુલ્યયોગિતા ।

પ્રકૃતોનો અથવા અપ્રકૃતોનો એક ધર્મ એ તુલ્યયોગિતા.

સર્વસ્વકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

ઔપમ્યગમ્યત્વે પદાર્થગતત્વેનપ્રસ્તુતાનામ

પ્રસ્તુતાનાં વા સમાનધર્માભિસંબંધે તુલ્યયોગિતા ॥

પ્રસ્તુતોની અથવા અપ્રસ્તુતોની પદાર્થગતતાથી અર્થાત્ સ-
કૃત વૃત્તિથી સમાન ધર્મ સંબંધમાં ઔપમ્યની ગમ્યતા હોય ત્યાં
તુલ્યયોગિતા.

ફલ રસાલ મધુસમ મધુના રવ,

જગજીવન જલ છાંય સુખદ અવ;

અતિ રવિ રશ્મિ પ્રભાવ પ્રસારે,

દિન સરસિજે વૃદ્ધિ લે પ્યારે.

આહીં એના લક્ષણની સંગતિ આ રીતિથી છે કે આહીં ગ્રીષ્મ-
ઋતુના વર્ણનમાં દિન અને કમલ પ્રસ્તુતની વૃદ્ધિરૂપ સમાન ધર્મ-

સંખ ધ કહેવામાં આવ્યો છે અને એનું ઔપચ્ય ગમ્ય છે કે કમલોની દિનના સમાન વૃદ્ધિ થઇ અને વૃદ્ધિરૂપ ધર્મ એક વાર કહેવામાં આવેલ છે.

દીપક.

“જશવંતજશોભુષણુકાર” લખે છે:—

“દીપયતીતિ દીપકમ્” પ્રકાશ કરે એ દીપક. જ્યાં દીપક ન્યાય અમત્કાર કરનાર હોય ત્યાં દીપક અલંકાર છે.

ભરતલગવાન આ પ્રમાણે લખે છે:—

નાનાધિકરણાર્થનાં શબ્દાનાં સંપ્રકીર્તનમ્ ।

एक वाक्येन संयोगात्तदीपकमिहोच्य ते ॥

નાનાધિકરણુક અર્થોવાલા શબ્દોનો એક વાક્યથી સંયોગ કરીને જે કહેવું એ આહી (અલંકાર શાસ્ત્રમાં) દીપક કહેવાય છે.

યથા.

હંસોથી સર કુસુમથી, તરૂં દ્વિરેકથી કંજ;

ગોળો ઉપવન શૂન્ય નહિ, છે આ પુર મન રંજ.

કેટલાએક પ્રાચીન લઘ્ય ઉદાહરણાનુસાર એક વસ્તુ દેખાડવાને માટે કરેલ દીપક અન્ય વસ્તુને પણ દેખાડે છે. આ દીપક ન્યાયને દીપક અલંકાર માને છે.

કાવ્યપ્રકાશકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् ॥

પ્રકૃત અને અપ્રકૃતોના ધર્મના એકવાર વર્તનમાં દીપક અલંકાર છે.

ભાનુદત્ત આ પ્રમાણે લખે છે:—

“अर्थोपकारको दीपकम्”

અર્થોનો ઉપકાર કરે એ દીપક.

યથા

ગંજન અરિ રંજન પ્રભ, ભંજન કષ્ટ કવીન્દ્ર;

મજ્જન સુરસરિ વિણુ વૃથા, જાણે દિન નરઘન્દ્ર.

આહીં વિના અને વૃથા જાણવું એ એક ધર્મ “ગંજન અરિ” ઇત્યાદિ અનેકને પ્રકાશિત કરે છે. આહીં વર્ણનીય નરેન્દ્રમાં અરિ-ગંજન ઇત્યાદિ સર્વ ધર્મ પ્રકૃત છે.

મહારાજ ભોજ આ પ્રમાણે લખે છે:—

જાતિક્રિયાગુણદ્રવ્યવાચિનૈકત્ર વર્તિના ।

સર્વવાક્યોપકારકંથ્રેદ્દીપકં તન્નિગદ્યતે ॥

યદિ એક જગોએ રહેતા જાતિ, ક્રિયા, ગુણ અથવા દ્રવ્યવાચી શબ્દ સમસ્ત વાક્યનો ઉપકાર કરતો હોય એને દીપક કહે છે.

યથા.

દિગ્પાલોનાંસિત દ્વિરદ, મહિપતિ સુયશ મહંત;

અષ્ટ દિશાના અંતમાં, શુભ સંચાર કરંત.

આહીં એક ઠેકાણે ધરેલ ક્રિયાવાચી સંચાર શબ્દ સમસ્ત વાક્યનો ઉપકાર કરે છે.

રૂદ્ર આ પ્રમાણે લખે છે:—

યત્રૈકમનેકેષાં વાક્યાર્થાનાં ક્રિયાપદં ભવાતિ ।

આદૌ મધ્યે ચાન્તે વાક્યે તત્સંસ્થિતં ચ દીપયતિ ॥

જ્યાં વાક્યના આદિ, મધ્ય અને અંતમાં સ્થિત થએલ ક્રિયા-પદ અનેક વાક્યાર્થોને દીપન કરે ત્યાં દીપક અલંકાર થાય છે.

યથા.

અહિં કરે ઉત્કંઠ ધન, યુવા મદન ઉત્કંઠ;

આહીં વર્ષાઋતુ વર્ણનમાં “ઉત્કંઠ” પદની આવૃત્તિ છે, અર્થાત્ વારંવાર આવે છે, મયૂર પક્ષમાં મેઘ મયૂરોનો ઉત્ (ઉંચો) કંઠ (ગ્રીવા) કરે છે. તરુણપક્ષમાં ઉત્કંઠા અર્થાત્ ઇષ્ટ લાભમાં કાલક્ષેપનું અસહનપણું.

દ્રષ્ટાન્ત.

“જશવંતજશોભૂષણકાર” લખે છે:—

દ્રષ્ટાન્ત શબ્દની આ વ્યુત્પત્તિ છે. “દ્રષ્ટોઽન્તો નિશ્ચયો યત્ર

સ દ્રષ્ટાન્તઃ ” જ્યાં નિશ્ચય જોવામાં આવ્યો હોય એ દ્રષ્ટાન્ત. આહી વક્ષ્યમાણ સ્થલમાં દ્રષ્ટાન્તની રૂઢિ છે. આના બે વાક્યાર્થ થાય છે. એક તો દ્રષ્ટાન્ત વાક્યાર્થ, અને બીજો દ્રષ્ટાન્તની અપેક્ષા કરવાવાળો અનિશ્ચિત વાક્યાર્થ. એને દાર્ષ્ટાન્ત કહે છે.

દ્રષ્ટાન્તનું નિબંધન તો દાર્ષ્ટાન્તનો નિશ્ચય કરાવવા માટે છે, અને ચમત્કારનું પર્યવસાન પ્રધાનતાથી દ્રષ્ટાન્તમાં જ છે એથી દ્રષ્ટાન્તનેજ અલંકારતા છે.

યથા.

છતાં અમિત રાજઓ, રામથી ધરણીરાજવતી થાયે;
અગણિત ગૃહ તારા પણ, ચન્દ્રથી રજની ચાંદની કહેવાયે.

આહી અન્ય રાજઓ છતાં પણ શ્રીરામચન્દ્રથી ભૂમિ રાજવતી અર્થાત્ રાજવાળી કેમ થાય છે ? એવી શંકા થાય છે. એનો નિશ્ચય ગૃહ અને તારાઓમાં પણ પ્રકાશ છે, તથાપિ રાત્રિ ચન્દ્રથીજ ચાંદની કહેવાય છે, એ આ સ્થલમાં જોવામાં આવેલ છે.

કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકાર આ લક્ષણુ આપે છે:—

દ્રષ્ટાન્તઃ પુનરેતેષાં સર્વેષાં પ્રતિવિમ્બનમ્ ॥

“ એતેષાં સર્વેષાં ” અર્થાત્ ઉપમેય, ઉપમાન અને ધર્મ એ સર્વનો બિંબપ્રતિબિંબભાવ દ્રષ્ટાન્ત અલંકાર છે.

યથા.

શોભે શૂર પ્રતાપથી, લસે ચાપથી શૂર;

આહી શોભનધર્મ ઉપમાન ઉપમેય બન્નેનો એક છે, એને પુનરૂક્તિ નિવારણને માટે “ શોભે, લસે ” એવા ભિન્ન ભિન્ન શબ્દોથી કહેલ છે.

રત્નાકરકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

વાક્યદ્વયે પ્રતિવિમ્બનં દ્રષ્ટાન્તઃ ।

બન્ને વાક્યોમાં પ્રતિબિંબિત હોવું એ દ્રષ્ટાન્ત અલંકાર છે.

ભરતભગવાન આ પ્રમાણે લખે છે:—

સિદ્ધં પૂર્વોપલબ્ધૌ યઃ સમત્વમુપપાદયેત્ ।

નિદર્શનકૃતસ્તજ્ઞૈઃ સ દ્રષ્ટાન્ત ઇતિ સ્મૃતઃ ॥

પૂર્વોપલબ્ધૌ અર્થાત્ પ્રથમથી જ્ઞાનમાં સિદ્ધ જે સમત્વ એને નિદર્શન કૃતઃ અર્થાત્ દ્રષ્ટાન્તરૂપ કરેલ જે કોઈ પ્રતિપાદન કરે એને વિદ્વાનોએ દ્રષ્ટાન્ત નામ આપ્યું છે, “નિદર્શન” શબ્દનો અર્થ “દ્રષ્ટાન્ત” છે. ચિન્તામણિકોષકારે કહ્યું છે:—“નિદર્શનં દ્રષ્ટાન્તે”

નિદર્શના.

“જશવંતજશોભુષણકાર” લખે છે:—

આમાં “નિ” ઉપસર્ગનો અર્થ “વિન્યાસ” છે. “ચિન્તામણિકોષકાર” કહે છે. “નિ વિન્યાસે” વિન્યાસ એટલે રચના “ચિન્તામણિકોષકાર” કહે છે:— “વિન્યાસઃ રચને” નિદર્શના શબ્દનો અર્થ દેખાડવું છે, નિદર્શનામાં આકાર એ શબ્દની સ્ત્રીલિંગતા બતાવવા માટે છે. નિદર્શના શબ્દસમુદાયનો અર્થ રચના દેખાડવી અર્થાત્ કરી બતાવવું એવો થાય છે, લોકમાં રીતિ છે કે પોતાના કહેલની સત્યતા બતાવવી; પોતાના કહેલનું સારી રીતે હૃદયગમ કરાવવું, ઇત્યાદિ પ્રયોજનથી સ્વયં કરીને બતાવે છે, જેમકે વ્યાકરણશાસ્ત્ર લખાવવાવાળો શુરૂ “અકુહ વિસર્જનીયાનાં કંઠઃ” અકાર, “ક” ક વર્ગ, “હ” હકાર, વિસર્જનીય અર્થાત્ વિસર્ગ, એનું ઉચ્ચારણ કંઠસ્થાન થી થાય છે. એવા વર્ણોચ્ચારણ સ્થાનનો ઉક્ત સૂત્રથી ઉપદેશ કરીને શિષ્યને સારી રીતે હૃદયગમ કરાવવાને માટે શુરૂ સ્વયં એવીજ રીતે એ વર્ણોના કંઠસ્થાનથી ઉચ્ચારણ કરીને બતાવે છે, આ લોક વ્યવહારાનુસાર ધોરીએ આ અલંકારનો અંગીકાર કરેલ છે, આ વિષયમાં જ્ઞાપક હેતુનો અંશ પણ છે. પરન્તુ સ્વયં કરી બતાવવા જેવું વર્ણન કરવામાં આવે એ નિદર્શના અલંકાર છે.

યથા

ચાંદની ચન્દ્રની સંગે, ધનસંગે જાયે વિદ્યુત્ આલી;
પતિસહુ ગમન પ્રિયાનું, જડ પણ જહિર દે છે ખતલાવી.
આમાં ચાંદની અને વિદ્યુત્ સ્ત્રીઓના પતિસહુ ગમનધર્મને
સ્વયં કરી ખતાવે છે, એથી નિદર્શના છે.

યથા.

ઉદય પામીને તતક્ષણ દિનપતિ, અરપે શ્રી પદ્મોપક્રિતપ્રતિ;
છે વૈભવફલ સુહૃદઅનુગ્રહ, અનુભવ એહ કરાવે જગ સહ.

આહીં ધોરીની એ વિવક્ષા છે કે વૈભવનું ફલ મિત્રો ઉપર અ-
નુગ્રહ કરવો એ છે. આ ઉપદેશને સૂર્ય લગવાન ઉદય થતાંજ પોતા-
ના મિત્રો કમલોને શ્રી અર્થાત્ શોભા દેવા દ્વારા પોતે કરી દેખાડે છે.

આ ઉદાહરણમાં ઉદય થતાં જ કમલોમાં શ્રી અરપણુ કરવા-
રૂપ અર્થાન્તરમાં પ્રવૃત્ત થએલ સૂર્ય લગવાનને વૈભવનું ફલ મિત્રો
પ્રતિ અનુગ્રહ કરવો એ છે. આવો અર્થાન્તર દેખાડ્યો છે. આમ
સમજીને આચાર્યદંડી આ લક્ષણ આપે છે:—

અર્થાન્તરપ્રવૃત્તેન કિંચિત્તત્સદૃશં ફલમ્ ।

સદસદ્વા નિદર્શયેત યદિ તત્સ્યાન્નિદર્શનમ્ ॥

અર્થાન્તરમાં પ્રવૃત્ત થએલ કર્તાથી જે સત્ અથવા ભલા, અને અ-
સત્ અર્થાત્ ખુરા કોઈ પણ એ અર્થાન્તરના સદૃશફલ નિદર્શયેત
અર્થાત્ ખતાવવામાં આવે છે, એ નિદર્શના અલંકાર છે. આચાર્ય
દંડીએ આવું સમજીને “નિ” ઉપસર્ગનો લિન્ન અર્થ નથી કર્યો. જે
અર્થ દર્શન શબ્દનો છે. એજ નિદર્શન શબ્દનો અર્થ રાખેલ છે.
અને અન્ય કરતાં અન્ય દેખાડવામાં રૂઢિ માની છે. નિદર્શના સ્ત્રી
લિંગ છે. અને “નિદર્શન” નપુંસક લિંગ છે. આ લિંગ માત્ર ભેદ
છે. આથી અર્થભેદ થતો નથી. ઉક્ત ઉદાહરણ તો સત્ અર્થાત્
સારા અર્થમાં છે. અસત્ અર્થના વિષયમાં આ ઉદાહરણ છે.

યથા.

નષ્ઠ થતું શશિકરથી, ધ્વાંત કહે છે સુષુળે સહુ કોયે;
હોય સમર્થ છતાંયે, રાજવિરોધી નિત્ય નષ્ઠ હોયે.
આહીં સતત (બુરા) અર્થના વિષયમાં નિદર્શના છે.
મહારાજ ભોજ આ પ્રમાણે લખે છે:—

· દ્રષ્ટાન્તઃ પ્રોક્તસિદ્ધયૈ યઃ સિદ્ધેઽર્થે તન્નિદર્શનમ્ ।

પૂર્વોત્તરસમત્વે તદ્વજુ વક્રં ચ કથ્યતે ॥

કહેલ:અર્થની સિદ્ધિને માટે સિદ્ધ અર્થમાં જે દ્રષ્ટાન્ત અર્થાત્ નિશ્ચયદર્શન એ નિદર્શના અલંકાર છે. પૂર્વોત્તર અર્થાત્ સાધ્ય અર્થ પહેલો અને સિદ્ધ અર્થ પછી અને સિદ્ધ અર્થ પહેલો અને સાધ્ય અર્થ પછી; અને સમત્વે અર્થાત્ સાધ્ય અર્થ અને સિદ્ધ અર્થ બન્ને સમકાલતાથી વર્ણિત હોય તત્ અર્થાત્ તે નિદર્શન. એને ઋણ અર્થાત્ સરલ અને વક્ર કહેવામાં આવે છે.

ધોરી દ્વિતીય નિદર્શનાનું આ પ્રમાણે લક્ષણ કહે છે:—

સ્વસ્વહેત્વન્વયસ્યોક્તિઃ ક્રિયયૈવ ચ સા પરા.

“ચ પુનઃ” ક્રિયાથી જ પોતાના અને પોતાના સખંધની ઉક્તિ અર્થાત્ રૂપાપન (બતાવવું) એ દ્વિતીય નિદર્શના છે.

“સર્વસ્વકાર” નિદર્શનાના “પદાર્થાવૃત્તિ” અને વાક્યાર્થ-વૃત્તિ એવા બે ભેદ માને છે.

પદાર્થાવૃત્તિનિદર્શના—યથા.

જટાબદ્ધ અહિમણિ મરીચિમાં,
વિલસે આવી ઉભયની મધ્યમાં;
જ્યાયુત સ્મર ધનુલીલા સ્પર્શે,
શિવલલાટશશિ મન આકર્ષે.

આમાં સ્મરચાપલીલા સ્મરચાપનો ધર્મ છે, એથી અપરવસ્તુ હોવાથી ચન્દ્રમાં નહી સંલવતી એની લીલા સદૃશ લીલાનો બોધ

કરાવે છે. આહીં “લીલા” આ એકજ પદના અર્થનો અન્યત્ર સંબંધ કહેવામાં આવ્યો છે, એથી પદાર્થાવૃત્તિ છે.

વાક્યાર્થાવૃત્તિનિર્દર્શના—યથા.

રંજન કરવા જાવકર્થી, તુજ પદ નખને નાર;

એ સિત કરવો છે શાશ, કરો લેપન ઘનસાર.

આહીં પૂર્વાર્ધરૂપ વાક્યાર્થનો અને ઉત્તરાર્ધરૂપ વાક્યાર્થનો સંબંધ કહેલ છે.

“ચન્દ્રાલોકકાર” પ્રથમ નિર્દર્શનાતું આ લક્ષણ આપે છે:—

વાક્યાર્થયોઃ સદૃશયોરૈક્યારોપો નિર્દર્શના.

સદૃશ વાક્યાર્થોની એકતાનો આરોપ એ નિર્દર્શના છે.

યથા.

જે દાતામાં સૌમ્યતા. પૂર્વ પુણ્ય અનુસાર;

એજ પૂર્ણ ઇન્દુમહી, અકલંકતા અપાર

આહીં દાતાની સૌમ્યતારૂપ ઉપમેય વાક્યાર્થની અને પૂર્ણેન્દુની અકલંકતારૂપ ઉપમાન વાક્યાર્થની “જે” “તે” શબ્દથી એકતાનો આરોપ છે.

“ચન્દ્રાલોકકાર” અન્ય લક્ષણ આ પ્રમાણે લખે છે:—

અપરાંં બોધનં પ્રાહુઃ ક્રિયાઽસત્સદર્થયોઃ

ક્રિયાએ કરીને સારા નહારા અર્થનો ભ્રાધ કરાવવાને અન્ય નિર્દર્શના કહે છે.

નિયમ.

“જશવંતજશોભૂષણકાર” લખે છે:—

નિયમ શબ્દનો અર્થ “રોકવું” થાય છે. ચિન્તામણિ કાષ-કાર કહે છે:—“નિયમઃ યન્ત્રણે, યન્ત્રણં બન્ધને”

નિયમને નિયમ અલંકાર કહે છે.

યથા.

આજ અખિલ અવનિ વિષે, ળડલાગી નૃપ યેશ;
જાહિર જશગ્રાહક જખર, આપજ છે અવધેશ.

આમાં યશગ્રાહકતા શ્રી રામ ભગવાનમાં જ રોકવામાં આવી છે. રોકવાનું સ્વરૂપ અન્યત્ર નિષેધ કરીને એકત્ર સ્થાપન છે. રત્નાકરકાર આના બે પ્રકાર માને છે. ૧ અપ્રશ્નપૂર્વક. ૨ પ્રશ્નપૂર્વક,

અપ્રશ્નપૂર્વકનિયમ—યથા.

છે ધનસંચય સુજનમાં, સુવર્ણમાં નથી કાંઈ;
છે ભૂષણ યશ રત્ન નહિ, ભાવે સમજે ભાઈ.

આહીં સુજન અને સુવર્ણમાં ધનતા રહેતાં સુવર્ણમાં ધનતાનો નિયમ કરીને સુજનોમાં ધનતાનો નિયમ કર્યો છે. જશ અને રત્ન બન્નેમાં ભૂષણતા રહેતાં રત્નોમાં ભૂષણતાનો નિષેધ કરીને જશમાં ભૂષણતાનો નિયમ કર્યો છે.

પ્રશ્નપૂર્વકનિયમ—યથા.

શું ભૂષણ? યશ, રત્ન નહિ જાણે સર્વ જહાન;
આહીં પ્રશ્નપૂર્વક નિયમ છે.

નિરુક્તિ.

“જશવંતજશોભૂષણકાર” કહે છે:—

“નિર્” શબ્દ નૃ ધાતુથી બન્યો છે. “નૃ નયે” નૃ ધાતુ નય અર્થમાં છે. નય શબ્દનો અર્થ યુક્તિ છે. યુક્તિ એટલે યોજન. “ચિન્તામણિકોષકાર” કહે છે “નયઃ યુક્તૌ યુક્તિ યોજનાયામ્” યોજનાનો અર્થ જોડી દેવું. ઉક્તિ એટલે વચન. નિરુક્તિ આ શબ્દ સમુદાયનો અર્થ વચનને જોડી દેવું. આહીં પોતાની ઇચ્છાનુસાર વચનને જોડી દેવું. આહીં પોતાની ઇચ્છાનુસાર વચનને જોડી દેવામાં શ્દિ છે. આમ જોડવામાં લોકોત્તરતા છે. એથી અલંકારપણું પ્રાપ્ત

થાય છે. જ્યાં પોતાની ઇચ્છાનુસાર વચનને જોડી દેવામાં આવે એ નિરુક્તિઅલંકાર છે.

૫મા.

કવિગણુનાને સમયે, કનિષ્ઠિકા પર ચડયો કાલિદાસ;
એ સમ અન્ય ન મળતાં, અનામિકા સાર્થક બની છે ખાસ.

સર્વથી છેલ્લી ન્હાની આંગળીનું નામ કનિષ્ઠિકા છે અને સમીપવર્તી આંગળીનું નામ અનામિકા કહેયું છે. તે આહીં અનામિકા આ વચનને કવિએ પોતાની ઇચ્છાનુસાર આ અર્થમાં જોડી દીધેલ છે કે આંગળીઓથી ગણુના કરવામાં કનિષ્ઠિકાથી પ્રારંભ થાય છે તે તમામ કવિઓની ગણુનામાં કનિષ્ઠિકા ઉપર તો કાલિદાસ કવિનું નામ આવ્યું છે. આજ એના જેવો બીજો કવિ નહિ મળતાં આગળની આંગળીનું નામ અનામિકા અર્થાત્ નામ વિનાની એમ સાળિત થાય છે. આમાં અનામિકાનો અર્થ નામ વિનાની ” એ કવિએ પોતાની ઇચ્છાનુસાર જોડી દીધેલ છે, તેથી નિરુક્તિઅલંકાર.

ચન્દ્રાલોકકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

“ નિરુક્તિર્યોગતો નામ્નામન્યાર્થત્વપ્રકલ્પનમ્ ”

યોગથી નામની અન્યાર્થકલ્પના એ નિરુક્તિ અલંકાર છે. આ લક્ષણની અવ્યાપ્તિ ઘણા ઉદાહરણોમાં થાય છે.

પરિકર.

“ જશવંતજ્જશોભૂષણુકાર ” લખે છે:—

“ પરિકર ” શબ્દનો અર્થ ઉપકરણ છે. લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે કે અમુકનો મોટો પરિકર છે. “ ચિન્તામણિકોષકાર ” કહે છે કે “પરિકર: પરિવારે, પરિવારશોભાજનક ઉપકરણે છત્રચામરાદૌ” તેથી જ્યાં પરિકરમાં ચમત્કારનું પર્યવસાન હોય ત્યાં પરિકર અલંકાર છે.

જ્યાં ચમત્કારજનક પરિકર હોય એ પરિકરઅલંકાર.

યથા.

ઝેરસહોદર ઇન્દુ આ, યમદિશિ પવન પ્રમાણુ;

પુષ્પો વૃક્ષ પલાશનાં, હરે વિયોગિણિ પ્રાણુ.

વિયોગાવસ્થામાં વિરહિણીને ઇન્દુ ઇત્યાદિ ઉદીપન હોવાથી પ્રાણુહારી છે. ત્યાં પ્રાણુહરણુ દશામાં ચન્દ્રને વિષ સહોદરતા, પવનને યમદિશાનિવાસ અને પલાશને ઉક્તઅર્થતા પરિકર છે. ચન્દ્ર અને વિષ બન્ને સમુદ્રથી ઉત્પન્ન થએલ છે. એથી એ સહોદર છે. મલયપવન દક્ષિણ દિશાથી આવે છે. દક્ષિણ દિક્ષા યમની દિશા છે. પલાશ વૃક્ષવિશેષતું રૂઢ નામ છે. ત્યાં “ પલમશ્રાતીતે પલાશઃ પલ અર્થાત્ માંસ આય એ પલાશ. આ વ્યુત્પત્તિથી માંસલક્ષકનો પણ લાભ થાય છે. આ યોગાર્થ લગાવ્યો છે. વિષ, યમરાજ અને માંસલક્ષકોમાં પ્રાણુહરણુની કારણતા છે, પરન્તુ આહીં ચન્દ્રાદિમાં પ્રાણુહરણુરૂપ કારણતા, ચન્દ્રાદિ રોચક હોવાથી ચન્દ્રાદિની ઉદીપનતા છે. ત્યાં વિષ આદિ અત્યંત અરોચકોની સહકારી કારણતા નથી. પણ ઉદીપનતાથી વિયોગીનાં પ્રાણુહરણુ કરનાર ચન્દ્રાદિની પરિકરતા છે.

મહારાજલોજ આ લક્ષણુ આપે છે:—

ક્રિયાકારકસંબન્ધિસાધ્યદ્રષ્ટાન્તવસ્તુષુ ।

ક્રિયાપદાદ્યુપસ્કારમાહુઃ પરિકરં બુધાઃ ॥

ક્રિયાકારકસંબન્ધી સાધ્ય અને દ્રષ્ટાન્ત વસ્તુઓમાં ક્રિયાપદ આદિ ઉપસ્કારક અર્થાત્ પોષક હોય ત્યાં પંડિત લોકો પરિકર કહે છે. પરિકર શબ્દનો અર્થ નીચે પ્રમાણુ કર્યો છે.

“ પરિતઃ કરોતીતિ પરિકરઃ ”

ચારે તરફથી અર્થાત્ સારી રીતે કરે. અને પોષણ કરવામાં તેની રૂઢિ માની છે.

“ કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકાર ” આ પ્રમાણુ લખે છે:—

વિશેષણૈર્યત્સાકૂતૈરુક્તિઃ પરિકરસ્તુ સઃ

જે અભિપ્રાય સહિત વિશેષણુથી ઉક્ત તે પરિકર.

પરિણામ.

“ જશવંતજશોભૂષણકાર ” લખે છે:—

નિજ સ્થિતિનો અન્યથા ભાવ પરિણામ છે. “ ચિન્તામણિ-કોષકાર ” કહે છે:—“ પરિણામઃ પ્રકૃતેરન્યથાભાવે ” પ્રકૃતિનો અન્યથા ભાવ અર્થાત્ બદલી જવું એને પરિણામ કહે છે. પ્રકૃતિ એટલે સ્વભાવ. “ ચિન્તામણિકોષકાર ” કહે છે. સ્વભાવઃ પ્રકૃતૌ. આહીં સ્વભાવ શબ્દનો અર્થ નિજ સ્થિતિ છે. જેમ મૃત્તિકાનું પરિણામ ઘટ થાય છે. મૃત્તિકા પોતાનો આકાર ત્યાગ કરીને કંબુગ્રી-વાદિ આકારને પામે છે અને પોતાની મૃત્તિકા જાતિને છોડીને ઘટ જાતિને પામે છે ઇત્યાદિ. એમ અવસ્થાંતરને સાંખ્યશાસ્ત્રમાં પરિણામ માનેલ છે, એની છાયાથી ધોરીએ પરિણામ અલંકારનો અંગીકાર કરેલ છે. પરિણામ પામવાનું નામ પરિણામ અલંકાર છે.

યથા.

આ રાજાએ રીઝીને રંકને રાજા બનાવ્યા.

રંકમાંથી રાજા થવું એ અવસ્થાન્તર છે.

સર્વસ્વકાર પરિણામનું આ લક્ષણ આપે છે:—

આરોપ્યમાણસ્ય પ્રકૃતોપયોગિત્વે પરિણામઃ

આરોપ્યમાણુની પ્રકૃતોપયોગિતામાં પરિણામ અલંકાર છે.

અન્દ્રાલોકકાર આ લક્ષણ આપે છે:—

પરિણામઃ ક્રિયાર્થશ્ચેદ્વિષયી વિષયાત્મના ।

જે વિષયી અર્થાત્ અપ્રકૃત વિષયાત્મના અર્થાત્ પ્રકૃત આત્મ-તાથી ક્રિયાર્થ અર્થાત્ ક્રિયા કરવાવાળા હોય એ પરિણામ.

યથા.

રઘુવર સુરસરિતાતટ આવ્યા, નિકટ નાવ ગુહ નાવિક લાવ્યા;
ત્યાંહી સુમિત્રસુતમિત્રાઈ, આતર બની ઉપકારે લાઈ.

નાવના કિરાયાને આતર કહે છે. આહીં લક્ષ્મણની મિત્રતાનો આતર અવસ્થાન્તર છે. તેથી એ આતર ગુહને મોક્ષાદિ દેવારૂપ કાર્યમાં સમર્થ થયો.

અલંકારોદાહરણકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

उपमानोपमेययोरन्यतरत्वेन परिणतौ परिणामः ॥

ઉપમાન અને ઉપમેયનું અન્યતરત્વેન અર્થાત્ એકનું અન્યના રૂપથી પરિણામ હોય ત્યાં પરિણામ અલંકાર છે.

યથા.

રાહુત્રાસથી શશિ બન્યો, તારૂં આનન નાર;
તેથી ચક્ષુ ચકોર થઈ, ચાહે પતિનો ખ્યાર.

પરિસંખ્યા.

“જશવંતજશોભૂષણકાર” લખે છે:—

સંખ્યા એટલે ગણના. ગણનાનો એ સ્વભાવ પ્રસિદ્ધ છે કે જે વિષયમાં જેની ગણના કરવામાં આવે છે, એમાં એ વિષયનો નિયમ થઈ જાય છે. જેમ યુધિષ્ઠિર આદિ પાંચ પાંડવ છે. આહીં યુધિષ્ઠિર આદિને પાંડુ પુત્રતાના વિષયમાં પાંચ કરીને ગણવામાં આવે છે. તેથી પાંડુપુત્રતાનો યુધિષ્ઠિર આદિ પાંચેમાં નિયમ થઈ જાય છે. ત્યારે અન્યત્ર વર્જન અર્થસિદ્ધ છે કે છઠ્ઠામાં પાંડુપુત્રતા નથી. “પરિ” ઉપસર્ગનો અર્થ “વર્જન” છે. ચિન્તામણિકોષકાર કહે છે “પરિ વર્જને”. પરિસંખ્યા એ શબ્દસમુદાયનો અર્થ “વર્જનવાળી સંખ્યા”. આહીં પોતાના આશ્રયમાં વર્જન કરવામાં રૂઢિ છે. લોકસંખ્યા તો વિષયનું અન્યત્ર વર્જન કરીને પોતાના આશ્રયમાં પણ એ વિષયનું વર્જન કરે છે. એ અલૌકિકતા હોવાથી અલંકાર છે.

જ્યાં સંખ્યા પોતાના આશ્રયમાં પણ વર્જિત થાય એવી વાત વર્ણન કરવામાં આવે એ પરિસંખ્યા અલંકાર છે.

યથા.

બન્ધન કામિનીકેશને, હરિણોને વનવાસ;
દેખ્યો દંડ યતિકરે, રામ રાજમાં ખાસ.

આમાં કામિનીકેશને બન્ધન કહેવાથી અન્ય પ્રજાને બંધનનું વર્જન છે. આમાં વર્જનીય બંધન તો ચૌરાદિ ગુન્હેગારોને હોય છે. એ તો કામિનીઓના કેશોને પણ નથી. પણ તેને સુન્દરતા માટે બાન્ધવાજ જોઈએ એ સ્વાભાવિક છે. મૃગોને વનવાસ કહેવાથી અન્ય પ્રજાને વનવાસનું વર્જન છે. આહી વર્જનીય વનવાસ તો અપરાધીને સ્થાનબ્રષ્ટ કરવામાં આવે છે. એ તો મૃગોને પણ નથી. મૃગોનો વનવાસ કરવાનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે. દંડ શબ્દમાં સ્ત્રેષ છે. યતિ લોકોને દંડ કહેવાથી અન્ય પ્રજામાં દંડનું વર્જન છે. આહી વર્જનીય દંડ તો અપરાધીઓને દેવામાં આવે છે. આનું તો યતિ લોકોમાં પણ વર્જન છે. કેમકે એ દોષરૂપ દંડ યતિ લોકોને પણ નથી પણ કાષ્ટદંડ હાથમાં રાખવાનો છે. આ રીતિથી આમાં સંખ્યાના આશ્રય કામિનીના કેશ, હરિણો અને યતિઓમાં બંધન, વનવાસ અને દંડનું અનુક્રમે વર્જન છે. આહી આભાસ પણ છે. પરંતુ પરિસંખ્યારૂપ ચમત્કાર ઉદ્ધરકન્ધર હોવાથી પરિસંખ્યા અલંકાર છે.

“કાવ્યપ્રકાશકાર” આ પ્રમાણે લક્ષણ આપે છે:—

किंचित्पृष्ठमपृष्ठं वा, कथितं यत्प्रकल्पते ।

तादृगन्यव्यपोहाय, परिसंख्या तु सा स्मृता ॥

જે કાંઈ પૂછવાથી કહેલ અથવા પૂછ્યા વિના કહેલ વસ્તુ, તેના જેવી અન્ય વસ્તુના વર્જનને માટે પ્રકલ્પતે અર્થાત્ થઈ જાય એ પરિસંખ્યા છે.

“અન્દ્રાલોકકાર” આ લક્ષણ આપે છે:—

परिसंख्या निषिध्यैकमेकस्मिन्वस्तुयन्त्रणम् ।

એકનો નિષેધ કરીને એકમાં વસ્તુનું યન્ત્રણ અર્થાત્ નિયમન કરવું એ પરિસંખ્યા અલંકાર છે.

यथा.

નેહહાનિ હૃદયે નથી, રહી દીપની માંહિ;

આ ઉદાહરણમાં એના લક્ષણની સંગતિ આ રીતિથી છે કે આહીં નાયકાઓના મનમાં સ્નેહલક્ષ્યનો નિષેધ કરીને દીપકોમાં નિયમન કર્યું છે.

પર્યાય.

“જશવંતજશોભૂષણકાર” લખે છે:—

પર્યાય શબ્દનો અર્થ અનુક્રમ અર્થાત્ એક પછી એક. “ચિન્તા-મણિકોષકાર” કહે છે:—“પર્યાયઃ અનુક્રમે વારીતિ ભાષાયામ્” પર્યાયના બે સ્વરૂપ છે. એક વસ્તુ અનેકનો સંબંધ કરે અને અનેક વસ્તુ એકનો સંબંધ કરે ત્યાં પર્યાય અલંકાર છે.

યથા.

પાણી ખેંચતા ગ્રીષ્મે, દ્રગે લાવતી પ્રમદાઓ પાણી;

આ વર્ષામાં આને, પગથી ખુંદે પ્રમદાઓ પાણી.

આમાં જે પાણી ભરનારીઓ ગ્રીષ્મમાં કૂવેથી પાણી ખેંચતાં આંખોમાં પાણી લાવતી હતી અર્થાત્ રોતી હતી, તે આને વર્ષામાં પાણીને પગવતી ખુંદે છે અર્થાત્ તળાવો ભરાયાથી પાણીમાં પગ રાખી ખેડાં ભરે છે. મતલબ જે પાણીનો પ્રથમ સંબંધ પાણી ભરનારીઓનાં નેત્રોથી હતો તે છોડીને હવે એ પાણી ભરનારીના પગોથી સંબંધ કર્યો. આહીં એક પાણીના ક્રમથી અનેક સાથે સંબંધ થવાથી પ્રથમ પર્યાય અલંકાર છે.

“કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકાર” પ્રથમ પર્યાયનું આ લક્ષણ આપે છે:—

एकं क्रमेणानेकस्मिन् पर्यायः

ક્રમથી એક અનેકમાં સંબંધ ધરાવે એ પ્રથમ પર્યાય.

द्वितीय पर्यायनું આ લક્ષણ આપે છે:—

अन्यस्ततोऽन्यथा. તેથી અર્થાત્ પ્રથમ પર્યાયથી અન્યથા અર્થાત્ ઉલટો એટલે ક્રમથી અનેક એકમાં એ દ્વિતીય પર્યાય છે.

કાવ્યપ્રકાશકારે એ બન્નેના બખ્ખે પ્રકાર માનતાં વૃત્તિમાં લખે-
લ છે કે એક વસ્તુ ક્રમથી અનેક થાય અથવા કરવામાં આવે એ પર્યાય.
એક વસ્તુક્રમથી અનેક કરવામાં આવે એનું આ ઉદાહરણ છે:—

યથા.

કૌસ્તુભ ભૂષણમાં હોતો, એકજ રસ સુખ બાણી;
પ્રિયા અધરમાં એક રસ, કયો સ્મરે બલ આણી.

પર્યાયોક્તિ.

“જશવંતજશોભૂષણકાર” લખે છે:—

“પર્યાય” શબ્દનો અર્થ “પ્રકાર” છે. “ચિન્તામણિ કોષકાર”
કહે છે:—“પર્યાય: પ્રકારે” પર્યાયોક્તિ એ શબ્દસમુદાયનો અર્થ
“પર્યાયથી કહેવું.” પર્યાય શબ્દના સ્વારસ્યથી આ અનુભવસિદ્ધ છે
કે અન્ય પ્રકારથી કહેવું, એજ સ્પષ્ટ કરનાર વેદ વ્યાસ ભગવાને આ
લક્ષણ આપ્યું છે:—

પર્યાયોક્તં યદન્યેન પ્રકારેણાભિધીયતે ॥

જે અન્ય પ્રકારથી કહેવામાં આવે એ પર્યાયોક્તિ અલંકાર.

મથા.

રામસેનની સનમુખે, લડ્યા ખર્જ ચમકાર્વો;

એ સુતા સુરમન્દિરે, સુરસુન્દરિ ઉર લાવો.

આમાં શ્રી રામભગવાનના શત્રુઓનાં મરણ ઉક્ત પ્રકારાન્તરથી
કહેલ છે. એ રમ્ય હોવાથી અલંકાર છે.

આચાર્ય દંડી આ પ્રમાણે લખે છે:—

અર્થમિષ્ટમનાખ્યાય સાક્ષાત્તસ્યૈવ સિદ્ધયે ।

યત્પ્રકારાન્તરાખ્યાનં પર્યાયોક્તં તદિષ્યતે ॥

જે વાંચિતાર્થને સાક્ષાત્ ન કહીને એનીજ સિદ્ધિને માટે
પ્રકારાન્તર કહેવું એને પર્યાયોક્તિ કહે છે.

યથા.

મંજુ રસાલની મંજરી, દંશે પરિભૂત સાથ;

આ ઋતુમાં આહીં રહો, નિજ ઇચ્છા સ્ત્રીનાથ.

આહીં વક્તા સખીનો ઇષ્ટાર્થ નાયક નાયિકાનો રતોત્સવ સિદ્ધ કરાવવો એજ છે. એને સાક્ષાત્ ન કહેતાં એની સિદ્ધિને માટે પરભૂત રસાલમંજરી ખાય છે, એના નિવારણને માટે જાઉં છું. તમે બન્ને આહીં સ્વેચ્છાથી રહો. એ પ્રકારાન્તરથી કહેલ છે.

મહારાજ ભોજ આ પ્રમાણે કહે છે:....

મિષં યદુક્તિમઙ્ગિર્યાવસરો યઃ સૂરિભિઃ ।

નિરાકાંક્ષોઽથ સાકાંક્ષઃ પર્યાય ઇતિ ગીયતે ॥

જે મિષ, જે ઉક્તિભંગિ અને જે અવસર તેને પાડિતો પર્યાય કહે છે. એ નિરાકાંક્ષ અને સાકાંક્ષ એમ ઉભય પ્રકારના છે. મિષને પર્યાય વ્યાજ છે. “ચિન્તામણિકોષકાર” કહે છે:—“મિષં વ્યાજે” ઉક્તિભંગિનો અર્થ પર્યાયોક્તિ છે. ભંગિ શબ્દનો અર્થ વિભાગ છે. ચિન્તામણિકોષકાર કહે છે. “મઙ્ગિર્મક્તૌ મક્તિઃ વિભાગે” વિભાગ તો પ્રકારાન્તર છે.

યથા.

છે રાજ નહિ બોલે રાણી, રાજસુતા ન પઠાવે વાણી,

પથિક મુકતશુક અરિનીં અટારી, લીલા કરે ચિત્રપ્રતિ ભારી.

આહીં રાજના અરિનગરની શૂન્યતા પ્રકારાન્તરથી કહેવામાં આવી છે. આચાર્ય દંડીએ “મંજુરસાલ” ઇતિ એ વિષયમાં પર્યાયોક્તિ અલંકાર કહ્યો છે અને મહારાજએ પર્યાય નામથી મિષ અને ઉક્તિભંગિને કહીને “મંજુરસાલ” ઇતિ એ મિષનું અને “છે રાજ” ઇતિ ઉક્તિભંગિનું ઉદાહરણ આપ્યું છે. જેથી એ બન્નેને પર્યાયોક્તિનો પ્રકાર માનનાર ચંદ્રાલોકકાર વ્યાજથી ઇષ્ટ સાધનને પર્યાયોક્તિનો પ્રકાર કહીને આ લક્ષણ આપે છે.

પર્યાયોક્તં તદપ્યાહુર્યદ્વ્યાજેનેષ્ટસાધનમ્

જે વ્યાજથી ઇષ્ટ સાધન એને પણ પર્યાયોક્તિ કહે છે.

યથા.

વસ્ત્રે ઢાંકયો ગેંદ મમ, દે વૃષભાનુ કુમારી;
નીવી છોડે એમ કહ્યો, એ મન વસો મુરારી;
આમાં પ્રકારાન્તરથી ઇષ્ટ સાધન કહેલ છે તેથી પર્યાયોક્તિ છે.

“ કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકાર ” આ પ્રમાણે લખે છે.

પર્યાયોક્તં વિના વાચ્યવાચકત્વેન યદ્વચઃ ॥

વાચ્ય વાચક ભાવ સબંધ વિના જે વચન અર્થાત્ કથન તે પર્યાયોક્તિ.

યથા.

ઐરાવતમુખ ઇન્દ્રઉર, ચિર નિવાસની પ્રીત.

તજી દીધાં મદ માનને, નિરખી હૃયગ્રાંવ મિત્ર.

આહીં ઐરાવત અને ઇન્દ્ર મદ માન રહિત થયા, આ અર્થને અભિધા વૃત્તિથી ન કહેતાં ઉક્ત કથનદ્વારા વ્યંજના વૃત્તિથી કહેલ છે.

પર્યાયોક્તિના અન્ય પ્રકારનું લક્ષણ “ ચન્દ્રાલોકકાર આ પ્રમાણે આપે છે:—

પર્યાયોક્તં તુ ગમ્યસ્ય વચો મજ્જયન્તરાશ્રયમ્ ।

રચનાન્તરને આશ્રય કરીને રહેલું ગમ્યનું જે વચન તે પર્યાયોક્તિ.

“ વેદવ્યાસ લગવાન ” પુનઃ આ પ્રમાણે લખે છે:—

ગમ્યસ્યાપિ પર્યાયાન્તરેણાભિધાનં પયાયોક્તં

ગમ્યનું પણ પર્યાયાન્તરથી જે કથન એ પર્યાયોક્તિ.

અલંકારરત્નાકરકાર પર્યાયોક્તિના બે પ્રકાર માનતાં આ લક્ષણ આપે છે:—

સાપેક્ષત્વાદુપાદાનેનાન્યપ્રતીતિર્મજ્જયન્તરેણવાઽભિધાનં પર્યાયોક્તં ॥

સાપેક્ષતાથી, ઉપાદાન લક્ષણથી અન્યની પ્રતીતિ અથવા રચનાન્તરથી જે કથન તે પર્યાયોક્ત.

નિરપેક્ષતાથી અન્યની પ્રતીતિમાં તો ધ્વનિ છે, સાપેક્ષતાથી અન્યની પ્રતીતિમાં લક્ષણ છે.

યથા.

અશ્રુસ્નાત હૃદય શોકાનલ,
નિકટવર્તિ મુક્તાહારો ભલ;
વન વિચરે નિશિ દિવસ નિહાળી,
વૃત ઇવ આચરતી અરિનારી.

આહીં ઉક્ત પર્યાયથી રાજની અરિનારીઓના પતિવધનું ઉપાદાન લક્ષણથી ગ્રહણ છે. અહીં કવિનું તાત્પર્ય પતિવધપર્યન્ત છે. પણ અરિસ્ત્રીઓની ઉક્ત અવસ્થા માત્રમાં નથી. તે ઉક્ત અરિસ્ત્રીઓની અવસ્થા માત્રમાં પર્યવસાન કરે તો કવિના તાત્પર્યનો આધ થાય છે. એથી ઉપાદાન લક્ષણથી પતિવધનું ગ્રહણ છે. પતિવધ કારણ છે. ઉક્ત અવસ્થા કાર્ય છે.

યથા.

રઘુપતિ વીર વૈરિવનિતાગણ,
કરે સ્વપ્નમાંહિ પ્રિયદર્શન.

આહીં પ્રિયદર્શનનો અભાવ સ્વપ્નાવશેષ આ પર્યાયથી કહેલ છે.

પિહિત.

“જશવંતજશોભૂષણકાર” લખે છે:—પિહિતં આચ્છાદિતે.

જ્યાં પિહિતનું વર્ણન હોય ત્યાં પિહિત અલંકાર છે.

રૂદ્રટનું આ લક્ષણ છે:—

યત્રાતિપ્રબલતયા ગુણઃ સમાનાધિકરણમસમાનમ્ ।

અર્થાન્તરં પિદધ્યાદાવિર્ભૂતમપિ તત્પિહિતમ્ ॥

એક અધિકરણમાં રહેતો એવો ગુણ અતિ પ્રબલતાથી જ્યાં

પ્રકટ થયા છતાં અસમાન અર્થાન્તરને પિદ્ધ્યાત્ અર્થાત્ આચ્છાદન કરી લીએ તે પિહિત અલંકાર.

યથા.

પૂરિત કાન્તિકલાપથી, સખિ તુજ દેહ સદાય;

કૃશતા કૃષ્ણ વિયોગની, નયને નાહુ નિરખાય.

આહીં નાયિકારૂપ એક અધિકરણમાં રહેતો એવો અને પ્રકટ થએલ પણ કાન્તિકલાપના અસમાન કૃશતારૂપ અર્થાન્તરને અતિ પ્રબલ હોવાથી કાન્તિકલાપરૂપ ગુણે આચ્છાદિત કરેલ છે.

ચન્દ્રાલોકકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

પિહિતં પરવૃત્તાન્તજ્ઞાતુઃ સાકૂતચેષ્ટિતં ।

પરવૃત્તાંતને જાણવાવાળાની સાલિપ્રાય ચેષ્ટા એ પિહિત અલંકાર છે.

યથા.

પતિ પ્રભાતમાં આવ્યા, સ્ત્રીએ તયાર કરી આર્પી તદ્દપ;

આહિં પતિએ રાત્રીએ જાગરણ કર્યું છે, એવા વૃત્તાંતને જાણવાવાળી નાયિકાની પ્રાતઃકાલમાં તદ્દપ તયારી કરવારૂપ ચેષ્ટા અલિપ્રાય સહિત છે કે સપત્નીની સાથે આખી રાત જાગ્યા હો, માટે શયન કરો.

પૂર્વરૂપ.

“જશવંતજશોભૂષણકાર” કહે છે:—

રૂપ શબ્દના અનેક અર્થ છે. “ચિન્તામણિકોશકાર” કહે છે:—

“રૂપં સ્વભાવે આકારે શુક્લાદૌ” પૂર્વરૂપ અર્થાત્ પ્રથમનું રૂપ, આહીં પૂર્વરૂપની પ્રાપ્તિ વિવક્ષિત છે. પૂર્વ સ્વભાવની, આકારની અને શુક્લાદિ વર્ણની પ્રાપ્તિમાં પૂર્વરૂપ અલંકાર છે. સ્વભાવ એટલે પોતાની સ્થિતિ.

પૂર્વરૂપની પ્રાપ્તિમાં પૂર્વરૂપ અલંકાર થાય છે.

યથા.

કંઠકિરણથી શ્યામતા, પ્રહૃત્ હરહાર સુશેષ;

શ્વેત થયો ફરી તુલ્યશે, સુષુ અવધેશ નરેશ.

શેષ સ્વભાવથીજ શ્વેત છે. તે હાર કરવાથી હરકંઠની કાન્તિથી શ્યામ બની ગયો હતો, તે શ્રી રામચન્દ્રના યશના સંબંધથી પાછો શ્વેત થવાથી પૂર્વ રૂપને પ્રાપ્ત થયો આવું વર્ણન હોવાથી પૂર્વરૂપ અલંકાર છે.

ચન્દ્રાલોકકાર એ પ્રકારના પૂર્વરૂપ માનીને આ લક્ષણ આપે છે:—

પુનઃ સ્વગુણસંપ્રાપ્તિઃ પૂર્વરૂપમુદાહૃતમ્ ।

પૂર્વાવસ્થાનુવૃત્તિશ્ચ વિકૃતે સતિ વસ્તુનિ ॥

ફરી પોતાના ગુણની પ્રાપ્તિ થવી એને પૂર્વરૂપ અલંકાર કહે છે. અને વસ્તુના વિકાર પામ્યા પછી પૂર્વાવસ્થાની ફરી પ્રાપ્તિ એ પૂર્વરૂપ.

અન્યપૂર્વરૂપ—યથા.

દીપ ખુઝાવ્યો ત્યાં કરે, કાંચી રત્ન પ્રકાશ.

આહીં વિકાર પામેલી પ્રકાશ વસ્તુની પૂર્વાવસ્થાની પુનઃ પ્રાપ્તિ છે.

પ્રતિમા.

“જશન્તજશોભુષણકાર” કહે છે:—“પ્રતિનિધિ” નો પર્યાય પ્રતિમા છે. “ચિન્તામણિકોષકાર” કહે છે:—“પ્રતિનિધિઃ પ્રતિમાયામ્” મુખ્યના અભાવમાં મુખ્યના સદૃશ જે અહણુ કરવામાં આવે એને પ્રતિનિધિ કહે છે. ચિન્તામણિકોષકાર કહે છે. “મુખ્ય સ્યાભાવે તત્સદૃશો ય ઉપાદીયતે સ પ્રતિનિધિરુચ્યતે” જેમ દેવતાઓ (મુખ્ય) ના અભાવમાં દેવતાઓની મૂર્તિ રાખવામાં આવે છે એને પ્રતિમા કહે છે. એ લોકવ્યવહારછાયાનુસાર ધોરીએ આ અલંકાર કર્યો છે. જ્યાં પ્રતિમા રૂપે વર્ણન કરવામાં આવે એ પ્રતિમા છે. આનું સ્વરૂપ ઉપમાથી ભિન્ન છે.

યથા.

વિદ્યાવર્ધન કવિકદર, સંયય સુયશ સુરાજ;
લોજભૂપને સ્થાનકે, આપ બિરાજે આજ.

વિદ્યાવર્ધનાદિ કાર્યોમાં મુખ્ય લોજ મહારાજ હતા, એના અભાવમાં વિદ્યાવર્ધનાદિ કાર્યમાં લોજના સદૃશ હોવાથી હે નરેશ્વર! પરમેશ્વરે આપને એના સ્થાને નિર્મિત કરેલ છે.

રત્નાકરકાર એનું આ લક્ષણ આપે છે:—

અન્યધર્મયોગદાર્થમૌપમ્યં પ્રતિમા.

અન્યના ધર્મ યોગથી આર્થઔપમ્ય એ પ્રતિમા અલંકાર.

યથા.

અધરે ક્ષત સીત્કાર મુખ, પુલકોદ્ગમ સહુ કાળ;

સખીં કારજ પ્રિયતમતણાં, કરતી શિશિર નિહાળ.

આહીં પ્રિયનમનું કાર્ય શિશિરે કર્યું એથી શિશિરમાં પ્રિય-
તમની તુલ્યતાની પ્રતીતિ હોવાથી આર્થઔપમ્ય છે એથી પ્રતિમા છે.

પ્રત્યનીક.

“ જશવંતજશોભૂષણકાર ” લખે છે:—

અનીક શબ્દનો અર્થ “ સેના ” માત્ર છે, અને “ સેનામાં મળેલ ” આ અર્થ પણ છે. “ ચિન્તામણિકોષકાર ” કહે છે “ અનીકં સૈન્યે, સેના માત્રે સૈન્યં સેનાસમવેતે ” સેનામાં મળેલને સૈન્ય કહે છે, “ સમવેત ” શબ્દનો અર્થ “ મળેલ ” છે. અને પ્રતિ શબ્દનો અર્થ “ સન્મુખતા ” છે. “ ચિન્તામણિકોષકાર ” કહે છે કે “ પ્રતિ આભિમુખ્યે ” લોકમાં જેને સન્મુખ થઈને કહે છે, તે છે, ઇત્યાદિ ત્યાં પ્રતિ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. અમુક પ્રતિ કહું, અમુક પ્રતિ દીધું ઇત્યાદિ “ પ્રત્યનીક ” આ શબ્દ સમુદાયનો અર્થ “ અનીકં પ્રતિ ” છે. સાક્ષાત્ કરવાવાળા પ્રતિ કરવું એ તો અન્યેન્ય અલંકારનો વિષય છે. અને સખંધીના સખંધી પ્રતિ કરવું એ પ્રત્યનીક અલંકારનો વિષય છે. આમ બન્નેનાં સ્વરૂપ વિલક્ષણ છે. જે કે શત્રુની સેના શત્રુવત આપ-

સાથે યુદ્ધ કરે છે એથી શત્રુ સેના પ્રતિ કરવું એ તો અન્યોન્ય અલંકારનો વિષય છે હાથી, ઘોડા, રથ અને પૈદલ એના સમુદાયનું નામ સેના છે. એ હાથી, ઘોડા અને રથ ઉપર આરૂઢ થઈને યુદ્ધ કરે છે એથી એ સર્વ યુદ્ધ કરવાવાળા છે. અને સેનામાં મળેલ તો સામાન ઉપાડવાવાળા ઇત્યાદિ છે તે આ સેનાના સંબંધી માત્ર છે, એ શત્રુ સેનાના સંબંધીઓને પણ વખતે મારે છે, એ પ્રત્યનીક ન્યાયથી ધોરીએ પ્રત્યનીક અલંકાર માનેલ છે. ધોરીનો તાત્પર્ય તો સંબંધી ના સંબંધી વિષયક છે. એથી શત્રુમિત્ર આદિ અનેકોના સંબંધીઓમાં આ અલંકાર થાય છે. આ અલંકારનાં નિમિત્ત પણ સાક્ષાત્ સંબંધી પ્રતિ કરવાની અશક્તતા આદિ અનેક થાય છે, અને કરવું પણ ઉપકાર આદિ અનેક પ્રકારનું થાય છે. આ અલંકારનું સ્વરૂપ સંબંધીના સંબંધી વિષયક છે, એથી કોઈ સંબંધીના સંબંધી પ્રતિ કરે અથવા સંબંધીના સંબંધી કોઈ પ્રતિ કરે અથવા સંબંધીને માટે કોઈ કોઈ પ્રતિ કરે ઇત્યાદિના ઉપલક્ષણથી આહીં સંગ્રહ થઈ જાય છે. જ્યાં પ્રત્યનીક ન્યાયથી વર્ણન કરવામાં આવે એ પ્રત્યનીક અલંકાર છે.

યથા.

સત્તા જોઈ શ્રી કૃષ્ણની, આણી દ્વેષ દરાજ;

ઈન્દ્રે મેઘો મોકલ્યા, મજા ડુખાવવા કાજ.

આમાં શ્રી કૃષ્ણપરમાત્માની સત્તા જોઈ ઈન્દ્રને બહુ ઇર્ષા આવી, છતાં સાક્ષાત્ કૃષ્ણ પરમાત્માને દુઃખ દેવા તો સમર્થ ન થયો; પણ તેમના સંબંધી મજાવાસીઓને પીડવા અતિ વૃદ્ધિ કરી. “કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકાર” આ પ્રમાણે લખે છે:—

પ્રતિપક્ષમશક્તેન પ્રતિકર્તુ તિરષ્ક્રિયા ।

યા તદીયસ્ય તત્સ્તુત્યૈ પ્રત્યનીકં તદુચ્યતે ॥

પ્રતિપક્ષી પ્રતિ તિરષ્ક્રિયા કરવાને અશક્તથી પ્રતિપક્ષીની સ્તુતિને માટે જે પ્રતિપક્ષીના સંબંધીની તિરસ્કારક્રિયા એને પ્રત્યનીક કહે છે.

ઉક્ત સાહિત્યકાર “ અનીક ” શબ્દનો અર્થ સેનામાત્ર અને “ પ્રતિ ” શબ્દનો અર્થ પ્રતિનિધિ જાણીને “ પ્રત્યનીક ” આ શબ્દ સમુદાયનો અર્થ “ સેનાનો પ્રતિનિધિ ” “ અનીકપ્રતિનિધિતુલ્ય-ત્વાત્પ્રત્યનીકમભિધીયતે ” અનીકનો પ્રતિનિધિ તુલ્ય હોવાથી પ્રત્યનીક અલંકાર કહેવામાં આવે છે. પણ “ પ્રતિનિધિ ” શબ્દનો અર્થ ચિન્તામણિકોષકાર આ પ્રમાણે કહે છે:—

“ મુખ્યાભાવે તત્સદૃશો ય ઉપાદીયતે સ પ્રતિનિધિરિત્યુચ્યતે ”

મુખ્યના અભાવમાં એના સદૃશ જે ગ્રહણ કરવામાં આવે એ પ્રતિનિધિ કહેવાય છે.

“ સર્વેસ્વકાર ” આ પ્રમાણે લખે છે:—

પ્રતિપક્ષતિરસ્કારાશક્તૌ તદીયસ્ય તિરસ્કારઃ પ્રત્યનીકમ્ ।

પ્રતિપક્ષનો તિરસ્કાર કરવાની અશક્તિ હોય ત્યારે એના સ-ખંધીનો તિરસ્કાર એ પ્રત્યનીક.

અલંકારરત્નાકરકાર પ્રત્યનીકના ત્રણ પ્રકાર માનતાં આ સા-માન્ય લક્ષણ આપે છે.

પ્રતિપક્ષાદિસંબન્ધિસ્વીકારઃ પ્રત્યનીકમ્ ।

પ્રતિપક્ષાદિ અર્થાત્ શત્રુ આદિના જે સખંધી એનો સ્વિકાર તે પ્રત્યનીક.

પ્રથમ પ્રકારનું લક્ષણ કાવ્યપ્રકાશકાર આ પ્રમાણે આપે છે.

યથા

શક સ્વર્ગવિજયી નૃપતિ, કર્કો ન શકે અપકાર;

ગર્ભ પાડતો વજ્રથી, પુરસ્ત્રીતણા અપાર.

સ્વર્ગ જય કરવાવાળા હયગ્રીવ રાજાનો અપકાર કરવાને અસ-મર્થ ઇન્દ્ર વિદ્યુત્પાતથી હયગ્રીવ રાજાના નગરની સ્ત્રીઓનો ગર્ભસ્રાવ કરે છે.

બીજા પ્રકારનું આ લક્ષણ આપે છે:—

પ્રતિપક્ષસંબન્ધિનશ્ચ પ્રતિપક્ષસ્ય તદ્વાધકતયા સ્વીકારઃ

પ્રતિપક્ષના જે પ્રતિપક્ષ સંબંધવાળા એનો પ્રતિપક્ષની બાધ-
કતાથી સ્વીકાર એ પ્રત્યનીક.

યથા.

મમ રિપુ શશિનો મદ હરે, આ સ્ત્રીવદન જરૂર;

એમ બાણોને સરસિજે, નિજનું આપ્યું નૂર.

આહીં પોતાના પ્રતિપક્ષી ચન્દ્રનો તિરસ્કાર કરવાને અશક્ત
કમલોથી ચન્દ્રના પ્રતિપક્ષ સંબંધવાળા નાયકામુખના ચન્દ્રની બા-
ધાને નિમિત્ત સર્વસ્વ શ્રી ભેટ કરવાદ્વારા સ્વીકાર છે.

પ્રત્યનીકનું તૃતીય લક્ષણ આ પ્રમાણે આપે છે:—

પ્રતિપક્ષાદન્યસ્ય સદૃશાદિરૂપસ્ય સર્વન્ધિનોઽભિલષણીયત્વે-
ન પરિહરણીયત્વેન વા સ્વીકારસ્તૃતીયમ્ ॥

પ્રતિપક્ષથી અન્ય અર્થાત્ શત્રુભાવ સંબંધવાળાથી ઇતર જે
સદૃશાદિરૂપ સંબંધવાળી વસ્તુ એનો અભિલષણીયત્વેન અર્થાત્ અ-
ભિલાષાની યોગ્યતાથી અથવા પરિહરણીયત્વેન અર્થાત્ ત્યાગ કરવા-
ની યોગ્યતાથી સ્વીકાર તે તૃતીય પ્રત્યનીક.

યથા.

કોકિલ કંઠતણી કરતી સ્તુતિ, હંસતણા હસી દોષ કહે છે,
છે મૃગના મદમાં સદ્ભાવ, ન અંદન લેપ કદાય ચહે છે;
નિંદતો ચન્દ્રનો ચાન્દનોને, નિત રાત અંધારો રૂપાળો કહે છે,
કૃષ્ણનો પ્રીતિથી કામિનોના, કહું કૃષ્ણ જ કૃષ્ણથી પ્રાણ રહે છે.

આહીં કોકિલાદિ શ્યામતાથી કૃષ્ણના સાદૃશ્ય સંબંધવાળા છે,
અને રાધિકાના શત્રુભાવ સંબંધ રહિત છે એનો અભિલાષાથી સ્વી-
કાર છે.

અલંકારોદાહરણકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

અનિષ્ટસ્ય તદીયસ્ય વા પ્રાતિકુલ્યં પ્રત્યનીકમ્ ।

અનિષ્ટની અથવા અનિષ્ટના સંબંધીની પ્રતિકૂલતા એ
પ્રત્યનીક.

પ્રહર્ષણ.

“ જશવંતજશોભૂષણકાર ” લખે છે:—

મ ઉપસર્ગનેા અર્થ “ પ્રકૃષ્ટ ” થાય છે. પ્રહર્ષણ આ શબ્દ સમુદાયનેા “ પ્રકૃષ્ટ હર્ષ ” એ અર્થ છે. હર્ષ અને હર્ષણ એકજ છે. લોકોત્તરને માટે પ્રકૃષ્ટતાનું ગ્રહણ છે. જ્યાં પ્રહર્ષણનું વર્ણન કરવામાં આવે એ પ્રહર્ષણ અલંકાર છે.

યથા.

આપ અનૃણિ થાવા, ભોજ પાસ જઈ કથું કીર્તિગાન;
અન્ય અનૃણિ કરવા, સમર્થ બનીયો લઈ લક્ષદાન.
આમાં વાંચિતથી અધિકાર્થની પ્રાપ્તિ થવાથી પરમાનન્દ થયો.
ત્રણે સ્થલોમાં પ્રહર્ષણ અલંકાર માનનાર ચન્દ્રાલોકકારે આ લક્ષણ કહેલ છે.

“ ઉત્કંઠિતાર્થસંસિદ્ધિર્વિના યત્નં પ્રહર્ષણમ્ ”

વાચ્છિતાદીધર્કાર્યસ્ય સંસિદ્ધિશ્ચપ્રહર્ષણમ્

યત્નાદુપાયસિદ્ધ્યર્થાત્ સાક્ષાલ્લાભઃ ફલસ્ય ચ.

વિના યત્ન ઉત્કંઠિત વસ્તુની સિદ્ધિ, વાંચિતથી અધિક અર્થની સિદ્ધિ અને ફલના ઉપાયની સિદ્ધિને માટે કરેલ યત્નથી સાક્ષાત્ ફલનો લાભ પ્રહર્ષણ છે.

યથા.

ચડી આવ્યા ધન નિશા અંધારી,

વનમારગ રાધાં ભયકારી;

નંદ કહે જા હુરિની સંગ,

એથી ઉભયને વધ્યો ઉમંગ.

આહી દંપતીના ઉત્કંઠિત અર્થની યત્ન વિના સિદ્ધિ છે.

“ આપ અનૃણિ થાવા ” આ ઉક્ત ઉદાહરણમાં વાંચિતથી આધિક અર્થની સિદ્ધિ છે.

યથા.

નિધિઅંજન ઔષધતણી, જડ ખણુતો તો ચાર;
થયો લાલ ત્યાં નિધિતણો, ઇશ્વર ગતિ અપાર.
આહીં ફલના ઉપાયની સિદ્ધિને માટે કરેલ યતનથી સાક્ષાત્
ફલનો લાલ છે.

ભાવિક.

“ જશવંતજશોભૂષણુકાર લખે છે:—

“ શૂ સત્તાયામ્ ” શૂ ધાતુ સત્તા અર્થમાં છે. સત્તાનો અર્થ સ્થિતિ થાય છે. શૂ ધાતુથી ભાવ શબ્દ થયો છે. લાવ શબ્દની આગળ “ ઇક ” પ્રત્યય છે. એનો અર્થ રક્ષા કરવા વાળો એવો થાય છે. ભાવિક આ શબ્દસમુદાયનો અર્થ “ લાવની રક્ષા કરવાવાળો ” એવો થાય છે. “ ભાવં રક્ષતીતિ ભાવિકં ” સ્થિતિની રક્ષા કરે એ ભાવિક, વર્તમાન સ્થિતિની રક્ષા કરવી એ તો સ્વતઃ સિદ્ધ છે. એથી એમાં ચમત્કાર નથી. ભૂત સ્થિતિ બુદ્ધિથી નીકળી જાય છે, અને લવિષ્યત્ સ્થિતિ બુદ્ધિથી બુદ્ધિમાં આવતી નથી. એવી સ્થિતિની રક્ષા કરવી અર્થાત્ વર્તમાનવત્ બુદ્ધિમાં લાવવી એ લોકોત્તરતાથી ચમત્કારકારી થઈને અલંકાર છે. એથી આહીં ભૂતલવિષ્યત્ સ્થિતિની રક્ષા કરવામાં ભાવિક શબ્દની રૂઢિ છે.

જ્યાં ભૂત અને ભાવિ ભાવને પ્રત્યક્ષ કરી ખતાવે એ ભાવિક અલંકાર છે.

“ કાવ્યપ્રકાશકાર ” આ પ્રમાણે લખે છે:—

પ્રત્યક્ષા ઇવ યદ્ભાવાઃ ક્રિયન્તે ભૂતભાવિનઃ તદ્ભાવિકમ્
જે ભૂત ભાવિભાવ પ્રત્યક્ષની પેઠે વર્ણન કરવામાં આવે એ
માવિક અલંકાર.

ચન્દ્રાલોકકાર આ લક્ષણ આપે છે:—

ભાવિકં ભૂતભાવ્યર્થસાક્ષાત્કારસ્ય વર્ણનમ્ ।

ભૂતભાવિ અર્થના સાક્ષાત્કારનું વર્ણન એ ભાવિક અલંકાર છે.

યથા

ક્ષિપ્રાતટ ઉજ્જેણુમાં, જ્યારે જન કોઈ જાય;

યુદ્ધ પૂર્વેનો આજ પણુ, દ્રષ્ટેથી દેખાય.

આમાં ભૂતસ્થિતિ વર્તમાનવત્ પ્રત્યક્ષ થાય છે. ભાવ શબ્દનો અર્થ આશય કરનાર આચાર્ય દંડી ભાવિક અલંકારનું આ લક્ષણ આપે છે:—

તદ્ભાવિકમિતિપ્રાહુઃ પ્રબન્ધવિષયં ગુણમ્ ।

ભાવઃ કવેરભિપ્રાયઃ કાવ્યેષ્વાસિદ્ધિ સંસ્થિતઃ ॥

કાવ્યોમાં આસિદ્ધિ અર્થાત્ સમાપ્તિ પર્યન્તરહેતો કવિનો અભિપ્રાય ભાવ છે. “ભાવમર્હતિ इति भाविकम्” એ ભાવને યોગ્ય છે એ ભાવિક.

આહીં કાવ્ય નાટક ઇત્યાદિ પ્રગ્રંથોમાં વિષય થએલ ગુણને ભાવિક કહે છે. કાવ્યમાં ભાવના યોગ્ય ગુણ એ છે કે:—

परस्परोपकारित्वं सर्वेषां वस्तुपर्वणाम् ।

विशेषणानां व्यर्थानामक्रिया स्थानवर्णना ॥

व्यक्तिरुक्तिक्रमबलाद्गम्भीरस्यापि वस्तुनः ।

भावायत्तमिदं सर्वमिति तद्भाવिकं विदुः ॥

વસ્તુ અર્થાત્ મુખ્ય વૃત્તાંત, પર્વ અર્થાત્ પ્રાસંગિક વૃત્તાંત એ સર્વનો પરસ્પર ઉપકાર કરવો, વ્યર્થ વિશેષણોનું ન ધારણ કરવું, સ્થાનવર્ણના અર્થાત્ જે જગોમાં જે વર્ણન યુક્ત હોય તે જગામાં તે વર્ણન કરવું અને ગમ્ભીર વૃત્તાંતને પણ ઉક્તિની ચતુરાઇથી વ્યક્તિ અર્થાત્ સ્પષ્ટ કરવું એ સર્વ ભાવાયત્ત અર્થાત્ ઉક્ત ભાવને આધીન છે; એથી એને ભાવિક કહે છે.

આન્તિ.

“જશવંતજશોભૂષણુકાર” લખે છે:--

એ નથી છતાં એને એ જાણવું એ આન્તિ છે. “ચિન્તામણિ-કોષકાર” કહે છે:--“આન્તિરતસ્મિન્સ્તજ્ઞાને”. આન્તિને આન્તિ અલંકાર કહે છે.

યથા.

કરે યજ્ઞ અવધેશ અતિ, સુરના સુખને કાજ;

ધનને ત્યાગે ચાતકો, હોમધૂમ ગણી આજ.

આમાં ચાતકોને મેઘોમાં હોમધૂમની આન્તિ હોવાથી આન્તિ અલંકાર છે.

“કાવ્ય પ્રકાશગતકારિકાકાર” આ પ્રમાણે લખે છે:--

“આન્તિમાનન્યસંવિત્તુલ્યદર્શને”

એના તુલ્યને જેવાથી એ અન્યનું જ્ઞાન એ આન્તિમાન.

સર્વસ્વકાર કાવ્યપ્રકાશકારના અનુસારી છે. અને આન્તિમાન શબ્દનો સર્વસ્વકારે આ અર્થ કર્યો છે:--

“આન્તિશ્ચિત્તધર્મો વિદ્યતે યસ્મિન્ સ આન્તિમાન

આન્તિરૂપ ચિત્તનો ધર્મ જેમાં રહે છે એ આન્તિમાન. વેદ-વ્યાસલગવાન આન્તિ ને ઉપમાનો પ્રકાર માનીને આ લક્ષણ આપે છે.

પ્રતિયોગિનમારોપ્ય તદ્ભેદેન કીર્તનમ્ ।

ઉપમેયસ્ય સા મોહોપમાસૌ આન્તિમદ્વચઃ ॥

“પ્રતિયોગિનમ્” અર્થાત્ ઉપમાનને આરોપણ કરીને ઉપમાનના અલેક્ષથી ઉપમેયનું કથન એ મોહોપમા. અસૌ આન્તિમદ્વચઃ અર્થાત્ આને આન્તિમાન કહે છે.

આચાર્યદ્વંડીએ પણ વેદવ્યાસલગવાનના મતાનુસાર સંદેહ અને આન્તિમાનને ઉપમાનો પ્રકાર માનેલ છે.

મિથ્યાધ્યવસિતિ.

“જશવંતજશોભૂષણુકાર” લખે છે:—

મિથ્યા” શબ્દનો અર્થ “અસત્” છે “અધ્યવસિતિ” શબ્દનો અર્થ નિશ્ચય. “મિથ્યાધ્યવસિતિ” આ શબ્દસમુદાયનો અર્થ મિથ્યાત્વનો નિશ્ચય. મિથ્યા સંબંધથી મિથ્યાત્વના નિશ્ચયમાં મિથ્યાધ્યવસિતિ શબ્દની રૂઢિ છે.

જ્યાં મિથ્યા સંબંધથી મિથ્યાપણાનો નિશ્ચય થાય એ મિથ્યાધ્યવસિતિ અલંકાર છે.

ચન્દ્રાલોકકારનું આ લક્ષણ છે.

કિન્ચિન્મિથ્યાત્વસિદ્ધચર્ચ મિથ્યાર્થાન્તરકલ્પનમ્
મિથ્યાધ્યવસિતિ: ॥

કોઈના મિથ્યાત્વ સિદ્ધિને માટે મિથ્યા અર્થાન્તરનું કલ્પન એ મિથ્યાધ્યવસિતિ અલંકાર.

યથા.

શશશૃંગની કરી લેખિની, મસિ ઝાંઝવાનાં નીર;
આકાશપત્ર પરેં લખે, કરહીન કો કવિનીર;
જન્માંધ પંથુ મૂક વન્ધ્યા પુત્ર લઈને જાય,
શ્રીરામનાં અપયશ બધિરની આગળે જઈ ગાય.

આમાં શશશૃંગની લેખિની ઇત્યાદિ મિથ્યા વસ્તુઓના સંબંધથી શ્રીરામચંદ્ર ભગવાનના અપયશના મિથ્યાત્વનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે. શશશૃંગ ઇત્યાદિ વસ્તુ જગતમાં નથી. એનો સંબંધ કહેવાથી એ નિશ્ચય થાય છે કે શ્રીરામ ભગવાનનો અપયશ પણ મિથ્યા છે. અર્થાત્ નથી.

મિલિત.

“જશવંતજશોભૂષણુકાર” લખે છે:—

“મિલિત” શબ્દનો અર્થ “મિશ્રણ” થાય છે. “ચિન્તા-

મણિકોષકાર ” કહે છે કે “ મિલિતં મિશ્રણે ” આહીં નીર ક્ષીર ન્યાયથી મળી જવું વિવક્ષિત છે.

જ્યાં નીર ક્ષીરની પેઠે મળી જાય એ મિલિત અલંકાર.

યથા.

હરને શોધી રહી હરા, હર શોધે કૈલાસ;
મળ્યા રામના યશમહીં, નર્થો પ્રત્યક્ષ પ્રકાશ.

યથા.

વરણ વસન સુકુમારતા, સહુ વિધિ રહ્યાં સમાય;
પાંખડી લાગી ગુલાબની, તનપર તે ન કળાય.

આહીં એવી શંકા ન કરવી જોઈએ કે તમે નીર ક્ષીર ન્યાયથી મિશ્રણમાં મિલિત અલંકાર માન્યો છે. તેથી આ ઉદાહરણમાં એવું મળવું નથી. બન્ને વસ્તુ ભિન્ન ભિન્ન રહે છે. કેમકે આહીં મિશ્રણથી આવી વિવક્ષા છે કે નીરક્ષીરત્ ભિન્ન ન દેખવું.

“ કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકાર ” આ લક્ષણ આપે છે:—

સમેન લક્ષમણા વસ્તુ વસ્તુના યન્નિગૂહ્યતે ।

નિજેનાગંતુના વાપિ તન્મીલિતમિતિ સ્મૃતમ્ ॥

સ્વાભાવિક અથવા આગંતુક સમાન ચિન્હવાળી વસ્તુએ કરીને જે વસ્તુનું નિગૂહન કરવામાં આવે એને મિલિત અલંકાર કહે છે.

કાવ્યપ્રકાશકાર કેમથી આ પ્રમાણે ઉદાહરણ આપે છે:—

યથા.

ચલદ્રગ ગતિ વિલાસભર મંથર, મધુર વકવાણી મુખધુતિ વર;
લીલા વય કૃત સ્વતઃ સ્ત્રીઓમહીં, આવેલો મદ નિરખાયે નહીં.

આહીં નેત્રોની ચપલતા ઇત્યાદિ યૌવનઅવસ્થામાં સ્વાભાવિક છે. એ સમાન ચિન્હોથી યૌવન વસ્તુએ કરીને મદવસ્તુનું ગોપન છે.

યથા.

છે સકંપ તુજ નામ સુણી, હિમગિરિ છુપ્યા વિપક્ષ;
ત્યાં નૃપતિ તુજ ભય થકી, નિરખી શકે નહિ દક્ષ.

આહીં હિમથી અને લયથી ઉત્પન્ન થએલ કંપ આગંતુક છે. આ કંપરૂપ સમાન ચિન્હોથી હિમ વસ્તુએ કરીને લય વસ્તુનું ગોપન છે. આહીં મદ યૌવનઅવસ્થામાં મળી ગએલ છે અને લય-જનિત કંપ હિમજનિતકંપમાં મળી ગએલ છે.

સર્વસ્વકાર આ લક્ષણુ આપે છે:—

વસ્તુના વસ્ત્વંતરનિગૂહનં મિલિતમ્ ।

એક વસ્તુથી અન્યવસ્તુનું નિગૂહન એ મિલિત.

રત્નાકરકાર આ લક્ષણુ આપે છે:—

ધર્મસામ્યાઙ્ઘેદાપ્રતીતિર્મીલિતમ્ ।

ધર્મની સમાનતાથી ભેદની અપ્રતીતિ એ મીલિત છે.

મિષ.

“જશવંતજશોભૂષણુકાર” લખે છે:—

આહીં “મિષ” શબ્દનો અર્થ વ્યાજ છે. વ્યાજ અર્થાત્ છલ.

“ચિન્તામણિકોષકાર” કહે છે:—“મિષં વ્યાજે.

જ્યાં કોઈ મિષ બતાવી વર્ણન કરવામાં આવે એ મિષ અલંકાર.

યથા.

દેશનિકાલ કર્યા હણ્યા, ધન હરો શત્રુસમાજ;

એ અશક્ત સેવે ચરણુ, સ્વામિધર્મને વ્યાજ.

આમાં અશક્ત બનેલ શત્રુઓ સ્વામિધર્મ મિષે રાજના ચર-ણુને સેવે છે. આ વાસ્તવમિષમાં પણ ચમત્કાર અનુભવસિદ્ધ છે.

મુદ્રા.

“જશવંતજશોભૂષણુકાર” લખે છે:—

મુદ્રા એટલે નામ લખેલી વીંટી. જેને લોકો મહોર કહે છે.

અને જેનું પત્રો ઉપર ચિહ્ન કરવામાં આવે છે.

“ચિન્તામણિકોષકાર” કહે છે:—“મુદ્રા પ્રત્યયકારિણ્યા”

અર્થાત્ ઓળખાણ કરાવવાવાળી મોહોરમાં પોતાનું નામ અથવા ચિહ્ન હોય છે. જેથી પત્ર ઉપર લાગેલ મોહોર દેખતાંજ એ પત્રને વાંચતાં પહેલાં પરિજ્ઞાન થાય છે કે આ પત્ર અમુકનો છે. આ લોક મુદ્રાન્યાયથી ધોરીએ આ અલંકારનો અંગીકાર કરેલ છે.

ન્યાં મુદ્રાન્યાયથી વર્ણન કરવામાં આવે એ મુદ્રા અલંકાર છે.

યથા.

તુજ ચરણો દાની દિસે, માન સરોવર તાત;

મન મરાલ આ માહરો, આહ કરે દિનરાત.

દોહા છંદના પ્રસ્તારમાં એક મરાલ જાતિ પણ છે. જેમાં ચૌદ ગુરૂ અને વીશ લઘુ હોય એ મરાલ. તમામ દોહાના લઘુગુરૂ અક્ષર ગણે અને ગણોનો વિચાર કરે ત્યારે જાણવામાં આવે કે આ દોહાની જાતિ મરાલ છે. આ દોહાના મરાલ શબ્દના સ્ત્રોત સામર્થ્યથી દોહો સાંભળતાંજ છંદવેત્તાઓને એ જ્ઞાન થશે કે આ મરાલ જાતિનો દોહો છે. જેમકે પત્ર ઉપર લાગેલી મોહોર દેખવા માત્રથી પત્રના વાંચતાં પહેલાં એવું જ્ઞાન થાય છે કે આ પત્ર અમુકનો છે.

ચન્દ્રાલોકકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

સૂચ્યાર્થસૂચનં મુદ્રા પ્રકૃતાર્થપરૈઃ પદૈઃ ।

પ્રકૃતાર્થ તાત્પર્યવાળા પદોથી સૂચન કરવા યોગ્ય અર્થનું જે સૂચન તે મુદ્રા અલંકાર.

યથા

જે જન નયપથ પળવાલાયક, તિર્યક્ પણ તેને રહે સ્હાયક;

જે જગમાંહિ અનીતિ ભજતા, સગાભાઈ પણ તેને તજતા.

અનર્ધરાધવ નામના નાટક ગ્રન્થનું આ પદ છે. રામચરિત્રનું નાટક કરવાવાળા સૂત્રધારે સભામાં આવીને પ્રથમ આ નીતિવચન સુણાવ્યું છે, તેથી આ સુણવા માત્રથી સભાસદોને પ્રથમથીજ આ જ્ઞાન થઈ ગયું કે રામચન્દ્ર વાનરોની સેના બનાવીને લંકા ઉપર ચડ્યા અને રાવણના લઘુબ્રાતા વિભીષણના મળી જવાથી જય થયો, એવું રામચરિત્રનું નાટક થશે.

રત્નાવલી.

“ જશવંતજશોભૂષણકાર ” લખે છે:—

રત્નાવલી શબ્દનો અર્થ રત્નોની પંક્તિ છે. અમે આ અલંકારના સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરીએ છીએ કે અનેક વસ્તુઓના એકઠા થવામાં ત્રણ રીતો છે. એક તો ધાન્યરાશિની પેઠે એકઠું થવું, એની સમુદાય અથવા સમુચ્ચય સંજ્ઞા છે. અન્ય એક સૂત્રના દોરામાં પરોવેલ વસ્તુઓનો અથવા એની પેઠે પરોવ્યા વિના વસ્તુઓનું માલાવત્ એકઠું થવું, એની માલા સંજ્ઞા છે. તૃતીય રેખાવત્ એકઠું થવું એની પંક્તિ સંજ્ઞા છે, ઉક્ત સમુદાયન્યાયથી તો સમુચ્ચય અલંકાર માનવામાં આવેલ છે. ઉક્ત માલાન્યાયથી માલોપમા, કારણમાલા, બ્રાન્તિમાલા ઇત્યાદિ અલંકારોના પ્રકાર માનવામાં આવેલ છે. માલા સ્વયં અલંકાર હોવાને એથી સમર્થ નથી કે જે જે અલંકારની માલા થાય છે, ત્યાં ત્યાં એ અલંકારજ ચમત્કારમાં પ્રધાન રહે છે; પણ માલા નહી. એક વસ્તુમાં ઉપમા બ્રાન્તિ આદિ વસ્તુ માલાવત્ પરોવવામાં આવવાથી ઉપમાની માલા, બ્રાન્તિની માલા ઇત્યાદિ સંજ્ઞા છે. સન્નતિયની પંક્તિન્યાયવાળા કોઈ ઉદાહરણ હોવાને યોગ્ય મળતા નથી. એથી રત્નપંક્તિનો અંગીકાર કરવામાં આવ્યો છે. રત્નતાથી હીરા, માણેક, મોતી ઇત્યાદિ સન્નતિય છે, પરન્તુ હીરાપણા આદિથી વિન્નતીય છે અને આવા રત્નાવલી ન્યાયની વાચ્યતા હોવામાં અલંકાર હોવાને યોગ્ય ચમત્કાર નથી, કિન્તુ સ્ફુરણા હોવામાંજ છે. જેમકે ઉક્ત ક્રમ અલંકારમાં રત્નાવલી ન્યાયના સ્ફુરણમાં રત્નાવલી નામની રૂઢિ છે, જે કહો કે માલોપમા પણ વિન્નતીય ધર્મોથી થાય છે, ત્યાં પણ રત્નમાલા ન્યાય માનવો જોઈએ, તેથી આમાં અમારે કાંઈ હાનિ નથી એવી માલોપમાને લલે રત્નમાલોપમા કહો. જ્યાં રત્નાવલીની પેઠે વસ્તુની આવલીનું સ્ફુરણ થાય, ત્યાં રત્નાવલી અલંકાર છે.

યથા

ચતુરાનન લક્ષ્મીપતિ, ગણૌં સર્વજ્ઞ મુદામ;

ભૂપ આપને ભાવથી, જન સહુ કરે પ્રણામ.

ચતુરાનન અર્થાત્ ચતુર વાણીવાળો, લક્ષ્મીપતિ અર્થાત્ વિપુલ વૈભવવાળો, સર્વજ્ઞ અથવા સર્વ વાતો જાણવાવાળો, રાજના આવા ગુણ વર્ણનમાં ચતુરાનન-પ્રહ્લા, લક્ષ્મીપતિ-વિષ્ણુ, અને સર્વજ્ઞ-મહેશ, આ દેવતાઓની આવડીનું અલેદ સ્કુરણ રત્નોની આવડી પેઠે ચમત્કારી હોવાથી રત્નાવલી અલંકાર છે.

“ ચન્દ્રાલોકકાર ” આ લક્ષણ આપે છે:—

ક્રમિકં પ્રકૃતાર્થાનાં ન્યાસં રત્નાવલીં વિદુઃ ।

પ્રકૃત અર્થોનું ક્રમિક અર્થાત્ પ્રસિદ્ધ ક્રમના અનુસાર ધરવું એને રત્નાવલી અલંકાર કહે છે.

રૂપક.

“ જશવંતજશોભુષણકાર ” લખે છે:—

રૂપ શબ્દનો અર્થ સ્વભાવ અને મનોહર આકૃતિ થાય છે.

“ ચિન્તામણિકોષકાર ” કહે છે:—

“ રૂપં સ્વભાવે, મનોહરાકૃતૌ ” “ રૂપ ” શબ્દ આગળ જે કકાર એ “ કન્ ” પ્રત્યયનો છે. વ્યાકરણ રીતિથી રૂપ શબ્દની આગળ કન્ આવીને “ રૂપક ” શબ્દ થયો છે, “ કન્ ” પ્રત્યયને માટે વ્યાકરણનું સૂત્ર આ પ્રમાણે છે:—“ રૂપે પ્રતિકૃતૌ ” ઇવ શબ્દનો અર્થ “ એવું ” છે. કાષ્ઠ આદિથી બનાવેલ પ્રતિમાને “ પ્રતિકૃતિ ” કહે છે. ચિન્તામણિકોષકાર કહે છે:—પ્રતિકૃતિઃ તૃણચર્મકાષ્ટાદિ-નિર્મિતે પ્રતિમાપર્યાયે વસ્તુતિ. ”

તૃણ, ચર્મ, કાષ્ઠ આદિથી બનાવેલ પ્રતિમા વસ્તુનો પર્યાય પ્રતિકૃતિ છે, તેવી બનાવેલ પ્રતિમામાં “ કન્ ” પ્રત્યય લાગે છે.

“ રૂપમિવ પ્રતિકૃતિઃ રૂપકં ” રૂપના જેવી તૃણ કાષ્ઠાદિની બનાવેલી પ્રતિમા, આ રૂપક શબ્દની વ્યત્પત્તિ છે. જેમ ચિત્રનો અથવા

કાષ્ટ આદિનો બનાવેલ અન્ધ “ અન્ધક ” કહેવાય છે. એમ અન્ય બાણી લેવું.

આશય એ છે કે આકૃતિ અથવા સ્વભાવના જેવી બનાવેલી મૂર્તિ. એવું નહિ કહેશે કે આહીં સ્વભાવ કહેવાથી વર્ણ અને શીલની મૂર્તિ કેવી રીતે બનશે ? કેમકે સામાન્યતાથી મનુષ્ય અને પશુ પક્ષીની મૂર્તિ તો આકૃતિને લઈ બનાવવામાં આવે છે. પણ વિષ્ણુ અને લક્ષ્મીને તો દ્રષ્ટિથી કોઈ દિવસ કોઈએ જોયા નથી, અને શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે કે વિષ્ણુ શ્યામવર્ણ અને લક્ષ્મી ગૌરવર્ણ છે. એથી વિષ્ણુની મૂર્તિ શ્યામવર્ણ અને લક્ષ્મીની મૂર્તિ ગૌરવર્ણ બનાવવામાં આવે છે. જેમ ઉત્સવ સમયમાં મનુષ્ય હર્ષ પામે છે, અને યુદ્ધ સમયે ક્રોધિત થાય છે, તેમ ઉત્સવ સમયની મૂર્તિ હર્ષિત અને યુદ્ધ સમયની મૂર્તિ ક્રોધિત બનાવવામાં આવે છે ઇત્યાદિ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ કવિસૃષ્ટિની તો વિચિત્ર ગતિ છે. આહીં નાટકન્યાયથી ધોરીએ રૂપક અલંકારનો અંગીકાર કર્યો છે. નાટકમાં રૂપક શબ્દનો પ્રયોગ છે. ચિન્તામણિકોષકારે કહ્યું કે:—“ રૂપકં નાટકે ” નાટકમાં નટ રામ આદિનો સ્વાંગ લાવે છે, એ રામ આદિનું રૂપક છે. નાટકમાં તો આકૃતિ, શીલ અને વર્ણ એ સર્વને લઈને રૂપક થાય છે. શત-રંજની રમતમાં ગતિ માત્ર શીલને લઈને રૂપક થાય છે.

“ ધનશ્યામ નૂતન ધન વસો, દિનરાત મુજ મનમાંહિ. ”

આમાં વર્ણ માત્ર લઈને રૂપક થાય છે. ચત્કિંચિત્ સાદસ્યથી ઉપમા સિદ્ધ થઈ જાય છે. એ ભરતાદિએ ઉપમામાં સૂચવેલું છે. એનું અનુવર્તન સાધર્મ્ય મૂલક સર્વ અલંકારોમાં બાણી લેવું જોઈએ. નાટકમાં કાચિકરૂપક થાય છે, અને કાવ્યમાં વાચિકરૂપક થાય છે. પ્રતિમા અલંકારમાં તો મુખ્યના બદલામાં અન્ય વસ્તુને સ્થાનાપન કરવી એ છે. ત્યાં સ્વાંગની વિવક્ષા નથી. ચતુર્મુખદિ સ્વરૂપવાળા વિષ્ણુના સ્થાનમાં ગોળમટોળ શાલિઆમ પણ સ્થાપન કરવામાં આવે છે.

યથા.

સુધાસિન્ધુ રઘુનાથદ્રગ, બ્રમરી કીકી જ્યાંય,
નાવનિરીક્ષકમનતાણું, નિમગ્ન થાયે ત્યાંય.

આહીં. રઘુનાથજીનાં નેત્રોમાં સુધાસમુદ્રનું રૂપક કરવામાં આવ્યું છે. તેથી સમુદ્રની આકૃતિ નેત્રોમાંજ છે. અને ત્યાં પ્રતીય-માન પલક અવયવમાં સીમાનું અને વરૂણી અવયવમાં વૃક્ષાવલીનું રૂપક આકૃતિને લઇને છે. નેત્રોની સ્વેતતામાં સુધાની સ્વેતતાનું રૂપક વર્ણને લઇને છે. નેત્રોની તરલતામાં સુધાસમુદ્રની તરલતાનું રૂપક શીલને લઇને છે અને નેત્રતારિકામાં બ્રમરીનું રૂપક કર્યું છે. એમાં ગોળાકાર આકૃતિ છે. જલમાં બ્રમ થાય છે ત્યાં વેગવશથી સ્થામતા જોવી પડે છે. અને નેત્રોના તારામાં સ્થામતાજ છે. આવર્ણુ છે અને આકર્ષણુ શીલ છે. એથી આહીં આકૃતિ, વર્ણુ અને શીલ ત્રણેને લઇને રૂપક છે, અને જોવાવાળાના મનમાં નાવનું રૂપક છે. આહીં કેવળ શીલને લઇને રૂપક છે. આમ અન્યત્ર પણ વિચારી લેવું.

સાવયવરૂપક—યથા.

મૂળ શેષ ક્ષુ મંડલી, તંતુ દિગ્ગજો દંત;

સુમન સુઉડુગણુ ફલ શશિ, કીર્તિલતા લગવંત.

આમાં શ્રી લગવંત (ધશ્વર) ની કીર્તિમાં લતાનું રૂપક કરવામાં આવ્યું છે. આંહીં મૂળ, તંતુ ઇત્યાદિ અંગો સહિત રૂપક હોવાથી સાવયવ રૂપક છે.

નિરવયવરૂપક—યથા.

કોણુ પુરત મનકામના, અખિલ અર્થિની આજ;

જો ન હોત તું જગતમાં, કલ્પતરૂ શિવરાજ.

આહીં અવયવી કલ્પતરૂ છે, શાખાદિ એના અવયવ છે. રાજા અવયવી છે, હસ્તાદિક અવયવ છે, એ આહીં કેવલ અવયવી કલ્પ-વૃક્ષનું રૂપક છે. એના અવયવ શાખાદિનું રૂપક ન હોવાથી આ નિરવયવરૂપક છે.

પરંપરિતરૂપક.

યથા.

નાભિ હૃદયથી કામગજ, કુચ કમલોને કાજ;
રોમરાજિ કર ફેંકતો, અવલોકો વૃજરાજ.

આહીં કવિની વર્ણનીય રોમાવલિ છે. એ નીલિમાયુક્ત અને ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ હોઇને દીર્ઘ હોવાથી એને હસ્તીનો હસ્ત બનાવ્યો છે, તે શુદ્ધાદંડ હસ્તી વિના સિદ્ધ નથી થતો, એથી મનોજને હસ્તી બનાવ્યો છે અને હસ્તીના હસ્તપ્રસારણ નિમિત્ત કુચોને કમલ બનાવ્યાં છે, અને કમલોની સ્થિતિને માટે અને ગજની કીડાને માટે નાભિને હૃદ બનાવ્યું છે, સાવયવમાં અંગાંગીલાવ હોય છે પણ પરંપરિતમાં અંગાંગીલાવ નથી. જ્યાં રૂપકની માલા હોય એને માલા-રૂપક કહે છે. એના બે લેદ થાય છે. ૧ યુક્ત. ૨ અયુક્ત.

યુક્તમાલારૂપક—યથા.

“હાસ્ય પુષ્પ દ્રગ ભ્રમર વિલોકો;”

આહીં પુષ્પ અને ભ્રમરની પ્રસિદ્ધ સંગતિ રહેવાથી યુક્તમાલારૂપક છે.

અયુક્તમાલારૂપક—યથા.

“સ્મિત જ્યોત્સ્ના નેત્રોત્પલે, સુખ સુખ માતું ધામ;”

આહીં જ્યોત્સ્ના અને નીલોત્પલનો એક સમયમાં સંયોગ ન હોવાથી અયુક્તમાલારૂપક છે.

વિરુદ્ધરૂપક—યથા.

નહિ સંકોચે સરસિરૂહ, વાસ ન નભમાં જાણ;

તારો આનનઈન્દુ આ, હરે અમારાં પ્રાણ.

આહીં સુખ, ચન્દ્રનું કાર્ય ન કરવાથી અને પ્રાણહરણરૂપ અન્ય કાર્ય કરવાથી આ વિરુદ્ધરૂપક છે.

ચન્દ્રાલોકકાર અધિક ન્યૂન અને સમ એવા રૂપકના ત્રણ પ્રકાર માને છે:—

યથા.

છે સમદ્રષ્ટિ શંભુ આ, મહિપર મહિપ અનંત;
આહીં શંભુથી રૂપક કરનાર કવિએ સમદ્રષ્ટિરૂપ નરેન્દ્રની અ-
ધિકતા બતાવી છે; કેમકે શંભુ વિષમદ્રષ્ટિ છે. એના લલાટમાં તૃતીય
લોચન છે. વિષમદ્રષ્ટિ દોષ અને સમાનદ્રષ્ટિ ગુણ છે, એથી આ અ-
ધિક રૂપક છે.

ન્યૂનરૂપકનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે આપે છે:—

યથા.

છો બ્રહ્મા મુખ ચાર વિણ, અવનિપર નૃપ આપ;
આહીં બ્રહ્માથી રૂપક કરનાર કવિએ ચાર મુખહીનતારૂપ રા-
જાની ન્યૂનતા કહી છે, એથી આ ન્યૂનરૂપક છે.
ભરતભગવાન આ પ્રમાણે લખે છે:—

સ્વવિકલ્પૈર્વિરચિતં તુલ્યાવયવલક્ષણમ્ ।

કિંચિત્સાદૃશ્યસંપન્નં યદ્રૂપં રૂપકં તુ તત્ ॥

પોતાના વિકલ્પોથી બનાવેલ તુલ્ય અવયવોના ચિન્હવાળા
અને કિંચિત્ સાદૃશ્યે કરીને જે રૂપ તે રૂપક છે.

યથા.

પદ્માનન નીલોત્પલે, નયન હંસ રવ વેણુ;

પરસ્પરે વાપીશ્ચીયો, કહે સુણે દિનરેન.

આમાં વાપીઓને શ્રીરૂપ કહેલ છે. એ વાપીઓ વાસ્તવમાં
શ્રીઓ નથી પણ કવિએ પોતાની કલ્પનાથી બનાવી છે. અને વાપીઓ
પદ્મ, નીલોત્પલ અને હંસરવ વડે કરીને શ્રીઓનાં મુખ, નેત્ર અને
રવના સમાન ચિન્હોવાળી છે; અને વાપીઓ શ્રીઓના સંપૂર્ણ
સાદૃશ્યયુક્ત નથી. કિન્તુ કિંચિત્સાદૃશ્યયુક્ત છે.

વેદવ્યાસ ભગવાન આ પ્રમાણે લખે છે:—

ઉપમાનેન યત્તત્ત્વમુપમેયસ્ય રૂપ્યતે ।

ગુણાનાં સમતાં દ્રષ્ટ્વા રૂપકં નામ તદ્વિદુઃ ॥

જે ઉપમાનની સાથે ગુણોની સમતા જોધને તત્ત્વ અર્થાત્ ઉપમાનનો ધર્મ ઉપમેયમાં નિરૂપણ કરવામાં આવે એને રૂપક અલંકાર કહે છે.

વેદવ્યાસ લગવાન અન્ય લક્ષણ આ રીતે લખે છે:—

ઉપમૈવ તિરોભૂતમેદા રૂપકમેવ વા ।

વા અથવા છુપાએલ લેહવાળી ઉપમાજ રૂપક છે. આહીં વા કારથી આ વિવક્ષા છે કે પ્રથમ કહ્યું એ રૂપકનું લક્ષણ છે અથવા આ રૂપકનું લક્ષણ છે.

કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

તદ્રૂપકમમેદો ય ઉપમાનોપમેયયોઃ

જે ઉપમાન અને ઉપમેયનો અલેહ એ રૂપક.

રત્નાકરકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

“ આરોપો રૂપકમ્ ” જે આરોપ છે તે રૂપક છે.

સર્વસ્વકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

અભેદપ્રાધાન્ય આરોપ આરોપવિષયાનપન્હવે રૂપકમ્ ॥

જે આરોપમાં અલેહ પ્રધાન હોય અને આરોપના વિષયનું અપહ્નવ ન હોય એ રૂપક.

ચક્રવર્તી આ પ્રમાણે લખે છે:—

વિષયકારમારોપ્ય વિષયસ્થગનં યદા ।

રૂપકં તુ ભવેત્તત્ર રજ્જનેન સમન્વયાત્ ॥

જ્યારે વિષયીના આકારનો આરોપ કરીને વિષયનું સ્થગન અર્થાત્ આચ્છાદન કરવામાં આવે ત્યારે ત્યાં રંજન અર્થાત્ રંગવાની સાથે સમન્વયાત્ અર્થાત્ સમાનતાથી રૂપક થશે.

આચાર્ય દંડી આ પ્રમાણે લખે છે:—

ઉપમૈવ તિરોભૂતમેદા રૂપકમુચ્યતે ।

જેમાં લેહ છુપાએલ છે એવી ઉપમાજ રૂપક છે.

મહારાજ લોજ આ પ્રમાણે લખે છે:—

યદોપમાનશબ્દાનાં ગૌણવૃત્તિવ્યપાશ્રયાત્ ।

ઉપમેયે ભવેદ્વૃત્તિસ્તદા તદ્રૂપકં વિદુઃ ॥

ન્યારે ઉપમાન શબ્દોની ગૌણવૃત્તિઅર્થાત્ ગૌણી લક્ષણાવૃત્તિ-
ના આશ્રયથી ઉપમેયમાં વર્તતું હોય ત્યારે એને રૂપક કહે છે.
યથા.

ધૂર્જટિ આ નૃપ આજ.

આમાં રાજા ધૂર્જટિ છે, આ ધૂર્જટિ શબ્દની ધૂર્જટિ સદૃશ
પ્રતિકૃતિમાં લક્ષણ છે.

“ચન્દ્રાલોકકાર” આ પ્રમાણે લખે છે:—

વિષય્યભેદતાદ્રપ્યરજ્જનં વિષયસ્ય યત્ ।

રૂપકમ્

જે વિષયીના અલેદથી વિષયનું રંજન અથવા વિષયીના
તાદ્રૂપ્યથી વિષયનું રંજન એ રૂપક.

તાદ્રૂપ્યરૂપકનું ચન્દ્રાલોકકાર આ પ્રમાણે ઉદાહરણ આપે છે.
યથા.

અપર લક્ષ્મી સાધ્વી સુ આ.

લેશ.

“જશવંતજશોભૂષણકાર” લખે છે:—

લેશ શબ્દનો અર્થ વિભાગ થાય છે. “ચિન્તામણિ કોષકાર
કહે છે:—“લેશઃ કણે કણઃ ધાન્યાંશે ભાગઃ અંશે એકદેશે”
વિભાગ માટે અંશ શબ્દ પ્રચલિત છે. તૃતીયાંશ, ચતુર્થાંશ, ઇત્યાદિ.
આ લેશ અલંકારને પ્રાચીનોએ “લવ” નામ આપેલ છે. એના અ-
નુસાર આચાર્યદંડીએ પણ પ્રથમ અલંકારગણનામાં લેશનું નામ
લવ કહેલ છે.

“હેતુઃ સૂક્ષ્મો લવઃ ક્રમઃ”

લવ શબ્દ પણ ભાગ અર્થમાં પ્રચલિત છે.

“ભજગોવિન્દાટક” માં કહ્યું છે:—“ગંગાજલલવકણિકા

પીતા” લવનો કણ અર્થાત્ ભાગનો ભાગ પરમાણુ એ કોઈ વસ્તુના
લેશનું વર્ણન રોચક થાય ત્યાં લેશ અલંકાર છે.

યથા.

તુજ ગુણગણમાં રઘુપતિ, દૂષણ લેશ ન ઠાય;
આમાં અલેશ અલંકાર છે. ક્યાંઈ અલંકારના વિપરીત ભા-
વમાં અલંકારાન્તર થાય છે.

યથા.

ચંચલ નિર્લજ નિર્દયી, જૂઠ કપટનું ધામ;
હોય ભલે પણ છે ચતુર, માનહરણ ધનશ્યામ.
આહીં નાયિકાના પ્રતિકૂલ ચંચલતા, નિર્લજ્જતા, નિર્દયતા,
જૂઠ, કપટરૂપ નાયકના દોષસમુદાયમાં માનમોચનોપાયમાં ચતુર
એ એક ગુણ લેશરૂપ હોવાથી લેશ અલંકાર છે.

આચાર્યદંડી પરમતથી આ પ્રમાણે લખે છે:—

લેશમેકે વિદુર્નિન્દાં સ્તુતિં વા લેશતઃ કૃતામ્ ॥
લેશથી કરેલી નિન્દાને અથવા લેશથી કરેલી સ્તુતિને
એકે અર્થાત્ કોઈ લેશ કહે છે.

અન્ય લક્ષણ આ પ્રમાણે આપે છે:—

લેશો લેશેન નિર્ભિન્નવસ્તુરૂપનિગૂહનમ્ ॥
લેશથી અર્થાત્ અદ્વિતાથી નિર્ભિન્ન અર્થાત્ પ્રકટ થએલ વ-
સ્તુના રૂપનું નિગૂહન અર્થાત્ છુપાવવું એ લેશ અલંકાર છે.

મહારાજા ભોજ આ લક્ષણ આપે છે:—

દોષસ્ય યો ગુણીભાવો દોષીભાવો ગુણસ્ય યઃ
સ લેશઃ સ્યાત્તતો નાન્યા વ્યાજસ્તુતિરપીઘ્યતે ॥
જે દોષનું ગુણ થઈ જવું અને જે ગુણનો દોષ થઈ જવો એ
લેશ થશે. વ્યાજસ્તુતિ પણ આથી અન્ય નથી.

ચન્દ્રાલોકકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

લેશઃ સ્યાદ્દોષગુણયોર્ગુણદોષત્વકલ્પનમ્ ॥
દોષમાં ગુણતાની કલ્પના અને ગુણમાં દોષતાની કલ્પના એ
લેશ થશે.

યથા.

અન્ય અખિલ આકાશમાં, વિચરે ખગ સ્વચ્છન્દ;
મધુર ગિરાફલથી પડ્યો, શુક આ પિંજર બન્ધ.
શુકના મધુર લાષણુશુભમાં પિંજરખંધ હેતુતાથી દોષની
કદપના છે.

લોકોક્તિ.

“જશવંતજશોભૂષણકાર” લખે છે:—

લોકકહેવતને લોકોક્તિ કહે છે. જ્યાં કાવ્યમાં લોકની ઉક્તિ
હોય એ લોકોક્તિ અલંકાર છે.

યથા.

હય હાથી કોઈ ગ્રામ કોઈ, લે રઘુપતિથી દાન;
સરવરથી સહુ જળ ભરે, નિજ નિજ પાત્ર સમાન.
પ્રારબ્ધઆધીનમાં લોકોક્તિ છે કે પોતપોતાના વાસણના
સમાન પાણી ભરવું છે. આ લોકોક્તિ આહીં કાવ્યને શોભાકર
હોવાથી અલંકાર છે.

ચન્દ્રાલોકકાર આ લક્ષણ આપે છે.

લોકપ્રવાદાનુકૃતિર્લોકોક્તિરિતિ મળ્યતે ॥

પ્રવાદ અર્થાત્ પ્રસિદ્ધ કથન. લોકપ્રવાદની અનુકૃતિ અર્થાત્
અનુકરણને લોકોક્તિ કહે છે.

વક્રોક્તિ.

“જશવંતજશોભૂષણકાર” લખે છે:—“વક્ર” શબ્દનો અર્થ
કુટિલ, વાંકું ઇત્યાદિ થાય છે. વક્રોક્તિ નામની વ્યુત્પત્તિ “વક્રી-
કૃતા ઉક્તિઃ વક્રોક્તિઃ” વાંકી કરેલી ઉક્તિ તે વક્રોક્તિ. ઉક્તિનું
વાંકું કરવું એ તો પરની ઉક્તિનું જ થાય છે. પરોક્તિનું વક્ર કરવું
એ છે કે વક્તાના વિવક્ષિત અર્થથી અન્ય અર્થ કરવો. વક્રોક્તિમાં
ઘ્યાંઈ સ્તેષ હોય છે. પરન્તુ એ ગૌણ હોય છે અને વક્રોક્તિની પ્રધા-

નતા હોય છે. નિરૂક્તિ અલંકારમાં પણ અન્યાર્થ કરવામાં આવે છે. પરંતુ ત્યાં તો પોતાની ઇચ્છાનુસાર લગાવી લેવાય છે. અને આહીં પરની ઉક્તિને વક્ર કરવી છે, એથી મહાન વિલક્ષણતા છે.

જ્યાં પરની ઉક્તિને વક્ર કરવામાં આવે એ વક્રોક્તિ છે.

યથા.

કોણુ બચ્ચો વિપ્પત્તિથકી, કરી રામથી દ્રોહ;

કોણુ બચ્ચો સંપ્પત્તિથકી, કરી રામથી મોહ.

આમાં શ્રીરામના દ્રોહીની આ ઉક્તિ છે કે રામથી દ્રોહ કરીને કોઈ વિપત્તિથી બચી ગએલ છે ? આ ઉક્તિને શ્રોતા સ્વર ફેર કરીને આ રીતે વક્ર કરી દીએ છે કે રામથી દ્રોહ કરીને કોઈ વિપત્તિથી નથી બચ્ચો અને મોહ કરીને કોઈ પણ સંપત્તિથી નથી બચ્ચો ઇત્યાદિ.

“ કાવ્યપ્રકાશકાર ” લખે છે:—

યદુક્તમન્યથા વાક્યમન્યથાન્યેન યોજ્યતે ।

શ્લેષેણ કાકા વા જ્ઞેયા, સા વક્રોક્તિસ્તથા દ્વિધા ॥

જે અન્યથા કહેલ વાક્ય અન્યથી કરીને અન્યથા લગાવવામાં આવે એ વક્રોક્તિ છે. તેના સ્લેષથી અને કાકુથી બે ભેદ છે. કાકુથી વક્રોક્તિનું ઉદાહરણુ પ્રથમ આપેલ છે. સ્લેષના બે પ્રકાર છે. ૧ અભંગ શ્લેષ. ૨ સભંગ શ્લેષ.

યથા.

ઉઘાડો કમાડ નામ આપનું કહોને શું છે ?

નામ હરિ માડું વસો કાનન પહાડમાં;

હું છું ખ્યારી માધવ તો કોકિલાને આપો સુખ,

મોહન છું ખ્યારી પડો મંત્ર અભિચારમાં.

ચક્રી છું ચતુરાં તો પધારો જઈ કુંભારપાસ,

ભોગી છું છબીલી વસો પ્રેમથી પાતાળમાં,

નાયક છું નાગરી હુંકારો જઈ તાંડો તુર્ત,

હું છું ઘનશ્યામ કરો વૃષ્ટિ જઈ ક્ષારમાં.

આમાં અભંગ સ્લેષથી વક્રોક્તિ છે.

યથા.

નારીને અનુકૂળ તમે, આચરતા દિન રાત;

કોણુ અરિથી હિત કરે, છે વસુધા વિખ્યાત.

આહીં પૂર્વાર્ધમાં વક્તાનો સ્ત્રી આધીન પુરુષને ઉપાલંભ છે, કે તમે નારી અર્થાત્ સ્ત્રીને આધીન છો. એ શ્રોતાએ “નારી” શબ્દનો “ ન અરિ ” આવું પદ ભંગ કરીને અન્ય રીતે અર્થ કરી દીધો છે.

રત્નાકરકાર વૃત્તિમાં આ પ્રમાણે લખે છે:—“ શ્લેષેણ કાકા ધર્મસામ્યેન વા ” સ્લેષથી, કાકુની અથવા ધર્મસમાનતાથી વક્રોક્તિ થાય છે.

સ્લેષથી અને કાકુથી વક્રોક્તિ નાં ઉદાહરણો અપાઈ ગયાં છે; અને ધર્મસમાનતાથી વક્રોક્તિનું ઉદાહરણુ આ પ્રમાણે છે.

યથા.

ગયો કહે લિક્ષુક કયાં ગિરિજે ! ખલિને દ્વાર ગયો નહિ ખીજે;

થાશે તાંડવ કયાં કલ્યાણી ? યમુનાતટઉપર લ્યો જાણી.

કયાં મૃગશિશુ ? વરાહ નહિ જાણું જરઠ વૃષપતિ ગોપ પ્રમાણું;
સાગર શૈલસુતા ઉચરે છે, આપસમાં પરિહાસ કરે છે.

આહીં વક્તા લક્ષ્મીજીની ઉક્તિ સીધી નથી. “ શિવ ” ઇત્યાદિ સીધાં નામ કહેતાં નથી. પરિહાસને માટે “ નૃત્યકારી ” ઇત્યાદિ નામ અન્ય રીતે કહે છે. શ્રોતા પાર્વતીને કરીને વક્તાની શિવપરાયણુ ઉક્તિ સમાન વિશેષણથી વિષ્ણુપરાયણુ કરવામાં આવી છે; એથી વક્રોક્તિ અલંકાર છે.

વિકલ્પ.

“ જશવંત જશોભૂષણકાર ” લખે છે:—

“ વિ ” ઉપસર્ગનો અર્થ “ નાના ” થાય છે અને કલ્પ શબ્દનો અર્થ “ વિધિ ” થાય છે.

ચિન્તામણિ કોષકાર કહે છે કે “ વિ નાનાર્થે કલ્પ વિધૌ ” “ વિકલ્પ ” આ શબ્દસમુદાયનો અર્થ નાનાવિધિ એવો થાય છે.

“વિધિ” એટલે “વિધાન” એક પક્ષના અવલંબન તાત્પર્યથી નાના વિધાનમાં વિકલ્પ શબ્દની રૂઢિ સમસ્ત શાસ્ત્રોમાં છે. જેમ વેદમાં યજ્ઞ માટે વિકલ્પ છે “ત્રીહિમિ-જેત યવૈર્વા યજેત” શાળથી યજ્ઞ કરે અથવા યવોથી યજ્ઞ કરે, આહીં નાના વિધાનના એક પક્ષના અવલંબનમાં નિમિત્ત યથાર્થ અથવા યથાલાભ છે. તે એવો વિકલ્પ તો રમ્ય ન હોવાથી અલંકાર નથી. નાના વિધાનમાં વિરોધ હોવાથી એક પક્ષનું અવલંબન અમત્કારી થાય ત્યારે અલંકાર થાય છે. એથી અનેક વિધાનમાં વિરોધ હોવાથી એક પક્ષનું પ્રહણ કરવામાં આવે ત્યાં વિકલ્પ અલંકાર છે.

યથા.

નમાવ શિર અથવા ધનુષ, આબ્ધુ પ્રભુદલ આજ;
આજ્ઞાથી વા ધનુરવે, ભર શ્રુતિ દાનવરાજ.

શત્રુપ્રતિ સંધિ કરવી, વિગ્રહ કરવો, એમ નીતિશાસ્ત્રમાં નાના વિધાન છે. પરંતુ સંધિ અને વિગ્રહનો પરસ્પર વિરોધ છે, જ્યાં સન્ધિ થશે, ત્યાં વિગ્રહ નહીં થાય અને જ્યાં વિગ્રહ થશે ત્યાં સન્ધિ નહીં થાય એથી આહીં એક પક્ષનું અવલંબન કરવામાં આવે છે.

“સર્વસ્વકાર” આ લક્ષણ આપે છે:—

તુલ્યબલવિરોધિવિકલ્પે વિકલ્પ:

તુલ્ય બલવાળા વિરોધીઓના વિકલ્પમાં વિકલ્પ અલંકાર છે.

યથા.

નાચે મત્ત મયૂર બનો, અવિરલ ધન વરસંત;
કરશે કાંત કૃતાંત.વા, આજ દુઃખોનો અંત.

વિયોગ દુઃખ મટાડવામાં કાંત કૃતાંત એ નાના (વિવિધ) કારણ છે, તેથી દૈવ નિમિત્તથી આહીં એક પક્ષનું અવલંબન છે. પરંતુ આહીં એક પક્ષના અવલંબનમાં કાંત કૃતાંતનો વિરોધ પ્રબલ નિમિત્ત છે એથી વિકલ્પ અલંકાર છે.

વિકાસ,

“જશવંતજશોભૂષણકાર” લખે છે:—

વિકાસ શબ્દનો અર્થ પ્રસરવું થાય છે. “ચિન્તામણિકોષકાર” કહે છે:—વિકાસઃ વિસ્તૃત્વે વિસ્તૃત્વઃ પ્રસારિણિ”

જ્યાં વિકાસનું વર્ણન કરવામાં આવે એ વિકાસ અલંકાર છે.

યથા.

સર સરિતા ગિરિસિન્ધુથી, અટકે નહીં જરાય;

યશ શ્રી અવધ નરેશનો, જગે પ્રસરતો જાય.

વિચિત્ર.

“જશવંતજશોભૂષણકાર” લખે છે:—

“ચિત્ર” શબ્દનો અર્થ “અદ્ભુતયુક્ત” છે, ચિન્તામણિકોષકાર કહે છે:—“ચિત્રં અદ્ભુતયુક્તે”.

અદ્ભુતયુક્તમાં ચિત્ર શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. અદ્ભૂત એટલે આશ્ચર્ય. અમરકોષમાં લખ્યું છે કે:—વિસ્મયાડ્ઘૂતમાશ્ચર્યઃ આહીં ચિત્ર શબ્દનો અર્થ છે તેજ “વિ” ઉપસર્ગનો અર્થ છે.

જ્યાં વિચિત્ર વર્ણન કરવામાં આવે એ વિચિત્ર અલંકાર છે.

યથા.

ઉત્તમ નૃપ અવરેખતાં, લલો વધારી લાવ;

નિત્ય ચઢવા હય હાર્યોથી, ઉતરે છે ઉમરાવ.

લોકોમાં રીતિ છે કે પોતાના રાજાની દ્રષ્ટિ પડતાં ઉમરાવો આદિ પ્રણામ કરવા માટે વાહનથી ઉતરી જાય છે. એ સર્વદા ચડવા માટે ઉતરે છે, કેમકે જો રાજાથી અવિનય કરે તો તેઓના વૈભવ છીનવી લેવામાં આવે છે. તેથી ચડવાની ચાહનાવાળા તો ઉતરે નહીં. ચડવા માટે ઉતરવું એ અદ્ભુતયુક્ત હોવાથી વિચિત્ર અલંકાર છે.

સ્વવિપરીતફલનિષ્પત્તયે પ્રયત્નો વિચિત્રં ॥

પોતાના વિપરીત ફલની સિદ્ધિને માટે જે પ્રયત્ન તે વિચિત્ર અલંકાર છે.

“ ચન્દ્રાલોકકાર ” આ પ્રમાણે લખે છે:—

વિચિત્રં તત્પ્રયત્નશ્ચેદ્વિપરીતફલેચ્છયા ॥
વિપરીત ફલની ઇચ્છાથી જે પ્રયત્ન તે વિચિત્ર.

“ રસગંગાધરકાર ” આ પ્રમાણે લખે છે:—

ઇષ્ટસિદ્ધ્યર્થમિષ્ટૈષિણા ક્રિયમાણમિષ્ટવિપરીતાચરણં ।

વિચિત્રં.

ઇષ્ટને ચાહવાવાળાથી ઇષ્ટસિદ્ધિને માટે કરેલ ઇષ્ટપ્રતિકુલ આચરણ એ વિચિત્ર.

“ રત્નાકરકાર ” આ પ્રમાણે લખે છે:—

કાયિકસ્ય વાચિકસ્ય માનસસ્ય પ્રવૃત્તિરૂપસ્ય નિવૃત્તિરૂપસ્ય
વા પ્રયત્નસ્ય વિફલત્વં વિચિત્રમ્.

કાયિક, વાચિક અને માનસપ્રવૃત્તિરૂપ અથવા નિવૃત્તિરૂપ પ્રયત્નની વિફલતા એ વિચિત્ર અલંકાર છે. વિફલતાના ત્રણ પ્રકાર છે. ૧ પ્રયત્નનું જે પ્રસિદ્ધ કાર્ય એથી વિરૂદ્ધ કાર્ય, ૨ પ્રયત્નની મહત્તામાં ફલની તુચ્છતા અથવા પ્રયત્નની તુચ્છતામાં ફલની મહત્તા, ૩ અસાધ્યતાથી, અસંભવતાથી અથવા અનુપયોગિતાથી ફલનો અભાવ.

યથા.

“ પ્રિયદર્શનકારણ દ્રગ વીચ્યા;

વિયોગ દશામાં ધ્યાનથી પ્રિયદર્શનને માટે નયનનું મીંચવું છે. આહીં દર્શનને માટે નેત્ર મીંચવું એ વિચિત્ર છે. આ કાયિક પ્રયત્નનું ઉદાહરણ છે.

યથા.

વાતો કહેવા નાથને, બનીં બેઠી ચુપચાપ;

આ પણ એવુંજ વિયોગદશાનું વર્ણન છે. વાર્તાલાપને માટે ચુપચાપ બેસવું એ પણ વિચિત્ર છે. આ વાચિક પ્રયત્નનું ઉદાહરણ છે.

યથા.

કર્ણે દેવા કર ચહે, સુણવાને પતિ વાત;

આ માનસતું ઉદાહરણ છે. સાંભળવાને માટે હાથથી કાન ખંધ કરવા એ પણ વિચિત્ર છે, પ્રથમના એ ઉદાહરણ નેત્ર નિમીલનથી જોવાની નિવૃત્તિ અને મૌન રાખવાથી જોલવાની નિવૃત્તિ-રૂપ છે.

તૃતીય ઉદાહરણ શ્રવણ (કાન) ખંધ કરવાને પ્રવૃત્ત થઈ છે. એથી પ્રવૃત્તિરૂપ છે. આહીં નિમીલન આદિતું ફલ અદર્શન આદિ છે. એથી વિરુદ્ધ કાન્તદર્શન આદિને માટે પ્રયત્ન છે.

વિધિ.

“જશવંતજશોભૂષણકાર” લખે છે:—

નહી જાણેલને ખતાવવાને વિધિ કહે છે. ચિન્તામણિકોષકાર કહે છે:—

અજ્ઞાનજ્ઞાપકો વેદમાગો વિધિરિતિ મીમાંસકાઃ ॥

અજ્ઞાતને જ્ઞાપન કરવાવાળા વેદના ભાગને મીમાંસક લોક વિધિ કહે છે. ધોરીએ મીમાંસા શાસ્ત્રની છાયાથી વિધિ અલંકાર માન્યો છે.

જ્યાં અજ્ઞાતને જ્ઞાપન કરવામાં આવે એ વિધિ અલંકાર.

યથા.

ખર્નો અચલ ધરણી ધારજે, રહ્યો સાવધાન ફણીશ;
એ ઉભયને ચિત્ત ચેતો તું, શિર રાખ ફૂરમ ઇશ.
દિગ્દેશ તજી મદ વિલસતા, ગ્રહો રહો ધર ખર્નો ધીર;
શ્રીરામ સેના આજ કરતો, પ્રયાણ લઈ ખડુ વીર.

આમાં શ્રીરામની અપાર સેનાનું એક તરફ પ્રયાણ હોવાથી શેષના શીર ઉપર સ્થિત થએલ પૃથ્વીનું એક તરફ નમી જવું, પૃથ્વી આદિને અજ્ઞાત છે. તેને જાહિર કરવું છે.

વિનોક્તિ.

“જશવંતજશોભૂષણકાર” કહે છે:—

જ્યાં કોઈના વિના કોઈને કહેવું એ વિનોક્તિ અલંકાર છે. આ અલંકાર સહોક્તિ અલંકારનો પ્રતિભટભૂત છે.

યથા.

વિશ્વ વખાણું છે સહુ, ગર્વ વિના ગુણવાન;
આમાં ગુણવાનને ગર્વ વિનાનો કહ્યો એ રૂચિકર હોવાથી
અલંકાર છે.

“કાવ્યપ્રકાશકાર” આ પ્રમાણે લખે છે:—

વિનોક્તિઃ સા વિનાડન્યેન યત્રાન્યઃ સન્ન નેતરઃ ॥

વિનોક્તિ અલંકાર એ છે કે જ્યાં અન્યના વિના અન્ય સન્
નહી અર્થાત્ શોભારૂપ નહિ, શોભાથી ઇતર અર્થાત્ અશોભનરૂપ નહી.

“સર્વસ્વકાર” આ પ્રમાણે લખે છે:—

વિના કિંચિદન્યસ્ય સદસત્ત્વાભાવો વિનોક્તિઃ ॥

કોઈના વિના અન્યની સત્ અર્થાત્ શોભનતા અથવા અશોભન-
તાના અભાવમાં વિનોક્તિ અલંકાર.

યથા.

ઇલ વિણુ દાન જ્ઞાન વિણુ યતિ સહો,
વિણુ અભિનાન નૃપતિ શોભે નહો.

આમાં દાન ઇત્યાદિ વિના ઇલ ઇત્યાદિની અશોભનતા છે.

અલંકારભાષ્યકારનું આ લક્ષણ છે:—

નિત્યસંબંધાનામસંબંધવચનં વિનોક્તિઃ ॥

નિત્ય સંબંધવાળાનું અસંબંધ વચન એ વિનોક્તિ.

યથા.

શશિ મૃણાલ સૈવાલ જલ, રહો ધનસારનો રીત;
વિરહ વ્યથિતને થાય છે, એ વિણુ શીત પ્રતીત.

આહો શીતલતાની સાથે નિત્ય સંબંધવાળાનો અસંબંધ
કહ્યો છે.

વિરોધ.

“જશવંતજશોભૂષણકાર” લખે છે:—

વૈરનું નામ વિરોધ છે. “ચિન્તામણિકોષકાર” કહે છે, “વૈરં

વિરોધો વિદ્વેષઃ” આહીં પદાર્થોના સાંસર્ગિક વિરોધમાં વિરોધ શબ્દની રૂઢિ છે.

જ્યાં સંસર્ગમાં વિરોધ હોય એ વિરોધ અલંકાર છે.

યથા.

સિંહ બળદ મૂષક અહિ, શિવપુરમાં જે રીત.

રામરાજમાં આજ ત્યમ, કરે પરસ્પર પ્રીત.

વિરુદ્ધાનાં પદાર્થાનાં યત્ર સંસર્ગદર્શનમ્ ।

વિશેષદર્શનાયૈવ સ વિરોધઃ સ્મૃતો યથા ॥

જ્યાં વિરોધી પદાર્થોનો સંસર્ગ અર્થાત્ મિલાપ જોવામાં આવે એ વિરોધ અલંકાર.

આવું વર્ણન વર્ણનીયની વિશેષતા અર્થાત્ ઉત્કર્ષ દેખાડવાને માટેજ છે.

યથા.

રાજહંસરવ શરદ વધારે. મોરશોરને સાવ ઘટાડે;

સ્વેત કરે દશ દિશા ગગનને, રક્ત કરે નારી નર મનને.

જે વૃદ્ધિ કરે છે એ ક્ષય નથી કરતો, જે ક્ષય કરે છે એ વૃદ્ધિ કરતો નથી; જે સ્વેત કરે છે એ રક્ત નથી કરતો; જે રક્ત કરે છે એ સ્વેત નથી કરતો. લોકમાં બહુધા એ વ્યવહાર છે, તેથી સાક્ષાત્ વૈરભાવ તો એતન વસ્તુઓમાં થાય છે, અએતન વસ્તુઓમાં ઉક્ત રીતિથી વૈરનો વ્યવહાર છે, એનું એકત્ર રહેવું એ અલંકાર છે. આવું વર્ણન વર્ણનીય શરદઋતુના અલૌકિક સામર્થ્યરૂપ ઉત્કર્ષને માટે છે.

અલંકારતિલક આ લક્ષણ આપે છે:—

વિરુદ્ધાનામેકત્ર સંસર્ગો વિરોધઃ ॥

વિરૂદ્ધ પદાર્થોનો એક સ્થલમાં સખંધ એ વિરોધ છે.

“વેદવ્યાસભગવાન” આ પ્રમાણે લખે છે:—

સંગતીકરણં યુક્તયા યદસંગચ્છમાનયોઃ ।

વિરોધપૂર્વકત્વેન તદ્વિરોધ ઇતિસ્મૃતમ્ ॥

અસંગજ્ઞમાન અર્થાત્ સાથે નહી મળનારની જે યુક્તિથી સંગતિ કરવામાં આવે એ વિરોધ.

“ કાબ્યપ્રકાશગતકારિકાકાર ” આ પ્રમાણે લખે છે:—

વિરોધઃ સોઽવિરોધેઽપિ વિરુદ્ધત્વેન યદ્વચઃ

અવિરોધમાં પણ વિરુદ્ધતાથી કરીને જે વચ્ચન તે વિરોધ અલંકાર. પ્રકાશકારે વૃત્તિમાં લખ્યું છે કે વાસ્તવમાં વિરોધ ન રહેતાં પણ વિરુદ્ધતા જેવું કહેવું.

યથા.

નવિન નલિનોના કિસલયો, વલય મૃણાલ મુદામ;

તુજ વિરહે દવદહન છે, જીવે કેમ કરી વામ.

આમાં વિયોગ દશામાં કમલિની કિસલય અને મૃણાલ તાપકારી થાય છે. એથી વિયોગ દશામાં કમલિની કિસલય અને મૃણાલના તાપની સાથે વિરોધ નથી. આવા તાપ કરવાવાળાને અગ્નિમાં રૂઢિ છે જેની એવું દવદહનરૂપ વિરુદ્ધ વચનથી કહ્યું છે; એથી વિરોધ ભાસે છે.

“ સર્વસ્વકાર ” આ પ્રમાણે લખે છે:—

વિરુદ્ધાભાસત્વં વિરોધઃ વિરુદ્ધની આભાસતામાં વિરોધ અલંકાર.

૩૬૮ આ પ્રમાણે લખે છે:—

યસ્મિન્દ્રવ્યાદીનાં પરસ્પરં સર્વદા વિરુદ્ધાનામ્ ।

एकत्रावस्थानं समकालं भवति स विरोधः ॥

જ્યાં પરસ્પર સર્વદા વિરોધવાળા દ્રવ્યાદિકોની સમકાલમાં એકત્ર સ્થિતિ હોય એ વિરોધ અલંકાર. સમકાલનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે:—

યથા.

નૃસિંહત્વ ધરતા નિજ તનમાં, એ હરિ વસો અમારા મનમાં.

૩૬૮ અન્ય ઉદાહરણ માનીને અન્ય લક્ષણ આ પ્રમાણે આપે છે:—

યત્રાવશ્યં ભાવી યયોઃ સજાતીયયોર્થવેદેકઃ ।

एकत्र विरोधवतोस्तयोरभावोयमन्यस्तु ॥

જે સ્થલમાં સજાતીય અને વિરૂદ્ધ એ બન્નેમાંથી એક અવશ્ય હોય ત્યાં એ બન્નેના અભાવની એકત્ર સ્થિતિ એ દ્વિતીય વિરોધ.

યથા.

છે નલિની ચિરપરિચયવાળી, ને નિજલોગે બચે રસાળી;

નહિ આવે નહિ જાય મરાલે, ગગન નિહાળીં સધન ધન માલે.

આહીં નહિ આવવું અને નહિ જવું. બન્ને ક્રિયા હોવાથી સજાતીય છે; અને એ બન્ને ક્રિયા આપસમાં વિરૂદ્ધ છે. અને એ બન્નેમાંની એક અવશ્ય હોય છે. તેથી આહીં એ બન્નેના અભાવો-નો એકત્ર સંસર્ગ હોવાથી વિરોધ છે.

મહારાજ લોજ આ પ્રમાણે લખે છે:—

विरोधस्तु पदार्थानां परस्परमसंगतिः ।

असंगतिः प्रत्यनीकमधिकं विषमं च सः ॥

વિરોધ તો પદાર્થોની અસંગતિ છે, એથી અસંગતિ, પ્રત્યની-ક, અધિક અને વિષમ પણ વિરોધ અલંકારજ છે.

યથા.

द्विग् अंभर तो धनु शीद धरे ?

धनु तो शौद अंग विभूति सदा છે ?

विभूति तन तो पछी कं तइणी ?

तइणी तव कं स्मरथी अरिता છે ?

निज नाथ भइश्वरनुं जगमां,

सुविचित्र प्रकार ચરિત્ર મહા છે.

करीं એમ વિચાર અનંત વિધિ,

शिवना गणुने तन अस्थि रक्षां છે.

આહીં દ્વિગંબરતાદિના ઉત્તરોત્તર અથનમાં એની પરસ્પર અસંગતતાથી આ પ્રથિતનામ વિરોધનો લેહ છે.

વિશેષોક્તિ.

“જશવંતજશોભૂષણકાર” લખે છે:—

આહી “વિ” ઉપસર્ગ “ગત” અર્થેમાં છે. ચિન્તામણિકોષ-કાર કહે છે; “વિ ગતે” શેષ શબ્દનો અર્થ અવશિષ્ટ (બાકી) છે. “વિશેષોક્તિ” આ શબ્દ સમુદાયનો અર્થ “વિ ગતે ન શેષસ્યાંતિ:” આ વ્યુત્પત્તિથી ગત અર્થાત્ જે વસ્તુ નથી તેથી કરીને શેષ અર્થાત્ શેષોના કહેવું. જ્યાં જે નથી ત્યાં તેના કથનથી શેષનો બોધ કરાવવો એ વિશેષોક્તિ અલંકાર છે.

યથા.

પંડિત કહે પુકારીને, ખડક જાણતી ખાત્ર;

નથી ભણેલ નકારને, દાની નૃપ ગુરૂ પાસ.

આમાં દાની નૃપને “ન” કાર ન ભણેલ કહેવાથી શેષ સર્વનું જાણવું કહેવામાં આવ્યું છે. કથનીય સમસ્તને વચનથી કહેવાની અપેક્ષાએ જે કોઈ એક વસ્તુ નથી એના નિષેધ માત્રથી એ સર્વનું કહેવું લાઘવતાથી રમ્ય હોઈ અલંકાર છે.

“સૂત્રકાર વામન” આ પ્રમાણે લખે છે:—

एकगुणहानौ गुणसाम्यदाढर्यं विशेषोक्तिः ॥

એક ગુણની હાનિમાં અન્ય ગુણ સામ્યની દ્રઢતામાં વિશેષોક્તિ અલંકાર થાય છે.

યથા.

છે હર ત્રીજા નયન વિણ, છે વિધિ વિણ મુખ ચાર;

ચાર ભુજા વિણ વિણ છે, સત્યવાદી સરદાર.

ઘણા પ્રાચીનોએ દ્રઢારોપરૂપકનું આ ઉદાહરણ માનેલ છે. પણ આમાં પ્રધાન ચમત્કાર તો વિશેષોક્તિનો હોઈ અમે આ ઉદાહરણ આહી આપેલ છે.

કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાદ્વારે તો પરિપૂર્ણ કારણ રહેતાં છતાં કાર્યના ન થવામાં વિશેષોક્તિ અલંકાર માનેલ છે. એ વિષયમાં

વિશેષોક્તિ શબ્દનો અર્થ ઉક્ત વિશેષોક્તિથી અન્ય છે. એ અને અન્તર્ભાવાલંકારમાં સ્પષ્ટ કરીશું.

વિષમ,

“જશવંતજશોભૂષણકાર” લખે છે:—

“સમ” શબ્દનો અર્થ “સમાન.” ચિન્તામણિકોષકાર કહે છે:—

“સમ: સમાને તુલ્યાર્થે” “વિ” ઉપસર્ગનો આહી “ગત” અર્થ છે.

“વિષમ” આહી દંત્ય સ કારનો વ્યાકરણ રીતિથી મૂર્દ્ધન્ય ષ કાર થયો છે. વિષમ આ શબ્દ સમુદાયનો અર્થ સમ નહીં અર્થાત્ યથાયોગ્યનો અભાવ. વક્ષ્યમાણ સમ અલંકારનો વિપરીતભાવ એ વિષમ છે.

જ્યાં યથાયોગ્યનો અભાવ કથન કરવામાં આવે એ વિષમ અલંકાર છે.

અમારા મતથી અયથાયોગ્યતા સંબંધમાં આડતા છે, તેવીજ આડતા યથાયોગ્યતા અસંબંધમાં છે. યથાયોગ્યનો અભાવ બંને જગોમાં છે.

યથા.

કયાં આ દારણ દુઃસહ દુઃખ, કયાં આ રૂપ અપાર;

નૃપ ! ધન ચિન્તવતા પથિક, નીરખી તુજ રિપુનાર.

આહી ઉક્ત દુઃખનો અને રૂપનો સંબંધ અયોગ્ય છે. આમાં નાયકા ધર્મીમાં બે ધર્મોનો અયોગ્ય સંબંધ છે.

“કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકાર” આ પ્રમાણે લખે છે:—

કચિદતિવૈધર્મ્યાન્ન શ્લેષોઘટનામિયાત્ ।

કર્તુઃ ક્રિયાફલાવાપ્તિર્નૈવાનર્થશ્ચ યદ્ભવેત્ ॥

ગુણક્રિયાભ્યાં કાર્યસ્ય કારણસ્ય ગુણક્રિયે ।

ક્રમેણ ચ વિરુદ્ધે યત્ સ एष વિષમો મતઃ ॥

૧ કયાંઈ અતિ વૈધર્મ્યથી શ્લેષ અર્થાત્ સંબંધની ઘટના ન હોય એ પ્રથમ વિષમ કહેવાય છે.

૨ કર્તાને ક્રિયાના ફલની અપ્રાપ્તિ નથી. પરન્તુ અનર્થ અર્થાત્ અનિષ્ટની પણ પ્રાપ્તિ થાય એ દ્વિતીય વિષમ કહેવાય છે.

૩ કાર્યની શુભક્રિયાઓ સાથે કારણની શુભક્રિયાઓનો વિરોધ એ તૃતીય વિષમ.

પ્રથમ લક્ષણાનુસાર પૂર્વોક્ત ઉદાહરણ છે. દ્વિતીય લક્ષણાનુસાર આ ઉદાહરણ છે:—

યથા

ડરૌ સિંહણસુતથી ગયું, શશક શશિની પાસ;

અન્ય સિંહસુત કરૌ ગયો, ગ્રહી આશ્રયસહ ગ્રાસ.

આહીં સિંહણસુતથી ડરતું શશક શશિને શરણુ ગયું, તેથી શશકને શરણુ મળવાની અપ્રાપ્તિ માત્રજ નથી થઈ, કિન્તુ એમાં સિંહણસુતથી અર્થાત્ રાહુથી ગળાયો. આ અનર્થની પણ પ્રાપ્તિ થઈ.

“રત્નાકરકાર” આના બે પ્રકાર માનીને આ લક્ષણુ આપે છે:—

અર્થાનર્થપદે તદન્યસ્યોત્પત્તિર્વિષમમ્ ।

અર્થ અને અનર્થના સ્થાનમાં એથી અન્યની ઉત્પત્તિ અર્થાત્ અર્થથી અનર્થ અને અનર્થથી અર્થની ઉત્પત્તિ એ વિષમ અલંકાર.

યથા.

કાપ્યો કરંડ મૂષકે, ઉરમાં ધરૌને લક્ષતણી આશ;

અંદર રહેલ અહિએ, ગ્રહી તેહનો તુર્ત કર્યો ગ્રાસ.

• આહીં મૂષકના અર્થના યત્નમાં અનર્થની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

યથા

મટયું રાહુશિર છેદતાં, ઉદરભરણુદુઃખ સર્વ;

આહીં રાહુના શિરછેદનરૂપ અનર્થમાં પ્રવૃત્ત વિષણુના ચક્રથી રાહુના ઉદરભરણુ દુઃખનિવૃત્તિરૂપ અર્થની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

તૃતીય લક્ષણુનું આ ઉદાહરણ છે:—

યથા.

ખર્જ સ્યામ શ્રી રામનું પ્રકટ કરે યશ સ્વેત;

આહીં કારણ અને કાર્યના શુભાનો વિરોધ છે, કેમકે અસિત

ખર્જ કારણનું કાર્ય યશ છે, તેથી યશ પણ અસિત હોવો જોઈએ પણ એ સ્વેત છે.

વિષાદ.

“ જશવંતજશોભૂષણકાર ” લખે છે:—

આહી “ વિ ” ઉપસર્ગ વિશેષ અર્થમાં છે. વિશેષ શબ્દનો અર્થ આહી “ અતિશય ” છે. “ ચિન્તામણિકોષકાર ” કહે છે:— વિ વિશેષે, અતિશયે. ષદ્લ ધાતુથી “ સાદ ” શબ્દ બનેલ છે. “ ષદ્લ વિશરણગત્યવસાદનેષુ ” ષદ્લ ધાતુ વિખેરવું, ગતિ અને અવસાદન અર્થમાં છે. ‘ અવસાદન ’ શબ્દનો અર્થ વિષાદ છે. “ ચિન્તામણિકોષકાર ” કહે છે:—“ અવસાદઃ વિષાદે ” વિષાદ નામ દુઃખનું પ્રસિદ્ધ છે. આહી “ સાદ ” શબ્દનો અર્થ દુઃખ છે. વ્યાકરણ રીતિથી સાદ શબ્દના દંત્ય સકારનો મૂર્દ્ધન્ય-ષકાર બનેલ છે.

પ્રહર્ષણ અલંકારમાં લોકોત્તરતાને માટે હર્ષ શબ્દની સાથે “ પ્ર ” ઉપસર્ગ જોડવામાં આવેલ છે, અને પ્રહર્ષણના પ્રતિદ્વન્દ્વી ભાવમાં આ વિષાદ અલંકાર છે. એમજ લોકોત્તરતાને માટે આહી “ સાદ ” શબ્દની સાથે “ વિ ” ઉપસર્ગ જોડવામાં આવ્યો છે.

ધોરીએ કેવળ હર્ષને અલંકાર નથી કહ્યો, પણ પ્રહર્ષણને કહેલ છે, એથી આ અવયવર્થ ધોરીનો વિવક્ષિત હોય એમ સિદ્ધ થાય છે.

આહી વિષાદ આ શબ્દસમુદાયનો અર્થ દુઃખ માને તો અસ-મંજસ થશે, કેમકે સાધારણ હર્ષ અલંકાર થતો નથી. પ્રકૃષ્ટ હર્ષ અલંકાર થાય છે, આવું માનવામાં આવ્યું ત્યાં એના પ્રતિદ્વન્દ્વી ભાવમાં દુઃખ માત્રને અલંકારતા કેવી રીતે થશે ?

વાંચિતથી અધિકતાર્થની સિદ્ધિ ઇત્યાદિમાં પ્રહર્ષણ અલંકાર થાય છે. એમજ વાંચિતથી વિરૂદ્ધાર્થની પ્રાપ્તિ ઇત્યાદિમાં વિષાદ અલંકાર થાય છે. એમ નહી કહેશે કે દુઃખ શોભાકર બનીને અલંકાર કેમ થાય ? કેમકે જેને વિષાદ બાય છે, એને તો એ શોભાકર

આનંદદાયક નથી, પણ એનું વર્ણન કાવ્યને શોભાકર બનીને શ્રોતા-
ઓને આનંદદાયક થાય છે. જેમકે બિલત્સાદિ રસસ્થળમાં બુદ્ધિસા-
દિનું વર્ણન શ્રોતાઓને આનંદદાયક થાય છે.

ન્યાં વાંચિતથી વિરૂદ્ધાર્થની પ્રાપ્તિનું વર્ણન કરવામાં આવે
એ વિષાદ અલંકાર છે.

યથા.

એક કંઠ કર એક પ્રસારી, મધપાત્ર પૌવરાવે ખ્યારી;
વલયાવલિના રવ રસદાતા, શ્રુતિને સંગૌતતુદય સુહાતા;
છત્છા કેલિકલાપની કરતા, ત્યાં પહોંચ્યા અરિ અસિ કર ધરતા;
પકડો વૈરોઓ થયા વિદાયે, જેમ પકડો યમદૂતો જાયે.

“ચન્દ્રાલોકકાર” આ પ્રમાણે લખે છે:—

इष्यमाणविरुद्धार्थसंप्राप्तिस्तु विषादनम् ॥

છત્છેલથી વિરૂદ્ધ અર્થની પ્રાપ્તિ એ વિષાદ અલંકાર છે.

“રસગંગાધરકાર” આ પ્રમાણે લખે છે:—

“अभीष्टार्थविरुद्धलाभो विषादनम् ”

વાંચિતાર્થથી વિરૂદ્ધનો લાભ એ વિષાદ અલંકાર છે.

યથા.

ગાવી ઋતુ પાવસ આકાશ આઠે દિશામાંહિ,
શોભે છે સ્વરૂપ જળ ધરણીની ભીડનું;
શીળો ધીરો તેમજ કદંબોની સુવાસયુક્ત,
સરસ વધારે રસ સ્પર્શવું સમીરનું
ગેહથી નિકળી વૃષભાણુતનુજાએ જોયું,
એ સમે સહેટનું નિકુંજ પડયું તીરનું;
નાગરીનાં નયનોમાં નીરનો પ્રવાહ વધ્યો,
નીરખી વધેલું જોર જમુનાના નીરનું.

આ સમય રાધિકાને સંકેત સંબંધી કોઈ વાંચના ન હતી.
વર્ષાઋતુ વિદોષવાને માટે ભવનથી નિકળી છે. અકસ્માત્ સંકેતના
નિકુંજને પડતો જોવાથી વિષાદની ઉત્પત્તિ છે. વાંચિતથી વિરૂદ્ધના

લાભમાં દુઃખનો અતિશય હોય એવોજ અકસ્માત આવવામાં દુઃખનો અતિશય અનુભવસિદ્ધ છે.

વ્યતિરેક.

જશવંતજ્ઞોભૂષણકાર લખે છે કે:—

આહી “વિ” ઉપસર્ગનો અર્થ વિશેષ છે; અને “વિશેષ ” શબ્દનો અર્થ ઇતરથી ટળાવવાવાળો અસાધારણ ધર્મ છે. “ચિન્તા-મણિકોષકાર” કહે છે: વિ વિશેષે વિશેષ: इतर व्यावर्तके असाधारणधर्मे. ” અતિરેક શબ્દનો અર્થ પૃથક્ લાવ છે. ચિન્તામણિકોષકાર કહે છે. ” “અતિરેક: પૃથક્ભાવે” વ્યતિરેક: શબ્દ સમુદાયનો અર્થ ઇતરથી ટળાવવાવાળો અસાધારણ ધર્મથી કરીને પૃથક્લાવ. આ કથનના સ્વારસ્યથી એ અર્થસિદ્ધ થાય છે કે સમાન વસ્તુઓનો કોઈ વિશેષથી પૃથક્લાવ.

જ્યાં કોઈ વિશેષથી અતિરેક કથન કરવામાં આવે એ વ્યતિરેક અલંકાર છે.

વ્યતિરેકના ચાર ભેદ થાય છે. ઉપમેયની અધિકતાને ઉપમેયાધિક્ય કહે છે. ઉપમાનની ન્યૂનતાને ઉપમાન ન્યૂનત્વ કહે છે. ઉપમેયની અધિકતા અને ઉપમાનની ન્યૂનતા બન્ને હોય તેને ઉભયોક્તિ કહે છે. તેમજ એ બંને વિનાના વ્યતિરેકને અનુભયોક્તિ કહે છે.

યથા.

સુખવિલસન શોભાસદન, પ્રભુતા વિલસ વિશાલ;

સમ સુરપતિ શ્રી રામ છે, આ દાની સહુ કાલ.

આહી કેવલ ઉપમેય શ્રી રામની અધિકતા કહી છે. એથી ઉપમેયાધિક્ય વ્યતિરેક.

યથા.

છે શશિવદન સમાન સખી, પણ શશિ ધરે કલંક;

આંહી કેવલ શશિ ઉપમાનની ન્યૂનતા કહી છે, એથી ઉપમાન ન્યૂનત્વ વ્યતિરેક છે.

યથા.

વિભવ અપાર ઉદાર અતિ, પ્રતાપ ઇન્દ્ર પ્રમાણુ;

સેવિત આ નૃપ સહસ્રથી, એ ત્રિદશાધિપ બાણુ.

ત્રિદશ શબ્દમાં સ્ત્રોત છે. દેવતા અને ત્રયોદશ. આહીં “સહસ્રમૂપોથી સેવિત” મહારાણા પ્રતાપસિંહજી ઉપમેયની અધિકતા અને “ત્રિદશાધિપ” એ ઇન્દ્ર ઉપમાનની ન્યૂનતા બન્ને કથન કરવામાં આવી છે તેથી ઉભયોર્કિ વ્યતિરેક છે.

ત્રિદશ નામ દેવતાનું છે. અમરકોષમાં કહ્યું છે કે:—

“અમરા નિર્જરા દેવાસ્ત્રિદશા વિબુધાઃ સુરા.”

આચાર્યદંડીનું આ લક્ષણ છે:—

શબ્દોપાત્તે પ્રતીતેર્વા, સાદૃશ્યે વસ્તુનોર્દ્વયોઃ

તત્ર યદ્દેદકથનં વ્યતિરેકઃ સ કથ્યતે ॥

એ વસ્તુનું સાદૃશ્ય વાચ્ય અથવા પ્રતીયમાન રહે ત્યાં જે ભેદનું કથન એને વ્યતિરેક કહે છે.

મહારાજા ભોજ આ લક્ષણ આપે છે:—

શબ્દોપાત્તે પ્રતીતેર્વા સાદૃશ્યે વસ્તુનોર્દ્વયોઃ ।

ભેદાભિધાનં ભેદશ્ચ વ્યતિરેકશ્ચ કથ્યતે ॥

એ વસ્તુનું સાદૃશ્ય વાચ્ય અથવા પ્રતીયમાન રહેતાં એના ભેદનું જે કથન એ ભેદ અલંકાર. આને વ્યતિરેક પણ કહે છે. અને મહારાજાએ આના સંજ્ઞાતિય અને વિજ્ઞાતિય એવા ભેદ બતાવ્યા છે.

યથા.

અનિવારિત રવિરશ્મિમથી, રત્નદોષે નહીં ન્યાડું,

દૃષ્ટિરોધ નરનો કરે, જોખન જનિત અંધાડું.

સ્વતઃ સિદ્ધ અંધકાર અને જોખનજનિત અજ્ઞાનરૂપ અંધકાર બન્ને સંજ્ઞાતિય છે.

યથા.

મહિપતિ કરથી લેદ્યુત, કલ્પવૃક્ષની ડાળ;
એ કર નહિ દૂષિત કરે, એ ભૂષિત નિરધાર.
કાવ્યપ્રકાશકાર આ લક્ષણ આપે છે:—

ઉપમાનાદ્યદન્યસ્ય વ્યક્તિરેકઃ સ एव सः ।

જે ઉપમાનથી અન્ય અર્થાત્ ઉપમેયનો વ્યતિરેક અર્થાત્ અતિશય એ વ્યતિરેક અલંકાર છે.

સૂત્રકાર વામન આ લક્ષણ આપે છે:—

उपमेयस्य गुणातिरेकत्वे व्यतिरेकः ॥

ઉપમેયના ગુણનું અતિરેકત્વ અર્થાત્ અતિશયતામાં વ્યતિરેક અલંકાર છે.

યથા.

ઘટતાં ઘટતાં શશિ સખી, વધતો વારંવાર;
કહે કોણ જે ક્ષય થયો, યૌવન નવું નિહાળ.

સર્વસ્વકાર આ લક્ષણ આપે છે:—

भेदप्राधान्ये उपमानादुपमेयाधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरेकः

લેદની પ્રધાનતામાં ઉપમાનથી ઉપમેયની અધિકતામાં અથવા વિપર્યયમાં અર્થાત્ ઉપમાનથી ઉપમેયની ન્યૂનતામાં વ્યતિરેક અલંકાર છે.

व्याघात.

“જશવંતજશોભૂષણકાર ” લખે છે:—

“વ્યાઘાત ” આહીં ઘાત શબ્દ સાથે “ વિ ” અને આઙ્ ઉપસર્ગ લાગેલ છે. આઘાત શબ્દનો અર્થ આસ્ફાલન પ્રસિદ્ધ છે. આસ્ફાલનનો અપભ્રંશ લોકભાષામાં અક્ષાળવું છે. ચિન્તામણિ કોષકાર કહે છે કે “ આસ્ફાલનં તાઢને, તાઢનં આઘાતે ” સામાન્યતાથી અક્ષાળવું તો એ છે કે જેમ હાથીઓ લડતાં સામસામા કુંભસ્થલ અક્ષળાવે છે, પરન્તુ એવા સ્થાનમાં

અલંકારતા યોગ્ય ચમત્કાર નથી પ્રકટ થતો. ઉક્ત ચમત્કાર તો એકબીજાએ ટક્કર લગાવવારૂપ અફળાવવાના વિશેષમાં થાય છે. જેને લોકમાં ધકકો કહે છે. એથી ધોરીએ વ્યાધાત શબ્દની સાથે વિશેષ વાચક “ વિ ” ઉપસર્ગ લગાવેલ છે. વ્યાધાત શબ્દસમુદાયનો અર્થ વ્યાધાત વિશેષ અર્થાત્ ધકકો. ધક્કા શબ્દના અર્થમાં વ્યાધટ્ટન શબ્દનો પ્રયોગ માધકાવ્યના પ્રથમ સર્ગમાં દશમાં શ્લોકમાં કરેલ છે.

“ રણાદ્ગિરાવટ્ટનયા નમસ્વતઃ ॥ ”

પવનના ધક્કાથી નારદની વીણામાં સ્વર શબ્દાધિભાન થઇ રહે છે.

વ્યાધાત શબ્દનો પર્યાય વ્યાધટ્ટન પણ છે. ચિન્તામણિકોષકાર ” કહે છે. “ વ્યાધાતઃ વ્યાધટ્ટનાયામ્ ” આહીં એવો પણ સંભવ છે કે જે વ્યાધાત શબ્દનો અર્થ છે તેજ “ વિ ” ઉપસર્ગનો પણ અર્થ છે.

જ્યાં વ્યાધાત થાય એ વ્યાધાત અલંકાર છે.

યથા.

“ હે રાજા ! તારા હાથીઓ ધક્કા મારી કિલ્લાઓને પાડી નાંખે છે. ”

આમાં વ્યાધાત અલંકાર નથી પણ લોકવ્યાધાત છે. ધોરીએ નીચે પ્રમાણે ઉદાહરણ આપ્યાં છે.

યથા.

પ્રિયા ભીરૂ કહીં જાઓ ક્યાં ? તજી અમોને નાથ;

જોલે વૈરિની નૃપતિ ! વનિતાઓ આ વાત.

આહીં વનગમન કરતી વખતે નૃપતિના શત્રુઓ કહે છે. તમે પ્રિયા છો, ભીરૂ છો, એથી તમને વનમાં લઇ જવું યોગ્ય નથી. આમ પોતાની સ્ત્રીઓને વનમાં લઇ ન જવાનું નિમિત્ત બતાવ્યું. તે એજ નિમિત્તને શત્રુસ્ત્રીઓએ સાથે લઇ જવાનું નિમિત્ત ઠરાવી પતિના સિદ્ધાન્તને ખક્કો માર્યો છે.

“ કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકાર ” આ લક્ષણ આપે છે.

યદ્યથાસાધિતં કેનાપ્યપરેણ તદન્યથા ।

તથૈવ યદ્વિધીયેત સ વ્યાઘાત ઇતિ સ્મૃતઃ

કોઈથી કરીને જે વસ્તુ યથા અર્થાત્ જે ઉપાયથી સિદ્ધ કરવામાં આવી હોય એ વસ્તુ અન્યથી તથૈવ અર્થાત્ એ ઉપાયથી જ અન્યથા કરવામાં આવે એ વ્યાઘાત અલંકાર કહેવાય છે.

“ સર્વસ્વકાર ” આ પ્રમાણે લક્ષણ આપે છે:—

સૌકર્યેણ કાર્યવિરુદ્ધક્રિયા ચ વ્યાઘાતઃ

સૌકર્યથી અર્થાત્ સુગમતાથી કાર્યવિરુદ્ધની ક્રિયા એ વ્યાઘાત અલંકાર છે.

“ કાવ્યપ્રકાશગતકારિકારાનુસાર એજ સાહિત્યકાર અન્ય ઉદાહરણનું આ લક્ષણ આપે છે:—

યથાસાધિતસ્ય તથૈવાન્યેનાન્યથાકરણં વ્યાઘાતઃ

જે પ્રકારથી સિદ્ધ કરવામાં આવેલ હોય એના એજ પ્રકારથી અન્ય વડે અન્યથા કરવું એ વ્યાઘાત.

રતનાકરકાર આ લક્ષણ આપે છે:—

ઉત્પત્તિવિનાશયોરેકોપાયત્વે વ્યાઘાતઃ

ઉત્પત્તિ અને વિનાશ એ બન્નેની ઉપાયતામાં વ્યાઘાત અલંકાર છે.

યથા.

જે સુમને જગ થાય પ્રસન્નતર,

તે સુમને જગ હણે કુસુમશર.

આહીં નામાર્થની સંગતિ આ રીતિથી છે કે શરોથી મનોજે જગતનું હનન કરીને સુમનોની જગત સુખદાયકતાને ધક્કો લગાડી દીધો. “અન્દ્રાલોકકાર” આ લક્ષણ આપે છે:—

સ્યાદ્વ્યાઘાતોડન્યથાકારિ તથાકારિક્રિયેતચેત્ ॥

જે અન્યથા કાર્ય કરવાવાળા એવું કાર્ય કરવાવાળા કરવામાં આવે એ વ્યાઘાત.

“અન્દ્રાલોકકાર” અન્ય લક્ષણ આ પ્રમાણે આપે છે:—

સૌકર્યેણ નિવદ્ધાપિ ક્રિયા કાર્યવિરોધિની ॥

સૌકર્યથી નિબંધન કરેલ કાર્યવિરોધિની ક્રિયા પણ વ્યાઘાત અલંકાર થશે.

“ રૂદ્રટ ” આ લક્ષણ આપે છે.

અન્યૈરપ્રતિહતમપિ કારણમુત્પાદનં ન કાર્યસ્ય ।

યસ્મિન્નભિધીયેત વ્યાઘાતઃ સ ઇતિ વિજ્ઞેયઃ ॥

અન્યથી નહી હુણાએલ અથાત્ નહી બગડેલ કારણપણ કાર્ય-નું ઉત્પાદન ન કરે એવું જે કાવ્યમાં કહેવામાં આવે એને વ્યાઘાત બાણવો જોઈએ.

શૃંગલા.

“ જશવંતજશોભુષણકાર ” લખે છે:—

શૃંગલા ને લોકમાં સાંકળ કહે છે. લોકશૃંગલામાં પરંપરાથી એક કડી બીજી કડી સાથે જોડવામાં આવે છે એ ન્યાયે કોઈ સંબંધથી પદાર્થોના પરંપરાથી જોડવામાં ધોરીએ શ્રંગલા અલંકારનો અંગી-કાર કર્યો છે.

જ્યાં પદાર્થોની શૃંગલા બને એ શૃંગલા અલંકાર છે.

યથા.

દ્રગ શ્રુતિપર શ્રુતિ બાહુપર, બાહુ જંઘપર બાણ;

આમાં અવયવોની સ્થિતિનું ઉત્તરોત્તર શૃંગલા ન્યાયથી નિબંધન હોવાથી શૃંગલા અલંકાર છે.

“ કાવ્યપ્રકાશકાર ” આ લક્ષણ આપે છે:—

સ્થાપ્યતેડપોહ્યતે વાપિ યથાપૂર્વ પરંપરમ્ ।

વિશેષણતયા યત્ર વસ્તુ સૈકાવલી દ્વિધા ॥

જ્યાં યથાક્રમથી પૂર્વ પૂર્વ પ્રતિ પરસ્પર વસ્તુનું વિશેષણ-તાથી સ્થાપન કરવામાં આવે અથવા નિષેધ કરવામાં આવે એ એકાવલી બે પ્રકારની છે.

પથા.

અહિવન વસૌ ભુલાવે લેકી, અહિને મધુરવાણીથી કેકી.

કેકી મૃગતવચધારૌ શખરજન, વંચે જગત સરવ સાધુ ળનીં.

જગતમાં સાધુ ળનીને એક ળીજાને ઠગે છે. આમ કહેવાથી આહીં સ્થાપન અર્થાત્ વિધાન છે.

“ રતનાકરકાર ” આ લક્ષણ આપે છે:—

उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वानुबन्धित्वं विपर्ययो वा शृंखला.

ઉત્તરોત્તરની પૂર્વ પૂર્વપ્રતિ અનુબંધિતા અર્થાત્ આકાંક્ષા અથવા વિપર્યય અર્થાત્ પૂર્વ પૂર્વની ઉત્તર ઉત્તરપ્રતિ અનુબંધિતા અર્થાત્ આકાંક્ષા એ શૃંખલા.

પથા

શુચિ સ્વાદ મદમાં મદ પ્રિયામુખ, પ્રિયામુખ પતિઉર;

પતિઉર સાગરરાગમાં વસ્યું, ત્યાગૌ વિલંબ જરૂર.

પતિનું મન રાગસાગરમાં કેમ વસ્યું? પતિના મનમાં સ્ત્રીનું મુખ વસ્યું તેથી. સ્ત્રીનું મુખ પતિના મનમાં કેમ વસ્યું? સ્ત્રીના મુખમાં મદ વસ્યો તેથી. મદ સ્ત્રીના મનમાં કેમ વસ્યો? મદમાં શુચિ સ્વાદ વસ્યો તેથી. આ રીતે આહીં ઉત્તરોત્તરની પૂર્વ પૂર્વપ્રતિ આકાંક્ષા છે.

શ્લેષ.

“ જશવંતજશોભૂષણકાર ” લખે છે:—

“શ્લિષ્” ધાતુનો શ્લેષ શબ્દ બનેલ છે. “શ્લિષ” ધાતુ આલિંગન અર્થમાં છે. “શ્લિષ આલિંગને ” આ શ્લેષ બે પ્રકારનો છે.
૧ શબ્દનો શ્લેષ. ૨ અર્થનો શ્લેષ.

લાક્ષા કાષ્ટ ન્યાયથી બે શબ્દોની મિલાવટ થાય ત્યાં શબ્દશ્લેષ અને એક વૃન્તગત ક્ષણદ્વયન્યાયથી એક શબ્દગત બે અર્થોની મિલાવટ હોય ત્યાં અર્થશ્લેષ છે.

યથા,

હરતો રમ્યાલોજશ્રી, કુવલયને શ્રી આપૌ.

“રમ્યાલોજશ્રી” આહીં બે અર્થની વિવક્ષા છે એક તો કમળોની સુન્દરશોભા. આ અર્થને માટે તો “રમ્યાલોજશ્રી” એવો અલંગ શબ્દ સમજવામાં આવે છે. કેમકે “રમ્ય”, “અલોજ”, આ બન્ને શબ્દની સન્ધિ થઇને “રમ્યાલોજશ્રી” એવો એક શબ્દ બન્યો છે; અને બીજો અર્થ રમ્ય લોજરાજની શોભા. આ અર્થને માટે “રમ્યાં લોજશ્રી” એવા બે શબ્દ સમજાય છે. ત્યારે આહીં દ્વિતીયાં વિલક્ષિત મધ્યમાં આવવાથી “રમ્યાં લોજશ્રી” એવો લંગ સમજાય છે. આ રીતિથી આહીં સલંગ શબ્દ અને અલંગ શબ્દ બન્નેની લાખથી જોડેલ કાષ્ઠના પાટીયાંની પેઠે મિલાવટની પ્રતીતિ છે. આહીં બે શબ્દ સમજીને બે અર્થ ફરવામાં આવ્યા છે. એથી અર્થોનો શ્લેષ નથી. પણ શબ્દોનો શ્લેષ છે. અને કુવલય આહીં પણ બે અર્થોની વિવક્ષા છે. ૧ રાત્રિ વિકાસી કમળ. એતો “કુવલય” શબ્દની સમુદાયશક્તિથી બોધ કરાવેલ અર્થ છે. ૨ કુવલય-ભૂમંડલ.

આહીં “કુ” અવયવનો અર્થ “ભૂમિ” છે અને “વલય” આ અવયવનો અર્થ “મંડલ” છે. આ “કુવલય” ની અવયવ શક્તિથી બોધ કરાવેલ અર્થ છે. આહીં “કુવલય” બન્ને અર્થોમાં છે. છતાં એકજ સમજાય છે. એથી આહીં એક વૃન્તગત ફળદ્રવ્ય ન્યાયથી એક શબ્દમાં બે અર્થ છે.

યથા.

ઉદયારૂઢ સુકાન્તિયુત, મંડલ રક્ત મહાન,

મૃદુકરથી જનમન હરે, રાજ એ બુધવાન.

આહીં ઉદયારૂઢ આદિ શબ્દોમાં લંગના વિના ઉદય થવો આદિ અથવા વૃદ્ધિ આદિ બે અર્થ એકવૃન્તમાં લાગેલ બે ફલ ન્યાયે હોવાથી અર્થશ્લેષ છે. આહીં એક વૃન્તગત ફલ દ્રવ્યન્યાય એ છે કે એક શબ્દમાં રહેલ બે અર્થોનું એક સમયમાં દેખાવું થાય છે. રાજના

પક્ષમાં-ઉદયારૂઢ એટલે વૃદ્ધિને પામેલ, કાન્તિયુત-તેજવાળો, રક્ત-મંડલ-અનુરાગયુક્ત દેશવાળો, મૃદુ કરથી—અદ્વકરથી મનુષ્યનાં મનને રંજન કરે એવો રાજા-નૃપતિ. અને ચન્દ્રપક્ષમાં:-ઉદયારૂઢ-ઉદયાચલ પર્વત ઉપર આરૂઢ થયેલ, કાન્તિયુત-પ્રકાશયુક્ત, રક્ત-મંડલ-લાલ બિમ્બવાળો, મૃદુકરથી જન મન હરે-કોમલ કિરણોથી મનુષ્યના મનને રંજન કરે એવો રાજા-બુધવાન (ડાહ્યો) છે. અને ચન્દ્ર બુધવાન-બુધ નામના પુત્રવાળો છે.

અલંકાર રત્નાકરકારનો એ સિદ્ધાન્ત છે કે સ્ત્રીલેખની પાંચ ભૂમિકાઓ છે. ક્યાંઈ તો અલંકારાંતરનો અભાવ હોવાથી સ્ત્રીલેખનેજ અવકાશતા છે.

યથા.

सर्वदो माधवः पायात् ॥

આના બે અર્થ છે ૧ સર્વદોઃ અર્થાત્ સંપૂર્ણ પદાર્થ દેવાવાળા માધવ-કૃષ્ણ રક્ષા કરે. અન્ય અર્થ સર્વદા + ઉમાધવ-પાર્વતીપતિ રક્ષા કરે. આહીં કોઈ અલંકાર ન હોવાથી સ્ત્રીલેખનેજ અલંકારતાનો અવકાશ છે.

ક્યાંઈ સ્ત્રીલેખ અલંકારાન્તર લાન કરાવવાનો હેતુ પણ થાય છે.

યથા.

સકલ કલા શશિ બિમ્બ ઇવ, રાજે છે શ્રી રામ;
આહીં સ્ત્રીલેખ ઉપમાના લાન કરાવવા માત્રનો હેતુ છે, એથી આહીં પણ સ્ત્રીલેખ અલંકારજ છે. ઉપમા તો વિદ્યુતવત્ હોઈ અસ્થિર હોવાથી આભાસરૂપ છે.

ક્યાંઈ સ્ત્રીલેખ અલંકારાન્તરનું અંગ થાય છે.

યથા.

શુચિ શશિ કલા સહોદરા, સ્થિત સરિતા તટવાસ;
હરિઉર વનમાલાભરણ, માંહિ રમા ઇવ ખાસ.
લક્ષ્મી ચન્દ્રકલાની સાક્ષાત્ સહોદરા છે, એ તો ચન્દ્રકલા સહોદરા શબ્દનો વાચ્યાર્થ છે. નાયકા ચન્દ્રકલાના સદૃશ છે. એ ચન્દ્ર-

કલા સહોદરા શબ્દનો લક્ષ્યાર્થ છે. એ બંનેથીની અલેદ યુદ્ધિએ કરીને ચન્દ્રકલા સહોદરતા સાધર્મ્યથી ઉપમા સિદ્ધ થાય છે. અને વનમાલાભરણુ આ શબ્દ સમુદાયના એ અર્થ છે. વિષ્ણુ ઉરપક્ષ-તુલશીદલમાલા અને સરિતાતટપક્ષમાં વૃક્ષમાલા. તેથી પૂર્વાર્ધગત ઉક્ત સાધર્મ્યથી નાયકાની લક્ષ્મીની સાથે ઉપમા સિદ્ધ થયા પછી આ ઉત્તરાર્ધમાં કહેલ શ્લેષ એ ઉપમાનો પોષક હોવાથી અંગભૂત છે.

ક્યાંંધ શ્લેષ પોતેજ આભાસરૂપ થાય છે.

યથા.

આયતલોચન છે તદપિ, સૂક્ષ્મદ્રષ્ટિ શ્રીરામ.

આમાં સૂક્ષ્મદ્રષ્ટિનો એક એ અર્થ છે કે બારીક વાતમાં નજર પહોંચવી, અને અન્ય અર્થ એ છે કે “ન્હાનાં નેત્ર” એ આહીં લઘુનેત્રની વિવક્ષા ન હોવાથી શ્લેષનો આભાસ માત્ર છે.

ક્યાંંધ શ્લેષ અન્ય અલંકારનો અનુપ્રાણુક થાય છે.

યથા.

ભદ્રાત્મા ગંભીરગતિ, ઉન્નતવંશ વિશાલ;

પણુ વારણુદાનામ્બુજે, આર્દ્ર સુકર સહુકાલ.

આ પદ્યમાં રાજા અને ગજ ભિન્ન ભિન્ન કહેવામાં આવ્યા નથી. તેમ શ્લેષથી કહેવામાં આવ્યા નથી, પ્રકરણુવશથી અર્થ સિદ્ધ છે. રાજા પક્ષમાં ભદ્રાત્મા-કદયાણુ સ્વરૂપ, ગંભીરગતિ-ગંભીરગતિવાળો, ઉન્નતવંશ વિશાલ-મોટા કુલવાળો અને વારણુ-શત્રુઓને નિવારણુ કરવાવાળો દાનામ્બુજથી આર્દ્ર સુકર સહુકાલ-દાન સંબંધી જલ મૂકીને સદા જેના હાથ લેગા થએલા છે તે. ગજપક્ષમાં:—ભદ્રાત્મા-જાતિવિશેષ, ગંભીરગતિ-મંદગતિ, ઉન્નતવંશ વિશાલ-મોટા વાંસ જેવડા ઉંચા; વારણુ-હાથીઓમાં શ્રેષ્ઠ; દાનામ્બુજે-મદજલથી; આર્દ્ર-સુકર સહુકાલ-સદા શુંડ રૂપી આદંડ લેગા થએલા છે જેના એવા હાથીઓ.

ચન્દ્રાલોકના મત પ્રમાણુ આહીં અન્યાર્થ ગજવૃત્તાંત પ્રતીતિ પર્યન્ત અભિધાજ નિમિત્ત છે, એથી શ્લેષજ છે. અપ્રકૃત અર્થ

પ્રકૃત અર્થનો અનુભવ હોય ત્યારે વ્યર્થ બનીને દૂષણ થાય છે. એથી આહીં પ્રકૃતની સાથે અપ્રકૃતની ઉપમા વિવક્ષિત છે. એ ઉપમા વ્યંજના વડે પ્રતીત થવાથી ધ્વનિ છે. તે પણ આહીં પ્રકરણ સામર્થ્યથી પ્રકૃત અર્થનો તુરત યોગ થાય છે. અને અન્યાર્થનો યોગ પછી થાય છે તથાપિ અભિધાવૃત્તિથીજ થાય છે. એથી એ ગૂઢ સ્લેષ છે.

સંકોચ.

“ જશવંતજશોભૂષણકાર ” લખે છે:—

સંકોચ એટલે ખીડાઈ જવું. વિકાસ અલંકારના વિપરીત ભાવમાં આ સંકોચ અલંકાર છે.

જ્યાં સંકોચનું વર્ણન કરવામાં આવે એ સંકોચ અલંકાર છે.
યથા.

તેજતરણિ નરરાજ તુજ, વિવે વધતો જય;
કુવલયસમ અરિકુવલયો, શનૈ શનૈ સકુચાય.
યથા.

વધતાં વર સંપત્તિસલિલ, મન સરોજ વધિ જય;
ઘટતાં ઘટતાં જય ઘટિ, ફરૌ એહુ કુમળાય.

આહીં દરેક ઉદાહરણના પૂર્વાર્ધમાં વિકાસ અને ઉત્તરાર્ધમાં સંકોચ છે. કુવલયાનંદકાર આને સંકોચ પર્યાય નામનો પર્યાય અલંકારનો પ્રકાર માનીને આ ઉદાહરણ આપે છે.

યથા.

છોડી ધરા તરૂની છાંય મહીં સમાણી,
ત્યાંથી વસી સરિત્ કૂપનું શોધી પાણી;
થાતાં દિવાકર પ્રચંડ દ્વિતીય યામ,
સંકોચ પામી તવ શીતલતા તમામ.

કુવલયાનંદકાર કહે છે કે આહીં શીતલતાના ઉત્તરોત્તર આધારમાં સંકોચ હોવાથી સંકોચપર્યાય છે.

વિકાસપર્યાયનું કુવલયાનંદકારે આ ઉદાહરણ આપ્યું છે.

યથા.

ઔષ્ઠિમ્બમાં પ્રથમ જે, રમણી જણાતો રંગ;
તે તુજ હૃદયે પણ હવે, અવરેખાય અલંગ.
પર્યાયપ્રકરણમાં રસગંગાધરકાર કહે છે કે એક સખંધ
નાશની પછી બીજા સખંધમાંજ પર્યાય પદનો લોકમાં પ્રયોગ છે.

સંદેહ.

“ જશવંતજશોભૂષણકાર ” લખે છે:—

આ આ છે કે આ છે ? એવી અનિર્ણય બુદ્ધિને સંદેહ કહે છે.
આને સંશય પણ કહે છે.

જ્યાં સંદેહવાળું વર્ણન કરવામાં આવે એ સંદેહ અલંકાર છે.

યથા.

નિરર્ખા કૃપાણુ નરેશકર, બદલે કવિમત બેશ;
પ્રતાપાગ્નિનો ધૂમ કે, અરિલક્ષ્મીના કેશ.
આમાં આકૃતિ અને વર્ણ બન્ને નિમિત્તથી સંદેહ છે.

કલ્પિત વસ્તુ સંદેહ—યથા.

લોકપાલ શું નવમ વિરાજે, નિત અમંદસંપત્તિ છબિ છાજે,
કે શું દશમ પ્રજાપતિ સોહે, અતિ અપૂર્વ રચના મન મોહે;
શું એકાદશ છે અવતાર, ક્ષોણી રક્ષવા દક્ષ નિહાળ,
જોઈ નયને નૃપ પ્રતાપ વર, આ વિચાર નહિ કરે કોણે નર.

આહીં નવમ લોકપાલ ઇત્યાદિ નથી એથી કલ્પિત છે, ઉક્ત
ઉદાહરણમાં તો વસ્તુઓનો સંદેહ છે. સર્વસ્વકારના મતાનુસાર
વિમર્શિનીકારે ક્ષેત્રોના સંદેહનું આ ઉદાહરણ આપ્યું છે.

કાવ્યપ્રકાશમાં આ લક્ષણ આપ્યું છે.

સ સંદેહસ્તુ મેદોક્તૌ તદનુક્તૌ ચ સંશયઃ ।

લેદની ઉક્તિમાં અને લેદની અનુક્તિમાં જે સંશય તે
સંદેહ અલંકાર છે.

સર્વસ્વકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

વિષયસ્ય સંદિગ્ધમાનત્વે સંદેહઃ ॥

વિષયના સંદેહમાં સંદેહ અલંકાર છે. આના ત્રણ પ્રકાર છે.

૧ શુદ્ધ. ૨ નિશ્ચયગર્ભ. ૩ નિશ્ચયાન્ત.

શુદ્ધનું ઉદાહરણ આગળ આપેલ છે.

નિશ્ચયગર્ભ—યથા.

શું એજ દિનમણિ જેહ સુણીયે સહિત સમ તુરંગ,

શું આ કૃતાન્ત વખાણીયે જે મહિષવાહન સંગ;

શું આ કૃશાનુ જેહ પ્રસરે દશ દિગન્ત અનલપ,

રણુમાંહિ જોઇ પ્રતાપને, કરતા સુલટ્ટ વિકલપ.

આમાં મહારાણા પ્રતાપમાં કૃતાન્ત આદિનો સંદેહ હોઈને કૃતાન્ત તો મહિષવાહન છે, ઇત્યાદિ એ લેદની ઉક્તિ હોવાથી લેદોક્તિ સંદેહ છે અને આમાં સંદેહ થઈને વચમાં વચમાં એ એ સંદેહોની નિવૃત્તિ પણ છે એથી નિશ્ચયગર્ભ છે.

યથા.

શતમખ તો કયાં સહસ્ર દ્રગ, હરિ તો કયાં ભુજ ચાર;

પરખ્યો જોઇ પ્રતાપને, ચેતકનો અસવાર.

આહીં પણ લેદની ઉક્તિ છે અને અંતમાં સંદેહની નિવૃત્તિ છે; એથી નિશ્ચયાન્ત સંદેહ છે.

વેદવ્યાસ ભગવાન સંદેહને ઉપમાનો પ્રકાર માની આ લક્ષણ આપે છે:—

ઉભયો ધર્મિણોસ્તથ્યાનિર્ણયાત્સંશયોપમા

જે ધર્મીઓના તથ્ય અર્થાત્ યથાર્થતાના અનિશ્ચયથી સંશયોપમા થાય છે.

ભરત ભગવાન લોક સંદેહનું આ લક્ષણ આપે છે.

અપારિજ્ઞાતતત્ત્વાર્થં યત્ર વાક્યં સમાપ્યતે ।

અનેકત્વાદિચારાણાં સંશયઃ પરિકીર્તિતઃ ॥

જેના તત્ત્વાર્થનું અર્થાત્ સાક્ષાત્ સ્વરૂપનું પરિજ્ઞાન નથી

થયું એવું વાક્ય, અનેક વિચાર હોવાથી જ્યાં સમાપ્ત કરી દેવામાં આવે એ સંશય કહેવાય છે.

સંભાવના.

“ જશવંતજશોભૂષણકાર ” લખે છે:—

“ સંભાવના યોગ્યતાયામ્ ” લોક પ્રસિદ્ધ સંલવ અને સંભાવના એકજ છે. સંલવ એજ સંભાવના અંલકાર છે.

યથા.

કહી શકત ગુણ આપના, વક્તા હોત ને શેષ;
શેષનું વક્તાપણું તો શેષકૃત લાખ્યાદિ ગ્રન્થોથી પ્રસિદ્ધ છે. અને એ બે હજાર રસના (જીલવાળા) છે. કેમકે સર્પને બે હજાર જીહ્વાઓ હોય છે. એથી શેષ વક્તા હોત તો આપના સમસ્ત ગુણ કહેવાની યોગ્યતા છે અર્થાત્ સંલવ છે.

ચન્દ્રાલોકકારે પણ આવુંજ ઉદાહરણ આપ્યું છે.

યથા.

કરં હું મૃગમદઅંડનો, ખલરસનામાં વાસ;
ને હું ચતુરાનન ખનું, પામી પુણ્યની રાશ.
સારી રીતે ખલોના દોષને જાણવાવાળો ને બ્રહ્મા બની જાય તો સંલવ છે કે મૃગમદ ખલોની રસનામાં વસાવે. કેમકે આ હેતુથી ખલ પુરૂષો માર્યા જશે યજ્ઞાદિ પુણ્યોથી મનુષ્ય બ્રહ્મા થઈ શકે છે.
ચન્દ્રાલોકકારે આહીં સંભાવના શબ્દનો અર્થ જુદા અર્થાત્ તર્ક સમજીને સંભાવના અલંકારનું આ લક્ષણ કહ્યું છે:—

સંભાવના યદીત્યંસ્યાદિત્યૂહોન્યસ્ય સિદ્ધયે ॥

અન્યની સિદ્ધિને માટે “ ને આવું હોય ” આ પ્રકારે જુદા અર્થાત્ તર્ક એ સંભાવના.

મહારાજ લોજ આ લક્ષણ આપે છે:—

પ્રભૂતકારણાલ્લોકાત્સ્યાદેવમિતિ સંભવઃ ॥

પ્રબલ કારણ દેખવાથી એવું થશે એવી બુદ્ધિ સંભવ અલંકાર છે.

યથા.

હે મિત્ર મેઘ ઉલંઘિ કરૌં, વનગહન ગિરિવર શ્રંગ;
જલ પામવા અતિ નિર્મલ હું, ઉતરીશ જવ મધિ ગંગ.
સમજીશ તવ તુજને હું, આવાં લોક જે નભચારૌં;
ભૂમિનો સુમુક્તાહાર તે, મહિ નીલમણિ મન હારૌં.

સંદેહસ્થલમાં સંદેહ હોવાની યોગ્યતા છે, ઉપમા સ્થલમાં ઉપમા હોવાની યોગ્યતા છે ઇત્યાદિ; પરંતુ યોગ્યતાનું સ્વરૂપ ભિન્ન છે, સંદેહાદિકોનું સ્વરૂપ ભિન્ન છે. તે જ્યાં યોગ્યતાની પ્રધાનતા છે ત્યાં એજ અલંકાર થશે. અને સંદેહાદિકોની પ્રધાનતા થશે ત્યાં સંદેહાદિક અલંકાર થશે. સંભવ પ્રમાણમાં સંભાવના અલંકારનો અન્તર્ભાવ નથી કેમકે પ્રમાણનું સ્વરૂપ તો નિર્ણય છે, તે અહીં નિર્ણયની વિવક્ષા નથી. કિન્તુ યોગ્યતા માત્રની વિવક્ષા છે. ઘણા કવિઓએ ઉત્પ્રેક્ષામાં સંભાવના શબ્દ કહ્યો છે કે જેનો અર્થ એ સંભવ સમજ્યા છે એ ભૂલ છે; કેમકે એ સંભવ તો ઉક્ત રીતિથી અલંકારાન્તર છે. ઉત્પ્રેક્ષાના સ્વરૂપથી આનું સ્વરૂપ સર્વથા વિલક્ષણ છે. તે એના અત્યંત વિલક્ષણ ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટ છે.

સંસ્કાર.

“જશવંતજશોભૂષણકાર” લખે છે:—

સંસ્કાર એટલે વાસના. ચિન્તામણિકોષકાર કહે છે:—

“સંસ્કારઃ વાસનાયામ્” જેમ કરતૂરી આદિ પદાર્થ કાઢી લીધા પછી પણ એ પાત્રમાં એની વાસના (સુગંધી) રહી જાય છે. એ ન્યાયથી ધોરીએ સંસ્કાર અલંકાર માન્યો છે.

યથા.

“આ રાજાને નહીં દેવાનો પ્રસંગે હોય છે છતાં દેવાનું વચન મુખથી નીકળે છે.”

આમાં રાજાને દાન વચનના અતિ અભ્યાસજનિત વાસનાવ-

શથી દેવાનો પ્રસંગ નહીં છતાં પણ દેવાનું વચન મુખથી નીકળે છે.
અલંકારોદાહરણકાર સંસ્કાર અલંકારનું આ લક્ષણ આપે છે:—

અનુભૂત વાસનાનુમેયઃ સંસ્કારઃ ॥

અનુભૂત અર્થાત્ અનુભવ કરેલની વાસના એ સંસ્કાર
અલંકાર.

યથા.

કર વામ અંજન આપવા ચહે, નયન દક્ષિણ માંહિ;
કર ચહે દક્ષિણ ભુજગ ભુજગંધ, ધર્યો વામ સુખાંહિ.
એ ઢંગ નિજ નિજ અંગનો, નિરખી હરાહર જેહ;
સાથે સહાસ થયાં કરો, કલ્યાણ જગનું એહ.

સાદૃશ્યમૂલક સંસ્કાર.

યથા.

ફરિ ફરિ નિરખીને નીલમણિના મહલ સહિત સંગીત;
થાયે શ્રમિત કરિ મધુર રવને, નૃત્ય પરમ પુનીત.
એ વરષી વર્ષા ઋતુ સુગર્જિત પયોદોની શ્રેણી;
તોયે ઉદાસો રહ્યા કરે, અવલોકિયે મૃગનેણી.

આહીં મયૂરને મેઘ સાદૃશ્યથી તાદૃશ નીલમણિ મહેલોમાં મે-
ઘનો વારંવાર ભ્રમ થયો. ફરી એ જ્ઞાન થયું કે એ મેઘ નથી. સં-
ગીત સહિત નીલમણિ મહેલ છે. અને એ સંસ્કાર જામી ગયો એથી
સાક્ષાત્ ગર્જનાયુક્ત મેઘોમાં તાદૃશ નીલમણિ મહેલોનો ભ્રમ છે.

સમ.

“ જશવંત જશોભૂષણકાર ” લખે છે:—

સમ શબ્દનો અર્થ તુલ્ય. આહીં સમ શબ્દથી યથાયોગ્ય સં-
બંધની વિવક્ષા છે. યથાયોગ્ય અર્થાત્ યથોચિત્. યથાયોગ્ય સંબં-
ધથી સમ અલંકાર જાણવો.

યથા.

જ્યોત્સ્ના શશિને ગંગહર, આશ્રય લે અનુરૂપ;
તેમ કીર્તિ આશ્રય કરે, તુજમાં દાની ભૂપ.

આહીં જ્યોત્સ્નાદિ સ્લાઘનીય વસ્તુઓએ ચન્દ્રાદિ સ્લાઘનીય વસ્તુઓનો આશ્રય કર્યો એથી આહીં સંયોગ સંબંધ યથા-યોગ્ય હોવાથી સમ અલંકાર છે. આ સ્તુતિ પર્યવસાયી છે.

યથા.

ચિરંજીવીં જોડી મળી, કાં ન સ્નેહ ગંભીર,

શું ઓછી વૃષભાનુજા, શું હળધરના વીર.

ભાષામાં સ્લેષને માટે “ ચિરંજીવી ” શબ્દનો “ ચરંજીવો ” પાઠ થઈને દીર્ઘાયુ હો અને ચરીને જીવો એવો અર્થ થાય છે. “જોડી મળી” જોડીનું મળવું—દંપતીનું અને બળદનું બન્નેનું પ્રસિદ્ધ છે. “સ્નેહ”—પ્રીતિ અને ઘૃત. “વૃષભાનુજા” વૃષભાનુની કન્યા અને સાંઢની ન્હાની જ્હેન. “હળધર”—હળને ધારણ કરનાર બળદેવ અને બળદ બન્ને અર્થ છે. આ રીતે સખીએ પરિહાસમાં રાધિકા અને કૃષ્ણનું પશુપણું બતાવી યથાયોગ્ય સંબંધ પ્રતિપાદન કરેલ છે. પ્રથમ ઉદાહરણમાં આશ્રયઆશ્રયીભાવસંબંધ સમ છે અને અને બીજા ઉદાહરણમાં સંયોગ સંબંધસમ છે. સંબંધ અનેક પ્રકારના થાય છે.

“ કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકાર ” આ લક્ષણ આપે છે:—

સમં યોગ્યતયા યોગો યદિ સંભાવિતઃ ક્વચિત્ ॥

સમ અલંકાર એ છે કે જો ક્યાંઈ યોગ અર્થાત્ સંબંધ યોગ્યતાએ કરીને સંભાવિત હોય. ‘સર્વસ્વકાર’ વિષમની પછી સમ અલંકારનું આ લક્ષણ આપે છે:—તદ્વિપર્યયઃ સમમ્ ॥

તત્ અર્થાત્ વિષમના વિપર્યયમાં સમ અલંકાર છે. આવું લક્ષણ કહીને જણાવે છે કે જો કે વિષમના ત્રણ લેદ કદા છે, એમાં અનનુરૂપ સંબંધનો વિપર્યય અનુરૂપ સંબંધજ આર હોવાથી સમ અલંકાર થાય છે.

ચન્દ્રાલોકકાર પહેલા સમનું આ લક્ષણ આપે છે:—

સમં સ્યાદ્વર્ણનં યત્ર દ્વયોરપ્યનુરૂપયોઃ ॥

જ્યાં બન્ને અનુરૂપોનું જ વર્ણન હોય ત્યાં સમ અલંકાર થશે; અને કાર્યકારણની અનનુરૂપતારૂપ વિષમના વિપર્યયમાં આ લક્ષણ આપે છે.

સારૂપ્યમપિ કાર્યસ્ય કારણેનં સમં વિદુઃ ॥
કારણની સાથે કાર્યના સારૂપ્યને પણ સમ કહે છે.

યથા.

સાલકતક તુજ પદસ્પર્શી, લલના જોતો લોક;
રક્ત પુષ્પથી વિકસતું, આનંદેથી અશોક.
આહીં કાર્યકારણના વર્ણની અનુરૂપતાથી સમ અલંકાર છે.
વિષમના વિપર્યયમાં આ લક્ષણ આપે છે:—
વિનાનિષ્ઠં ચ તત્સિદ્ધિર્યદર્થં કર્તુમુચ્યતઃ ॥

જે અર્થને પ્રાપ્ત કરવા માટે ઉદ્યમ છે, એની અનિષ્ટતા વિના સિદ્ધિ સમ અલંકાર છે.

યથા.

વારણાથી વારણ મળ્યો, નિરખી રાજનું દ્વાર;
કુવલયાનંદકાર કહે છે કે રાજદ્વારમાં ક્ષણભરનું વારણ
અર્થાત્ વર્જન ન બાણ્યું અને ઉત્કટ અનિષ્ટ નથી, એથી આંહી વિ-
ષમ નથી, કિન્તુ સમ જ છે. તેથી એનું આ કથન સમીચીન છે.

સમાધિ.

“જશવંતજશોભૂષણકાર” લખે છે:—

“સમાધિ” શબ્દનો અર્થ “સમર્થન” છે. ચિન્તામણિકો-
ષકાર કહે છે:—“સમાધિ સમર્થને.” સમર્થન અર્થાત્ બળવાન
કરવું—દ્રઢ કરવું ઇત્યાદિ. જ્યાં મનરંજન કરે એ સમાધિ અલંકાર
છે. લોકમાં ગ્રહને દ્રઢ કરવા માટે ચુનાથી મઢે છે, કપાટને દ્રઢ કરવા
તૈલ આદિ ચોપડે છે. એ ગૃહના અને કપાટના કારણાન્તર નથી.
ગૃહનું કારણ તો પાષાણુ શિલ્પી આદિ છે. કપાટનું કારણ સુતાર
આદિ છે, ચુનાથી મઢવું, તૈલ લગાવવું એ તો ગૃહ અને કપાટને
દ્રઢ કરે છે. એમ લોકવ્યવહારની છાયાથી ધોરીએ સમાધિ અલંકાર
માનેલ છે.

થયા

સિન્ધુ હતો તે છઢીયો, હતો હાથી તે થયો મદથી મત્ત;

આહીં સમુદ્રની ભયંકરતા સ્વાભાવિક છે, કદાચિત્ અભ્યાસ-વાળાઓને ભયંકર ન થાય તો ભયંકરતાને મોભાં (તરંગો) એ દ્રઢ કરી દીધી. હાથી સ્વતઃ બલવાન છે. કદાચિત્ બીજા હાથીથી લડતાં અથવા રણમાં લડતાં કાયરતાથી બલહીન બની જાય તો એના બળનેમટે દ્રઢ કરી દીધો.

“ કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકારે ” આ લક્ષણ આપેલ છે:—

સમાધિઃ સુકરં કાર્યં કારણાન્તરયોગતઃ ॥

કારણાન્તરના યોગથી કાર્યની સુકરતા હોય તે સમાધિ અલંકાર. સુકરતા અર્થાત્ સુખથી થવું, આની ભાષાસુગમતા છે. સર્વ-સ્વકારાદિ આના અનુસારી છે.

“ રત્નાકરકાર ” આ લક્ષણ આપે છે:—

સ્થિતસ્યોપોદ્ગલનં સમાધિઃ ॥

આહીં ઉપ ઉપસર્ગ સમીપ અર્થમાં છે. ઉદ્ ઉપસર્ગ અતિ અર્થમાં છે. બલન-બલ દેવું. “ ઉપોદ્ગલન ” આ શબ્દ સમુદાયનો અર્થ સમીપ થઈને અતિ બલ દેવું એ સમાધિ અલંકાર છે.

સમાસોક્તિ.

“ જશવંતજશોભુષણુકાર ” લખે છે:—

સંક્ષેપ શબ્દનો પર્યાય સમાસ છે. ‘ ચિન્તામણિકોષકાર કહે છે:—“સમાસઃ સંક્ષેપે” સંક્ષેપનો અર્થ ‘ સ્તોકેન ભૂયસોઽભિધાને’ થોડાથી વધારે કહેવું. “ સમાસોક્તિ ” શબ્દસમુદાયનો અર્થ થોડેથી કરીને ઘણું કહેવારૂપ ઉક્તિ. સમાસ, સંક્ષેપ, સંગ્રહ આ સર્વ પર્યાય નામ છે.

જે વર્ણનમાં ઉક્તિ સમાસસ્વરૂપ હોય એ સમાસોક્તિ અલંકાર છે.

થયા

ક્ષતયુત કરતો પીનકુચ, ગ્રહતો સુન્દર કેશ;
હરે વસન વન ભુવિખદિર, તુજ અરિસ્ત્રાંના નરેશ.

આહીં ખદિર (ખેર) વૃક્ષમાં કામીપાણું વિવક્ષિત છે, એ કામીરૂપનું કુચમાં નખ લગાડવું અન્ય છે. વૃક્ષનું કુચમાં કંટક લગાડવું અન્ય છે, કામીપુરૂષનું કામિનીના કેશોનું ગ્રહવું અન્ય છે. વૃક્ષમાં કામિનીના કેશોનું અટકવું અન્ય છે. કામીપુરૂષનું કામિનીના વસ્ત્રનું દૂર કરવું અન્ય છે, વૃક્ષમાં કામિનીના વસ્ત્રોનું ભરાવું અન્ય છે. ખદિર વૃક્ષમાં પુરૂષપાણું અન્ય છે. આમ ઘણા અર્થ કુચક્ષતયુક્ત કરે, કેશગ્રહે, ચંદન હરે, આ શબ્દોથી અને ખદિરની પુલિંગ્રતાથી સંક્ષેપે કરીને કહેલ છે, અથવા ખદિરનું વાસ્તવ વૃત્તાંત કહેવાવાળા શબ્દોથીજ ખદિરનું કામુક વૃત્તાંત કહેલ છે, એ થોડા શબ્દોથી ઘણું અર્થ કહેલ છે, આમ અન્યત્ર પણ જાણી લેવું.

વેદવ્યાસ ભગવાન આ લક્ષણ આપે છે:—

યત્રોક્તાદ્રમ્યતેઽન્યોઽર્થસ્તત્સમાનવિશેષણ:

સા સમાસોક્તિરુદિતા સંક્ષેપાર્થતયા બુધૌ. ॥

જ્યાં ઉક્તાત્ અર્થાત્ કહેલ અર્થથી એના સમાન વિશેષણવાળા અન્યાર્થગમ્ય હોય, આ રીતિથી સંક્ષેપાર્થ હોવાથી પાંડિતોએ એને સમાસોક્તિ કહેલી છે.

મહારાજ ભોજ આ લક્ષણ આપે છે:—

યતોપમાનાદેવૈતદુપમેયં પ્રતીયતે

અતિપ્રસિદ્ધેસ્તામાહુઃ સમાસોક્તિમનીષિણઃ

જ્યાં અતિ પ્રસિદ્ધિથી ઉપમાનવડેજ ઇતત્ અર્થાત્ પ્રકૃત ઉપમેય પ્રતીત થાય એને વિદ્વાન લોક સમાસોક્તિ કહે છે.

સંક્ષેપેનોચ્યતે યસ્માત્સમાસોક્તિરિયં તતઃ ॥

યસ્માત્ અર્થાત્ જે કારણવડે સંક્ષેપથી કહેવામાં આવે છે, તત્ અર્થાત્ તે કારણથી એ સંક્ષેપથી કહેવું એ સમાસોક્તિ

આચાર્યદંડી આ લક્ષણ આપે છે:—

વસ્તુ કિંચિદાભિપ્રેત્ય તત્તુલ્યસ્યાન્યવસ્તુનઃ

ઉક્તિઃ સંક્ષેપરૂપત્વાત્સા સમાસોક્તિરિષ્યતે ॥

કોઈ વસ્તુના અભિપ્રાયથી કરીને એના તુલ્ય અન્ય વસ્તુની ઉક્તિ સંક્ષેપરૂપ હોવાથી સમાસોક્તિ થાય છે.

કાવ્યપ્રકાશકાર આ લક્ષણ આપે છે:—

પરોક્તિર્ભેદકૈઃ શ્લિષ્ટૈઃ સમાસોક્તિઃ ।

શ્લિષ્ટૈઃ અર્થાત્ બંનેમાં લાગેલ ભેદકૈઃ અર્થાત્ વિશેષણોથી પર અર્થાત્ અપ્રસ્તુતની ઉક્તિ અર્થાત્ કથન એ સમાસોક્તિ.

પ્રકાશકાર વૃત્તિમાં લખે છે કે વિશેષ્યના સામર્થ્ય વિના પણ શ્લિષ્ટ વિશેષણ સામર્થ્યથી, પ્રકૃતાર્થ પ્રતિપાદક વાક્યથી અપ્રકૃત અર્થનું કથન એ સમાસથી અર્થાત્ સંક્ષેપથી અર્થદ્વય કહેવાથી સમાસોક્તિ.

સર્વસ્વકાર આ લક્ષણ આપે છે:—

વિશેષણાનાં સામ્યાદપ્રસ્તુતસ્ય ગમ્યત્વે સમાસોક્તિઃ

વિશેષણોની સમતાથી અપ્રસ્તુતની ગમ્યતામાં સમાસોક્તિ અલંકાર છે.

ચન્દ્રાલોકકાર આ લક્ષણ આપે છે:—

સમાસોક્તિઃ પરિસ્ફૂર્તિઃ પ્રસ્તુતેઽ પ્રસ્તુતસ્યચેત્.

જે પ્રસ્તુતમાં અપ્રસ્તુતની સ્ફૂરણા હોય તે સમાસોક્તિ.

સમુચ્ચય.

“ જશવંતજશોભૂષણકાર ” લખે છે:—

સમુચ્ચય શબ્દનો અર્થ ઘણાઓનું એકઠું થવું. ચિન્તામણિ કોષકાર ” કહે છે:—“ સમુચ્ચયઃ રાશૌ ” જ્યાં સમુચ્ચયનું વર્ણન કરવામાં આવે એ સમુચ્ચય અલંકાર છે.

યથા.

મણિ શાણધસાયલો ને શૂરનું,

અસિચૂરિત અંગ રણાંગણ લાસે;

મદક્ષીણ મતંગજ તીરતણ,

વહેતી સરિતા તુચ્છ કાર્તિક માસે;

શશિકેશ કલા વર્ણ છે રતિમર્દિત,

ખાલવધૂ કરો કેલિ વિલાસે,

ધનહીન ઉદાર પદારથ એ સહુ;

ક્ષીણ થતાં અતિ શોભા પ્રકાશે.

આ ઉદાહરણમાં સ્વાભાવિક ક્ષીણતાથી શોભવાવાળી વસ્તુ-
ઓનો કવિએ કાવ્યમાં સમુચ્ચય કર્યો છે.

મહારાજ ભોજ સમુચ્ચયનું આ લક્ષણ આપે છે:—

निवेशनमनेकेषामेकतः स्यात्समुच्चयः

एकतः अर्थात् अनेक पदार्थानुं એકત્ર નિવેશન એ સમુચ્ચય
અલંકાર થાય છે.

વાગ્ભટ આ લક્ષણ આપે છે:—

एकत्र यत्र वस्तुनामनेकेषां निबन्धनम् ॥

अत्युत्कृष्टापकृष्टानां तं वदन्ति समुच्चयम् ॥

જ્યાં અતિ ઉત્કૃષ્ટ અથવા અપકૃષ્ટ અનેક વસ્તુઓનું એકત્ર
નિબન્ધન અર્થાત્ કાવ્યમાં વર્ણન હોય એને સમુચ્ચય કહે છે.

યથા.

शशि द्विवस धूसर गलितयौवन, कामिनी उर आणु;

सर विगतवारिज मुग्ध निरक्षर सुंदराकृति नल्ल.

રહે ધનપરાયણ નૃપ સતત, દેખું સજન હુઝારી તાત;

ખલજન નૃપની સંગે રહે, હરે મન સદય છે એ સાત.

આહીં મનમાં સાલવાવાળી વસ્તુઓનો સમુચ્ચય કરવામાં
આવ્યો છે. આ અપકૃષ્ટોનો સમુચ્ચય છે.

કારણસમુચ્ચય, ગુણસમુચ્ચય અને ક્રિયાસમુચ્ચયથી બ્રમ
કરીને કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકાર સમુચ્ચયનું આ લક્ષણ આપે છે:—

तत्सिद्धिहेतावेकस्मिन्यत्रान्यत्तत्करं भवेत् ।

समुच्चयोऽसौ सत्वन्यो युगपद्या गुणाक्रियाः ॥

જ્યાં એની સિદ્ધિનો હેતુ એક રહેતાં અન્ય એનો કરવાવાળો
થઈ જાય એ પ્રથમ સમુચ્ચય છે. અને ગુણ તથા ક્રિયાઓનું એકજ
સમયમાં થવું એ દ્વિતીય સમુચ્ચય

સર્વસ્વકાર, રતનાકરકાર અને ચન્દ્રાલોકકાર ઇત્યાદિ એના અનુસારી છે. ચન્દ્રાલોકકાર આ લક્ષણુ આપે છે.

बहूनाम् युगपद्भावभाजां गुम्फः समुच्चयः

अहंप्राथमिकाभाजामेककार्यान्वयेऽपि सः

યુગપદ્ અર્થાત્ એકજ સમયના ભાવને ભજવાવાળા ઘણા-ઓનું શુદ્ધન અર્થાત્ કાવ્યમાં વર્ણન કરવું એ સમુચ્ચય. અને પ્રથમમાં પ્રથમ એવા ભાવને ભજવાવાળા ઘણાઓના એક કાર્યના સંબંધમાં પણ સમુચ્ચય છે.

કુવલયાનંદકારે વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે કોઈ કોઈ ક્રિયાઓનો કિંચિત્ કાલ ભેદ સંભવ છે. તોપણ શતપત્ર પત્રશત ભેદ ન્યાયથી ચૌગપ્થ વિવક્ષિત છે.

કુવલયાનંદકાર કારણસમુચ્ચયનું આ ઉદાહરણુ આપે છે.

यथा.

જોખન વિદ્યા મદન ધન, મદ ઉપજાવે એહ.

આહો અહમહમિકયા અર્થાત્ હોડાહોડી ખલેકપોત ન્યાયથી અનેક કારણોનું ધારણુ કરવું છે.

કારણસમુચ્ચયના ચાર પ્રકાર છે. એક તો અનેક કારણ મળીને એક કાર્ય કરે. આ પ્રકારનું ઉદાહરણુ ઉપર આપેલ છે.

દ્વિતીય પ્રકાર એ છે કે કારણ કાર્યસિદ્ધિમાં પ્રવૃત્ત રહેતાં કારણાન્તર એ કાર્યની સુગમતા કરે.

यथा.

દીન વચન કરો સજલ દ્રગ, પડયો પ્રિયાને પાય;

કર્ચુ માનમોચન સુગમ, તુરત ઘટા ગહરાય.

તૃતીય પ્રકાર એ છે કે કારણ કાર્યસિદ્ધિમાં પ્રવૃત્ત રહેતાં કારણાન્તર એ કાર્યની અધિકતા કરે.

यथा.

હતું રૂપ યૌવનતાણું, તારે મન અભિમાન;

અધિક થયું આધીનતા, પતિની પડી પિછાન.

ચતુર્થ પ્રકાર એ છે કે અનેક કારણોમાં એ સંદેહ હોય કે આ કાર્ય કેણે કર્યું ?

યથા.

મલયાચલ માંડેત કે, શશિ કે કોકિલગાન,
હરે માહરાં પ્રાણ સખોં, એનું કરો નિદાન.

સહોક્તિ.

“ જશવંતજશોભૂષણકાર ” લખે છે:—

સહ નામ સંગનું છે. સહુભાવની ઉક્તિ એ સહોક્તિ. જ્યાં સહ-ભાવની ઉક્તિ વર્ણન કરવામાં આવે એ સહોક્તિ અલંકાર છે.

“ શિષ્યો સાથે ગુરૂ આવે છે, ” આવાં વર્ણનમાં અલંકાર નથી. રોચકતા વિના અલંકારતા નથી એમ સર્વત્ર જાણી લેવું.

યથા.

યશ પહોંચ્યો યદુરાયનો, અરિસંગે દિગઅંત;
શ્રી આવી અરિભૂમિસહ, વંદી વિશ્વ વદંત.
વેદવ્યાસ લગવાન આ લક્ષણ આપે છે:—

સહોક્તિ: સહભાવેન કથનં તુલ્યધર્મિણામ્.

સમાન ધર્મીઓના સહુભાવથી કરીને કથન કરવું એ સહોક્તિ અલંકાર છે.

આચાર્ય દંડી આ લક્ષણ આપે છે:—

સહોક્તિ: સહભાવેન કથનં ગુણકર્મણામ્ ॥

ગુણ અને કર્મના સહુભાવનું કથન એ સહોક્તિ અલંકાર.

“ કાવ્યપ્રકાશકાર ” આ લક્ષણ આપે છે:—

સા સહોક્તિ: સહાર્થસ્ય બલાદેકં દ્વિવાચકં ।

સહાર્થના બલથી એક શબ્દ બન્નેનો વાચક હોય એ સહોક્તિ.

કાવ્યપ્રકાશકારે વૃત્તિમાં લખ્યું છે કે જો એક અર્થને કહેવા-વાળો શબ્દ પણ સહાર્થ બલથી બલયનો સાપક થઈ જાય એ સહોક્તિ.

“ સર્વસ્વકાર ” આ લક્ષણ આપે છે:—

ઉપમાનોપમેયયોરેકસ્ય પ્રાધાન્યનિર્દેશેઽ

પરસ્ય સહાર્થસબન્ધે સહોક્તિઃ ॥

ઉપમાન અને ઉપમેયમાંથી એકનું પ્રધાનતાથી કથન, અન્યનું સહાર્થ સબંધથી કથન એ સહોક્તિ અલંકાર.

વાગ્લટ આ લક્ષણ આપે છે:—

સહોક્તિઃ સા ભવેદ્યત્ર કાર્યકારણયોઃ સહ ।

સમુત્પત્તિકથા હેતોર્વક્તું તજ્જન્મશક્તિતામ્ ॥

કારણની કાર્યઉત્પત્તિ સામર્થ્ય કહેવાને માટે કાર્ય કારણની સાથે ઉત્પત્તિ કહેવી એ સહોક્તિ.

યથા.

બ્રહ્મો નમાર્વો આકર્ષતા, અરિયશ મદશ્રી સાથ;

રણુમાં ધનુષ અપૂર્વકૃતિ, જયતિ જયતિ સધુનાથ.

આહીં સહોક્તિ અલંકારનું સ્વરૂપ તો સહભાવ માત્ર છે.

સાર.

જથવંતજશોભૂષણકાર કહે છે:—

સાર શબ્દનો અર્થ શ્રેષ્ઠ છે. ચિન્તામણિ કોષકાર કહે છે:—

“ સારઃ શ્રેષ્ઠે ” વસ્તુના શ્રેષ્ઠ અંશને લોકમાં સાર કહેવાની રૂઢિ છે.

જે વસ્તુનો સાર છે તેજ સાર અલંકાર.

યથા.

આ અપાર સંસારમાં, સાર વસ્તુ કવિવાણી;

જેને જગત બધું રહ્યું, વારંવાર વખાણી.

યથા.

રાજ્યસાર ભૂ, ભૂમાં પુરગણ, પુરમાં સૌધ સૌધ શય્યા ભણ;

તેમ વરાંગી છે શય્યામાં, જાણ અંગ સર્વસ્વ તું તેમાં.

સ્વામી, અમાત્ય, સુહૃદ, કોષ, રાષ્ટ્ર, દુર્ગ અને સેના એ સખ્તાંગ મળીને રાજ્ય વસ્તુ છે. એ એવી રાજ્ય વસ્તુમાં ધરણી સાર છે. કેમકે ધરણીથી સર્વ થાય છે. આહીં ધરણીથી દેશની વિવક્ષા છે. વનપર્વતાદિ

મળીને ધરણી વસ્તુ છે. જેમાં પુર સાર છે, ઇત્યાદિ ધોરીના આ ઉદા-
હરણમાં રાજ્યમાં ધરણી સાર છે. એથી લઈને શય્યામાં વરાંગના
સાર છે. આહીં સુધી તો સાર લૌકિક હોવાથી એ સારોમાં અલંકારતા
નથી. પણ વરાંગનામાં અંગ સર્વસ્વ અર્થાત્ લાવણ્ય સાર છે. એ સાર
સહૃદયવેદ હોવાથી અલંકારતાને પ્રાપ્ત થાય છે. આમાં લોકસારની
પરંપરા લઈને વરાંગનામાં અંગ સર્વસ્વ સાર છે.

કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકાર આ લક્ષણ આપે છે.

उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत्सारः परावधिः ॥

પરાવધિને પામેલ ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ સાર અલંકાર છે.

ચન્દ્રાલોકકાર આ લક્ષણ આપે છે:—

उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सार इत्यभिधीयते

ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ સાર અલંકાર કહેવાય છે. કુવલયાનંદકાર
૨લાઘ્ય ગુણોત્તુ આ ઉદાહરણ આપે છે.

યથા.

છે ઉદરમાંહિ ત્રિલોક એ હરિ સહસ્રશ્રુણુ તનમાંય;
મણિ સદૃશ એ શ્રુણુ જલધિમાં જલજન્તુ ઇવ નિરખાય,
એ જલધિ અંજલિ કરી પીધો, એ મહા ઋષિશ્રી અગસ્ત;
આકાશમાં ખલોત ઇવ થાયે ઉદય ને અસ્ત;
જેને થયું નલ એક ડગલું એ ત્રિવિક્રમ ઇશિ;
મનધારણા પૂરણ કરે, નિત આપની અવનીશ.
આમાં ૨લાઘ્ય ગુણોત્કર્ષનું વર્ણન છે.

અ૨લાઘ્ય ગુણોત્કર્ષનું આ ઉદાહરણ આપે છે:—

યથા.

તુલ્યર્થો તૂલ ને તૂલથી, હળવો યાચક બાણી;
પવન ન આવે પાસ કદિ, યાચનભય ઉર આણી.
આમાં અ૨લાઘ્ય ગુણોત્કર્ષનું વર્ણન છે.

સૂક્ષ્મ.

“ જશવંતજશોભૂષણકાર ” લખે છે:—

સૂક્ષ્મ એટલે ખારીક, એથી જ્યાં સૂક્ષ્મતા ચમત્કારી હોય ત્યાં સૂક્ષ્મ અલંકાર થાય છે.

જ્યાં સૂક્ષ્મતાનું વર્ણન કરવામાં આવે એ સૂક્ષ્મ અલંકાર છે.

યથા

સમન્નવે રણશત્રુને, તોળીં ભૂપ તરવાર;

રૂપથીં શિર ધાશે પરાં, ઉર કરીં લીંચો વિચાર.

આહીં રણાંગણમાં તરવાર તોળવારૂપ એટલા માત્રથી રાજા પોતાના શત્રુઓને આવું સૂક્ષ્મતાથી કહે એથી આહીં સૂક્ષ્મ અલંકાર છે.

આચાર્યદંડી આ પ્રમાણે લક્ષણ આપે છે:—

इङ्गिताकारलक्ष्योऽर्थः सौक्ष्म्यात्सूक्ष्म इति स्मृतः ॥

ઇંગિત અને આકારથી જોવા યોગ્ય અર્થ સૂક્ષ્મ હોવાથી સૂક્ષ્મ એમ કહેવામાં આવેલ છે.

કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકાર આ લક્ષણ આપે છે:—

कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाश्यते ।

ધર્મેણ કેનચિદ્યત્ર, તત્સૂક્ષ્મં પરિચક્ષતે ॥

કોઈ નિમિત્તથી બતાવેલ સૂક્ષ્મ અર્થ પણ અન્યને માટે કોઈ ધર્મથી પ્રકાશિત કરવામાં આવે ત્યાં સૂક્ષ્મ અલંકાર કહેવાય છે.

યથા

નિજના મુક્તાહારને, પતિને કંઠે ધારીં;

કહે પ્રિયા આ આપને, શોભા દે છે સારીં.

આહીં નાયકથી નહીં જોવાએલ વિપરીત રતિરૂપ પોતાના અભિપ્રાયને એ નાયકાએ નાયકપ્રતિ સૂક્ષ્મતાથી બતાવેલ છે.

સ્મૃતિ.

“ જશવંતજશોભૂષણકાર ” લખે છે:—સ્મૃતિ એટલે સ્મરણ.

જ્યાં સ્મૃતિનું વર્ણન હોય એ સ્મૃતિ અલંકાર.

યથા

તુંને જોઈ નૃપ ભોજને, સ્મરતી સૃષ્ટિ સમસ્ત;
આહીં દાની રાજના ઉદારતાદિ ગુણો જોઈ મહારાજ ભોજની
સ્મૃતિ આવે છે.

“ કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકાર ” આ લક્ષણુ આપે છે:—

યથાનુભવમર્થસ્ય દૃષ્ટે તત્સદૃશે સ્મૃતિઃ ॥

અનુભવ કરેલ પદાર્થના સદૃશ જોવાથી જે સ્મૃતિ થાય તે
સ્મૃતિ અલંકાર.

મહારાજ ભોજ આ લક્ષણુ આપે છે:—

સદૃશાદૃષ્ટચિન્તાદેરનુભૂતાર્થવેદનમ્ ।

સ્મરણં પ્રત્યભિજ્ઞાન સ્વમાવપિ ન તદ્ભવિ ॥

પહેલાં અનુભવ કરેલ પદાર્થના સદૃશ જોવાથી અદ્રષ્ટથી અ-
ર્થાત્ પ્રારબ્ધથી અને ચિન્તા આદિથી જે જ્ઞાન તે સ્મરણાલંકાર
અને કાલાન્તરમાં જોએલ પદાર્થને ફરી જોવાથી એવું જ્ઞાન થાય છે
કે આ એ છે એવા જ્ઞાનને પ્રત્યભિજ્ઞાન કહે છે. તે પ્રત્યભિજ્ઞાન અને
સ્વપ્ન પણ સ્મરણથી ભિન્ન નથી.

યથા

દળતાં દિપ રણુ ખર્જીથી, પેખીં પ્રતાપ નરેન્દ્ર;

નગ વિદારતો વજીથી, સૂર્ય સંભારે ઇન્દ્ર.

પ્રથમ વજીથી પહાડોને વિદારતા ઇન્દ્રને સૂર્યે જોયો હતો,
એથી ઉક્ત ઇન્દ્રનો સૂર્યને અનુભવ હતો, એના જેવી હલદીઘાટની
લડાઈમાં તલવારથી ફિરદોને (હાથીઓને) થરથરાવનાર પ્રતાપને
જોઈને સૂર્યને ઉક્ત ઇન્દ્રનું સ્મરણ થયું. આહીં નેત્રોથી અનુભવ
કરેલ ઇન્દ્રના સદૃશ મહાન પ્રતાપરાણુને જોવાથી સૂર્યને ઇન્દ્રની
સ્મૃતિ થાય છે અને આગળના ઉદાહરણમાં શ્રવણોથી અનુભવ કરેલ
ભોજના જેવા મહાન નૃપતિને જોવાથી સર્વને ભોજની સ્મૃતિ થાય છે.

સ્વભાવોક્તિ.

“ જશવંતજશોભૂષણકાર ” લખે છે:—

“સ્વભાવ” શબ્દનો અર્થ પોતાનો ધર્મ. ચિન્તામણિકોષકાર કહે છે:—“સ્વભાવઃ સહજધર્મવિશેષે” ઉક્તિનો અર્થ કથન છે.

જ્યાં કોઈ વસ્તુના સ્વભાવની ઉક્તિ હોય એ સ્વભાવોક્તિ અલંકાર કહેવાય છે.

યથા.

દ્રગ સસ્નેહ પ્રસન્ન મુખ, વક્ષસ્થલ મુવિશાલ;
જુનુ પ્રલંબિતભુજ નૃપતિ, નિરખી થાઉં નિહાલ.
આ આકૃતિની સ્વાભાવોક્તિ છે.

યથા.

મોર મુકુટ કટિકાછની, કર મુરતિ ઉર માલ;
એ ખાનક મુજ મન વસો, સદા બિહારીલાલ.
આ શ્રી કૃષ્ણના વેશની સ્વભાવોક્તિ છે. એજ રીતે લિન્ન લિન્ન સ્વભાવનાં ઉદાહરણો અત્રે સ્થલસંકોચને લીધે આપેલ નથી.
આચાર્ય દંડી આ લક્ષણ આપે છે:—

નાનાવસ્થં પદાર્થાનાં રૂપં સાક્ષાદ્વિવૃણ્વતી ।

સ્વભાવોક્તિશ્ચ જાતિશ્ચેત્યાદ્યા સાલંકૃતિર્યથા ॥

પદાર્થોના વિવિધ અવસ્થાવાળા રૂપને સાક્ષાત્ કહેનારી સ્વભાવોક્તિ અને જાતિ નામવાળી સર્વ અલંકૃતિઓમાં પહેલી અલંકૃતિ છે.

કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકારનું આ લક્ષણ છે.

સ્વભાવોક્તિસ્તુ ડિમ્બાદેઃ સ્વક્રિયારૂપવર્ણનમ્

ડિમ્બ અર્થાત્ બાલકાદિકોની પોતાની ક્રિયા અથવા રૂપનું વર્ણન એ સ્વભાવોક્તિ,

પ્રકાશકારે “રૂપ” શબ્દનો અર્થ વર્ણ અથવા આકૃતિ કર્યો છે.

સર્વસ્વકાર આ લક્ષણ આપે છે:—

સૂક્ષ્મવસ્તુસ્વભાવયથાવદ્વર્ણનં સ્વભાવોક્તિઃ ।

વસ્તુના સૂક્ષ્મ સ્વભાવનું યથાવત્ વર્ણન એ સ્વભાવોક્તિ.

વળી વૃત્તિમાં લખ્યું છે કે સ્વભાવવર્ણન માત્ર અલંકાર નથી, કેમકે એમ તો સર્વત્ર અલંકાર થઈ જશે. એથી લક્ષણમાં સૂક્ષ્મ પદનું પ્રહુણ છે. સૂક્ષ્મ અર્થાત્ કવિમાત્ર ગમ્ય. એથી કવિમાત્ર ગમ્ય. વસ્તુના સ્વભાવનું ન્યૂનાધિક રીતે વર્ણન એ સ્વભાવોક્તિ અલંકાર.

રત્નાકરકાર આ લક્ષણ આપે છે:—

સમ્યક્સ્વભાવવર્ણનં સ્વભાવોક્તિઃ ॥

સારી રીતથી સ્વભાવનું વર્ણન એ સ્વભાવોક્તિ.

એમણેજ વૃત્તિમાં લખ્યું છે કે વસ્તુસ્વભાવ એ રીતના છે. સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ. સ્થૂલ તો સમસ્ત કવિગોચર છે. એના વર્ણનમાં કોઈ અલંકાર નથી.

યથા.

શિર અંગદની ગોદમાં, ચરણ ગોદ હનુમાન,
મૃગત્વચ્સૂતા રામ દે, અનુજવચનમાં કાન.

હેતુ.

“જશવંતજશોભૂષણકાર” લખે છે:—

હેતુ એટલે કારણ. હેતુ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે. “હિનોતિ વ્યાપ્નોતિ કાર્યં” इति हेतुः” કાર્યમાં વ્યાપ્ત થાય એ હેતુ. નિષ્કર્ષ એ છે કે કાર્યને ઉત્પન્ન કરે એ હેતુ. તે હેતુ બે પ્રકારના છે. કારક અને જ્ઞાપક. ઉત્પન્ન કરવાવાળો કારક કહેવાય અને જ્ઞાન કરાવવાવાળો જ્ઞાપકહેતુ કહેવાય. જેમ ધૂમ્રનો હેતુ અગ્નિ એ કારકહેતુ છે. કેમકે એ ધૂમ્રને ઉત્પન્ન કરે છે. અને ધૂમ્ર અગ્નિનું જ્ઞાન કરાવવાવાળો છે, એથી એ જ્ઞાપક હેતુ છે.

યથા.

દર્પણમાં નિજ છબિ નિરખી, નયને મોદ ઉમંગ;

પતિવશ કરતાં નારીમુખ, ચડયો ગર્વનો રંગ.

આહીં નયનોને મોદ—ઉમંગ થવો તથા મુખ ઉપર ગર્વનો

રંગ ચઢવો એમાં પોતાની ખૂબસુરતી અને પતિને વશ કરવા રૂપ હેતુ છે. એ કારક હેતુ બાણવો.

યથા.

કોકિલરવઆરંભ ને, કલિઓતણો પ્રકાશ;
સૂચવે સમય વસંતનો, હૃદયે વધે હુંદાસ.

આમાં વસંત સમયનું જ્ઞાન કરાવવામાં કોકિલરવ આરંભાદિ હેતુ છે. એ જ્ઞાપક હેતુ બાણવો.

આચાર્યદંડી અને મહારાજ ભોજ કહે છે:—

વિદૂરકાર્યઃ સહજઃ કાર્યાનન્તરજસ્તથા,

યુક્તો ન યુક્ત ઇત્યેવમસંખ્યાશ્ચિત્રેહેતવઃ ॥

વિદૂરકાર્ય અર્થાત્ કારણથી કાર્યનું દૂર હોવું, એ દેશથી અને કાલથી બે પ્રકારનું છે. કારણ અને સ્થલમાં, કાર્ય અને સ્થલમાં, એતો દેશની વિદૂરતા છે. સહજ અર્થાત્ કાર્ય કારણની સાથેજ હોવું. કાર્યાનન્તરજ અર્થાત્ કાર્ય પહેલાં થવું અને કારણ પછી થવું, આનું ઉદાહરણ વિચિત્ર અલંકારમાં આપેલ છે. યુક્ત અર્થાત્ કારણને યોગ્ય કાર્ય, અયુક્ત અર્થાત્ કારણને અયોગ્ય કાર્ય.

અયુક્ત કાર્યનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે:—

યથા.

તુજ પ્રતાપ રવિ તેજ નૃપ, રાખે કેવી રીત;

અન્ય નૃપતિના કરકમલ, સંકોચાવે નિત્ય.

આહીં રવિ હોવાથી કમલોને સંકુચાવવાનું અયુક્ત કાર્ય છે.

આચાર્યદંડી આ પ્રમાણે લક્ષણ આપે છે:—

हेतुश्च सूक्ष्मलेशौ च वाचामुत्तमभूषणम् ।

कारकज्ञापकौ हेतू तौ चानेकविधौ यथा ॥

હેતુ, સૂક્ષ્મ અને લેશ વાચાં અર્થાત્ વાણીનું ઉત્તમ ભૂષણ છે.

હેતુ કારક અને જ્ઞાપક એમ બે પ્રકારના હોઈને ફરી અનેક પ્રકારના થાય છે,

રૂઢિ આ લક્ષણ આપે છે:—

हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदकृद्भवेद्यत्र ।

सोलंकारो हेतुः स्यादन्येभ्यः पृथग्भूतः ॥

જ્યાં કાર્ય કારણનું અભેદ કરવાવાળું કથન હોય એ હેતુ અલંકાર છે. એ અન્ય અલંકારોથી પૃથક્ થશે.

ચન્દ્રાલોક પરમતથી આ લક્ષણ આપે છે:—

हेतुहेतुमतोरैक्यं हेतुं केचित्प्रचक्षते ॥

કાર્યકારણની એકતાને કેટલાક હેતુ અલંકાર કહે છે.

યથા

आ कटाक्ष नृप दानीनुं, विभुधनौ रभा विलोक;

રાજાનું કટાક્ષ વિદ્ધાનોની લક્ષ્મીરૂપ કાર્યનું કારણ છે. તેથી આહી કાર્યકારણતાનો અભેદ કહ્યો છે.

वेदव्यास लगवान आ लक्षण आपे છે:—

सिषाधयिषितार्थस्य हेतुर्भवति साधकः ।

कारको ज्ञापकश्चेति द्विधा सोऽप्युपजायते ॥

સિદ્ધ કરવાને ઇચ્છેલ અર્થનો જે સાધક એ હેતુ અલંકાર છે; અને એ હેતુ કારક અને જ્ઞાપક એવા બે પ્રકારના છે.

અન્તર્ભાવાલંકાર.

પ્રાચીનોએ જે જે અલંકારોને પ્રાધાન્યાલંકારમાં અન્તર્ભૂત બતાવ્યા છે તેનું શ્રી જશવંતજશોભૂષણકાર નીચે પ્રમાણે સમાધાન કરે છે.

અજ્ઞ.

“અજ્ઞ” શબ્દનો અર્થ પ્રસિદ્ધ છે. પ્રાચીન અંગ નામક અલંકારાન્તર માને છે.

“અલંકારોદાહરણકાર” આ પ્રમાણે લક્ષણ ઉદાહરણ બતાવે છે:—

અજ્ઞિનઃ ફલવત્ત્વેઽપરસ્યાફલત્વમજ્ઞમ્ ।

અંગી ફલવાન હોય અને અપર અર્થાત્ અંગ ફલવાન ન હોય એ અજ્ઞ અલંકાર.

યથા.

બન્યાં હતાં હરકોપનાં, સાધન કામ વસંત;
બચ્યો વસંત અને જળી, આબ્યો સ્મરનો અંત.

પોતાના સામંત વસંતને લઈને મનોજે હરના તપનો ભંગ કયો; ત્યાં હરની કોપાગ્નિથી મનોજ (અંગી) દગ્ધ થઈ ગયો અને વસંત (અંગ) દગ્ધ નહીં થયો. વસંત અંગ અને કામ અંગી છે. હરને કોપ કરાવવામાં એ બન્ને સાધન હતાં; એથી હરકોપાગ્નિથી બન્ને દગ્ધ થવા જોઈએ.

અમારા મતથી અમે પ્રકાશિત કરેલ “અતુલ્યયોગિતા” અલંકારમાં આ અલંકાર અન્તર્ભૂત છે.

અચિન્ત્ય.

ચિન્તનમાં ન આવે એ “અચિન્ત્ય.” અચિન્ત્યને પ્રાચીનો અલંકારાન્તર માને છે. “રતનાકરકાર” આ લક્ષણ ઉદાહરણ બતાવે છે:—

“અવિલક્ષણાદ્વિલક્ષણકાર્યોત્પત્તિર્વિપર્યયશ્ચાચિન્ત્યમ્

અવિલક્ષણ કારણથી વિલક્ષણ કાર્યની ઉત્પત્તિ અને એનાથી વિપર્યય અર્થાત્ વિલક્ષણ કારણથી અવિલક્ષણ કાર્યની ઉત્પત્તિ એ અચિન્ત્ય અલંકાર.

યથા.

કોકિલને વાચાલતા, વિરહિણી મૌન અંત્યંત;
દેવાવાળો દેખજો, આબ્યો સમય વસંત.

આમાં અવિલક્ષણ થએલ વસંત કારણથી મૌન અને વાચાલતા રૂપ વિલક્ષણ કાર્યની ઉત્પત્તિ છે.

વસંત કારણની અવિલક્ષણતા એ છે કે કોકિલને વાચાલ કરવામાં અને વિરહિણીને મૌન કરવામાં વસંતના સ્વભાવની વિલક્ષણતા નથી.

યથા.

મારે શનિ અશનિ ઉભય, આપ કોપતાં ભૂપ;

શનિ ગ્રહ છે, અશનિ નામ વજ્રનું છે, આંહી આની રૂઢિ વિજ-
ળીમાં છે, આમાં શનિ અશનિ રૂપ બન્ને કારણ પરસ્પર નામથી,
સ્વરૂપથી, અને સ્વભાવથી સર્વથા વિલક્ષણ છે. એ રાજાના શત્રુઓને
મારવારૂપ એકજ અવિલક્ષણ કાર્ય કરે છે.

આવા વિષયોમાં મહારાજા લોજે તો ચિત્ર હેતુ માનેલ છે.
અચિન્ત્યસ્થલમાં આશ્ચર્યજ થાય છે. એથી અમારા મતથી આ
“વિચિત્ર” અલંકારમાં અંતર્ભૂત છે.

અતિશય.

આંહી “અતિશય” શબ્દનો અર્થ અત્યંત છે. પ્રાચીન
અતિશય નામનો અલંકારાન્તર માને છે રતનાકરકાર આ લક્ષણ
ઉદાહરણ આપે છે,

સંભાવનાન્યથા વાતિશયોઽતિશયઃ ॥

સંભાવનાથી અથવા એથી અન્યથા અર્થાત્ અસંભાવનાથી જે
અતિશય તે અતિશય અલંકાર. આંહી સંભાવના તો વિધિ છે.
અસંભાવના નિષેધ છે. વૃત્તિમાં લખ્યું છે કે ઉત્તરોત્તરમાં સંભાવ-
નાથી અથવા અસંભાવનાથી જે અતિશય તે અતિશય અલંકાર.

યથા.

છે નહિ, છે તો સ્થિર નહિ, સ્થિર તો વિષુ ફલવાન;

સંત પુરૂષનો કોપ છે, ખલની પ્રીતિ સમાન.

આંહી સત્પુરૂષોના કોપની ઉત્તરોત્તર અસંભાવના અર્થાત્ નિ-
ષેધથી સત્પુરૂષોના કોપના નિષેધનો અતિશય છે. એવુંજ વિધિમાં
જાણી લેવું જોઈએ. અમારા મતથી આ પ્રકારના અતિશય અર્થાત્
અત્યંતતાનો પણ અધિક અલંકારમાં અંતર્ભાવ છે.

અત્યુક્તિ.

અત્યુક્તિ શબ્દમાં “ અતિ ” શબ્દનો અર્થ ઉલ્લંઘન છે. “ચિન્તામણિકોષકારે” કહ્યું છે કે:—“ અતિ લઙ્ગને ” “અત્યુક્તિ” શબ્દસમુદાયનો અર્થ લંઘનની ઉક્તિ છે. આમાં લોકસીમાલંઘનમાં રૂઢિ છે. કેટલાએકે અતિશયોક્તિને અત્યુક્તિ નામથી કહેલ છે. અને શૂરતા ઉદારતાના લોકસીમાતિવર્તનના ઉદાહરણ આપેલ છે. જેથી બ્રાન્તિથી પ્રાચીનો અત્યુક્તિને અલંકારાન્તર માને છે.

“ ચન્દ્રાલોકકાર ” આ લક્ષણ ઉદાહરણ આપે છે.

અત્યુક્તિરદ્યુતાતથ્યશૌર્યૌદાર્યાદિવર્ણનમ્

અતથ્ય અર્થાત્ મિથ્યાભૂત શૂરતા અને ઉદારતાનું આશ્ચર્ય-જનક વર્ણન એ અત્યુક્તિ અલંકાર છે.

યથા.

તુજ પ્રતાપના અનલે, સોખ્યા છે નૃપતિ સિન્ધુ સાત;

ફરો અરિનારો નયનનાં, નોરે ભર્યા એ વાતો વિખ્યાત.

કુવલયાનંદકાર પરમતથી લખે છે કે સંપત્તિની અત્યુક્તિમાં તો ઉદાત્ત અલંકાર છે. અને શૂરતાની અત્યુક્તિમાં અત્યુક્તિ અલંકાર છે. ખરી રીતે વિચારી જોતાં લોકસીમાતિવર્તનમાં અતિશયોક્તિ થાય છે, અને એથી આમાં લોકસીમાતિવર્તન પ્રાધાન્ય છે. તેથી આવી કિંચિત્ વિલક્ષણતા અલંકારાંતર થવાને નિમિત્ત નહિ બને એથી આ અતિશયોક્તિ અલંકારજ છે.

અનદ્ગ.

પ્રાચીન અનંગ નામનો અલંકારાન્તર માને છે. “ અલંકારો-દાહરણકાર લખે છે:—

“ અદ્ગિનઃ ફલવત્વેઽપરસ્યાફલવત્વમદ્ગમ્

અંગી ફલવાન હોય, અપર અર્થાત્ અંગ ફલવાન ન હોય એ અદ્ગ અલંકાર છે. અંગ અલંકારનું આ લક્ષણ બતાવી અનદ્ગ અલંકારનું લક્ષણ આ પ્રમાણે કહે છે.

“ તદ્વિપર્યયોઽનલ્કાર ”

અંગ અલંકારથી વિપરીત એ અનંગ અલંકાર અર્થાત્ અંગી ફલવાન ન હોય એ અનંગ અલંકાર

યથા.

વૃક્ષ બનાવી અસ્ર, ધાવ કપિઓએ કીધા;
એ સર્વે રાવણે શરૌરમાંહિ સહો લીધા,
પણ પુષ્પો તે તણાં બન્યાં અસ્રથી અધિકતર;
સીતા વિરહી દનુજ કલેશ પામ્યો ઉર અંદર.

વૃક્ષ અંગી છે, પુષ્પ એનાં અંગ છે. આંહી અંગીવૃક્ષ રાવણને કલેશ કરવામાં વિક્ષ બન્યા. પરંતુ અંગ-પુષ્પો રાવણને કલેશ કરવામાં વિક્ષ ન નિવડયા. અમારા મતથી આ પણ અમે કહેલ અતુલ્યયોગિતા અલંકારમાં અંતર્ભૂત છે.

અનધ્યવસાય.

અનધ્યવસાય એટલે અનિશ્ચય. પ્રાચીનો અનધ્યવસાયને અલંકારાન્તર માને છે. ભાનુદત્ત આ લક્ષણ ઉદાહરણ આપે છે.

અનુલિખિતકોટિકં જ્ઞાનમનધ્યવસાયઃ ॥

કોઈ કોટિ જેનો વિષય નથી એવું જે જ્ઞાન એ અનધ્યવસાય અલંકાર. સંશય અને ભ્રમમાં કોટિનું ભાન છે.

યથા

કરે સ્વેદશાલી તન જો આ,
છે આલી વનમાલી કો આ.

આહીં ઇન્દુ કે આનન ! એ સંદેહની પેઠે કોટિનું ભાન નથી; કિન્તુ આ વનમાલાવાળો કોણ છે ? આવા સામાન્ય રૂપથી અનિશ્ચય જ્ઞાન છે. અમારા મતથી આ પણ સંદેહમાં અંતર્ભૂત છે.

અનન્વય.

“ ન અન્વયઃ અન્વયઃ ” એ વ્યુત્પત્તિથી અનન્વય શબ્દને

અર્થ અન્વયનો અભાવ છે. અન્વય તો પદાર્થોના પરસ્પર સંબંધને કહે છે. ઘણા પ્રાચીનો અનન્વય નામનો અલંકારાંતર માને છે.

કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકારનું આ લક્ષણ છે.

“ ઉપમાનોપમેયત્વ એકસ્યૈવૈકવાક્યગે અનન્વયઃ

એકનોજ ઉપમાનોપમેયભાવ એક વાક્યમાં હોય ત્યાં અનન્વય અલંકાર છે.

“ સર્વસ્વકાર ” આ લક્ષણ આપે છે: —

એકસ્યૈવોપમાનોપમેયત્વ અનન્વયઃ ॥

એકની ઉપમાનોપમેયતા થાય ત્યાં અનન્વય અલંકાર છે. કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકારે પરસ્પરોપમાના નિવારણને માટે લક્ષણમાં એક વાક્યનો નિયમ કરેલ છે. “ સર્વસ્વકારે ” કરેલ નથી. ચન્દ્રાલોકકારાદિ સમસ્ત એના અનુગામી છે સર્વ એનું આવું ઉદાહરણ આપે છે.

યથા

ધૃતિધર દ્વીન દયાહુ દ્રરિંદ્રહર,

આપ તુલ્ય આપજ છો ઇશ્વર

આમાં એજ ઇશ્વરમાં એજ ઇશ્વરની ઉપમાનો અન્વય નથી બની શકતો એથી આહીં અનન્વય અલંકાર છે. એ ઉક્ત અન્વયનું બનવું તો હૂષણ છે ત્યારે આવા સ્થલમાં દ્વિતીય સદૃશ વ્યવરહેદની વિવક્ષા કરે છે.

ભામહે આ પ્રમાણે કહેલ છે: —

યત્ર તેનૈવ તસ્ય સ્યાદુપમેયોપમાનતા ।

અસાદૃશ્યવિવક્ષાતો વદન્તિ તમનન્વયમ્ ॥

જ્યાં અસાદૃશ્ય વિવક્ષાથી એની સાથે એનીજ ઉપમાનોપમેયતા હોય એને અનન્વય અલંકાર કહે છે.

પ્રાચીનોના મત પ્રમાણે રસગંગાધરકાર કહે છે કે અનન્વયમાં અસમતા વ્યંગ્ય છે તો પણ અનન્વય રૂપ અમત્કાર પ્રધાન હોવાથી અલંકારાંતર છે.

અલંકાર રત્નાકરકાર અનન્વયના ત્રણ પ્રકાર માનતાં આ લક્ષણ ઉદાહરણ બતાવે છે:—

તેનૈવ તદેકદેશેનાવસિતભેદેન વાનન્વય:

“ તેનૈવ ” અર્થાત્ તેની સાથે તેનો, “તદેકદેશેન” અર્થાત્ તેના એક દેશની સાથે તેના એક દેશનો, અથવા “ અવસિતભેદેન ” અર્થાત્ ઠરાવેલ લેદ વાળાની સાથે એના અન્વયનું ન બનવું એ અનન્વય અલંકાર છે. ઠરાવેલ લેદવાળા તો પ્રતિબિમ્બ છે. આદિનું તો એવુંજ ઉદાહરણ આપેલ છે. “આપ તુલ્ય આપજ છો ઈશ્વર.”

દ્વિતીય—યથા.

રૂપભરી સંસારમાં, છે સુંદરી હબ્બર;

વામાર્ધ સુદક્ષિણુર્ધર્ધી, છે મનહર આ નાર,

તૃતીય—યથા.

રત્નભાંતે કૈલાસમાં, નિજપ્રતિબિમ્બ નિહાળી;

માને સુત્યપતિત્વને, જય ગજવદન દયાલ.

સુત્યપતિત્વ તો સન્નતિયોમાં થાય છે, એ ગણેશના જેવો હાથી ગણેશનું પ્રતિબિમ્બજ છે.

અમારા મતથી અનન્વયનો આક્ષેપમાં અન્તર્ભાવ થાય છે.

અનાદર.

અનાદર તો પ્રસિદ્ધ છે. પ્રાચીન અનાદર નામનો અલંકારાન્તર માને છે. રત્નાકરકાર આ પ્રમાણે લક્ષણ ઉદાહરણ બતાવે છે:—

અપ્રાપ્તાર્થ તત્તુલ્યાઽનાદરોઽનાદરઃ ॥

જે સમયમાં જે વસ્તુ પ્રાપ્ત છે એના તુલ્ય અથવા અપ્રાપ્ત એવી અન્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિને માટે પૂર્વ પ્રાપ્ત વસ્તુનો અનાદર એ અનાદર અલંકાર.

યથા.

સિંહનાદયુત કટકને, તજીને તુજ અરિરાજ;

સિંહનાદયુત કટકને, અટપટ ગ્રહતા આજ.

સિંહનાદ યુદ્ધ સમયમાં સુભટોની ગર્જના અથવા સિંહોના શબ્દ, કટક-સેના અથવા પર્વતનો મધ્યભાગ.

આમાં આદર યોગ્ય તાદૃશ સૈન્યનો અનાદર અવજ્ઞા અલંકાર છે. અનાદરમાં ચમત્કાર હોય ત્યાં અવજ્ઞા અલંકારજ થશે. અવજ્ઞા અને અનાદર તો નામાન્તર છે.

અનુકૂલ.

કેટલાક પ્રાચીન અનુકૂલ નામનો અલંકારાન્તર માને છે. સાહિત્યદર્પણુકારનું આ લક્ષણ ઉદાહરણ છે.

અનુકૂલં પ્રાતિકુલ્યમનુકૂલાનુબન્ધિ ચેત્

જ્યાં પ્રતિકૂલતા અનુકૂલતાનુબન્ધિ અર્થાત્ અનુકૂલ થઈ જાય ત્યાં અનુકૂલઅલંકાર.

યથા.

જે નખક્ષતથી કોપતી, તો સુણ સુગ્ધા નાર;

ખાંધી લે ભુજપાશથી, કંઠે નંદકુમાર.

પાશથી કંઠખંધન પ્રતિકૂલ છે, આહીં નાયિકાની ભુજલતા-રૂપ પાશથી કંઠખંધન અનુકૂલ થઈ જાય છે. અમારા મતથી આહીં તો પરિણામ અલંકાર છે.

અનુકૃતિ.

અનુકૃતિ અર્થાત્ બીજાની પેઢે કરવું તે. ચિન્તામણિકોષકારે કહ્યું છે કે અનુકૃતિઃ અનુકરણે. પ્રાચીનો અનુકૃતિ નામનો અલંકારાન્તર માને છે.

રત્નાકરકાર આ પ્રમાણે લક્ષણ આપે છે:—

हेत्वन्तरादन्यस्यापि तथात्वमनुकृतिः

કારણાન્તરથી અન્યનું પણ તથાત્વ અર્થાત્ એના જેવું થઈ જવું એ અનુકૃતિઅલંકાર.

યથા.

શરનિકર નિર્ભર નૃપતિ, સાતલ કેડે સર્વ શરીર,

પ્રતિભટ્ટે પ્રેરિત ખડ્ગ પહોંચે, એ વિલંબથી વીર;

સુરનારૌ વૃષ્ટિ સુમનરજથી, નૃપતિ પૂરિત નયન,
પ્રતિભટોપ્રતિ સુપ્રહાર, એના થકી શીઘ્ર બંને ન.

રત્નાકરકાર કહે છે કે સમ અલંકારમાં તો પ્રથમજ સમ થયેલ વસ્તુઓનો સંયોગ છે. આહીં તો સંયોગની પછી સમતા થાય છે. અમારા મતથી નામાર્થ માત્ર તો રૂપકનો વિષય છે, કેમકે અનુકરણ તો નકલ છે અને રત્નાકરકારના લક્ષણ ઉદાહરણાનુસાર તો અમે રૂપક કરેલ તુલ્યયોગિતા છે. અને રત્નાકરકારે જે સમ અલંકારથી વિલક્ષણતા બતાવી છે એટલા માત્રથી અલંકારાન્તર થતો નથી. સમતામાં પર્યાવસાન કરે તો સમ અલંકારજ થશે.

અનુગુણ.

“ અનુગુણ ” આમાં “ અનુ ” શબ્દનો અર્થ દીર્ઘતા અથવા વધવું છે. ચિન્તામણિકોષકાર કહે છે. “ અનુ આયામે ” સિદ્ધાન્ત કૌમુદીમાં કહ્યું છે કે:—“ આયામો દૈર્ઘ્યમ્ ” “ અનુગુણ ” શબ્દ સમુદાયનો અર્થ “ ગુણનું વધવું ” છે.

પ્રાચીનો અનુગુણ ને અલંકારાન્તર માને છે. “ ચન્દ્રાલોકકાર ” આ પ્રમાણે લક્ષણ ઉદાહરણ બતાવે છે.

પ્રાક્સિદ્ધસ્વગુણોત્કર્ષોઽનુગુણઃ પરસંનિધેઃ ।

ખીજના સબંધથી પહેલાં સિદ્ધ થયેલ પોતાના ગુણનો ઉત્કર્ષ એ અનુગુણ અલંકાર છે.

યથા.

તુજ કટાક્ષથી શ્રવણના, નીલોત્પલ અતિ નીલ;
કરથી માણિક અતિઅરૂણ, છે સુન્દરતા શીલ.

અમારા મતથી આતો અધિક અલંકારનો વિષયજ છે. ઉક્ત રીતિથી ગુણની અધિકતા અલંકારાન્તર હોવાને યોગ્ય નથી.

અપ્રત્યનીક.

કેટલાક પ્રાચીન અપ્રત્યનીક નામનો અલંકારાન્તર માને છે. અલંકારોદાહરણકાર પ્રત્યનીકતું અનિષ્ટસ્ય તદીયસ્ય વા પ્રાતિ

કૂલ્યં પ્રત્યનીકમ્ અનિષ્ટની અથવા અનિષ્ટના સંબંધીની પ્રતિકૂલતા એ પ્રત્યનીક અલંકાર. આવું લક્ષણ કહીને પ્રત્યનીકના વિપરીત ભાવમાં અપ્રત્યનીક અલંકાર માનનાર આ લક્ષણ કહે છે:—

અન્યથાત્વ પ્રત્યનીકમ્

પ્રત્યનીક અલંકારનો અન્યથા ભાવ એ અપ્રત્યનીક એના મતાનુસાર પ્રત્યનીકનો અન્યથા ભાવ એ છે કે ઇષ્ટની અથવા ઇષ્ટના સંબંધીની અનુકૂળતા.

યથા.

કચ કસ્તૂરી કોકિલા, ઘન તમ અને તમાલ;

કૃષ્ણ વસ્તુથી હિત કરે, ભરી કૃષ્ણહિત બાલ.

અમારા મત પ્રમાણે સાક્ષાત્ પ્રતિ પ્રતિકૂલતા અનુકૂલતા તેો અન્યોન્ય અલંકાર છે, અને સંબંધી પ્રતિ પ્રતિકૂલતા અનુકૂલતા પ્રત્યનીકના પ્રકાર છે. તે અમે પ્રત્યનીકના પ્રકરણમાં સવિસ્તર લખેલ છે. આ વિષય પણ પ્રત્યનીકમાં અંતર્ભૂત છે.

અભીષ્ટ.

અભીષ્ટ શબ્દનો અર્થ વાંચિછત છે. પ્રાચીનો અભીષ્ટ નામનો અલંકારાન્તર માને છે. અલંકારોદાહરણકાર આ લક્ષણ આપે છે.

स्वयं विधेयस्यान्यतः सिद्धिरभीष्टम्

પોતાના કર્તવ્યની અન્યથી સિદ્ધિ એ અભીષ્ટ અલંકાર છે.

યથા.

જે પ્રતાપરાણાના, જય કરવાને જોગ તુરકઓક;

તેને જીતી લીધા, મળી સર્વ મેવાડોં બિલ્લ લોક.

અમારા મતથી આ તે પ્રાચીનોના માનેલ પ્રહર્ષણ અલંકારના પ્રથમ પ્રકારમાં અંતર્ભૂત છે, એનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે:—

उत्कण्ठितार्थसंसिद्धिर्विना यत्नं प्रहर्षणम् ।

ઉત્કંઠિત અર્થની યત્ન વિના સિદ્ધિ એ પ્રહર્ષણ અલંકાર છે.

અભ્યાસ.

અભ્યાસ શબ્દનો અર્થ પ્રસિદ્ધ છે. પ્રાચીનો “અભ્યાસ” નામનો અલંકારાન્તર માને છે.

અલંકારોદાહરણકાર આ લક્ષણ ઉદાહરણ બતાવે છે.

દુષ્કરસિદ્ધિકૃદભ્યસનમભ્યાસઃ ॥

દુષ્કર સિદ્ધિ કરવાવાળો અભ્યાસ એ અભ્યાસ અલંકાર.

લોક વિલક્ષણતાને માટે દુષ્કર વિશેષણ છે.

યથા

હરદ્રગ હુતભુકમાંહિ, ધસી, નિકળતાં નિરખ્યો સ્મરખંડાર;

અતિ તપ નૃપતું સેવન, કરતાં દિલમાં ડરે ન ઉદાર.

અમારા મતથી દુષ્કર સિદ્ધિ કરવાવાળો અભ્યાસ પણ લૌકિક-જ હોવાથી અલંકાર હોવાને યોગ્ય નથી એથી આ લોકમાં અન્તર્ભૂત છે.

આ કાવ્યમાં ચમત્કાર દ્રષ્ટાન્તનો છે. અતિ તપવાળા રાજાની સેવા કરનાર ઉદારચરિત પુરૂષોના ન ડરવાનો નિશ્ચય તાદૃશ મદન વૃત્તાન્તમાં બતાવવામાં આવ્યો છે.

અર્થાન્તરન્યાસ.

“અર્થાન્તરન્યાસ” શબ્દનો અર્થ અર્થાન્તરનું ધારણ કરવું. ઘણા પ્રાચીનો “અર્થાન્તરન્યાસ” ને અલંકારાન્તર માને છે.

વેદવ્યાસ ભગવાનનું આ લક્ષણ છે:—

ભવેદર્થાન્તરન્યાસઃ સાદર્યેનેતરેણ વા

સાદૃશ્ય સખંધથી અથવા ઇતર સખંધથી અર્થાન્તરનું ધારણ કરવું એ અર્થાન્તરન્યાસ અલંકાર થશે.

આચાર્ય “દંડી” નું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે:—

જ્ઞેયઃ સૌડર્થોઽન્તરન્યાસો વસ્તુ પ્રસ્તુત્ય કિંચન ।

તત્સાધનસમર્થસ્ય ન્યાસો યોઽન્યસ્ય વસ્તુનઃ ॥

કોઈ વસ્તુને કહીને એના સાધનમાં સમર્થ એવી અન્ય વસ્તુનું જે ધારણ કરવું એ અર્થાન્તરન્યાસ સમજવો.

પ્રાચીનો અર્થાન્તરન્યાસનું આવું ઉદાહરણ આપે છે.

યથા

લઘુ ગૌરવતાને શ્રદ્ધે, ગુણી સંગ અદ્ભૂત;
સુમનમાલ સંયોગથી, શિવશિર સ્પર્શે સૂત્ર.
આમાં વિશેષથી સામાન્યનું સમર્થન છે.

યથા

તુજદતમાલ મલિન પણ, ધરે હર્ષથી બાલ;
વસે સદા ગુણ પ્રેમમાં, નહિ વસ્તુમાં લાલ.
આમાં સામાન્યથી વિશેષનું સમર્થન છે.

યથા.

સુરસમૂહને સદા, વિષ્ણુને રમા મનોહર,
શંકરને શશિકલા, શંકરને કલ્પતરુ વર;
મેદિનીને મર્યાદ, હિમાચલ સુતને આશ્રય,
આખ્યાં એ આશથી, સદા રહેવાને સુખમય.
પીધો અગસ્ત્યે વારિધિ, કરી ન કોઈએ સાહ્યભલ,
દૈવકોપ થાયે તદા, સહુ સાધન થાયે વિફલ.
આહીં સામાન્યથી વિશેષનું સમર્થન છે.

યથા.

સ્તવે ધ્વાન્ત અલિસારિકા, નિન્દે શશિને નિત્ય;
જગ નિજના અનુકૂલની, ચાહુ કરે છે ચિત્ત.

આમાં વિશેષનું સામાન્યથી સમર્થન છે. વેદવ્યાસભગવાન અને આચાર્યદંડીએ દ્રષ્ટાન્ત અને ઉદાહરણ અલંકાર નથી કહેલ. એથી એઓએ અર્થાન્તરન્યાસ અલંકાર કહેલ છે; તે સમીચીન છે. વેદવ્યાસભગવાને “સાદૃશ્યેન” એ વચનથી દ્રષ્ટાન્તનું અને “ઇતરેણ” એ વચનથી ઉદાહરણનો સંગ્રહ કરેલ છે. ઇતરેણ નો અર્થ ઇતરસંબંધથી અર્થાત્ સામાન્ય વિશેષ ભાવસંબંધથી છે, પરન્તુ

કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકાર આદિએ દ્રષ્ટાન્ત અને ઉદાહરણ અલંકાર કહેલ છે અને અર્થાન્તરન્યાસ પણ કહ્યો એ ભૂલ છે. કેમકે અર્થાન્તરન્યાસ ઉક્ત અલંકારોથી ભિન્ન નથી થઈ શકતો. “લઘુ ગૌરવતાને ગ્રહે” અને “તુજ દત્ત માલ મલિન પણ” આ ઉદાહરણોમાં તો દ્રષ્ટાન્ત અલંકાર છે. અને “સુરસમુહને સદા ” અને “સ્તવે ધ્વાન્ત અભિસારિકા ” આ ઉદાહરણોમાં ઉદાહરણ અલંકાર છે. દ્રષ્ટાન્તમાં ક્યાંઈક દાષ્ટાન્ત સામાન્ય અને દ્રષ્ટાન્ત વિશેષ હોય છે, ક્યાંઈક દાષ્ટાન્ત વિશેષ અને દ્રષ્ટાન્ત સામાન્ય હોય છે, ક્યાંઈક બંને વિશેષ હોય છે, અને ક્યાંઈક બંને સામાન્ય હોય છે. ઉદાહરણમાં સામાન્યતું વિશેષજ હોય છે. દ્રષ્ટાન્તતું સ્વરૂપ સાધ્યઅર્થની સિદ્ધિને માટે સિદ્ધ અર્થમાં નિશ્ચય દેખાડવો છે. ઉદાહરણતું સ્વરૂપ તો વાનકીને માટે સામાન્યનો એક દેશ બતાવવો છે.

અવરોહ.

અવરોહ શબ્દનો અર્થ અધોગતિ. ચિન્તામણિકોષકારે કહ્યું છે કે “અવરોહ અધોગતૌ. પ્રાચીનો “ અવરોહ ” નામનો અલંકારાન્તર માને છે “ રત્નાકરકાર ” આ લક્ષણ ઉદાહરણ આપે છે.

તદ્વિપર્યયોઽવરોહઃ

તત્ અર્થાત્ વર્ધમાન અલંકારથી વિપરીત અવરોહ અલંકાર. એ એએ પહેલાં વર્ધમાન અલંકાર કહીને ફરી અવરોહ અલંકાર કહ્યો એથી તદ્વિપર્યય એવું લક્ષણ કહ્યું છે. એ રૂપથી અને ધર્મથી બે પ્રકારનો છે.

યથા

સિન્ધુ સર પલ્લવ પુકરણિય, કુંડ વાપિકા કૂપ સુવરણિય;
ચુલકરૂપ જેનાં કર અંદર, પાન કરે જ્યજ્ય એ મુનિવર.
આંહિ સમુદ્રના સ્વરૂપ કમથી અવરોહ છે.

યથા

પ્રથમ કુસુંભ પતંગ કરો, બળની પ્રીતિ થાય.

આમાં ખળની પ્રીતિના વળુંડેપ ધર્મના ક્રમથી અવરોહ છે.
મરુત્તથી મહાહરણેથી સપ્ટ રેલ અવરોહનો અડપમાં
અતર્ભાવ છે.

અશક્ય.

અશક્ય એટલે અસાધ્ય. ચિન્તામણિકોષકારે કહ્યું છે-
“અશક્યઃ અસાધ્યે”

પ્રાચીનો અશક્યને ભિન્ન અલંકાર માને છે.

અલંકારરતનાકરકારનું આ પ્રમાણે લક્ષણ ઉદાહરણ છે:-

પ્રતિબન્ધકાદેર્વિધાનાસામર્થ્યમશક્યમ્

પ્રતિબન્ધક આદિથી વિધાનમાં જે અસમર્થતા તે અશક્ય

અલંકાર

યથા

કાક કલહ કહોં કહોં કપિ કલકલ

કહોં ઝિદ્દીરવ કંક કોઇ સ્થલ;

ભાગ્ય વસે એવા વનમાં વસોં,

કરે કેમ ધ્વનિ કોકિલ ત્યાં હસોં.

આહોં કાક કલહાદિ પ્રતિબંધકથી કોકિલ ધ્વનિ કરવામાં
અસમર્થ છે. આમાં વિધાનની અશક્યતા અંશમાંતે કાંઇ પણ અમ-
ત્કાર નથી એથી અશક્ય અલંકાર હોવાને યોગ્ય નથી. કિન્તુ લોકમાં
અન્તર્જૂત છે.

અસંગતિ.

“અસંગતિ” શબ્દનો એક તો એ અર્થ છે કે “અયોગ્ય સંગતિ.”
તેથી એ તો વિષમ અલંકારનો વિષય છે, અન્ય અર્થ એ છે કે
સંગતિ અર્થાત્ નિયત સબંધનો પરિત્યાગ, એ અક્ષરાર્થમાં પ્રાચી-
નોએ અસંગતિને અલંકારાન્તર માનેલ છે.

કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકારનું આ પ્રમાણે લક્ષણ છે.

ભિન્નદેશતયાત્યન્તં કાર્યકારણભૂતયોઃ

યુગપદ્ધર્મયોર્યત્ર રૂપાતિઃ સાસ્યાદસંગતિઃ

જ્યાં કાર્ય કારણભૂત ધર્મોની એકજ સમયમાં અત્યંત ભિન્ન દેશતાથી જ્યાં અર્થાત્ સિદ્ધિ એ અસંગતિ થશે. લક્ષણમાં અત્યંત ભિન્નદેશતા કહેવાનું પ્રાચીનો આ ઉદાહરણ બતાવે છે કે પગમાં ભુજંગ અને કાંટા અને નેત્રોમાં ધૂર્ણતા. આમાં અસંગતિ નથી. કેમકે આંહી અંગભેદથી ભિન્નદેશતા છે. પરંતુ સિદ્ધાન્તથી શરીર એક હોવાથી એક દેશતુલ્યજ છે.

યથા.

જ્યાં ક્ષત ત્યાંહિ વેદના, વૃથા કથન એ વીર;
તારે અધરે દંતક્ષત, થાય શોકચને. પીઠ.

જે દેશમાં કારણ છે એ દેશમાં કાર્ય લોકમાં દેખાડવામાં આવેલ છે. જેમકે જ્યાં અગ્નિ છે ત્યાં ધૂમ્ર છે. એથી કાર્ય કારણની સંગતિ સ્વભાવ સિદ્ધ છે. તે આ સંગતિના ત્યાગ કરવાથી આહીં અસંગતિ છે. સર્વ પ્રાચીનોનો એજ સિદ્ધાન્ત છે.

આચાર્ય દંડીએ અને મહારાજ ભોજે તો કાર્ય કારણના વૈયધિકરણ અર્થાત્ ભિન્નદેશતામાં હેતુ અલંકારનો પ્રકાર ચિત્રહેતુ માન્યો છે. અને આવું ઉદાહરણ આપેલ છે.

યથા.

એદયુક્ત ચાલે તરૂણી, કુચ નિતાંબને ભાર;
સ્વેદયુક્ત થાયે તરૂણ, અચરજ એજ નિહાળ.

અમારા મતથી એ તો વિચિત્ર અલંકાર છે. ચન્દ્રલોકકાર અસંગતિના ત્રણ પ્રકાર માને છે. અને આ પ્રમાણે લક્ષણ આપે છે.

વિરુદ્ધં ભિન્નદેશત્વં કાર્યહેત્વોરસંગતિઃ ॥

પ્રસિદ્ધિના વિરુદ્ધ કાર્ય કારણની ભિન્નદેશતા સંગતિ છે.

યથા.

પીઠું વિષ બહુ વાદળે, મૂર્છિત વિરહિણી નાર.

આ કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકારને અનુસાર છે:—

અન્યત્ર કરણીયસ્ય તતોન્યત્રકૃતિશ્ચ સા ।

અન્યત્ર કરવાને યોગ્યનું એનાથી અન્યત્ર કરવું એ પણ અસંગતિ છે.

યથા.

ગળે કિંકિની હાર કટિ, બિન્દી કાજળ પુંજ;
ચાલી ચતુરાં સુણો મુરલી, આતુર બની નિકુંજ.

अन्यत्कर्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकृतिस्तथा ।

અન્ય કરવાને માટે પ્રવૃત્ત થએલનું એથી વિરુદ્ધ કરવું એવી
પણ અસંગતિ છે.

યથા.

મોહ ટાળવા આવ્યા, અન્ય મોહ પ્રભુ લગાડોયો આવી,
આહીં શ્રીકૃષ્ણપ્રતિ ગોપીઓનો પરિહાસ છે. જગતનો મોહ
મટાડવાને અવતાર થાય છે.

અલંકારરત્નાકરકાર આ લક્ષણ આપે છે:--

तयोर्देशकाकान्यथात्वमसंगतिः ॥

તયોઃ “ અર્થાત્ કાર્ય કારણનું દેશકાલથી અન્યથાત્વ તે
અસંગતિ. ”

૧ એક દેશથી કરીને પ્રસિદ્ધ કાર્ય કારણની ભિન્નદેશતા.
૨ ભિન્ન દેશથી કરીને પ્રસિદ્ધ કાર્ય કારણની એકદેશતા. ૩ પશ્ચાત્
કાલમાં થવાવાળા કાર્યનું પૂર્વ કાલમાં થવું ૪ અથવા કાર્યનું
એક સમયમાં થવું— ૫ તત્કાળ થવાવાળા કાર્યનું વિલંબથી
થવું ૬ વિલંબથી થવાવાળા કાર્યનું તત્કાળ થવું ૭ આ લોકમાં થવા
વાળા કાર્યનું પરલોકમાં થવું ૮ પરલોકમાં થવાવાળા કાર્યનું આ
લોકમાં થવું.

યથા

પતિ કય ખાંધે ચંપકસેરો, કોપ થાય સ્થિર સપત્નીકેરો

• આહીં અન્યનું બંધન અને અન્યનો સ્થિરીભાવ એ ભિન્નદેશતા છે

યથા

મેઘ ગર્જનામાં થયા, વિદ્યુત્ રત્ન નિહાળ.

મેઘમાં ગર્જના થાય છે, એથી કરીને પર્વતમાં રત્નો ઉત્પન્ન
થાય છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. અહીં મેઘમાંજ ગર્જના અને વિદ્યુત્ રૂપ
રત્ન હોવાના પ્રતિપાદનથી ભિન્નદેશ કરીને પ્રસિદ્ધોની એક દેશતા છે.

યથા

પ્રથમજ વર્સીયો કામ મન, પાછળ તુજને દેખી;
આમાં પશ્ચાત્ કાલમાં થવાવાળા કાર્યનું પૂર્વકાલમાં થવું છે.

યથા

ખર્જી તોલતાં શત્રુશ્રી આવે આગળ ઈશ.
ગમની કીર્તિ સપત્ની ઈવ, વિલંબ ન વાસા વીશ
આમાં શત્રુની લક્ષ્મીઆગમન કારણનું અને કીર્તિ ગમન કાર્યનું
એક સમયમાં પ્રતિપાદન છે.

યથા

લાગ્યું ગુરૂજન ભીડમાં, તુજ કટાક્ષશર આવીં;
હવે વિદારે છે હૃદય, નાંખે અતિ અકળાવીં.
અહીં તત્કાલ થવાવાળા કાર્યનું વિલંબથી થવું છે.

યથા

રઘુપતિ પૌરૂષ આપનું, છે અનંત અદ્ભૂત;
ધનુષબાણ કર ધારતાં, રણ જન્મ્મો યશપુત્ર,
આહીં વિલંબથી થવાવાળું કાર્ય તત્કાલ થયું છે.

યથા

જલતંદુલને કુસુમ રૂપાણાં
શિવ મૂર્તિ મૈથ્ય વાવણહારા
સુધા રત્ન સુરતરૂ સ્વરૂ લે છે.
એ ખેતી અદ્ભુત જગ કે'છે.

આહીં આ લોકમાં થવાવાળા કાર્યની પરલોકમાં પ્રાપ્તિ છે.
લોકમાં ખેતી રૂપ કારણનું ફલ આ લોકમાંજ થાય છે.

યથા

બ્રજ પાળીં અરિના મદહરતા,
સર્વ ભૂમિ વિજયેથી ભરતા;
એ નૃપાલ કરો ઉત્તમ કરણી
સ્વર્ગ સુખો પામે વર્મા ધરણી

આહીં પરલોકમાં થવાવાળા કાર્યનું આ લોકમાં થવું છે.

રત્નાકરકાર કહે છે કે અહીં જો કે અતિશયોક્તિના બીજાનુસાર અધ્યવસાય છે તો પણ કાર્ય કારણને ઉચિત દેશકાલના પરિત્યાગથી અતિશયોક્તિથી અનુપ્રાણિત અસંગતિજ છે અને ભિન્ન કાલોના વિષયમાં અતિશયોક્તિ માને તો ભિન્ન દેશના વિષયમાં પણ અતિશયોક્તિની ઉચિતતાથી અસંગતિ અલંકારનો ઉચ્છેદ થશે.

અમારા મતથી એ સર્વે ઉદાહરણોમાં મહારાજા લોજના મતાનુસાર ચિત્રહેતુ અલંકાર છે. ક્યાંક અતિશયોક્તિની અલક હોય તો પણ એની પ્રધાનતા નથી. અતિશય અંશતો ઘણા અલંકારોમાં થાય છે. ઉક્ત કાર્ય કારણોના દેશ ભેદમાં તો લોકાતિવર્તન છેજ નહિ. કેમકે સપત્નીના રતિક્ષતથી સપત્નીને વેદના થાય છે જ. ઇત્યાદિ. ઉક્ત કાર્ય કારણોના કાલભેદમાં લોકાતિવર્તન છે. પરંતુ એ પ્રધાન નથી. આ રીતિથી કોઈ અસંગતિ વિચિત્રમાં અને કોઈ અસંગતિ વિષયમાં અંતાભૂત છે.

અસંભવ.

અસંભવ એટલે સંભવનો અભાવ. પ્રાચીન અસંભવ નામનો અલંકારાન્તર માને છે. ચન્દ્રાલોકકાર આ લક્ષણ ઉદાહરણ આપે છે.

અસંભવોઽર્થ નિષ્પત્તેરસંભાવ્યત્વવર્ણનમ્ ।

અર્થસિદ્ધિની અસંભવતાનું વર્ણન એ અસંભવ અલંકાર.

યથા.

ગોપપુત્ર ગિરિ ધરશે, કોણે જાણી હતી એહ વાત.

આહીં ગિરિ ઉઠાવવામાં નિમિત્ત ઇશ્વરતા છે. પરંતુ ગિરિ ઉઠાવવા રૂપ અર્થસિદ્ધિનો અસંભવ બતાવવાને માટે ગિરિ ઉઠાવવાવાળા હરિની ગોપસુતતા વર્ણન કરવામાં આવેલ છે.

અમારા મતથી અસંભવમાં લોકસીમાતિવર્તન ભાસે છે. પરંતુ આવા વૃત્તાન્ત લોકમાં થયા છે. એથી વર્ણનમાં લોકસીમાતિવર્તન ન હોવાથી અતિશયોક્તિ નથી. પરંતુ વિચિત્ર છે, કેમકે અહીં વિસ્મયનો અમત્કાર છે.

અસમ.

અસમ એટલે સમનો અભાવ. કેટલાક પ્રાચીન “ અસમ ” નામનો અલંકારાન્તર માને છે. રત્નાકરકારનું આ લક્ષણ છે:—
તદ્વિરહોઽસમઃ ।

વૃત્તિમાં લખ્યું છે કે તત્ અર્થાત્ ઉપમાનનો અસંભવ એ અસમ અલંકાર.

યથા.

અલિ વનવન શોધી ટળવળશે, માલતિકુસુમ સદૃશ નહિ મળશે.

અમારા મતથી નામાર્થાનુસાર આ અલંકારનું સ્વરૂપ તો સાદૃશ્યનો નિષેધ છે તેથી ઉપમાનના નિષેધમાં અથવા ઉપમેયના નિષેધમાં અથવા ઉપમાન ઉપમેય બન્નેના નિષેધમાં બની શકે છે. અસમ નામથી ઉપમેયાદિ સર્વનો સંગ્રહ થાય છે. આહીં રત્નાકરકારે ઉપમાનના વિરહનો નિયમ કર્યો એ ભૂલ છે; રસગંગાધરકારનું આ લક્ષણ છે:—

સર્વથૈવોપમાનિષેધોઽસમાખ્યોઽલંકારઃ

સર્વથા ઉપમાનોજ નિષેધ એ અસમ નામનો અલંકાર છે, અને એ આવું ઉદાહરણ બતાવે છે:—

યથા.

થયો નહી થાશે નહીં, છે નહિ રામ સદૃશજગમાં રાજા.

અમારા મતથી તદ્દશુણના વિપરીત ભાવમાં અતદ્દશુણ ઇત્યાદિ અલંકાર છે. એ ન્યાયથી ઉપમાના વિપરીત ભાવમાં પણ અલંકારાન્તર હોવો ઉચિત છે. પરન્તુ ઉપમાને સમ નામથી કહેલ નથી. એથી આનું અસમ નામ કહેવું અયુક્ત છે. કિન્તુ અનુપમા કહેવું યુક્ત છે. અને ઉપમાનો નિષેધ આક્ષેપજ છે. અલંકારાન્તર હોવાને યોગ્ય નથી. અન્યથા નિષેધનો અનંત વિષય છે તેથી અનેક અલંકાર માનવા પડશે.

અહેતુ.

“અહેતુ” શબ્દનો અર્થ “હેતુ ન હોવો” એ છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે કારણ કાર્ય ન કરે. પ્રાચીન અહેતુને અલંકારાન્તર માને છે. મહારાજા લોજ આ લક્ષણ ઉદાહરણ આજ્ઞા કરે છે.

वस्तुनो वा स्वभावेन शक्तेर्वा हानिहेतुना

अकृतात्मीयकार्यः स्यादहेतुर्व्याहतस्तु यः

જ્યાં કાર્ય હોવું જોઈએ એ વસ્તુના સ્વભાવથી અથવા કારણની શક્તિની હાનિથી કારણ પોતાનું કાર્ય ન કરે એ અહેતુ અલંકાર અને જ્યાં પ્રયત્નનું ફલ હોવું જોઈએ એ વસ્તુના સ્વભાવથી અથવા પ્રયત્નની શક્તિની હાનિથી પ્રયત્ન વિક્લ થઈ જાય એ વ્યાહત નામનો અહેતુ છે. વ્યાહત શબ્દમાં વિ ઉપસર્ગનો અર્થ વિશેષ છે. આજ્ઞ ઉપસર્ગનો અર્થ “સર્વ તરફથી” છે. “હત” શબ્દનો અર્થ હણાએલો છે. “વ્યાહત” આ શબ્દ સમુદાયનો અર્થ વિશેષે કરીને સર્વ તરફથી હણાએલ.

यथा.

હુકારે ન દબાય સ્મિત, બ્રહ્મકૃતિ લતા ફરકે ન;
લડતાં દેવોં નિશુંભથી, આનન અરૂણ કરે ન.

આહીં યુદ્ધ સમયમાં નિશુંભની ચેષ્ટારૂપ કારણ ભગવતિના હુકારાદિ દારૂણ ચેષ્ટા પ્રકટ કરવામાં જે અસમર્થ થયું. એમાં ભગવતીનો સ્વભાવ હેતુ છે. એથી સ્વભાવથી અનુત્પાદિત કાર્યવાળા એ અહેતુ છે.

અમારા મતથી આહીં પણ ચમત્કાર તો કાર્યકારણ સંબંધી ચિત્રતાનો છે. એથી પણ ચિત્રહેતુનો પ્રકાર હોઈને વિચિત્રમાં અંતર્ભૂત છે અને કારણથી કાર્યની અનુત્પત્તિમાં સ્વભાવાદિ હેતુ દેખાડવો અયુક્ત છે. કેમકે આથી વિચિત્રતારૂપ ચમત્કારમાં હાનિ થાય છે અને આવા હેતુઓમાં પર્યવસાન કરે તો હેતુ અલંકાર થશે.

આદર.

આદર પ્રસિદ્ધ છે. પ્રાચીનો આદર નામનો અલંકારાન્તર માને છે. રત્નાકરકારનું આ લક્ષણ છે.

ત્યક્તસ્વીકાર આદર:

ત્યાગ કરેલ વસ્તુનો સ્વીકાર આદર અલંકાર. વિલક્ષણતાને માટે ઉક્ત આદર વિશેષનો અંગીકાર છે. વૃત્તિમાં લખ્યું છે કે ૧ અધિક ગુણવસ્તુની પ્રાપ્તિમાં તુચ્છ જાણીને ત્યાગેલ વસ્તુનો એ અધિક ગુણવાળી વસ્તુના ગયા પછી સ્વીકાર.

૨ ન્યૂનાધિક ભાવના વિના કોઈ નિમિત્તથી ત્યાગેલ વસ્તુનો સ્વીકાર.

૩ ખીજાએ ત્યાગ કરેલ વસ્તુનો સ્વીકાર.

યથા.

સંપત્તિ નામની સ્ત્રીએ અધિક ગુણવાળા પર્ણ નામના પુરૂષની પ્રાપ્તિમાં નિજપતિનો ત્યાગ કર્યો અને પર્ણ નામના પુરૂષના ગયા પછી ફરી નિજપતિનો અંગીકાર કર્યો.

યથા.

“ જામર પુષ્પરસને મધુકોશમાં વમન કરે છે. મધુ બની ગયા પછી પાછું પાન કરે છે. ”

તૃતીય ભેદ-યથા.

સુરત સમય નૃપુર તજે, સમજી સથળદ સુનારી;

છુપાવવા નિજ કંઠરવ, લિયે વિદગ્ધા ધારી.

નૃપુરરવ સુરતસ્યક હોવાથી કોઈ નાયિકા પ્રતિ દોષ હોવાથી એ ત્યાગ કરે છે, અને કોઈ નાયિકા કંઠરવને ગોપન કરવાનો ગુણ સમજીને નૃપુરને ધારણ કરે છે.

અમારા મતથી ઉક્ત પ્રથમના એ પ્રકારનો તે પૂર્વરૂપ અલંકારમાં સંગ્રહ થઈ જવાથી અને ઉક્ત ત્રીજા પ્રકારનો અનુજ્ઞા અલંકારમાં સંગ્રહ થવાથી આ વિષય પૃથક્ અલંકાર હોવાને યોગ્ય નથી. અનંગીકાર યોગ્યનો અંગીકાર અનુજ્ઞાનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવેલ છે.

આપત્તિ.

“આપત્તિ” એટલે “ આવી પડવું. ” કેટલાક પ્રાચીનો આપત્તિ-
ને અલંકારાન્તર માને છે. રતનાકરકાર આ લક્ષણ ઉદાહરણ દેખાડે છે.

અનિષ્ટાપાદનમાપત્તિ:

અનિષ્ટનું બલાત્કારથી આવી પડવું તે આપત્તિ અલંકાર
યથા.

ઘરમાં દાટયા ધનથકી, જો ગણાય ધનવાન;
તો એના ધનથી અમે, ધનિક ગણાઈ કાં ન.

લોગના વિના કૃપણધનમાં ઇતરોની પણ સ્વામિતાવું આ
પાદાન છે અર્થાત્ બલાત્કારથી આવી પડવું છે. એ આપાદાન ધનના
સ્વામી કૃપણને માટે અનિષ્ટ છે. અમારા મતથી આનો કાવ્યાર્થાપ-
ત્તિમાં અંતર્ભાવ છે. ઇષ્ટ અનિષ્ટની વિલક્ષણતા માત્રથી અલંકારાન્તર
નથી થઈ શકતો. કાવ્યરીતિથી અર્થાત્ રમણીયતાથી અર્થની આપત્તિ
આ નામમાં સર્વનો સંગ્રહ છે.

આવૃત્તિદીપક.

કેટલાક પ્રાચીનો દીપક અલંકારની આવૃત્તિને ભિન્ન અલંકાર
માને છે. ચન્દ્રાલોકકાર આ લક્ષણ કહે છે:—

ત્રિવિધં દીપકાવૃત્તૌ ભવેદાવૃત્તિદીપકમ્ ॥

દીપકની આવૃત્તિમાં આવૃત્તિદીપક અલંકાર થાય છે. એ ત્રણ
પ્રકારનો છે. મહારાજા લોજ ઇત્યાદિએ પદાવૃત્તિ, અર્થાવૃત્તિ અને
ઉભયાવૃત્તિ આવી દીપકની આવૃત્તિને દીપકના પ્રકાર માનેલ છે તેથી
દીપક પ્રકરણમાં તે કહેવાઈ ગયું છે, અમારા મતથી આવૃત્તિદીપક
ભિન્ન અલંકાર માનવો યોગ્ય નથી પણ માત્ર દીપકનોજ પ્રકાર છે.

આશી.

અપ્રાપ્ત વસ્તુની પ્રાર્થનાને આશી કહે છે, ચિન્તામણિકોષકાર

કહે છે કે:—“ આશીઃ અપ્રાપ્તકથને ” ઉક્ત આશીનું કથન આશી-વાદ છે, અપ્રાપ્ત પ્રાર્થનાનું કથન પોતે કરે અથવા અન્ય કરે એને આશિવાદ કહે છે. આશીને પ્રાચીનો અલંકાર માને છે, આચાર્ય-દંડી આ પ્રમાણે લખે છે:—

આશીર્નામાભિલષિતે વસ્તુન્યાશંસનં યથા ॥

અભિલષિત અથવા ઇષ્ટ વસ્તુનું આશંસન અર્થાત્ પ્રાર્થના નામ આશી અલંકાર છે.

યથા.

પાતુ વઃ પરમં જ્યોતિરવાહ્ માનસગોચરં ॥

યથા.

મનવચને ગોચર ન જો, રક્ષો એ પરજ્યોતિ;

યથા.

મોર મુકુટ કટિ કાછની, કર મુરલી ઉર માલ;

એ જ્ઞાનક મુજ ઉર વસો, સદા બિહારીલાલ.

આમાં તો પોતાને અપ્રાપ્ત પ્રાર્થનાનું કથન છે.

યથા.

સુરપુર, સુરતર સુરસરી, સુરપતિ સુરની પંક્તિ;

રાજો ત્યાં લગિ ગ્રહો નૃપતિ ! ભલી પ્રજાની ભક્તિ.

આમાં કવિએ કરેલી અપ્રાપ્ત પ્રાર્થનાનું કથન છે. અમારા મતથી ઉક્ત આશી માત્રમાં અલૌકિક ચમત્કાર ન હોવાથી સ્વયંઅલંકાર હોવાને યોગ્ય નથી. દેવતા, રાજા ઇત્યાદિ વિષયક રતિનાં અંગ હોવાથી એ આશી પ્રેય અલંકારમાં અંતર્ભૂત છે.

જો આશીને અલંકાર માનીએ તો તેના પ્રતિદ્વન્દ્વી શાપને પણ અલંકાર માનવો જોઈએ. ચિન્તામણિકોષકાર કહે છે કે:—“ શાપઃ ઇદમેતેષામનિષ્ટમાસ્તિવત્યેવંરૂપે ”

એનું અનિષ્ટ થાંઓ એવા અર્થમાં શાપ શબ્દ વપરાય છે.

યથા.

આ તમામ હંસ તણા વંશ નિર્વંશ જાઓ;
અંશુ મટી જાઓ આ, કલાનિધિ કસાઈનાં.

ઉદ્ગ્રેદ.

“ ઉદ્ગ્રેદ ” એટલે પ્રકટ થઈ જવું. પ્રાચીનો ઉદ્ગ્રેદ નામનો અલંકારાન્તર માને છે. રતનાકરકાર આ લક્ષણ ઉદાહરણ બતાવે છે:-

નિગૂઢસ્ય પ્રતિભેદઃ ઉદ્ગ્રેદઃ ॥

સારી રીતે ગૂઢનું પ્રકટ થઈ જવું એ ઉદ્ગ્રેદ અલંકાર છે. વૃત્તિમાં લખ્યું છે કે કોઈ આચ્છાદનથી ગૂઢ થએલ પણ કોઈ નિમિત્તથી પ્રકટ થઈ જાય એ ઉદ્ગ્રેદ.

યથા.

વાતાયનગત નારીપ્રતિ, નમસ્કાર મિષ ભાણુ;
એ કટાક્ષ હસવા થકી, જાણ્યું સખી સુખણુ.

અમારા મતથી આહીં સૂક્ષ્મ અથવા પિહિત અલંકાર છે. કેમકે સૂક્ષ્મ અથવા પિહિતનું પ્રકટ થઈ જવું અલંકારાન્તર નથી થતું. આહીં પણ ચમત્કાર તો સૂક્ષ્મતા અથવા પિહિતતામાંજ છે. જેમકે ઉન્મીલિત અલંકારમાં મિલિતનાજ ચમત્કારનો અંગીકાર કરવામાં આવ્યો છે, અને કોઈ નિમિત્તથી સૂક્ષ્મ અથવા પિહિતના પ્રકટ થઈ જવામાં પર્યવસાન કરે તો એ નિમિત્ત જ્ઞાપક હેતુ છે.

ઉદ્ગ્રેક.

ઉદ્ગ્રેક એટલે વૃદ્ધિ. ચિન્તામણિકોષકારે કહ્યું છે:-“ ઉદ્ગ્રેક વૃદ્ધૌ ” ઉદ્ગ્રેકને પ્રાચીનોએ ભિન્ન અલંકાર માન્યો છે. રતનાકરકાર લખે છે કે ઉત્કટ હોવાથી આનું નામ ઉદ્ગ્રેક છે. વસ્તુના અન્યગુણ દોષોની અપેક્ષા કોઈ ગુણદોષ ઉત્કટ હોવાથી અન્ય ગુણદોષોને તુલ્ય કરે છે.

રત્નાકરકારનું આ લક્ષણ છે.

સજાતીયવિજાતીયાભ્યાં તુચ્છત્વમુદ્વેકઃ ।

સજાતીયોથી અથવા વિજાતીયોથી તુચ્છતા હોય ત્યાં ઉદ્વેક અલંકાર.

વૃત્તિમાં લખ્યું છે કે જ્યાં દોષ અથવા ગુણની સજાતીય વિજાતીયથી કરીને અર્થાત્ ગુણ અથવા દોષથી કરીને તુચ્છતા એ ઉદ્વેકઅલંકાર. આના ચાર પ્રકાર હોય છે:-૧ ગુણથી ગુણની તુચ્છતા ૨ ગુણથી કરીને દોષની તુચ્છતા. ૩ દોષથી કરીને દોષની તુચ્છતા. ૪ દોષથી કરીને ગુણની તુચ્છતા.

યથા.

નૃપ સુલકર્કીને જીતવા, બંગપતિનું નમાવવા કંધ;
વસુ સુલતાનો સંગે, બ્રહ્મી કરે જય અપૂર્વ જયચંદ.

આમાં ચાલુક્ય અર્થાત્ સોલંકી રાજા લીમનો જય કરવા અને બંગાલ દેશપતિઓના મસ્તક નમાવવા રૂપ ગુણોની અપેક્ષા મહારાજા જયચંદ્રના એક સંગ અષ્ટ સુલતાનોના બ્રહ્મરૂપ ગુણો ઉદ્વેક છે.

યથા.

એસોં જળે પેશી પુહુમોં, બનોં નિશિ કાળી મેશ;
જગત પ્રકાશકતા તદ્વપિ, રવિમાં હાનિ ન લેશ.

આહોં જલમાં એસી જાવું ઇત્યાદિ દોષોની અપેક્ષા રવિમાં જગત પ્રકાશકતારૂપ ગુણો ઉદ્વેક છે. આમાં અપ્રસ્તુતપ્રશંસાની સંકીર્ણતા છે.

યથા.

નહિ નિરખે જોલે હસે, નહિ આવે પતિ પાસ;
એ સહુથી હુંઃખ અતિ થયું, શોકયોને અપહાસ.

આહોં પતિના ન નિરખવા આદિ દોષોની અપેક્ષા શોકયોને અપહાસરૂપ હુંઃખ દોષનો ઉદ્વેક છે.

યથા.

ગિરિ હરિ લોટે જંતુ સમ, પૂર્ણ પતાલજ કીધ;
પણ ગૌરવ ગયું ઉદ્ધિનું, મુનિ એક અંજલિ પીધ.

ગિરિ અને હરિનો જેમાં મત્સ્ય આદિ જંતુની પેઠે સૂક્ષ્મતાથી રહેવું. પાતાલકુક્ષિને પૂર્ણ કરવું એ ગુણોની અપેક્ષા સમુદ્રમાં અગત્યમુનિએ એક અંજલિથી પાન કરી લીધું એ દોષનો ઉદ્દેશ છે. અમારા મતથી રત્નાકરકારે નામથી વિપરીત લક્ષણ કહ્યું એ સમીચીન નથી. ઉદ્દેશનો અર્થ વૃદ્ધિ છે. અને સન્નતીય વિન્નતીયથી તુચ્છતા એ ઉદ્દેશ લક્ષણ છે. ગુણદોષના ઉદ્દેશમાં તો અધિક અલંકાર અને ગુણદોષોની તુચ્છતામાં અલ્પ અલંકાર થશે. અલંકારાન્તર નથી.

उन्मिलित.

પ્રાચીનો મિલીતનો પ્રતિદ્વન્દ્વી ઉન્મીલિત નામનો અલંકારાન્તર માને છે. ચન્દ્રાલોકકાર ઉન્મીલિતના અને સામાન્ય અલંકારના પ્રતિદ્વન્દ્વી વિશેષ અલંકારનું આ લક્ષણ આપે છે.

भेदविशिष्टचयोः स्फूर्तावुन्मीलितविशेषकौ.

લેદ અને વિશેષની સ્ફુર્તિમાં ઉન્મીલિત અને વિશેષ અલંકાર થાય છે.

यथा.

તુજ યશમગ્ન હિમાદ્રિને, સુરશીતર્થો લે જાણી;

यथा.

કહોં લહોં કોણ શકે છુપી, સોનજીહીમાં આવી;

તેની સહજ સુવાસના, દેતી જો ન જતાવી.

આમાં એવી શંકા ન કરવી જોઈએ કે શીતલતાથી હિમગિરિનું પિછાણવું ઇત્યાદિમાં ઉન્મીલિતતા નથી થઈ. એવી ને એવીજ મીલિતતા સિદ્ધ છે. તો પછી ઉન્મીલિત કેવી રીતે? કેમકે આહોં ઉન્મીલિતતાથી એ વિવક્ષા છે કે મળેલાનું ભિન્ન જાણી લેવું. તદ્ગુણ રીતિથી લેદની અપ્રતીતિમાં પણ ઉન્મીલિત જોવામાં આવે છે.

યથા.

કર્યા સ્વેત તુંજ કીર્તિએ, લક્ષ્મીપતિ સુખદાય;
નાલિસરોજ સુગન્ધથી, નિર્જર ઓળખો જાય.

આ ઉદાહરણમાં તો મિલિતતા રહેતાં જણવાનું છે. મિલિતતા મટતી જાય છે, એનાં અને મિલિતતા મટી ગઈ છે એનાં ઉદાહરણ પણ અમારા જોવામાં આવ્યાં છે.

યથા.

મળો ચન્દનખિન્દી રહી, સ્વેત મુખેં ન દેખાય;
જ્યમ જ્યમ મદલાલી ચઢે, તેમ ઉઘડતી જાય.

યથા.

જરોં ન જણાયે પહેરોં છે, કંચન સમ તન ખાલ;
કુમળાતાં દેખાય છે, ઉર ચંપકની માલ.

ઉક્ત રીતિથી ઉન્મીલિત હોવામાં પણ ચમત્કાર તો મિલિત-નોજ રહે છે; કેમકે જે આવા મળેલ પદાર્થ છે, કે જે ઉક્ત સાપકોના વિના ભિન્ન જણાતા નથી. સામાન્ય અલંકારના પ્રકરણમાં પ્રકાશ-કાર પણ લખે છે.

યથા.

કર્ણઅગ્રથી વધૂંના, ગણડસ્થલ લગિ ગએલ જે હાલ;
અલિ નહોં જો આવત તો, જણાત કેમ કરી ચંપકમાલ,
આમાં નિમિત્તાંતરથી નાનાત્વ પ્રતીતિ થયા પછી પણ પ્રથમ પ્રતીત થએલ અલેદ, મટી શકતો નથી; અને મહારાજ લોજે પણ નિવૃત્ત થએલ બ્રાન્તિને બ્રાન્તિ અલંકારનોજ પ્રલેદ છે એમ આજ્ઞા કરેલ છે, નહિ કે અલંકારાન્તર. એથી અમારા મતથી પણ ઉન્મી-લિત સ્થલમાં અલંકાર તો મિલિતજ છે.

ઉપમેયોપમા.

ઉપમેયોપમા નામની વ્યુત્પત્તિ એ છે કે “ ઉપમેયેન ઉપમા ”
અર્થાત્ ઉપમેય કરેલની સાથે ઉપમા.

યથા.

દાનીં શિવાજી સુરેશ્વર તુલ્ય,

શિવાજી સમાન સુદાની સુરેશ્વર.

આવા પરસ્પર ઉપમાનોપમેય લાવમાં આચાર્યદંડીએ તો પરસ્પરોત્કર્ષ ફલ માનીને એને પરસ્પરોપમા નામનો ઉપમાનો પ્રકાર માનેલ છે. બીજા કેટલાક પ્રાચીનોએ એનું ફલ તૃતીયસદૃશ વ્યવચ્છેદ માનીને એનો અન્ય અલંકાર અંગીકાર કરેલ છે. કાવ્ય-પ્રકાશગતકારિકાકારનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે.

વિપર્યાસ ઉપમેયોપમા તયોઃ

“ તયોઃ ” અર્થાત્ ઉપમાન ઉપમેયનો વિપર્યાસ અથવા ઉપમેયની ઉપમા ઉપમાનને અને ઉપમાનની ઉપમા ઉપમેયને એ ઉપમેયોપમા અલંકાર.

અમારા મતથી ફલસેદથી અલંકારાન્તર નથી થતો, એથી એ ઉપમાનો પ્રકારજ છે. અથવા તૃતીય સદૃશ વ્યવચ્છેદમાં પર્યાવસાન કરે તો આક્ષેપ અલંકાર થશે.

ઉભયન્યાસ.

“ ઉભયન્યાસ ” એટલે બેનું ધારણ કરવું. કેટલાક પ્રાચીનો ઉભયન્યાસને અલંકારાન્તર માને છે.

રૂદ્રત આ લક્ષણ ઉદાહરણ બતાવે છે:—

સામાન્યાવપ્યથૌ સ્ફુટમુપમાયાઃ સ્વરૂપતોડ્પેતૌ ।

નિર્દિશ્યેતે યસ્મિન્નુભયન્યાસઃ સ વિજ્ઞેયઃ ॥

જ્યાં સ્પષ્ટ ઉપમા સ્વરૂપથી સહિત સામાન્ય પણ બે અર્થ બતાવી આપે ત્યાં ઉભયન્યાસ અલંકાર જાણવો.

યથા.

પરઉપકારી જગતમાં, અધુના વિરલા સંત;

સ્વાદ સુગંધિ ફલ સહિત, વિધવિધ વિટપ લસંત.

આહીં પૂર્વાર્ધમાં મનુષ્યવિશેષનો અને ઉત્તરાર્ધમાં વૃક્ષવિશેષનું નામ ન હોવાથી બન્ને સામાન્ય છે.

અમારા મતથી ઉભયન્યાસ પણ દ્રષ્ટાન્તથી ભિન્ન નથી. ઉક્ત ઉદાહરણમાં દ્રષ્ટાન્ત અલંકારજ છે.

ઉલ્લાસ.

ઉલ્લાસમાં ઉત્ ઉપસર્ગ પ્રબલતા અર્થમાં છે, અને લસ્ ધાતુ શ્લેષણ અર્થાત્ સખંધ અર્થમાં છે. “લસ્ શ્લેષણ ક્રીડનયોઃ” લસ્ ધાતુ આલિંગન અને કીડા અર્થમાં છે. આહીં ઉત્ ઉપસર્ગના તકારનો વ્યાકરણની રીતિથી લકાર થયો છે. ઉલ્લાસ” આ શબ્દ સમુદાયનો અર્થ પ્રબલ સખંધ હોવો છે. આહીં અન્યત્ર અત્યંત સખંધ હોવામાં ઉલ્લાસ શબ્દની રૂઢિ માનીને પ્રાચીન ઉલ્લાસ નામનો અલંકાર માને છે. ચન્દ્રાલોકનું આ લક્ષણ છે:—

एकस्य गुणदोषाभ्यामुल्लासोऽन्यस्य तौ यदि ।

એકના ગુણદોષથી અન્યને ગુણદોષ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં ઉલ્લાસ અલંકાર છે. આના ચાર પ્રકાર છે. ૧ કોઈના ગુણથી અન્યને ગુણ, ૨ કોઈના દોષથી અન્યને દોષ, ૩ કોઈના ગુણથી અન્યને દોષ, ૪ કોઈના દોષથી અન્યને ગુણ.

રસગંગાધરકારનું આ પ્રમાણે લક્ષણ છે.

अन्यदीयगुणदोषप्रयुक्तमन्यस्य गुणदोषयोराधानमुल्लासः ।

અન્યના ગુણદોષમૂલક અન્યના ગુણદોષના આધાન અર્થાત્ તદ્વત્તા બુદ્ધિ એ ઉલ્લાસ.

यथा.

નહાઈ સંત પાવન કરે, ગંગા ધરે એ આશ;

આમાં સંતોના સંતતા રૂપ ગુણથી ગંગાને પવિત્રતા રૂપ ગુણની પ્રાપ્તિ અન્યના ગુણથી ગુણ છે.

यथा.

નિરખ પરસ્પર ઘર્ષણે, વાંસ અનલ ઉપજાવો;

બળી આપ સહુ અવર વન, જાહિર દિયે જળાવો.

આમાં વાંસના પરસ્પર ઘસાવા રૂપ દોષથી વનને દાહરૂપ દોષ થવો એ અન્યના દોષથી દોષ છે.

યથા.

મદવશ હસ્તિ કર્ણુથી, ઉડાડતો અલિ અવલી કરો ખિન્ન;

એ અલિ જશે સુમનવન, થશે હસ્તિમસ્તિક શોભાહીન.

આહીં અલિના શોભાકર રૂપગુણની નિવૃત્તિ કરવાથી કરિ (હસ્તી) ને શોભાહીન થવા રૂપ દોષ થાય છે. આમાં અન્યના ગુણથી દોષ છે.

યથા.

સુધોં યુમી આટીને, ત્વરિત વાનરે ફેંકો દોંધું રત્ન;

અંચલતા વશ જેણે, અમિત ફેડવાતણા કર્યાં ચત્ન.

આહીં વાનરની અંચલતા રૂપી દોષથી ઉક્ત લોકક્રમથી ફેડીને સારી રીતે પરીક્ષા ન કરવાથી રત્નને બચી જવા રૂપ ગુણ થયો એ અન્યના દોષથી ગુણ છે. અમારા મતથી આહીં નામાર્થાનુસાર તો આ અલંકારનું સ્વરૂપ અન્યત્ર સંબંધ થયો એ છે.

યથા.

વેસરમુક્તા અધર મળોં, પદ્મરાગ છબિ દેય;

આમાં અધરના સાક્ષાત્ અરુણતા ગુણે મોતીમાં સંબંધ કર્યો છે, અથવા “ ન્હાઈ સંત પાવન કરે ” આમાં સંતોના સંતતા ગુણથી ગંગામાં પવિત્રતા ગુણ થયો છે, તેથી અન્યના સાક્ષાત્ ગુણનો સંબંધ નથી. ઇત્યાદિ.

આ પ્રમાણે ગુણથી ગુણ અથવા દોષથી દોષ થવામાં તો હેતુ અલંકાર છે. અને ગુણથી દોષ અથવા દોષથી ગુણ થવામાં વિચિત્ર અલંકાર છે, અને ગુણથી ગુણ તથા દોષથી દોષ થવામાં યથાયોગ્યતા માને તો સમ અલંકાર છે; તેમજ ગુણથી દોષ અને દોષથી ગુણ થવામાં અયથાયોગ્યતા માને તો વિષમ અલંકાર છે. કોઈ અંશથી આ અલંકારાન્તર હોવાને યોગ્ય નથી.

કલ્પિતોપમા.

કલ્પના કરેલની સાથે ઉપમા એ કલ્પિતોપમા. કલ્પિતોપમાને

પ્રાચીનો અલંકારાન્તર માને છે. રત્નાકરકાર આ પ્ર-
માણે લક્ષણ ઉદાહરણ બતાવે છે:—કલ્પિતેન કલ્પિતોપમા.
કલ્પિતની સાથે કરેલ ઉપમા એ કલ્પિતોપમા. વૃત્તિમાં લખ્યું
છે કે આનું ફલ તો સદૃશાન્તરનો અભાવ છે. એથી ઉપમામાં
અંતર્ભાવ નથી.

યથા.

ખ-લતા ઈવ ખળતા સદા, છે છાંયા ફલ હીન.

સ્વ-લતા અર્થાત્ આકાશ-વેલિ નથી એની ઉપમા તો કલ્પિત
છે. દંડી આચાર્યે આને ઉપમાનો પ્રકાર કહ્યો છે. તેથી અમારા
મતથી આ પૃથક્ અલંકાર નથી. ઉપમાનોજ પ્રકાર છે. અને સદૃ-
શાન્તરના અભાવમાં અલંકારતા માનીએ તો આશ્વેપ થશે.

કારકદીપક.

કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકારાદિ તો ક્રિયાદીપક અને કારકદી-
પક એવા બે દીપક માને છે. ચન્દ્રાલોકકારાદિ કારકદીપકને લિન્ન
અલંકાર માને છે. અમારા મતમાં આ દીપકનોજ પ્રકાર છે.

કારણમાલા.

કેટલાક પ્રાચીનો કારણમાલાને લિન્ન અલંકાર માને છે.

ચન્દ્રાલોકકાર આ લક્ષણ ઉદાહરણ આપે છે.

ગુમ્ફઃ કારણમાલા સ્યાદ્યથાપ્રાકૃપ્રાન્તકારણૈ : ॥

ઉત્તરોત્તરની કારણભૂત પૂર્વ પૂર્વ વસ્તુઓથી કરીને અર્થાત્
પૂર્વ પૂર્વની કારણભૂત ઉત્તરોત્તર વસ્તુઓથી કરીને કરેલ શુદ્ધ એ
કારણમાલા.

યથા.

નીતિ થકી ધન, ધનથી ત્યાગ, ત્યાગ થકી યશ છે બડ ભાગ;

યથા.

નર્ક થાય છે પાપથી, પાપ દરિદ્રથી હોય;

દરિદ્ર થાય વિષુ દાનથી, કરો દાન સહુ કોય.

અમારા મતથી આહીં કારણાંશમાં હેતુ અથવા શુંકનાંશમાં શૃંખલા અલંકાર છે. આહીં લિન્ન અલંકાર હોવાની યોગ્યતા નથી.

કાવ્યલિન્ન.

કાવ્યલિન્ન નામ જ્ઞાપકહેતુનું છે. તેથી વેદવ્યાસ ભગવાન આદિ તો કારકહેતુ અથવા જ્ઞાપકહેતુ આવા હેતુ અલંકારનાજ બે પ્રકાર માને છે. અને ચન્દ્રાલોકકાર ઇત્યાદિ આને લિન્ન અલંકાર માને છે. અમારા મતથી કાવ્યલિન્ન તો હેતુનોજ પ્રકાર છે.

ક્રિયાતિપત્તિ.

“અતિપત્તિ” એટલે ઉલ્લંઘન. ચિન્તામણિકોષકારે કહ્યું છે:—
“ અતિપત્તિઃ અતિપાતે, અતિપાતઃ અતિક્રમે ” ક્રિયાતિપત્તિ આ શબ્દસમુદાયનો અર્થ ક્રિયાનું ઉલ્લંઘન છે, અથવા કરવામાં નથી આવેલ. પ્રાચીન ક્રિયાતિપત્તિ નામનો અલંકારાન્તર માને છે.

રત્નાકરકાર આ લક્ષણ ઉદાહરણ બતાવે છે.

યદ્યર્થોક્તાવસંભાવ્યમાનસ્ય કલ્પનં ક્રિયાતિપત્તિઃ ॥

જે અર્થની ઉક્તિમાં અસંભાવ્યમાનની કલ્પના એ ક્રિયાતિપત્તિ અલંકાર. “ ચેત્ સ્યાત્ ” એ શબ્દો પણ “ યદ્યર્થ ” વાચક છે.
યથા.

મનમથ યદિ સહસ્ર દ્રગ ધરે,
તુજ સુન્દરતા નિર્ણય કરે;
યથા.

મુક્તા યદિ વિદ્રુમસ્થિત, યદિ પ્રવાલસ્થિત ફૂલ;
અધરવર્તી સ્ત્રી હાસ્ય તુજ, તવ થાયે સમ તૂલ્ય.

આહીં ક્રિયાનું ઉલ્લંઘન તો એ છે કે આવું બ્રહ્માના કરવામાં આવેલ નથી. કેટલાક પ્રાચીનો તો આ વિષયને અતિશયોક્તિનો પ્રકાર માને છે, અને કેટલાક સંભાવના અલંકાર કહે છે, અમારા મતથી તો આહીં સંભાવના અલંકારજ છે.

ગૂઢ.

ગૂઢ શબ્દનો અર્થ “ ગુપ્ત. ” કેટલાક પ્રાચીનો ગૂઢ નામનો અલંકારાન્તર માને છે.

“ રત્નાકરકાર ” આ લક્ષણ ઉદાહરણ દેખાડે છે:—

ગૂઢમાકાઙ્ગોપનિબન્ધો ગૂઢમ્ ॥

ગૂઢતાથી આકાંક્ષાની થએલી વસ્તુનું નિષંધન અર્થાત્ વર્ણન ગૂઢ અલંકાર છે.

યથા.

છડી સપદ્મવ લાલકર, નિરખીં તમાલનીં ડાલ;

કુમળાઈ ઉર સાલ ધરીં, ફૂલમાલસમ ખાલ.

આહીં પર્યાયોક્તિ નથી; કેમકે પર્યાયોક્તિમાં ગૂઢતા નથી, આ ગુણીભૂત વ્યંચ્ય નથી, કેમકે ગૂઢાર્થમાં વ્યંજના સંભવતી નથી. અમારા મતથી નંદલાલે સપદ્મવ તમાલ ડાળની છડીથી પોતાના સંકેતસ્થાનમાં જવાનું સૂક્ષ્મતાથી સૂચિત કર્યું છે, એથી આતો સૂક્ષ્મ અલંકારજ છે.

ગૂઢોક્તિ.

ગૂઢ શબ્દનો અર્થ ગુપ્ત છે. તેથી ગૂઢતાથી ઉક્તિએ ગૂઢોક્તિ. ગૂઢોક્તિને કેટલાક પ્રાચીનો અલંકારાન્તર માને છે.

ચન્દ્રાલોકકાર આ લક્ષણ ઉદાહરણ આપે છે:—

ગૂઢોક્તિરન્યોદેશ્યં ચેદ્યદન્યં પ્રતિ કથ્યતે ॥

જે અન્યના ઉદ્દેશથી કરીને અન્ય પ્રતિ કહેવામાં આવે એ ગૂઢોક્તિ. વૃત્તિમાં લખ્યું છે કે જે પ્રતિ કાંઈ કહેવું જોઈએ એને તટસ્થ લોક જાણી લેતા નથી, એથી એને ^૨લેખથી કહેવું એ ગૂઢોક્તિ.

યથા.

વૃષ પરક્ષેત્રથી ભાગીં જા, રક્ષક આવ્યો ક્ષેત્ર;

આહીં પરકલત્ર લોગવનાર કામુકપ્રતિ કહેવું છે; તેથી સમીપમાં પરખેતરમાં ચરતા બળદ પ્રતિ કહ્યું છે. આહીં અર્થ^૨લેખ છે.

યથા.

સખીં હું સાંજે જાઈશ, મુદે પૂજવા મહેશને આજ;

આ પ્રકારે આહીં પણ સૂક્ષ્મતાથી બતાવવું છે. એથી આ વિષય ભિન્ન અલંકાર હોવાને યોગ્ય નથી. કિન્તુ સૂક્ષ્મમાંજ અન્તર્ભૂત છે.

છેકોક્તિ.

છેક એટલે ચતુર. છેકોક્તિ અર્થાત્ ચતુરાઇની ઉક્તિ. કેટલાક પ્રાચીન છેકોક્તિ અલંકારાન્તર માને છે. ચન્દ્રાલોકકાર આ લક્ષણ ઉદાહરણ આપે છે.

छेदोक्तिर्यदि लोकोक्तेः स्यादर्थान्तरगर्भता

જે લોકોક્તિમાં અર્થાન્તર ગર્ભતા હોય તે છેકોક્તિ અલંકાર છે.

યથા.

જાણે સખા ભુજંગજ, ભુજંગ કેરાં ચરણ જગતમાંહિ.

સન્નતીયતાથી “ આનો વ્યવહાર એજ જાણે છે ” આમ કહેવાને માટે આ લોકોક્તિ છે, કે સર્પના પગ સર્પજ જાણે છે. આહીં ધન ઉપાર્જનાદિ વ્યાપારમાં આ સહચારી છે. આવા જગજાહિર અર્થના પ્રતિપાદનથી લોકોક્તિનું પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ રહેતાં એ વિટવ્યાપારમાં પણ સહચારી છે. આવા મર્મોદ્ઘાટનથી પણ ગર્ભિત હોઈ આ લોકોક્તિ છેકોક્તિ રૂપ છે. અમારા મતથી છેકોક્તિ પણ સૂક્ષ્મ અલંકારનો વિષય છે. તે લોકોક્તિના આશ્રયમાં હોવાથી ભિન્ન અલંકાર નથી થઈ શકતો.

તત્સદૃશાદર.

તત્સદૃશાદર આ શબ્દ સમુદાયનો અર્થ “ એના સદૃશનો આદર ”. પ્રાચીન તત્સદૃશાદર નામનો અલંકારાન્તર માને છે. અલંકારોદાહરણકાર આ લક્ષણ ઉદાહરણ આપે છે.

अभीष्टसिद्धयै तत्सदृशदरश्च ॥

વાંચ્છિતની સિદ્ધિને માટે એના સદૃશનો આદર એ તત્સદૃશાદર અલંકાર.

યથા.

આહક મુખ દ્રગ બાહુ બાલ;

સેવે કમલ દ્વિરેક મૃણાલ.

અમારા મતથી આ પ્રયત્નીક અલંકારજ છે; કેમકે આહીં સદૃશ રૂપ પદ્યમાં પ્રીતિ કરવી છે.

તન્ત્ર.

ઉભયાર્થના પ્રયોજક અર્થાત્ નિમિત્તને તંત્ર કહે છે. ચિન્તા-મણિકોષકારે કહ્યું છે:—તન્ત્રં ઉભયાર્થપ્રયોજકે. કેટલાક પ્રાચીનો તંત્રને અલંકારાન્તર માને છે.

રત્નાકરકાર આ લક્ષણ ઉદાહરણ દેખાડે છે.

નાનાફલપ્રયુક્તઃ પ્રયત્નસ્તન્ત્રમ્ ।

નાનાફલપ્રયુક્ત જે પ્રયત્ન એ તંત્ર અલંકાર છે. આહીં પ્રયત્ન વ્યાપારરૂપ છે, અર્થાત્ ક્રિયા રૂપ છે. વિચિત્ર અલંકારમાં યત્ન ગુણ રૂપ છે, એ ભિન્નતા છે. એક સમયમાં બે ફલની ઉત્પત્તિ હોવાથી સમુચ્ચયથી આનો લેહ છે. સમુચ્ચયમાં સમુચ્ચીયમાન વસ્તુઓની એક પ્રયત્નકારિતા નથી.

યથા.

હરલેખણ અહિએ પરિચય થકી, રણ રસિકતા લીધ;
રધુરાજમણિએ દશમુખથકી, સખળ સંગર કીધ,
પયદળ પ્રહારે ઊડી રજ, પડી પૂર્ણ અહિને નેણ;
નિરખે ન નૃત્ય કખંધને, નહિ સુણે ઘન સમ વેણ.

આહીં રજથી થએલ નેત્રનિમીલન વ્યાપારથી દર્શનાભાવ, શ્રવણાભાવ એ બન્નેની એકી સાથે ઉત્પત્તિ છે. અમારા મતથી ઉક્ત કિંચિત્ વિલક્ષણતાવડે સમુચ્ચયથી સર્વથા લેહ નથી થતો પરન્તુ આહીં તો રજથી કરીને નેત્રનિમીલનથી દર્શનાભાવ થાય છે. ઉક્ત સર્પનો શ્રવણાભાવ થયો એ અધિક અલંકાર છે.

તાત્પર્ય.

તાત્પર્ય શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે. પ્રાચીનો તાત્પર્યને અલંકારાન્તર માને છે. અલંકારોદાહરણકાર આ લક્ષણ ઉદાહરણ દેખાડે છે.

અનેકનિર્દેશ એકત્ર તાત્પર્યેચ્છા તાત્પર્યમ્

અનેકના કથનમાં એકમાં તાત્પર્યની ઇચ્છા એ તાત્પર્યઅલંકાર છે. અનેક નિર્દેશ એ પ્રકારથી થાય છે. ૧ સંદેહથી ૨ વિકલ્પથી.

યથા.

સત્ય પ્રકાશો ત્યાગ કરી, પક્ષપાતનો સંગ;

શ્રીસ્તન સેવા યોગ્ય છે, અથવા ગિરિવરશ્રંગ ?

આહીં શ્રીસ્તન સેવા યોગ્ય છે ? અથવા ગિરિવરશ્રંગ સેવા યોગ્ય છે ? અને એ અનેકના કથનમાં સંદેહ પ્રતીત થાય છે. પરન્તુ આ વિરક્તની ઉક્તિ હોય તો ગિરિસેવામાં તાત્પર્ય છે. અને કામીની ઉક્તિ હોય તો કુચસેવામાંજ તાત્પર્ય છે.

યથા.

ઇન્દ્રિય-જય પથ સંપદા, અજય વિપતિપથ નિત્ય;

એમાંથી કરજે તુંએ, જેમાં ચોટે ચિત્ત.

આહીં ઇન્દ્રિયોના દમન અથવા અદમનરૂપ અનેકના વિકલ્પથી કથન છે. પરન્તુ ઇન્દ્રિયોનું દમન સંપદાનો માર્ગ હોવાથી વક્તાનું તાત્પર્ય એક ઇન્દ્રિયોના દમનમાં છે. રત્નાકરકારે પ્રથમ પ્રકારમાં સંદેહાભાસ અને બીજા પ્રકારમાં વિકલ્પાભાસ નામનો અલંકારાન્તર માનેલ છે. અમારા મતથી એ આભાસ અલંકારનો પ્રકાર હોવાથી આભાસ અલંકારમાં અન્તર્ભૂત છે.

તિરસ્કાર.

તિરસ્કાર અર્થાત્ અનાદર. કેટલાક પ્રાચીનો તિરસ્કારને અલંકારાન્તર માને છે. અનુજ્ઞા અલંકારના વિપરીત ભાવમાં તિરસ્કાર નામનો અલંકાર માનનાર રસગંગાધરકાર આ લક્ષણ કહે છે.

દોષવિશેષાનુબન્ધાદ્ગુણત્વેન પ્રસિદ્ધસ્યાપિ દ્વેષસ્તિરસ્કારઃ ॥

શુભ્રથી કરીને પ્રસિદ્ધનો પશુ કોઈ દોષવિશેષના સંબંધથી દ્વેષ એ તિરસ્કાર અલંકાર છે.

યથા.

શ્રી ન આહું ભગવંતની, ભક્તિ દિયે ભુલાવૌ;

આવું લક્ષણ ઉદાહરણ દેખાડીને રસગંગાધરકાર કહે છે કે અનુજ્ઞા અલંકાર કહીને તિરસ્કાર અલંકાર ન કહેવો એ કુવલયાનંદકાર ની ભૂલ છે. અમારા મતથી આ વિષયમાં અંગીકારયોગ્યનો અનંગીકાર છે. તેથી આહીં અમારાથી સ્પષ્ટ કરેલ અવજ્ઞા અલંકારજ છે. તિરસ્કાર અવજ્ઞાથી ભિન્ન નથી થઈ શકતો. ચન્દ્રાલોકપથગામી કુવલયાનંદકારની અભૂલને ભૂલ ખતાવવી એ તો રસગંગાધરકારની ભૂલ છે. તિરસ્કાર તો અવજ્ઞાનો પર્યાય છે. કુવલયાનંદકારે અવજ્ઞા અલંકાર નહીં પણ કહ્યો હોત તોપણ એની ભૂલ નથી. કેમકે અલંકારના વિપરીત ભાવમાં અલકારાન્તર થાય છે. આ દિગ્દર્શન પ્રાચીન મતાનુસાર કુવલયાનંદકારે પણ કરી દીધું છે.

તુલ્ય.

તુલ્ય એટલે સમાન. તુલ્યને પ્રાચીનો ભિન્ન અલંકાર માને છે. રતનાકરકાર આ લક્ષણ ઉદાહરણ દેખાડે છે:—નિવૃત્તાવન્યોદય-સ્તુલ્યમ્ ”

નિવૃત્તિ થયા પછી અન્યનો ઉદય એ તુલ્ય અલંકાર. વૃત્તિમાં લખ્યું છે કે એક દોષની નિવૃત્તિ થયા પછી ગુણાન્તરનો ઉદય. આહીં તુલ્યતા એ છે કે ફરીને એના જેવું થઈ જવું.

યથા

રામસુયશ ઉચર્યા કવિરાજે, કરી તહાં ધ્વનિભ્રમર સમાજે;

ચામર તે ટાળવા ચલાવ્યાં, ત્યાં તુર્તજ કંકણ રવ છાયા.

આહીં યશશ્રવણમાં પ્રતિબંધક હોવાથી ભ્રમરધ્વનિ દોષ છે. એની નિવૃત્તિને માટે ચામર ચંચલ કરવામાં આવ્યા. જેથી ઉત્પન્ન થએલ ચામર કરવાવાળીઓના કંકણના રવ પણ યશ શ્રવણમાં પ્રતિબંધક હોવાથી દોષ છે. એથી આહીં દોષાન્તરનો ઉદય છે એક ગુણની નિવૃત્તિ થયા પછી ગુણાન્તરનો ઉદય એ પણ ઉદાહરણ થઈ શકે છે.

અથા

દીપ બુઝાબ્યો ત્યાં તો, પ્રકટ પ્રકાશ કર્યો રસનામણિએ.

આહીં દીપના પ્રકાશરૂપ ગુણની નિવૃત્તિ થયા પછી મણિના પ્રકાશ રૂપ ગુણાન્તરનો ઉદય છે. અમારા મતથી આ પૂર્વરૂપ અલંકારમાંજ અન્તર્ભૂત છે.

નિશ્ચય,

નિશ્ચય અર્થાત્ નિર્ણય. કેટલાક પ્રાચીનો નિશ્ચય નામનો અલંકારાન્તર માને છે. અલંકારરત્નાકરકાર આ લક્ષણ ઉદાહરણ બતાવે છે:—

વિહિતસ્યાશક્લિતસ્ય વા વિશેષાવગમાય નિષેધો નિશ્ચયઃ ॥

વિધાન કરેલની અથવા શંકા કરેલની વિશેષ પ્રતીતિને માટે જે નિષેધ તે નિશ્ચય

વૃત્તિમાં લખ્યું છે કે પહેલા બ્રમથી અન્ય પ્રકારે જાણેલનો પછીથી અન્ય પ્રકારે જે નિશ્ચય તે નિશ્ચયઅલંકાર છે.

અથા.

શું આજ દિનમણિ એજ, સુણિએ સહિત સમ તુરંગ;

શું આજ યમપતિ એજ, વિચરે મહિષ વાહન સંગ.

શું આજ હુતબુદ્ધ એજ, પ્રસરે દિશ વિદિશ અનલપ;

રણમાંહિ નિરખી રામને કરે સુભટ સર્વ વિકલ્પ.

આહી પહેલાં બ્રમથી રામ ભગવાનમાં ઇન્દ્રાદિથી કરીને અન્ય પ્રકારથી આ શંકા કરવામાં આવી છે. પછી સમ તુરંગાદિ ન હોવાથી ઇન્દ્રાદિકોના અભાવનો નિશ્ચય હોવાથી ઇન્દ્રાદિકોનો આર્થ નિષેધ કરવામાં આવ્યો. આહીં વિશેષ તો રામનું ઐશ્વર્ય ઇત્યાદિ છે. આહીં આક્ષેપ નથી. કેમકે આક્ષેપમાં તો નિષેધ આભાસરૂપ થાય છે. આહીં તો નિષેધમાં પર્યવસાન હોવાથી નિષેધ સ્થાયી છે; અમારા મતથી પહેલા બ્રમથી અન્ય પ્રકારથી નિશ્ચય થવામાં ચમત્કાર તો વસ્તુને અન્ય પ્રકારથી જાણવાના અંશમાંજ છે. પણ પછી એનો નિશ્ચય થવા રૂપ અંશમાં નથી. એથી “શું આજ દિનમણિ એજ”

આ વિષયને કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકારે ભેદની ઉક્તિ અથવા અનુક્તિ એવા સંદેહ અલંકારના બે પ્રકાર માનીને ભેદોક્તિ સંદેહ કહ્યો છે, તેથી આ વિષય સંદેહમાં અનતર્ભૂત છે.

દ્વિતીય નિશ્ચય.

આરોપ્યમાણુનો નિષેધ કરીને પ્રવૃત્તના સ્થાપનમાં પ્રાચીન નિશ્ચય નામનો અલંકારાન્તર માને છે.

સાહિત્યદર્પણકાર આ લક્ષણ ઉદાહરણ દેખાડે છે:—

અન્યન્નિષિદ્ય પ્રકૃતસ્થાપનં નિશ્ચયઃ પુનઃ ॥

અન્યત્ અર્થાત્ આરોપ્યમાણુનો નિષેધ કરીને પ્રકૃતનું સ્થાપન પુનઃ અર્થાત્ દ્વિતીય નિશ્ચય અલંકાર છે.

યથા.

ઇન્દીવર નહિ નયન આ, નહિ સરોજ મુખ નાર;
નહિ બંધુક આ અધર છે, બ્રમમાં બ્રમર ગમાર.

યથા.

ગરલ ન કસ્તુરી ગળે, પન્નગપતિ નથી હાર;
લસ્મ ન ચન્દનલેપ તન, હરબ્રમ માર ! ન માર.

સાહિત્યદર્પણકાર કહે છે કે આ નિશ્ચયાન્ત સંદેહ નથી. કેમકે નિશ્ચયાન્ત સંદેહમાં તો સંશય અને નિશ્ચય બન્ને એકને થાય છે. આહીં બ્રમરાદિકોનો સંદેહ છે અને નાયક આદિનો નિશ્ચય છે. બ્રમરાદિકોનો આહીં સંદેહ પણ નથી. કેમકે બ્રમરાદિકોને ઇન્દીવર અને નયન આદિનો સંદેહ હોય તો સમીપ આવવું ઇત્યાદિનો સંભવ નથી. આહીં બ્રાન્તિ અલંકાર પણ નથી. કેમકે યદ્યપિ બ્રમરાદિકોની બ્રાન્તિ છે તથાપિ આહીં એમાં ચમત્કાર અનુભવસિદ્ધ નથી. કિન્તુ આ પ્રકારની નાયક આદિની ઉક્તિમાંજ સહૃદય માન્ય ચમત્કાર છે. બ્રમર આદિના આગમન આદિની અથવા બ્રાન્તિ આદિની વિવક્ષા ન હોય તો પણ નાયિકાને પ્રસન્ન કરવાને માટે નાયક આદિની આ પ્રકારની ઉક્તિ સંભવે છે, અને વ્યંગ્યરૂપક પણ નથી, કેમકે મુખમાં કમલનું રૂપક નથી કર્યું અને અપન્હુતિ અલંકાર પણ નથી; કેમકે

આહીં પ્રસ્તુતનો નિષેધ નથી. આ અલંકાર તો પ્રાચીનોક્ત અલંકારોથી ભિન્નજ છે, અમારા મતથી આહીં નાયક આદિની ઉક્તિમાં “ આ નેત્ર છે ઇત્યાદિ ” આવા નિશ્ચય તો અત્યંત લૌકિક હોવાથી અલંકાર હોવાને યોગ્ય નથી. આહી ચમત્કાર તો બ્રાન્તિનોજ છે, કેમકે ઇન્દ્રીવર આદિની બ્રાન્તિથી નેત્ર આદિનો ઉત્કર્ષ છે, અને નાયિકાની વિરહવ્યથાનું આધિક્ય છે, અને સાહિત્યદર્પણુકાર કહે છે કે ભ્રમર આદિના આગમન આદિની અથવા બ્રાન્તિ આદિની વિવક્ષા ન હોય તો પણ નાયિકાને પ્રસન્ન કરવા માટે નાયક આદિની આ આ પ્રકારની ઉક્તિ સંભવે છે, એથી આ પક્ષમાં પણ ચમત્કાર તો બ્રાન્તિમૂલકજ છે. કાવ્યમાં વાસ્તવબ્રાન્તિનું વર્ણન હોય અથવા કલ્પિતબ્રાન્તિનું વર્ણન હોય પણ બ્રાન્તિના ચમત્કારમાં કાંઈપણ ન્યૂનાધિક ભાવ નથી.

પરભાગ.

“ પરભાગ ” શબ્દનો અર્થ ગુણોત્કર્ષ છે. ચિન્તામણિકોષકારે કહ્યું છે કે:—“ પરભાગઃ ગુણોત્કર્ષ ” પ્રાચીન પરભાગ નામનો અલંકારાન્તર માને છે, રત્નાકરકાર આ લક્ષણ ઉદાહરણુ બતાવે છે:—

અનુભૂતસ્યાર્થાન્તરોપલબ્ધૌ વિવેકઃ પરભાગઃ ॥

અનુભવ કરેલના અર્થાન્તરના લાભમાં જે વિવેક તે પરભાગ અલંકાર. વૃત્તિમાં લખ્યું છે કે સ્વરૂપ માત્રથી જાણેલ વસ્તુના વસ્ત્વંતર લાભ સમયમાં એથી ભેદની પ્રતીતિ એ પરભાગ.

યથા.

માનસરોવરવાસૌ કદિ, આવી મળે મરાલ;

ફરક તાહરી ચાલનો, જણાય ત્યારે ખાલ.

આહીં હંસના દર્શનસમયમાં અનુભવ કરેલ તરૂણીગતિની મહત્વપ્રતીતિની સંભાવના છે.

યથા.

પ્રલય અંત તાંડવ સમય, સહી હરપદઆધાત;

સમજ્યો સૂક્ષ્મ ગિરીશ તવ, ઇન્દ્ર વજ્રનો પાત.

આહીં પિનાકીના પદપ્રહારથી વજ્રપાતની તુચ્છતાપ્રતીતિ છે. અમારા મતથી આહીં વ્યતિરેક અલંકાર છે, હંસની ગતિનો અથવા નાયકાની ગતિનો ઉપમાનોપમેય ભાવ પ્રસિદ્ધ છે, તેથી હંસદર્શનથી આના સાદૃશ્યમાં ન્યૂનાધિકભાવની પ્રતીતિ છે અને ચંડઘાતમાં વજ્રપાત સમતાનો વ્યવહાર પ્રસિદ્ધ છે, તેથી આહીં હરના પ્રલયનૃત્યસમયના પદપ્રહારથી ગિરિરાજને વજ્રપાતથી ન્યૂનાધિક ભાવ પ્રતીત થએલ છે, રત્નાકરકાર કહે છે કે ઉપમાનથી ઉપમેયનો અધિક ગુણ વ્યતિરેકનું સ્વરૂપ છે. આની તો વસ્ત્વંતર પ્રાપ્તિ સમયમાં વૈલક્ષણ્યપ્રતીતિ છે. એથી વ્યતિરેકનો અથવા આનો સ્પષ્ટ ભેદ છે. તેથી અમારા મત પ્રમાણે આ કિંચિત્ વિલક્ષણતા અલંકારાન્તરની સાધક નથી. અને રત્નાકરકાર કહે છે કે ઉપમેયથી ઉપમાનનું ન્યૂનત્વ વ્યતિરેકનું સ્વરૂપ છે. આહીં તો વસ્ત્વંતર સંબંધ સમયમાં તુચ્છત્વ મહત્ત્વની વિકલ્પતાથી પ્રતીતિનો અંગીકાર છે. વિકલ્પતાથી અર્થાત્ ઉપમાનથી ઉપમેયની ન્યૂનતાનું પણ ગ્રહણ છે. તેથી અમારા મતથી એ સમાધાન પણ સમીચીન નથી. ઉપમેયની ન્યૂનતામાં પણ વ્યતિરેક સંગતિની ખાધા નથી. અને રત્નાકરકાર કહે છે કે વ્યતિરેક તો ઔપમ્ય જીવિત છે. એ તો ઔપમ્ય વિના પણ થાય છે.

યથા.

બાણ્યું અવર સ્ત્રીયોના, સંગ થકી મેં તારૂં આધિક્ય.

અમારા મતથી આહીં પણ સમતામાં વ્યતિરેક છે, એ મહાશયે સન્નતિય વ્યતિરેક પણ માન્યો છે.

પરિકરાંકુર.

કેટલાક પ્રાચીનો પરિકરાંકુરને અલંકારાન્તર માને છે.

“અન્દ્રાલોકકાર” આ પ્રમાણે લખે છે.

સાભિપ્રાયે વિશેષ્યે તુ ભવેત્પરિકરાંકુરઃ ॥

સાભિપ્રાય વિશેષ્ય હોય તો પરિકરાંકુર અલંકાર છે. આ ના-

મની સાર્થકતા એ છે કે સાભિપ્રાય વિશેષણમાં તેા પરિકરતા વિકાશરૂપ છે. કેમકે વિશેષણથી કરીને ઉક્તિ હોવાથી પરિકરતા સ્પષ્ટ ભાસે છે. અને આહીં તેા વિશેષ્ય માત્રથી પરિકરતાની સ્ફૂર્તિ છે. એથી આમાં પરિકરતા અસ્કુટ હોવાથી અંકુરરૂપ છે.

યથા.

કૃષ્ણેન્દ્ર વર્ણુન કાજે, હૈહયાધીશ લખવાને કાજ;
સમર્થ આખંડલ છે, યશો વાંચવા તારા નરરાજ.

આહીં શેષ અને ઇન્દ્રદેવતા હોવાથી અને હૈહયાધીશ દેવાંશ હોવાથી રાજના યશનું વર્ણન કરવાને સમર્થ છે. ત્યાં એની સહસ્ર આનનતાદિ પરિકર છે. આવા વિશેષ્યોનું ગ્રહણ કરવામાં અભિપ્રાય હજાર મુખ, હજાર હાથ અને હજાર નેત્રમાં છે.

અમારા મતથી પરિકર વિશેષ્યમાં હોય, અથવા વિશેષણમાં હોય, એ કિચિત્ વિલક્ષણતા અલંકારાન્તર સાધક નથી ઉદાહરણાન્તર માત્ર છે, એથી એ પણ પરિકરજ છે.

પરિવૃત્તિ.

પરિવૃત્તિ એટલે વસ્તુઓનો વિનિમય. વિનિમયનો અર્થ પ્રતિ-દાન અથવા અદલાબદલી કરવું. ચિન્તામણિકોષકારે કહ્યું છે કે:—
“ વિનિમયઃ પ્રતિદાને ” ઘણા પ્રાચીનો પરિવૃત્તિને અલંકારાન્તર માને છે.

યથા.

તેં ભુજબલ ભૂલૂતતણો, દીધો કર નરરાજ;
શું પાછો દીધો ન કર, તેં તેનાં હિતકાજ.

આહીં ચક્રવર્તી રાજાએ અન્ય ભૂપોથી કર અર્થાત્ પેશકસી દીધી અને એને કર (હાથ) દીધો, અર્થાત્ વિશ્વાસને માટે હાથથી વચન દીધું. આહીં નિન્દાના આભાસની સંકીર્ણતા છે, કેટલાક પ્રાચીનો સમ અસમ એવા પરિવૃત્તિના બે પ્રકાર કહે છે, કાવ્યપ્રકાશ-ગતકારિકાકારનું આ લક્ષણ છે.

પરિવૃત્તિર્વિનિમયો યોર્થ્યાનાં સ્યાત્સમાસમૈઃ ॥

સમ અસમથી કરીને અર્થોનો વિનિમય એ પરિવૃત્તિ અલંકાર છે.

યથા

શું ઠગાઇ તું ખાલા, કરે આમ શા કારણુ અપશોસ,
મન આપી મન લે છે, નથી પામતી કાં તું પરિતોષ.

આહીં સમ પરિવૃત્તિ છે, મન શબ્દમાં ^૨લેષ છે. મન-અતઃક-
રણુ અને મન (મણુ) તોલ વિશેષ.

અસમના બે પ્રકાર છે. અધિકથી ન્યૂન પલટાવી દેવું, અને
ન્યૂનથી અધિક પલટાવવું.

યથા.

સુકવિ પરઉપકારી, કરે પ્રશંસા સર્વતણી શાણા;
સ્થિર કવિતા આપીને, લે છે અસ્થિર ગ્રામ ધામ નાણા.
આહીં અધિકથી ન્યૂનનું પલટાવવું છે.

યથા.

દીપસહિત નિજસદનો, અધિપ આપને અર્પણુ કરૌં દે છે,
ફણિમણિપ્રકાશવાળી, આપ પાસથી અરિ કંદર લે છે.

આહીં ન્યૂનથી અધિકનું પલટાવવું છે. અમારા 'મતથી આ
ઉદાહરણાન્તર છે. પણ પ્રકારાન્તર નથી. લક્ષણમાં સમાસમ કહેવું એ
બૂલ છે. આહીં પણ ચમત્કાર તો પરસ્પર અદલાબદલી કરવાનોજ
છે, તેથી પરસ્પર લેવું દેવું હોય અથવા ઉપકાર અપકારાદિ હોય
એટલા વૈલક્ષણ્ય માત્રથી અલંકારાન્તર નથી થઇ શકતો, એથી
આનો અન્યોન્યમાંજ અંતર્ભાવ છે.

રૂદ્રટ આ પ્રમાણે લક્ષણ આપે છે:—

યુગપદ્ધાનાદાને અન્યોન્યં વસ્તુનો ક્રિયેતે યત્ ।

કચિદુપચર્યેતે વા પ્રસિદ્ધિતઃ સેતિ પરિવૃત્તિઃ ॥

વસ્તુઓનું પરસ્પર એક સમયમાં દેવુંલેવું કરવામાં આવે એ
પરિવૃત્તિ ક્યાંઇ સાક્ષાત્ દીધા દીધા વિના પ્રસિદ્ધિના અનુસાર ઉપ-

ચારથી પણ કરવામાં આવે એ પણ પરિવૃત્તિ છે. ઉપચરિતનું આ પ્રમાણે ઉદાહરણ છે.

યથા.

સુરપુર ગયો જટાયુ, સોચ એહનો કરવો શી રીતે;
વ્યય કરો જર્જર વપુનો, શશિસમ લીધી સ્વેત કીર્તિ પ્રીતે.
આહીં વાસ્તવ પલટાવવું નથી. એથી ઉપચરિત અર્થાત્ આ
પલટાવવું આરોપિત છે.

યથા.

રામરાજમાં કીડે તુજ કરિવર, મદ સુગંધમય કરે સલિલવર;
સર પંકજ પરાગ પરિમલચુત, કરિ કપોલ સ્થલ કરે શરદઋતુ.
આહીં કરી (હાથી) મદદારા સરોવરને સુગંધ દે છે, અથવા
સરોવર કમલવડે સુગંધ દે છે.

અમારા મતથી આ કિચિત્ વિલક્ષણતા અલંકારાન્તરની સા-
ધક નથી. અન્યોન્યમાંજ આનો અન્તર્ભાવ થવો યોગ્ય છે.

મહારાજા ભોજ આ લક્ષણ આપે છે:—

व्यत्ययो वस्तुनोर्यस्तु यो वा विनिमयः मिथः ।

परिवृत्तिरिहोक्ता सा काव्यालंकार लक्षणे ॥

વસ્તુનો વ્યત્યય અથવા અદલાબદલી થવી અર્થાત્ પરસ્પર
વિનિમય કે પ્રતિદાનને કાવ્યાલંકાર શાસ્ત્રમાં પરિવૃત્તિ કહે છે. આમાં
એ ભેદ છે કે સ્વતઃ અદલાબદલ થવું અને ચાહથી કરીને અદલ બ-
દલ કરવું. જેમકે “તે ભુજબલ ભૂભૂતતણુ” ઇત્યાદિ ઉદાહરણ ચા-
હથી કરીને અદલાબદલી કરવાનું છે. સ્વતઃ અદલાબદલી થઈ જ-
વાનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે.

યથા.

વિષુશ્રી કેરવ બને, બને શ્રીયુત પંકજ વર;
મુદ ઉલૂક ત્યાગતાં, ચકોરો નાચિત મુદભર.
ચન્દ્ર અસ્ત પામતો, ઉદય પામી રવિ શોભે;
વિધિ વિચિત્ર કૃતિ જોઈ, સુજ જનનાં મન દોભે.

અમારા મતથી કુમુદની શોભા કમલમાં ગઈ, કમલની અશો-
ભા કુમુદમાં આવી, ઇત્યાદિ વિષયમાં પણ અન્યોન્યતા મૂલકજ ચ-
મત્કાર છે, આ તો ઉદાહરણાન્તર છે. પરિવર્તન વ્યવહાર તો પર-
સ્પર લેવાદેવામાં જ છે. એથી પરસ્પર પલટાવવું એ પરિવૃત્તિ છે.
બાનુદત્તે એજ કહ્યું છે:—

આત્મીયવસ્તુદાનપૂર્વકપરકીયવસ્ત્વાદાનં પરિવૃત્તિઃ ॥

પોતાની વસ્તુના દાનપૂર્વક પારકી વસ્તુનું ગ્રહણ એ પરિવૃત્તિ.
પોતે પોતાની મેળે અદલાખદલ થવાના બે લેદ છે. ૧ દાનપૂર્વક અ-
ન્યનું ગ્રહણ. ૨ ત્યાગ પૂર્વક અન્યનું ગ્રહણ.

યથા.

મારૂં સ્ત્રીકર મેઘ દઈ, ઇદ્દાનનથી લેય;

અતિરતિ ધર્મ પ્રેસ્વેદ કણ, શાને અચરજ છેય.

આહીં ન્યૂનનું પલટાવવું છે, યદ્યપિ આહીં મુખનો ધર્મ કણ
દેવો શબ્દથી કહેવામાં આવેલ નથી. તથાપિ અર્થ સિદ્ધ હોવાથી
આહીં પણ પરસ્પરની જ અદલાખદલી છે. મારૂં મેઘસંખંધી
સ્ત્રીકર દઈ કરીને સ્વેદખિન્દુ લે છે.

યથા.

યુત હર્ષ ઉત્સવસમય સુવસન, સિયા ધારણ કીધ;

તે ત્યાગી પતિસહ વનગમનમાં, પહેરી વદકલ લીધ.

અમારા મતથી આહીં ત્યાગપૂર્વક પલટાવવું છે, પરંતુ અન્ય
ગ્રહણ કરનાર નહીં હોવાથી પરસ્પર પલટાવવું નથી એથી પલટા-
વવાનો આમાં ચમત્કાર નથી.

દ્વિતીયપરિવૃત્તિ.

પરિવૃત્તિ શબ્દનો અર્થ પરંપરા માનનાર પ્રાચીનો પરિવૃત્તિ
નામનો અલંકારાન્તર માને છે.

બાનુદત્ત આ લક્ષણ ઉદાહરણ બતાવે છે.

પૂર્વપૂર્વસ્યોત્તરોત્તરોપમાનભાવઃ પરિવૃત્તિ.

પૂર્વ પૂર્વનો ઉત્તરોત્તર ઉપમાનભાવ પરિવૃત્તિ અલંકાર છે.

યથા.

ચન્દ્રસદૃશ કામિનિમુખ કહિયે,
કામિનિમુખસમ પંકજ લહિયે.

અમારા મતથી આતો શુંબલા અલંકારજ છે, ઉપમાનભાવ માત્રથી અલંકારાન્તર નથી થઈ શકતો.

પુનરુક્તિવદાભાસ.

પુનરુક્તિવદાભાસ અર્થાત્ પુનરૂક્તિની પેઠે આભાસ કેટલાક પ્રાચીનોએ પુનરૂક્તિ દોષના આભાસને અલંકારાન્તર માનેલ છે.

“કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકાર” આ પ્રમાણે લખે છે:—

પુનરુક્તિવદાભાસોવિભિન્નાકારશબ્દગા એકાર્થતેવ

ભિન્નઆકારવાળાં શબ્દમાં રહેલ એકાર્થતા ઇવ અર્થાત્ વાસ્તવમાં એકાર્થતા નથી કિન્તુ એકાર્થતાની પેઠે ભાન માત્ર થાય એ પુનરુક્તિવદાભાસ અલંકાર છે.

યથા.

રાજે રમા-લક્ષ્મી ગૃહે, આનંદ કૌતુકમૂલ છે;

જ્યાં સુમન વિબુધ સદાય, સેવક સ્વામિને અનુકૂલ છે.

આમાં રમા અને લક્ષ્મી એક અર્થવાચી હોવાથી આનંદ અને કૌતુક બન્ને આનંદવાચી હોવાથી અને સુમન તથા વિબુધ બન્ને દેવતા વાચી હોવાથી એક ભિન્નાકાર શબ્દોમાં એક કાર્યતાનું ભાન થાય છે પણ વિવક્ષિતાર્થ તો રમા લક્ષ્મી એટલે લક્ષ્મીની શોભા ધરમાં રાજે છે. અર્થાત્ કીડામાં આનંદ ઉપજવનાર બને છે. સુમન સારા મનવાળા વિબુધ-પંડિત એવા સેવકો સદાય જ્યાં સ્વામીને અનુકૂળ છે.

અમારા મતથી આ લક્ષણ ઉદાહરણથી પુનરૂક્તિદોષનો આભાસ માનેલ છે તે તો આભાસ અલંકારનો પ્રકાર છે. યમક અલંકારથી નિવારણ કરવા માટે વિભિન્નાકાર એ શબ્દોનું વિશેષણ આપેલ છે.

પૂર્વ.

પૂર્વ એટલે પ્રથમ. પછી થવાવાળાની પ્રથમ થવામાં પૂર્વ શબ્દની રૂઠિ માનનાર પ્રાચીન પૂર્વ નામનો અલંકારાન્તર માને છે. રૂઢટ આ લક્ષણ ઉદાહરણ બતાવે છે:—

यत्रैकविधावर्थौ जायेते यौ तयोरपूर्वस्य ।

अभिधानं प्राग्भवतः सतोभिधीयेत तत्पूर्वम् ॥

જ્યાં જે એ અર્થ એક વિધિ અથવા એક ક્રિયાવાળા થઈ જાય છે, એમાંથી પછી થવાવાળાનું પહેલું થવાનું કથન એ પૂર્વ અલંકાર, યથા.

द्रष्टि वियोगिनि वृष्टियुत, यर्ध प्रथम लूमिपाल;

पाछण वृष्टियुत थयो, धन आ वरषा काल.

વર્ષાકાલમાં ધન અને વિયોગિનીનાં નયન, જલવર્ષણરૂપ એક ક્રિયાવાળાં થાય છે. એમાંથી ધનની પાછળ વર્ષવાવાળાં વિયોગિનીનાં નયનોનું પ્રથમ જલ વરસવું કહું એથી આહીં પૂર્વ અલંકાર છે. રત્નાકરકારે પછી થવાવાળાં કાર્યનું પહેલા થવું એ અસંગતિ અલંકારનો પ્રકાર માન્યો છે. અને અસંખ્યાશ્ચિત્રહેતવઃ આવી આજ્ઞા કરનાર મહારાજા લોજે આને ચિત્ર હેતુનો પ્રકાર માન્યો છે. અમારા મતથી આ વિચિત્ર અલંકાર છે.

પ્રતિપ્રસવ.

નિષેધ કરેલના પુનર્વિધાનને પ્રતિપ્રસવ કહે છે. ચિન્તામણિ-કોષકારે કહું છે કે “પ્રતિપ્રસવઃ નિષિદ્ધસ્ય પુનર્વિધાને” પ્રાચીન પ્રતિપ્રસવ ને અલંકારાન્તર માને છે.

અલંકારરત્નાકરકાર આ લક્ષણ કહે છે:—

“प्रत्यापत्तिः प्रतिप्रसवः” प्रत्यापत्ति अर्थात् ફરી આવી પડવું એ પ્રતિપ્રસવ અલંકાર છે.

યથા.

અંદર મહિષી ખડિગ્ મૈઘ્યદાર;
કંચુકિ આવે જાય અપાર,
શૂન્ય મહિષી મન્દિર નૃપ-વૈરી;
ચિર સ્નેહીની રાજ્યસ્થિતિ હેરી.

શૂન્યના પક્ષમાં મહિષી-લેંસ, ખડ્ગી-ગેંડા જન્તુ વિશેષ,
કંચુકી-સર્પ. રાજ્યસ્થિતિ પક્ષમાં મહિષી-પાટરાણી, ખડ્ગી-ખર્જ-
ધારી પુરૂષ, કંચુકી-નાજર. અમારા મતથી આતો પૂર્વરૂપ
અલંકારજ છે.

પ્રતિબંધ.

પ્રતિબંધ એટલે રોકવાવાળા. ચિન્તામણિ કોષકારે કહ્યું છે કે:-
“ પ્રતિબંધ: પ્રતિરોધકે ” પ્રાચીનો પ્રતિબંધને અલંકારાન્તર
માને છે.

અલંકારોદાહરણકાર આ લક્ષણ ઉદાહરણ બતાવે છે:-
પ્રાપ્તસ્ય પ્રતિબંધ: પ્રતિબંધ: ॥

પ્રાપ્ત વસ્તુનો પ્રતિબંધ એ પ્રતિબંધ અલંકાર છે.

યથા.

શશિરશ્મિના સખંધથી, અર્પેલું વૃત શીશ;
પિગળે નહિ નયનાગ્રિથી, જ્યજ્ય ઉભિયાઇશ.

આહીં શિવના વૃતાભિષેકમાં શિવનાં તૃતીય નેત્રની અગ્રિથી
વૃતના પીગળી જવાની પ્રાપ્તિ છે. જેનાં શશિરશ્મિ સખંધથી પ્રતિબંધ
છે, અમારા મતથી પ્રતિબંધ અંશ અત્યંત લૌકિક હોવાથી આમાં
તો અમત્કાર અનુભવસિદ્ધ નથી. પ્રતિબંધ જે તે હેતુથી થાય છે, એથી
આહીં હેતુ અલંકાર થશે. આ ઉદાહરણમાં નયનાગ્રિરૂપ કારણ રહે-
તાં વૃત પીગળવારૂપ કાર્ય ન થવું એ તો ચિત્રહેતુ છે અને આ ઉદાહ-
રણમાં એવી વિવક્ષા કરે કે નયનાગ્રિની ઉજ્જ્વલતાથી શશિની શીતલતા

અધિક છે; તેથી અધિક અલંકાર છે. પ્રતિબન્ધ અલંકારાન્તર હોવાને યોગ્ય નથી.

પ્રતિભા.

સર્વ તરફ સ્ફુરતી એવી કવિની બુદ્ધિને પ્રતિભા કહે છે. એજ કાષકારે કહ્યું છે:—

સ્ફુરન્તી સત્કવેર્બુદ્ધિઃ પ્રતિભા સર્વતોમુખી ॥

પ્રાચીનો પ્રતિભા નામનો અલંકાર માને છે.

રત્નાકરકાર આ લક્ષણ ઉદાહરણ બતાવે છે:—

સંભાવ્યમાનસ્ય કલ્પનં પ્રતિભા ॥

સંભાવ્યમાનની કલ્પના એ પ્રતિભા અલંકાર.

યથા.

જો આ સ્વર્ગસુંદરી લલ છે, તો સહસ્રદ્રગ શકે સફલ છે;

જો આ નાગની નારી નવીન, તો પાતાલ ન ચન્દ્ર વિહીન.

આહીં કવિની પ્રતિભા૩૫ બુદ્ધિ એ છે કે વર્ણુનીય નાયિકામાં સંદેહ કરનાર કવિએ સુરસુંદરી પક્ષમાં શકનાં સહસ્ર નેત્ર સફલ છે. નાગકન્યા પક્ષમાં પાતાલ ચન્દ્ર વિહીન નથી, એમ જ્યાં ત્યાં સંભાવ્યમાન અર્થની કલ્પના કરી દીધી છે, અમારા મતથી પ્રતિભા માત્ર તો અલંકાર નથી, કેમકે એ સર્વત્ર છે, અને આના લક્ષણ ઉદાહરણાનુસાર તો આ સંભાવના અલંકાર છે.

પ્રતિવસ્તૂપમા.

કેટલાક પ્રાચીનો પ્રતિવસ્તૂપમાને અલંકારાન્તર માને છે, કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

પ્રતિવસ્તૂપમા તુ સા

સામાન્યસ્ય દ્વિરેકસ્ય યત્ર વાક્યદ્વયસ્થિતિઃ ॥

જ્યાં એક સમાન ધર્મની ઉભય વાક્યમાં ઉભયવાર સ્થિતિ એ પ્રતિવસ્તૂપમા અલંકાર છે. વૃત્તિમાં લખે છે કે જે સાધારણ ધર્મ

ઉપમેય વાક્યમાં અને ઉપમાન વાક્યમાં શબ્દલેદથી ગ્રહણ કરવામાં આવે; કથિત પદ દ્વેષ કહેવાય છે એથી શબ્દલેદથી ગ્રહણ કરવામાં આવે એ વસ્તુ અર્થાત્ વાક્યાર્થ ઉપમાન હોવાથી પ્રતિવસ્તૂપમા અલંકાર છે.

યથા.

પટશાળી પરિવાર પદ, ચાહે શિદ જગમાંહિ;
દેવે કરેલ રતનની, ભૂષણગણના નાંહિ.

આહીં જુદકાર્યમાં લાવવાની અયોગ્યતારૂપ સાધારણ ધર્મ એકવાર ઉપમેય વાક્યમાં અને એકવાર ઉપમાન વાક્યમાં એમ ઉભયવાર કહેવામાં આવેલ છે, એથી પ્રતિવસ્તૂપમા છે. અને આ સાધારણ ધર્મને “ પરિવાર પદને કેમ ચાહશે ? ” ભૂષણગણના નથી; એ રીતિથી ભિન્ન શબ્દોવડે કહેવું : એ તો કથિતપદદ્વેષ નિવારણને માટે છે. “ ચન્દ્રાલોકકાર ” આ લક્ષણ આપે છે:—
વાક્યયોરેકસામાન્યે પ્રતિવસ્તૂપમા મતા. એ વાક્યમાં એક સમાન ધર્મ હોય ત્યાં પ્રતિવસ્તૂપમા માનવામાં આવી છે.

યથા.

રવિ રાજે છે તાપથી, ચાપથી બ્રાજે શૂર;

કુવલયાનંદકાર વૃત્તિમાં લખે છે કે જ્યાં ઉપમાન. ઉપમેય વાક્યોમાં એક સમાન ધર્મ ભિન્ન ભિન્ન કહેવામાં આવે છે, એ પ્રતિ-
વસ્તૂપમા.

પ્રતિવસ્તુ પ્રતિવાક્યાર્થમુપમા સમાનધર્મોસ્યામિતિવ્યુત્પત્તે: ॥

પ્રતિવસ્તુ અર્થાત્ વાક્યાર્થ વાક્યાર્થ પ્રતિ, ઉપમા અથવા સમાન ધર્મ છે આમાં એ વ્યુત્પત્તિ છે. આહીં શોભાયમાનતારૂપ એક ધર્મ ઉપમેય, ઉપમાન બન્ને વાક્યોમાં “ રાજે છે અને બ્રાજે છે ” એ ભિન્ન શબ્દોથી કહેવામાં આવેલ છે.

આચાર્યદંડી તો આને ઉપમાનો પ્રકાર માનતાં આ લક્ષણ આપે છે:—

વસ્તુ કિંચિદુપમન્યસ્ય ન્યસનાત્તત્ સધર્મણઃ ।

સામ્યપ્રતીતિરસ્તીતિ પ્રતિવસ્તૂપમા યથા ॥

કોઈ વસ્તુને વાક્યથી કહીને એના સમાન ધર્મવાળી અન્યવસ્તુને વાક્યવડે કહેવાથી સામ્યપ્રતીતિ થાય છે એથી પ્રતિવસ્તૂપમા છે.
યથા.

આજ લગી અવનિમાં, તુજ સમ જન્મ્યો નથી અન્ય કોયે;
પારિજાતપાદપસમ, દ્વિતીય વૃક્ષ શોભાકર નહોં હોયે.

આહોં દ્વિતીય સદૃશ વ્યવચ્છેદરૂપ સાધારણ ધર્મ ઉપમેય ઉપમાન બન્ને વાક્યાર્થોમાં કહેવામાં આવેલ છે. ઉપમાના ઉદાહરણમાં બહુધા સમાન ધર્મ એકવાર કહેવામાં આવે છે. “ ઇન્દ્રથી ઉદાર છે નરેન્દ્ર શિવરાજ તું ” ઇત્યાદિ. ક્યાંઈ ઉપમેય વાક્યમાં અને ઉપમાન વાક્યમાં સમાન ધર્મ ઉભયવાર કહેવામાં આવે તો અમારા મતથી ઉપમાચમત્કારમાં કાંઈ પણ વિલક્ષણતા નથી. એથી આ અલંકારાન્તર નથી તેમજ ઉપમાનો પ્રકાર નથી. કિન્તુ ઉપમાનું ઉદાહરણાન્તર છે, અને સાધારણ ધર્મને લિંગ શબ્દોથી કહેવું એ તો પ્રાચીનોના મતથી પણ દોષાભાવ માત્ર છે, અલંકાર નથી. અને અમારા મતથી ક્યાંઈ ક્યાંઈ પ્રત્યુત્પ્રસાદ ગુણની વિદ્વેષિણી અર્થજ્ઞાનમાં અસ્પષ્ટતા થાય છે. એ દોષ છે.

પ્રતિષેધ.

પ્રતિષેધ એટલે નિષેધ. પ્રાચીનો પ્રતિષેધને અલંકારાન્તર માને છે. “ ચન્દ્રલોકકાર ” આ લક્ષણ આપે છે.

પ્રતિષેધઃ પ્રસિદ્ધસ્ય નિષેધસ્યાનુકીર્તનમ્ ॥

પ્રસિદ્ધ નિષેધનો અનુવાદ એ પ્રતિષેધ અલંકાર છે. વૃત્તિમાં લખેલ છે કે જાણેલ નિષેધનો ફરી અનુવાદ કરવો એ સ્વતઃ નિર્ઠક હોવાથી અર્થાન્તરને ગર્ભિત કરે છે. એથી આજ્ઞતા હોવાથી આ પ્રતિષેધ નામનો અલંકારાન્તર છે.

યથા.

ધૂત નથી આ છે છલી ! ખરે ખાણનો ખેલ.

આહીં યુદ્ધમાં પ્રવર્તમાન શકુનિ પ્રતિ પાંડવોની ઉક્તિ છે. આ યુદ્ધ ધૂત નથી, આવું સિદ્ધ થઈ રહેતાં ફરીને એનો નિષેધ કરવો “ તારૂં સામર્થ્ય ધૂતમાંજ છે; યુદ્ધમાં નથી ” આવો ઉપહાસ “ છલી ” એ શબ્દથી સ્પષ્ટ થાય છે, અમારા મતથી ઉક્ત ઉપહાસ વ્યંગ્ય છે. આ વ્યંગ્યદ્વારા નિષેધમાં ચમત્કાર માનીએ તો પણ આ આક્ષેપથી બિન્ન નથી.

પ્રતીપ.

પ્રતીપ ને અલંકારાન્તર માનનારા પ્રાચીનો પ્રતીપ નામનો આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે:—

પ્રાતિલોમ્યાત્પ્રતીપમ્ ।

પ્રાતિલોમ્ય અર્થાત્ પ્રતિકૂલતા એ જ્યાં હોય ત્યાં પ્રતીપ અલંકાર આહીં ઉપમાન વિષયક પ્રતિકૂલતામાં રૂઢિ માની છે. ઉપમાનને ઉપ-મેય રૂપે વર્ણવવું ઇત્યાદિ આદર યોગ્ય ઉપમાનને! અનાદર એ પ્રતિલોભતા છે.

કાવ્યપ્રકાશ, સર્વસ્વકાર ઇત્યાદિ ઘણા ગ્રંથોમાં આ અલંકારને કહેલ છે. કેટલાકે બે પ્રકાર કહ્યા છે, અને કેટલાકે પાંચ પ્રકાર માન્યા છે.

અમારા મતથી અનાદર યોગ્યતા અનાદરમાં તો કોઈ પણ ચમત્કાર નથી અને આદર યોગ્યતા અનાદરમાં અવજ્ઞા અલંકાર છે. એમાં એક ઉપમાનના અનાદરનો નિયમ પણ સમીચીન નથી. તે ઉક્ત અવજ્ઞા અલંકારના ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટ છે. પ્રતીપના બે પ્રકાર માનનાર કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

આક્ષેપ ઉપમાનસ્ય પ્રતીપમુપમેયતા ।

તસ્યૈવ યદિ વા કલ્પ્યા તિરસ્કારનિબન્ધનમ્ ॥

ઉપમાનનો આક્ષેપ અથવા નિષેધ એ પ્રતીપ. “ યદિ વા ”

અર્થાત્ એને અથવા ઉપમાનેજ કલ્પના કરેલી ઉપમેયતા એ પ્રતીપ છે. પ્રતીપ તો ઉપમાના તિરસ્કારને માટે છે.

“ પ્રકાશકારે ” પ્રથમ પ્રતીપનું આવું ઉદાહરણ આપેલ છે.

યથા.

અભિલાષાપૂરક અખિલ, જો સરજયો શિવરાજ;

તો શિદ સરજયું કલ્પતરૂ, વિશ્વ વદે વિધિ આજ.

અમારા મતથી આહીં કલ્પવૃક્ષરૂપ ઉપમાનો નિષેધ છે તે તો આક્ષેપ અલંકાર છે. પ્રતીપના પાંચ પ્રકાર માનનાર “ ચન્દ્રાલોકકારે ” પ્રથમ પ્રકારનું આ પ્રમાણે લક્ષણ આપેલ છે. —

પ્રતીપમુપમાનસ્યોપમેયત્વપ્રકલ્પનં

એટલે કે ઉપમાનાં ઉપમેયતાની કલ્પના તે પ્રથમ પ્રતીપ.

યથા.

પતિનેત્ર સમાન હતાં કમળો, સખિ ! તે પણ વારિથી લીન થયાં;

પ્રિયમુખ સમાન હતો શશિ અંબર, વાદળ આવો છુપાવો રહ્યાં,

સરતીર મરાલ ચતુર હતા, પતિના સમ તે પણ ઉડો ગયા;

ઉર ભીતર છેદ પડ્યા વિરહે, તદ્દપિ વિધિને દિલ નાવો દયા.

અમારા મતથી આહીં ઉપમાના અનાદરમાંજ વિવક્ષા માનીએ તો અવજ્ઞા અલંકાર છે. પરન્તુ આહીં અમત્કાર તો ઉપમાને ઉપમેય બનાવવામાંજ છે. તે ઉપમાનો પ્રકાર છે. એનું અમે વિપરીતોપમાના પ્રકરણમાં સવિસ્તર વર્ણન કરેલ છે. એવું નહિ કહેશે કે જેમ સમના વિપરીત ભાવમાં વિષમ ઇત્યાદિ ભિન્ન અલંકારો માનવામાં આવેલ છે, એ રીતે ઉપમાની વિપરીતતાને પણ પ્રાચીનોએ પ્રતીપ નામથી જુદો અલંકાર અંગીકાર કરેલ છે, તે સમીચીન છે. કેમકે ઉપમાના વિપરીત ભાવમાં તો અનુપમા છે. એતો આક્ષેપ અલંકારનો વિષય છે; તે અમે આક્ષેપ પ્રકરણમાં લખેલું છે. અહીં તો કેવલ પ્રસિદ્ધ ઉપમાનોપમેયની વિપરીતતા માત્ર છે. ઉપમાતો એવી ને એવીજ છે એથી એ કિંચિત્ વિલક્ષણતા ઉપમાનો પ્રકાર હોવાનેજ યોગ્ય છે પણ અલંકારાન્તર હોવાને યોગ્ય નથી.

દ્વિતીય પ્રકારના પ્રતીપતું આ પ્રમાણે લક્ષણ છે:—

અન્યોપમેયલાભેન વર્ણ્યસ્યાનાદરશ્ચતત્ ।

ઉપમાનરૂપ ઉપમેયના લાભથી ઉપમેયનો અનાદર તે દ્વિતીય પ્રકારનો પ્રતીપ છે. વૃત્તિમાં લખેલ છે કે અન્યમાં પોતાના સાદૃશ્યને સહન નહિ કરતાં અતિ ઉત્કૃષ્ટ ગુણવાનપણાથી વર્ણુન કરવાને ઇચ્છેલ પદાર્થને કોઈ ઉપમાનને પણ એનું ઉપમેય બતાવીને એટલાથી જ જે એનો તિરસ્કાર તે અન્ય પ્રતીપ. પૂર્વપ્રતીપથી આ વિશેષ ચમત્કારવાળો પ્રતીપ છે.

યથા.

છું દાની માની ન કર, ભૂપતિ ગર્વ મહાન;

શ્રવણ કર્યું સહુ સૃષ્ટિએ, સુરતરૂ આપ સમાન.

આહીં અન્યમાં પોતાના સાદૃશ્યને નહી સહન કરતાં અને અતિ ઉત્કૃષ્ટ ગુણવાનપણાથી વર્ણુન કરવાને ઇચ્છેલ ભૂપતિરૂપ પદાર્થને કલ્પવૃક્ષ રૂપ પ્રસિદ્ધ ઉપમાનને પણ એનું ઉપમેય બતાવીને એટલાથીજ ઉક્તાનૃપતિનો તિરસ્કાર કરેલ છે. કેમકે અહીં પોતાનું સાદૃશ્ય સમજવાવાળાને એનું સાદૃશ્ય બતાવવામાં આવ્યું છે. અમારા મતથી આહીં ઉપમેય નૃપતિનું અદ્વિતીયતા ગર્વખંડન તો ઉપમેયનો તિરસ્કાર છે, અને કલ્પવૃક્ષ ઉપમાનને ઉપમેય બતાવવું એ ઉપમાનનો તિરસ્કાર છે. એ રીતિથી ઉપમેય ઉપમાન બન્નેના તિરસ્કાર સિદ્ધ થાય છે. એ વર્ણુનીયનો તિરસ્કાર સર્વથા વર્જિત છે. એથી આહીં વાસ્તવ અદ્વિતીય ગર્વ નથી, અને વાસ્તવમાં ઉક્ત ગર્વખંડન નથી, પણ કવિનો કરેલ ઉપહાસ છે. પરિહાસનું આ પ્રમાણે લક્ષણ છે:—

અન્યમુખે દુર્વાદો યઃ પ્રિયવદને સ એવ પરિહાસઃ ।

ઇતરેન્ધનજન્મા યો ધૂમઃ સોઽગુરુભવો ધૂપઃ ॥

યથા.

અવર મુખથી દુર્વચન એ, પ્રિયમુખથી પરિહાસ;

ધૂમ્ર ઇતર ઇન્ધનથકી, અગુરૂજ ધૂપ પ્રકાશ.

ઉક્ત વ્યવસ્થાનુસાર વર્ણનીયનો તિરસ્કાર વિરસ હોવાથી આહીં પરિહાસ સિદ્ધ થાય છે. ત્યારે આહીં ઉપમા બતાવવાના વિષયમાં વર્ણનીયની ઉપમેયતા બતાવવાની અપેક્ષા વર્ણનીયની ઉપમાનતા બતાવવાને યોગ્ય છે. એ પ્રસંગથી વિપરીતોપમા કરવામાં આવી છે. તેથી આ સ્થલમાં પણ વિપરીતોપમાનું ઉદાહરણાન્તર છે. “દીક્ષિતે” ચન્દ્રાલોકના અનુસાર કુવલયાનંદ ગ્રન્થ બનાવેલ છે. એમાં તો ઉક્ત બન્ને પ્રતીપના પ્રકાર પ્રતિપાદન કરેલ છે, પણ દીક્ષિતે પછી ફરીને ચિત્રભિમાંસા નામનો સ્વતંત્ર ગ્રન્થ બનાવેલ છે, એમાં લખેલ છે કે વિપરીત ઉપમા રૂપ પ્રતીપ અપ્રકૃતની ઉપમાની સમાન પ્રકૃતની ઉપમા છે, તે તો ઉપમાજ છે. જેમકે અપ્રકૃતથી પ્રકૃતનું અને પ્રકૃતથી અપ્રકૃતના સ્મરણાદિ સ્મૃતિ આદિ અલંકારજ છે; અલંકારાન્તર નથી. ત્રીજા પ્રકારનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે.

વર્ણ્યોપમેયલાભેન તથાન્યસ્યાપ્યનાદરઃ ॥

તથા અર્થાત્ પૂર્વોક્તવત્ વર્ણનીયરૂપ ઉપમેયના લાભથી ઉપમાનનો અનાદર પણ પ્રતીપ છે.

વૃત્તિમાં લખેલ છે કે અતિ ઉષ્કૃષ્ટ ગુણુવાનપણાથી કયાંઈ પોતાના ઉપમાનભાવને પણ નહીં સહેતાં અવર્ણનીયના વર્ણનીયને ઉપમેય બતાવીને એટલેથી જ એનો તિરસ્કાર પૂર્વ પ્રતીપની વિપરીતતાથી તૃતીય પ્રતીપ છે.

યથા.

છે ગુરુ દારૂણ દ્રવ્યોમાહીં, ગર્વ ન કર વિષ તું મનમાંહીં;
તારો બરાબરો કરવાવાળાં, બળપુરૂષોનાં વચન નિહાળ્યાં.

અમારા મતથી આહીં પણ ઉપમાનના અનાદરની વિવક્ષા હોય તો અવજ્ઞાઅલંકાર છે. પરન્તુ આહીં ઉપમાનના અનાદરમાં પર્યવસાન નથી. કિન્તુ ઉપમામાં પર્યવસાન છે. પ્રસિદ્ધ ગુણુ ઉપમાનની ઉપમાથી અપ્રસિદ્ધ ગુણુ ઉપમેયના ગુણુ પરિમાણની પ્રસિદ્ધિ હોવાથી ઉપમેયનો ઉત્કર્ષ થાય છે. તે અદ્વિતીય ગર્વવાલા ઉપમાનની ઉપ-

માથી ઉપમેયના ઉત્કર્ષની અધિકતા પ્રતિપાદન કરવી એ આહ્વા પ્રયોજન છે. એ રીતિથી એ તો શુદ્ધોપમાનું ઉદાહરણાન્તરજ છે. રસગંગાધરકાર પણ કહે છે કે વાસ્તવમાં તો આદિના ત્રણ ભેદ ઉપમામાંજ અન્તર્ગત છે. ચતુર્થ પ્રકારનું આ પ્રમાણે લક્ષણ છે.

વર્ણેનાન્યસ્યોપમાયા અનિષ્પત્તિવચ્ચ તત્ ।

વર્ણનીયની સાથે ઉપમાનની ઉપમાનું અનિષ્પત્તિવચન અર્થાત્ ઉપમા ન બનવાનું વચન એ પણ પ્રતીપ.

વૃત્તિમાં લખેલ છે કે અવલુચ્ચમાં વર્ણનીયની ઉપમા ન બનવાનું વચન આગળના પ્રતીપોથી ઉત્કર્ષવાળો ચતુર્થ પ્રતીપ છે.

યથા

દાનમાંહિ તરૂરાજ છે, માનમાંહિ કુરૂરાજ;
ભૂપ તુંને તે સમ કહે, એ કવિ કરે અકાજ.

યથા.

વૃથા વચન શિવરાજ સમ, થયો ભૂપતિ ભોજ;

“ રસગંગાધરકાર કહે છે કે અનિષ્પત્તિ વચન રૂપ પ્રતીપ અનુક્ત વૈધર્મ્યવ્યતિરેકમાં અન્તર્ગત છે. અમારા મતથી પણ રસગંગાધરનો મત સમીચીન છે. “ દાનમાંહિ ” ઇત્યાદિ દાનમાં કુરૂરાજની સમાન તરૂરાજ નથી. કેમકે એ પ્રાર્થનાથી આપે છે અને કુરૂરાજ વિના પ્રાર્થના પણ આપે છે. એથી તરૂરાજ ન્યૂન છે. એવી વિવક્ષા હોય તો એવા સ્થલમાં અનુક્ત વૈધર્મ્ય વ્યતિરેકમાં સિદ્ધ થાય છે. અને ક્યાંઈ વૈધર્મ્ય ઉક્ત હોય તો ઉક્ત વૈધર્મ્ય વ્યતિરેક થશે.

પંચમ પ્રકારના પ્રતીપનું આ પ્રમાણે લક્ષણ છે.

પ્રતીપમુપમાનસ્ય કૈમર્થ્યમપિ મન્વતે ॥

ઉપમાનનું કૈમર્થ્ય અર્થાત્ નિર્રર્થકતા એને પણ પ્રતીપ માને છે.

વૃત્તિમાં લખે છે કે ઉપમેયથીજ ઉપમાનનું પ્રયોજન સિદ્ધ હોવાથી ઉપમાનની નિર્રર્થકતા તે ઉપમાનપ્રતિ પ્રતિલોભભાવ હોવાથી પંચમ પ્રતીપ છે.

યથા.

જવ પ્રતાપનાં તેજ જશ, વિધિ લે નિરખૌ વિશેષ;
વ્યર્થ સમર્થ રવિ શશિ કરે, કુંડલિમિષ પરિવેશ.

ઉક્ત ઉદાહરણમાં ઉપમાન પુનરુક્તવત્ વ્યર્થ હોવાથી ઉપમા-
નનો નિષેધ છે. દીક્ષિતજીએ કુવલયાનંદમાં પરમતથી લખ્યું છે કે
બીજાએ પ્રતીપના પંચમ પ્રકારને ઉપમાનના આક્ષેપરૂપ હોવાથી
આક્ષેપ અલંકાર કહેલ છે. તે અમારી પણ અહીં આક્ષેપ હોવામાં
સંમતિ છે.

પ્રત્યાદેશ.

પ્રત્યાદેશ એટલે દૂર કરવું. ચિન્તામણિકોષકારેકહ્યું છે.
“પ્રત્યાદેશઃ નિરાકૃતૌ” પ્રાચીન પ્રત્યાદેશને અલંકારાન્તર માને
છે. “રત્નાકરકાર” આ લક્ષણ આપે છે:—

કુતશ્ચિન્નિમિત્તાત્સ્થિતસ્ય સ્થાપિતસ્ય વા

નિવૃત્તસ્ય વા નિવૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિશ્ચ પ્રત્યાદેશઃ ॥

કોઈ નિમિત્તથી સ્થિતની અથવા સ્થાપિતની અથવા નિવૃત્તની
નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ એ પ્રત્યાદેશ અલંકાર છે.

યથા.

કૃશતા તજી નિતંબે, તે સેવન તારી કટિએ કીધ,
ચંચલતા તજી ચરણે, તે તારાં નયનોએ ગ્રહૌ લીધ.

આમાં ચૌવનનિમિત્તથી નાયિકાના નિતંબસ્થિત કૃશતાની
અને ચરણસ્થિત તરલતાની નિવૃત્તિ છે.

યથા.

મલિન થશે મુખશોભા, રહી એથી મૃગમદચિત્રે હીન;
મૃગલાંછન વાળી થઇ, પ્રતિબિંબથી પ્રિયા દેવાધીન.

આમાં મૃગમદ પત્ર રચનાની નિવૃત્તિની આનનમાં ચન્દ્રના
પ્રતિબિંબથી પ્રવૃત્તિ છે. અમારા મતથી સ્થિત અને સ્થાપિતની
નિવૃત્તિનો તો ઉપલક્ષણતાથી આક્ષેપમાં અન્તર્ભાવ છે. અને નિવૃ-

ત્તિની પ્રવૃત્તિ પૂર્વ રૂપ અલંકાર છે. પૂર્વ ઉદાહરણમાં નિતાંબોએ કૃ-
શતા તથા અને ચરણોએ ચંચલતા તથા; આહીં તો આક્ષેપ અલંકાર
છે. અને ઉત્તર ઉદાહરણમાં મૃગમદરચના પ્રવૃત્તિની પૂર્વરૂપતા હોવા-
થી પૂર્વ રૂપ અલંકાર છે. આમાં એવી શંકા ન કરવી જોઈએ કે આહીં
તો પૂર્વમાં મૃગમદ ચિત્રરચના નહોતીજ કરી છતાં પૂર્વરૂપ કેવી રીતે?
કેમકે ઉપલક્ષણતાથી કરવાના વાંચિછતનો સંગ્રહ થવો પણ યુક્ત છે.
આ પ્રકારે અન્ય ઉદાહરણોમાં પણ લિન્ન લિન્ન અલંકાર થશે.

પ્રત્યૂહ.

પ્રત્યૂહ નામ વિધનું છે. ‘ચિન્તામણિકોષકારે’ કહ્યું છે;
‘પ્રત્યૂહઃ વિધને.’ પ્રાચીન પ્રત્યૂહ નામનો અલંકારાન્તર માને છે.
“રત્નાકરકાર” આવું લક્ષણ ઉદાહરણ બતાવે છે:—

हेत्वन्तरात्प्राप्तस्य प्रतिबन्धः प्रत्यूहः॥

નિમિત્તાન્તરથી પ્રાપ્ત વસ્તુનો જે પ્રતિબંધ અર્થાત્ રોકવું એ
પ્રત્યૂહ અલંકાર

યથા.

शशिरश्मिना सम्बंधथी, अपेक्षुं धृत शीश;

पिणजे नहि नयनाग्निथी, जयजय उभया दंश.

“અલંકારોદાહરણકારે” આ અલંકારને પ્રતિબંધ નામથી
કહેલ છે.

અમારા મતથી આ લિન્ન અલંકાર હોવાને યોગ્ય નથી આ
પ્રતિબંધ પ્રકરણમાં લખેલ છે કે આ લોકમાં અન્તર્ભૂત છે.

પ્રસંગ.

અન્ય કાર્યની પ્રવૃત્તિમાં અન્ય કાર્ય પણ થઈ જાય એને પ્રસંગ
કહે છે. ચિન્તામણિ કોષકારે કહ્યું છે કે “પ્રસંગઃ અન્યોદ્દેશનાન્ય
દીયસ્યાપિ સહાનુષ્ઠાને” અન્યને માટે કરતાં એની સાથે અન્યને
માટે પણ કરવામાં આવે એ પ્રસંગ. કેટલાક પ્રાચીનો પ્રસંગને અલં-

કારાન્તર માને છે. “ રત્નાકરકાર ” આ લક્ષણ આપે છે:—

પ્રસંગાદન્યાર્થપ્રયત્નઃ પ્રસંગઃ ॥

પ્રસંગથી અન્યાર્થનો પણ પ્રયત્ન થઈ જાય એ પ્રસંગ અલંકાર છે. વૃત્તિમાં લખે છે કે જ્યાં પ્રધાનતાથી કોઈ ક્રીડાને માટે કરેલ આ-રંભવડે પ્રસંગથી અન્ય કાર્ય પણ થઈ જાય એ પ્રસંગ અલંકાર.

યથા.

અન્દન અને ઘનસારકેરા અંગરાગ અતિ ઘણા,
નવમલ્લિકાનાં સુમનકેરાં ભૂષણોમાં નહિ મળ્યા;
દિવસે કર્યાં વિરહાગ્નિ હરવા ગૌર ગાત્રે ગાત્રમાં,
અભિસાર કરવાને બન્યાં એ સર્વ સ્નેહી રાત્રમાં,
અમારા મતથી આ અધિક અલંકારમાં અન્તર્ભૂત છે.

પ્રસ્તુતાંકુર.

પ્રાચીનો પ્રસ્તુતાંકુરને અલંકારાન્તર માને છે અને એનો અ-ક્ષરાર્થ એ છે કે:—“ પ્રસ્તુતઃ અંકુરઃ इव પ્રસ્તુતાંકુરઃ ” તાત્પર્ય એ છે કે અપ્રસ્તુતપ્રશંસામાં તો વાચ્યાર્થ અપ્રાસંગિક હોવાથી પ્રસ્તુતાર્થની પ્રતીતિ સ્પષ્ટ થાય છે, આમાં તો વાચ્યાર્થ પ્રસ્તુત હો-વાથી પ્રસ્તુતાર્થમાં વિશ્રાન્તિ થઈ જાય છે, એથી અન્ય પ્રસ્તુતાર્થની પ્રતીતિ સ્પષ્ટ ન થવાથી એ અંકુરતુલ્ય છે. “ ચન્દ્રાલોકકાર ” આ લક્ષણ ઉદાહરણ આપે છે:—

પ્રસ્તુતેન પ્રસ્તુતસ્ય દ્યોતને પ્રસ્તુતાંકુરઃ ॥

પ્રસ્તુતવડે પ્રસ્તુતના દ્યોતનમાં પ્રસ્તુતાંકુર અલંકાર છે.

યથા.

માલતી તઈ અલિ કંટકિત, કેતકિપર કાં જાય ?

આમાં પ્રિયતમની સાથે વનવિહાર કરતી નાયિકાની જે ઉક્તિ છે, ત્યાં ભ્રમર વૃત્તાંત પણ પુરોવર્તી હોવાથી એ સમયમાં પ્રસ્તુત

છે, અને નિજ નાયક પ્રતિ ઉપદેશ પણ વિવક્ષિત છે, તેથી પ્રસ્તુત છે, આહીં જમર વૃત્તાંતથી નાયકપ્રતિ એ ઉપદેશ ગમ્ય થાય છે કે સુખલભ્ય સ્વકીયાને છોડીને પતિ અને નણુંદ આદિના અવરોધવાળી દુઃપ્રાપ્ય પરકીયાને સેવન કેમ કરે છે? અમારા મતથી આહીં પણ અપ્રસ્તુતપ્રશંસાજ છે. અન્ય અલંકાર નથી.

પ્રૌઢોક્તિ.

પ્રૌઢ એટલે પ્રકૃષ્ટ બુદ્ધિવાળા. “ચિન્તામણિકોષકાર” કહે છે:— “પ્રૌઢઃ પ્રવૃદ્ધે” જેમ લાજ અને કામ સમાનવાળી નાયિકાને મધ્યા, અને લાજથી અતિ અધિક કામવાળી નાયિકાને પ્રૌઢા કહે છે. ઉક્તિનો અર્થ કથન છે. પ્રવૃદ્ધિવાળી ઉક્તિ એ પ્રૌઢોક્તિ અલંકાર છે.

અમારા મતથી આ અધિક અલંકારનો નામાન્તર છે. કેટલાકે અધિકને પ્રૌઢોક્તિ નામથી કહેલું છે. જેમકે કેટલાકે કમ અલંકારને યથાસંજય અલંકાર કહેલ છે.

આમાં લોકવિલક્ષણતાને માટે વૃદ્ધિની સાથે મ ઉપસર્ગ લગાડેલ છે. આ અલંકારને આ નામથી કહેવાવાળાનું આ ઉદાહરણ છે.

યથા.

યમુના તીર તમાલથી, તારા કેશ ઍવેત;

આમાં કવિને વર્ણનીય નાયકાના કચોમાં અન્ય નાયિકાના કચોથી શ્યામતાની અધિકતા વિવાક્ષત છે, એથી ઉપમાન તમાલોમાં અન્ય તમાલોથી શ્યામતાની અધિકતા બતાવવાને માટે એ તમાલોનો જમુનાના તીરનો જન્મ કહેલ છે. પ્રાચીનોએ “યમુના તીર” ઇત્યાદિ. એ ઉદાહરણમાં ઉક્ત તમાલોમાં શ્યામતાની અધિકતાને માટે યમુના તીરના હેતુને અહેતુ બાણીને એ અલંકારનું સ્વરૂપ અહેતુમાં હેતુની કલ્પના સમજેલ છે. “ચન્દ્રાલોકકાર” આ પ્રમાણે લક્ષણ આપે છે:—

પ્રૌઢોક્તિરુત્કર્ષાદૈતૌ તદ્દ્વેતુત્વપ્રકલ્પનં ॥

ઉત્કર્ષના અહેતુમાં હેતુતાનું કલ્પન એ પ્રૌઢોક્તિ અલંકાર છે.

અમારા મતથી પ્રાચીનોની આ ભૂલ છે. પ્રથમ તો અહેતુમાં હેતુની કલ્પના એ પ્રૌઢોક્તિ શબ્દનો અર્થ નથી. પ્રાચીનોએ એ ચતાણુ કરીને નામાર્થને આ પ્રકારે ઘટાવ્યો છે કે ઉત્કર્ષ અર્થાત્ અધિકતાનો જે અહેતુ છે, તેમાં ઉત્કર્ષ અર્થાત્ અધિકતાની હેતુતાનું કલ્પન એ સમીચીન નથી. કેમકે શ્રી હર્ષ કવિએ કહેલ છે કે:—

વ્યાખ્યા બુદ્ધિબલાપેક્ષા સા નોપેક્ષ્યા સુખોન્મુખી ।

વ્યાખ્યા બુદ્ધિબલની અપેક્ષા અર્થાત્ ચાહના રાખે છે. એથી સા અર્થાત્ એ વ્યાખ્યા સુખની સન્મુખ હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે સુખપૂર્વક થાય એની ઉપેક્ષા નહીં કરવી જોઈએ. અર્થાત્ ત્યાગ નહીં કરવો જોઈએ. ફલિતાર્થ એ છે કે “સુખથી થાય” એ અર્થ કરી લેવો જોઈએ. કિલ્લ કલ્પના ન કરવી જોઈએ. અન્ય અહેતુને હેતુ કહેવો એ પ્રસિદ્ધ-વિરુદ્ધ દૂષણ છે. ભૂષણ કેવી રીતે ? એવું નહિ કહેશે કે મિથ્યાધ્યવસિતિમાં પણ મિથ્યા વર્ણન છે, કેમકે મિથ્યા ધ્યવસિતિમાં તો વર્ણનીયના મિથ્યાત્વનો નિશ્ચય કરાવવાને માટે મિથ્યા સબંધ કહેવામાં આવે છે. સત્યરૂપથી નથી કહેવામાં આવતો. એથી એમાં પ્રસિદ્ધવિરુદ્ધ દોષ નથી, અને જે પ્રાચીનોએ લક્ષણમાં કલ્પના શબ્દ કહેલ છે, જેના સ્વારસ્યથી કારણના ગુણદોષનો સબંધ કાર્યમાં હોવાની ઘણું કરીને રીતિ છે. એ બલથી અહેતુમાં હેતુની કલ્પનાની વિવક્ષા હોય તો એ વિષય હેતુપ્રેક્ષામાં અંતર્ભૂત થશે, અને પ્રવૃદ્ધિ અંશ અધિકમાં અંતર્ભૂત છે. કોઈ અંશથી પ્રૌઢોક્તિ અલંકારાન્તર નથી. અમારા મતથી આહીં અહેતુમાં હેતુની કલ્પના નથી. કિન્તુ આમાં હેતુ વાસ્તવ વિવક્ષિત થાય છે. દેશકાલ ઇત્યાદિના ગુણદોષનો સબંધ બહુધા વસ્તૂત્પત્તિમાં રહે છે.

મંઙ્ગિ.

મંઙ્ગિ શબ્દનો વિવક્ષિત અર્થ એ છે કે નાના પ્રકારની શબ્દ-રચનાની ચતુરાઈ. ચિન્તામણિકોષકાર કહે છે “નાનાવિધશબ્દ-રચનાવૈદગ્ધ્યવિશેષા મંઙ્ગય્ય इति व्याख्यातारः ” નાના પ્રકારની

શબ્દરચનાની ચતુરાઈવિશેષને વ્યાખ્યાન કરવાવાળા ભાક્ષિ કહે છે.

પ્રાચીન ભાક્ષિ નામનો અલંકારાન્તર માને છે. ભાનુદત્તનું આ લક્ષણ છે:—“ શબ્દસ્ય નાનાર્થતા ભાક્ષિ ” શબ્દની નાનાર્થતા એ ભાક્ષિ. અલંકારવૃત્તિમાં લખે છે કે શ્લેષ શબ્દાલંકાર છે. એટલા માટે એથી ભેદ છે. એનો એ અભિપ્રાય છે કે જે કાવ્યમાં બે વિશેષ્યોનું કથન હોય અથવા બન્નેનો પ્રસંગ હોય અને એના વિશેષણ શબ્દ નાનાર્થક હોય એમાં એક વૃત્તગતફલદાયન્યાયથી બન્ને અર્થોનો આ શ્લેષ હોવાથી શ્લેષ છે. આહી વક્ત્ર્યમાણુ ઉદાહરણમાં એક સન્ધ્યાનોજ પ્રસંગ છે. એથી પ્રથમ સન્ધ્યા પક્ષના એકજ અર્થનો યોગ થાય છે પછી શબ્દોની અનેકાર્થતા અને સ્ત્રીલિંગપુલ્લિંગતા આદિના સામર્થ્યથી સન્ધ્યા અને ચન્દ્રના દંપતીભાવની પ્રતીતિ થાય છે. એથી આહી શ્લેષ નથી.

યથા.

સહરાગ અંબર કરે સ્પર્શે કલાનાથ સુખાણુ,
સન્ધ્યા સુવારણિ સંગતા વર તરલ તારક બાણુ;
દૌધું ત્યાગૌ માન નિહાળૌ અવસર શિઘ્ર અભિસર નારૌ,
પથ રહ્યો નિરખે નંદનંદન કેલિકુંજ પધારૌ.

આમાં શબ્દોની નાનાર્થતા તો એ છે કે રાગ-ઉદય સમયની અરૂણિમા અને પ્રીતિ; અંબર-આકાશ અને વસ્ત્ર. કર-કિરણુ અને હસ્ત. કલાનાથ-ચન્દ્રમા અને કામકલામાં કુશળ. વારૂણી-પશ્ચિમ-દિશા અને મદિરા. તારક-નક્ષત્ર અને નેત્રકનીનિકા. માન-પ્રમાણુ અને કોપ. અમારા મતથી આ સમાસોક્તિ અલંકાર છે. અભિસારિકા નાયિકાપ્રતિ સખીની ઉક્તિ છે, કે ઉદય સમયની અરૂણિમા યુક્ત ચન્દ્ર કિરણોએ આકાશનો સ્પર્શ કર્યો છે. પશ્ચિમ દિશાની સંગતિ કરવાવાળી અને તરલ નક્ષત્રોવાળી સન્ધ્યાએ પોતાના માન અર્થાત્ સમય પ્રમાણુનો ત્યાગ કર્યો છે. તેથી હવે ચાલિયો. માનનો અર્થ પ્રમાણુ પ્રસિદ્ધ છે. “ દિનમાન ” એવું કહેવાય છેજ. આહી

ઉદ્દીપનતાને માટે સખીએ ચન્દ્રનો અને સન્ધ્યાનો દંપતીભાવ સંક્ષેપથી કહ્યો છે.

ભાવ.

ભાવ એટલે અભિપ્રાય. પ્રાચીન ભાવને અલંકારાન્તર માને છે. મહારાજ ભોજ આ લક્ષણ ઉદાહરણ આપે છે:—

અભિપ્રાયાનુકૂલ્યેન પ્રવૃત્તિર્ભાવ ઉચ્યતે ।

સોદ્ધેદોઽથ નિરુદ્ધેદશ્ચૈકતશ્ચાભિતશ્ચ સઃ

અભિપ્રાયના અનુકૂલ જે પ્રવૃત્તિ અર્થાત્ આચરણ તેને ભાવ અલંકાર કહે છે. તેથીએ સોદ્ધેદ અર્થાત્ પ્રકાશ સહિત અને નિરુદ્ધેદ અર્થાત્ પ્રકાશ રહિત હોય છે. અને એ એકતઃ અર્થાત્ એક તરફથી અને અભિતઃ અર્થાત્ સર્વ તરફથી થાય છે.

યથા.

છે સુંદરી સર્વાંગ અતિ, ક્ષેત્રપાલિકા નારી;
પરહરો તદપિ પથિક પથ, નેણાં રહ્યો નિહાળો.

કોઈ ક્ષેત્રપાલિકા સર્વાંગ સુંદરી છે. તથાપિ પથિક એના ઇતર અંગોને છાડીને નેત્રોનેજ નિહાળી રહ્યો છે. આ અભિપ્રાયને અનુકૂલ પ્રવૃત્તિ છે. આહીં અભિપ્રાય એ છે કે આ માનુષી છે. અથવા સુરસુંદરી છે ? આની પરીક્ષા કરવાની પથિકની વાંચના છે. સુરસુંદરીઓની જે પ્રકારથી પરીક્ષા થાય છે. ભૂમિસ્પર્શ ન કરવો અને નિમેષ રહિત થવું. તે આ ધ્યાન્યના ખેતરમાં ઉભી છે. એથી એના પગોનો ભૂમિસ્પર્શ કે અસ્પર્શ દેખાતો નથી; તેથી નેત્રોની પરીક્ષા કરે છે. આ પદ્યમાં પરીક્ષાનો સૂચક કોઈ શબ્દ ન હોવાથી આ નિર્દ્વેદ છે. અને કયાંઈ ભાવનો સૂચક શબ્દ પદ્યમાં હોય ત્યાં સોદ્ધેદ છે, આમાં તો એક નાયકની તરફથીજ ભાવના અનુકૂલ વર્તન છે. એથી આ એકતઃ અર્થાત્ એક તરફથી છે, અને જે નાયિકાની તરફથી પણ નાયકની તરફ પોતાના ભાવના અનુકૂળ આચ-

રણ હોય તો અમિતઃ અર્થાત્ ચારે તરફથી થાય છે. ગ્રંથવિસ્તાર લયથી અમે ભિન્ન ભિન્ન ઉદાહરણ બતાવ્યા નથી. અમારા મતથી સામાન્યતાથી અભિપ્રાયानુસાર પ્રવૃત્તિ તો પ્રાણી માત્રની થાય છે. આ તો અત્યંત લૌકિક હોવાથી અલંકારપણાને યોગ્ય નથી. અહીં પથિકને ઉક્ત નાયિકામાં સંદેહ થયો છે કે આ નરકન્યા છે કે દેવ-કન્યા છે, તે તો સંદેહાલંકાર છે. મહારાજાએ સૌજ્ઞેદ અને નિરુજ્ઞેદ, એકતઃ અને અમિતઃ એ પ્રકારે આજ્ઞા કરી છે એ ભૂલ છે. એ તો ઉદાહરણાન્તર માગ થઇ શકે છે.

મત.

મત એટલે સિદ્ધાન્ત. પ્રાચીન મત નામનો અલંકારાન્તર માને છે. રૂદ્રત આ લક્ષણ ઉદાહરણ બતાવે છે.

તન્મતમિતિ યત્રોક્ત્વા વક્તાન્યમતેન સિદ્ધમુપમેયમ્ ।

બ્રૂયાદથોપમાનં તથા વિશિષ્ટં સ્વમતસિદ્ધમ્ ॥

જ્યાં અન્યમતથી સિદ્ધ ઉપમેયને કહીને વક્તા એની પછી એને એવાજ ધર્મવાળા સ્વમતસિદ્ધ ઉપમાન રૂપથી કહે એ મત અલંકાર.

યથા.

મદિરા મદ પાટલ ભૃંગસમી,
અલકે કબરીનો દીસે છબિદાયક;
સહુરીતર્યો આનન સુંદરોનું,
શશિ માનો રહે જગમાં મતિનાયક;
શુચિરાગ ઉદોત સમે વિલસે,
વદતા સુકવિ નિરખી વરવાયક,
ઉદ્યાગિરિ કંદરમાંથી નિકાલી,
બ્રહ્મો તિમિરે નિરખી નિજધાયક.

અમારા મતથી આ લક્ષણઉદાહરણનુંસાર તો ઉત્પેક્ષા છે. પ્રાચીનો ઉત્પેક્ષા અલંકારનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ નથી સમજેલ. એથી આ વિષયને અલંકારાન્તર માનેલ છે.

માલાદીપક.

આ શબ્દનો અર્થ “ દીપકની માલા ” એવો થાય છે. કેટલાક પ્રાચીનો માલાદીપક ને અલંકારાન્તર માને છે, કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકારે ક્રિયાદીપક અને કારકદીપક એવા બે દીપક અલંકાર કહીને એના પછી માલાદીપક કહેલ છે, અને એનું આ લક્ષણ આપે છે:—

માલાદીપકમાદ્યં ચેદ્યથોત્તરગુણાવહમ્ ।

જ્યારે આદ્ય અર્થાત્ પ્રથમ પ્રથમ, યથોત્તર અર્થાત્ ઉત્તરોત્તરનો ગુણ અર્થાત્ ઉપકાર આવહમ્ અર્થાત્ કરે તે માલાદીપક અલંકાર.

યથા.

કરયાપથી શર મળ્યું, શરથી શત્રુ શીશ નિહાળ;
અરિશીશથી ભૂમિ, ભૂમિ થકો નૃપ નૃપથી કીર્તિ અપાર.

આમાં એક મિલનરૂપ ક્રિયાનો અનેક જગોએ સંબંધ થવો એ દીપક છે. અને ઉત્તરોત્તર, શુદ્ધ હોવાથી માલા છે.

“ ચન્દ્રાલોકકાર ” આ લક્ષણ ઉદાહરણ આપે છે:—

દીપકૈકાવલીયોગાન્માલાદીપકમિષ્યતે ।

દીપક અને એકાવલીના યોગથી અર્થાત્ મળવાથી માલાદીપક થાય છે.

યથા.

વસ્યો મદન સ્ત્રીને ઉરે, સ્ત્રીઉર તુજમાં નિત્ય:

સર્વસ્વકાર માલાદીપકને અલંકારાન્તર આ નિમિત્તથી માને છે કે આહીં ઔપમ્ય નથી. વિમર્શિનીકાર પણ લખે છે કે આહીં ઔપમ્યજ નથી. એથી આને દીપકનો ભેદ કહેવો ન જોઈએ. દીપક તો ઔપમ્યજીવિત છે. કેટલાક પ્રાચીનોએ દીપન માત્ર સમાનતાથીજ આને દીપક અલંકારની પછી ખતાવ્યો છે. આમાં ચાડતા વિશેષ કરીને શ્રંખલા રીતિની છે. એથી સર્વસ્વકારે શ્રંખલાબદ્ધ અલંકારોના પ્રસંગમાં આને ખતાવ્યો છે. રતનાકરકાર આહીં શ્રંખલા

મૂલક ચમત્કાર માનતાં શ્રંખલા અલંકારના ત્રણ પ્રકાર કહે છે. ૧ કારણમાલા, ૨ એકાવલી, ૩ માલાદીપક. અમારા મતથી આ તો દીપક અને શ્રંખલાનો સંકર છે. એ ચન્દ્રાલોકના લક્ષણથી સ્પષ્ટ છે. ત્રીજો નવીન ચમત્કાર ઉત્પન્ન ન હોવાથી સંકર અલંકારાન્તર નથી. કિન્તુ અલંકારોનો સમુચ્ચય હોવાથી સમુચ્ચયજ છે.

યુક્તિ.

યુક્તિ શબ્દનો અર્થ યોજના છે. “ ચિન્તામણિ કોષકાર ” કહેલ છે કે:—યુક્તિ: યોજનાયામ્ ”

પ્રાચીનો યુક્તિનામનો અલંકારાન્તર માને છે. “ ચન્દ્રાલોક-કાર ” આ પ્રમાણે લખે છે:—

“ યુક્તિ: પરાતિસંધાનં ક્રિયયા મર્મગુપ્તયે ”

મર્મગોપનને માટે ક્રિયા કરીને અપરતું અતિસંધાન અર્થાત્ વચન એ યુક્તિ અલંકાર. અહીં એઓએ આ વિષયમાં યુક્તિ નામની રૂઢિ માની છે.

યથા.

મિત્ર ચિત્ર લખતી હતી, આવી સખી અજાણ;

તુર્તજ તેને કર ધર્યાં, પુષ્પતણા ધનુ બાણ.

કુવલયાનંદકારે આલેકિતથી આનો એ લેદ બતાવ્યો છે કે વ્યાલેકિતમાં આકારનું ગોપન છે. યુક્તિમાં આકારથી અન્યનું ગોપન છે. તે અમારા મતમાં આકારનું ગોપન, આકારથી અન્યનું ગોપન, વચનથી ગોપન, અથવા ક્રિયાથી ગોપન એ કિંચિદ્વિલક્ષણતા અપનંદુતિના ઉદાહરણાન્તરની સાધક છે. પણ અલંકારાન્તરની સાધક નથી.

લલિત.

લલિત શબ્દનો અર્થ “ ઇચ્છેલ ” છે. ચિન્તામણિકોષકાર

લખે છે:—“લલિતં ઇક્ષિતે” પ્રાચીનો લલિતને અલંકારાન્તર માને છે. “ચન્દ્રાલોકકાર” આ પ્રમાણે લક્ષણ આપે છે:—

वर्ण्ये स्याद्वर्ण्यवृत्तान्तप्रतिबिम्बस्य वर्णनम् ।

વર્ણનીયમાં વર્ણન કરવાને ઇચ્છેલ જે વૃત્તાંત એના પ્રતિબિમ્બનું વર્ણન એ લલિત અલંકાર. એમણે વર્ણન કરવાને ઇચ્છેલના પ્રતિબિમ્બમાં લલિત શબ્દની રૂઢિ માનેલ છે.

યથા.

સેતુ બાંધીને શું કરીશ, ઉતરી ગયા પછી અમ્બુ.

આમાં કલહાન્તરિતા નાયિકા નાયકના રીસાઇને ચાલ્યા ગયા પછી તે પ્રસન્ન કરવાનો યત્ન કરે છે; એ કથનીય છે. જેને છોડીને એનું પ્રતિબિમ્બ રૂપ જલ ગયા પછી પાજ બાંધવાનું સખીએ કહ્યું છે.

અમારા મતથી કહેવાને ઇચ્છેલને નહીં કહેતાં એને પ્રતિબિમ્બથી કહેવું એ તે: પર્યાયોક્તિ છે. પ્રતિબિમ્બ બિમ્બનો પ્રકારાન્તર છે.

વર્ધમાનક.

“વૃધુ” ધાતુવૃદ્ધિ અર્થમાં છે. વર્ધમાન એટલે વૃદ્ધિ પામતો. વર્ધમાન શબ્દનો જે અર્થ છે તેજ વર્ધમાનક શબ્દનો છે. પ્રાચીન વર્ધમાનક નામનો અલંકારાન્તર માને છે.

“રત્નાકરકાર” આ લક્ષણ ઉદાહરણ બતાવે છે.

“રુપધર્માભ્યામાધિક્યં વર્ધમાનકમ્”

રૂપ અર્થાત્ સ્વરૂપ અને ધર્મોંથી આધિક્ય એ વર્ધમાનક અલંકાર.

યથા.

પ્રારંભમાં અતસી કુસુમ, ફરિ કચસદૃશ દ્યુતિ હોય;
ફરી થાય બાલ તમાલમાંસલ કહે સખી સહુ હોય;

બ્યાપ્ત્યું હવે સર્વત્ર જગ જન દ્રગ અફલ કરનાર,
એ ઇન્દ્રજાલી તમથી બચ, તણે માન કર પતિપ્યાર.

આહી પ્રસંગવિશ્વંસ માનમોચનોપાય કરતી સખીની
ઉક્તિમાં પ્રથમ પ્રારંભમાં તો તમે અતસીકુસુમ જેવા નીલ થયા ફરી
કામિનીના કચ જેવું નીલ થવું, ફરી સધન તમાલ જેવું આ પ્રમાણે
નીલધર્મથી આધિક્ય અર્થાત્ વૃદ્ધિ પામવી એ છે.

રત્નાકરકાર કહે છે :—

રાજ્યે સારં વસુધા, વસુધાયાં પુરં પુરે સૌધમ્ ॥

આ ઉદાહરણમાં ઉત્તરોત્તર સારતારૂપ ધર્મથી આધિક્ય હોવાથી
“ ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષઃસાર ” આવા લક્ષણથી લખાએલ સાર અલંકાર
આ વર્ધમાનમાં અંતર્ભૂત હોવાથી પૃથક્ નથી. વર્ધમાનકમાં
સારનો અન્તરભાવ થઇ શકે છે. સારમાં વર્ધમાનકનો અન્તર્ભાવ
થઇ શકતો નથી.

વિકલ્પાભાસ.

વિકલ્પના આભાસને પ્રાચીન અલંકારાન્તર માને છે. રત્નાક-
રકાર આ લક્ષણ ઉદાહરણ આપે છે:—

વિકલ્પિતયોરેકત્ર તાત્પર્યેચ્છા વિકલ્પાભાસઃ ॥

વિકલ્પ કરેલમાંથી એકત્ર તાત્પર્ય ઇચ્છા હોય ત્યાં વિકલ્પા-
ભાસ અલંકાર છે.

. યથા.

ઇન્દ્રિયજય પથ સંપદા, અજય વિપતિપથ નિત્ય;
એમાંથી કરજે તું એ, જેમાં ચોટે ચિત્ત.

ઇન્દ્રિયોતું દમન એ સંપત્તિનો માર્ગ છે. એથી આહી વક્તાની
ઇચ્છા એક ઇન્દ્રિયદમન કરવાને તત્પર હોવામાં છે. વિકલ્પ તો

આભાસરૂપ છે, અમારા મતથી હરેકના આભાસમાં પ્રધાન ચમત્કાર તો આભાસનોજ થાય છે, આભાસ અનેક વસ્તુઓના હોય છે. દરેક વસ્તુના આભાસને ભિન્ન ભિન્ન અલંકાર માનવા યુક્ત નથી, આનો પણ આભાસ અલંકારમાંજ અન્તર્ભાવ છે.

વિકસ્વર.

વિકસ્વર એટલે “ વિકસનશીલ ” “ ચિન્તામણિકોષકાર ” કહે છે કે:—“વિકસ્વરઃ વિકસનશીલે” પ્રાચીનો વિકસ્વર નામનો અલંકારાન્તર માને છે. “ ચન્દ્રાલોકકાર ” આ લક્ષણ આપે છે:—

યાસ્મિન્વિશેષસામાન્યવિશેષાઃ સ વિકસ્વરઃ ॥

જ્યાં કોઈ વિશેષના સમર્થનને માટે સામાન્ય ધરીને, એ સામાન્ય પ્રસિદ્ધ હોય તો પણ એટલા માત્રથીજ તૃપ્ત નહી થએલ કવિ ફરીને એના સમર્થનને માટે અન્ય વિશેષ ઉપમાન રીતિથી અથવા અર્થાન્તરન્યાસ રીતિથી ધારણ કરે ત્યાં વિકસ્વર અલંકાર છે, આહીં વિકસ્વર નામની સંગતિ વિકાસન્યાય હોવાથી છે. આહીં વિકાસન્યાય તો એ છે કે વિશેષનું સામાન્યથી સમર્થન કરીને ફરી સામાન્યનું સમર્થન કરવું.

યથા.

રત્ન અનંતજનક હિમગિરિ ભલ,
મહિમા ઘટે ન છે અતિ શીતલ;
હૂબે એક દોષ ગુણગણમાં,
શશિકલંક જેવું કિરણોમાં.

આહીં ઉપમાન રીતિથી વિશેષાન્તર ધારણ કરવાનું ઉદાહરણ છે.

આ અર્થાન્તરન્યાસ રીતિથી વિશેષાન્તર ધારણ કરવાનું ઉદાહરણ છે. અમારા મતથી આ ઉદાહરણમાં પ્રથમ વિશેષાર્થને માટે સામાન્યાર્થ હેતુ છે. આ સામાન્યાર્થનો ઉત્તરવર્તી જે વિશેષાર્થ છે એ ઉદાહરણ અથવા દ્રષ્ટાન્ત છે, વિકસ્વરના ઉદાહરણમાં બહુધા

દ્રષ્ટાન્ત અને ઉદાહરણ એ અલંકાર થાય છે. વિકસ્વર ભિન્ન અલંકાર નથી અને વિકાસઅંશ તો વિકાસ અલંકાર છે.

વિતર્ક.

તર્કનો અર્થ “ તર્ક કરવો ” છે, આહો “ વિ ” ઉપસર્ગ પણ એજ અર્થમાં છે. વિતર્ક શબ્દનો પર્યાય જુદ છે, પ્રાચીનો વિતર્કને અલંકારાન્તર માને છે. મહારાજ લોજ આ પ્રમાણે લક્ષણ આપે છે:—

ऊहो वितर्कः संदेह निर्णयान्तराधिष्ठितः ।

द्विधाऽसौ निर्णयान्तश्चानिर्णयान्तश्चकीर्त्यते ॥

જુદ એ વિતર્ક અલંકાર છે, સંદેહનિર્ણયની વચમાં એની સ્થિતિ છે, એ નિર્ણયાન્ત અને અનિર્ણયાન્ત એમ બે પ્રકારનો કહેવામાં આવે છે.

यथा.

આ દિનમણિ કે એ છે, સાંભળ્યું સમતુરંગ સહિત રાજે;
આ કૃતાંત આ નૃપતિ, મહિષ વાહને ચડી એહ ગાજે.

यथा.

શતમખ તો કયાં સહસ્ર દ્રગ, હરિ તો કયાં ભુજ ચાર;
એ નૃપને મેં ઓળખ્યો, જોઈ ઉભય તરવાર.

પૂર્વ ઉદાહરણમાં તો વચમાં વચમાં નિર્ણય છે કે દિનમણિ ઇત્યાદિ નથી, પણ અંતમાં રાજનો પણ નિશ્ચય નથી. અન્ય ઉદાહરણમાં અંતમાં રાજનો નિશ્ચય છે.

કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકારાદિનો એ સિદ્ધાન્ત છે કે લેદ્દોક્તિ-સંદેહ પણ સંદેહનોજ પ્રકાર છે, અને મહારાજ લોજનો એ સિદ્ધાન્ત છે કે એ તો ત્રિશંકુની પેઠે સંદેહ અને નિર્ણયનું મધ્યવર્તી તૃતીયજ સ્વરૂપ છે, સંદેહ તેમજ નિર્ણય એકે નથી એથી આ વિતર્કરૂપ અન્ય અલંકાર છે.

અમારા મતથી કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકારાદિનો સિદ્ધાન્ત સમીચીન છે કેમકે એવા સ્થલોમાં પણ પ્રધાન ચમત્કાર તો સંદેહનોજ છે. ઉક્ત વિતર્ક અનિશ્ચયરૂપ હોવાથી સંદેહજ છે. ચિન્તામણિ કોષ-

કારે કહેલ છે કે “ઝહઃ વિમર્શાત્મકતર્કે, વિમર્શઃ સંશયાત્મિકાયાં
વૃત્તૌ” ઝહ તો વિમર્શરૂપ તર્ક છે. અને વિમર્શ સંશયરૂપ મનોવૃત્તિ
છે. રતનાકરકારનું આ લક્ષણ છે.

સંભાવિતસંભાવ્યમાનાપોહો વિતર્કઃ ॥

સંભવ કરેલનું અને સંભવ કરવામાં આવશે એનું અપોહ
અર્થાત્ નિરાકરણ એ વિતર્ક અલંકાર,

ઉક્ત ઉભય ઉદાહરણ તો સંભાવ્યમાન અપોહનાં છે.

યથા.

ઉર્ધ્વગતિ છે અગ્નિની, તિર્યગ્ગતિ દિનકંત;

અથ અથ આવત તેજ આ, શું છે જગત કહંત.

આહોં આકાશ માર્ગથી આવતા નારદનું વર્ણન છે. પૂર્વોક્ત
બન્ને ઉદાહરણોમાં તો સંભવ કરેલનો અપોહ છે. કેમકે રાજામાં
દિનમણિ ઇત્યાદિની શંકા કરીને એનો અપોહ કરેલ છે અને “ઉર્ધ્વ-
ગતિ” ઇતિ. આ ઉદાહરણમાં તો અગ્ન્યાદિની શંકા થઈ શકે છે.
એનો અપોહ એ છે કે અગ્નિ ઉર્ધ્વગતિ છે. એથી એની શંકા નથી
થઈ શકતી. તે અપોહ અર્થાત્ નિરાકરણમાં પર્યવસાન કરે તો
આક્ષેપ અલંકાર છે.

વિધિ.

“ વિધિ ” એટલે “ વિધાન. ” પ્રતિષેધ અલંકારના પ્રતિક્ષ-
ન્દ્રીભાવમાં પ્રાચીનો વિધિને અલંકારાન્તર માને છે.

ચન્દ્રાલોક પરમતથી આ લક્ષણ આપે છે:—

સિદ્ધસ્યૈવ વિધાનં, યત્તદાહુર્વિધ્યલંકૃતિમ્ ॥

જે સિદ્ધનું વિધાન એ વિધિ અલંકાર. વૃત્તિમાં લખે છે કે
સારી રીતે જાણેલનું વિધાન નિરર્થક હોવાથી બાધિત થઈને અર્થાન્ત-
રને ગર્ભમાં રાખવાથી ચારૂતર થઈને અલંકાર પદવીને પ્રાપ્ત થાય છે.

યથા.

કોકિલ કોકિલ થાય છે, આવ્યે સમય વસંત;

કોકિલના કોકિલત્વનું વિધાન, કોકિલને કોકિલ સમજવાને માટે નથી, કિન્તુ વસન્તમાં અતિ મધુર પંચમ સ્વરવાળા હોવાથી સમસ્ત જનોને પ્રિયકરતા પ્રતીતિ કરાવવાને માટે છે, આ વસન્તકાલના સંબંધથી સ્પષ્ટ થાય છે.

પ્રાચીનો કહે છે કે આક્ષેપ અલંકારમાં નિષેધ અને વિધિ આલાસરૂપ છે. આહીં તો વાસ્તવ હોવાથી સ્થિરરૂપ છે, આ એનો ભેદ છે. અમારા મતથી ઇતર સમયમાં કોકિલાદિકોનાં કોકિલત્વ આદિની નિષેધ વિવક્ષા હોય ત્યારે તો આક્ષેપ અલંકારજ છે, અને પોતપોતાના યોગ્ય સમયમાં પોતપોતાના કાર્યના વિધાનની વિવક્ષા હોય તો એના અજ્ઞાત જ્ઞાપકરૂપ વિધિમાં અંતર્ભાવ થશે.

વિધ્યાભાસ.

વિધિના આલાસને પ્રાચીનો વિધ્યાભાસ નામનો અલંકારાન્તર માને છે. “રત્નાકરકાર” આ લક્ષણ આપે છે:—

અનિષ્ટવિધાને વિધ્યાભાસ:

અનિષ્ટના વિધાનમાં વિધ્યાભાસ અલંકાર છે.

યથા.

સુખથી પતિ સિધાવો, પગ પગ પ્રતિ કટ્યાણ સદા થાઓ;
દૌંએ જન્મ પ્રભુ ત્યાં મુજ, જ્યાં પ્રયાણ કરૌં આપ નાથ જાઓ.

આહીં નાયકના વિદેશગમનનું વિધાન, નાયિકાનું અનિષ્ટ હોવાથી વાસ્તવમાં વિવક્ષિત નથી. કિન્તુ આલાસરૂપ છે. અમારા મતથી આ સર્વ આલાસનો ધોરીએ માનેલ આલાસ અલંકારમાં અન્તર્ભાવ છે.

વિનોદ.

આમાં વિનોદ એટલે નિકાલવું અર્થાત્ કાઢવું છે. ચિન્તા-મણિ કોષકારે કહ્યું છે કે “વિનોદઃ અપનોદે” “અપનોદનં દૂરિક-કરણે.” કોઈ નિમિત્તથી આનંદપૂર્વક સમય વિતાવવામાં વિનોદ શબ્દની રૂઢિ છે. પ્રાચીન વિનોદ નામનો અલંકારાન્તર કહે છે.

રત્નાકરકાર આ લક્ષણ ઉદાહરણ બતાવે છે:—

અન્યાસજ્ઞાત્કૌતુકવિનોદો વિનોદઃ ।

અન્યના આસંગ અર્થાત્ પ્રસંગથી કૌતુક અર્થાત્ આનંદથી વિનોદ અર્થાત્ સમય વીતાવવો એ વિનોદ અલંકાર છે. વૃત્તિમાં લખેલ છે કે અનુલવમાં આવેલ અથવા નહીં આવેલ ચાહનાવાળી વસ્તુના પ્રતિબિમ્બથી અથવા એના સદૃશ વસ્તુના દર્શનથી આનંદ-પૂર્વક સમય વિતાવવો એ વિનોદ અલંકાર.

યથા.

ઝેડી રોષે પીઠ દઈ, રત્ન મહેલમાં નારી;

પ્રિયતમ સુખ પામે સહજ, મુખપ્રતિબિમ્બ નિહાળી.

આમાં અનુલવમાં આવેલ પ્રિયામુખના સન્મુખ ન રહેવાથી મુખના પ્રતિબિમ્બને દેખીને નાયક વિયોગનો સમય આનંદથી વિતાવે છે.

અમારા મતથી આ વિનોદ તો પ્રતિમામાં અંતર્ભૂત છે.

વિપર્યય.

વિપર્યય એટલે વિપરીત ભાવ. પ્રાચીનો વિપર્યયને અલંકારાન્તર માને છે. “ રત્નાકરકાર ” આ લક્ષણ આપે છે:—

“ ધર્મધર્મિભાવસ્ય ધર્માણાં વા વિનિમયો વિપર્યયઃ ”

ધર્મ ધર્મી ભાવનો અથવા ધર્મોનો વિનિમય અર્થાત્ ઉલટ પુલટ થવું એ વિપર્યય અલંકાર.

યથા.

કાચ મણિ મણિ કાચ છે, મૂઠ આગળે મિત્ર;

કાચ કાચ મણિ મણિ નિરખ, બુધજન આગળ નિત્ય.

આહીં પહેલાં તો કાચ ધર્મીમાં મણિનો ધર્મભાવ છે. પછી મણિ ધર્મીમાં કાચનો ધર્મભાવ છે. આ રીતિથી ધર્મ ધર્મીભાવનો વિપર્યય છે.

યથા:

જલકીડા કરતી સુમહિલા, અધરરાગ અંજનની લીલા;
રકતોત્પલતા નીલકમલમાં, નીલકમલતા રકતોત્પલમાં
આમાં રકતોત્પલતા નીલોત્પલતારૂપ ધર્મભાત્રનો વિપર્યય છે.

યથા.

તુજ ધનુવિધા નૃપતિ વખાણી, માર્ગણુ આવી જાય ગુણુ જાણી.

અન્ય ધનુષધારીઓના માર્ગણુ અર્થાત બાણોનું તો જવું થાય છે. અને ગુણુ અર્થાત પ્રત્યંચાનું આવવું થાય છે. અપૂર્વ ધનુષધારી રાજાના માર્ગણુ અર્થાત મારગવાવાળા આવે છે અને ઉદારતાદિ ગુણુ ફેલાય છે. આહીં ક્રિયારૂપ ધર્મનો વિપર્યય છે કે જવાવાળો આવે છે અને આવવાવાળો જાય છે. અમારા મતથી નામાર્થાનુસાર જવાવાળો આવે છે ઇત્યાદિ આમ વિપર્યયમાં પર્યવસાન કરે ત્યારે એનો પરિણામમાં અંતર્ભાવ છે. કેમકે અન્યથા ભાવ થાય છે. અને લક્ષણાનુસાર વિનિમયમાં પર્યવસાન કરે ત્યારે આનો અન્યોન્યમાં અન્તર્ભાવ છે.

વિભાવના.

વિભાવનાને પ્રાચીનો અલંકારાન્તર માને છે.

વિભાવ્યતે કારણાન્તરમસ્યામિતિ વિભાવના ॥

જે રચનામાં કારણાન્તરની વિશેષ કરીને ભાવના અર્થાત કલ્પના હોય એ વિભાવના. વિભાવના શબ્દની એવી વ્યુત્પત્તિ કરનાર વેદવ્યાસ ભગવાન આ પ્રમાણે લક્ષણુ આપે છે:—

પ્રસિદ્ધદેહતુવ્યાવૃત્યા યત્કિંચિત્કારણાન્તરમ્ ।

યત્ર સ્વાભાવિકત્વં વા વિભાવ્યં સા વિભાવના ॥

જ્યાં પ્રસિદ્ધ કારણુ ન રહેવાથી જે કે.ઇ કારણાન્તરની અથવા સ્વાભાવિકતાની વિભાવ્ય અથવા વિભાવના કરવામાં આવે એ વિભાવના. આહીં ભાવના શબ્દનો અર્થ કલ્પના છે. ચિન્તામણિકોષકારે કહેલ છે કે “ ભાષના કલ્પનાયામ્ ” અને આહીં કલ્પનાની કારણા-

ન્તરમાં રૂઢિ માનવામાં આવી છે, આચાર્યદંડીએ તેમજ મહારાજ ભોજે પણ એજ લક્ષણ રાખેલ છે:—

મત્ત મુરાલો પાન વિણ, શુદ્ધ અનૌષધ વારિ;
વિણ પ્રક્ષાલન વિમલનલ, થયું વિશ્વ મનોહારિ.

મત્તતાનું મધપાન, વારિશુદ્ધતાનું કતકાદિ ઔષધ અને નિર્મલતાનું કારણ પ્રક્ષાલન પ્રસિદ્ધ છે, એના વિના પણ મત્તતા આદિ કાર્યની ઉત્પત્તિ છે, એથી કારણાન્તરની જાણાસા અર્થાત્ જાણવાની ઇચ્છા થાય છે. જેથી શરદરૂપ કારણાન્તરની વિભાવના થાય છે.

આચાર્યદંડી કારિકામાં આ પ્રમાણે લખે છે:—

યદપીતાદિजन्यं स्यात्क्षीवत्वाद्यन्यहेतुजम् ।
अहेतुकं च तस्येह विवक्षेत्यविरुद्धता ॥

પાનાદિકોના વિના અન્ય હેતુથી અને અહેતુથી અર્થાત્ સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થએલ મત્તતા આદિની આહીં વિવક્ષા છે. એથી અવિરોધ છે.

સર્વસ્વકાર આ લક્ષણ આપે છે:—

कारणाभावे कार्योत्पत्तिर्विभावना ॥

કારણના આભાવમાં કાર્યની ઉત્પત્તિ એ વિભાવના.

સર્વસ્વકારે પણ વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે વિરોધ પરિહારને કારણાન્તરનો આશ્લેષ કરી લેવો. “ રત્નાકરકાર ” આદિ પણ વેદવ્યાસ ભગવાનના અનુસારી છે.

સર્વસ્વકાર વિભાવનાના બે ભેદ માને છે.

૧. ઉક્તનિમિત્તા ૨. અનુક્તનિમિત્તા.

યથા.

વિના આભરણ આભરણ, વિણ આસવમદ ભારો,
વિના યુગ્મ મદનાસ્ત્ર આ, નવ વય પ્રાપ્ત સુનારો.

આમાં નવ વય કારણાન્તર ઉક્ત છે.

યથા.

અંજન વિષ્ણુ લોચન અસિત, અધર અરંજીત લાલ;
આઠર્ષણુવિષ્ણુ વક્રભૂ, અલિ ! આશ્ચર્ય વિશાલ.

આમાં સ્વભાવરૂપ કારણાન્તર અનુક્રત છે. “ રત્નાકરકાર ”
અનુક્રત નિમિત્તાના એ ભેદ કહે છે.

૧. ચિન્ત્યનિમિત્તા-૨. અચિન્ત્યનિમિત્તા.

યથા.

વિના ધૂમ રતિ અશ્રુજનની;
હરનયનાગ્નિ અપૂરવ કરણી.

આહીંન્ધૂમ વિના અશ્રુઉત્પત્તિરૂપ કાર્યમાં મદનદહનરૂપ
કારણાન્તર અનુક્રત છે. પરન્તુ એ પ્રસિદ્ધ હોવાથી ચિન્ત્ય છે.
અર્થાત્ ચિન્તવન સિદ્ધિ છે.

યથા.

વિના ભીતિ જગ ચિત્ર બનાવે;
એ સર્વજ્ઞ કાં ન મન લાવે.

આહીં ભીતિ વિના ચિત્ર બનાવવા રૂપ કાર્યમાં અનુક્રત કાર-
ણાન્તર અચિન્ત્ય છે. ચિન્ત્ય નિમિત્તામાં નિમિત્ત પોતાના સ્વ-
રૂપથી ચિન્તવનમાં આવી જાય છે. અચિન્ત્ય નિમિત્તામાં કોઈ
નિમિત્ત થશે. એ સામાન્યરૂપથી ચિન્તવનમાં આવે છે. પણ વિશેષ
સ્વરૂપથી એ ભેદ નથી.

કાવ્યપ્રકાશમાં આ પ્રમાણે લક્ષણ આપે છે:—

ક્રિયાયાઃ પ્રતિષેધેઽપિ ફલવ્યક્તિર્વિભાવના

ક્રિયાના અર્થાત્ કારણના નિષેધમાં પણ ફલનું અર્થાત કાર્યનું
પ્રકટ થવું એ વિભાવના અલંકાર છે.

કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકારે કારણાન્તરનો આક્ષેપ કહેલ નથી.
એના મતથી વિભાવના નામનો આ અર્થ છે કે વિગતા ભાવના ય-
સ્યામ્ સા વિભાવના. જેમાં ભાવના જતી રહી છે એ વિભાવના.
આહીં વિ ઉપસર્ગ ગત અર્થમાં છે, ભાવના શબ્દનો અર્થ ભાવ-

નાનુકૂલ વ્યાપાર અર્થાત્ થવાને અનુકૂલ ક્રિયા. તાત્પર્ય એ છે કે કારણનો અભાવ. ચન્દ્રાલોકકારે વિભાવના છ પ્રકારની માની છે.

વિભાવના વિનાપિ સ્યાત્ કારણં કાર્યજન્મચેત્

કારણના વિના પણ જે કાર્યોત્પત્તિ થાય તે પ્રથમ વિભાવના.
યથા.

વિવિધ હુર્ષ તહેવાર વિણ, વિણ વસંત મન મોજ;
વિના દંડ હુકમી પ્રજા, રામ રાજમાં રોજ.

हेतूनामसमग्रत्वे कार्योत्पत्तिश्च सा मता

અસંપૂર્ણ કારણથી કાર્યોત્પત્તિ એ પણ દ્વિતીય વિભાવના
યથા.

શસ્ત્ર ન તીક્ષણ નહી કઠોર,
છતે મદન જગત કરો જોર.

આહી જગતજયરૂપ કાર્યમાં કારણ શસ્ત્રોની તીક્ષણતા અને કઠોરતા ગુણનો અભાવજ કારણની અસમગ્રતા અર્થાત્ અસંપૂર્ણતા છે.

कार्योत्पत्तिस्तृतीयास्यात् सत्यपि प्रतिबन्धके ॥

પ્રતિબંધક રહેતાં પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય એ તૃતીય-વિભાવના થશે.

યથા.

અતિ વિચિત્ર ગતિ આપની, સૂર ભૂપ શિવરાજ;
છત્રધારીને તેજ તુજ, દે છે તાપ દરાજ.

આહી છત્ર પ્રતિબંધક રહેતાં છતાં શિવરાજનું તેજ અન્ય અવનિપતિને અસહ્ય તાપ આપે છે. પ્રતિબંધક એટલે રોકવાવાળો. આહી તાપ રોકવાવાળું છત્ર હોવા છતાં તાપ કાર્યનું હોવું, એ બાધક છતાં કાર્યનું થવું છે.

अकारणात्कार्यजन्म चतुर्थीस्याद्विभावना

અકારણથી કાર્યનો જન્મ એ ચતુર્થવિભાવના થશે.

યથા.

વીણાનાદ સુશંખથી, અતિ અદ્ભુત ગતિ નારી;

વીણાનાદનું કારણ વીણા છે, શંખ તો વીણાનાદનું અકારણ છે. તેથી આહીં શંખથી વીણાનાદનો જન્મ અકારણથી કાર્ય છે.

વિરુદ્ધાત્કાર્યસંપત્તિર્દ્રષ્ટા કાચિત્ત્વિભાવના .

વિરુદ્ધ કારણથી કાર્યની ઉત્પત્તિમાં કોઈ (પંચમ) વિભાવના જોવામાં આવેલ છે.

યથા.

તન્વીને શીતાંશુ આ, તાપ કરે ગતિ કૌણ;

શીતલતા કરવાવાળાથી તાપની પ્રાપ્તિ એ વિરુદ્ધ કારણથી કાર્યની ઉત્પત્તિ થએલ છે.

કાર્યાત્કારણજન્માપિ દૃષ્ટા કાચિત્ત્વિભાવના

કાર્યથી કારણનો જન્મ પણ કોઈ અર્થાત્ છઠ્ઠી વિભાવના જોવામાં આવેલ છે.

યથા.

કરકલ્પદ્રુમથી કર્યો, યશસમુદ્ર ઉત્પન્ન,

ધરણીમાં એથી થયા, શ્રી રઘુપતિ ધન્ય ધન્ય.

સમુદ્ર કારણ છે, એથી ઉત્પન્ન થએલ કલ્પદ્રુમ કાર્ય છે. તે કલ્પદ્રુમથી સમુદ્રની ઉત્પત્તિરૂપ કાર્યથી કારણનો જન્મ છે.

કારણ વિનાં કાર્ય હોવું એ તો આચાર્યદંડી અને મહારાજ ભોજના મતાનુસાર ચિત્રહેતુનો પ્રકાર છે. અમારા મતથી એનો વિચિત્રમાં અન્તર્ભાવ છે. એ રીતે વિભાવના ભિન્ન અલંકાર હોવાને યોગ્ય નથી. વિભાવનાના છએ પ્રકારમાં કારણનો અભાવ છે. ૧ કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ. ૨ અસમગ્ર કારણ પણ કારણભાવજ છે.

યથા.

તેજ છત્રધારી પરે, અસહન તાપ કરન્ત,

આહીં બાધ છતાં કાર્યમાં તાપનો હેતુ તો છત્રનો અભાવ છે એ ન રહેતાં તાપ હોવો એ કારણનો અભાવ છે. અકારણથી થવામાં પણ પ્રસિદ્ધ કારણનો અભાવ છે. વિરોધી કારણથી થવામાં પણ પ્રસિદ્ધ કારણનો અભાવ છે. કાર્યથી કારણના થવામાં પ્રસિદ્ધ કાર-

ણનો અભાવ છે. એ રીતિથી વિભાવનાના નામરૂપ સામાન્ય લક્ષણમાં એ છએનો સંગ્રહ થાય છે. એથી એ સર્વે વિભાવનાના પ્રકાર છે. કદાચ અન્ય પાંચ પ્રકારોમાં કારણ વિના કાર્યોત્પત્તિ માનીને પ્રથમ વિભાવના, દ્વિતીય વિભાવના એમ છ વિભાવના માનીએ તોપણ સર્વમાં કારણ સંબંધી ચિત્રતા છે. અને એમાંચમત્કારનું પર્યવસાન છે. એથી એ સર્વ ચિત્રહેતુમાં અન્તર્ભૂત છે.

યથા.

ગંદુ પણ ગંગાજલ, દિવસ ભલે રજયુક્ત;
સાંકળીયો પણ સિંહ છે, નિર્દેન પણ રજપૂત.

અમારા મતથી આહીં ગંદાપણું રહેતાં પણ ગંગાજલ આદર યોગ્ય છે. ઇત્યાદિ આ રીતે:—

કાર્યોત્પત્તિસ્તૃતીયાસ્યાત્ સત્યપિ પ્રતિબન્ધકે

આ લક્ષણથી લખાએલ તૃતીય વિભાવના નથી કેમકે પ્રાચી-નોની માનેલ છએ વિભાવનાઓમાં અલંકાર હોવાને યોગ્ય ચમત્કાર કાર્ય કારણની દુર્ઘટતારૂપ આશ્ચર્યનું હોવું છે. એથી મહારાજ ભોજે એવી કાર્ય કારણની દુર્ઘટતાઓનો ચિત્રહેતુ નામનો હેતુ અલંકારનો પ્રકાર માનીને એને અસંખ્ય કહેલ છે. તેથી આહીં ગંગાજલ આદિનો આદર આદિ સ્વતઃ સિદ્ધ અસાધારણ હોવાથી આશ્ચર્યરૂપ ચમત્કાર થતો નથી. એથી આહીં કાર્ય કારણની દુર્ઘટતા ન હોવાથી વિભાવના નથી. કિન્તુ આહીં તો અત્યંતાભાવના નિષેધની વિવક્ષા છે અને એમાં ચમત્કારનો પર્યવસાન છે. ગંદુ છે તોપણ સર્વથા ગંગાજલ અનાદર યોગ્ય નથી. રજેવૃષ્ટિયુક્ત છે તોપણ દિવસ સર્વથા પ્રકાશરહિત નથી. શૃંગલાખંદ છે, તોપણ સિંહ સર્વથા બલહીન નથી. એમજ રજપૂત નિર્દેન હોય (વિપત્તિમાં હોય) તોપણ સર્વથા દાન આદિ શક્તિહીન નથી એથી આહીં આક્ષેપ અલંકાર છે. જો કે આહીં અત્યંતાભાવના નિષેધમાં અદ્યાભાવ અર્થસિદ્ધ છે. તથાપિ આહીં ચમત્કારની પ્રધાનતા અત્યંતાભાવના નિષેધમાં હોવાથી આક્ષેપ અલંકાર છે. અદ્યઅલંકાર નથી.

વિરોધાભાસ.

કેટલાક પ્રાચીનો વિરોધાભાસને અલંકારાન્તર માને છે. ચન્દ્રાલોકકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

આભાસત્વે વિરોધસ્ય વિરોધાભાસ ઇષ્યતે ॥

જ્યાં વિરોધનો આભાસ હોય ત્યાં વિરોધાભાસ અલંકાર છે.

યથા.

વિના હાર વક્ષોજ તુજ, છે હારી વૃજવામ;

આહીં હારી શબ્દમાં ્લેષ છે. હારવાળા અને મનોહારી. વિનાહાર હારી અર્થાત્ હારવાળા એ શ્રવણ માત્રમાં વિરોધ લાસે છે, પરંતુ વિચારદશામાં વિરોધ નથી. કેમકે આહીં હારી શબ્દનો અર્થ મનોહારી વિવક્ષિત છે. મોતીની માળા વિના પણ નવોઢાના કુચો મનોહારી હોય છેજ. અમારા મતથી વિરોધના આભાસનો પણ આભાસ અલંકારમાં અન્તર્ભાવ છે.

વિવૃતોક્તિ.

વિવૃત એટલે “ ઉઘાડું ” ચિન્તામણિકોષકારે કહેલ છે કે:—
“વિવૃતઃ ઉદ્ઘાટિતે” વિવૃતોક્તિ શબ્દસમુદાયનો અર્થ વિવૃત કરવાને માટે ઉક્તિ છે. પ્રાચીનો વિવૃતોક્તિને ભિન્ન અલંકાર માને છે. “ચન્દ્રાલોકકાર” આ લક્ષણ આપે છે:—

વિવૃતોક્તિઃ શ્લિષ્ટગુપ્તં કવિનાવિષ્કૃતં યદિ ॥

જો ્લેષથી ગુપ્ત થએલી વસ્તુ કવિથી પ્રકટ કરવામાં આવે તો એ વિવૃતોક્તિ અલંકાર થાય છે.

યથા.

વૃષ લાગ્યો પરક્ષેત્રથી, સૂચન કરી કહંત;

આહીં ગૂઢોક્તિની પેઠે ગોપન કરેલ વસ્તુને પ્રકટ કરેલ છે, કે આ એવું કામુકને સૂચના કરવાને કહે છે.

અમારા મતથી આટલી વિલક્ષણતા માત્રથી ગૂઢોક્તિથી અન્ય અલંકાર નથી થઈ શકતો, આહીં ચમત્કાર તો ગૂઢોક્તિમાંજ છે,

જેમકે ઉન્મીલિતમાં અમત્કાર તો મીલિતનોજ અનુભવસિદ્ધ થાય છે, એથી વિવૃતોક્તિ ગૂઢોક્તિમાં અંતર્ભૂત અને ગૂઢોક્તિ સૂક્ષ્મમાં અંતર્ભૂત છે.

વિવેક.

વિવેક એટલે પરસ્પરની વિલક્ષણતાથી વસ્તુઓના સ્વરૂપનો નિશ્ચય છે. “ચિન્તામણિકોષકારે” કહ્યું છે કે:—“વિવેકઃ મિથો-વ્યાવૃત્યા વસ્તુસ્વરૂપનિશ્ચયે” પરસ્પર વિલક્ષણતાથી વસ્તુના સ્વરૂપનો નિશ્ચય એ વિવેક શબ્દનો અર્થ છે. પ્રાચીન વિવેકને અલંકારાન્તર માને છે. “રત્નાકરકાર” આ લક્ષણ આપે છે:—

તસ્યાં કુતાશ્ચિદ્વિવેકો વિવેકઃ ॥

ગુણસામ્યથી લેહની પ્રતીતિ ન થતાં છતાં કોષ્ટ નિમિત્તથી વૈલક્ષણ્યનું જ્ઞાન થાય એ વિવેક અલંકાર.

યથા.

સાલક્રતક પદચિન્હ તુજ, માણક શિલા મોઝાર;
નવજલધર પ્રતિભિમ્બ સમ, નજર પડે છે નાર.

અમારા મત પ્રમાણે આવા વિષયમાં ઉન્મીલિત અથવા વિશેષ થશે. ઉક્ત ઉદાહરણમાં ઉન્મીલિત છે, ઉન્મીલિત મિલિતથી ભિન્ન નથી અને વિશેષ સામાન્યથી ભિન્ન નથી.

વિશેષ.

આંહી વિશેષ શબ્દનો અર્થ “અતિશય” વિવક્ષિત છે. “ચિન્તામણિ કોષકાર” કહે છે:—“વિશેષઃ અતિશયે” પ્રાચીનોએ વિશેષ ને અલંકારાન્તર માનેલ છે.

“કાવ્ય પ્રકાશ” માં આ પ્રમાણે લક્ષણ છે.

વિના પ્રસિદ્ધમાધારમાધેયસ્ય વ્યવસ્થિતિઃ

एकात्मा युगपद्वाचिरेकस्यानेकगोचरा ॥

अन्यत्प्रकुर्वतः कार्यमशक्यान्यस्य वस्तुनः

तथैव करणं चेति विशेषस्त्रिविधः स्मृतः ॥

૧ પ્રસિદ્ધ આધાર વિના આધેયની સ્થિતિ. ૨ એક વસ્તુના એક સ્વરૂપથી એક સંગ અનેક સ્થલમાં વર્તવું, ૩ અન્ય કાર્ય કરનારથી અશક્ય અન્ય વસ્તુનું એ યત્નથી થઈ જવું, એ રીતે વિશેષ ત્રણ પ્રકારનો છે, લોક વિલક્ષણતાને માટે અશક્ય કહેલ છે.

યથા.

આપ વસે સુરપુર સુખમાણી, શુણ અનલપયુત જેની વાણી;
જગને સુખ દે જ્યાં લગિ શશિ રવિ, ધન્ય ધન્ય એ વાડમૌક સુકવિ.

વાણીનો પ્રસિદ્ધ આધાર સુખ છે, તે સ્વર્ગવાસ કરેલ વાડમી-કાદિ કવિઓની વાણી હાલ એના સુખ વિના પણ જગતમાં છે.

અમારા મતથી આ અતિશય આશ્ચર્યકારી હોવાથી વિચિત્ર અલંકારમાં અંતર્ભૂત છે. વિચિત્રતા અસંખ્ય છે.

યથા.

મન વચ નયનોમાં સદા, વનિતા કરી રહી વાસ;
ક્યાં વસવાનો અન્યને, કહો રહ્યો અવકાશ.

અમારા મતથી એક સમયમાં એક વસ્તુ એક આધારમાં રહે છે. આહીં એક સમયમાં મન, વાણી અને નયનરૂપ આધારમાં વનિતાએ વાસ કર્યો. એ આધારની સંખ્યા અધિક થવાથી આહીંતો અધિક અલંકાર છે. અને ક્યાંઈ આવા વિષયમાં આશ્ચર્યમાં પર્યવસાન થઈ જાય તો વિચિત્રતાની પ્રધાનતા હોવાથી વિચિત્ર અલંકાર થશે.

યથા.

કાચ મહેલમાં કંતને, નિરખી નવોઢાનાર;
ભાનુગિમ્બ પ્રતિગિમ્બ વિણ, વિધવિધ કરે વિચાર.

આહીં અધિકથી અનુપ્રાણિત વિચિત્ર અલંકાર છે. પ્રાચીનો કહે છે કે લાંબું લાકડું ઉપાડવાવાળા અનેકના શિર ઉપર એક સમયમાં રહે છે પરંતુ ત્યાં વિશેષ અલંકાર નથી.

રતનાકરકાર તૃતીય વિશેષના બે પ્રકાર કહે છે.

સંભાવિતાદધિકસ્ય વિરુદ્ધસ્ય વોત્પતિશ્ચવિશેષઃ

સંભાવના કરેલ અધિકની અથવા વિરુદ્ધની ઉત્પત્તિ એ

વિશેષ. આહીં સંભાવના તો એ છે કે એવું હોવું જોઈએ, એવું કરવું. જોઈએ, એવું મળવું જોઈએ ઇત્યાદિ.

યથા

ખનાવતાં તેજસ્વી ભૂપ, વિધિથી ખની ગયું રવિ રૂપ;

આહીં રાજના રચનારંભમાં એકઠી કરેલી સામગ્રીથી અશ-
ક્ય સૂર્યનું રૂપ ખની ગયું અર્થાત્ સંભાવના કરેલથી અધિકની ઉત્પ-
ત્તિ થઈ ગઈ.

સંભાવના કરેલથી વિરૂદ્ધની ઉત્પત્તિનું આ ઉદાહરણ છે.

યથા.

ચિત્તવૃત્તિ છે વર્તિકા, સુણુ મુઘે ! મુજ વાણી

કરે સૂક્ષ્મ ત્યમ ત્યમ વધે, છે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ.

નાયિકાને પૂર્વેનુરાગ દશામાં સખીની શિક્ષા છે. તું ચિત્ત-
વૃત્તિને સૂક્ષ્મ કરતી ન જા. અર્થાત્ અમને કહી દે. પ્રસિદ્ધ હોવાના
ભયથી ચિત્તમાંજ વિચારને સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ કરતી જઈશ તો નિરન્તર
અભ્યાસથી એ ચિત્તવૃત્તિ વધશે જેથી અત્યંત દુઃખ થશે. ચિત્તવૃત્તિ
વર્તિકાના સમાન છે. વર્તિકા દીપક કરવાની રૂની વાટ છે. વાટ હાથે
ઘસવાથી સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ કરવામાં આવે છે, તેમ તેમ તે વધતી જાય છે
અર્થાત્ લાંબી થતી જાય છે એ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ છે. આહીં સૂક્ષ્મ કરવા
થી વૃદ્ધિ હોવી એ નાયિકાની સંભાવના કરેલથી વિરૂદ્ધની ઉત્પત્તિ છે.

રતનાકરકાર કહે છે કે આહીં ઈષ્ટથી અનિષ્ટ અને અનિષ્ટથી
ઈષ્ટની ઉત્પત્તિ ન હોવાથી વિષમ નથી. અમારા મતથી વિપરીતો-
પમાનું આ પ્રમાણે લક્ષણ છે.

વિચિત્રં તત્પ્રયત્નશ્ચેદ્વિપરીતફલેચ્છયા

જો વિપરીત ફળની ઇચ્છાથી તેનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો
વિચિત્રઅલંકાર.

આ લક્ષણથી ખતાવેલ પ્રાચીનોના વિચિત્રમાં અંતર્ભાવ થશે.
આ રીતે આ વિશેષ ભિન્ન અલંકાર હોવાને યોગ્ય નથી. પરંતુ લક્ષણ
અને ઉદાહરણના અનુસાર તો અન્ય અલંકારોમાં અન્તર્ભૂત છે.

દ્વિતીય વિશેષ.

સામાન્ય વસ્તુઓમાં પરસ્પર ભેદ બતાવવાવાળાને વિશેષ કહે છે. ચિન્તામણિ કોષકાર કહે છે:—

“વિશેષઃ इतरव्यावर्तके ” અન્યથી ભેદ બતાવવાવાળાને વિશેષ કહે છે. આ વિશેષને પણ પ્રાચીન અન્ય અલંકાર માને છે. “ચન્દ્રાલોકકાર” ઉન્મીલિતનું અને વિશેષનું એકત્ર લક્ષણ આપે છે.

“ भेदवैशिष्ट्ययोः स्फुर्तावुन्मीलिताविशेषकौ ॥

ભેદની સ્ફૂર્તિમાં ઉન્મીલિત અને વિશેષની સ્ફૂર્તિમાં વિશેષ અલંકાર છે.

યથા.

જે સુગંધિવશ સુન્દરિ, બ્રમર ન બેસત આવી,
અંપકકલિકા અંગુલિગત, મુશ્કિલ હતી નિરખાવી.

પ્રકાશકારે આવું-ઉદાહરણ સામાન્ય અલંકારમાંજ આપીને કહેલ છે કે નિમિત્તાન્તરથી ઉત્પન્ન થયેલ જે ભેદ પ્રતીતિ એ પ્રથમ બાણેલ અભેદનું નિરાકરણ કરવાને ચાહતી નથી અને રસ અંગાધરકાર કહે છે કે ઉત્તર ભેદ પ્રતીતિથી પૂર્વોત્પન્ન અભેદ પ્રતીતિનો તિરસ્કાર હોવાથી ઉત્તર પ્રતીતિના અનુસાર વ્યપદેશયુક્ત છે. અન્યથા વ્યતિરેકનું પણ ઉપમા થવું યોગ્ય થશે. અમારી સંમતિ આ વિષયમાં કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકારની સાથે છે. કેમકે આવા વિષયમાં કવિની વિવક્ષા ભેદ જ્ઞાનમાં નથી, કિન્તુ અભેદજ્ઞાન દઢ કરવામાંજ છે.

યથા.

પદ્માકર પેઠી પ્રિયા, જલક્રીડાને કાજ;
ઇન્દુઉદયથી બાણીયું, મુખને પંકજ ગાજ.

આહી ઇન્દુના ઉદયથીજ કમલાકરમાં પ્રવેશેલી સુંદરીના મુખનું જ્ઞાન થાય છે. અન્યથા નથી થઈ શકતું. આહી અમત્કારનું પર્યવસાન સામાન્યતામાંજ છે, પણ વિશેષતામાં નથી. અને વ્યતિરેકમાં તો કવિનો પ્રારંભ પૃથક્ કરવા માટેજ થાય છે. અને ત્યાં અમત્કારનું પર્યવસાન પણ પૃથક્ ભાવમાંજ થાય છે. આહી સહ-

દયોનાં હૃદયજ સાક્ષિ છે. એથી આ વિશેષ સામાન્યમાંજ અન્તર્ભૂત થવાને યોગ્ય છે અને સામાન્ય ભિલિતમાં અન્તર્ભૂત છે.

વિશેષોક્તિ.

વિશેષોક્તિ ને પ્રાચીનો અલંકારાન્તર માને છે. વિશેષને માટે ઉક્તિ એવો નામાર્થ કરતાં વેદવ્યાસ ભગવાને વિશેષોક્તિનું આ લક્ષણ આપેલ છે.

ગુણજાતિક્રિયાદીનાં યત્તુ વૈકલ્યદર્શનં

વિશેષદર્શનાયૈવ સાં વિશેષોક્તિરુચ્યતે ॥

જે વર્ણુનીયના વિશેષને માટે કારણમાં ગુણ જાતિ અને ક્રિયા દિકોના વૈકલ્ય અર્થાત ન્યૂનતાનું દેખાડવું એ વિશેષોક્તિ. આહી કારણમાં ગુણ જાતિ અને ક્રિયાદિની ન્યૂનતામાં વિશેષની રૂઢિ માની છે. આચાર્યદંડીએ એજ લક્ષણ રાખીને આવું ઉદાહરણ આપેલ છે.

ગુણવિકલતા-યથા.

શસ્ત્ર ન તીક્ષણ નહી કઠોર, જીતે મદન જગન કરી જોર
તીક્ષણતા, કઠોરતા શસ્ત્રનો ગુણ છે અને એની ન્યૂનતા દેખાડવી એ વર્ણુનીય કામદેવને માટે છે.

જાતિ વિકલતા-યથા.

નથોં યદપિ નિર્જરસુતા, નથોં અહિસુતા નિહાળોં;
તદપિ સુનિતપભંગમાં, છે સમર્થ આ નારોં.
દેવતા આદિ જાતિ છે, ન્યૂનતા જતાવવી એ વર્ણુનીય નાયકાનું વિશેષ જતાવવાને માટે છે.

ક્રિયા વિકલતા યથા.

ભ્રુકુટિ ચડે અરૂણ દ્રગ, અધર ન ફરકે લેશ,
તદપિ શત્રુબળને તમે, કરતા હરણ નરેશ.
આમાં ભૂભંગ ઇત્યાદિ ક્રિયા છે, એની ન્યૂનતા દેખાડવી એ વર્ણુનીય રાજાનું વિશેષપણ જતાવવાને માટે છે. તેથી એતો ચન્દ્રાલોક-કારની માનેલ અન્ય વિભાવનાજ છે. અને તેનો ચિત્રહેતુનો પ્રકાર છે.

એવા વિશેષથી વેદવ્યાસ લગવાને એનું નામ વિશેષોક્તિ રાખ્યું છે. એ ભૂલ છે. વર્ણુનીયતા વિશેષ અનેક પ્રકારથી થાય છે. એવી રીતિથી તો સર્વત્ર વિશેષોક્તિ નામ થશે. આવું વિશેષ તો ફલ છે, અલંકાર નથી. અને આહીં વિ ઉપસર્ગગત અર્થમાં છે. શેષ શબ્દનો અર્થ કાર્ય છે. શેષ શબ્દના કાર્યમાં પ્રયોગ ન્યાયસૂત્ર લાખ્યકારે કરેલ છે. શેષવત્ એવો અનુમાનનો પ્રસેદ કહીને કાર્યથી કારણના અનુમાનનું ઉદાહરણ આપેલ છે. વિશેષોક્તિ એ શબ્દ સમુદાયનો અર્થ જેનું કાર્ય ગએલું છે તેની ઉક્તિ; અર્થાત્ કારણ રહેતાં કાર્ય નહીં. વિભાવનાના પ્રતિદ્વન્દ્વી ભાવમાં આ અલંકાર છે. વિભાવનામાં કારણ નથી. અને આહીં કાર્ય નથી. વિશેષોક્તિ નામનો ઉક્ત અર્થ માનીને કાવ્ય પ્રકાશગત કારિકાકાર આ લક્ષણ આપે છે:—

વિશેષોક્તિરત્વંદેષુ કારણેષુ ફલાવચઃ

અખંડ અર્થાત્ સંપૂર્ણ કારણ રહેતાં ફલનું અક થત અર્થાત્ કાર્યનું ન થવું એ વિશેષોક્તિ. કારણમાં અખંડતા તો ન્યૂનતાનો અભાવ છે.

“ચન્દ્રાલોકકાર” આ પ્રમાણે લક્ષણ આપે છે:—

“કાર્યાજનિર્વિશેષોક્તિઃ સતિ પુષ્કલકારણે”

પુષ્કલ અર્થાત્ સંપૂર્ણ કારણ રહેતાં કાર્યનું ન થવું એ વિશેષોક્તિ.

યથા.

સખી શિખ દઢ હારી, મેઘમાલ ડર દઢ દઢ હારી;

ચપલા ચમકી હારી, માનિનો પણ નહિ માન થકી હારી.

આહીં સખીની શિક્ષા અને મેઘમાલા ઇત્યાદિ ઉદ્દીપન માન-મોચનનું કારણ રહેતાં માન મોચનરૂપ કાર્યનું ન થવું છે.

રતનાકરકાર કહે છે કે ચિન્ત્યત્વ અને અચિન્ત્યત્વ વસ્તુનો ધર્મ નથી. એક પુરૂષને અચિન્ત્ય હોય છે તે અન્ય વિદ્વાન પુરૂષને ચિન્ત્ય થઈ જાય છે. અને કોઈ વસ્તુ સર્વને માટે અચિન્ત્ય છે. એમાં પ્રમાણ નથી. એથી ચિન્ત્ય નિમિત્તા અચિન્ત્ય નિમિત્તા એ બે ભેદ કહેવાની જરૂર નથી. કાવ્યનું લક્ષણ એક પુરૂષને માટેજ નથી.

અમારા મતથી આ વિષયમાં ચમત્કાર તો કારણ રહેતાં કાર્ય નથી એ છે. ત્યાં કાર્યની અનુત્પત્તિમાં નિમિત્ત ઠરાવવાથી પ્રત્યુત ઉક્ત ચમત્કારમાં હાનિ થાય છે અને જે પ્રાચીનો વિરોધ પરિહારને માટે આ યત્ન કરે છે, તે વૃથા છે; કેમકે આ શાસ્ત્રમાં અતિશયોક્તિનો ખડુધા અંગીકાર છે. કારણથી કાર્યોત્પત્તિ ન થવી એ પણ એક ચિત્ર હેતુનો પ્રકાર છે. તે વિચિત્ર હેતુમાં અન્તર્ભૂત છે.

વૈધર્મ્ય.

વૈધર્મ્ય એટલે વિરૂદ્ધ ધર્મ. પ્રાચીન વૈધર્મ્ય નામનો અલંકારાન્તર માને છે. ” રતનાકરકાર ” આ લક્ષણ ઉદાહરણ બતાવે છે.

ઉદ્દિષ્ટપ્રતિપક્ષતયા નિર્દેશો વૈધર્મ્યમ્

ઉદ્દિષ્ટ “ અર્થાત્ પ્રથમ કહેલની પ્રતિપક્ષતાથી નિર્દેશ અર્થાત્ પાછળથી કહેવું એ વૈધર્મ્ય અલંકાર. આ વ્યતિરેક નથી, કેમકે આહીં સાધર્મ્યનો ગંધ પણ નથી. અને ઉપમાનોપમેય ભાવની વિવક્ષા પણ નથી.

પથા.

ધનુઆરંભથી હજી, જેહના હસ્ત લાલ છે,
સૂકયું નથી હજી દૂધ, ઓષ વયે ખાલ છે;
કરે! આપના કઠિણ, અમિત ધનુસંગ ઘસાઈ,
શિરે સ્વેત છે વાળ, વિચારો ઉરમાં કાંઈ;
યાચો છો શુદ્ધ રામથી, ગર્વ ધરીને ગાજતા.
ઓ ભૃગુનંદન ઉરમહીં, લેશ કાં નથી લાજતા.

આહીં રામચન્દ્રના ધનુર્વિદ્યાભ્યાસનો આરંભ છે, પરશુરામ સિદ્ધાભ્યાસ છે, ઇત્યાદિ વૈધર્મ્ય છે અને ખાલ્યાવસ્થા તથા વૃદ્ધાવસ્થા-વાળા વિરૂપ રામચન્દ્ર અને પરશુરામની સંઘટના અર્થાત્ મળવું છે. એથી વિષમ અલંકારનો સંસર્ગ છે.

અમારા મતથી ઉન્મત્તના જેવા ઉદ્દિષ્ટ કથનનું પ્રાતપક્ષી નિર્દેશ કથન તો અચાર હોવાથી અલંકાર નથી થતો. કોઈ યુક્તિથી અલંકાર થાય છે. તેથી એ વૈધર્મ્યમાં પર્યવસાન પામે ત્યાં તો

વ્યતિરેકજ થશે. અમે પણ પ્રાચીન મતાનુસાર વ્યતિરેક પ્રકરણમાં લખેલ છે કે સમાન વસ્તુઓના પૃથક લાવમાં વ્યતિરેક અલંકાર થાય છે; પરંતુ આહીં વિચાર કરવાથી આત્રા વૈધર્મ્યનો પણ વ્યતિરેકમાં અંતર્ભાવ છે. કેમકે ધોરીના માનેલ અલેદ અલંકારના વિપરીત લાવમાં લેદ અલંકાર થવાની યોગ્યતા છે, અને લેદ અને વ્યતિરેક એક છે. મહારાજ ભોળે વ્યતિરેકનું નામ “ લેદ ” પણ કહેલ છે. એથી આહીં વૈધર્મ્યનું પર્યવશાન અયથાયોગ્યતામાં હોવાથી વિષમ અલંકાર છે.

વ્યત્યાસ.

“વ્યત્યાસ” શબ્દનો અર્થ વિપર્યય છે. પ્રાચીન “ વ્યત્યાસ ” નામનો અલંકારાન્તર માને છે. રતનાકરકાર આ લક્ષણ ઉદાહરણ આપે છે:—

દોષગુણયોરન્યથાત્વં વ્યત્યાસઃ ।

દોષ અને ગુણનું અન્યથાપણું અર્થાત્ દોષનું ગુણ થઈ જવું અને ગુણનું દોષ થઈ જવું એ વ્યત્યાસ અલંકાર છે. આ દેશ અને કાળલેદથી ચાર પ્રકારનો છે.

યથા.

મંગલ મરણ વિરહિણી જનનું.

અન્ય નાયિકારૂપ દેશમાં મરણ અમંગલરૂપ દોષ છે. વિરહિણી નાયિકારૂપ દેશમાં મરણ મંગલરૂપ ગુણ થઈ જાય છે.

યથા.

યોગીમાં સમદ્રષ્ટિ ગુણ, અને ભૂપમાં દોષ.

યોગીરૂપ દેશમાં સમદ્રષ્ટિતા ગુણ છે એ રાજરૂપ દેશમાં દોષ થઈ જાય છે.

યથા.

અવર સમય ભૂષણ ક્ષમા, જાહિર જાણો આપ;

પરિભવ સમય પરાક્રમ, ઉરમાં આણો આપ.

પુરૂષમાં અન્ય સમયમાં ક્ષમા ભૂષણ છે, એ અપમાન સમયમાં ક્ષમા દૂષણ થઈ જાય છે.

યથા.

સાક્ષર જનને સર્વથા, દીધાં માન મહાન;
બન્યાં શલ્ય એ લોજ વિણ, હા ! વિધિગતિ બળવાન.

સન્માન સુખકર હોવાથી ગુણરૂપ હતું, તે લોજ રાજના
પરલોકવાસ કરવાથી એની સ્મૃતિ આપનાર હોઇને દુઃખકર હોવાથી
દોષ થઈ ગયો છે.

અમારા મતથી ગુણનું દોષ થઈ જવું અને દોષનું ગુણ થઈ
જવું એ તો અવસ્થાન્તર પ્રાપ્તિ છે. એથી આ પરિણામથી લિન્ન નથી.

વ્યાજનિન્દા.

“વ્યાજનિન્દા” એટલે કપટથી નિન્દા. વ્યાજનિન્દાને કેટલાક
પ્રાચીનો લિન્ન અલંકાર માને છે “ચન્દ્રાલોકકાર” આ પ્રમાણે
લખે છે:—

નિન્દાયા નિન્દયા વ્યક્તિર્વ્યાજનિન્દેતિ ગીયતે ।

નિન્દાથી નિન્દાનું પ્રકટ થવું એ વ્યાજનિન્દા છે.

યથા.

છે હર નિન્દાલાયક, જેણે વિધિનું એક શીશ કાપ્યું.

આમાં બ્રહ્માના એકજ મસ્તકછેદન કરવાવાળા મહાદેવની
નિન્દાથી વિષમ પરિણામવાળા જગતની રચના કરવાવાળા બ્રહ્માની
નિન્દા છે.

અમારા મતથી નિન્દા અંશમાત્રમાં તો ચમત્કાર નથી અને
નિન્દાથી નિન્દાની ગમ્યતા વ્યંગ્ય છે, અલંકાર નથી. નામાર્થથી
વ્યાજ નિન્દાનો મિષ અલંકારમાં અને લક્ષણથી હેતુ અલંકારમાં
અન્તર્ભાવ છે. નિન્દા માત્ર વિશેષથી લિન્ન અલંકાર નથી થઈ
શકતો. અને જો આહોં એવી વિવક્ષા કરવામાં આવે કે અન્યની
નિન્દાથી અન્યની નિન્દા. તે તો ચિત્રહેતુ બનીને વિચિત્ર અલંકાર-
રમાં અંતર્ભાવ પામશે.

વ્યાજસ્તુતિ.

ઘણા પ્રાચીનો વ્યાજસ્તુતિ ને અલંકારાન્તર માને છે. આચાર્યદંડી આ પ્રમાણે લખે છે:—

યાદિનિન્દન્નિવ સ્તૌતિ વ્યાજસ્તુતિરસૌ સ્મૃતા ।

દોષાભાસા ગુણા એવ લખન્તે હ્યત્ર સન્નિધિમ્ ॥

જાણે નિન્દા કરતો હોય એમ સ્તુતિ કરે એ વ્યાજસ્તુતિ છે, આમાં દોષનો આભાસ શુભજ છે. એથી આહીં (અલંકારશાસ્ત્રમાં) દોષનો આભાસ સન્નિધિ અર્થાત્ પ્રવેશને પામે છે.

યથા.

જો તપસી શ્રી રામે, જીતી દુઃસહ બળથી દુનિયાને;

તો રાજા બનીં આપે, જીત્યું જગ એ ગરવ કરે શાને ?

આમાં શ્રવણ માત્રથી રાજાની નિન્દા લાસે છે, પરંતુ વિચારદશામાં ઇશ્વરના અવતાર પરશુરામે જે જગતને જીત્યું, તે જગતને તમે મનુષ્ય હોઈને જીત્યું છે. આ સ્તુતિમાં પર્યવસાન છે.

કાવ્યપ્રકાશકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

વ્યાજસ્તુતિર્મુખે નિન્દા સ્તુતિર્વા રુઢિરન્યથા ।

મુખે અર્થાત્ શ્રવણ માત્રમાં નિન્દાનો બોધ અથવા સ્તુતિનો બોધ, અને રુઢિ અર્થાત્ પર્યવસાન અન્યથા. અર્થાત્ નિન્દાનું પર્યવસાન સ્તુતિમાં અને સ્તુતિનું પર્યવસાન નિન્દામાં થાય ત્યાં વ્યાજસ્તુતિ. આ બન્નેમાં નામાર્થની સંગતિ આ રીતિથી છે કે:—

વ્યાજરૂપા વ્યાજેન વા સ્તુતિઃ વ્યાજસ્તુતિઃ

વ્યાજરૂપા સ્તુતિ અર્થાત્ સ્તુતિ તેમ વ્યાજ છે. વાસ્તવમાં નિન્દા છે, વ્યાજથી સ્તુતિ અર્થાત્ નિન્દાની વ્યાજથી સ્તુતિ. સ્તુતિ મુખ નિન્દાનું આ ઉદાહરણ છે.

યથા

ફૂતીપરઉપકારિણી, ઉરમા કરું ઉચાટ;

અતિ સુકુમાર શરીરમાં, સદા ક્ષતો મુજ માટ.

અમારા મતથી દંડી અને કાવ્ય પ્રકાશકાર એ બન્નેના લક્ષણ ઉદાહરણથી નિન્દા અને સ્તુતિનો આભાસ સિદ્ધ થાય છે. એ તો આભાસ અલંકારમાં અન્તર્ભૂત છે.

સર્વસ્વકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

સ્તુતિનિન્દાભ્યાં નિન્દાસ્તુત્યોર્ગમ્યત્વે વ્યાજસ્તુતિઃ ।

સ્તુતિ નિન્દાથી નિન્દા સ્તુતિની ગમ્યતામાં વ્યાજસ્તુતિ અલંકાર.

“અન્દ્રાટોકકાર” આ પ્રમાણે લખે છે.

ઉક્તિર્વ્યાજસ્તુતિર્નિન્દાસ્તુતિભ્યાં સ્તુતિનિન્દયોઃ

નિન્દા સ્તુતિવડે સ્તુતિ નિંદાની જે ઉક્તિ તે વ્યાજ સ્તુતિ.

આવું લક્ષણ કહીને વ્યાજસ્તુતિના પાંચ પ્રકાર માને છે. ૧ એની નિન્દાથી એનીજ સ્તુતિ. ૨ એની સ્તુતિથી એની નિન્દા ૩ અન્યની નિન્દાથી અન્યની સ્તુતિ ૪ અન્યની સ્તુતિથી અન્યની નિન્દા ૫ અન્યની સ્તુતિથી અન્યની સ્તુતિ.

“જે તપસી શ્રી રામે” આમાં એજ રાજાની નિન્દાથી એનીજ સ્તુતિ છે.

“ફૂતી પરઉપકારિણી” આમાં એ ફૂતીની સ્તુતિથી એ ફૂતીની નિન્દા છે.

યથા

પ્રશ્ન—તમે કોણ છો ?

ઉત્તર—શ્રી રામચન્દ્રજીના રાજ્યભુવનને વિષે સન્દેશો લઈ જનાર વાનર છું.

પ્રશ્ન—આગળ આવીને લંકા નગરીને બાળી હુતી તે હનુમાન કયાં છે ?

ઉત્તર—હન્દ્રજીતથી બન્ધન પામ્યો એથી કપિઓવડે સારી

રીતે તાડિત તથા તર્જીત થએલો અને લલ્લભથી પરાભવ પામેલો તે વાંનર કયાં છે એ બાણુવામાં નથી.

આહીં અંગદકૃત હનુમાનની નિન્દાથી ઇતર વાનરોની સ્તુતિ છે.

યથા.

ધન્યમૃગો વનકેસાં, જેહુ અન્યને કદોં ન આધીન
આહીં મૃગોની સ્તુતિથી પરાધીન પુરૂષોની નિન્દા છે.

યથા.

શુકશિશુએ તપ શું કર્યું ? તારા અધરસમાન;
દંશે છે નિત્ય બિગ્બફલ, જે સખોં સહિત નિદાન,
આમાં શુકશિશુની સ્તુતિથી સુન્દરીના અધરની સ્તુતિ છે
અમારા મતથી સર્વસ્વકારાદિના ઉદાહરણાનુસાર તો હેતુ
અલંકાર છે, અને સ્તુતિથી નિન્દા ઇત્યાદિમાં પર્યવસાન કરે તો હેતુ-
નો પ્રકાર ચિત્ર હેતુ છે અને નામાર્થાનુસાર પર્યવસાન કરે તો ત્રિષ
અલંકાર છે. બ્યાજ સ્તુતિ બિન્ન અલંકાર નથી.

વ્યાજોક્તિ.

વ્યાજોક્તિ શબ્દનો અર્થ “ વ્યાજરૂપ ઉક્તિ ” પ્રાચીનો
વ્યાજોક્તિને અલંકારાન્તર માને છે. કાવ્યપ્રકાશમાં આ લક્ષણ
આપેલ છે.

વ્યાજોક્તિચ્છદ્ધનોદ્ધિન્નવસ્તુરૂપનિગૂહનં

ઉદ્ધિન્ન અર્થાત્ પ્રકટ થયેલ વસ્તુના રૂપનું છલથી છુપાવવું
એ વ્યાજોક્તિ.

યથા.

ગિરિભાષાણિગ્રહણુ સમય, કંપ પુલક ભય આણી;
અહો હિમાચલ શીતતા, વદા વિહસીં હર વાણી.

સર્વસ્વકારનું આ લક્ષણ છે:—

ઉદ્ધિન્નવસ્તુનિગૂહનં વ્યાજોક્તિ:

પ્રકટ થએલ વસ્તુનું છુપાવવું એ વ્યાજોક્તિ. “પ્રકટ થએલ”

એ વિશેષણ લગાડવાનું એ તાત્પર્ય છે કે છુપાએલ વસ્તુનું છુપાવવું એ તો અનાવશ્યક છે. પ્રકટ થએલનુંજ છુપાવવું આવશ્યક થાય છે. રત્નાકરકારાદિનું પણ એવુંજ લક્ષણ છે. અમારા મતથી છળથી ગોપન, ઉક્તિથી ગોપન, પ્રકટ થવાની આશંકાથી ગોપન અને પ્રકટ થએલનું ગોપન એ કિચિદ્વિલક્ષણતા અપન્હુતિથી ભિન્ન અલંકાર હોવાની સાધક નથી. એતો અપન્હુતિનું ઉદાહરણાન્તર છે; એને પ્રાચીનો અપન્હુતિનો અને વ્યાજ્ઞેક્રિતનો એ ભેદ ખતાવે છે કે અપન્હુતિમાં સામ્ય છે અને એ સામ્ય પ્રકૃતના ઉત્કર્ષને માટે છે અને વ્યાજ્ઞેક્રિતમાં તો પ્રકૃત વસ્તુનું અપ્રકૃત વસ્તુથી ગોપન કરવામાં આવે છે. “ ગિરિભપાણિગ્રહણ ” આમાં પુલકાદિ સાત્વિક ભાવથી પ્રકટ થએલ રતિભાવને હિમાચલ સંબંધી શીતલતા કારણાન્તર કહીને છુપાવેલ છે. અમારા મતથી એ સમાધાન પણ સમીચીન નથી કેમકે:—

યથા.

આ આકાશ નથી પણ સમુદ્ર છે.

આ તારા નથી પણ પ્રીણના કટકા છે.

આ ચન્દ્ર નથી પણ કુંડાળુંવાળી સૂતેત્રો ક્ષુન્દ્ર છે.

આમાં રહેલ કલંક નથી પણ વિષ્ણુભગવાન સૂતા છે. ઇત્યાદિ ઉદાહરણોમાં સામ્યમાં વિવક્ષા હોય ત્યાં તો રૂપકાદિ અલંકાર થશે. અને અપન્હુતિમાં વિવક્ષા હોય ત્યારે અપન્હુતિ અલંકાર થશે.

વ્યાપ્તિ.

વ્યાપ્ત શબ્દ વ્યાપન અર્થમાં છે. પ્રાચીનો વ્યાપ્તિને અલંકારાન્તર માને છે. રત્નાકરકાર આવું લક્ષણ ઉદાહરણ ખતાવે છે:—

સર્વથા સંભવાસંભવૌ વ્યાપ્તિઃ ।

સર્વથા અર્થાત વિરૂદ્ધ પક્ષદ્વયમાં પણ વ્યાપ્તિ એ વ્યાપ્તિ અલંકાર. એ બે પ્રકારનો છે. ૧ સંભવમાં વ્યાપ્તિ. ૨ અસંભવમાં વ્યાપ્તિ.

યથા.

મિત્ર ભલો નહિ રિપુ ભલો, ખલજન એક નિદાન;
દુઃખદાયી બન્ને દશા, ચાટે કાટે શ્વાન.

આમાં બન્ને પક્ષમાં વર્જનીયતાનો સંભવ અર્થાત્ વિધાન છે.
અસંભવનું આવું ઉદાહરણ છે.

યથા.

જોતાં બને ન જોવું, જોયા વિણ ઉર અકળાયે દાડી;
આ દુખિણી આંખોને, સરજ્યું નથી સુખ માનું છું માડી. *

આમાં મધ્યમા નાયિકાના નેત્રોને પતિના સમાગમ અસમા-
ગમ બન્ને પક્ષોમાં સુખનો અસંભવ અર્થાત્ નિષેધ છે.

અમારા મતથી આતો અમે સ્પષ્ટ કરેલ તુલ્યયોગિતા અલં-
કાર છે. અલંકારાન્તર હોવાને યોગ્ય નથી.

વ્યાસંગ.

વ્યાસંગ એટલે વિક્ષેપ. ચિન્તામણિકોષકારે કહ્યું છે:—

“વ્યાસંગઃ વિક્ષેપે” પ્રાચીનોએ વ્યાસંગ નામનો અલંકારાન્તર
માન્યો છે. રતનાકરકાર આ લક્ષણ ઉદાહરણ બતાવે છે:—

અનુભવસ્મૃત્યાદેરન્યાસઙ્ગાત્પ્રત્યૂહો વ્યાસઙ્ગઃ ।

અનુભવ અને સ્મૃત્યાદિકનું અન્યના આસંગથી અર્થાત્ પ્રસંગ-
ગથી પ્રત્યુહ અર્થાત્ વિદ્ધ એ વ્યાસંગ અલંકાર. વૃત્તિમાં લખ્યું છે
કે આરંભ થવાવાળા અથવા આરંભ થએલ અનુભવનું અથવા સ્મૃ-
તિનું; આદિ શબ્દથી ક્રિયાન્તરનું, અન્ય આસંગથી અર્થાત્ પ્રસંગથી
વિદ્ધ એ વ્યાસંગ અલંકાર.

કયમ પટ ઝટ પહેરાયે, સ્નાનસમય ઉભા મોહન આવી;

પૂર્યાં નયન પરાગે, નિજ કરથી કમલોને કુંપાવી.

આહીં કૃષ્ણને ગોપીઓનાં વસ્રહીન શરીરના થવાવાળા અનુ-
ભવના કમલપરાગ પ્રસંગથી વિદ્ધ છે.

યથા.

આવ્યા પતિ પ્રભાતે, આલિંગન દે પ્રિયા વિનયસાથ;
નિરખી સુરતિનાં ચિન્હો, વિસર્યો મુદ્દ હીલા પડિયા હાથ.

આમાં સુરતચિહ્નના થએલ અનુભવના આલિંગન પ્રસંગથી વિદ્ય છે.

યથા.

મૃગૌદ્રગ ભેષ પ્રિયાદ્રગ, કેકિલેવનિ સુણી કાન્તાની વાણી;
કરે સ્મૃતિની વિસ્મૃતિ, ત્યાગી વનમાં વસનારો પ્રાણી.

આમાં સ્ત્રીદ્રગાદિકોના સ્મૃતિ સંસ્કારનું મૃગીદ્રગાદિ સદૃશ અનુભવથી વિદ્ય છે.

યથા.

તલ્લે શિક્ષા સંગીત કે, કેઈ તલ્લ ગૃહકામ;
નિરખે નટવરલાલને, પધારતાં પુરવામ.

આંહી આરંભ કરેલ સંગીતાદિ ક્રિયાઓના નટવરલાલના અવલોકનકૌતુકથી વિદ્ય છે, રત્નાકરકારે કહ્યું છે કે જ્યાંસુધી ભાવનો ઉદય ન હોય અથવા ભાવનો ઉદય થઈ ચૂક્યો હોય એ ભાવોદય નથી, કિન્તુ ભાવના ઉદય સમય અર્થાત્ ઉદય થતો ભાવ ભાવોદય છે, એવીજ રીતે શાન્ત નહી થએલ ભાવ અથવા શાન્ત થએલ ભાવ ભાવશાન્તિ નથી; કિન્તુ ભાવની નિવૃત્તિ અવસ્થા અર્થાત્ શાન્ત થતો ભાવ ભાવશાન્તિ છે. એથી “મૃગદ્રગ” ઇત્યાદિ આમાં નિવૃત્ત થએલ સ્મૃતિ વિવક્ષિત છે તેથી ભાવશાન્તિ નથી; કિન્તુ અલંકાર છે. અમારા મતથી આ વિષય આક્ષેપ અલંકારમાં અનંતભૂત હોવાને યોગ્ય છે. કેઈ કામમાં વિક્ષેપ કરવો અથવા કેઈ કામને રોકવું એ તો કામનો નિષેધ કરવો એજ છે. મહારાજાભોજે રોધ અલંકારને આક્ષેપ અલંકારમાં અનંતભૂત કર્યો છે. આક્ષેપના લક્ષણમાં આજ્ઞા કરી છે:—રોધો નાક્ષેપતઃ પૃથક્.

રોધ અલંકાર આક્ષેપ અલંકારથી ભિન્ન નથી અને મહારાજાભોજે રોધનું આ ઉદાહરણ ખતાવ્યું છે.

યથા.

પનઘટ પથ સામી મળી, લઇ ખાલી ઘટ ખાલ.

આહીં અપશુકનદ્વારા પ્રિયગમનને રોકવું છે. “કયમ પટ ઝટ પહેરાયે” ઇત્યાદિ. અને “આબ્યા પતિ પ્રભાતે” આમાં મિષની સંકીર્ણતા છે. “મૃગોદ્રગ જ્યેષ્ઠ પ્રિયાદ્રગ” આહીં પ્રતિમાની સંકીર્ણતા છે. “તણ શિક્ષા સંગીત કો” ઇતિ. આહીં સંગીત આદિથી નટવરલાલના દર્શનમાં આનંદનું આધિક્ય હોવાથી અધિકની સંકીર્ણતા છે.

સંદેહાભાસ.

સંદેહના આભાસને પ્રાચીનોએ અલંકારાન્તર માનેલ છે.

“રત્નાકરકાર” આ લક્ષણ આપે છે:—

સંદિહ્યમાનયોરેકત્ર તાત્પર્યેચ્છા સંદેહાભાસઃ ।

સંદેહની થએલ વસ્તુઓમાંથી એકત્ર તાત્પર્ય ઇચ્છામાં સંદેહાભાસ અલંકાર છે.

યથા.

સત્ય પ્રકાશો આપ આ, તણેને પક્ષપ્રસંગ,

ક્રીસ્તન સેવા યોગ્ય છે, અથવા ગિરિવરશ્રંગ.

આ વિરક્તની ઉક્તિ હોય તો એના ગિરિસેવન કરવામાંજ નિશ્ચય છે. કામીની ઉક્તિ હોય તો એના કુચસેવન કરવામાંજ નિશ્ચય છે. એથી સંદેહ નથી પરંતુ સંદેહવાચક શબ્દ રહેવાથી સંદેહ ભાસે છે. આવા પ્રશ્નનું પ્રયોજન તો અન્ય પક્ષનો ત્યાગ કરીને પોતાના પક્ષનું વિશેષ પ્રતિપાદન કરે છે.

અમારા મતથી આ આભાસ અલંકારમાં અન્તર્ભૂત છે.

સજાતિય વ્યતિરેક.

સજાતિય વ્યતિરેક ને પ્રાચીનો અલંકારાન્તર માને છે. રત્નાકરકાર આ લક્ષણ આપે છે.

સજાતીયસ્યાતદ્દર્મત્વે ચ વ્યતિરેકઃ ॥

સંજ્ઞાતીયની અતદ્વધર્મતામાં ચ અર્થાત્ અન્ય વ્યતિરેકઃ
અતદ્વધર્મતામાં અર્થાત્ એના ધર્મનું ન હોવું અને એના વિજ્ઞાતીય
ધર્મનું હોવું.

યથા.

શંખ અસંખ્ય સમુદ્રે, થયા થશે ને થાયે હાલ અતિ;
હરિમુખ લાગે નિત્યે, પંચજન્યની ધન્ય ધન્ય સુકૃતિ.

શંખ સર્વ સંજ્ઞાતિય છે, પાંચજન્યમાં “ વિષ્ણુ ” ને મુખે
લાગવું એ ઇતર શંખોથી વિજ્ઞાતીય ધર્મ છે.

“ રત્નાકરકાર ” કહે છે કે પૂર્વે કહેલ વ્યતિરેકમાં એનો અનંત-
ભાવ નથી. કેમકે પૂર્વે કહેલ વ્યતિરેક ઉપમેય ઉપમાન ભાવમાં
થાય છે. આ સંજ્ઞાતિય હોવાથી આંહી ઉપમેય ઉપમાનભાવ નથી.
ઉપમેયોપમાન ભાવ તો વિજ્ઞાતિયમાં થાય છે. તે અમારા મતથી
વ્યતિરેકનું સ્વરૂપ તો પૃથક્કલાવ છે. ઉપમેયોપમાન ભાવ તો વિજ્ઞા-
તીયમાં થાય છે, તે અમારા મતથી વ્યતિરેકનું સ્વરૂપ તો પૃથક્ક-
લાવ છે. ઉપમેયોપમાન ભાવનું હોવું ન હોવું માત્ર કિંચિત્ વિલ-
ક્ષણતા પ્રકાશાન્તરની સાધક છે, અલંકારાન્તરની સાધક નથી.

સમતા.

સમતા ને પ્રાચીન લિંગ અલંકાર માને છે. “ રત્નાકરકાર ”
આ લક્ષણ ઉદાહરણ બતાવે છે:—

દોષગુણયોસ્તદન્યાભ્યાં સમાધાનં સમતા

દોષ અને ગુણોનું અન્ય ગુણ દોષોથી જે સમાધાન તે સમતા
અલંકાર. અન્ય પ્રકારથી થએલનું પાછું પૂર્વવત્ કરી દેવામાં સમતા
નામની સંગતિ છે.

યથા.

હોમધૂમથી દિગ્વહન, મલિન કરે શ્રી રામ;

ફરો પોતાની કીર્તિથી, ક્ષાલન કરે મુદામ.

આહી મલિનતા દોષનું કીર્તિ ગુણથી સમાધાન કરવામાં
આનુ છે.

થયા.

કરી વસંતે દીર્ઘ દિન, લૌધું પ્રવાસી પાપ;

કોક શોકને કમ કરી, મટાડયું પાતક આપ.

વસંતઋતુમાં દિવસ વધે છે; રાત્રિ ઘટી જાય છે. એ પ્રવાસી-ઓનો વિરહ અધિક કરવા રૂપ દોષનું કોકવિરહ ઓછો કરવારૂપ ગુણથી સમાધાન છે.

અચિન્ત્ય અલંકારમાં એક વસ્તુથી બે વિરુદ્ધ કાર્યની ઉત્પત્તિ થવી એ છે, તે આહીં પણ છે. પરંતુ આહીં દોષ ગુણથી કરીને ગુણ દોષનાં સમાધાનરૂપ વિલક્ષણતા છે. અમારા મતથી આવા સમાધાનથી પણ પાછું પૂર્વવત્ કરવું અથવા પાછું પૂર્વવત્ થવું છે. તે તો પૂર્વરૂપનોજ વિષય છે. “હોમધૂમથી દિગ્વહન” ઇતિ. આહીં સમાધાનથી દિશાઓનું ફરી પૂર્વવત્ કરવું એ છે અને “કરી વસંતે દીર્ઘદિન” ઇતિ. આહીં સમાધાનથી પોતાનું પાછું પૂર્વવત્ નિબ્ધાપ થવું છે. અને ગુણ દોષરૂપ વિશેષ પણ અલંકારાન્તરનું સાધન નથી.

સમાધિ.

આહીં સમ્ ઉપસર્ગનો અર્થ “સમ્યક્” છે. “આધિ” એટલે બેસાડવું. “ચિન્તામણિકોષકારે” કહ્યું છે કે:—“આધિ: અધિષ્ઠાને અધિષ્ઠાનં અધ્યાસને” આધિ શબ્દનો અર્થ અધિષ્ઠાન છે, અને “અધિષ્ઠાન” શબ્દનો અર્થ અધ્યાસન અર્થાત્ બેસાડવું છે. અન્યના ધર્મને સારી રીતે અન્યત્ર બેસાડવામાં સમાધિ શબ્દની રૂઢિ માનીને વેદવ્યાસ ભગવાન સમાધિ નામનો અલંકારાન્તર માનતાં આ લક્ષણ આપે છે:—

અન્યધર્મસ્તતોડન્યત્ર લોકસીમાનુરોધિના ।

સમ્યગાધીયતે યત્ર સ સમાધિરિહસ્મૃતઃ ॥

જ્યાં અન્યનો ધર્મ લોકસીમાનુસાર એનાથી અન્યત્ર સારી રીતે સ્થાપિત કરવામાં આવે એ આ શાસ્ત્રમાં સમાધિ અલંકાર સ્મરણ કરવામાં આવેલ છે.

કૈટભને માર્યો પ્રથમ, કે ધુર માર્યો કંસ;
તમે શૂર શિવાઈ નૃપ, સૂર્યવંશ અવતંસ.

આહીં રાજમાં વિષ્ણુના ધર્મનો આરોપ છે. અમારા મંત્રી આ લક્ષ્મણે તો પર્યાયમાં અન્તર્ભાવ થશે અને આ ઉદાહરણમાં અલેદ અલંકાર છે. અન્યના ધર્મના અન્યત્ર આરોપસ્થળમાં જ્યદેવ કવિએ તો લલિતોપમા નામનો ઉપમાનો પ્રકાર માનેલ છે, એ ઉદાહરણ નિદર્શના પ્રકરણમાં લખેલ છે, ઉક્ત સમાધિ, પર્યાય, અલેદ અને ઉપમાથી ભિન્ન અલંકાર હોવાને યોગ્ય નથી.

સમાહિત.

આહીં સમ્ ઉપસર્ગનો અર્થ “ સમ્યક્ ” છે. “આહિત” એટલે “ ઉપાર્જન કરેલ ” ચિન્તામણિકોષકારે કહ્યું છે કે:—“ આહિત: સંપાદિતે ” “ સમાહિત ” શબ્દસમુદાયનો અર્થ “ સારી રીતે ઉપાર્જન કરેલ ” પ્રાચીનો સમાહિતને અલંકારાન્તર માને છે.

સૂત્રકાર વામન આ લક્ષણ આપે છે:—

यत्सादृश्यं तत्संपत्तिः समाहितम् ॥

જે વસ્તુનું સાદૃશ્ય ગ્રહણ કરવામાં આવે એ વસ્તુની સંપત્તિ અર્થાત્ પ્રાપ્તિ એ સમાહિત અલંકાર.

ચિન્તામણિકોષકારે કહ્યું છે:—સંપત્તિ: इष्टप्राप्तौ

યથા.

વાહણનીરથી આર્દ્ર સુપદ્મવ, અશ્રુથી જે ઘોતાધર એવી,
પુષ્પનો ઉદ્ભવ કાલવિહીન છે, અંગ છે શૂન્ય વિભૂષણ જેવી;
રાજતી પટપદના રવવર્જિત, કોપથી મૌન્ય ધરે મુખ તેવી,
વેલિથી લાગ્યો તહાં પ્રિય ઉર્વશી, આવો મળી વિધિએ કરી કેવી.

વામને આ ઉદાહરણ વિક્રમોર્વશી નાટકનું આપ્યું છે, ત્યાં આ પ્રસંગ છે કે ઉર્વશી કોપાયમાન થઈને ચાલી ગઈ, એના વિચો-

ગમાં રાજપુરૂષ તાદૃશ ઉર્વશીનું સાદૃશ્ય વહ્નીમાં જોઇને આલિંગન કરવા લાગ્યો, એટલામાં ઉર્વશી આવી મળી. અમારા મતથી સદૃશ વસ્તુથી વિનોદ કરતાં સાક્ષાત્ વસ્તુનું અકસ્માત્ મળી જવું પણ પ્રહર્ષણ અલંકાર છે. પ્રહર્ષણના પ્રાચીનોક્ત ત્રણજ પ્રકાર નથી, કિન્તુ પ્રહર્ષણ અનેક પ્રકારથી થાય છે. આ અમે પ્રહર્ષણ પ્રકરણમાં સ્પષ્ટ કરી આપ્યું છે.

સામાન્ય.

સમાનના લાવને સામાન્ય કહે છે. સમાન અર્થાત્ તુલ્ય. આહીં સમાન હોવાથી વિશેષનું જ્ઞાન ન હોવામાં સામાન્ય શબ્દની રૂઢિ છે.

કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકારાદિક ઘણા પ્રાચીનોએ સામાન્યને મીલિતથી ભિન્ન અલંકાર માનેલ છે.

“ કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકાર ” આ પ્રમાણે લખે છે:—

પ્રસ્તુતસ્ય યદન્યેન ગુણસામ્યવિવક્ષયા ।

एकात्म्यं बध्यते योगात्तत्सामान्यमिति स्मृतम् ॥

જે પ્રસ્તુતની અપ્રસ્તુતની સાથે ગુણસામ્યવિવક્ષા કરીને યોગાત્ અર્થાત્ સબંધથી એકાત્મતાનું નિબંધન કરવામાં આવે એ સામાન્ય કહેવાય છે.

“ ચન્દ્રાલોકકાર ” આ લક્ષણ આપે છે:—

सामान्यं यदि सादृश्याद्विशेषो नोपलक्ष्यते ॥

જે સાદૃશ્યથી વિશેષ ન બાણવામાં આવે એ સામાન્ય અલંકાર.

તથા.

घेर्यो शत प्रतिभिंभर्थी, रत्नभंडेन भोगार;

भण्डयो नडौ वंडेशने, वालीमुते लगार.

પ્રતિભિમ્બ રૂપ લંકેશ્વરોના અને ભિંબરૂપ લંકેશ્વરના સમાન લાવનું વર્ણન છે.

પ્રકાશકારાદિકોનો આ સિદ્ધાન્ત છે કે સમાનતાથી એક વસ્તુ વડે અન્ય વસ્તુનું આચ્છાદન થઈ જવાથી એ વસ્તુનું જ્ઞાનજ ન થાય; એતો મીલિત અલંકારનું સ્વરૂપ છે. અને જુદી જુદી વસ્તુઓ રહેતાં સમાનતાથી અમુક કોણ ? અમુક કોણ ? એવું જ્ઞાન થાય નહિ એ સામાન્ય અલંકારનું સ્વરૂપ છે. “ રત્નાકરકાર ” કહે છે કે સામાન્ય મીલિત અલંકારથી ભિન્ન નથી. અને આ કારિકામાં લખે છે કે:—

“ ભેદેનાનુપલમ્બસ્ય બલવદ્ગુણસંગતિઃ ।

સામાન્યે મીલિતે તુલ્યો હેતુસ્તન ન ભિન્નતા ॥

ભેદવડે ન જાણવાનો હેતુ ળલવાન ગુણવાળાની સંગતિ છે. તે તો સામાન્ય અને મીલિતમાં તુલ્ય છે. એથી એમાં ભિન્નતા નથી. વૃત્તિમાં રત્નાકરકાર લખે છે કે વસ્ત્વંતરનું આચ્છાદન હોવાથી સામાન્ય પણ મીલિતનો ભેદ હોવાને યોગ્ય છે. તાત્પર્ય એ છે કે મીલિતમાં તો વસ્તુનું આચ્છાદન છે. સામાન્યમાં વસ્તુની અન્યતાનું આચ્છાદન છે; એથી ભિન્ન નથી. તેથી અમારી સંમતિ પણ રત્નાકરકારની સાથે છે, ક્ષીરનીર ન્યાયથી વસ્તુઓના મળવાને મળી જાવું કહેવામાં આવે છે. અને રત્નરાશિમાં સજ્જતીય રત્ન નાંખવામાં આવે એનું ભિન્ન જ્ઞાન ન હોય ત્યારે પણ મળી જવું કહેવામાં આવે છે. આતો મળી જવાનો પ્રકારાન્તરજ છે. એથી સામાન્ય મીલિતમાં અંતર્ભૂત છે.

સામ્ય.

સામ્ય એટલે “ સમતા ” પ્રાચીનો સામ્ય નામનો અલંકારાન્તર માને છે મહારાજા ભોજ આ લક્ષણ આપે છે.

દ્વયોર્યત્રોક્તિચાતુર્યાદૌપમ્યાર્થોવગમ્યતે ।

ઉપમારૂપકાન્યત્વે સામ્યમિત્યામનન્તિ તત્ ॥

જ્યાં બન્નેની ઉક્તિની ચતુરાઈથી ઉપમા રૂપકથી અન્ય બની ને ઔપમ્યાર્થ જાણવામાં આવે એને સામ્ય કહે છે.

યથા.

એસે ત્યારે એસે, આલે ત્યારે સંગે આલે છે.

છાયાસમ ઋષિધેનુ, વનમાં રાજા દિલીપ આલે છે.

રૂઢટે સામ્ય અલંકાર બે પ્રકારનો માન્યો છે. પ્રથમ પ્રકારનું આ લક્ષણ ઉદાહરણ છે:—

અર્થક્રિયયા યસ્મિન્નુપમાનસ્યેતિ સામ્યમુપમેયમ્ ।

તત્સામાન્યગુણાદિકકારણ્યાં ત વેત્સામ્યમ્ ॥

જ્યાં ગુણુદિ સમાન ધર્મ કારણથી પ્રાપ્ત થએલ જે અર્થક્રિયા અથવા કાર્યકારિતા એથી ઉપમાનની સમતા હોવાથી ઉપમેય હોય ત્યાં સામ્ય અલંકાર થશે.

યથા

શું પૂરવ દિશિ દેખતી, અલિસર મળ પતિ જાય;

શશિના સહુ કારજ કરે, તુજ આનન સુખદાય.

આહીં કાન્તિરૂપ સમાન ગુણ કારણથી પ્રાપ્ત થએલ જે પ્રકાશ રૂપ કાર્યકારિતા એથી શશી ઉપમાનની સમતા હોવાથી આનન શશિનું ઉપમેય થયું છે.

રૂઢટે સામ્યના બીજા પ્રકારનું આ લક્ષણ ઉદાહરણ આપ્યું છે:—

સર્વાકારં યસ્મિન્નુભયોરભિધાતુમન્યથા સામ્યમ્ ।

ઉપમેયોત્કર્ષકરં કુર્વીત વિશેષમન્યત્તત્ ॥

જ્યાં બન્નેનું અન્યથા અર્થાત્ અન્ય પ્રકારથી સર્વાત્મ સામ્ય કહેવાને માટે ઉપમેયનો ઉત્કર્ષ કરવાવાળો વિશેષ કહે એ દ્વિતીય સામ્ય.

યથા

મૃગનું અંક સહજ સદા, ધારે ઇન્દુ નિહાળ;

મૃગમદ આહાર્યને કદા, ધારે તુજ મુખ નાર.

આહીં ઉપમાન ઇન્દુમાં મૃગરૂપ અંક સહજન્મા અથવા સર્વદા છે. ઉપમેય મુખમાં મૃગમદ પત્ર રચના આહાર્ય અર્થાત્ આરોપિત

અને કદાચિત્ છે. આ ઉપમેયનો વિશેષ કહેવાથી નયનાનંદકરત્વાદિ ઉપમેયનું અન્યથા સર્વાત્મ સામ્ય સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

અમારા મતથી આ વિષયમાં વ્યતિરેક અથવા અમે સ્પષ્ટ કરેલ વિશેષોકિત અલંકાર છે. એથી રૂદ્રટોકત સામ્ય પણ ભિન્ન અલંકાર નથી.

રસવદાદિ અલંકાર.

વ્યંગ્ય એ પ્રકારના છે. ૧. પ્રધાન. ૨. ગૌણ. તેમાં પ્રધાન વ્યંગ્ય તો કાવ્યના જીવનરૂપ છે. એથી કાવ્યને શોભારૂપ બને છે. પરંતુ જીવરૂપ હોવાથી એને અલંકાર વ્યવહાર નથી પણ અલંકાર્ય વ્યવહાર છે; એ પ્રથમ સવિસ્તર લખેલું છે. શુણ્ણીભૂત વ્યંગ્ય પ્રધાન નથી; પણ શોભાકર છે. એથી શુણ્ણીભૂત વ્યંગ્યને અલંકાર વ્યવહાર છે. એ સિદ્ધાન્તાનુસાર મહારાજા લોજ આદિ સર્વેએ રસ આદિની અંગતામાં રસવદાદિ અલંકાર કહેલા છે. રસવત્ અથાત્ રસ જેવું. આહીં રસ અન્યનું અંગ થઈ જાય છે. રસ સ્વયં પ્રધાન રહેતો નથી. એથી આહીં રસ નથી કિન્તુ રસ જેવું છે, એમ બતાવવાને માટે રસવત્ કહેલ છે. અન્યનું પોષણ કરે ત્યારે અંગ છે. પોષણ કરવું એ તો આહીં શોભા કરવી છે. આ રીતિથી કાવ્યને શોભાકર હોવાથી રસ અલંકાર થાય છે.

કાવ્યપ્રકાશગતકારિકાકારે એજ રસ પ્રકરણમાં કહેલું છે કે:-

રસભાવતદાભાસભાવશાન્ત્યાદિરક્રમઃ ।

ભિન્નો રસાચલંકારાદલંકાર્યતયા સ્થિતઃ ॥

રસ, ભાવ, અને એ બન્નેનો આભાસ અને ભાવશાન્તિ આદિ જે અલક્ષ્ય ક્રમવાળા છે તે રસાદિ અર્થાત્ રસવદાદિ અલંકારોથી ભિન્ન હોઈને અલંકાર્યતાથી સ્થિત છે. મતલબ રસાદિ પ્રધાન હોય ત્યાં અલંકાર્ય છે અર્થાત્ અલંકારવાળા છે. અને રસાદિ સ્વયંપ્રધાન ન હોય ત્યાં બીજાને શોભા કરવાથી અલંકાર થઈ જાય છે. જ્યાં રસ રસનું અથવા ભાવનું અંગ થઈને પોષણ કરે એ રસવત્ અલં-

કાર. સિદ્ધ થએલ રસ કોઇનું અંગ નથી થતું. કેમકે એ તો સ્વયં પ્રધાન છે. એથી આહીં રસ શબ્દથી સ્થાયીભાવ જાણવો જોઈએ. અને રસ તો બ્રહ્માનંદ સદૃશ છે. એ રસ કાવ્યના શ્રોતાઓને થાય છે ત્યારે શ્રોતાઓનો આત્મા એ સમયમાં જે રસ હોય છે તેમાં તન્મય થઈ જાય છે. અને તે વખતે અન્યનું જ્ઞાન રહેતું નથી. અને અંગાગી ભાવવ્યવસ્થા તો બંનેના જ્ઞાનમાં થાય છે. એથી રસ દશા પ્રાપ્ત હોવાથી પ્રથમ અંગાગીભાવ છે. એ સમયમાં અંગીપણુ રસ નથી. એથી સ્થાયી ભાવનો અંગીપણુ સ્થાયીભાવ એમ જાણવું જોઈએ. અને ભાવનું અંગ રસ, આ કથનથી આહીં રાજરતિભાવ આદિ જે ભાવોની રસદશા નથી થતી એને ભાવ જાણવો જોઈએ. આ રીતિથી સ્થાયીભાવનું અંગ સ્થાયીભાવ અને ભાવનું અંગ સ્થાયીભાવ હોય ત્યાં રસવત્ અલંકાર.

યથા.

રંગાયો શ્રોણીતે જે રસેથી લપટાતો,
રતિસ્વેદકણે ભીંજી અંગરાગને લગાવતો;
તેજ તડકડી આજ તોડે ચિત્તધીરજને,
ચંચલ ચાહેથી જેહુ નીવીભણી આવતો;
દેખું આજે કેવી વિધિકેરી વિપરીત ગતિ,
તાપને તજવનારો તાપથી તપાવતો,
લેઓ એ ભૂમિને ભુજસંગરમાં શર ખાઈ;
લેટતો મુને જે સ્મર શરખાઈ ભાવતો.

આંહી ભૂરિશ્રવાની સ્ત્રીઓનો શોક સ્થાયીભાવ છે. રણમાં કાપેલો ભૂરિશ્રવાનો હાથ આલંબન વિભાવ છે. અને એ હાથનું તડકડાવવું ઇત્યાદિ ઉદ્દોપન વિભાવ છે. ભૂરિશ્રવાની સ્ત્રીઓનો વિલાપ અનુભાવ છે. વિષાદ દીનતાદિ સંચારી ભાવ છે. આહીં શોકસ્થાયી ભાવ પ્રધાન હોવાથી અંગી છે. રતિ સ્થાયીભાવ અંગ છે.

પ્રેય.

“ પ્રિયતરં પ્રેયઃ ” અત્યન્ત પ્રિયને પ્રેય કહે છે. તે ભાવ,

સ્થાયીભાવનું અથવા ભાવનું અંગ થાય ત્યાં પ્રેય અલંકાર છે. સંચારીભાવ તેમજ ગુરુદેવતા અને રાજા ઇત્યાદિવિષયક રતિ-ભાવ ભાવ છે.

૫થા.

એકલૌ જાઉં મહાવન અંદર, એકજ ત્યાં મુજ પાછળ આવે,
ઉત્તમ આનન ચન્દ્રની ચાંદની, એ પહેલાં તનતાપ બુઝાવે;
ફૂલ કલાંદિની કુંજ મનોહર, મિષ્ટ અમોલ સુખોલ સુણાવે,
જેમ હરે નિરખી હસિને ઉર, તેમ હસી હરિ ઉર લગાવે.

આમાં રતિસ્થાયીભાવનું વર્ણન છે, નાયકવિષયક નાયિકાની રતિ તો સ્થાયીભાવ છે, નાયિકાઆલંબન વિભાવ છે. આમાં વર્ણન કરેલ નાયકની ચન્દ્રાનનતા ઉદ્દીપન વિભાવ છે. ચિન્તાસ્મૃત્યાદિ વ્યભિચારી ભાવ છે. મૌનાદિગમ્ય અનુભાવ છે. ચિન્તા ચિન્તન છે. એ વિચારનો વિશેષ છે. ચિન્તામણિકોષકારે કહ્યું છે કે “ ચિન્તા ચિન્તને ” આહીં હાસ્યથી પ્રતીયમાન નાયકનો હર્ષભાવ નાયિકાના રતિસ્થાયી ભાવનું અંગ છે. એવી શંકા ન કરવી જોઈએ કે રસની અવયવભૂત સંચારી સર્વત્ર હોય છે તે પણ શું પ્રેય અલંકાર છે ? કેમકે જે વ્યભિચારી ભાવ એજ અધિકરણમાં સ્થાયી ભાવની સાથે હોઈને રસને સિદ્ધ કરે છે, એ તો અવયવરૂપ છે, અલંકાર નથી. આહીં રતિસ્થાયી તો નાયિકામાં છે. ચિન્તા આદિ પણ નાયિકામાંજ છે. એતો સંચારી ભાવ છે, અને નાયકમાં રહેલ જે હર્ષ તે આહીં નાયિકાની રતિસ્થાયી ભાવનો પોષક હોવાથી પ્રેય અલંકાર છે.

ऊर्जस्वी.

ऊर्ज એટલે બલ. ચિન્તામણિકોષકારે કહ્યું છે કે ‘ऊर्जः बले’ ऊर्जस्वी એટલે બલવાળા. આહીં બલવત્તા તો એ છે કે અનુચિત રસ રૂપણ હોવાને યોગ્ય છે; એતું ભૂપણ થઈ જવું એ અનુચિત રસ રસાભાસ છે. અને અનુચિત ભાવ ભાવાભાસ છે. તે રસાભાસ,

ભાવાભાસ, સ્થાયીભાવનું અથવા ભાવનું અંગ હોય અર્થાત્ પોષક હોય ત્યાં ઝર્જસ્વી અલંકાર.

યથા.

નૃપ અરિવધૂના વિપિનમાં, હરતા પટો પુલિન્દ;
અદ્ભુત અંગ નિહાળીને, સ્મરવશ થાય સ્વેચ્છન્દ.

આમાં અરિરાજસુન્દરીઓ આલંબનવિભાવ છે, વનરૂપ એકાન્તસ્થાન દ્વીપન વિભાવ છે, હર્ષાદિ સંચારી ભાવ છે, અનં. ગોત્પત્તિના યોધક રોમાંચાદિગમ્ય અનુભાવ છે. અને અરિરાજ-સુન્દરીવિષયક પુલિન્દોની રતિ સ્થાયી ભાવ છે. આહીં લૂંટતી વખતે દુઃખથી અત્યંત વિમુખ થએલ અરિસુન્દરીઓથી શખરોને રતિની ઉત્પત્તિ અનુચિત છે. અને રાજકન્યાઓનો અને શખરોનો રસોત્પત્તિ સંબંધ પણ અયોગ્ય હોવાથી અનુચિત છે. આ રસાભાસ કવિના રાજરતિભાવનું અંગ હોવાથી ઝર્જસ્વી અલંકાર છે.

યથા.

આબ્યા સર્જ આયુધ પ્રબલ, નૃપથી લડવા કાજ;
થયા સફલ તવ દર્શને, વદા લાવોને લાજ.

આહીં યુદ્ધને માટે ભૂમિમાં આવેલ શત્રુઓનો નરેશ્વર પ્રતિ રતિભાવ અનુચિત હોવાથી ભાવાભાસ છે. એ કવિવિષયક રાજરતિ-ભાવનું અંગ હોવાથી ઝર્જસ્વી અલંકાર છે.

સમાહિત.

સમાહિત શબ્દનો અર્થ સમાપ્તિ છે. ચિન્તામણિકોષકારે કહ્યું છે કે “સમાહિતઃ સમાધાને સમાપનં સમાપ્તૌ, સમાધાને” તેથી જ્યાં ભાવની શાંત અવસ્થા સ્થાયીભાવનું અથવા ભાવનું અંગ હોય એ સમાહિત અલંકાર છે.

યથા.

બ્રહ્મટિ ચડાવી ગર્જતા, કર તોળી કરવાલ;
આવે અરિનૃપહલ નિરખો, તજે ગર્વ તતકાલ.

આહીં શાન્ત થતો રાજની અરિઓનો ગર્વ સંચારીલાવ
કવિના રાજરતિલાવનું અંગ હોવાથી સમાહિત અલંકાર છે. આનું
નામ ભાવશાન્તિ પણ છે.

ભાવોદય.

લાવની ઉદય અવસ્થા અપરનું અંગ હોય એ ભાવોદય અલંકાર.

યથા.

નૃપ ! તુજઅરિ કરતા હતા, મિત્રો સહ મદપાન;
સુશૃં નિશાનધ્વનિ આપની, વિવિધ બન્યા ભયવાન.

આહીં રાજના શત્રુનો ઉદય થતો ભય સ્થાયીલાવ
કવિના રાજરતિલાવનું અંગ હોવાથી ભાવોદય અલંકાર છે.

ભાવસન્ધિ.

સન્ધિ એટલે યેનું મળવું છે. પરન્તુ આહીં લાવ શબ્દતાથી
વિલક્ષણતાને માટે વિરૂદ્ધ લાવોના સંમેલનની વિવક્ષા છે. તે સ્થાયી-
લાવનું અથવા લાવનું અંગ ભાવસન્ધિ અને ત્યાં ભાવસન્ધિ
અલંકાર છે.

યથા,

યથા સલોમ કપોલ દ્વય, મળીં પ્રિય ચડતાં જંગ;
છે એક મંગલપાલિકા, એક સ્મરણાણુનિષંગ.

માટીના કુંડામાં વાવેલા જવ અથવા ઘઉં જેને લોકભાષામાં
જવારા કહે છે. શુભકાર્યને માટે જનાર પુરૂષના શત્રુનો માટે ઉક્ત
કુંડા સામા લાવે એને મંગલપાલિકા કહે છે. કુંડું અને નિષંગ
બન્ને ગોલાકૃતિ હોય છે. એનું કપોલોની સાથે રૂપક છે. અને તદ્-
ગત જવારા અને બાણોના પુંખારોની સાથે રોમાંચનું રૂપક છે.
સ્ત્રીઓની સાથે મળીને યુદ્ધે ચઢનાર રાજના સુભટોનો યુદ્ધવિષયક
ઉત્સાહ સ્થાયીલાવ અને સ્ત્રીવિષયક રતિસ્થાયીલાવ થએલ છે; તેથી
એ સુભટવિષયક કવિના રતિલાવનું અંગ હોવાથી ભાવસન્ધિ

અલંકાર છે. અને એ વિરૂદ્ધ ભાવોની સન્ધિ છે. કેમકે યુદ્ધવિષયક ઉત્સાહ અને સ્ત્રીવિષયક રતિ આપસમાં પરસ્પર વિરૂદ્ધ પ્રસિદ્ધ છે.

ભાવશબલતા.

શબલતા એટલે ઘણાઓની મિલાવટ અથવા એકઠા થવું. એ ભાવોની શબલતા સ્થાયીભાવનું અથવા ભાવનું અંગ અને ત્યાં ભાવશબલતા અલંકાર.

યથા.

ગ્રહે ગહન વન વિચરતાં, શખરો કર રતિકાજ;

થાય એક સંગ રિપુસ્ત્રીને, ગ્લાનિ કોપ લય લાજ.

આહીં નૃપતિની રિપુરમણીઓના ગ્લાનિ, લય, કોપ અને વ્રીડા વ્યભિચારી ભાવોની શબલતા કવિના રાજરતિભાવનું અંગ હોવાથી ભાવશબલતા અલંકાર છે.

પ્રમાણાલંકાર

ઇશ્વર આદિના નિર્ણયને માટે પ્રમાણ માનવામાં આવેલ છે. જેમાં ચાર્વાક અથવા નાસ્તિક તો એક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણજ માને છે, વૈશેષિક શાસ્ત્રના કર્તા કણ્વાદ મુનિ અને યૌધમતવાલા પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન નામનાં બે પ્રમાણ માને છે. સાંખ્ય શાસ્ત્રવાલા પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દ એ ત્રણ પ્રકાર માને છે. ન્યાય શાસ્ત્રના કર્તા ગૌતમ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન શબ્દ અને ઉપમાન એ ચાર પ્રમાણ માને છે. મીમાંસા શાસ્ત્રના એકદેશી પ્રભાકર પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શબ્દ, ઉપમાન અર્થાપત્તિ એ પાંચ પ્રમાણ માને છે. મીમાંસક ભટ્ટ અને વેદાંતી પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શબ્દ, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ અને અનુપલબ્ધિ એ છ પ્રમાણ માને છે. પૌરાણિક લોક પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શબ્દ, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ અને અનુપલબ્ધિ, સંલવ અને ઐતિહ્ય એ આઠ પ્રમાણ માને છે.

મહારાજા ભોજે અને અપય્યદીક્ષિતે એ પ્રમાણોના અનુસાર અલંકાર માનેલ છે. પ્રમા શબ્દનો અર્થ યથાર્થાનુલવ. ચિન્તામણિ કોષકારે કહ્યું છે કે “ પ્રમાં યથાર્થાનુભવે પ્રમૈવ પ્રમાણમ્ ”

જે પ્રમા છે એજ પ્રમાણ છે અથવા યથાર્થાનુભવ પ્રમાણ છે. સ્મૃતિથી અન્ય જ્ઞાનને અનુભવ કહે છે.

પ્રત્યક્ષ

પ્રતિ શબ્દનો અર્થ સન્નુખતા છે. ચિન્તામણિકોષકારે કહ્યું છે કે “પ્રતિ આભિમુખ્યે” અક્ષ એટલે નેત્ર આદિ ઇન્દ્રિયો. જ્ઞાન આત્માને થાય છે તેથી પ્રત્યક્ષ એટલે અક્ષની સન્નુખતાથી અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોના દ્વારા જ્ઞાન થાય એ પ્રત્યક્ષ.

મહારાજ ભોજ પ્રત્યક્ષ અલંકારનું આ લક્ષણ આપે છે.

પ્રત્યક્ષમક્ષજં જ્ઞાનં માનસં ચાભિધીયતે ।

સ્વાનુભૂતિભવં ચૈવમુપચારેણ કથ્યતે ॥

અક્ષ અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થએલ જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહે છે. માનસજ્ઞાન અને પોતાની અનુભૂતિથી ઉત્પન્ન થએલ જ્ઞાન પણ ગૌણ-વૃત્તિથી પ્રત્યક્ષ છે. સ્વાનુભૂતિ એટલે પોતાનો અનુભવ અર્થાત્ યોગાભ્યાસાદિથી પોતાના આત્માનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન. દીક્ષિતે આ બન્ને ભેદ કહેલ નથી.

યથા

શબ્દ સ્વરૂપ સુગંધિ અતિ, સ્પર્શ સ્વાદ સુમહાન,

સહુ શરીરને સુખ સખી, કરે એક મધુ પાન.

સુરાહીથી નીકળતાંજ મધુનો રમણીય શબ્દ થાય છે. એનું વર્ણન પારસી કવિતામાં ઘણુંજ છે. એનું જ્ઞાન શ્રવણ ઇન્દ્રિયથી થાય છે. આસવનો રંગ અને સ્વરૂપનું જ્ઞાન નેત્ર ઇન્દ્રિયથી થાય છે. આસવની સુગંધિનું જ્ઞાન ઘ્રાણ ઇન્દ્રિયથી થાય છે. અને આસવના સ્પર્શનું જ્ઞાન ત્વચા ઇન્દ્રિયથી થાય છે, અને આસવના સ્વાદનું જ્ઞાન રસના ઇન્દ્રિયથી થાય છે. આ પાંચે ઇન્દ્રિયોથી પ્રત્યક્ષનું ઉદાહરણ છે

યથા.

થકિત થયો જ્યાં જોયું ત્યાં, ભલ સ્વરૂપ છળિ ભાળી;

શિખનખ લગિ કોઈ દિવસ, ન થકયો કંથ નિહાળી.

આહીં રૂપગુણગર્વિતા નાયિકાની ઉક્તિમાં કેવળ નેત્રોથી પ્રત્યક્ષ છે.

યથા.

સંગીત સન્મુખ ઉભય બાજુપર,
દક્ષિણ દેશતણા પંડિત વર;
પાછળ આમરકરણિ વલયરવ,
નહિ તો લે સન્યાસ છોડિ ભવ.

આહી ગાન, કવિતા અને કંકણરવ એ સર્વ ધ્રુવણથી પ્રત્યક્ષ છે.

યથા.

રચિત મનોરથ સર સરિત, વનપ્રાસાદ પુનીત;
કેલિકુતૂહલ કરિ કરે, વાસર સુખે વ્યતીત.
આહીં મનથી દેખે છે, એથી એ માનસજ્ઞાન પણ ગૌણવૃત્તિથી
પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે.

યથા

યોગકળાથી ઉરકમલ, ખોલી પૂર્ણ પ્રકાશ;
નિરખ્યો જેણે નેહુથી, એ પૂરો મમ આશ.
આહીં યોગાભ્યાસથી અજ્ઞાનરૂપ આવરણનિવૃત્તિના અનંતર
આત્માનું સ્વપ્રકાશરૂપ જ્ઞાન પણ ગૌણવૃત્તિથી પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે.

અનુમાન.

આહીં અનુ શબ્દનો અર્થ લક્ષણ છે. ચિન્તામણિકોષકારે કહ્યું
છે કે “ અનુ લક્ષણે ” લક્ષણ ચિહ્નનું નામ છે. “ ચિહ્નં લક્ષમ ચ
લક્ષણમ્ ” इत्यमरः “ મા ” ધાતુનો અર્થ મિતિ છે, મિતિ અર્થાત્
જ્ઞાન. અનુમાન આ શબ્દસમુદાયનો અર્થ ચિહ્નથી જ્ઞાન છે.

યથા

વિત્તજવાલા ધૂમ્રધન, જગનું સ્ફુલિંગ દરાજ;
લાગ્યો સ્મરદવ જાણિએ, વિરહી વૃક્ષમાં આજ.
આહીં વિદ્યુતજવાલા, ધનધૂમ્ર અને ખદોતરૂપ ચિહ્નથી વિરહી-
જન વૃક્ષોમાં કામદવ લાગવાનું જ્ઞાન થયેલ છે. મહારાજ ભોજ
અનુમાનનું આ લક્ષણ આપે છે:—

लिङ्गाद्यलिङ्गिनो ज्ञानमनुमानं तदुच्यते ।

पूर्ववच्छेषवच्चैव दृष्टं सामान्यतश्च यत् ॥

લિંગથી જે લિંગીનું જ્ઞાન અર્થાત્ ચિહ્નથી ચિહ્નવાળાનું જ્ઞાન એ અનુમાન કહેવાય છે. જે પૂર્વવત્, શેષવત્ અને સામાન્યતઃ દ્રષ્ટ એવા ત્રણ પ્રકારનું છે. કારણથી કાર્યનું જ્ઞાન હોય એ પૂર્વવત્, કાર્યથી કારણનું જ્ઞાન હોય એ શેષવત્ અને કાર્યકારણ ભાવ વિના અવિનાભાવથી એકથી બીજાનું જ્ઞાન હોય એ સામાન્યતઃ દ્રષ્ટ છે.

યથા

ધનગર્જન દામિનિદમક, ધુરવા ગણુ ધાવંત;
આબ્યો વર્ષા આણુવા, વિરહિણિએનો અંત.

આહીં વર્ષાકાલરૂપ કારણથી વિરહિણીનાં મરણરૂપ કાર્યનું જ્ઞાન છે.

યથા

મનાવવા માનિનિને, પડ્યા પાયમાં લાગો છો લાલ;
હરપાવકસમ જાવક, જોઈ છું હું આપ તણે લાલ.
આહીં લલાટમાં જાવક લગાડવારૂપ કાર્યથી સપત્નીના પાદપ-
તનરૂપ કારણનું જ્ઞાન થાય છે.

યથા

અંખર છાચું ધનથી, ગિરિશિખરે નાચતી મયૂર માલ;
ધરપર કદંબ ફૂટ્યાં, આનંદપ્રદ આબ્યો વર્ષાકાલ.
આહીં ધન આદિથી વર્ષાક્રતુનું જ્ઞાન છે. ધન આદિનો અને વર્ષાક્રતુનો કાર્યકારણ ભાવ નથી, કિન્તુ અવિનાભાવ સંબંધ માત્રથી છે. અવિનાભાવ એ છે કે એકના વિના બીજાનું ન થવું, તેથી આહીં વર્ષાકાલ વિના ધનાદિનું થવું નથી, આ અવિનાભાવથી વર્ષાક્રતુનું અનુમાન થયું છે.

શબ્દ.

શબ્દથી જે યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે તે શબ્દપ્રમાણ.

યથા

જેના ગુણો શ્રુતિ ગાય નિત્ય, મુનિ મગ્ન થાયે નામ લઈ,
શંકર રટે છે નામ જેનું, કાળ કંપે દીન થઈ;

દેવો અદેવો જાય વારી, મૂર્તિ જોઈ મોહમર્થો,
તેને નચાવે નાચ છોકરીઓ, અહોરની છાશ દધી.

આહો છાશને માટે નૃત્ય કરવાવાળા કૃષ્ણ ગ્વાલનો પરબ્ર-
હ્મનો અવતાર થવો એ વેદવ્યાસાદિકોના વચનથી પ્રમાણ છે. સત્પુ-
રૂષોના આચરણને સદાચાર કહે છે. એને પણ કોઈએ પ્રમાણ
માનેલ છે.

યથા.

નયને નિરખી જોતાં, આ ચપલાનું ચમત્કારી ચિત્ર;
મુજ મન સાક્ષિ પૂરે, કદી ન હોયે ઋષિકન્યા મિત્ર.

રાજર્ષિ વિશ્વામિત્રથી અપ્સરાના ઉદરમાં ઉત્પન્ન થએલ શકુ-
ન્તલાનું કણ્વઋષિ પુત્રીવત્ પાલન કરતા હતા. એના ઉપર આસકત
થએલ દુધ્યન્તરાબ્જની આ ઉકિત છે.

ઉપમાન.

મહારાજા ભોજ ઉપમાનનું આ લક્ષણ આપે છે:—

“ સાદૃશ્યાત્ સદૃશજ્ઞાનમુપમાનમ્ ”

સાદૃશ્ય જ્ઞાનથી સદૃશનું જે જ્ઞાન થાય એ ઉપમાન.

યથા.

એ રોહિણી જાણે સખા, જે છે શકટ સમાન;

આમાં શકટના સાદૃશ્યજ્ઞાનથી આ રોહિણી નામનું નક્ષત્ર છે
એવું જ્ઞાન થાય છે.

અર્થાપત્તિ.

અર્થાપત્તિ એટલે અર્થનું આવી પડવું. આનું લક્ષણ એ
છે કે:—

અનુપપન્નમાનેનાર્થેનોપપાદકવલ્પત્તમર્થાપત્તિઃ ન થતો એવો
અર્થ કરીને એના થવાવાળા અર્થની કલ્પના એ અર્થાપત્તિ પ્રમાણ છે.

યથા.

છે સ્યામા તુજને કટિ, જાણું કરી વિચાર;

જો ન હોય તો ક્યમ રહે, ભારે આ સ્તન ભાર.

મીમાંસા શાસ્ત્રવાળા તેો અર્થાપત્તિ પ્રમાણને લિખ્ત માને છે. અને ન્યાયશાસ્ત્રવાળા અર્થાપત્તિ પ્રમાણનો અનુમાન પ્રમાણમાં અન્તર્ભાવ કરે છે.

અનુપલબ્ધિ.

અન્ ઉપસર્ગનો અર્થ વર્જન છે. ઉપ ઉપસર્ગનો અર્થ સમીપ છે. લબ્ધિ શબ્દનો અર્થ લાભ છે. અનુપલબ્ધિ આ શબ્દસમુદાયનો અર્થ સમીપમાં લાભ નહીં.” એવો છે. તાત્પર્ય એ છે કે ન દેખાવું; વસ્તુના નહીં દેખાવાથી એના અભાવનો નિશ્ચય એ અનુપલબ્ધિ પ્રમાણ છે.

યથા.

નર્થો તારે કટિ સહુ કહે, કુચ સ્થિત વિષુ આધાર;
ઇન્દ્રજાળ છે કામિની, આવે એમ વિચાર.

અનુપલબ્ધિ પ્રમાણનો ન્યાયશાસ્ત્રવાળાઓએ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણમાં અન્તર્ભાવ કર્યો છે.

સંભવ.

ચિન્તામણિકોષકારે સંભવ શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે કર્યો છે:—“ સંભવતિ અસ્માત્ ” આથી સંભવે છે અર્થાત્ જેમાંથી સિદ્ધ થાય છે, એ સંભવ. અને ચિન્તામણિકોષકારે સંભવનું આવું ઉદાહરણ આપ્યું છે. સહસ્રે શતમ્ ” સહસ્રમાં એકશત સંભવે છે. એથી સોને માટે સહસ્ર સંભવ પ્રમાણ છે.

યથા.

જે છે મુજ ગુણ સમજણુહારો, એ માટે નર્થો પરિશ્રમ મારો,
છે થાશે કોઈ મુજસમ કરણી, નિરવધિકાલ વિપુલ છે ધરણી.

કાલ અવધિરહિત છે અને પૃથ્વી વિપુલ છે. જેથી આ કવિના સમાન ધર્મવાળા કોઈની આગળ થવું અથવા હવે થવું સિદ્ધ છે. એથી આહીં નિરવધિકાલ અને વિપુલા પૃથ્વી સંભવ પ્રમાણ છે. આ રીતિથી આ સંભવ પ્રમાણ અનુમાનાદિ પ્રમાણોથી

વિલક્ષણ છે. ન્યાયશાસ્ત્રમાં તો સંલવ પ્રમાણ અનુમાન પ્રમાણમાં અંતર્ભૂત છે.

ऐतिह्य.

ऐतिह्य એટલે પરંપરાથી ચાલતો આવેલો ઉપદેશ. આને અનિર્દિષ્ટવત્ત્વ કહે છે કે જેના વક્તા જાણેલ નથી અર્થાત્ નિ-શ્રેય નથી કે આવું કોણે કહ્યું છે.

यथा.

“ प्रीति करनारा पस्ताय ”

આ શ્રુતિ સ્મૃતિનું વચન નથી. લોક કહેવત ચાલી આવે છે. મહારાજા લોજે લોક કહેવતને શબ્દ પ્રમાણનો પ્રકાર કહેલ છે, તે યોગ્ય છે. કેમકે લોક કહેવત પણ શબ્દરૂપ હોવાથી શબ્દમાંજ અંતર્ભૂત છે.

संस्पृष्टि संकर.

એક કાવ્યમાં અનેક અલંકારોની સ્થિતિ હોય ત્યાં પ્રાચીનો સંસ્પૃષ્ટિ અને સંકર નામક અલંકારાન્તર માને છે.

કાવ્યપ્રદીપકાર કહે છે કે લોકમાં સુવર્ણમય ભૂષણ અને રત્ન-મય ભૂષણ ભિન્નભિન્ન છે. પરંતુ સુવર્ણના કંકણ આદિમાં રત્ન જડવામાં આવે તો ત્રીજી વિલક્ષણ શોભા થાય છે. એ ન્યાયથી કાવ્યના અલંકારોની મિલાવટમાં પણ ચાડતાંતર જોવામાં આવે છે, એથી અલંકારાન્તર છે. સંસ્પૃષ્ટિ શબ્દનો અર્થ સંગ. ચિન્તામણિ કોષકાર કહે છે કે સંસ્પૃષ્ટિ: સંસર્ગે, સંસર્ગ: સંગે તેથી આહીં સંસ્પૃષ્ટિ શબ્દથી પ્રાચીન તિલતંદૂલ ન્યાયથી અલંકારોની મિલાવટ ઇચ્છે છે અને સંકર શબ્દનો અર્થ કોષકાર વ્યામિશ્રત્વ કહે છે. ચિન્તામણિ કોષકાર ” કહે છે: સંકર: વ્યામિશ્રત્વે “ વિ ” ઉપસર્ગનો અર્થ વિશેષ: આઙ્ ઉપસર્ગનો અર્થ તમામ તરફથી “ મિશ્ર ” શબ્દનો અર્થ મળેલ. ચિન્તામણિકોષકાર કહે છે કે:—“ મિશ્ર: સંયુક્તે ” આ રીતિથી “ વ્યામિશ્રત્વ ” આ શબ્દ સમુદાયનો અર્થ તમામ તર-

કૃથી અત્યંત મિલાવટ. આ અક્ષરાર્થાનુસાર સંકર શબ્દથી પ્રાચીન નીરક્ષીર ન્યાયથી અલંકારોની મિલાવટ ઇચ્છે છે. તાત્પર્ય એ છે કે સંબંધ સહિત અનેક અલંકારોની એકત્ર સ્થિતિમાં સંસૃષ્ટિ અને સંબંધ સહિત અનેક અલંકારોની એકત્ર સ્થિતિમાં સંકર છે.

સંસૃષ્ટિ—યથા.

છે સમર સમરસ સુભટ નરપતિ, પૃથ્વીપર સુપ્રસિદ્ધ;
આમાં ચરણના પૂર્વ લાગમાં પ્રાચીન મતનો યમક અને
ઉત્તરભાગમાં અનુપ્રાસ હોવાથી શબ્દાલંકારોની સંસૃષ્ટિ છે.

યથા.

મહારાજ વીતી રજનીં ખોલે તરલ તારક નેણ,
અલિયુક્ત અખળે સદૃશ સુણિયે સુકવિના આ વેણ;
તુજ વદન શોભાથી પરાભવ પામિ આ રજનીશ,
અને મહાસિન્ધુ નિમગ્ન જાણે નિરખોયે નરઘશ.
આ કાવ્યમાં ઉપમા અને ઉત્પ્રેક્ષા એ અર્થાલંકારોની સંસૃષ્ટિ છે.

યથા.

સત્ય કહું પછિથી પછિતાઈશ, પામોશ સંગતિ તુલ્ય સ્વભાવે,
આ મૃગનેણિનોં કણ્ઠ સુણે ધ્વનિ, કોઈક પૂરણ પુણ્ય પ્રભાવે;
વખત વિયોગતણા વિતતાં, તુજને ફરિને નહિ આ ઘડિ આવે,
કાં ન વદે મતિમંદ તું વાયસ, હંસગતિ વર બાલ બોલાવે.

આમાં શબ્દાલંકાર અનુપ્રાસ અને અર્થાલંકાર અપ્રસ્તુત પ્રશંસા અને સમની સંસૃષ્ટિ છે. ઉત્તમ અનુત્તમનો વિપરીત ભાવ સંબંધ છે, જેનું સહ કથન અનુભવસિદ્ધ રોચક થાય છે. એથી આહીં કાકની સાથે હંસગમની આવો સંબંધ દેખાડવો એ ઉક્ત રીતિથી યથાયોગ્ય હોવાથી આહીં સમ અલંકાર છે.

સંકર—યથા.

શશિ સુરસરિથી સિત થયા, લવભૂષણ સુભુજંગ;
જાણીં સુયશ શ્રી રામનો, સ્તવતા સુર સહુ સંગ.

આહીં તદ્દશુષુ બ્રાન્તિનું કારણુ છે. પ્રથમ તદ્દશુષુ ન હોય તો બ્રાન્તિ હોયજ નહિ. એથી બ્રાન્તિનો અને તદ્દશુષુનો કાર્યકારણ ભાવ સંબંધ છે. સંસૃષ્ટિઉદાહરણોની અપેક્ષા અહીં તદ્દશુષુ અને બ્રાન્તિની મિલાવટ અત્યંત હોવાથી આ મિલાવટ નીરક્ષીર ન્યાયથી છે, એથી આહીં સંકર છે. સંસૃષ્ટિનાં ઉદાહરણોમાં તો એકાધારતા માત્ર સંબંધ હોવાથી અલંકારોની મિલાવટ તિલતંદુલ ન્યાયથી છે.

કાવ્યપ્રકાશગતકારિકારનું આ લક્ષણુ છે.

સૈષા સંસૃષ્ટિરેતેષાં ભેદેન યદિહ સ્થિતિઃ ॥

એ આ સંસૃષ્ટિ છે કે એ કહેલા અલંકારોની અર્થાત્ પ્રથમ કહેલ જે શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકાર તેની રૂઢ અર્થાત્ અહીં કાવ્યમાં ભેદ કરીને સ્થિતિ. આ કારિકાકારે ભેદેન યદિહ સ્થિતિઃ ॥ આ સંસૃષ્ટિના લક્ષણથી ઉક્ત અલંકારોની અભેદથી સ્થિતિ એ સંકર અલંકાર. આવું અર્થસિદ્ધ સંકરનું લક્ષણ મानीને અંગાંગીભાવ ઇત્યાદિ સંકરના ત્રણ પ્રકાર કહે છે. ૧ અલંકારોની મિલાવટમાં એક અંગ હોય અને બીજો અંગી હોય એ અંગાંગીભાવ સંકર. ૨ આહીં આ અલંકાર છે કે આ અલંકાર છે આવો સંદેહ એ સંદેહ સંકર. ૩. બન્ને અલંકારોનો એક વચનમાં પ્રવેશ હોય એ એકવાચકાનુપ્રવેશસંકર.

યથા.

શશિ સુરસરિથી સિત થયા, લવભૂષણુ સુભુજંગ;

બાણી સુયશ શ્રીરામનો, સ્તવતા સુર સહુ અંગ.

આહીં તદ્દશુષુ બ્રાન્તિનું કારણુ છે. એથી એ બન્નેનો અંગાંગીભાવ સંકર છે. અંગાંગીભાવ પણ એક પ્રકારનો સંબંધ છે.

યથા.

નીલમણિ દીપકથી થાય ધૂમધાર તેની,

શ્યાહીથી સઘન શ્યામ ચિકુર બનાવીને;

જોધને લે જ્યારે લાલ પ્રકટ પ્રવાલ બાલ,

સારથી અધર રંગ ભરે ચિત્ત લાવીને.

અરે પ્રાણુ ખ્યારી તાઝં આનન અનુપ રૂપ,
તુલ્ય ત્યારે તેમ છળિ રચે સરસાવીને;
સુખમા સરોજ સાર સૌરભ બનાવે જ્યારે,
ચતુર ચિતારો ચન્દ્ર ચહેરો ચઢાવીને.

આંહી જે આટલી સામગ્રી હોય તો વર્ણુનીય નાયકાના સદૃશ મૂર્તિ બની શકે છે. એવો કવિનો આશય હોય તો સંભાવના અલંકાર છે. અને ઉક્ત સામગ્રી મિથ્યા હોવાથી વર્ણુનીય નાયકાના સદૃશ મૂર્તિ બનવાનું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ કરવામાં આવે તો મિથ્યાધ્યવસિતિ અલંકાર છે. આ રીતિથી આહીં સંભાવના અલંકારનું અથવા મિથ્યાધ્યવસિતિ અલંકારનું કોઈ સાધક બાધક ન હોવાથી એ નિશ્ચય નથી થતો કે આહીં સંભાવનાજ છે અથવા મિથ્યાધ્યવસિતિજ છે. એથી આહીં એ બન્ને અલંકારોનો સંદેહ સંકર છે. સંદેહ સ્થલમાં સંદેહવાળી વસ્તુઓનો પરસ્પરમાં સંદેહરૂપ સંબંધ છે.

યથા.

ઇન્દ્રસમાન ઉદાર છે, અવિમાં આ અવનિપ;

આમાં જે વચનથી અર્થાલંકાર ઉપમા થાય છે, એજ વચનથી શબ્દાલંકાર અનુપ્રાસ થાય છે. આ રીતિથી આહીં એકજ વચનમાં શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકાર બન્ને હોવાથી એકવાચકાનુપ્રવેશ સંકર છે.

કુવલયાનંદકારે સમપ્રધાનસંકર નામનો સંકરનો ચોથો પ્રકાર કહેલ છે કે પ્રધાનતાથી સમ થએલ અનેક અલંકારોનું એક સાથે ભાન થાય એ સમ પ્રધાન સંકર

યથા.

આ રવિની તુરગાવલિ મનહર, કરતી લંઘન પીન પયોધર;

મધ્યગતારૂણ મરકતમાલા, નભશ્રી ઈવ રક્ષે ભુવિપાલા.

આહીં પયોધર શબ્દના સ્ત્રોતથી ઉત્પન્ન થએલ અભેદાતિશયોક્તિ અંગ કરીને ઉઠાવેલ રવિની તુરગાવલિમાં મરકત માલાની જે ઉત્પ્રેક્ષા એ નભલક્ષ્મીમાં નાયિકા વ્યવહાર સમારોપરૂપ સમાસોક્તિ

ગર્ભિત છે, અર્થાત સમાસોક્તિની સાથે ઉઠાવવામાં આવે છે. પયો-
ધર શબ્દનો સ્લેષ બન્ને જગાએ ઉપયોગી છે. એથી ઉત્પ્રેક્ષા અને
સમાસોક્તિ બન્નેનો સમકાલ છે. અને પરસ્પર અપેક્ષા કરીને ચાડ-
તાની જાગૃતિ બન્નેની તુલ્ય છે. આ રીતિથી વિનિગમનાવિરહથી
અર્થાત એકની પ્રધાનતાસાધક યુક્તિ ન હોવાથી સમ પ્રધાન છે.
અને કોઈ પ્રાચીને કહ્યું છે કે અંગાંગી ભાવસંકર તો તરૂંબીજ ન્યા-
યથી છે. આમાં એક અલંકાર બીજા અલંકારનું કારણ થાય છે.
સંદેહસંકર દિવસનિશાન્યાયથી છે. દિવસ હોય ત્યારે નિશા નથી
હોતી અને નિશા હોય ત્યારે દિવસ હોતો નથી. એક વાચકાનુ
પ્રવેશ સંકર નૃસિંહન્યાયથી છે. નૃસિંહ ભગવાનના એકજ શરી-
રમાં નરની અને સિંહની આકૃતિ છે એમ એકજ વચનમાં બે
અલંકાર. સમ પ્રધાન સંકર દિવસરવિ ન્યાયથી છે. દિવસ અને
રવિ સાથેજ પ્રકાશે છે.

